

HERODOT

Istorii
I

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ

H E R O D O T

I S T O R I I

ÎN DOUĂ VOLUME

E D I T U R A Ş T I I N Ţ I F I C Ă

H E R O D O T

I S T O R I I

VOL. I

1961

E D I T U R A Ş T I I N Ţ I F I C Ă

tudiu introductiv de *Adelina Piatkowski*

Traducere, notițe istorice și note de
Adelina Piatkowski – cărțile I și III
Felicia Vanț-Ștef – cărțile II și IV

I. SCHIŢĂ ISTORICĂ A SOCIETĂŢII SCLAVAGISTE DIN BAZINUL
EST-MEDITERANIAN ÎN AJUNUL RĂZBOAIELOR MEDICE

Personalitatea lui Herodot, datorită păstrării integrale a operei sale, ni se înfăţişează şi astăzi, aşa cum a fost acum două mii patru sute de ani în urmă, vie, iscoditoare, înclinată să cumpanească oamenii şi faptele lor. Cicero l-a numit pe Herodot „părintele istoriei“¹. Caracterizarea lui Cicero cuprinde o bună parte de adevăr, fără pretenţia să-l identifice pe Herodot cu un adevărat istoric. Herodot n-a fost altceva decât un cercetător harnic şi talentat (un ἱστορεῦς) care – depăşind preocupările înguste ale logografilor – a trecut pentru prima oară la compoziţia istorică de proporţii vaste, axată pe un plan bine definit.

Faţă de lucrările predecesorilor săi, Herodot s-a avîntat în *Istorie* la povestirea unui lung şir de evenimente din istoria Orientului şi a Greciei. Nucleul central al acestor evenimente care ţin de secolele al VI-lea şi al V-lea î.e.n., îl constituie războaiele greco-persane şi împrejurările care au dus la izbucnirea ciocnirii între perşi şi greci. Deoarece Herodot a scris cea dintîi istorie cu caracter universal în literatura greacă, afirmaţia lui Cicero apare justificată, căci nimeni pînă atunci nu se încumetase să închege povestea întîmplărilor din trecut într-o operă de sine stătătoare, străbătută de un fir conducător, şi prea puţini se interesaseră de istoria politică a statelor atunci existente.

Opera lui Herodot, intitulată simplu ἱστορίη – cercetare, în stadiul de dezvoltare a istoriografiei greceşti cînd a fost alcătuită, nu putea cuprinde adevăratele cauze care au provocat războaiele greco-persane. De aceea am socotit necesar să începem Studiul introductiv cu o sumară schiţă a condiţiilor economice, sociale şi politice din secolele VI–V î.e.n. Această schiţă, completată prin lămuririle date în *Notiţele istorice* nu are pre-

¹ *De Legibus*, I, 1.

tenția să suplinească lipsurile din *Istoriile* lui Herodot, provenite, în parte, din concepția despre lume și viață pe care o avea „părintele istoriei“. Scopul ei, mult mai modest, este acela de a înlesni cititorului recunoașterea apropierei sau depărtării lui Herodot de adevărul istoric. Rîndurile de mai jos cuprind deci și unele referiri la analizele sau la explicațiile lui Herodot asupra evenimentelor pe care le ia în considerare.

1 Statele asiatice, Egiptul și Grecia în secolul al VI-lea î.e.n.

Istoriile, în măsura în care autorul lor a intenționat să cerceteze cele mai îndepărtate rădăcini ale războaielor greco-persane, încep în mod logic cu o expunere a istoriei Lydiei, căci, în urma anexării acestei țări, perșii au venit în contact direct cu grecii din Ionia și cu cei din insule. Prin integrarea într-o singură operă a istoriei statelor sclavagiste asiatice și grecești, Herodot a dovedit un larg interes pentru dezvoltarea societăților sclavagiste din vremea sa, interes dublat de o remarcabilă capacitate în mînuirea imensului material pe care l-a strîns cu prețul unor mari osteneți.

Atenția istoricului din Halicarnas s-a îndreptat rînd pe rînd spre toate societățile sclavagiste implicate în evenimentele din secolul al VI-lea î.e.n., care au dus treptat la cucerirea întregii Asii Anterioare și a Egiptului de către perși și apoi la încercarea acestora de a-și întinde dominația asupra insulelor din Marea Egee ocupate de greci și asupra Sud-Estului Europei.

Trăsătura esențială a orînduirii sociale din statele luate în considerare de Herodot este întărirea continuă, în cursul secolului al VI-lea î.e.n., a relațiilor de producție sclavagiste, al căror caracter diferit și inegal de dezvoltare a fost principala cauză în izbucnirea conflictului greco-persan de la începutul secolului al V-lea î.e.n.

Dezvoltarea relațiilor de producție sclavagiste a determinat în Asia, încă din mileniul al II-lea î.e.n., apariția unor state cu teritorii vaste, care se mențin prin campanii de cucerire, principala sursă a procurării de sclavi. Datorită acestor campanii, urmate de masive strămutări de populație, precum și apariției unor mari centre orășenești și a drumurilor comerciale permanente, istoria popoarelor din Asia se împletește tot mai strîns

cu istoria popoarelor din Europa şi Africa de nord¹. *Istoriile* lui Herodot ilustrează cu prisosinţă progresul legăturilor ce se stabilesc între popoarele Asiei Centrale şi Anterioare, Egipt şi Grecia în prima jumătate a mileniului I î.e.n.

Procesul apariţiei şi dezvoltării relaţiilor de producţie sclavagiste în Asia, Europa şi Africa a avut o evoluţie foarte variată. Cele mai vechi centre sclavagiste s-au ivit în Asia Anterioară şi Africa de nord. Între marile state sclavagiste existând încă din mileniul al II-lea – Asiria, Babilonul, Egiptul – şi vecinii mai slabi, din care unii – de pildă Fenicia, Syria, Frigia şi Lydia –, păşiseră de asemenea pe calea dezvoltării sclavagismului, la începutul mileniului I au loc ciocniri grave, sub forma unor războaie de cucerire, al căror ţel era acapararea de materii prime, sclavi, precum şi obţinerea dominaţiei asupra căilor comerciale. Când interesele marilor state sclavagiste nu coincideau, izbucneau conflicte şi între ele, conflicte care duceau la deplasarea temporară a dominaţiei politice.

Cel dintîi stat sclavagist asiatic care a izbutit să alcătuiască un regat bine încheiat din punct de vedere administrativ şi să ocupe o mare parte din Asia Anterioară şi Egipt, a fost Asiria.

Regii asirieni, prin cuceririle lor, şi-au însuşit principalele surse de venituri ale teritoriilor ocupate, instaurînd stăpînirea lor personală asupra pămîntului şi mijloacelor de producţie. Regele Asiriei îşi asigură dreptul de a face donaţii templelor şi persoanelor din administraţie şi armată, donaţiile rămînînd în fapt proprietate regală. Agricultorii liberi, membri ai obştilor sătose, devin oameni dependenţi, a căror situaţie nu diferă prea mult de cea a unor sclavi.

Afluxul de sclavi în statul Asiria, pe de altă parte, mină însăşi existenţa acestui stat ros de contradicţii interne, şi depăşit la un moment dat în posibilităţile de întreţinere şi control al sclavilor. Stăpînii de sclavi, care aveau la dispoziţie munca a mii de robi, erau proteguţi de monarh şi se bucurau de mari avantaje economice şi politice. Diferenţa între pătura marilor proprietari stăpîni de sclavi şi membrii obştilor agrare se adînceşte însă pe măsură ce povara impunerilor fiscale şi a prestaţiilor în natură apasă tot mai greu asupra obştilor ; diferenţierii econo-

¹ *Istoria universală*, vol. II, Editura Ştiinţifică, Bucureşti 1959, p. V.

mice și sociale între oamenii liberi îi urmează în mod firesc și o diferențiere juridică ¹.

La antagonismul dintre sclavi și stăpînii de sclavi, dintre păturile privilegiate și cele ale producătorilor agricoli care duc pe umerii lor tot greul impozitelor, în statele sclavagiste de tip oriental, al căror prototip este Asiria, se mai adaugă cu timpul noi antagonisme. Stăpînii de sclavi, cu toate privilegiile de care se bucurau, ar fi dorit să scape de amestecul puterii despotice în treburile lor ², să fie scutiți de orice obligație fiscală față de monarh ; de aici au rezultat grave contradicții chiar între monarhul cu puteri absolute și marii proprietari de pămînt și de sclavi, care nu o dată au complotat împotriva regilor ; o consecință directă a contradicțiilor care s-au ivit între monarh și virfurile clasei dominante a fost și lupta acestora din urmă pentru autonomia centrelor orășenești.

Acesta a fost începutul unor deosebiri simțitoare între viața orășenească, unde s-au constituit puternice forme de organizare a clasei stăpînilor de sclavi, și viața țăranilor dependenți, cu o situație economică precară. Politica de protejare a unităților economice, pe care le reprezentau templele asiatice, a fost un alt mijloc folosit de clasa dominantă pentru a se organiza cît mai temeinic.

La începutul mileniului I î.e.n., în timpul domniei lui Tiglat-palassar al III-lea, statul asirian, care atinsese o mare întindere teritorială, trece printr-o gravă criză politică internă și externă ³. Miile de prizonieri aduși în captivitate din teritoriile anexate își îngroșau rîndurile cu țăranii căzuți în robie pentru neplata datoriilor. Țăranii liberi n-au mai fost în stare, la un moment dat, să furnizeze un număr suficient de soldați armatei de cuceritori și asupritori de care statul sclavagist de tip asiatic avea în permanență nevoie. Pe de altă parte, îmbinarea puterii despotice (centrale) cu formele de organizare orășenești și a templelor (autonome sau cvasiautonome), se dovedește din ce în ce mai șubredă, datorită intereselor divergente în exploatarea bogățiilor țării și a imensului număr de sclavi avut la dispoziție. Grupul

¹ *Istoria universală*, vol. I, p. 477.

² *Ibidem*.

³ Vezi Notița istorică la cartea I, p. 4.

stăpînilor de sclavi care trăgeau foloase directe din marile expediții militare de jaf și cucerire îl îndemneau pe rege la noi campanii războinice ; dar campaniile militare presupuneau creșterea impozitelor care loveau și centrele unde apăruseră formele autonome de organizare dominate de marii proprietari de sclavi. Răscoalele populațiilor asuprite se întecesc. Statul asirian, a cărui înfățișare era aceea a unei uniuni de societăți sclavagiste cu nivel de dezvoltare diferit, grupate în unități militaro-administrative, se îndrepta cu pași repezi spre picire.

În secolul al VII-lea î.e.n., societăți sclavagiste în curs de întărire, aflate la periferia nordică și estică a populațiilor căzute sub dominația asiriană, au izbutit să sfarme aparatul de stat asirian și să alcătuiască noi unități militaro-administrative cu aceeași bază economică ca cea a statului asirian. Loviturile hotărîtoare date statului asirian au avut loc la sfîrșitul secolului al VII-lea î.e.n., din partea triburilor medo-persane. Succesul expansiunii mezilor, cînd aliați, cînd luptînd împotriva sciților care împînziseră Asia Anterioară ¹, s-a datorat dezvoltării rapide a forțelor de producție, ceea ce a determinat trecerea triburilor medo-persane la o viață sedentară de agricultori ; capacitatea obștilor sătești, încă libere, de a alcătui o armată capabilă să constituie o forță militară de prim ordin a fost cel mai important corolar al creșterii forțelor de producție și un factor hotărîtor în victoria medo-persană asupra Asiriei.

Medo-perșii aparțineau triburilor iraniene care în primele secole ale mileniului I populau partea de nord a podișului Iran și regiunile din sudul lacului Urmia. În secolul al VIII-lea î.e.n., Asiria, care în urma incursiunilor de jaf își procurase adesea prizonieri și din ținuturile răsăritene, izbutise să supună aproape întreaga Medie.

În jurul anului 673 î.e.n., mezii, sprijiniți de sciți, izbutesc să înlătore orice amestec asirian în treburile lor interne și nu mai plătesc nici o dare regelui Asiriei ; triburile lor, în parte încă nomade ², sînt unite într-o organizație statală de tip sclavagist de un șef energic, Caștarit, pe care mulți cercetători îl identifică cu Phraortes, menționat în *Istoriile* lui Herodot. După Herodot,

¹ Vezi Notița istorică la cartea I, p. 6.

² *Ibidem.*

același Phraortes a izbutit să aducă sub autoritatea sa și triburile perse, constituite mai înainte încă în mici unități statale de sine stătătoare.

Evoluția regatului Mediei, determinată de necesități de apărare împotriva atacurilor Asiriei și ale regatului Urartu, care se întindea la nordul lacului Van, pe versantul sudic al Caucazului, a fost notată de Herodot în punctele ei nodale : triburile mede au fost inițial unite de un oarecare Daiukka (Deiokes, la Herodot), din secolul al VIII-lea ¹. Urmașul lui Daiukka, Caștarit (Phraortes ?) a izbutit, cu ajutorul sciților și cimmericienilor, să obțină independența Mediei față de asirieni, iar Auvahștra (625–585 î.e.n.), Cyaxares la Herodot, dezlănțuie pînă și un atac organizat spre vest, cu scopul de a cucerii Asiria. Sub cîrmuirea acestor conducători, Media, în urma apariției diviziunii muncii la triburile agrare și nomade, a diferențierii de avere prin sporirea numărului de sclavi, a întăririi considerabile a păturii de stăpîni de sclavi care sprijină pe conducătorul uniunii de triburi, se transformă într-un stat sclavagist cu o structură socială și organizare administrativă asemănătoare cu cea a Asiriei. Capitala Mediei a fost stabilită la Ecbatana. Cu ajutorul Babilonului, dornic să sfărîme dominația și asuprirea seculară a asirienilor, Cyaxares izbutește, între anii 614–606 î.e.n., să zdrobească puterea asirienilor. Această victorie, așa cum am semnalat mai sus, a fost cu putință, deoarece regatul medo-persan, de tip sclavagist oriental se afla în plină ascensiune, disensiunile între aristocrația militară și rege, contradicțiile sociale între păturile dominante și membrii obștii neajungînd încă la gradul de intensitate atins de contradicțiile asemănătoare din Asiria ².

Statul mezilor, pentru obținerea de sclavi, a întreprins la rîndul lui campanii de cucerire în ținutul sciților massageți (Asia Centrală), iar spre vest a încercat să supună regatul Lydiei ³.

Cu toate încercările conducătorilor mezi de a consolida și organiza în mod centralizat ținuturile pe care le stăpîneau, în timpul domniei lui Astyages, urmașul lui Cyaxares, (585–550) dominația în statul medo-persan trece totuși de partea perșilor,

¹ *Istoriei*, cartea I, cap. XCVI–CI.

² Vezi *Istoria universală*, vol. I, p. 597.

³ *Herodot*, *op. cit.*, cartea I, cap. CIII.

conduşi de nepotul lui Astyages, Cyrus¹. Această schimbare a fost posibilă ca urmare a încercărilor lui Astyages de a restrânge influenţa aristocraţiei tribale şi de a domni în chip absolut, favorizând centralizarea puterii. Răscoala perşilor, conduşi de Cyrus (558–528) din neamul Ahemenizilor, a fost înlesnită de unii reprezentanţi de seamă ai aristocraţiei mede, în primul rând de Harpagos², care s-au bucurat de privilegii speciale după izbînda lui Cyrus. În mod formal, în noul stat medo-persan, mezii şi perşii se bucurau de drepturi egale. În realitate, mezii n-au încetat vreme îndelungată să facă o serioasă opoziţie regilor perşi, care s-a soldat uneori cu răscoale sîngeroase.

Cyrus, cunoscut în istorie sub numele de Cyrus al II-lea³, era un excelent organizator de oşti. Armata persană – a cărei bază o alcătuiau membrii liberi ai obştilor, care în secolul al VI-lea î.e.n. nu ajunseseră încă să fie împovăraţi de impozite şi prestaţii ca pe vremea lui Darius⁴ – devenise cea mai de seamă forţă militară din secolul al VI-lea.

Aristocraţia medo-persană orăşenească şi cea a marilor temple, împinsă de interesul extinderii comerţului, sprijinea la rîndul ei acţiunile militare ale regelui, fără să i se împotrivescă, aşa cum se petrecuseră lucrurile în faza finală a regatului asirian.

Dîndu-şi seama de primejdia pe care o reprezenta regatul Persiei, faraonul Egiptului, Amasis, s-a străduit să încheie o alianţă defensivă cu Lydia şi Babilonul. Cyrus al II-lea izbuti însă să cucerească pe rînd Lydia, cetăţile greceşti de pe coasta Asiei Mici şi Babilonul⁵; între timp se pregătea intens pentru o mare expediţie în Egipt. Înainte de a-şi îndrepta forţele armate spre Egipt, Cyrus al II-lea a încercat să-şi asigure fruntariile răsăritene împotriva invaziilor triburilor nomade al saccilor şi massageţilor din podişurile Asiei Centrale⁶. Într-o campanie im-

¹ Herodot, *op. cit.*, cartea I, cap. CXXV şi urm. Vezi şi Notîţa istorică, la cartea I, p. 10.

² *Ibidem*, cap. CXXIII.

³ Vezi Notîţa istorică la cartea I, p. 11.

⁴ Herodot, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. LXXXIX. Vezi şi Notîţa istorică la cartea a III-a, p. 217.

⁵ Vezi Notîţa istorică la cartea I, p. 11.

⁶ Triburile saccilor şi ale massageţilor nu depăşiseră, la sfîrşitul secolului al VI-lea î.e.n. faza civilizaţiei bronzului. Ele se aflau încă pe o treaptă puţin dezvoltată de civilizaţie şi nu cunoşteau formele de viaţă sclav-

potriva massageților, Cyrus a fost însă ucis (528), iar cucerirea Egiptului a fost înfăptuită de fiul său Cambyses (în limba persană Cambugiya, 528-522) ¹.

La sfârșitul secolului al VI-lea, deși triburile saccilor și ale massageților se împotraviseră cu succes dominației persane, sub conducerea lui Cambyses – regatul Persiei părea că a atins limitele de odinioară ale statului asirian, întinzându-se peste toată Asia Anterioară, incluzând acum și Egiptul.

Căderea Egiptului sub perși a fost înlesnită de aceeași cauză care a îngăduit și ridicarea triburilor persane în regatul de odinioară al Mediei : trădarea aristocrației locale, la care s-a asociat și preoțimea.

În timpul celor de-a XXV-a și XXVI-a dinastii (secolele VII-VI î.e.n.), Egiptul trecuse la o nouă fază a dezvoltării forțelor de producție, și anume intrase din plin în perioada fierului ². Împărțirea societății în oameni liberi și sclavi se accentuează. Ca în toate regatele de tip oriental, și în Egipt rîndurile sclavilor erau continuu îngroșate cu oameni proveniți din păturile de oameni liberi, membri ai obștilor sărăcite în condițiile intensificării circulației bănești. Criza socială determină implicit o gravă criză în organizarea militară a statului egiptean, deși faraonii s-au străduit, prin daniile de pămînt și scutiri de impozite, să ușureze situația celor care slujeau în armată. Cu toate acestea, în secolul al VI-lea î.e.n., principalul reazem al puterii dinastice din Egipt nu-l formau trupele egiptene, ci mercenarii, dintre care cei greci erau deosebit de apreciați pentru capacitatea lor de luptă ³.

Deoarece în Egipt privilegiile clerului întreceau avantajele asemănătoare ale clerului din alte state ale Orientului, iar economia templelor juca un rol deosebit în ansamblul economiei generale a țării, înalta aristocrație, afară de posturile de nomarhi și cele deținute în aparatul birocratic regal, rîvnea să dețină și o poziție de seamă în aparatul clerical, unul din cele mai bine în-

vagiste, deși veniseră în contact cu triburile din Iran. Totuși, puterea lor războinică s-a dovedit mai viguroasă decît cea a persilor care pătrunseseră adînc în teritoriul triburilor nomade ale massageților.

¹ Herodot, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. I și urm.

² Vezi Notîța istorică la cartea a II-a, p. 127.

³ Herodot, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. CLIV.

tocmite sisteme de exploatare din Orientul antic. Dinastia saită¹, printre ai cărei ultimi reprezentanți se numără și Amasis², o personalitate remarcabilă din secolul al VI-lea î.e.n., despre care Herodot vorbește pe larg, s-a bucurat, pentru un oarecare timp, de sprijinul aristocrației sclavagiste egiptene, care își mărea numărul de sclavi în urma expedițiilor întreprinse în Siria, Palestina, Fenicia, Coasta de nord a Africii și Etiopia³. Cu toate succesele militare din timpul dinastiei saite – care au dus la alipirea vremelnică la Egipt a unor teritorii din Asia Anterioară și din Africa – ca urmare a pauperizării maselor largi și a afluxului de robi, Egiptul era pradă unor contradicții interne atât de grave, încât cucerirea Deltei Nilului și apoi a Egiptului din sud nu a fost o realizare prea grea pentru perși. Dar acest lucru nu a fost posibil decât în momentul când aristocrația și preoțimea egipteană, nemulțumite de tendințele despotice ale lui Amasis, au mijlocit invazia perșilor, care cîștigaseră de partea lor și triburile arabe. Când Cambyzes s-a apropiat de granițele Egiptului, Amasis nu mai era în viață. Cucerirea Egiptului de către perși a fost ușurată și prin capturarea faraonului Psammetihos al III-lea (urmașul lui Amasis) la Memfis.

Încercările ulterioare ale lui Cambyzes de a-și întinde dominația asupra triburilor libyene și etiopiene, precum și asupra teritoriilor din nord-vestul Africii controlate de fenicienii din Carthagina au dat greș. Vești îngrijorătoare despre o răscoală a vîrfurilor aristocrației mede, sub conducerea magului Gaumata, soseau tot mai insistent din Persia. Herodot relatează unele aspecte ale răscoalei lui Gaumata⁴: în dorința de a submina autoritatea perșilor, magul suspendase, în ținuturile împilate de perși, obligativitatea serviciului militar și plata birurilor pe o perioadă de trei ani. Inscripția de la Behistun completează știrile din Herodot: magul a dus totodată și o vădită politică de îngrădire a puterii triburilor persane, distrugîndu-le sanctuarele și confiscîndu-le averea care consta în pămînturi și sclavi⁵.

¹ Vezi Notația istorică la cartea a II-a, p. 127.

² Herodot, *op. cit.*, cartea II, cap. CLXXII și urm.

³ Vezi Notația istorică la cartea a II-a, p. 127.

⁴ Herodot, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. LXI și urm. Vezi și Notația istorică la cartea a III-a, p. 220.

⁵ *Istoria universală*, vol. II, p. 8.

În drum spre Persia, Cambyses moare în ținutul Agbatanei¹. Statul persan a fost totuși menținut printr-o conjurație a nobilimii persane și, ulterior, structura lui politică, reorganizată de Darius, fiul lui Hystaspes, descendent al unei ramuri secundare a familiei Ahemenizilor. Deși foarte tânăr când a preluat puterea, Darius a știut să-și apropie cu abilitate atât aristocrația persană, căreia i-a acordat diferite privilegii, cât și masele obștilor persane, restabilind în același timp toate formele de exploatare în ținuturile acaparate de perși, care fuseseră anulate de magul Gaumata în scopuri de propagandă. Restaurarea dinastiei Ahemenizilor în Asia Anterioară, însoțită de o intensificare a birurilor și a prestațiilor în natură, a provocat nenumărate răscoale din partea populațiilor asuprite. Răscoala cea mai de seamă de la începutul domniei lui Darius a fost cea din ținutul Margiane, care a atins proporțiile unei adevărate răscoale populare. Cu toată rezistența ei dîră, Margiana a fost înfrîntă în anul 522 î.e.n.,² așa cum fuseseră înăbușite pe rînd și celelalte răscoale, printre care ne mulțumim să menționăm răscoala Babilonului³.

După „pacificarea“ teritoriului supus puterii persane prin mijloace sîngeroase – fapte pe care Darius le-a immortalizat în inscripția de la Behistun, vestită inscripție rupestră din munții Elamului⁴ – Darius a trecut la reorganizarea regatului persan în vederea întăririi autorității centrale pe care o reprezenta.

Darius și-a constituit un aparat administrativ și fiscal superior celui existent odinioară în Asiria, ajutat în supravegherea funcționării lui de un consiliu alcătuit din șapte fruntași persani care-l sprijiniseră în preluarea puterii. Un corp de funcționari regali, porecliți „ochii și urechile regelui“, asigurau legătura între centru și periferiile regatului persan, împărțit în *satrapii* (diviziuni administrative) și *nome* (districte financiare)⁵. La curte se

¹ Vezi nota 180 la cartea a III-a.

² *Istoria universală*, vol. II, p. 10.

³ Vezi Notița istorică la cartea a III-a, p. 220. Răscoala menționată de Herodot, se pare că este a doua răscoală din timpul domniei lui Darius.

⁴ *Istoria universală*, vol. II, pp. 9 și 11.

⁵ Vezi Notița istorică la cartea a III-a, p. 220.

ținea o strictă evidență a încasărilor de biruri și a încasărilor provenite din impuneri suplimentare ¹.

Satrapii perși se bucurau de o mare libertate în măsurile de exploatare pe care credeau de cuviință să le ia privitor la populațiile ce le guvernau. Cu toate acestea, satrapii nu dețineau în sistemul administrativ instaurat de Darius și deplină putere militară. Puterea lor era contrabalansată de cea a unor comandanți militari care aveau sub ascultare marile garnizoane și depindeau direct de ordinele regelui. Pentru deplasarea eficace a trupelor în regiunile unde erau semnalate nelinești sau unde satrapul avea prea mari veleități în a-și afirma autoritatea, pentru asigurarea unei optime desfășurări a legăturilor comerciale, cit și a legăturilor directe între administrația centrală și cea periferică, Darius a sprijinit alcătuirea unei rețele de drumuri bine întreținute, dintre care așa-numitul „drum regal“ care unea Efesul cu Susa și care a fost străbătut de Herodot însuși ².

Regele s-a îngrijit, de asemenea, de reglementarea circulației bănești, rezervându-și dreptul de a bate monedele de aur (daricii). Consecința firească a acestei reglementări a fost o mare înflorire a relațiilor comerciale, care ducea la rapida îmbogățire a proprietarilor de sclavi.

Statul persan organizat de Darius și-a asigurat, în politica de asupraire a sclavilor și a obștilor agrare din ținuturile împilate, sprijinul mării aristocrații funciare, al preoțimii, al negustorimii și al cămătarilor. Deseori, ca și în regatul Asirian, reprezentanții de seamă ai clasei dominante dețineau funcții importante în aparatul de stat și primeau importante donații din partea regelui, iar clerul din diferite regiuni controlate de perși, de pildă Babilonul sau Egiptul (Sais), s-a bucurat de mari libertăți și concesi în practicarea cultelor respective, pe lângă avantajele de ordin material. Legislația instituită de Darius ținea seama de datinele strămoșești ale regiunilor subjugate.

Cu toate aceste măsuri practice, statul persan de tip oriental nu putea dăinui decît printr-o activă politică externă de cuceriri,

¹ Sistemul concesionărilor în strângerea impozitelor dubla calamitatea abătută asupra populațiilor aflate sub dominația persană. Vezi Herodot, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. LXXXIX și *Istoria universală*, vol. II, p. 14.

² Cartea a V-a, cap. LII.

aşa cum remarcă însăşi Atossa, soţia lui Darius¹. În campaniile de cucerire de mari proporţii, cum a fost, de pildă, expediţia din Sciţia în anul 514 î.e.n., Darius s-a văzut nevoit ca la oastea persană să adauge numeroase contingente ridicate din rîndurile populaţiilor Asiei care se aflau sub jugul persan. În secolul al VI-lea î.e.n., armata persană atingea prin acest sistem de recrutare a oamenilor un efectiv deosebit, dar lipsa ei de omogenitate şi lipsa de interes a combatanţilor pentru ţelurile luptelor în care erau siliţi să-şi dea viaţa contribuiau în mod simţitor la scăderea eficacităţii acestui uriaş aparat de război.

Sub domnia lui Cyrus, statul persan izbutise să cucerească două societăţi sclavagiste din Asia Anterioară, superioare în dezvoltarea sistemului de viaţă sclavagistă faţă de medo-perşi : Lydia şi Ionia asiatică. Prin aceste cuceriri, la care s-a adăugat cucerirea Egiptului, sub Cambyses, şi o parte din Tracia, sub Darius, perşii deţineau supremaţia politică în lumea Mediteranei de est, aşa încît poziţia pe care o ocupau impunea crearea unei flote maritime². Veniţi pe coastele Mediteranei din regiunile Asiei Centrale, perşii nu aveau nici o experienţă în domeniul navigaţiei şi al luptelor navale. În consecinţă, ei au fost nevoiţi să se folosească de iscusinţa fenicienilor în arta navigaţiei, iar flota feniciană a devenit nucleul viitoarei flote pe care Darius a construit-o în şantierele Feniciei.

Întărirea puterii persane în estul Mediteranei aducea mari prejudicii celei mai evolute societăţi sclavagiste din secolul al VI-lea î.e.n., anume societăţii greceşti. În planul de ascensiune spre supremaţia politică a lumii antice, întocmit de Darius, intra şi înglobarea *cetăţilor-state* (polisuri) din Grecia insulară şi continentală. Politica de încurajare a comerţului fenician prin care Darius şi-a început ofensiva împotriva grecilor lovea greu interesele comerciale greceşti în Egipt şi în Marea Neagră. Cele mai lezate regiuni ocupate de greci erau însă cele asiatice, integrate în satrapia Cariei. Pe lângă înăbuşirea vieţii lor economice, aceste

¹ Herodot, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. CXXXIV.

² *Grecia antică*, sub redacţia academicienilor V. V. Struve şi D. P. Kalistov, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1958, p. 211.

polisuri erau silite să plătească vistieriei regale patru sute de talanţi anual, ceea ce reprezenta o sumă excesiv de mare ¹.

Grecii s-au văzut siliţi să ia măsuri rapide de autoapărare împotriva expansiunii persane spre vest. Spre deosebire de societăţile sclavagiste din Asia, aflate pe trepte de dezvoltare înegală şi înglobate în uniunile militaro-administrative mai mult sau mai puţin stabile ale statelor asiatice, societatea sclavagistă a grecilor s-a format pe calea apariţiei cetăţilor state (în greceşte πόλεις).

Clasicii marxism-leninismului au acordat o deosebită atenţie apariţiei polisurilor greceşti, deoarece aceste forme de organizare au reprezentat, de fapt, cele mai înalte forme de organizare a clasei stăpînitorilor de sclavi din antichitate, depăşind organizarea orăşenească a stăpînitorilor de sclavi din statele de tip oriental.

În studiul său *Forme premergătoare producţiei capitaliste* ², care constituia un material pregătitor pentru *Capitalul*, Karl Marx a studiat, pe bază comparativă, apariţia vieţii orăşeneşti în Orient, la greci şi la romani. În Orient, arată K. Marx, iniţial „oraşul“ nu era o unitate net diferenţiată faţă de aşezările săteşti. „Oraşul“ constituia o unitate agricolă sau agricolă-meştesugărească ai cărei membri erau supuşi la impozitele şi prestaţiile obişnuite datorate monarhului ³. Abia la începutul mileniului I î.e.n., în perioada de avînt războinic a statului asirian, unele „oraşe“ asiatice, îndeosebi acele cu o prielnică poziţie pentru comerţ, se transformă în aşezări de stăpîni de sclavi care favorizează creşterea meştesugurilor, a negoţului şi a cămătăriei ⁴. Aşa cum s-a arătat mai sus, la p. VIII, şi unităţile templelor au constituit cu vremea importante centre de activitate agricolă, meştesugărească şi neguţătorească. Tendinţa centrelor orăşeneşti era de a-şi căpăta o cît mai desăvîrşită autonomie faţă de puterea autocrată centrală, ceea ce ducea uneori la grave conflicte interne.

Altele au fost premisele apariţiei centrelor orăşeneşti din Grecia în condiţiile luptei dintre masele obştilor săteşti şi aristo-

¹ Herodot, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. XC.

² K. Marx, *Forme premergătoare producţiei capitaliste*, E.S.P.L.P., Bucureşti 1956, pp. 9, 11-12, 18-19, 21-22, 31-32.

³ K. Marx, *op. cit.*, p. 11.

⁴ K. Marx, *op. cit.*, p. 12.

crația gentilică, luptă determinată de o rapidă dezvoltare a forțelor de producție după secolul al XI-lea î.e.n., perioadă care corespunde răspîndirii fierului. Iată cum analizează Fr. Engels stadiul imediat premergător apariției tipurilor de state sclavagiste din Grecia arhaică : „În orînduirea socială greacă din timpurile eroice găsim deci vechea organizare gentilică încă în plină vigoare, dar vedem totodată și începutul subminării ei : patriarhat, cu transmiterea averii către copii, ceea ce favorizează acumularea de avere în familie și face ca familia să devină o putere în raport cu ginta ; înrîurirea pe care deosebirile de avere o exercită asupra orînduirii sociale prin formarea primelor începuturi de nobilime și regalitate ereditară ; sclavia, la început numai a prizonierilor de război, dar care oferea chiar de pe atunci perspectiva înrobirii propriilor tovarăși de trib și chiar de gintă ; vechiul război dintre triburi, degenerînd în prădăciune sistematică pe mare și pe uscat, pentru dobîndirea de vite, sclavi, comori, devine un adevărat mijloc de agonisire ; într-un cuvînt bogăția este apreciată și respectată ca bun suprem și se abuzează de vechile orînduiri gentilice pentru a justifica prădăciunile. Numai un lucru mai lipsea : o instituție care nu numai să asigure averile, de curînd dobîndite, ale unor persoane izolate, împotriva tradițiilor comuniste ale orînduirii gentilice, să consfințească proprietatea privată, așa de disprețuită înainte vreme, și să proclame această consfințire drept scopul cel mai înalt al oricărei colectivități omenești, dar care să facă să și fie recunoscute de către întreaga societate noile forme de dobîndire a proprietății dezvoltate succesiv, adică de înmulțire din ce în ce mai rapidă a bogățiilor ; lipsea o instituție care să permanentizeze nu numai începuturile scindării în clase a societății, dar și dreptul clasei avute de a exploata pe cei neavuți, precum și dominația ei asupra acestora.

Și această instituție a apărut. *Statul* a fost inventat“¹.

Polisurile sclavagiste grecești s-au dezvoltat ca organizații politice de sine stătătoare care nu depindeau de puterea despotică a monarhului de tip oriental. Particularitățile relevate de

¹ *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, ediția a IV-a, E.S.P.L.P. București, 1957, pp. 108-109.

K. Marx¹ în privinţa formării polisurilor antice sînt următoarele : a) proprietatea privată asupra sclavilor şi a pămîntului, principalul mijloc de producţie, este trăsătura dominantă în evoluţia majorităţii polisurilor antice greceşti ; b) proprietar de sclavi şi de pămînt putea fi numai un membru al comunităţii cetăţeneşti, comunitate care se întăreşte printr-un sistem de apărare colectivă împotriva invaziilor duşmane şi îşi creează un aparat de asigurare propriu, destinat să țină în friu masele de sclavi, populaţiile dependente şi eventualele mişcări ale cetăţenilor săraci, adică a cetăţenilor lipsiţi de proprietate privată în urma destrămării relaţiilor de producţie gentilice ; c) creşterea forţelor de producţie, care o dată cu diviziunea muncii a provocat o considerabilă creştere a sclavajului, a atras după sine grave disensiuni între păturile de cetăţeni. Mulţi cetăţeni liberi, cu drepturi depline (adică şi proprietari de pămînt şi de sclavi) pierd posesiunile lor şi implicit drepturile cetăţeneşti, ajungînd, aşa cum a fost cazul în Attica (secolele VII–VI î.e.n.), în stare de robie pentru datorii². Rolul de cămătari era îndeplinit în polisurile greceşti chiar de reprezentanţii aristocraţiei gentilice, în timp ce în Orient cămătarii au jucat un rol important abia pe timpul întăririi aristocraţiei funcţionăreşti – principalul sprijin al puterii regale despotice³.

Spre deosebire de Orient deci, în Grecia nu s-a dezvoltat o orînduire sclavagistă de tipul celei din regatul asirian, egiptean şi medopersan, care avea la bază exploatarea unor mase uriaşe de robi, peste putinţă de controlat. Polisurile greceşti erau organizaţii politice de sine stătătoare, cu deplină autonomie în cadrul confederaţiilor care s-au format cu timpul. Desigur, datorită unor condiţii favorabile, unele cetăţi-state au căpătat o vădită preponderenţă în ansamblul vieţii economice şi politice din Grecia veche ; aceste cetăţi şi-au impus adesea voinţa în treburile de politică internă şi externă ale altor cetăţi mai slab dezvoltate, dar, în general, evoluţia formelor politice din statele greceşti s-a desfăşurat nestînjinită, în Grecia neexistînd tendinţele de centralizare ale unei puteri monarhice.

¹ *Op. cit.*, pp. 13–22.

² K. Marx, *op. cit.*, p. 30.

³ *Istoria universală*, vol. I, p. 479.

În Grecia, majoritatea populației libere – provenită din membrii uniunilor de triburi organizate din punct de vedere politic în așezări întărite – luptă cu depline șanse de succes împotriva acaparatorilor drepturilor economice și politice, lucru care nu se putea întâmpla în regatele sclavagiste orientale, unde puterea despotică a regelui garanta privilegiile aristocrației. În cursul secolului al VII-lea și al VI-lea î.e.n., această luptă, care s-a confundat și cu lupta dusă împotriva cămătăriei, obține succese deosebite. Înbobirea creditorilor de către aristocrația gentilică, care se ocupa în Grecia cu operații cămătărești, este definitiv abolită. Cea mai de seamă și, totodată, cea mai impresionantă mărturie a luptei dusă împotriva cămătăriei și a traficului de sclavi proveniți din rîndul oamenilor liberi este opera literară a lui Solon, de la începutul secolului al VI-lea î.e.n. Sursele de procurare a sclavilor se mărginesc de aci înainte la piețele de sclavi, unde, pînă la izbucnirea războiului peloponesiac, sînt vînduți mai ales străini capturați în expediții îndepărtate sau procurați de traficanții de sclavi.

Izbînda maselor de oameni liberi din multe polisuri sclavagiste împotriva pretențiilor de dominare ale aristocrației a căpătat în unele regiuni înfățișarea *tiraniei* (Attica, Corint, Samos, Efes, Milet etc.), adică a dictaturii unui reprezentant al intereselor păturilor largi ; curînd însă tirania se dovedi dăunătoare dezvoltării normale a relațiilor de producție sclavagiste, prin frîna pe care o punea în anumite sectoare de activitate. Ea a fost curînd înlocuită prin *democrația sclavagistă*, formă de stat antic sclavagist, care în Attica a cunoscut cel mai înalt grad de dezvoltare și a creat condiții deosebite pentru dezvoltarea economiei și culturii sclavagiste. Datorită acestor condiții, Grecia a fost în stare să facă față atacului persan și să organizeze apărarea eficace descrisă de Herodot în ultimele cărți ale *Istoriilor*.

2 Polisurile grecești în ajunul războaielor medice

În secolul al VI-lea î.e.n. Grecia se înfățișa, prin urmare, ca o pluralitate de unități politice cu bază sclavagistă, a căror singură posibilitate de cooperare erau *confederațiile*, ca de pildă, confederația peloponesiacă, inițiată și dominată din punct de vedere politic de Sparta.

Și în structura economică și socială a polisurilor grecești existau decalaje însemnate ¹ datorită condițiilor care au promovat sau au frînat dezvoltarea forțelor de producție. Corelația dintre creșterea forțelor de producție și structura societăților antice nu a putut fi înregistrată de Herodot, căruia trebuie totuși să-i recunoaștem meritul de a fi notat unele aspecte economice ale lumii vechi. Așa, de pildă, Herodot pomeneste marele salt determinat în forțele de producție ale Greciei vechi prin prelucrarea fierului ².

Printre regiunile ocupate de greci care au cunoscut un mare avînt economic se distinge în primul rînd Ionia asiatică, ocupată ulterior de Cyrus al II-lea, unde în secolele IX–VIII î.e.n. se înfiripase o confederație de douăsprezece polisuri.

Așezată la răscrucea drumurilor dintre Asia, Africa și Europa, confederația ionică, deosebit de prosperă, devine în secolele al VII-lea și al VI-lea î.e.n. o redutabilă concurentă a negoțului fenician. Fenicienii, după căderea Ioniei sub perși, au căutat să dobîndească protecția cuceritorilor și să înlesnească condițiile necesare construirii unei flote persane, pentru a-și asigura privilegiile maritime în dauna ionienilor.

În Grecia continentală, insulară și asiatică, inegalitatea evoluției polisurilor grecești a provocat ciocniri de interese și tentative de cucerire încă din cele mai vechi timpuri. Este de ajuns să amintim ca exemplificare lupta pentru teritoriul Thyreei, desfășurată între Sparta și Argoș ³, în secolul al VII-lea î.e.n.

Întărirea relațiilor de tip sclavagist, determinată de concentrarea pămîntului arabil în mîna oligarhiilor (στενοχωρία „lipsa de pămînt“), de pauperizarea maselor libere și de accentuarea diviziunii muncii, a provocat, încă din secolul al VIII-lea î.e.n., o puternică înviorare a colonizării. La factorii de natură social-economică care au stimulat colonizarea s-au adăugat și factori cu

¹ Privitor la decalajul dezvoltării sclavagismului în Grecia antică, vezi D. V. K u z o v k o v, *Despre condițiile care au dat naștere deosebirilor în dezvoltarea sclavagismului și dezvoltarea sa maximă în antichitate*, (Însemnările unui economist), în „Vestnik drevnei istorii“, 1954, 1, pp. 108–119.

² *Cartea I*, cap. LXVIII.

³ H e r o d o t, *op. cit.*, cartea I, cap. LXXXII și urm.

caracter politic¹. Caracteristică în această privință este colonizarea insulei Thera, povestită de Herodot². Un mare interes stârnește și propaganda activă făcută de oracolul de la Delfi în vederea colonizării nordului Africii³, cu scopul de a abate revendicările maselor de oameni liberi din diferite regiuni ale Greciei unde puterea politică o dețineau regimuri oligarhice.

Coloniile erau, în general, cetăți-state de sine stătătoare, cu organizații politice proprii – independente de metropolă. Cu toate acestea, anumite orașe, cum a fost Corintul, între altele, căutau să-și impună autoritatea asupra coloniilor-fiice. Este cazul gravelor neînțelegeri izbucnite între Corint și Corcyra, amintite de Herodot⁴ și Thucydides⁵.

Herodot a călătorit aproape în toate direcțiile spre care s-a răspândit colonizarea greacă : litoralul Mării Negre, Africa, Sicilia și sudul Italiei. Istoricului îi scapă însă semnificația economică și socială a colonizării. Unele din observațiile sale privitoare la sistemul colonizării grecești din secolele VIII–VII î.e.n. sînt totuși deosebit de prețioase pentru concluziile ce se pot trage ; în cartea a IV-a, de pildă, Herodot semnaleză nemulțumirile populației băștinașe din Africa cu prilejul împărțirilor de pămînt între coloniștii greci și conflictele care au rezultat⁶.

Istoricul din Halicarnas a sesizat în schimb destul de bine desfășurarea luptei de clasă din polisurile grecești și pe alocuri a intuit pînă și substratul ei material.

Regimul oligarhic care predomina în majoritatea polisurilor din Grecia secolului al VI-lea î.e.n. provocase adînci nemulțumiri prin lăcomia și silnicia de care dăduse dovadă. Cea mai

¹ *Grecia antică*, p. 141 ; în *Istoria universală*, vol. I, p. 665, este citată următoarea caracterizare făcută de Karl Marx asupra cauzelor emigrației în Grecia antică : „Dezvoltarea insuficientă a forțelor de producție făcea ca cetățenii să depindă de un anumit raport cantitativ, care nu putea fi tulburat. De aceea, singura soluție era emigrația forțată” (Karl Marx–Friedrich Engels, *Emigrația forțată*, *Opere*, vol. IX, cd. rusă, p. 278.)

² *Op. cit.*, cartea a IV-a, cap. CXLVII și urm.

³ *Ibidem*, cap. CLIV și urm. Despre oracolul de la Delfi, întrebuințat ca mijloc de propagandă în favoarea regimurilor aristocratice din Grecia, vezi mai jos, p. XXXIII.

⁴ *Op. cit.*, cartea a III-a, cap. XLIX–L.

⁵ *Istoria războiului peloponesiac*, cartea I, cap. XIII.

⁶ *Op. cit.*, cartea a IV-a, cap. CLIX

gravă dintre aceste nemulţumiri era înrobirea cetăţenilor liberi, cu drepturi depline, în urma operaţiilor cămătăreşti. Oligarhiile se dovedeau cu totul în contradicţie cu procesul dezvoltării forţelor de producţie, care promova spre conducerea treburilor publice păturile de mici proprietari de pământ şi ateliere meşteşugăreşti, oameni care lucrau în negoţ şi marină, crescători de vite şi cultivatori de pământ.

Lupta de clasă în polisurile greceşti din preajma războaielor medice a avut repercusiuni fireşti şi asupra componenţei păturii aristocratice în sine – care se împarte în facţiuni cu interese potrivnice. Multe familii de eupatrizi se sting, altele nu pregetă să-şi găsească un sprijin chiar în păturile în curs de ascensiune, cum a fost cazul în Attica cu marea familie a Alcmeonizilor ¹.

În cursul secolului al VI-lea î.e.n., după îndelungate frământări singeroase, o serie de polisuri din Grecia europeană, insulară şi asiatică alungă regimurile oligarhice de nuanţă aristocratică şi statornicesc legislaţii mai potrivite cu noua situaţie. În multe polisuri, trecerea spre democraţia sclavagistă a cunoscut o formă specifică, anume *tirania*. Iniţial, tirania nu implica o putere absolută din partea conducătorului (τύραννος), ci însemna conducerea cetăţii de către o persoană care nu se mai bucura de privilegiile eredităţii, ci de sprijinul majorităţii, ale cărei interese le reprezenta.

În perioada de început a regimurilor tiranice, mulţi tirani democratizează instituţiile publice, dau dovadă de spirit de iniţiativă, căutînd să asigure cetăţii lor un loc de frunte în circuitul comercial şi în viaţa politică şi culturală. Faţă de stăpînirea aristocratică, tirania înseamnă deci prosperitate pentru unele cetăţi, progres în cunoştinţele teoretice şi practice. Faptul că tirania s-a ivit în regiunile cele mai înaintate economiceşte din Grecia nu este întîmplător. În Attica, la Corint, în Lesbos, în Asia Mică, acolo unde forţele de producţie se dezvoltă vertiginos, iar regimurile aristocratice perimate constituie o frînă în calea acestei dezvoltări apar tiraniile. În Asia Mică, printre tiranii renumiţi pot fi citaţi Trasybulos din Milet şi Pythagoras din Efes, la Corint se instaurează puterea Bacchiazilor urmată de cea a Cypselizilor, cărora le aparţine Periandros, în insule se remarcă tirania lui

¹ Herodot, *op. cit.*, cartea I, cap. LIX.

Pittacos din Mitylene și cea a lui Polycrates din Samos, iar în Attica tirania Peisistratizilor.

Tirania a deschis calea triumfului democrației sclavagiste. Legea concordanței relațiilor de producție cu caracterul forțelor de producție a acționat cu deosebită vigoare acolo unde s-a produs o vizibilă creștere a forțelor de producție. Cel mai elocvent exemplu în acest sens este evoluția istorică a Atticii în cursul secolului al VI-lea î.e.n. Iată cum caracterizează Fr. Engels această evoluție în *Originea familiei, a proprietății private și a statului*¹, după ce, în prealabil, a analizat esența de clasă a constituției lui Solon (începutul secolului al VI-lea î.e.n.) prin care se consfințea proprietatea privată, iar drepturile și îndatoririle cetățenești erau determinate după proprietatea funciară și după averea mobilă : „În timpul celor optzeci de ani care au urmat², societatea ateniană se îndrepta treptat în direcția în care a continuat să se dezvolte în veacurile următoare. Se puse frâu cametei agrare, în floare înainte de Solon, precum și nemăsuratei concentrări a proprietății funciare. Comerțul și meseriile, precum și meșteșugurile artistice, care luaseră o extindere din ce în ce mai mare datorită muncii sclavilor, ajunseră îndeletniciri predominante. Lumea deveni mai instruită. În loc să fie exploatați în mod brutal concetățenii, ca mai înainte, fură exploatați în special sclavii și clientela dinafara Atenei. Proprietatea mobilă, averea bănească și bogăția în sclavi și corăbii crescuseră din ce în ce mai mult, dar ele nu mai erau simple mijloace pentru a dobândi proprietăți funciare, ca în vremurile de la început, lipsite de orizont, ci deveniră un scop în sine. Prin aceasta, pe de o parte, în fața vechilor puteri a nobilimii se ridică o concurență biruitoare, reprezentată de noua clasă a industriașilor și comercianților bogați, dar, pe de altă parte, rămășițele orînduirii gentilice pierdură orice bază“.

Evoluția statului atenian spre instaurarea definitivă a democrației sclavagiste, după alungarea tiraniei Peisistratizilor (510 î.e.n) este încoronată de reformele lui Cleisthenes, un Alcmeonid, care înlocuiește definitiv vechea organizare gentilică a celor patru triburi ioniene printr-o „organizare cu totul nouă, bazată pe repartizarea cetățenilor după domiciliu... Nu apar-

¹ Ed. cit., p. 117.

² După reformele lui Solon.

nenţa la uniunea de triburi era hotărîtoare, ci numai domiciliul“¹. Totodată, prin reformele lui Cleisthenes, vechea condiţie a calităţii de cetăţean, semnalată în studiul citat al lui K. Marx, anume faptul de a poseda pămînt în cadrul teritoriului cetăţii-stat este definitiv abolită.

Deşi oprimate pe rînd de lydieni şi de perşi din punct de vedere economic şi politic, împiedicate să-şi ducă activitatea normală de negoţ cu regiunile pontice, Egiptul şi vestul Mediteranei, cetăţile greceşti din Asia Mică nu pot nici ele fi oprite în calea evoluţiei lor. Nici concurenţa feniciană sprijinită de perşi, nici camuflarea încercărilor de întărire a regimurilor aristocratice sub haina unor tiranii, reprezentate prin oameni de încredere ai perşilor², n-au putut împiedica grăbirea lichidării rămăşiţelor orînduirii gentilice în Ionia şi Eolida. „Politica promovată de perşi – scrie V. I. Holmogorov – era dinainte sortită eşecului, căci venea în contradicţie cu legile de dezvoltare ale procesului istoric, care nu pot fi schimbate după voinţa oamenilor ; nu stătea în puterea cîrmuitorilor perşi să lichideze mişcarea democratică din oraşele greceşti. Şi într-adevăr, datorită condiţiilor istorice, această mişcare va căpăta acum şi trăsăturile unei lupte împotriva perşilor, transformîndu-se într-o mişcare patriotică care va cîştiga simpatia şi sprijinul elementelor democratice din întreaga Grece“³.

Marea revoltă a Ioniei, înăbuşită de perşi în anul 494 î.e.n., a fost preludiul începerii ostilităţilor de către perşi împotriva Greciei continentale. Principala ţintă de atac a lui Darius era cea mai înfloritoare democraţie sclavagistă din acel timp, Atena.

¹ Fr. Engels, *op. cit.*, p. 118.

² *Grecia antică*, p. 213.

³ *Ibidem*. În celebrul discurs ţinut de Histiaios din Milet în sfatul tiranilor ionieni care-l însoţiseră pe Darius în Scitia, după ce Miltiades din Atena a ridicat problema eliberării oraşelor ioniene de sub perşi, Histiaios, care era de partea perşilor, este de o părere potrivnică. Iată textul lui Herodot : „Histiaios din Milet... spuse că deocamdată numai datorită lui Darius fiecare din ei era tiranul unei cetăţi ; dacă puterea lui Darius va fi nimicită, nici el nu va mai fi în stare să-şi păstreze stăpînirea asupra Miletilui, nici vreun altul peste celelalte cetăţi ; căci fiecare oraş va alege mai degrabă ocîrmuirea democratică decît jugul tiraniei !“ (cartea a IV-a, cap. CXXXVII).

3 Războaiele medice

La sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n., în expediția întreprinsă de Darius în Sciția pentru întărirea fruntariilor nordice ale regatului său înainte de atacul asupra grecilor, Darius izbutise să-și creeze un puternic cap de pod în Tracia europeană care-i asigura controlul strîmtorilor între Mediterana și Marea Neagră. Cu prilejul acestei expediții în care regele era însoțit de contingente de greci din Asia Mică, atunci cînd Darius a fost socotit pierdut în stepa scitică din nordul Dunării, s-au clarificat și pozițiile conducătorilor greci ¹. Expediția în Sciția a îngăduit grecilor contacte directe între ei, la care altfel poate n-ar fi ajuns.

În 499 î.e.n., perșii încearcă să atace insulele din Marea Egee, începînd cu Naxosul. Democrația sclavagistă din Naxos a dat atacului persan o ripostă viguroasă. Eșecul perșilor a fost semnalul unei revolte generale. Tiranii orașelor ioniene fură alungați și armele întoarse împotriva perșilor. Prin Aristagoras, tiranul Miletului, care se desprinsese de interesele Persiei și devenise sufletul răscoalei ioniene, grecii din Asia Mică cer ajutorul Greciei continentale. Sparta, ostilă expedițiilor îndepărtate, refuză să se amestece în treburile Ioniei, însă Atena trimise douăzeci de corăbii. Hotărîrea Atenei este edificatoare pentru creșterea puterii ei navale și direcția intereselor ei politice.

După succese remarcabile, al căror punct culminant a fost cucerirea Sardesului înrobît de perși, revolta ioniană sfîrși prin a fi înecată în sînge. În anul 494 î.e.n., după o rezistență glorioasă, Miletul căzu pradă perșilor. Soarta Miletului a produs în întreaga lume greacă, dar îndeosebi la Atena, o impresie profundă ².

În anii următori, Darius căută cu deosebită abilitate politică să-și atragă de partea lui Ionia învinsă, ușurînd birurile și îngăduind guvernările democratice care se instituiseră după anul 498 î.e.n. Între timp însă, Darius se pregătea pentru lovitura decisivă.

¹ v. Herodot, *op. cit.*, cartea a IV-a cap. CXXXVII.

² Reprezentarea tragediei lui Phrynichos, *Căderea Miletului*, cu subiect inspirat din evenimentele contemporane, a fost interzisă în teatrul din Atena ca urmare a efectului produs asupra spectatorilor.

În anul 492 î.e.n., sub conducerea lui Mardonius, oștile persane pornesc spre Grecia continentală, de-a lungul coastelor Traciei controlate de perși. Dificultățile întâmpinate de acest corp expediționar determină însă pe Darius să renunțe la atacul pe uscat și să atace Grecia pe mare. În anul 490 î.e.n., un alt corp expediționar persan străbate Marea Egee, îndreptându-se spre Attica fără ocol.

Anul 490 coincidea cu promovarea la arhontat și la strategie a celor mai autentici reprezentanți ai democrației sclavagiste din Attica. În sfatul strategilor atenieni, printre alții, se afla Miltiades din Chersonesul tracic, care se ridicase împotriva perșilor și participase activ la revolta ionică. Rolul lui Miltiades în organizarea apărării din Attica a fost dintre cele mai însemnate. Sparta a făgăduit și ea ajutor, iar Plateea a trimis de îndată în Attica cîteva sute de oameni. În fața primejdiei ce-o amenința, cu toată configurația ei politică lipsită de coeziune, Grecia a avut, în momentele grele, energia necesară să întâmpine dușmanul oarecum unită, cu toate disensiunile ce o sfîșiaseră în trecut și care aveau s-o neliniștească în viitor.

Înainte încă de sosirea ajutorului spartan, perșii, dorind să grăbească mersul lucrurilor, plănuiseră să părăsească cîmpia Marathonului, unde debarcaseră, și să atace chiar Atena¹. Acesta a fost momentul ales de Miltiades să lovească. Infanteria persană, împrăștiată lesne, intră în panică și se îmbarcă în grabă. A doua zi, cînd flota marelui rege apăru în rada Phaleronului, fu oprită de la orice altă operație militară datorită trupelor așezate de Miltiades pentru apărarea Atenei. Perșii găsiră că e mai cu mînte să se întoarcă în Asia.

Eșecul expediției persane a avut pentru Atena un efect moral extraordinar, contribuind la consolidarea măsurilor pe care democrația sclavagistă ateniană, singura din toate polisurile Greciei, a înțeles să le ia față de o eventuală reîntoarcere a perșilor. Din povestirea lui Herodot reiese cu prisosință efervescența anilor de după 490². Poeții și oamenii de artă greci proslăvesc pe cei care cu prețul vieții lor scăpaseră Attica de primejdia persană,

¹ Herodot, *op. cit.*, cartea a VI-a, cap. CXI-CXVI.

² *Ibidem*, cartea a VII-a, cap. I și urm.

iar oamenii de stat iau cu înfrigurare măsuri de apărare concrete pentru viitor.

Printre oamenii de stat atenieni de la începutul secolului al V-lea î.e.n. care și-au pus toată energia lor în scopul întăririi potențialului de apărare a Greciei se cuvine să fie citat la loc de frunte Themistocles. El a fost acela care a opinat ca să fie deschise mari șantiere navale în Attica unde să se construiască o flotă în stare să apere coastele Greciei de orice invazie străină. Ecclesia ateniană ¹ a înțeles și a aprobat programul lui Themistocles, plin de înțeleaptă previziune. Sprijinul acordat de ecclesia planurilor lui Themistocles s-a dovedit a fi factorul hotărîtor în obținerea succeselor ulterioare ².

Construcțiile navale din Attica aveau un dublu țel : pe de o parte, creșterea și apărarea prestigiului economic și politic al cetății, iar pe de alta, utilizarea masivă a mîinii de lucru libere, din ce în ce mai numeroasă, ca urmare a întăririi relațiilor de producție sclavagiste.

Măsurile luate la îndemnul lui Themistocles s-au dovedit pe deplin justificate. Deși Darius murise, perșii nu renunțaseră la intenția de a-și extinde dominația și de cealaltă parte a Mării Egee. Pregătindu-se cu mai multă grijă decît Darius odinioară, fiul și succesorul său, Xerxes, hotărî să atace concomitent Grecia și pe apă și pe uscat. Planul de atac, minuțios alcătuit, era ingenios. În timp ce armata de uscat urma să pătrundă în inima Greciei, semănînd ruina în calea ei, cea maritimă trebuia să închidă cercul, unindu-se la țărmul mării cu efectivele terestre. Desfășurarea acestei a doua campanii, care s-a soldat cu înfrîngerea perșilor, a fost descrisă de Herodot în cărțile VII-IX ale *Istoriilor* sale ³.

Cea dintîi campanie persană dusese la o apropiere de moment între Atena și Sparta. A doua, determină încă din anul 481 î.e.n. o consfătuire panelenică la Corint. Divergențele de interese între polisurile grecești, unități politice și economice de sine stătătoare, ieșiră din nou la iveală. Atena și Sparta, de acord

¹ Adunarea poporului.

² În această privință, vezi *Grecia antică*, pp. 231 și urm ; *Istoria universală*, vol. II, p. 22.

³ Vezi Notițele istorice la aceste cărți.

în împrejurarea critică prin care trecea întreaga Grecie, luară însă hotărîrea ca Grecia să se apere — şi hotărîrea celor două cetăţi fruntaşe prevală asupra părerilor care opinau pentru o capitulare necondiţionată.

Cu toate situaţiile critice prin care au trecut aliaţii, căci perşii care veneau pe uscat izbutiseră să ajungă pînă în Attica evacuată de populaţie, cu toată micimea de vederi a Spartei, care opina egoist pentru o linie de apărare a istmului de Corint, al doilea război medic, care durează propriu-zis doi ani (480–479 î.e.n.), a fost presărat cu o serie de victorii nu mai puţin răsunătoare decît cea de la Marathon : Salamina (480), Plateea (479), Mycale (479).

Din paginile ultimelor cărţi ale *Istoriilor* respiră tradiţia ateniană şi spartană ale acelor zile de glorie : fie că e vorba de neclintita hotărîre a lui Leonidas de a pieri împreună cu toţi ai săi în strîmtoarea Thermopylelor¹, fie că e vorba de entuziasmul ateniienilor care au luptat la Salamina² sau de avîntul infanteriei spartane în iureşul de la Plateea³, în toate acţiunile grecilor din momentele decisive se întrevede spiritul de bravură care anima trupele de cetăţeni liberi ale polisurilor greceşti. Grecii luptau în acele vremuri pentru o cauză scumpă, şi credinţa în această cauză, pe care Herodot a ştiut să o sublinieze atît de frumos⁴, le-a adus victoria împotriva invadatorului. Superioritatea bazei materiale sclavagiste a polisurilor greceşti faţă de sclavagismul de tip oriental a contat decisiv în balanţa succesului. Ca şi părinţii săi Darius, Xerxes avea la dispoziţie efective uriaşe, însă fără interes real pentru campania în care erau tîrîte, greoi înarmate şi cu material de război depăşit. Faptul că victoria a revenit acelei părţi din lumea sclavagistă antică unde s-au dezvoltat cele mai înaintate forme ale orînduirii sclavagiste nu este întîmplător.

¹ Herodot, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. CCXXIII–CCXXVIII.

² *Ibidem*, cartea a VIII-a, cap. LXXXIII.

³ *Ibidem*, cartea a IX-a, cap. LXII.

⁴ *Ibidem*, cartea a VII-a, cap. CVII ; cartea a IX-a, cap. LXX, CI şi urm.

II ASPECTE DIN CULTURA MATERIALĂ ȘI IDEOLOGIA SOCIETĂȚII SCLAVAGISTE GRECEȘTI DIN SECOLELE AL VI-LEA ȘI AL V-LEA i.e.n. REFLECTATE ÎN OPERA LUI HERODOT

1 Cultura materială

Creșterea, pe alocuri vertiginoasă, a numărului de sclavi în cetățile-stat ale Greciei arhaice, îndeosebi în regiunile cu mare circuit comercial, care condiționa și dezvoltarea meșteșugurilor, a determinat o remarcabilă înflorire a culturii materiale. Păturile de cetățeni liberi, posesori de sclavi, se largesc tot mai mult. În polisurile unde au triumfat succesiv tiraniile și regimurile democratice sclavagiste, mîna de lucru sclavagistă este folosită acum nu numai în ateliere meșteșugărești sau la cultivarea pămîntului ci și pentru înfrumusețări edilitare și lucrări de folos obștească de mari proporții. La Megara, Samos, Corint, Atena și în toate orașele Ioniei sînt începute lucrări monumentale. Unele din ele n-au putut fi terminate decît după vreme îndelungată, cum a fost cazul templului lui Zeus Olympianul din Atena, început de Peisistratizi o dată cu amenajarea agorei. În cartea a III-a a *Istoriilor*, Herodot citează trei construcții vestite, toate grupate în insula Samos : un tunel-conductă săpat într-un munte, un dig apărător al portului și un templu uriaș ¹. Herodot menționează și numele constructorilor : tunelul a fost realizat de Eupalinos din Megara, iar planul marelui templu a fost conceput de un localnic, Rhoikos. În cartea a IV-a, istoricul va vorbi cu aceeași plăcere și mîndrie de iscusința lui Mandrocles din Samos, care a durat pentru Darius podul de peste Bosfor ².

Sub influența artei orientale, ornamentația în stilurile arhitectonice se îmbogățește, constructorii și artiștii învață să minuiască blocurile de marmură. Datorită utilizării pe scară largă a acestui material de construcție, regiunile care posedă cariere de marmură, cum a fost insula Paros, bunăoară, sînt însuflețite de o vie activitate ³. Dintre artele minore, turnarea vaselor de metal și ceramică se perfecționează uimitor. În multe locuri ale operei sale

¹ Cartea a III-a, cap. LX.

² Cartea a IV-a, cap. LXXXVII-LXXXVIII.

³ Cartea a III-a, cap. LVII ; cartea a V-a, cap. LXII.

vorbeşte Herodot despre vase celebre în secolul al VI-lea¹; ceramica provenită din Rhodos, Milet, Corint, Attica etc., fină, frumoasă, cu o tematică picturală inspirată şi din mitologie şi din realităţile zilnice², atestă un înalt rafinament artistic.

Concomitent cu întărirea relaţiilor de producţie sclavagiste, se produc schimbări şi în viaţa particulară. Se răspîndeşte gustul pentru o îmbrăcăminte aleasă³, pentru un trai comod, pentru podoabe şi ornamente de interior⁴ care înainte vreme constituiau un privilegiu al aristocraţiei gentilice, principală deţinătoare a pîrghiilor economiei de schimb.

Aceste prefaceri n-au fost posibile decît în urma lărgirii continue a economiei de schimb, a desăvîrşirii trecerii de la relaţiile de producţie ale comunei primitive la noile relaţii de producţie sclavagiste, care au îngăduit grecilor să adîncească diviziunea muncii şi să dezvolte forme superioare de cultură materială, specifice polisurilor din diferite regiuni.

2 Literatura, doctrinele mistice, începuturile filozofiei materialiste

În secolul al VI-lea î.e.n., ca o consecinţă directă a intereselor divergente dintre păturile stăpînitore – aristocraţia stăpînitore de pămînt, descendentă a aristocraţiei gentilice, pături de cetăţeni liberi care izbutesc să înfrîngă tendinţele de dominaţie economică şi politică ale aristocraţiei, pături de oameni liberi care luptă pentru cîştigarea dreptului de cetăţenie în polisurile unde se instaurează regimuri sclavagiste cu nuanţă democratică – aspectul ideologiei apare deosebit de variat.

Noua aristocraţie cunoaşte în secolul al VI-lea î.e.n. o adîncă prefacere în condiţiile noi de viaţă care promovează spre posturile şi instituţiile de stat oameni în curs de a-şi crea o situaţie materială superioară celei deţinute în trecut (secolele VIII-VII î.e.n.) de aristocraţia gentilică. Această schimbare este oglindită,

¹ Cartea I, cap. LXX; cartea a III-a, cap. CXLVIII ş.a.

² Charles Dugas, *La céramique grecque*, col. Payot, Paris, 1924, pp. 73-98.

³ În directă legătură cu dezvoltarea ţesăturilor de lînă şi cu a industriei vopselelor, vezi *Grecia antică*, p. 197; Herodot, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. CXXXIX; cf. Thucydides, *Istoria războiului peloponesiac*, cartea I, cap. VI.

⁴ Herodot, *op. cit.*, cartea I, cap. CLXIV; cartea a III-a, cap. CXLVIII.

cum nu se poate mai limpede de opera poetică a lui Theognis din Megara.

Poezia epică, principalul mijloc de expresie al ideologiei aristocratice din Grecia arhaică, deși nu este dată uitării, datorită conținutului ei profund popular, rădăcinilor care o legau de cele mai îndepărtate creații poetice orale ale triburilor grecești, trece în această perioadă de dezvoltare a literaturii grecești pe plan secundar ; prioritatea este acum deținută de poezia lirică. Marea poezie lirică corală greacă s-a dezvoltat în acele cetăți unde mascele populare sint chemate să participe direct la manifestări colective de o deosebită amploare, de pildă, ceremoniile religioase în templele care împodobesc cetățile, concursurile de întreceri atletice sau hipice, concursurile poetice etc. La Atena, Peisistratizii au dat cultului zeiței Athena o atare strălucire, încît *Panathenaeae*, serbările și jocurile în cinstea zeiței, care întruneau populația din toate colțurile Greciei, au devenit la fel de celebre ca cele de la Delfi, Olympia, Corint etc. Poezia lirică reprezentată prin operele lui Alceus, Sappho, Theognis, Solon, Anacreon, Ibycos, Simonides, reflectă, etapă cu etapă, desfășurarea evoluției contradicțiilor dintre partida aristocrației gentilice și partidele democratice, ura neîmpăcată a aristocrației față de tirania sprijinitoare a revendicărilor maselor largi, adulația servilă a celor ce doreau să-și cîștige bunăvoința tiranilor, în faza cînd tișănia veche dădea dovadă de tendințe absolutiste. Bun cunoscător al literaturii vechi și contemporane, Herodot pomeneste, alături de Homer și Hesiod ¹, pe Arion din Metymna ², pe Archilochos ³, pe Solon ⁴, pe Sappho ⁵, pe Anacreon din Teos ⁶, ale căror opere le-a cunoscut și le-a apreciat.

În același secol se constată o eflorescență de credințe și doctrine mistice, îmbrățișate în mare măsură de păturile a căror putere politică și economică era în declin și care încearcă să transforme aceste doctrine în mijloace de propagandă politică

¹ Cartea a II-a, cap. CXVI, CXVII, CXV.

² Cartea I, cap. XXIII și urm.

³ *Ibidem*, cap. XIII. Acest pasaj se pare însă că este interpolat.

⁴ *Ibidem*, cap. XXX și urm.

⁵ Cartea a II-a, cap. CXXXV.

⁶ Cartea a III-a, cap. CXXI etc.

prin instituirea unor reguli de morală practică şi răspîndirea credinţei în viaţa de apoi, credinţă inexistentă în Grecia arhaică.

Din vechile culte ale zeităţilor olympice, doar cîteva au fost preluate de noile doctrine. În primul rînd, se cuvine să fie menţionată religia apollinică, cu centrele Delfi şi Delos, a cărei principală directivă morală era moderaţia, μηδὲν ἄγαν – „nimic prea mult“, echivalentă cu o reacţie împotriva exceselor, lăcomiei şi a silniciei provocatoare. O a doua recomandare făcută de adepţii religiei apollinice era γνῶθι σαυτόν – „cunoaşte-te pe tine însuţi“, recomandare în care se strecoară în mod vădit teama de responsabilitate pentru propriile greşeli. Linia aceasta de verificare a atitudinilor, determinată de vîltoarea evenimentelor social-politice, este caracteristică în poezia lirică morală (Solon, Theognis, Simonides din Keos), în începuturile prozei atribuite „celor şapte înţelepţi“, în dramele timpurii ale lui Eshil şi, cu o deosebită pregnanţă, în întrecaga operă a lui Herodot. Datorită lui Herodot, s-au păstrat cîteva mostre din ceea ce în mod curent se numeşte „poezie apollinică“, adică oracole în versuri, şi tot la Herodot se găsesc ştiri despre doi poeţi aparţinînd unor cercuri literare în care era cultivată poezia apollinică, anume Aristeas şi Abaris¹. Aceşti poeţi au scris într-un gen diferit de cel al oracolelor ; ei au compus mici epopei al căror subiect erau călătorii fantastice ; în unele din aceste compoziţii sînt imaginate coborîri în Infern (καταβάσεις). Într-un anumit chip, zeul Apollo şi cultul legat de el, precum şi „învăţăturile“ lui intrau în tematica poetică a acestor compoziţii ; ţelul urmărit era să dovedească răspîndirea doctrinei apollinice în lumea întreagă precum şi viabilitatea principiilor de viaţă ale aristocraţiei în declin. Poezia apollinică, cu caracter profund mistic, a găsit un teren favorabil de răspîndire în condiţiile tulburi ale întăririi relaţiilor de producţie sclavagiste şi a modificărilor intervenite în situaţia materială a cîtăţenilor de drept din polisurile greceşti.

În strînsă contingentă (pînă la fuziune chiar) cu religia apollinică, în viaţa spirituală a Greciei s-a impus şi religia dionysiacă, avînd la bază străvechi rituri agrare ; iniţial, religia dionysiacă a fost opusă religiei apollinice, expresie specifică a

¹ Cartea a IV-a, cap. XIII–XVI.

ideologiei artistocratice, îndeosebi de tiranii din Corint¹. Inițierea dionysiacă (misteriile dionysiace), legată de cultul zeului Dionysos, ca și de cel al unei alte divinități rustice din Grecia arhaică, Demeter, era ușor accesibilă. Religia dionysiacă a fost adoptată mai ales de țăranii mici cultivatori de pământ. În concepția sectelor dionysiace, individul, strivit de griji și greutate materiale, se putea „elibera“ de suferință prin exuberanța dansului și a beției, care atinge extazul. Serbările dionysiace au fost ținute cu mult fast în Attica, a cărei populație de cultivatori a îmbrățișat într-o măsură însemnată această religie, care are numeroase locuri comune și cu credințele despre suflet și viața viitoare răspândite la populațiile trace din nordul Greciei. În secolul al V-lea, în cadrul serbărilor dionysiace se țineau renumitele concursuri de poezie tragică.

Propagandă politică în favoarea celor mai retrograde forme ale regimurilor aristocratice, făgăduieli amăgitoare într-o viață viitoare au făcut însă, în primul rînd, în această perioadă adepții sectelor pitagoreice și orfice ; dușmani înverșunați ai materialismului și ai dialecticii antice s-au dovedit și eleații, a căror doctrină n-a cunoscut totuși o răspîndire prea mare.

Filozofia pitagoreică și școala eleată s-au dezvoltat în coloniile grecești unde aristocrațiile reacționare mai dețineau încă puterea politică în secolele al VI-lea și al V-lea î.e.n. Pythagoras (aproximativ 580–500 î.e.n.) a trăit inițial în Samos, de unde a fost nevoit să plece cînd Polycrates devine tiranul insulei. Filozoful se stabilește la Crotona, în sudul Italiei.

Pythagoras a emis o teorie profund reacționară cu privire la viața socială și politică. Conform acestei teorii, „ordinea“ socială, care ar corespunde „ordinii cosmice“, nu poate fi realizată decît de un regim aristocratic². Adoptînd poziții ostile materialismului, pitagoricienii luau ca bază a fenomenelor naturale și sociale *numerele* ; cu tot substratul ei idealist, doctrina numerelor a reprezentat una din primele încercări de a ridica problema laturii cantitative a fenomenelor din natură³, ceea ce l-a determinat pe

¹ Herodot, *op. cit.*, cartea I, cap. XXIII. Despre misteriiile dionysiace, vezi cartea a IV-a, cap. LXXIX. Relativ la cultul dionysiac, cartea a II-a, cap. XLVIII-L.

² *Istoria filozofiei*, vol. I, Editura Științifică, București, 1958, p. 72.

³ *Ibidem*.

V. I. Lenin să caracterizeze pitagoreismul drept „legătura dintre *germenii* gândirii ştiinţifice şi fanteziile à la religie, mitologie“¹. Pitagoricienii au adus o contribuţie valoroasă în domeniul muzicii, arhitecturii, sculpturii. Ei au explicat înălţimea unei coarde sonore prin lungimea ei, au dat indicaţii asupra raporturilor cantitative juste între părţile clădirilor etc.². Această contribuţie, care se integrează progresului general al ştiinţelor exacte şi matematice din societatea sclavagistă antică greacă, nu infirmă premisele idealiste şi reacţionare ale pitagoreismului.

Apropiat de pitagoreism în problemele vieţii spirituale, orfismul făgăduia adepţilor acestei secte viaţă veşnică prin purificare morală şi ispăşire a păcatelor. În ambele doctrine domină ideea răspunderii morale, ceea ce constituie o trăsătură comună cu religia apollinică. Despre Pythagoras, Herodot vorbeşte elogios în cartea a IV-a, cap. XCV ; în cartea a II-a, cap. LXXXI face o paralelă între orfism şi pitagoreism pe tărîmul cultului religios.

Secta pitagoricienilor a fost zdrobită la începutul secolului al V-lea î.e.n. de forţele democratice din sudul Italiei unde existau colonii greceşti ; cu toate acestea, pitagoricienii n-au încetat nici în secolul al V-lea să ducă mai departe lupta lor pe tărîm ideologic.

Şcoala eleată – al cărei principal reprezentant este Parmenides din Elea – se distinge prin ideile sale antidialectice şi prin negarea posibilităţii cunoaşterii lumii materiale pe calea simţurilor. Ca şi pitagoreismul, şcoala eleată a fost o doctrină filozofică în slujba ideologiei aristocratice, propovăduind inexistenţa mişcării şi a progresului în natură şi societate.

Atras spre misticism prin formaţia sa ideologică, respectînd sensul oracolelor şi puterea divinităţii³, Herodot a lăsat în opera sa numeroase referinţe la direcţiile mistico-religioase ale doctrinelor mai sus-menţionate şi la pretinsa putere suverană a destinului în viaţa societăţii şi a indivizilor. În schimb, nu a lăsat nici o ştire despre filozofia materialistă ionică, mulţumindu-se să sem-

¹ V. I. Lenin, *Caiete filozofice*, E.S.P.L.P. Bucureşti 1956, p. 277.

² *Istoria filozofiei*, vol. I, p. 72.

³ Vezi mai departe la capitolul III, paragraful 7 ; cf. cartea a VIII-a, cap. LXXVI.

naleze doar câteva din realizările practice aparținând materialiştilor ionieni.

Doctrinile mistico-religioase şi teoriile filozofice idealiste, împletite cu concepţiile politice retrograde au fost fundamentul teoretic al activităţii politice duse de aristocraţia greacă, duşmană de neîmpăcat a dezvoltării normale a societăţii sclavagiste greceşti pe drumul progresului şi democratizării.

Împotriva ideologiei păturilor retrograde, în lupta ascutită cu concepţiile reacţionare ale acestei ideologii, s-a conturat un curent filozofic materialist, „concepţia despre lume a grupărilor progresiste, interesate în dezvoltarea forţelor de producţie, a culturii şi a reprezentărilor ştiinţifice“¹.

Materialismul s-a ridicat împotriva idealismului, combătând toate direcţiile prin care filozofii idealişti căutau să distragă masele de cetăţeni din polisurile antice greceşti de la lupta de clasă; concepţiile filozofilor materialişti greci au izvorit din condiţiile create în lumea sclavagistă greacă în secolul al VI-lea î.e.n.: intense legături comerciale prin intermediul coloniilor şi emporiilor, perfecţionarea navigaţiei, care atrăgea după sine observaţii asupra fenomenelor din natură şi a legăturilor cauzale obiective dintre fenomene, posibilitatea de a cunoaşte îndeaproape realizările ştiinţelor din Orient, ascensiunea continuă a forţelor de producţie, care cerea în mod imperios o anumită dezvoltare a tehnicii, imposibil de realizat fără principii materialiste şi dialectice. Deşi spontan, naiv, rezultat din contemplarea pasivă a lumii, materialismul primitiv al grecilor, care nu întâmplător a înflorit mai ales în Ionia, se baza pe o concepţie dialectică – opusă în mod hotărît suportului metafizic al curentelor filozofice idealiste. În *Dialectica naturii*, Engels s-a ocupat de apariţia materialismului spontan şi de dezvoltarea concepţiei dialectice. El a arătat cum materialişti greci (Thales, Anaximandros, Anaximenes) concepeau natura ca un tot, ca un ansamblu, străduindu-se să găsească „principiile primordiale“ (ἀρχαί) ale lucrurilor. „Astfel – scrie Engels – se conturează aici pe deplin materialismul spontan iniţial, care la începuturile lui consideră în chip foarte firesc ca de la sine înţeleasă unitatea fenomenelor naturii în infinita

¹ *Istoria filozofiei*, vol. I, p. 65.

lor varietate și care căuta această unitate în ceva material determinat, în ceva special, așa cum Thales o căuta în apă¹.

Materialismul primitiv al grecilor, expresie teoretică a cuceririlor în domeniul vieții sociale, a științei și a culturii în general, s-a dovedit un aprig adversar al misticismului propagat prin apollinism, pitagoreism, orfism etc. Ateismul luminează ca un principiu călăuzitor operele primilor materialști ionieni, sicilieni, sau ale celor din insulele egeice etc. Aceste opere care tratează despre categoria filozofică a materiei, despre mișcare, contradicție, unitatea și lupta contrariilor etc., se dovedesc a fi complet detașate de concepțiile mistice. În majoritatea lor ele purtau titlul sugestiv de Περὶ φύσεως (Despre natură). Primii materialști greci, cei din Ionia îndeosebi, erau și oameni de știință. În cartea I, cap. LXXV, de pildă, Herodot povestește cum Thales din Milet a executat o mare lucrare de canalizare². Diogenes Laertius, în *Viețile filozofilor*, completează informația lui Herodot cu o sumă de alte detalii asupra descoperirilor și activității practice pe tărîm științific a filozofilor ionieni. Teoriile acestora au avut o înrîurire covârșitoare asupra dezvoltării științelor exacte și a laturii materialiste în filozofia din epoca următoare.

Lupta în domeniul ideologiei dintre idealism și materialism, care culminează în Grecia din secolul al VI-lea și al V-lea î.e.n. prin lupta școlii eleate împotriva celui mai de seamă filozof materialist și dialectician ionian, Heraclit, reflectă, prin urmare, înseși contradicțiile de neîmpăcat care au dezbinat clasa stăpînilor de sclavi din Grecia veche.

Condițiile de viață în care erau ținuți sclavii nu le-au îngăduit acestora să-și formeze o cultură proprie și, ca atare, o ideologie proprie, care să fi avut un oarecare rol în viața socială și politică. Ulterior, filozofia greacă a încercat să creeze diferite sisteme de justificare teoretică a orînduirii sclavagiste. Inițial însă, cînd sclavagismul coexista încă cu munca liberă a producătorilor agricoli și a meseriașilor, doctrinele filozofice ilustrează îndeosebi antagonismul dintre aristocrațiile retrograde și păturile

¹ F. Engels, *Dialectica naturii*, Editura Politică, București, 1959, p. 169.

² Cf. cartea I, cap. LXXIV ; cartea II, cap. XX.

de cetățeni liberi în luptă pentru progres și cucerirea puterii politice.

Desigur, sistemele filozofice cu caracter idealist, ca și cele cu caracter materialist, nu apar întâmplător, ci sînt determinate de condițiile vieții materiale, în societățile împărțite pe clase de în-săși existența acestor clase. Trebuie totuși remarcat că în societățile împărțite în clase antagoniste, în care clasele sau păturile sociale, cum a fost cazul în Grecia veche, își elaborează o concepție despre lume și viață conform intereselor proprii și locului pe care-l ocupă în relațiile de producție, concepția clasei dominante are prioritate, păstrată încă și atunci cînd clasa dominantă începe să-și piardă pozițiile. Așa s-au petrecut lucrurile și în Grecia din secolele VI-V î.e.n. Concepțiile idealiste despre lume și viață, interesate în eternizarea stării de lucruri existente, au cunoscut o mai largă răspîndire în masele largi decît concepțiile materialiste, răspîndire determinată în bună parte și de exploatarea naivității oamenilor cu o cultură redusă. Ținem totuși să subliniem că aceste concepții idealiste, deși predominante, nu sînt caracteristice pentru toate aspectele ideologiei grecești din aceste secole.

Vechea filozofie greacă a atacat probleme din cele mai variate domenii ale științei : cosmogonie, fizică, chimie, biologie etc. Alături de aceste probleme, în secolul al V-lea î.e.n. sînt aduse în dezbatere publică și probleme de logică, psihologie, științe sociale. În același secol sînt puse bazele filologiei, ale gramaticii și ale retoricii. Prodicos din Keos, Protagoras din Abdera, Gorgias din Leontinoi sînt numai trei din numele unei ilustre pleiade de oameni de știință care, specializîndu-se în aceste ramuri, primesc numele comun de *sofiști* (σοφισταί). Alunecînd treptat spre formalism, sofistica devine însă una din principalele forme ale metafizicii în antichitate. Ea încearcă să absolutizeze în mod subiectivist universalitatea conexiunii, considerînd că totul se leagă și astfel creează în mod arbitrar legături directe între fenomene diferite¹. Subtilitățile sofistice care tindeau să promoveze întîietatea formei asupra conținutului, să nege existența adevărului

¹ *Curs de materialism dialectic și istoric*, vol. I, Univ. „C. I. Parhon”, Catedra de materialism dialectic, ed. M.I.C., 1959, p. 131.

obiectiv, au fost violent combătute de păturile democratice în ascensiune sau deţinătoare ale puterii politice, cum era cazul în Attica.

Multiplele probleme aduse în dezbatere de sofisti îşi fac totuşi drum în viaţa intelectualităţii greceşti şi nu mai pot fi înlăturate din preocupările şi discuţiile zilnice ale vieţii culturale. Problematika sofistică reflectă, într-o oarecare măsură, însuşi stadiul de dezvoltare al cetăţilor-stat.

În urma observaţiilor empirice asupra împărţirii în clase a societăţii sclavagiste, sofistii discută originea şi esenţa sclavajului, structura constituţiilor din diferite polisuri cu regimuri politice diferite, raporturile stabilite în procesul de producţie între clase şi între cetăţenii cu drepturi şi avere diferită etc. Sofistica a influenţat puternic drama attică şi istoriografia antică. Herodot nu a rămas străin de preocupările sofistice ; cel mai grăitor exemplu despre contingenta lui Herodot cu sofistica contemporană lui sînt discursurile nobililor perşi din cartea a III-a, cap. LXXX-LXXXII ¹.

Mijlocul de expresie ales de filozofia greacă, cu cîteva excepţii, a fost *proza*. Din punct de vedere literar, proza ştiinţifică reprezintă o reacţie împotriva elementului poetic, care învăluisese gîndirea filozofică în perioada începuturilor literaturii greceşti.

Alături de proza filozofică, în secolul al VI-lea î.e.n. îşi face apariţia şi proza istorică. Opera istorică a lui Herodot, apărută în prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n., este rezultatul evoluţiei de peste un secol al tinerii istoriografii greceşti, incluzînd încă unele din slăbiciunile ei, dar dezvoltîndu-i totodată în chip impresionant şi părţile pozitive.

Acesta a fost, foarte sumar schiţat, climatul ideologic şi cultural în care a fost crescut şi educat Herodot. Înainte de a trata despre viaţa şi opera lui Herodot, înfăţişăm cititorilor o prezentare a istoriografiei greceşti anterioară operei lui Herodot, pentru înţelegerea mai lesnicioasă a multiplicităţii aspectelor caracteristice ale *Istoriilor*.

¹ Vezi şi mai jos, la capitolul III, p. CVI.

3 Începuturile istoriografiei grecești

Cele mai adinci rădăcini ale istoriografiei grecești trebuie căutate în poezia epică. Spre deosebire de ce se petrecea în Orient, unde numele personalităților și datele evenimentelor se înșirau cronologic în liste păstrate în arhivele templelor sau în cele regale, Grecia timpurie s-a mulțumit să lase amintirea faptelor istorice sub formă de legende și mituri, cu timpul inserate și prelucrate artistic în poezia epică. Epopeea a păstrat mereu vie în cugetul grecilor amintirea războiului dintre Argos și Theba, marea expediție pentru cucerirea Troiei. Aristocrația gentilică a încurajat recitățile despre faptele de arme și genealogiile ilustre plătuite de rapsozi pentru eroii care luptaseră sub zidurile Thebei sau sub cele ale Troiei, eroi din care pretindea că se trage. Cetățile-stat, în perioada lor de formare și întărire, doresc, de asemenea, prin legende sau mituri, să argumenteze, în certurile de care sînt dezbinat, drepturile pe care le au asupra unui ținut sau asupra unui sanctuar.

În secolul al VII-lea î.e.n., apar însă în regiunile cele mai înaintate în consolidarea relațiilor de producție sclavagiste și primele notări în proză cu caracter istorico-geografic. Începuturile acestea, foarte timide încă, reprezintă totuși o reacție față de spiritul laudativ și revendicator al poeziei epice. Proza, cu excepția încercărilor de transpunere în proză a poemelor genealogice, se mulțumea cu simple notări despre oameni, locuri, particularități regionale, climă etc., folositoare noilor pături de stăpîni de sclavi, care se ridică împotriva pretențiilor de stăpînire atotputernică a ginților aristocrate.

Schimbul intens al polisurilor grecești cu ținuturile unde înființaseră colonii în veacul al VIII-lea, contactul cu regatele orientale, cu Egiptul îndeosebi, învățase între timp pe greci – care adaptaseră scrierea feniciană la limba lor încă din secolul al IX-lea¹ – că amintirea evenimentelor de seamă și numele personalităților marcante se pot păstra și în alt chip decît acela al tradiției poetice. Sub influența celor văzute în Lydia, Babilon, Egipt – unde existau arhive regale, arhive ale templelor, liste cronologice oficiale, inscripții povestind faptele monarhilor – apar și

¹ A. Gercke, *Zur Geschichte des ältesten griechischen Alphabets*, în „Hermes“, XLI, pp. 540 și urm.

în Grecia, sporadic la început, tot mai des spre sfârșitul secolului al VI-lea î.c.n., astfel de arhive, cronici (ἀναγραφαί) și inscripții.

Aceste însemnări oficiale nu se confundă cu *scrierile literare istorico-geografice*, cu toate că se dezvoltă paralel cu ele. Din punct de vedere al conținutului, listele oficiale se limitau cu strictețe la consemnarea numelor și faptelor *locale* și la menționarea progreselor legislative acolo unde triumfau tiraniile sau regimurile democratice. Comentarii de orice altă natură lipsesc din scrierile în proză cu caracter oficial. Stilul lor era sec, cu un ton informativ. O astfel de cronică locală trebuie să fi cunoscut Herodot în Samos. Asemenea cronici au existat și în Ionia, unde, cu un cuvânt dialectal, erau numite ὥροι – „ani“ (adică „însemnări anuale“), în Argos, în Attica. La Atena, încă din secolul al VI-lea se alcătuieste o listă a vechilor regi attici, cuprinzând cinci nume : Cecrops, Erechteus, Pandion, Egeus și Theseus, listă utilizată de Herodot și Pherecydes ; așa-numitele Ἀθ'δες – „cronici attice“ nu este exclus să fi existat și ele în secolul al VI-lea.

Cele dintîi scrieri în proză cu caracter istorico-geografic, rod al strădaniei oamenilor de litere doritori să suplinească rolul poeziilor epice, sînt influențate de însemnările oficiale, devenind de multe ori un fel de parafrizare a lor ; ele oscilează între moștenirea culturală a trecutului (poezia epică) și noul spirit științific care cere oarecare exactitate. Majoritatea titlurilor acestor scrieri era tot cel de γενεαλογία (Genealogii) și κτίσεις (Întemeieri) ca în poemele epice cu titluri analoage ; legătura cu strămoșul legendar se păstra, detaliile mitice abundau. Cu toate acestea, în părțile care tratau probleme de actualitate, contemporane chiar autorului, un progres științific se înregistrează în mod neîndoielnic. Paralel cu experiența venită din Orient și apariția cronicilor oficiale în Grecia, în primele scrieri istorico-geografice în proză cu caracter literar se remarcă o vădită preocupare spre stabilirea unui criteriu cronologic, strîngerea unui material exhaustiv cu scopul informării cit mai complete a cititorului, stabilirea unei metode de lucru ; acestea sînt numai cîteva din meritele prozei istorico-geografice.

În această lăudabilă strădanie, cei dintîi istoriografi greci întîmpină mari greutăți. În primul rînd, și poate nu fără dreptate, ei nu se pot dispensa de datele tradiției epice ; ceva mai mult chiar, nu se pot desprinde total de substratul ei legendar și mitic,

pe care totuși se străduiesc să-l interpreteze. Așa, de pildă, Hecataios îl citează printre izvoarele sale pe Hesiod ¹, iar Herodot ia în deridere pretențiile aceluiași Hecataios de a număra printre strămoșii săi un zeu ². Din lipsa altor izvoare scrise, tradiția epică rămîne aproape singurul mijloc de informare care stă la dispoziția cercetătorilor pe tărîm istoric, liste cronologice neexistînd încă în multe părți ale Greciei sau fiind de dată foarte recentă. Lacunele, confuzia, amestecul de fantastic și real, caracteristic acestei tradiții, fac imposibilă stabilirea unui criteriu cronologic general valabil. Singurul criteriu cronologic existent în secolul al VI-lea î.e.n., utilizat și de Herodot, este acela al *generației* (γενεή). Trei generații împlinesc un secol. Dar acest criteriu este elastic și variază de la autor la autor. Pînă pe vremea lui Thucydides chiar, care recunoaște deschis această greutate ³, adică pînă la sfîrșitul secolului al V-lea î.e.n., problema fixării unui criteriu cronologic nu se rezolvase încă în istoriografia greacă ⁴. În consecință, istoriografii timpurii sînt nevoiți să se orienteze după *listele monarhiilor orientale*. Herodot însuși, cînd nu întrebunțează ca unitate de măsură *generația omenească* (γενεή), după sistemul genealogiilor, s-a orientat după monarhiile lydiene și medo-persane.

Găsindu-se la răspîntia diferitelor ramuri ale tradiției epice sau orale, siliți să dibuie printre date nesigure, primii istoriografi greci trebuie să desfășoare o muncă grea, să dea dovadă de pricepere și agerime a minții. De aici a provenit și numele noii discipline care se înfiripă cu precădere în Ionia: ἱστορίη – „cercetare“, expunere a cercetărilor. Cuvîntul, o abstractizare de la ἵστωρ exprimă ideea consemnărilor empirice, opunîndu-se cuvîntului ἐπιστήμη – „știință“ ⁵. Noile condiții de viață din secolul al VI-lea îngăduie „istoricilor“ ⁶ din Ionia să treacă la tratarea unor subiecte vaste, străine de istoria Greciei. Cum era și

¹ FHG Müller, fr. 334.

² *Op. cit.*, cartea a II-a, cap. CXLIII.

³ Cartea, I, cap. XCVII.

⁴ Ulterior, principalul criteriu cronologic în istoriografia greacă au fost listele arhonților eponimi din Attica, niciodată însă singurul.

⁵ Schmid-Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, vol. I, Beck München, 1929, p. 687.

⁶ Cu privire la numele ce și-l dădeau „istoricii“, vezi p. LXXII.

fiesc, ionienii învecinați cu Orientul sînt și cei dinții care se încumetă să încerce astfel de compoziții. În Ionia apar în limba greacă istorii ale Lydici (*Lydiaca*) și ale Persiei (*Persica*). Herodot însuși, se presupune, a pornit la compoziția vastei sale opere, concepînd-o întîi ca o *Persica* și abia ulterior a fuzionat materialul strîns în vederea unei istorii a Persiei cu material privind istoria Greciei¹. Două sînt meritele capitale ale unor astfel de lucrări : în primul rînd *istoriile* lydiene, asiriene, persane etc., scrise în limba greacă, introduceau pe cititorul grec într-o problematică inedită, îi ofereau o variație instructivă față de legendele genealogice autohtone ; în al doilea rînd, în aceste lucrări apar pentru prima oară considerații despre *structura politică* a marilor state orientale, în comparație cu cea a polisurilor grecești. Lucrul este demn de semnalat. Un atare punct de vedere n-a existat niciodată în istoriografia orientală, care s-a mulțumit să fie strict pragmatică. Primele lucrări de *istorie politică* aparținînd istoriografiei grecești deschid o eră nouă în istoriografia antică. Curiozitatea vie a cercetătorilor doritori să-și informeze cît mai larg cititorii a atins o sumedenie de domenii : geografia, etnografia, sociologia, științele naturii ș.a., dar cel mai prețios rezultat pe care l-a obținut a fost acela al fundamentării istoriei politice.

Pentru compunerea unor astfel de opere se cerea o informare cu mult mai largă decît cea necesară unor *genealogii* sau *întemeieri*. Cercetătorul („istoricul”), are acum datoria să consulte arhivele existente, să examineze locurile și oamenii despre care intenționează să scrie, să descopere toate particularitățile interesante. Spre deosebire de pragmatismul și servilismul față de monarhul autocrat, ale cărui fapte erau consemnate în arhivele orientale, de viziunea îngustată de dogmele teocratice din istoriografia ebraică², cercetătorul grec din polisurile unde apăreau forme de viață cu caracter progresist are, în plus, și deplina libertate de mișcare în cîmpul interesului pe care-l poartă oamenilor, felului lor de viață, locurilor unde trăiesc.

Cea mai sigură informare pe acea vreme rămînea *autopsia*, (constatarea la fața locului). Preferînd-o știrilor „din auzite” (ἀκοή) „istoricii” întreprind călătorii îndepărtate și obositoare.

¹ Vezi mai jos, cap. III, p. LXVIII.

² Jakob Burckhardt, *Griechische Kultur*, Berlin, 1941, p. 240.

Aşa a procedat Hecataios, aşa a procedat şi Herodot. O dată cu extinderea cercetărilor, se impune definitiv şi *metoda comparativă*. Pentru lămurirea cititorilor, „istoricul“ se simte dator să raporteze mereu datele noi culese la realităţile locale, cunoscute de cititor. Desigur, găsierea *adevărului* (ἀλήθεια) devine o problemă deosebit de spinoasă. Ştirile culese sînt multiple, adesea se contrazic. O verificare concretă, aşa cum a făcut-o Thucydides, care a plănuît chiar de la începutul războiului peloponesiac să urmărească desfăşurarea evenimentelor în anii ce aveau să vină, nu e întotdeauna cu putinţă.

Îngrămădirea amorfă de material adunat din arhivele şi cronicile ţărilor străine, din povestirile oamenilor „de încredere“, din relatările călăuzelor, sileşte pe cercetător să aleagă, să judece informaţiile, datele, evenimentele etc. În cercul lărgit al problemelor de care se izbesc, „istoricii“ nu se mai pot mulţumi cu simpla expunere a variantelor, deşi această metodă, care dăinuia pînă la Herodot¹, n-a fost niciodată deplin părăsită. De asemenea, în lucrările celor dintii „istorici“ se găsesc şi cele dintii încercări de prelucrare critică a tradiţiei, cu toate că trebuie să ţinem seamă de caracterul profund naiv al acestei critici, care adesea se împletea cu vederi mistico-religioase (ca, de pildă, la Xanthos din Lydia, Hellanicos din Lesbos) şi cu o interpretare raţionalistă a miturilor².

Cît priveşte ţelul pe care-l are în vedere istoriografia ionică în această perioadă, simpla informare, desluşirea adevărului, nu mai mulţumesc pe cei dintii „istorici“. Chiar din consemnările modeste ale analiştilor locali se desprinde şi o altă ambiţie: aceea de a lăsa nemuritoare în amintirea oamenilor faptele măreţe care au acoperit de glorie pe cei ce le-au săvîrşit. În afară de acest ţel – pomenit de Dionysios din Halicarnas, cînd discută despre istoricii care au precedat pe Herodot³, mărturisit, de altfel, şi de Herodot însuşi⁴ – începuturile istoriografiei ionice sînt cu totul libere de orice altă tendinţă politică.

¹ Vezi, de pildă, cartea a VII-a, cap. CLII: „Se cuvine ca eu să relatez toate cîte se povestesc“.

² *Istoria literaturii greceşti* (sub redacţia lui S. I. Sobolevski), vol. II, Editura Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S., 1955, p. 24.

³ *Despre Thucydides*, cap. V.

⁴ *Op. cit.*, cartea a II-a, cap. I.

Avînd în vedere faptul că istoriografia timpurie urmăreşte imortalizarea momentelor însemnate şi ale marilor figuri, se ridică în mod acut problema *veracităţii* şi *obiectivităţii* primelor scrieri istorice. S-a observat, şi pe bună dreptate, că mînuirea datelor culese prin cercetări, dar mai ales alcătuirea *genealogiilor* şi *intemeierilor* erau adescori falsuri voite. Discursuri atribuite unor personaje, relatări despre constituţii sau corpuri de legi etc. reprezentau, la rîndul lor, în majoritate, simple ficţiuni¹. Şi, cu toate acestea, în ansamblul ei, istoriografia antică greacă se vădeşte mai obiectivă decît notările marilor inscripţii şi ale arhivelor orientale, care privesc orice alt popor străin drept un duşman sau un adversar de calitate inferioară. Superioritatea istoriografilor greci antichi constă în *spiritul mai obiectiv* cu care privesc esenţa lucrurilor, în capacitatea de a considera lumea în aspectul ei general, în interesul real pe care l-au depus pentru orice formă de organizare şi activitate omenească locală sau străină. Oamenii care se ocupă cu cercetări istorice caută să popularizeze tot ceea ce este interesant şi bine de ştiut. Lăudînd sau criticînd deopotrivă pe monarhii sau pe oamenii de seamă greci şi străini, „istoricii“ antichi greci caută să generalizeze experienţe de viaţă şi să tragă învăţături valabile pentru toată umanitatea.

Dacă, din punct de vedere politic sau religios, „istoricii“ dinaintea lui Herodot, ca şi Herodot, de altfel, n-au avut de suferit nici o constrîngere, ei erau totuşi pîndiţi de o altă primejdie : notarea a tot ce este anecdotă, fabulă, miracol². *Genul novelistic* se dezvoltase în literatura greacă aparte de istoriografia propriuzisă. Cu toate acestea, „istoricii“ ionieni n-au depăşit niciodată graniţa dintre expunerea ştiinţifică şi povestirea novelistică sau miraculoasă. Va fi meritul istoriografiei attice să depăşească această graniţă ; din nefericire, spiritul ştiinţific introdus mai ales de Thucydides în istoriografie nu a prevalat, epoca elenistică acordînd, dimpotrivă, o preferinţă exagerată anecdotei şi retoricismului.

O trecere în revistă a stadiului celui mai vechi al istoriografiei greceşti se află la Dionysios din Halicarnas³. Vechii „istorici“

¹ Jakob Burckhardt, *op. cit.*, p. 242.

² Vezi mai jos, p. CIV.

³ *Op. cit.*, cap. V. Cf. Strabo, *Geografia*, cartea I, cap. XXVI.

se denumeau pe ei înșiși λογοποιοί – „prozatori“, deosebindu-se prin acest nume de făuritorii de versuri : poeții. Așa îl numește Herodot în cartea a II-a, cap. CXLIII, pe Hecataios. Thucydides încă, incluzînd pe Herodot, a numit pe predecesorii săi λογογράφοι ¹. Termenul nu se deosebește cu nimic de λογοποιοί.

Denumirea dată de Thucydides s-a încetățenit în terminologia științifică modernă, dar Herodot, avînd în vedere vastitatea operei sale, filonul de informație exactă care o străbate, nu poate fi considerat printre logografi. Herodot este o personalitate aparte, în a cărei operă sînt întrunite pe plan superior însușirile istoriografiei precedente și contemporane lui, depășind însă în mod detașat – ca proporții, plan, concepție – tot ce se scrisese înaintea sa. Este curioasă severitatea cu care Thucydides l-a judecat pe Herodot, severitate ce rezultă din însăși tăcerea cu care istoricul atenian învăluie numele marelui său predecesor. Herodot a fost primul istoric care a izbutit să scrie o istorie cu caracter totodată universal și elenic. Această izbîndă incontestabilă nu ar fi putut fi însă adusă la îndeplinire fără de lungul șir de „istorici“ (logografi) care i-au deschis drumul.

Din acest șir se desprind cu osebire cîteva figuri care merită să fie menționate. Printre cei mai vechi logografi ionieni se citează numele lui Cadmos din Milet care a avut ambiția să scrie *Intemeierile* (κτίσεις) tuturor cetăților confederației ionice. Dacă, într-adevăr, opera lui Cadmos cuprindea patru cărți, cum susține tradiția elenică, lucrul este îndoielnic. La sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n. și începutul celui de-al V-lea, istoriografia ioniană face însă un salt însemnat, o dată cu apariția lucrărilor lui Hecataios. Aparținînd aristocrației milesiene, Hecataios, ca și Herodot mai tîrziu, nu se poate desprinde total de spiritul și vederile păturii căreia îi aparținea, dar se integrează fără nici o șovăire mișcării intelectuale progresiste din Ionia.

În împrejurările grele prin care a trecut Ionia răsculată împotriva lui Darius, Hecataios a dat dovadă de clarviziune politică. Întocmai ca și Themistocles în Attica, Hecataios și-a dat seama că perșii nu puteau fi loviți decît printr-un atac pe mare ².

¹ *Op cit.*, cartea I, cap. XXI, 1, cf. cap. XXII, 4 ; cap. XCVII, 2. Istoricii de mai tîrziu erau numiți în textele grecești τὸν λογογράφον

² Herodot, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XXXVI.

El s-a opus atacului îndreptat împotriva Sardesului care n-a dat nici un rezultat practic. Ulterior, a fost purtătorul de cuvânt al intereselor ioniene pe lângă satrapul Artaphernes și a obținut, în schimbul unor mari sume de bani, menținerea constituțiilor proprii în cetățile Ioniei. După anul 490 î.e.n. nu mai avem nici o știre despre Hecataios.

Bărbat de o inteligență superioară, care a călătorit prin Asia și Egipt, Hecataios a arătat un deosebit interes locurilor și istoriei locurilor pe care le-a vizitat. Cercetările științifice ale filozofilor materialişti greci, aplicările practice ale acestor cercetări, descrierile de călătorii ale altor înaintași ai săi, necunoscute nouă, l-au interesat în mod deosebit¹. Datele aflate de înaintașii săi, Hecataios nu le acceptă cu ochii închiși. El este unul din remarcabilii promotori ai atitudinii critice în istoriografia antică greacă : „Hecataios din Milet grăiește următoarele : cele ce urmează le scriu așa cum cred că este adevărul ; căci povestirile grecilor sînt numeroase, și, după părerea mea, ridicole“² – așa sună o celebră reflecție a lui Hecataios.

Primele scrieri ale lui Hecataios, dintre care se cunosc *Genealogiile*³, nu se deosebeau fundamental de scrierile similare ale vremii. *Genealogiile* erau încă puternic atașate epicii genealogice și aveau punctul de pornire în lumea „generațiilor“ mitice.

Opera de căpetenie a lui Hecataios, al cărei titlu exact nu se cunoaște, a fost o operă de un caracter mai ales geografic, concepută în două părți osebite : 1) Europa și 2) Asia. După felul cum vorbește autorul despre propria-i lucrare, se pare că o intitula simplu *Περιήγησις* (*Periegeza* – călătorie), sau *Περίοδος γῆς* (Călătorie în jurul pămîntului).

Părerea lui Hecataios despre forma pămîntului, combătută mai tîrziu de Herodot⁴, era inspirată din lectura lui Homer. După expunerea lui Hecataios, pămîntul are forma unui talger înconjurat de fluviul Okeanos. Hecataios credea că granița dintre Asia și Europa este constituită de fluviul Phasis (din

¹ Despre acești călători, vezi H e r o d o t, *op. cit.*, cartea IV, cap. XXXVI.

² FHG Müller, fr. 332.

³ În patru cărți.

⁴ Cartea a II-a, cap. XXIX.

Caucaz) care se azvîrle în cursul nordic al fluviului Okeanos. Despre Libya, al treilea continent pomenit de Herodot¹, Hecataios nu scrie nimic. Egiptul, pe care-l mărginește la ținutul Deltei², Hecataios îl include în Asia, ca și nordul Africii, de altfel. Tot din epopeea homerică reține Hecataios și informația despre populațiile fabuloase care locuiesc dincolo de granițele pînă la care pătrund oamenii ; din legendele Egiptului acceptă, în schimb, pe cele referitoare la insulele plutitoare³.

Totuși, Hecataios nu este pe deplin tributarul geografiei homerice. Efervescența progreselor în domeniul științei și al tehnicii îl îndeamnă să ia seama la tot ce se petrece în jurul său. După modelul lui Anaximandros, ale cărui lucrări cu siguranță le-a cunoscut, încearcă și el să desemneze o hartă a lumii cunoscute *οἰκουμένη* pe care se silește s-o compună după constatări empirice. Această încercare are o semnificație deosebită.

Depășind cercetările istorico-geografice locale, cît și lucrările călătorilor care se mărgineau la descrierea țărmurilor continentelor, Hecataios, în opera pe care a scris-o, are o perspectivă geografică infinit mai vastă, căutînd să cunoască și interiorul ținuturilor pe care le-a vizitat. *Periegeza* sa întrece în mod detașat tot ce se scrisese pînă atunci în acest domeniu, aducînd un simțitor aport în domeniul sintezei științifice și a complinirii datelor cunoscute prin material obținut pe calea cercetărilor empirice. Herodot a lărgit încă și mai mult baza creată de Hecataios, introducînd *povestirea istorică propriu-zisă*, pe o durată de zeci de ani și pe un plan internațional. Fără realizările cu totul remarcabile ale corifeului logografilor ionieni, opera lui Herodot nu ar fi putut ajunge la nivelul științific pe care l-a atins.

¹ Cartea a IV-a, cap. XLV. În același capitol, Herodot expune delimitarea continentelor făcută de predecesorii săi, menționînd și părțile lui Hecataios.

² Hecataios este cel care a numit prima oară Egiptul „un dar al Nilului“, fr. 279 Müller, cf. Herodot, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. V ; fr. 278, pricina revărsării Nilului ; fr. 292, pasărea fenix ; fr. 293, despre hipopotam ; fr. 294, despre crocodil etc.

³ Cf. Herodot *op. cit.*, cartea a II-a, cap. CLVI. În această privință, H. Diels, *Hecataios und Herodot*, în „Hermes“ XXII, 1888, pp. 420 și urm.

Din restul logografilor ionieni, merită încă să fie citate câteva nume. În cartea a IV-a, cap. XLIV, Herodot îl menționează pe Scylax din Carianda, exploratorul coastei de sud a regatului persan, respectiv a coastelor Arabiei scăldate de Oceanul Indian. La îndemnul lui Darius I, Scylax este primul perieget care a lăsat o descriere a cursului Indusului și a Arabiei – utilizată și de Hecataios și de Herodot. Scylax a introdus din belșug în povestirea sa părți fanteziste, localizînd în India popoare legendare și personaje mitice.

Contemporani cu Herodot, deși istoricul nu-i citează, au fost și doi logografi care s-au preocupat de istoria Persiei, compunînd fiecare în parte cîte o *Persica*, anume Charon din Lampsacos și Dionysios din Milet. În ce măsură a utilizat Herodot operele acestor logografi nu se poate ști, întrucît operele lor nu mai există. Plutarh îl opune pe Charon lui Herodot, ca izvor mai demn de încredere, căutînd să discrediteze informația herodoteică¹. Charon a insistat în expunerea sa asupra evenimentelor din timpul marii răscoale ioniene, opera lui reprezentînd o paralelă la cartea a V-a a *Istoriilor* lui Herodot. Istoricul din Lampsacos, așa cum va face și Herodot ceva mai tîrziu, a pus centrul de greutate al compoziției sale istorice pe evenimente contemporane lui, bine cunoscute, lăsînd pe plan secundar trecutul îndepărtat, învăluit în legende. În opera lui Charon se găsesc și unele încercări de critică istorică. Scriînd o *Persica*, Charon a devenit implicit și istoricul Ioniei, consemnînd întîmplări care i-au privit deopotrivă pe perși și pe greci. El este și autorul unei *Cronici a Lampsacosului* (Ἔργοι Λαμψακηνῶν).

Ceva mai tîrziu decît Charon și Dionysios, care aparțin primei jumătăți a secolului al V-lea î.e.n., Xanthos din Lydia, originar din Sardes, a compus o istorie a Lydiei, *Lydiaca*, mergînd cu expunerea pînă la domnia lui Cresus. Xanthos aparținea unor pături aristocratice lydiene elenizate ; ca atare, a putut să scrie direct în grecește o lucrare îndreptățită să se bucure de succes. Lumea ioniană acorda un mare interes știrilor despre regatul lydian din răsărit ; înrobirea persană a unea Ionia cu Lydia, iar influențele de cultură materială și spirituală care se stabiliseră între cele două regiuni erau din cele mai trai-

¹ Plutarh, *Despre reaua-credință a lui Herodot*, cap. XX și XXIV.

nice. Fiind lydian, Xanthos avea avantajul de a putea utiliza în original izvoarele scrise în limba maternă. Aducându-le prin intermediul scrierii sale în limba greacă la cunoștința oamenilor de cultură ai Greciei, care se interesau de probleme istorice, Xanthos le făcea un mare și real serviciu. Întocmai ca și logografi ionieni, Xanthos a utilizat la rîndul lui legende locale, mituri, tradiții vechi, notînd și anumite lucruri din domeniul științelor naturii.

Ultimul din seria logografilor greci este tot un contemporan cu Herodot, anume Hellanikos din Lesbos. Hellanikos a scris peste treizeci de lucrări ; lipsită de titluri și împărțire pe cărți, imensa operă a lui Hellanikos a fost clasificată de gramaticii elenistici. După conținut, un prim grup cuprindea lucrări mitografice, încă foarte legate de *Genealogiile* epice ; un al doilea grup, lucrări etnografice (horografii) cu bogate digresiuni geografice și istorice (*Aigiptiaca, Persica, Scitica, Despre Lydia, Aiolica, Lesbica, Argolica, Boiotica* etc.), din care unele aveau îndeosebi un caracter sociologic (*Despre popoare, Numele popoarelor, Întemeieri, Moravuri barbare* etc.) ; un al treilea grup cuprindea cronici locale, din care cea mai cunoscută era o *Atthidă* Ἀτθίς folosită poate de Thucydides¹. Herodot l-a utilizat pe Hellanikos în pasajele din cartea I referitoare la Attica, sau a urmat o sursă comună.

Cele mai importante lucrări ale lui Hellanikos aparțin grupului al doilea, alcătuiind, în realitate, o serie de monografii. Aceste lucrări erau concepute pe planul epuizării materialului privitor la o singură regiune sau țară. Hellanikos a fost unul din promotorii *istoriei regionale* κατὰ μέρος. Monografiile istoricului din Lesbos se împărțeau în „elenice” și „barbare”². Cele „barbare”, care tratau subiecte asemănătoare cu conținutul unora din cărțile *Istoriilor* lui Herodot, ne referim în special la *Aigiptiaca, Persica* și *Scitica*, sînt destul de bine cunoscute din fragmentele rămase pentru a îngădui o apropiere cu opera lui Herodot. Întocmai ca Hecataios și Herodot, Hellanikos a compus aceste monografii pe baza consultării unor lucrări premer-

¹ Accastă grupare a opcrelor lui Hellanikos aparține lui Gudemann, art. *Hellanikos*, în Pauly-Wissowa, *Real Enzyklopädie*, col. 114 și urm.

² Dionysios din Halicarnas, *op. cit.*, cap. V.

gătoare şi a cercetărilor directe. Uneori, informaţia lui Hellanicos s-a dovedit mai amplă şi mai bine pusă la punct decât cea a lui Herodot. Iată, de pildă, comparaţia făcută de M. Rostowtzev¹ între *Scitica* lui Hellanicos şi unele capitole corespunzătoare din cartea a IV-a a *Istoriilor* lui Herodot. Urmind pe Hecataios, lucru pe care Herodot nu l-a făcut, Hellanicos s-a interesat de ambele părţi ale Sciţiei, şi europeană şi asiatică. Îndreptându-şi atenţia spre neamurile scite care s-au întins către poalele Caucazului, informaţiile lui Hellanicos corespund în multe privinţe cu datele izvoarelor orientale. Eliminând tendinţa de idealizare a sciţilor, împrumutată de Herodot din cercurile apollinice, la Hellanicos se găsesc, în schimb, detalii mai numeroase despre dezvoltarea culturii materiale a sciţilor. Vorbind despre prelucrarea fierului, Hellanicos o socotea o invenţie scită². Altă dată, în schimb, spiritul critic al lui Herodot se dovedeşte totuşi superior faţă de credulitatea lui Hellanicos: în cap. LXVI din cartea a IV-a, Herodot neagă existenţa hiperboreenilor, admisă de Hellanicos.

O lucrare care merită să fie relevată din şirul operelor cu caracter ştiinţific din secolul al V-lea î.e.n. este aceea scrisă de un perieget cu mult simţ de observaţie şi curiozitate neobosită – numit convenţional Pseudo-Hippocrates. Lucrarea se intitula *Despre vânturi, locuri şi ape* (Περὶ ἀέρων, τόπων καὶ ὑδάτων) dar interesul cercetătorului era mult mai extins decât obiectele de cercetare sugerate de titlu. Lucrarea este contemporană *Istoriilor* lui Herodot, poate chiar ceva mai târzie³. În opera herodoteică, aşa cum e cazul, de pildă, în cartea a II-a, cap. LXXVII, sau în cartea a IV-a, cap. XVII–LVIII, care conţin descrierea Sciţiei, se întâlnesc nenumărate apropieri cu subiectul lucrării lui Pseudo-Hippocrates. Acest paralelism se explică prin existenţa şi înflorirea şcolii materialiste de φυσιολόγοι

¹ *Skythen und der Bosporus*, Leipzig, Berlin, 1931, pp. 21–22.

² Urmind de altfel, tradiţia hesiodică. Cf. Hesiod, *Fragmente*, fr. 176, ed. Rzach. Păreră că prelucrarea fierului îşi are aria de răspîndire în ţinutul chalibilor, un neam asiatic care trecea drept scit, era curentă în Grecia veche.

³ Prima parte a lucrării a fost tradusă în româneşte de dr. C. Săndulescu sub titlul *Despre aer, ape şi locuri*, Bucureşti, 1940.

„fiziologi“¹ (naturaliști) ionieni, care, de la preocupări de ordin cosmogonic, evolua, în secolul al V-lea î.e.n., spre îmbrățișarea celor mai variate aspecte din științele naturii. Integrarea unor asemenea probleme într-o operă de istorie corespundea pe deplin unuia din țelurile propuse de „istoricii“ vechi; informarea cit mai desăvârșită.

* * *

Dezvoltată în cercul de cercetări întreprinse de gânditorii materialişti ionieni, care s-au străduit să tălmăcească începuturile și substratul material al lumii și al vieții, tînăra istoriografie greacă se străduie să-și găsească un mod propriu de exprimare. Proza științifică, filozofică, îi oferea, în parte, stilul sec, de o mare economie de cuvinte, lipsit de înfloriturile figurilor stilistice. Cu toate acestea, continuînd să scrie *genealogii*, *întemeieri*, povestiri despre țări îndepărtate și necunoscute, „istoricii“ nu s-au simțit îndeștulați cu mijloacele de expresie ale prozei strict științifice. Pentru captarea interesului, pentru desfătarea cititorului, istoricii-prozatori au simțit că nu este suficient să li se adreseze cititorilor într-o formă lipsită de orice farmec, total desprinsă de încîntarea sădită în suflete de poemele epice. Din aceste motive și ținînd seama de faptul că proza istorică a fost o directă continuare a poeziei epice, chiar de la început logografii au făcut mari concesii legendei, mitului, povestirii. E drept că toată această parte de legendă, care abundă în primele lucrări ale logografilor, e oarecum mai sistematizată, povestită mult mai sobru decît în epopee. Tendința spre *tipizare*, vădită încă din povestirea mitică, se întărește în proza istorică. Tipuri de figuri ilustre, mitice și reale, oîți și întîmplări tipice se repetă în scrieri diferite și la autori diferiți. Generalizarea care rezultă din asemenea tipizări capătă valoarea unui mijloc de comunicare a adevărului. Acest mijloc, bineînțeles artistic, are merite incontestabile pentru cunoașterea epocii și a mentalității oamenilor². În secolul al V-lea î.e.n., pe măsură ce trec anii, partea mitografică scade din ce în ce, fiind înlo-

¹ Denumirea de *fiziolog* φυσιολόγος aparține lui Aristotel, *Physica*, III, 4. Cuvîntul are un sens opus celui de *mitograf*.

² În această privință A. Dovaturov, *Stilul de povestire și stilul științific la Herodot*, Editura Universității din Leningrad, 1957, pp. 75 și urm.

cuită cu povestiri din viaţa obştească şi privată. *Anecdotele-novele* iau pe nesimţite locul legendei fantastice şi a mitului¹.

Din caracterul compozit pe care l-a căpătat opera istorică timpurie, ca urmare a condiţiilor în care s-a ivit, a rezultat un amestec de stiluri lesne de observat, sensibil în cel mai înalt grad traducătorilor : 1) un stil cu pretenţii ştiinţifice, care se înfăţişează când simplu şi limpede, când pretenţios, încâlcit şi greoi ; 2) stilul uşor, graţios, încântător al povestirii pe care nu te poţi opri să nu o citeşti pînă la capăt. Pasajele cu pretenţii ştiinţifice sînt, din nefericire, cele mai obscure, mai ales acolo unde este vorba de explicarea fenomenelor naturale². Din acest punct de vedere, strict literar, influenţa novelisticii asupra prozei istoriografice a avut un rol pozitiv.

Dialectul în care sînt scrise primele „istorii“ în proză este dialectul ionic, lucru de înţeles dacă se are în vedere dezvoltarea istoriografiei ionice. Chiar prozatorii care nu sînt ionieni, ca Acusilaos din Argos, de pildă, sau Hellanicos din Lesbos, întrebuintează acelaşi dialect, devenit tradiţional pentru proză. Legătura strînsă dintre epopee şi istoriografie se face simţită şi în limba scrierilor istorice. Reminiscenţele homerice, care pot fi găsite la tot pasul în lirica secolului al VI-lea î.e.n. se întîlnesc şi în proza istorică, imprimîndu-i pe alocuri un caracter arhaizant, sensibil chiar şi pentru cititorul modern.

III VIAŢA ŞI OPERA LUI HERODOT

1 Locul pe care-l ocupă Herodot în istoriografia greacă şi concepţia lui ideologică

Istoriile lui Herodot cuprind multe din scăderile, din şovăielile operelor precedente sau contemporane istoricului, dar întrunesc şi remarcabile progrese.

La capitolul scăderi trebuie menţionată în primul rînd incapacitatea lui Herodot de a se rupe total de mitografia propriuzisă, lipsa oricărei noţiuni, oricît de elementară, despre legitatea procesului istoric, neînţelegerea cauzalităţii acestui proces. La

¹ De pildă în cartea a II-a, cap. XVII şi urm.

² Vezi, de pildă, Herodot, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XVII şi urm.

același capitol se cuvine să fie adăugat felul cum și-a cules uneori Herodot informația, lipsa unui criteriu cronologic, îngrămădirea de anecdote, și altele. Lista, desigur, s-ar putea prelungi.

Opera istoricului din Halicarnas este, cu toate acestea, o lucrare deosebită de ce se scrisese pînă atunci. Meritul rezultă din vastitatea materialului prelucrat într-o compoziție unitară, care echivalează cu o *istorie universală*, și din introducerea elementelor de *istorie politică*¹. Alți istorici aparținînd secolului al V-lea î.e.n., bunăoară Hellanicos, s-au dovedit poate mai harnici și mai circumspecți în cercetările pe care le-au întreprins. Nimeni pînă la Herodot nu a sudat însă într-o operă unitară, cu un plan chibzuit destul de bine, *istorii* disparate, tratînd despre Asia, Africa și Europa².

Dionysios din Halicarnas a sesizat cu perspicacitate această superioritate a lui Herodot asupra contemporanilor săi care scriau „istorii parțiale”: „Herodot din Halicarnas – a scris Dionysios despre compatriotul său – născut cu puțin timp înaintea războaielor persane³, au trăit pînă la izbucnirea războiului peloponesiac; el a introdus în cea mai mare măsură și în chipul cel mai strălucit metode de expunere pragmatică, preferînd să scrie nu istoria unei singure cetăți, nici a unui singur popor, ci să adune laolaltă multe și osebite fapte și din Europa, și din Asia în cuprinsul unui singur tratat⁴ (el și-a început expunerea de la dinastia lydiană și a coborît pînă la războiul persan, reunind într-o singură scriere toate faptele de seamă săvîrșite de eleni și de barbari în două sute douăzeci de ani); în privința stilului, a însumat toate calitățile moștenite de la istoricii care l-au precedat”⁵.

Comparativ cu Charon din Lampsacos sau Xanthos, la Herodot *faptele* elenilor și barbarilor nu numai că sînt mai ample

¹ Cap. XCIX și urm. din cartea a II-a, de pildă, tratează pe larg despre istoria politică a Egiptului, începînd cu epoca mitologică.

² Herodot a introdus în *Istoriile* sale și unele detalii privind partea occidentală a lumii antice cunoscute, de exemplu menționarea izvoarelor Istrului, cartea a IV-a, cap. XLIX.

³ Mai precis, înaintea celui de-al doilea război persan.

⁴ În grecește *πραγματεία*.

⁵ *Op. cit.*, cap. V.

povestite, devenind subiectul principal al operei istorice, dar sînt și superior comentate. Această depășire nu ar fi fost, poate, realizabilă fără contactul îndelungat care l-a apropiat pe Herodot de viața culturală a Atenei, de problemele frămîntate în cercurile de aici, aceleași care au creat și condițiile pentru apariția unui istoric de talia lui Thucydides. Pînă și interesul arătat de Herodot pentru diversitatea regimurilor sociale și politice pe care le-a cunoscut a fost cu siguranță întărit și alimentat cu idei fecunde provenite din aceleași cercuri.

Din punct de vedere ideologic, Herodot a devenit cu timpul partizanul democrației sclavagiste ateniene, cu toate că poziția sa de clasă ar fi putut să-l determine să adopte o altă atitudine.

La Halicarnas, unde la începutul secolului al V-lea î.e.n. mai dănuia încă tirania susținută de perși, familiile aristocrației locale de origine elenă sau elenizate luptau din răspuțeri pentru răsturnarea tiraniei. Faptul că Herodot, un aristocrat nevoit să-și părăsească patria în urma luptelor politice, a purtat totuși o admirație nețărmurită Atenei, se explică prin două perioade din biografia lui Herodot : anii cînd democrația ateniană a sprijinit Halicarnasul să scuture jugul persan, timpul petrecut de Herodot la Atena, cînd a cunoscut personal pe Pericles și toată pleiada de oameni de seamă ce-l înconjură. Herodot, în prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n., cînd s-au desfășurat aceste evenimente din viața sa, a cunoscut o Atenă în plină glorie și avînt economic, unde domnise și domnea încă o mare dragoste pentru libertate și egalitate între cetățeni. Marea criză internă și externă a sistemului democrației sclavagiste ateniene nu izbucnise încă, iar tradiția anilor 490–479 î.e.n. strălucea peste întreaga Grece. Prestigiul de putere învingătoare de care se bucurase Atena era întărit de seria de victorii care stăviliseră definitiv accesul perșilor în bazinul răsăritean al Mediteranei. Ca om matur, ca istoric interesat de modul cum s-au desfășurat luptele dintre perși și greci, soldate prin înfrîngerea Persiei, Herodot a admirat fără rezerve rolul Atenei în organizarea apărării Greciei, rol care nu fusese văzut cu ochi buni de multe cetăți grecești, mai ales de Sparta. „Ați pornit acest război – spun atenienilor niște delegați spartani – împotriva voinței noastre. La început, gîlceava nu vă privea decît pe voi ; acum se în-

tinde peste toată Grecia“¹. Istoricul din Halicarnas a privit lucrurile altfel. Consecvent, de-a lungul operei sale străbate unul și același punct de vedere : el consideră războaiele medice drept o ciocnire între despotismul asiatic și lumea greacă în ansamblul ei. Atena democratică a fost puterea care a înțeles pe deplin întreaga gravitate a situației, singura care a luat măsurile de cuviință, mobilizînd și pe ceilalți greci la lupta eliberatoare. Simpatia arătată de Herodot, în consecință, Atenei, mai ales în paginile ultimelor cărți, este explicabilă și prin caldă înțelegere pe care istoricul, exilat din Halicarnas în urma luptelor politice locale, a aflat-o aici ; tot atenienii au fost cei care i-au înlesnit așezarea în Thurioi (sudul Italiei), de unde nu este exclus să fi revenit uneori în Attica.

În ce măsură Herodot a apreciat pozitiv *organizarea politică* ateniană, politica externă dusă față de aliați, e greu de spus. Ph. Legrand, în introducerea² scrisă la ediția *Istoriilor* lui Herodot pe care a dat-o la iveală începînd din 1932, e sceptic în această privință. Părerea filologului francez este că Herodot nu a confundat *organizarea democrației ateniene* cu *organizarea model* a unei cetăți democratice pe care o pune în opoziție cu guvernamintele tiranice și cele despotice. *Isonomia* (egalitate deplină a cetățenilor liberi în fața legilor), despre care istoricul vorbește elogios în repetate rînduri, cum ar fi, de exemplu, în cartea a III-a, cap. LXXX (responsabilitatea magistraților, deliberările în comun) și în cartea a V-a, cap. LXXVIII (prosperitatea economică decurge din organizarea politică pe bază egalitară), Legrand o consideră drept o noțiune ideală, scumpă lui Herodot, dar nu identică în ochii istoricului grec cu organizarea democrației sclavagiste ateniene.

Ținînd seama de rezervele lui Ph. Legrand, trebuie totuși subliniat că Herodot nu a putut găsi întruchipate în altă cetate decît la Atena majoritatea trăsăturilor pe care le consideră caracteristice unei democrații ideale antice. Atena nu se confunda total cu imaginea pe care Herodot și-o făurise despre acel polis unde puterea este în mîinile poporului – e vorba de

¹ Vezi cartea a VIII-a, cap. CXLII.

² Hérodote, *Introduction. Notice préliminaire sur la vie et la personnalité d'Hérodote*, Paris, „Les Belles Lettres“, 1932, p. 105.

cetăţenii liberi —, dar cu siguranţă se apropie de acest ideal. Oricum, Herodot a devenit partizanul organizării democratice sclavagiste, în care a văzut pe bună dreptate sursa cea mai sigură a progresului social şi o cheazăşie pentru înfruntarea primejdiilor dinafară.

Herodot a făcut şi elogiul Spartei, mai ales al Spartei ca mare putere înaintea izbucnirii războaielor medice. În descrierea evenimentelor, acolo unde Sparta a jucat un rol glorios, Herodot nu s-a ferit niciodată să-l releve, cu toate insinuările contrare ale lui Plutarh¹.

Niciodată însă Herodot nu a arătat că simpatizează regimurile politice de coloratură oligarhică, iar tiraniile, în pofida rîndurilor frumoase pe care le-a scris despre Polycrates², îi erau odioase, deoarece el le-a cunoscut în faza lor finală, de absolutism, urite de masele populare. Iată ce scrie Herodot despre Atena în cartea a V-a, cap. LXVI: „Atena, care era mare şi înainte vreme, cînd a fost izbăvită de tiranie a devenit şi mai mare”³. În aceeaşi carte, Herodot condamnă cu hotărîre sprijinul acordat de Sparta lui Hippias, fiul lui Peisistratos, şi încercările spartane de a restaura tirania Peisistratizilor la Atena cu scopul de a frîna dezvoltarea rivalei sale pe drumul democratizării şi al prosperităţii (cap. XC şi urm.).

Cu toate slăbiciunile sistemului ei politic, semnalate uneori de Herodot, dintre toate cetăţile greceşti, Atena l-a interesat în gradul cel mai înalt pe istoric, prin aportul adus de aceasta în cîştigarea victoriei, prin factura ei de cetate democratică sclavagistă care alungase tirania şi prin neţărmurita voinţă de libertate care i-a însufleţit acţiunile. Sarcina de a analiza profilul politic al democraţiei ateniene va reveni lui Thucydides. Herodot, care a urmărit activitatea Atenei pînă la bătălia de la Sestos (478 î.e.n.), a immortalizat aportul adus la propăşirea civilizaţiei europene de victoria acestei democraţii sclavagiste asupra perşilor.

¹ Presărate în lucrarea *Despre reaua-credinţă a lui Herodot*. Partinitatea lui Plutarh este, de pildă, infirmată de pasajele elogioase cu privire la spartani, scrise de Herodot în cartea a VII-a, cap. CII–CIV; cartea a IX-a, cap. LXXI etc.

² Cartea a III-a, cap. CXXII, CXXV.

³ Cf. cartea a V-a, cap. LXXVIII.

2 Viața

Datele privitoare la viața lui Herodot sînt relativ puține. Originar din Halicarnas, oraș în Caria colonizat de dorien¹, și integrat ulterior în aria civilizației ioniene, istoricul a văzut lumina zilei în răstimpul dintre expediția lui Darius în Grecia (490 î.e.n.) și cea a lui Xerxes (480 î.e.n.). Deși n-a fost contemporanul marilor evenimente pe care le-a povestit, amintirea lor – păstrată pretutindeni în lumea elenică în cugetul celor mai vîrstnici – i-a folosit cu prisosință ca să le descrie cît mai veridic și mai plastic.

Din familia sa, fruntașă în Halicarnas², în afară de numele tatălui său, Lyxes, cunoaștem și pe acela al lui Panyassis, ilustrul poet epic, rudă apropiată cu Herodot (poate unchi). La origine cariană, deși de mult elenizată, familia lui Herodot se înrudea, în linie paternă, cu casa domnitoare din Halicarnas. Bucurîndu-se de sprijinul Persiei, casa domnitoare din Halicarnas nu se bucura, în schimb, de simpatia familiilor influente grecești sau elenizate. Așa se explică și vrăjmășia neîntrepută arătată de familia lui Herodot tiranilor localnici, din care făcea parte însăși celebra Artemisia, care l-a ajutat pe Xerxes în bătălia de la Salamina³.

Educația primită de viitorul istoric al războaielor greco-persane s-a sprijinit pe concepții de viață aristocratice, concepții prețuite în cercurile influente din Ionia secolelor VI-V î.e.n. Herodot a cunoscut îndeaproape creația epică și cea a marilor poeți lirici, înaintașii lui, pe care-i și citează adesea⁴; tînarul s-a familiarizat și cu literatura logografică contemporană, dezvoltîndu-și tot mai mult gustul pentru cercetarea vechilor povești și legende, cît și pentru literatura hieratică. Crescut într-un spirit profund religios, Herodot a crezut toată viața cu pietate în puterea zeilor, ferindu-se să-i „jignească”;

¹ *Istории*, cartea I, cap. CXLIV.

² Ph. Le grand, *op. cit.*, p. 8 este de părerea că *fruntaș*, ἐπιφανής termen din notița biografică inserată în lexiconul Suda, nu este echivalent cu *aristocrat*. Teza, seducătoare prin perspectiva ce ar putea să o deschidă asupra poziției ideologice a lui Herodot, nu este însă sprijinită pe o argumentare convingătoare.

³ *Op. cit.*, cartea a VII-a, cap. XCIX.

⁴ Vezi p. XXXII.

în întreaga sa operă se resimte această influență, care îl duce uneori la unele considerații de-a dreptul puerile în naivitatea lor. Formația sa intelectuală, rezultat al unei educații îmbibate de ideologia aristocrației grecești, n-a fost înrădăcinată de școlile materialiste din Ionia. În schimb, în timpul petrecut în Grecia europeană, Herodot și-a îndreptat atenția spre pitagoreism și a arătat mult interes credințelor orfico-dionysiace¹.

Din punct de vedere politic, tânărul a participat la lupta dusă de familia sa împotriva tiranului Lygdamis al II-lea, fiul Artemisiei, stăpînitorul Halicarnasului din prima jumătate a secolului al V-lea. Urmind cu fermitate politica casei sale, Lygdamis arăta o vădită simpatie regelui Persiei, de care, de altfel, era și sprijinit². Lupta grecilor din Halicarnas împotriva tiraniei lua, prin urmare, și un caracter patriotic. În una din neînumăratele ciocniri care au avut loc, Panyassis a fost omorît, iar Herodot silit să se refugieze în Samos. Nu se știe cu siguranță dacă exilul lui Herodot a avut loc înainte sau după moartea unchiului său. Vrăjmășia arătată de aristocrația Halicarnasului tiranilor stăpînitori, implicit Persiei, a fost prima punte de legătură între tânărul Herodot și democrația sclavagistă ateniană, dușmană neîmpăcată a tiraniei și a perșilor³. În anul 455/454 î.e.n., se pare că la Halicarnas un acord vremelnic a împăcat cele două facțiuni dușmane, aristocrația locală și susținătorii tiraniei, răstimp în care puterea lui Lygdamis a fost mult limitată. Anumiți cercetători sînt de părere că Lygdamis fusese chiar răsturnat. O inscripție celebră⁴ numără, la această dată, Halicarnasul printre aliații oficiali ai Atenei.

După un scurt răstimp, în care Herodot figurase printre fruntașii cei mai de seamă ai patriei sale, el este silit să părăsească din nou Ionia — și, de astă dată, pasiunea sa de a cunoaște cît mai mult și cît mai multe îl îndemnă să cutreiere lumea atunci cunoscută grecilor : Africa, Asia, regiunile pontice

¹ Vezi p. XXXIV.

² Vezi p. XXV, despre tiranie și protectoratul persan asupra tiraniei în Ionia.

³ Vezi p. XXIV.

⁴ IG, I¹, 226, col. III 8. Inscripția atestă aderența Halicarnasului la liga ateniană.

ale Europei. Călătoriile pe care le-a făcut sînt descrise cu mare lux de amănunte în însăși opera sa.

Ipotezele formulate asupra ordinii și datării călătoriilor lui Herodot țin seama de evenimentele menționate de istoric, de anumiți termeni de comparație și de stadiul de redactare al primelor patru cărți. Așa, bunăoară, în cartea a III-a, cap. XII, este pomenită bătălia de la Papremis dintre perși și egipteni (459 î.e.n.). Istoricul ionian a văzut cîmpul de bătăie la un anumit număr de ani după desfășurarea luptei. Prin urmare, călătoria în Egipt este, în orice caz, posterioară acestei date și se presupune că nu a putut avea loc decît după 449 î.e.n., dată cînd revolta lui Amyrtaios în Deltă a fost înăbușită¹. În aceeași ordine de idei s-au făcut considerații asupra elaborării și stadiului de desăvîrșire al cărților a II-a (*Egiptiaca*) și a IV-a, prima jumătate (*Scitica*)².

În general³, se admite că vizitarea ținuturilor pontice a avut loc înainte de călătoria în Egipt, anume în perioada tulburărilor care l-au silit pe Herodot să părăsească Halicarnasul. Vizitarea Persiei ar fi, în acest caz, împinsă spre anii posteriori întoarcerii în patrie, cînd Herodot a renunțat la orice activitate politică, iar cea a Egiptului și a Syriei⁴ rămîne un mare semn de întrebare: înainte sau după vizitarea Persiei? Toate strădaniile învățaților de a lămuri ordinea marilor călătorii în

¹ În această privință, A. Hauvette, *Hérodote historien des guerres médiques*, Paris, Hachette, 1894, p. 34.

² Cartea a II-a, lucrată după toate regulile unei opere logografice, reprezintă o carte de sine stătătoare; a IV-a are mai degrabă aspectul unor note de călătorie, de informare locală și lectură reunite în oarecare grabă. În cartea a IV-a se fac aluzii la Egipt, cum ar fi, de pildă, comparația între Borysthenes și Nil (cap. LIII). De aici, concluzia că redactarea îngrijită și minuțioasă a cărții a II-a ar fi rodul unora dintre cele dintii călătorii ale lui Herodot. Slăbiciunea acestei concluzii constă în legarea datei călătoriei în Egipt de redactarea cărții despre Egipt. Evident, redactarea putea fi mult mai tîrzie decît călătoria. Cu argumente la fel de plauzibile s-a susținut, pe de altă parte, primordialitatea călătoriei în Scitia.

³ Dezbaterea acestei probleme la A. Hauvette, *op. cit.*, p. 26 și urm.; la F. Jacoby, în *Real-Enzyklopädie* (supplem. 1-2), art. *Herodotos*, col. 247; Schmid-Stählin, *op. cit.*, vol. II pp. 558 și urm.; Ph. Legendre, *op. cit.*, *Date des grands voyages de Hérodote*, pp. 24 și urm.; *Istoria literaturii grecești* (sub red. lui S. I. Sobolevski), p. 32.

⁴ Nu există nici o îndoială că Herodot a vizitat Cyrenaica și Siria.

Pont şi în Orient ale lui Herodot rămân în domeniul ipotezei ¹.

Cîteva mărturii antice îl înfăţişează pe Herodot în anul 446 î.e.n. la Atena, citind în public fragmente din opera sa ².

Impresia făcută în faţa atenienilor a fost atît de puternică, încît, la propunerea cetăţeanului Anytos, s-a decretat acordarea unui premiu de zece talanţi pentru istoricul din Halicarnas ³.

O bună cunoaştere a topografiei Atticii şi a trecutului ei dovedeşte o îndelungă adăstare a lui Herodot pe aceste meleaguri.

La Atena, unde ajunsese ca mulţi alţi exilaţi care avuseseră de suferit de pe urma guvernărilor tiranice şi a stăpînirii persane, Herodot a cunoscut personalităţile cele mai de seamă ale timpului, între alţii, pe strategul Pericles, s-a împrietenit cu Sofocles, care i-a adresat o elegie, şi s-a mişcat în cercurile literare ale Atenei din perioada de plin avînt economic şi politic care precede izbucnirea războiului peloponesiac. Din Attica, Herodot a avut prilejul să facă cîteva scurte călătorii în importante centre religioase şi culturale ale Greciei continentale, printre care şi la Delfi.

În anii 444-441 î.e.n., în urma distrugerii oraşului Sybaris din sudul Italiei de către locuitorii Crotonei, atenienii au propus ca pe ruinele Sybarisului să se ridice o colonie panelenică. Noua colonie a primit numele de Thurioi, şi Herodot, fugăr din patria sa, a devenit unul din cetăţenii noii colonii. Faptul nu l-a împiedicat, poate, să revină din cînd în cînd la Atena. Sfîrşitul vieţii lui Herodot s-a petrecut la Thurioi, probabil nu mult după izbucnirea războiului peloponesiac. Ultimele eveni-

¹ Un pasaj din cartea a II-a, inclus în cap. CL, ni se pare foarte edificator pentru stabilirea faptului că Herodot a vizitat mai întîi ţinuturile din inima Asiei şi apoi Egiptul: „Am întrebat pe cei ce locuiesc cel mai aproape de lac unde ar putea fi mormanul de pămînt scos prin săpături. Ei mi-au spus unde a fost cărat şi eu m-am încrezut fără greutate în spusele lor, mai ales că aflasem din auzite că şi în oraşul Ninive din Asiria s-a întîmplat ceva asemănător...”

² Alte mărturii dau o informaţie identică pentru Olympia şi Corint, dar critica contemporană este de acord că veracitatea acestor mărturii este îndoielnică. *Istoria literaturii greceşti* (sub redacţia lui S. I. Sobolevski), p. 32.

³ Imensitatea sumei a determinat o serioasă revizuire a felului cum a fost notată cifra. Soluţiile oscilează între 1 talant şi 4 talanţi (discuţia la S. I. Lurie, *Herodot*, Moscova, 1947, pp. 18-19).

mente menționate în *Istoriei* datează aproximativ din jurul anilor 430-429¹. La Atena, în amintirea marelui scriitor, s-a ridicat un cenotaf, iar rămășițele sale pămîntești au fost înmormîntate în piața publică din Thurioi, patria-i adoptivă.

Perioadele din viața lui Herodot care i-au înlesnit depășirea stadiului istoriografiei contemporane au fost călătoria pe care a făcut-o în Egipt și popasul atenian. Egiptul suferise întocmai ca și Grecia agresiunea persană; Herodot a venit aici în contact cu o veche tradiție istorică, care i-a stîrnit un puternic interes pentru latura politică și culturală a acestei țări. Tot aici a întîlnit cele mai multe *lucruri minunate, minunății* *θώματα* care, cum singur mărturisește, îi umpleau la tot pasul sufletul de încîntare. Egiptul n-a avut asupra lui Herodot o vădită influență numai în ceea ce privește formația sa ca istoric, ci și formația sa religioasă.

Pe vremea cînd Herodot l-a vizitat, Egiptul se afla încă sub dominația perșilor. După perioada de cumplită tiranie a lui Cambyzes, povestită de Herodot în cartea a III-a, Egiptul respira ceva mai liber. Toleranța religioasă îngăduia reluarea cultelor locale și activitatea preoțimii. Această conjunctură favorabilă a îngăduit lui Herodot posibilitatea cercetărilor asupra religiei egiptene, care îl interesa foarte mult.

În urma contactului îndelungat dintre greci și egipteni, a îngăduirii cultului zeităților grecești în Egipt, se ajunsese încă de multă vreme la apropieri comparative între religia egipteană (mistere, zei, eroi, mituri, legende etc.) și cea greacă. La sfîrșitul călătoriei sale în Egipt, Herodot a plecat cu credința fermă că religia greacă și practicile religioase din Grecia s-au înfiripat sub influența Egiptului, mai ales în latura mai nouă, credințele orfico-pitagoreice. De asemenea, el a dus cu sine o mare admirație pentru „înțelepciunea“ σοφία egiptenilor, căreia îi atribuia organizarea legislativă a țării νόμοι și o sumă de „invenții“, „descoperiri“ εὑρήματα. Contingentele dintre diferitele aspecte culturale, ideologice etc. ale Greciei

¹ După J. Powell, în studiul introductiv la *Istoria lui Herodot* (traducere), vol. I, Clarendon Press, Oxford, 1949, redactarea *Istoriilor* s-a terminat în anul 432 î.e.n. (informația luată după P. Chantraine, recenzia la traducerea lui Powell, în „Revue de Philologie“, 1951, nr. 1, p. 87).

vechi și Egipt se datorează, în parte, contactelor și influențelor directe, dar mai ales etapelor comune străbătute de ambele societăți pe calca dezvoltării sclavagismului. Societatea sclavagistă egipteană era totuși mult mai înaintată decât cea greacă în domeniul artei, științei, producției în general; acest lucru l-a și determinat pe Herodot să subordoneze Egiptului anumite fapte și stări din Grecia.

Șederea la Atena a imprimat la rindul ei lucrării lui Herodot un spirit care o apropie de toată marea creație literară a secolului al V-lea î.e.n. zămislită la Atena.

Pentru înfățișarea pe care a căpătat-o opera lui Herodot, așa cum o cunoaștem noi astăzi, popasul atenian a fost hotărîtor. Aici a avut istoricul cel mai nimerit prilej să se documenteze din plin asupra desfășurării războaielor medice și asupra vieții politice a grecilor în general. În timpul petrecut la Atena, compoziția lui Herodot se înalță treptat de la istoria regiunilor elene din Asia Mică subjugate de lydieni și mai apoi de perși, pînă la factura unei compoziții istorice universale, străduindu-se să cuprindă întreaga încheștare care a unit pentru cîteva decenii Orientul și Occidentul lumii sale. Este incontestabil că unitatea finală, atîta cît există, cîștigată de *Istorie*, poate fi socotită ca un rod al popasului atenian.

Datorită Atenei, compoziția herodoteică a cîștigat și în ceea ce privește valoarea ei artistică. Înriurirea tragediei attice¹ și a sofisticii² asupra operei lui Herodot a fost de mare însemnătate asupra concepției despre viață a istoricului, cît și a măiestriei sale scriitoricești.

Dar cel mai de seamă rezultat al șederii lui Herodot la Atena – pe linia comparației pe care o face între lumea „barbară” și cea greacă – poate fi considerată concluzia finală la care ajunge privind superioritatea organizării politice a cetății-stat, mai ales a celei de coloratură democratică, asupra despotismului oriental³. Această constatare, făcută empiric de Hero-

¹ Vezi p. CV.

² Vezi p. XXXIX, CVI.

³ Vezi, de pildă, comparația între robia despotismului oriental și libertatea cetățenească din polisurile Greciei din cartea a VII-a, cap. CXXXV sau cap. CXXXIX, cu privire la rolul jucat de Atena în organizarea apărării Greciei.

dot, reluată și dezvoltată mai târziu de Thucydides¹, este dovada unei juste intuiții a evoluției societății de atunci, deși Herodot nu poseda înțelegerea necesară a procesului istoric propriu-zis. Originea aristocratică și educația pe care Herodot a primit-o de tânăr nu se dezminț în multe din paginile *Istoriilor*. Dar o discrepanță între vederile și credințele tânărului Herodot, format la școala aristocrației ionice, și a omului matur există și se resimte în opera sa. Așa cum s-a întâmplat cu atâtea alte opere literare, și în cea a lui Herodot reflectarea realității, modificarea anumitor concepții proprii în funcție de împrejurări, de schimbarea climatului ideologic, explică schimbările intervenite în formația ideologică a autorului. Meritul istoricului din Halicarnas este acela de a fi aderat în mod conștient și activ la direcția cea mai progresistă a politicii grecești de pe vremea sa.

3 Opera

Cuprinsul. Probleme de redactare. *Istoriile* lui Herodot, deși în redactarea finală au un plan de concepție bine definit, nu se înfățișează ca o unitate desăvârșită. În mai mică măsură decât la epopeile homerice, s-au ivit și pentru Herodot destule probleme în jurul redactării operei, din care cea mai de seamă rămâne întrebarea dacă autorul și-a scris dintr-o dată opera, așa cum o citim noi astăzi, sau a sudat într-un întreg povestiri istorice anterioare, așa-numitele λόγοι.

Subiectul întregii lucrări, care reprezintă, după mărturia autorului, o „cercetare personală” ἱστορίη îl găsim enunțat de Herodot chiar la începutul cărții I : „Herodot din Halicarnas înfățișează aici rodul cercetărilor sale, pentru ca faptele oamenilor să nu pălească prin trecerea vremii, iar isprăvile mari și minunate săvârșite și de greci și de barbari să nu fie date uitării ; printre altele, va pomeni și pricina pentru care aceștia s-au războit între oaltă”.

Din aceste câteva rânduri reiese limpede că istoricul a avut intenția să cerceteze și *faptele*² „barbarilor”, nu numai ale

¹ *Op. cit.*, cartea a II-a, cap. XXXVI-XLI.

² Prin „fapte” ἔργα Herodot înțelege în primul rând acțiunile duse în timp de război și consecințele acestora în timp de pace.

grecilor. În această lumină, strădania lui Herodot de a fi înfățișat cum s-a priceput mai bine civilizația, dezvoltarea culturală și istoria politică a altor popoare decît a grecilor nu mai surprinde pe nimeni. Tot din aceste rînduri reiese și scopul ultim al lucrării : faptele glorioase săvîrșite atît de unii cît și de alții („barbari“ – greci), datorită *Istoriilor* lui Herodot, nu vor fi niciodată date uitării. Această idee va reveni constant de-a lungul *Istoriilor*, de pildă în cartea I, cap. CLXXXV, CLXXXVI ; a II-a, cap. CI, CX, CXXXV, CXLVIII ; a IV-a, cap. LXXXI, XXXVIII ; a VI-a, cap. CIX ; a VII-a, cap. XXIV ; a IX-a, cap. XVI etc.¹.

Mînuind un material atît de vast, mișcîndu-se pe nenumărate planuri cronologice și la diferite latitudini geografice, Herodot are totuși meritul de a se fi întors în redactarea finală la una și aceeași problemă centrală : cum a luat naștere conflictul dintre greci și perși, care a fost desfășurarea evenimentelor după începerea ostilităților.

Firul conducător al *Istoriilor* este, pe scurt, următorul : cetățile grecești de pe coasta Ioniei au fost pentru prima oară atacate de lydieni, împrejurare care dă prilej autorului să trateze pe larg istoria Lydiei ; Lydia, intrînd în conflict cu perșii, a mijlocit fără vrerea ei înrobirea cetăților din Asia Mică de către perși. Principala figură din acest răstimp, anterior cuceririi cetăților grecești, este Cyrus, regele perșilor, a cărui poveste Herodot o contopește cu cea a istoriei medo-persane. Cînd ajunge la punctul cuceririi cetăților grecești de către Cyrus, Herodot se oprește destul de îndelung asupra originii coloniilor de pe coasta Asiei Mici și face istoricul neamurilor care le-au întemeiat, apoi se reîntoarce la evenimentele petrecute în imperiul persan pînă la începerea ostilităților cu grecii. Sfirșitul cărții I cuprinde cucerirea Babilonului de către perși și războiul cu o populație asiatică, massageții, în cursul căruia Cyrus își pierde viața.

Urmează, în ordine cronologică, descrierea cuceririi Egiptului de către Cambyses, fiul și succesorul lui Cyrus (cartea a

¹ Ideea de utilitate a istoriei ca îndreptar în treburile politice va apărea mai tirziu în istoriografia greacă, abia o dată cu Thucydides și Polybios. Relativ la țelurile urmărite de istoriografia greacă timpurie, vezi p. XLIV.

III-a), precedată însă de o descriere amănunțită a țării care a produs cea mai puternică impresie asupra istoricului, Egiptul (cartea a II-a). În continuare, cartea a IV-a povestește expediția lui Darius, fiul lui Hystaspes, întreprinsă în Scitia; această carte este foarte interesantă pentru istoria veche a patriei noastre, mai ales că autorul a cunoscut personal, în parte, configurația locurilor pe unde a trecut Darius¹. Răscoala ionienilor, determinată de condițiile politice și economice în care se aflau ionienii sub perși și accelerată de desfășurarea campaniei persane din Scitia, a însemnat adevăratul preludiu al războaielor medice, a căror relatare începe propriu-zis abia o dată cu cartea a V-a, cap. XXVI. Ultimele cărți, în care povestirea devine mult mai sobră, mai încheată decît în rest, cuprind povestirea războaielor medice pînă la cucerirea cetății Sestos (478 î.e.n.).

Examinată în ansamblul ei, opera lui Herodot se împarte în două secțiuni: istoria cuceririlor persane (cărțile I-IV) și istoria războaielor greco-persane (cărțile V-IX), de întindere aproximativ egală, însă mult deosebite în privința compoziției².

În *Istorie* se pot distinge, fără prea multă trudă, straturi redacționale aparținînd diferitelor perioade ale vieții lui Herodot: timpul petrecut în Samos (menționat în notița biografică din lexiconul Suda), la Atena, în Italia etc. Cele mai vechi sînt notele de călătorie cuprinse în primele patru cărți, avînd un caracter mai ales geografic și etnografic. După răstimpul petrecut la Atena, unde istoricul a putut găsi din belșug material documentar pentru istoria războaielor medice, concepția generală a operei s-a

¹ Despre problemele ridicate în cartea a IV-a, referitor la istoria veche a patriei noastre, vezi *Notița istorică* la cartea a IV-a, p. 306.

² *Istoria literaturii grecești* (sub. red. lui S. I. Sobolevski), p. 42 face următoarea împărțire în secțiuni: I-domnia lui Cyrus și Cambyzes, II-domnia lui Darius, III-domnia lui Xerxes. În prima parte, arată S. I. Sobolevski, găsim descrisă perioada de ascensiune a medo-perșilor; a treia secțiune, dimpotrivă, este tabloul înfringerii perșilor, în sensul ciocnirilor cu societatea sclavagistă a Greciei; partea de mijloc, după părerea filologului sovietic, constituie o trăsătură de unire între partea I și a III-a, scoțînd în relief însuccesul expediției lui Darius în Scitia (cartea a IV-a) și însemnătatea răscoalei ionienilor (cartea a V-a) pentru desfășurarea viitoarelor ostilități. S. I. Sobolevski este de părere că aceste trei secțiuni alcătuiesc principalele jaloane ale unui plan bine gîndit, bine chibzuit de Herodot.

schimbat şi o dată cu ea şi planul lucrării. De unde iniţial războaiele medice erau poate destinate să formeze un episod important, dar totuşi numai un *episod* în istoria Persiei, ele devin acum centrul de greutate al operei şi restul materialului se axează de aci înainte în jurul lor. De asemenea, cu toată strădania de imparţialitate ce străbate primele rînduri şi chiar primele capitole ale cărţii întîia, este vădit că la Atena şi numai la Atena a deprins Herodot să privească lumea grecilor şi pe cea a „barbarilor“ ca două unităţi de sine stătătoare. Ca atare, istoricul amplifică considerabil, în viziunea sa de ansamblu, conflictul dintre civilizaţia sclavagistă greacă şi civilizaţia sclavagistă orientală, opunînd grecilor nu numai pe perşi, ci pe „barbari“ în general¹; toată istoria Lydiei, care iniţial a fost scrisă ca o parte integrantă din *Persica*, se transformă acum într-un capitol legat de războaiele medice. Începînd de la cartea a V-a înainte, Herodot devine admiratorul fără rezerve al grecilor în general şi al atenienilor în special; desigur, nu acesta este modul de exprimare despre ionieni din cartea I, cap. CXLII şi urm., care, de altfel, conţine cele mai numeroase straturi redacţionale.

Problemele de redactare în opera lui Herodot sînt ridicate în special de primele patru cărţi. În ultimele cinci, acţiunea se desfăşoară rapid, digresiunile scad² şi interesul cititorului este suscitacat ca la reprezentarea unei adevărate drame. Nu există nici un dubiu că aceste cărţi au fost scrise în anii de maturitate a istoricului, în deplinătatea forţelor sale intelectuale.

Herodot, cu excepţia primului capitol din cartea I, nu se referă la anumite părţi ale operei sale decît întrebuiţînd cuvîntul λόγος (povestiri)³. De aici şi presupunerea foarte plauzibilă că aceasta a fost forma şi titlul sub care a circulat la început în lu-

¹ Teză susţinută de Gaetano de Sanctis, în articolul *La composizione della storia di Erodoto*, în „Rivista di filologia classica“, IV, 1926, pp. 289 şi urm.

² La unele digresiuni, ca, de pildă, istoria Asiriei, pomenită în cartea I, cap. CVI şi CLXXXIV, Herodot renunţase şi în compoziţia primelor patru cărţi. Nu se ştie exact dacă la această istorie face aluzie Aristotel în *Historia animalium*, VIII, 18. Discuţia la Hauvette, *op. cit.*, p. 40.

³ Cartea a V-a, cap. XXXVI, referitor la cartea I, cap. XCII; cartea a II-a, cap. CLXI, referitor la „povestirile“ libyene din cartea a IV-a, cap. CLIX etc.

mea greacă o parte din materialul redactat de Herodot¹. Cartea a II-a (Αἰγυπτιακά) constituie un bun exemplu în această privință, formînd o unitate de sine stătătoare în cuprînsul general al lucrării. Unele din aceste „povestiri“, pînă la o anumită dată, și-au trăit viața lor literară separat de marea operă în care au fost contopite. Evident, istoria războaielor medice, așa cum a fost scrisă începînd de la cartea a VI-a, cap. XLVIII înainte, este un întreg cu totul aparte de „povestiri“, pe care, după conținut, le-am putea grupa în felul următor : „povestiri lydiene“ și „babiloniene“ (cartea I), „egiptene“ (cartea a II-a), „scitice“ și „libyce“ (cartea a IV-a). În bună parte, aceste povestiri erau gata scrise, sau cel puțin schițate, înainte de șederea istoricului la Atena, în vederea alcătuirii unei istorii a Persiei.

O dată cu schimbarea planului general al lucrării, întîmplată în anii petrecuți la Atena, istoricul a simțit nevoia să „lucreze“ încă o dată materialul pe care-l avea gata redactat. Au urmat intercalări, dezvoltări de idei, digresiuni și chiar strămutări de capitole. Istoria ramurilor grecești (cartea I, cap. CXLI și urm.), pe care, după atitudinea critică arătată aici față de ionieni, o putem considera anterioară anilor șederii lui Herodot la Atena, este, de pildă, o intercalare, ca și întreg episodul întîlnirii între Cresus și Solon². De asemenea, cum s-a dovedit după o minuțioasă muncă de critică filologică, un mare număr din paginile *Istoriilor* n-au putut fi scrise decît în prima parte a războiului peloponesiac, ca, de exemplu, menționarea agresiunii thebane asupra Plateei, întîmplate în primăvara anului 431 î.e.n. (cartea a VII-a, cap. CCXXXIII) sau informația despre comportarea atenienilor față de solii spartani, în vara anului 430 (cartea a VII-a, cap. CXXXVII). Asupra finisajului operei din punctul de vedere al redactării nu se pot face decît presupuneri.

O altă problemă legată de cea a modului de gestație a operei este și aceea a terminării ei. Este opera lui Herodot terminată sau nu ? Părerile sînt împărțite. În controversa filologică ivită

¹ Presupunere formulată încă din secolul trecut de A. Bauer, *Die Entstehung des Herodotischen Geschichtswerkes*, Viena, 1878.

² Un alt exemplu : comparația între peninsula taurică, Attica și Iapigia (cartea a IV-a, cap. XCIX) nu poate data decît din anii stabilirii lui Herodot în Italia.

asupra acestui punct, un lucru este totuși sigur : sfârșitul *Istoriilor*, respectiv al cărții a IX-a (cap. XC-CXXII), n-a mai fost scris după informații ateniene¹. Ultimul eveniment pomenit de Herodot este luarea Sestosului de către perși în anul 478 î.e.n. Filologii care sînt de părere că lucrarea este neterminată, teză susținută la sfârșitul veacului trecut mai ales de A. Kirchhoff aduc în favoarea părerii lor argumentul prelungirii războaielor medice pînă în anul 447 î.e.n. Pentru acest grup rămîne inexplicabil de ce Herodot, povestitorul războaielor medice, nu și-a dus povestirea pînă la capăt. Acestei teze i s-a replicat că, dimpotrivă, Herodot și-a încheiat în mod foarte judicios istoria cu anul 479/478, căruia îi urmează faza de contraofensivă a grecilor împotriva perșilor și constituirea hegemoniei attice. Principalii susținători ai acestei păreri au fost mai ales Ed. Meyer și Th. Gomperz. În cartea a VIII-a, sfârșitul capitolului III, Herodot însuși face această distincție, reluată și de alți istorici eleni, printre care se numără și Ephoros, după o mărturie a lui Diodor². Controversa este astăzi pe cale de a se stinge. Majoritatea filologilor au aderat la părerea Meyer-Gomperz³.

* * *

Istoriile, așa cum se citesc astăzi, sînt împărțite în nouă cărți, care au primit numele celor nouă Muze : I-Clio ; II-Euterpe ; III-Thalia ; IV-Melpomene ; V-Terpsichora ; VI-Hecate ; VII-Polyymnia ; VIII-Urania ; IX-Calliope, împărțire care nu este mai veche decît epoca alexandrină. Cărțile au dimensiuni aproximativ egale⁴, fără a avea întotdeauna și o unitate de conținut. Așa, de pildă, primele patruzeci și două de capitole din cartea a VI-a completează povestea revoltei din Ionia cuprinsă în cartea a V-a,

¹ Este vorba despre felul cum povestește Herodot desfășurarea bătăliei de la Mykale, povestire în care nu mai răzbate punctul de vedere atenian. Referitor la această afirmație, F. Jacoby, în *Real-Enzyklopädie*, (Suplemen., 1-2), col. 466.

² Diodor din Sicilia, Βιβλιοθήκη (*Bibliotheca*), cartea a XI-a, cap. XXXVII, 6.

³ Dezbaterea problemei la Schmid-Stählin, *op. cit.*, (II₁), p. 595, nota 1, și la F. Jacoby, *loc. cit.*, col. 372 și urm.

⁴ Ultimele cinci sînt ceva mai scurte decît primele patru.

iar primele capitole ale acesteia din urmă sînt continuarea capitolelor CXLIII-CXLIV din cartea a IV-a ¹.

Unificarea finală a operei aparține însă autorului și a fost făcută în mod conștient, chiar dacă nu întotdeauna destul de discuit, atunci cînd ideea sudării materialului într-o *istorie universală* și punerea accentului principal pe fazele dezvoltării conflictului greco-persan au înlocuit caracterul inițial al scrierii lui Herodot, anume cel al unor *istorii parțiale*. În fața istoricului se ridică problema stabilirii unui fir comun. El a rezolvat această problemă începîndu-și povestirea de la primele luări de contact dintre greci și perși, înșirînd de-a lungul ideii principale a legăturilor greco-persane istoriile popoarelor atacate sau subjugate anterior de perși. Rezolvarea este întocmită logic, deoarece nici una din *istoriile parțiale* (Λόγοι), scrise anterior, nu era străină de istoria Persiei și de cea a Greciei; lucrul la care s-a angajat Herodot nu a fost peste putință de realizat. Pentru a exemplifica metoda de lucru a istoricului, prima parte a cărții I, adică cap. I-XCIV, este poate cea mai nimerită în acest scop. Capitolele I-V conțin considerații generale asupra celor mai îndepărtate cauze ale vrămășiei dintre cele două părți beligerante. Urmează *Istoria lydiană*, cap. V-XCIV, și catastrofa regatului lydian, căzut sub dominație persană. În acest grup de capitole, legătura cu istoria Greciei este realizată prin capitolele care înfățișează relațiile dintre lydieni și greci, prima cucerire a Ioniei și relațiile personale ale Mermnazilor cu Grecia. Bineînțeles, asupra lui Cresus, figură foarte cunoscută în Grecia asiatică și continentală, Herodot insistă cu osebire. Autorul a procedat apoi la inserări chiar în cadrul *Istoriei lydiene*, care, probabil, forma inițial un λόγος aparte, în vederea atingerii țelului unificator cel urmărit. Astfel, pentru menținerea unui paralclism între istoria veche a Orientului și cea a Greciei europene, în grupul de capitole LVI-LXVIII sînt date o sumă de detalii despre Grecia preelenică, despre invazia doriană, tirania Peisistratizilor, întinderea puterii sparta-

¹ Primul autor grec care pomeniște opera lui Herodot împărțită în nouă cărți este tot Diodor, la locul citat mai sus. Denumirea cărților după *Muze*, se întilnește prima oară la Lucian. *Cum trebuie scrisă istoria*, cap. XLII și *Herodot sau Aetion*. Atragem atenția că și alte opere antice au primit numele celor nouă Muze, de pildă, lucrările de retorică ale retorului Bion, citate la Diogenes Laertius, *Viețile filozofilor*, cartea a IV-a, cap. VII, 11, 58.

nilor în Pelopones. Inscrarea este destul de ingenios făcută, fiind înfăţişată drept rezultatul investigaţiilor lui Cresus asupra celor mai puternici dintre greci, cu care un oracol de la Delfi îl sfătuise să se alieze ¹. O analiză asemănătoare se poate face şi pentru partea a doua a cărţii I, cap. XCV-CCXVI, unde urmează la rînd istoriile Persiei şi ale Babilonului, secţiune în care a fost introdusă istoria colonizării Asiei Mici de către greci, precum şi rezistenţa ionienilor şi eolienilor în faţa cuceririi persane. *Istoria Egiptului* (cartea a II-a) este cel mai mare excursus prin care Herodot se abate de la firul conducător ; avînd în vedere preferinţa istoricului pentru această ţară, este de presupus că a socotit ca instructivă integrarea întregii lucrări despre Egipt într-o istorie universală.

Rodul muncii de fuzionare a mai multor lucrări de proporţii şi stadii de elaborare diferite, întreprinsă de Herodot, nu a fost întotdeauna la fel de izbutit. Faptul însă că o astfel de muncă a fost dusă pînă la capăt, cu toate lungimile şi meandrele inerente unei astfel de încercări, reprezintă un categoric succes, o depăşire a stadiului istoriografiei antice greceşti din secolul al V-lea î.e.n.

4 Izvoarele utilizate şi critica lor

Veridicitatea istorică la Herodot. Cînd a purces la adunarea materialului pentru vasta sa operă, Herodot a căutat să scrie o istorie cît mai bine documentată în raport cu posibilităţile epocii lui. Pentru aceasta a făcut întinse cercetări personale, a consultat monumente epigrafice şi arhive, s-a informat de la persoanele cele mai competente pe care le-a putut găsi. S. I. Sobolevski face următoarea clasificare pentru izvoarele folosite de Herodot : 1) observaţii personale făcute îndeosebi în cursul călătoriilor, însoţite de cercetări şi concluzii ; 2) tradiţia verbală ; 3) izvoare scrise ². O altă clasificare făcută de S. I. Sobolevski asupra izvoarelor lui Herodot ţine seama de propriile mărturii ale istoricului : observaţii personale (ὄψις) ; concluziile bazate pe raţionamente

¹ Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 22.

² *Op. cit.*, p. 36.

(γνώμη) ; cercetări, sub forma unor anchete (ἱστορίη) ; reproducerea celor transmise de tradiția orală (κατὰ τὰ ἔκθουον) ¹.

Cu toată stăruința ce a depus-o, el n-a putut totuși distinge cu fermitate perioada mitologică de cea istorică, nici granița dintre legendă și adevăr. Anumite limite în cercetarea științifică de care n-a putut trece, limite comune în istoriografia contemporană lui, nu înseamnă că istoricul a fost lipsit de orice discernămint critic. Dimpotrivă, Herodot nu este un credul gata să accepte orice versiune fără să o cîntărească, însă formația sa intelectuală și pietatea religioasă l-au îndemnat adesea să accepte ca veridice informații care nu pot avea credit sau să tragă concluzii complet eronate.

Herodot obișnuiește aproape întotdeauna să menționeze izvorul informativ al faptelor relatate. Informația, uriașă ca volum, pe care se sprijină compoziția *Istoriilor*, se împarte în două categorii distincte : *directă* – fapte și lucruri cunoscute sau văzute de istoric personal, *indirectă* – fapte și lucruri aflate de la alții. Concluzii deduse de Herodot însuși pe calea raționamentelor sînt comune ambelor categorii de informație ; în majoritatea lor însă, ele nu pot sta în picioare, cum e cazul în cartea I, cap. CXCVI, de pildă, sau în cartea a II-a, cap. XXIV.

„Cercetarea“, atît directă cît și indirectă, Herodot o denu-
mește ἱστορίη, termen întîlnit în cartea I, cap. I, cu extindere
de sens însă. În cartea a II-a, cap. XCIX, capitol în care începe
istoria politică a Egiptului, cît și în cartea a IV-a, cap. CXCII,
cuvîntul revine din nou, cu înțeles restrîns, de astă dată, de „cer-
cetare personală“. Cuvîntul ἱστορίη ², desemnînd un procedeu de
informare, a fost întrebuițat de Herodot în cartea I, cap. I, a
Istoriilor cu intenția de a denumi astfel și opera în sine, alcătuită
în urma unor intense cercetări : Ἡροδότου Ἀλικαρνησέος
ἱστορίης ἀπόδεξις ἦδε. Modul cum și-a expus Herodot rezultatul
cercetărilor a fost criticat și în antichitate, și în timpurile mo-
derne. Veridicitatea afirmațiilor sale a fost adeseori pusă la îndoială.

¹ *Ibidem*, p. 55.

² Familia de cuvinte a cuvîntului ἱστορία (ionic : ἱστορίη) a fost discu-
tată de A. Frenkian într-o notă publicată în „Revue des Études Indo-
Européennes“, I, 1938, pp. 468–474, notă intitulată ἱστωρ, ἱστωρέω, ἱστορία.

Principalele acuzații aduse lui Herodot de criticii vechi – dintre care unii, cum a fost Plutarh, sînt detractori în adevăratul înțeles al cuvîntului – se grupează în două categorii : 1) acuzații de inexactitate, 2) acuzații de plagiat.

1. Acuzațiile de inexactitate au fațete multiple. Ph. Legrand a adunat toți termenii de ocară prin care a fost caracterizată de autorii vechi lipsa de veridicitate a lui Herodot ¹ : ψεύστης, ψεύδεσθαι, ληρώδης, παραδοξολογεῖν, desemnează *minciuna*; σχεδιάζειν, μυθολόγος, λογοποίος, *neștiința, naivitatea, preferința pentru povești*. Miezul acestor acuzații este următorul : Herodot a *inventat* cu bună știință multe din afirmațiile pe care le face, fie dintr-o intenție calomnioasă, fie cheltuindu-și imaginația. S-a susținut, de asemenea, că Herodot n-a vizitat unele locuri pe care menționează că le-a văzut cu ochii lui. Această din urmă acuzație a fost reluată și dezvoltată în chip neconvincător în secolul trecut de cunoscutul cercetător englez al operei lui Herodot, A. H. Sayce ².

Este indiscutabil că *Istoriile* lui Herodot conțin nenumărate lucruri de domeniul fanteziei, inexactități mărunte sau mari. Problema care se pune este aceea de a ști dacă „istoricul“ a introdus în mod voit, conștient, inexactitățile care abundă în *Istории*, cu o anumită intenție, sau dacă tot acest balast reprezintă o reminiscență a modului cum se scria „istoria“ anterior lui. Analizînd incriminările de rea-credință și cheltuiala de imaginație care s-au adus lui Herodot, Ph. Legrand ³ atrage atenția că majoritatea acestor incriminări priveau îndeosebi tendința lui Herodot de a micșora meritele anumitor personalități sau de a înfățișa sub o lumină mai puțin strălucitoare anumite evenimente. În acest caz, acuzațiile antice cu substrat moral, în primul rînd cele ale lui Plutarh ⁴, se întorc în favoarea lui Herodot. Iată un exemplu

¹ Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 62.

² *The Ancient Empires of the East. Herodotos books I-III*, Londra, 1883. Teza lui Sayce are pînă în deceniul nostru susținători. J. Schwartz, de pildă, într-un articol intitulat *Hérodote et l'Egypte*, în „Revue Archéologique“ 1951, XXXVI, pp. 143-150, a rămas la părerea lui Aelius Aristides, anume că Herodot n-ar fi ajuns niciodată pînă la Elefantina, așa cum afirmă în cartea a II-a.

³ *Op. cit.*, pp. 58-60.

⁴ *Despre reana-credință a lui Herodot*, cap. XXVI.

lămuritor : Plutarh a scris că întârzierea sosirii efectivelor armatei spartane în sprijinul atenienilor care s-au ciocnit cu perșii la Marathon este o invenție a lui Herodot, plin de părtinire pentru Atena. Dimpotrivă, așa cum a dovedit G. Busolt¹, adevărul se află în povestirea lui Herodot. Istoricul a fost, fără tăgadă, un partizan al Atenei, dar niciodată n-a ponegрит cu intenții de a calomnia.

„Minciunile“ lui Herodot în domeniul mitologiei, al anecdoticii, al informației științifice nu pot fi negate sau justificate în totalitatea lor. Proveniența și spiritul în care sînt relatate se pot, cu toate acestea, explica, dacă se ține seamă de modul cum și-a cules Herodot informația și cum a redactat materialul adunat.

Herodot mărturisește în nenumărate rînduri în cursul *Isto-riilor* că anumite lucruri le-a cunoscut printr-un examen personal, direct (ὄψις), le-a văzut cu ochii lui, în timp ce pe altele le-a relatat „din auzite“ (ἀκοή). De asemenea, cum e cazul în cartea I, cap. CXL, face distincția între o afirmație de care e *sigur* și alta pentru care nu depune nici o garanție.

Dintru început se cuvine să atragem atenția asupra faptului că cele mai multe „minciuni“ și „povestiri mincinoase“ ale *Isto-riilor* se grupează în a doua categorie de informații culese de istoric, care credea de datoria lui să relateze tot ce „auzea“ cu privire la un anumit personaj sau obiect de studiu. Mituri, legende, povești populare, anecdote – pe care Herodot nu se dă uneori în lături să le modifice în spiritul vederilor sale² – îl „fură“ deseori pe „istoric“ de la firul principal al preocupărilor majore. Herodot însuși îndeamnă pe cititor să acorde credit deplin numai celor văzute cu ochii săi³.

Ținînd seama de rezerva făcută de istoric asupra celor povestite din „auzite“, încrederea la care-și invită cititorul față de cele „văzute“⁴ trebuie și ea privită cu prudență. Herodot *a văzut*

¹ *Griechische Geschichte*, II², p. 580, notele 3 și 4 și p. 596, nota 4.

² Vezi p. CIV.

³ Cartea a IV-a cap. CXCIV : „...de vreme ce *am văzut chiar* eu, cu ochii mei“...

⁴ Cartea a II-a, cap. XCIX. „Pînă aci am povestit ceea ce am văzut, ce mi s-a părut și ce am cercetat cu insumi, dar de aici înainte încep să povestesc istoriile egiptene din auzite ; la ele se va mai adăuga și cîte ceva din cele văzute de mine“.

într-adevăr multe în cursul călătoriilor sale, dar nu *a reproduș* întotdeauna cu exactitate, cu conștiinciozitate scrupuloasă ceea ce a văzut. De aci au provenit și acuzațiile de mărturie mincinoasă în legătură cu unele ținuturi pe care Herodot pretinde că le-a vizitat, acuzații care au luat câteodată proporții neîntemeiate.

Călătoriile făcute de Herodot au avut neîndoielnic ca țel *cercetarea, informarea*. Nu e mai puțin adevărat că Herodot a trecut în grabă prin multe locuri, a cules unele informații greșite pe care nu și-a dat silința să le controleze, ba, ceva mai mult încă, anumite afirmații pe care le face duc la presupunerea că nu și-a luat *note de călătorie*. O mare parte din redactarea cărților sale a făcut-o din memorie¹. Nu e deci de mirare că a putut confunda, în urma unei omonimii, trei fluvii diferite²; că a făcut generalizări pripite ca aceea în care afirmă că *toate* casele Babilonului aveau două sau mai multe caturi³; că a tras concluzii greșite: de pildă, despre lipsa medicilor în Babilon⁴. Cifrele pe care le dă asupra dimensiunilor construcțiilor, asupra reliefului, asupra lungimii fluviilor, nu sînt nici ele în general corecte, cum sînt, de pildă, cifrele privitoare la zidul care înconjoară Babilonul⁵. Altă dată, călător grăbit, Herodot face greșeli provenite vizibil din neatenție. Descriind marele basorelief rupestru de la Carabel⁶, care înfățișează un rege hittit ținînd în mîna stîngă o lance și în dreapta un arc, Herodot a inversat obiectele, ceea ce l-a determinat pe Sayce să tragă concluzia că Herodot nu a trecut niciodată pe drumul Carabelului!

Din cele expuse mai sus se poate trage concluzia că erorile și inexactitățile în opera lui Herodot provin în majoritatea lor din obligația pe care istoricul crede că o are de a povesti *orice informație* relativă la aspectul geografic, la viața materială și spirituală a oamenilor; în al doilea rînd, dintr-o oarecare delăsare,

¹ Cartea a II-a, cap. CXXV, relativ la o inscripție săpată pe piramida lui Keops: „Pe piramidă s-a săpat în scriere egipteană cît hrean, cîtă ceapă și cît usturoi au trebuit pentru hrana lucrătorilor; și, *dacă îmi aduc bine amînte*, tîlmaciul, cînd mi-a citit inscripția, mi-a spus că se cheltuiseră o mie șase sute de talanți de argint“.

² Vezi nota 466 la cartea I.

³ Vezi nota 420 la cartea I.

⁴ Vezi nota 460 la cartea I.

⁵ Vezi nota 411 la cartea a II-a.

⁶ Vezi nota 367 la cartea a II-a.

superficialitate, pripă chiar, în felul cum și-a dus uneori ancheta „istorică“. Aceste scăderi, care dovedesc lipsa de maturitate a istoriografiei grecești în a sesiza esența lucrurilor, îl trag pe Herodot înapoi, spre tagma logografilor. Herodot însă, chiar cînd nu este exact, nu *inventează* niciodată. Fantasticul, neverosimilul de care el personal se îndoia, sînt atributele *informațiilor pe care le reproduce*, cu ușurință, e adevărat, dar nu rodul propriei lui imaginații.

Prin ἀκοή (*informarea indirectă*) Herodot înțelegea atît informarea orală, de la persoane de încredere sau socotite de încredere, pe care uneori le și numește¹, cît și informarea din izvoare, scrise, printre care Herodot includea operele poeților epici și lirici. În țările străine, pentru a cunoaște detalii care-l interesau sau istoria ținutului, Herodot se adresa persoanelor accesibile unui călător străin. Aceste persoane erau tîlmaci de profesie, călăuze, uneori însă și oameni mai luminați, acei pe care Herodot îi numește λόγιοι, pomeniți, de pildă, în cartea I (*passim*) cînd istoricul vorbește de „învățații“ perși, sau ιερεῖς (preoți), cînd se referă la personalul² templelor egiptene. În Egipt, unde exista o tagmă a tîlmacilor, Herodot a întîmpinat cele mai puține dificultăți în documentare³.

Știrile pe care le-a cules în țări străine prezentau diferite dezavantaje. Pentru vizitatori, localnicii aveau gata pregătite tot soiul de versiuni năzdrăvane, date falsificate, povești etc., în sensul celor ce le conveneau să spună. De asemenea, informațiile lor, fie ele și corecte, erau limitate, nesatisfăcînd întotdeauna curiozitatea nesecată a oamenilor de felul lui Herodot. În asemenea cazuri, istoricul din Halicarnas proceda, cînd putea, la confruntări⁴.

¹ De pildă, cartea a IX-a, cap. XVI : „Cele ce urmează acum le dețin din auzite de la Thersandros din Orchomenos, unul din cei mai distinși cetățeni din Orchomenos“.

² Personal inferior, probabil.

³ Cartea a II-a, cap. CLXIV.

⁴ *Ibidem*, cap. III : „Dar am mai auzit eu și multe altele la Memfis, stînd de vorbă cu preoții lui Hephaistos. Pentru aceleași lucruri am mers chiar și pînă la Teba, ba și pînă la Heliopolis, mînat de dorința de a afla dacă cei de aci se vor potrivi în povestiri cu cei din Memfis ; căci heliopolitanii trec drept cei mai înțelepți dintre egipteni“.

Ştirile culese din Grecia, ceva mai sigure, unele priveau tradiţia îndepărtată, altele, tradiţia recentă. Tradiţiile locale sînt luate în seamă şi consemnate foarte conştiincios de Herodot, cum ar fi de exemplu cele de la Atena, Sparta, Argos, Delfi etc. ; nici tradiţia panelenică nu este dată uitării. Deşi în Grecia dificultatea cu privire la neînţelegerea limbii străine dispărea, ştirile de multe ori erau şi aici confuze, nu corespundeau între ele, înfăţişîndu-i lui Herodot aceleaşi probleme de rezolvat ca şi cele din străinătate.

Lui Herodot îi place, de obicei, să expună *tradiţii diferite* – aşa cum face, de pildă, la începutul cărţii a IV-a, cap. V–XII, cînd relatează „cele spuse“ de sciţi, privitor la originea lor, şi „cele spuse“ de greci – şi să atragă atenţia cititorului dacă două sau mai multe tradiţii concordă sau se deosebesc între ele¹. *Variantele, completările*, fie cît de largi, îl interesează vădit. Cîteodată, simte chiar că pentru armonia povestirii este excesiv să enumere toate variantele cîte le cunoaşte. Acesta este cazul capitolelor în care vorbeşte despre naşterea şi moartea lui Cyrus². Altă dată, în schimb, istoricul mărturiseşte simplu şi deschis că orice cale de informare i-a fost închisă : „Ce se află mai sus de ţinutul despre care tocmai încep să vorbesc, de bună seamă că nimeni nu ştie sigur. Mi-e cu neputinţă să aflu ceva veşti de la cineva care să poată spune că a văzut acele locuri chiar cu ochii lui“³.

Meritul conştiinciozităţii de care Herodot dă în multe rînduri dovadă compensează unele surprinzătoare scăderi în activitatea sa de anchetator şi suplineşte într-o oarecare măsură tendinţa indiscutabilă a lui Herodot de a lua ca bune „spusele“ altora.

Totuşi, această tendinţă atît de hulită de cei vechi este departe de a se confunda cu o credulitate prostească, dusă pînă la extrem. Credulitatea lui Herodot este plină de nuanţe. Respectul

¹ Cartea a IV-a, cap. CLIV, privitor la colonizarea Cyrenaicei, versiunea celor din Thera şi a celor din Cyrene ; începutul acţiunii de la Salamina, cartea a VIII-a, cap. LXXXIV, versiunea Atenei şi cea a Egeinei.

² Cartea I, cap. XCIV şi cap. CCXIV.

³ Cartea a IV-a, cap. XVI.

pentru tradiție, mai ales pentru tradiția religioasă, voalează câteodată idei personale cu totul contrare relatărilor făcute ¹.

În teorie măcar, urmînd pilda ilustrului său înaintaș Hecataios ², Herodot se ridică împotriva celor care primesc de-a valma orice știre, fără discernămint : „Elenii mai spun și multe alte lucruri fără nici o socotință (ἀνεπισκέπτως). Printre altele, ei obișnuiesc să mai povestească [o prostie] despre Heracles“ ³... Spi-cuind la întîmplare în cartea a IV-a, pentru a ne limita la o singură carte, se pot găsi numai în cuprinsul ei destule exemple de scepticism critic la Herodot : „merge vorba, fără să fie însă dovedită în fapt, că Oceanul, după ce izvorăște la soare-răsare, înconjoară cu apele lui tot pămîntul“ ⁴ : și, criticîndu-l direct pe Hecataios : ... „pe mine unul mă apucă rîsul cînd văd cum mulți descriu marginile pămîntului fără nici o noimă ; aceștia desemnează Oceanul curgînd jur împrejurul pămîntului, care, la rîndu-i, este rotund de parcă ar fi strunjit“ ⁵ ... ; „ei povesteau lucruri pe care eu nu le cred, le-or fi dînd poate alții crezare...“ ⁶ ; „Sciții și elenii așezați în Sciția spun că, o dată pe an, fiecare neur se preschimbă în lup pe cîteva zile și apoi se face iar cum a fost ; celor ce povestesc astfel de lucruri nu pot să le dau crezare, măcar că ei așa spun, ba se și jură pentru asta“ ⁷.

În cartea a VII-a, cap. CLII se găsesc vestitele rînduri cu caracter programatic, care aruncă o lumină vie asupra *obligației* pe care Herodot credea că o are de a reproduce *toate* sau *mai*

¹ L. Pearson, *Credulitate și scepticism la Herodot*, în „Transactions and Proceedings of the American Philological Association“, Lancaster, Blackwell, 1941, pp. 335, 355. Darea de seamă asupra cuprinsului în „Années Philologiques“, XVI, 1942-1944.

² Vezi p. XLVII.

³ Cartea a II-a cap. XLV ; cf. și cartea a II-a, cap. CXVIII. Uneori această critică vizează pe Hecataios însuși. În cartea a II-a, cap. CLVI este vorba de insula „plutitoare“ Hemmis. Herodot, se arată cu totul sceptic față de teoria insulelelor „plutitoare“ : „eu însă n-am văzut-o nici plutind, nici mișcîndu-se“ — scrie el. Pasajul cuprinde în continuare și o notă ironică, vizînd credulitatea lui Hecataios, căci istoricul din Milet acceptase teoria insulelor plutitoare : „m-am întrebat cu mirare dacă, într-adevăr, o insulă poate să plutească“.

⁴ Cartea a IV-a, cap. VIII. Teorie expusă anterior de Homer și însușită de Hecataios.

⁵ Cartea a IV-a, cap. XXXVI.

⁶ Cartea a IV-a, cap. XLII.

⁷ Cartea a IV-a, cap. CV.

multe versiuni auzite, totodată însă și asupra atitudinii sale prudente : „Datoria mea este să reproduc cele ce se spun, dar acestor lucruri nu sînt cituși de puțin ținut să le dau crezare ; cuvîntul scris acum să-mi fie călăuză de-a lungul întregii mele lucrări“.

Cît privește izvoarele scrise, cu toate că Herodot este departe încă de metoda științifică de lucru a lui Thucydides, de concepția severă pe care o avea istoricul atenian asupra veracității și a modului cum poate fi atinsă ¹, a utilizat și el cronici oficiale, colecții de oracole, inscripții ², și, fără să mărturisească, lucrările predecesorilor sau contemporanilor săi. Cu aceasta trecem la cea de-a doua acuză adusă lui Herodot – aceea de plagiat.

2. Nu se poate tăgădui că Herodot nu a preferat tradiția orală celei scrise. Oricît de multe variante ar fi auzit despre un personaj, localitate, întîmplare, le înregistra cu mult interes și le transmitea și cititorului în măsura în care i se păreau demne de a fi relatate. Dar Herodot a folosit, în parte măcar, și scrieri „istorice“, adică scrieri de cercetări, alături de cronici, oracole, inscripții ; aceste opere purtau denumirea obișnuită de περιήγησις, περίοδος, περίπλους ³. Bineînțeles, aceste opere erau „semnate“, dar lui Herodot nici prin gînd nu i-a trecut să citeze numele semnatarilor, mulțumindu-se cel mult să-i cuprindă în denumirea de λόγιοι (subînțeles : „Ελληνες) – „învățați greci“, prin opoziție cu „învățați perși sau egipteni“.

Ținînd seama de apropierea care se pot stabili între fragmentele vechilor „istorici“ greci și opera lui Herodot, bizuindu-se pe aserțiunile unor gramatici, cum ar fi, bunăoară, Hermogenes sau Porphyrios, H. Diels a făcut încă din 1887 un amănunțit studiu asupra celor ce datorează „părintele istoriei“ celui mai de seamă predecesor al său, Hecataios. Studiul se intitulează *Herodot und Hekataios* ⁴. De la Hecataios a luat Herodot caracterizarea Egiptului ca „un dar al Nilului“, cu observația că Herodot

¹ Deși nu-l numește pe Herodot, Thucydides pe el îl vizează cînd critică modul cum se făcea informarea anterioară lui, în cartea I, cap. XX–XXII.

² Cartea a II-a, cap. CXXV, egipteană ; cartea a III-a, cap. LXXXVIII, persană ; cartea a IV-a, cap. XCI, persană ; cartea a IV-a, cap. LXXXVII, bilingvă, asiro-greacă ; cartea a VII-a, cap. CCVIII, greacă etc.

³ Lucrarea lui Hecataios, de pildă, vezi mai sus, p. XLVII, sau cea a lui Syllax, vezi p. XLIX.

⁴ Publicat în „Hermes“, XXII, 1887. Cu privire la împrumuturile făcute de Herodot de la Hecataios. v. pp. XLVIII și urm.

extindea Egiptul propriu-zis pînă dincolo de Memfis¹, pasajele despre pasărea fenix², despre hipopotam³, crocodilul⁴ etc. Și în pasajele privitoare la Syria istoricul din Halicarnas tot pe Hecataios îl urmează. Se poate numi ceea ce a făcut Herodot un plagiat? Evident nu. Această tăcere, care, după criteriile noastre de judecată, încalcă probitatea științifică, nu-i poate fi luat în nume de rău lui Herodot. Procedul, întilnit și la Thucydides, era firesc în antichitate: citările din alți autori erau curente numai în cazuri de polemică. Abia o dată cu Polybios încep în mod mai insistent citările, lipsite, bineînțeles, de indicația precisă a opului din care au fost luate.

Învinuirile de *plagiat* intenționat în lucrarea lui Herodot, în lumina explicației de mai sus, nu pot rezista mai bine decît cele de *invenție* răutăcioasă. Lipsurile aflate în informația lui Herodot, abaterile de la adevăr nu pornesc nici dintr-o necontrolată sau rău intenționată desfășurare de fantezie, nici dintr-o atitudine necinstită⁵. Trebuie ținut seamă că Herodot se află abia la jumătatea drumului pe care la foarte puțină vreme după moartea lui avea să-l parcurgă Thucydides; ca atare, opera lui conținând premisele unei bune cercetări științifice, este de luat în considerare împreună cu toate fibrele care o mai legau de trecut.

¹ Cartea a II-a, cap. V.

² *Ibidem*, cap. LXXIII.

³ *Ibidem*, cap. LXXI.

⁴ *Ibidem*, cap. LXVIII.

⁵ Problema veridicității în *Istoriile* lui Herodot a fost dezbătută în zeci și zeci de lucrări din toate punctele de vedere: geografic, istoric, arheologic, matematic etc. O listă respectabilă a unor astfel de studii se poate găsi în Schmid-Stählin, *op. cit.*, II₁, pp. 632–634. Adăugăm cîteva din cele mai recente lucrări în acest domeniu: O. Krueckmann, *Herodots Beschreibung von Babylon*, în „Berichte über den IV Internat. Kongr. für Archäol.“, Berlin, 21–22 aug. 1939, p. 230 și urm. Krueckmann, reluînd, după Koldewey (*Das wiedererstehende Babylon*, ed. a 4-a, 1925), capitolele lui Herodot despre Babilon, demonstrează că, în general, știrile sînt corecte; C. H. Benedict, *Herodotos confirmed once again*, în „Classical Journal“, XXXVI, 1940, pp. 168–169, cu privire la cărucioarele fabricate în Arabia ca suport la cozile oilor, cartea a III-a, cap. 113; B. A. van Gronigen, *L'exploit de Cleobis et Biton et la véracité d'Hérodote*, în „Mnemosyne“ XII, 1944, pp. 34–43, arată că textul herodoteic din cartea I, cap. XXXI, despre Biton a fost strălucit confirmat prin descoperirea statuilor aflate actualmente la muzeul din Delfi; A. Maude și I. L. Myres, *The desert pipe-line in Herodotus*, III. 9. în „Classical Review“, 1946, pp. 19 și urm.

5 Interpretările încercate de Herodot asupra materialului adunat

Herodot avea adesea obiceiul ca informațiile obținute pe calea ὄψις și ἀκοή să le cîntărească, să le treacă prin prisma judecății sale. Este vorba de o filtrare critică a materialului adunat, o metodă de lucru care se bazează pe abilitatea judecății (γνώμη) și nu pe caracterul obiectiv al conexiunilor. Subiectivitatea ei și pericolul inherent pe care-l reprezintă o asemenea metodă l-au dus de cele mai multe ori pe Herodot spre concluzii complet greșite. Iată un exemplu în acest sens. În cartea a IV-a, cap. XXIX, discutînd asprimea frigului din Sciția, Herodot trage concluzia că gerul împiedică formarea coarnelor la bovine. Ca argument în favoarea raționamentului său aduce o afirmație a lui Homer despre rapida creștere a coarnelor la miei din Libya unde e foarte cald. Desigur, în ce măsură acest raționament este original sau a putut fi influențat de tratatele de climatologie contemporane care se ocupau de influența climei asupra oamenilor nu se poate ști ¹.

Construcțiile raționamentelor lui Herodot sînt mai întotdeauna puse la adăpostul unui modest „mi se pare“, „după cîte cred“... Opiniile pe care le înfățișează astfel cititorului au, în consecință, un aspect șovăielnic. Uneori însă, deducția capătă și un ton ferm. Situația economică a grecilor, pretind epigtenii ², este întotdeauna precară, căci recolta în Grecia este condiționată de ploi. „Aceste preziceri ale egiptenilor despre eleni sînt îndreptățite. Acum însă voi arăta cum stau lucrurile și cu egiptenii“. Încheierea la care ajunge demonstrează că nici egiptenii nu o vor duce mai bine decît grecii dacă aluviunile vor face să se înalțe într-atît pămîntul Deltei încît să nu mai poată fi udat de revărsarea fluviului.

O altă latură a atitudinii critice a lui Herodot constă în însăși strădania istoricului de a alege versiunea cea mai „de crezut“, cea mai „plauzibilă“. Pentru Herodot nu există o distincție clară între ἀληθής – „adevărat“ și πιθανός – „de crezut“, „convîn-

¹ Alteori însă, raționamentele lui Herodot prezintă o logică firească, plină de bun simț, cum e cazul explicației pe care o dă cu privire la brațele căzute ale coloșilor din Sais, cartea a II-a, cap. CXXXI.

² Cartea a II-a, cap. XIV.

gător“. Destul de des – cum e cazul în cartea a III-a, cap. IX, unde Herodot discută modul de aprovizionare cu apă a trupelor lui Cambyses aflate în deșert – istoricul precizează că a dat preferință „versiunii celei mai convingătoare“ (ὁ πιθανώτερος λόγος), prin opoziție cu alta „mai puțin convingătoare“ (ἥσσον πιθανός)¹. Ca atare, raționamentele lui Herodot în cîntărirea seriozității versiunilor pe care le află, vizează mai ales latura lor *verosimilă*, mai puțin *veracitatea* lor propriu-zisă. Așa cum observă Ph. Legend, „în aprecierea verosimilului de către Herodot se strecoară și o parte de subiectivitate“².

În cuprinsul *Istoriilor* se află totuși unele pasaje în care Herodot se ferește voit să facă vreo apreciere personală, se teme parcă să-și ia o răspundere, și face apel la puterea de judecată a cititorului. În aceste cazuri, liberul arbitru este suveran. Tot în cartea a III-a, la capitolul CXXII, Herodot scrie : „Acestea ar fi deci cele două pricini care i-ar fi adus lui Polycrates moartea ; liber fiecare s-o creadă pe care vrea“.

Un grad și mai accentuat încă în această sfiiciune³, echivalînd, s-ar putea zice, cu o totală eclipsare a metodei de cercetare bazate pe raționamente formale, atît de vioi întrebuițată pe alocuri, se ivește în afirmațiile făcute limpede de istoric că s-a mulțumit să reproducă „cele auzite“. În aceste cazuri, reproducerea „din auzite“ au o valoare strict informativă, fiind lipsite de orice comentariu. Un pasaj edificator în acest sens se află în cartea a IV-a, cap. CXCIV : „... pe insulă este un lac din apele căruia fetele localnicilor scot din mîl firisoare de aur, cu niște pene de pasăre înmuiate în păcură. Dacă acestea se întîmplă cu adevărat, nu știu ; scriu și eu ce se povestește. Poate să fie și adevărat, de vreme ce am văzut chiar eu, cu ochii mei, la Zakynthos, cum se scoate păcură din apele unui lac“.

Cele mai importante deducții pe calea raționamentelor formale se află grupate în cartea a II-a a *Istoriilor*. Aci poate fi citită, spre exemplu, faimoasa teorie a lui Herodot (nu se știe în ce măsură a fost luată după alte izvoare) despre creșterea apelor

¹ Cf. și cartea I, cap. CCXIV, versiunile despre moartea lui Cyrus.

² *Op. cit.*, p. 93.

³ Cf. cartea a II-a, cap. CXXIII și cartea a V-a, cap. XLV.

Nilului¹ ; în aceeaşi carte, Herodot a interpretat raţionalist un mit, făcînd exegeza unei povestiri auzite la Dodona², iar la capitolul XVII, combătînd pe Hecataios, istoricul se avîntă într-o discuţie lungă şi întortocheată, care duce la concluzia că numele de *Egipt* nu poate fi atribuit numai Deltei ; capitolele CXII-CXX includ o lungă discuţie despre varianta egipteană a răpirii Elenci, care se încheie cu următoarele consideraţii : „Troienii însă n-aveau de unde s-o dea îndărăt pe Elena, şi deşi spuneau adevărul, elenii nu-i credeau ; după cîte socot eu, toate acestea s-au întîmplat deoarece puterea zeiască hotărîse ca, prin pieirea lor într-un măcel fără cruţare, să dea o pildă oamenilor, arătînd că pentru nelegiurile mari, mari sînt şi pedepsele hărăzite de zei. Acestea le-am spus aşa cum le-am gîndit“. Această grupare de pasaje, în care elucidarea raţionalistă predomină, nu este totuşi întîmplătoare. Cartea a II-a este porţiunea din opera herodoteică unde istoricul a folosit din plin materialul strîns de Hecataios şi este sigur că a fost influenţat de înaintaşul său asupra felului de a judeca lucrurile, poate chiar fără de voia lui.

În numeroasele pasaje în care este vorba despre mitologie, legende despre zei, lucruri „sfinte“, Herodot se arată deosebit de circumspect : „Din cîte poveşti am auzit din gura lor [de la preoţii din Heliopolis], pe cele sfinte nu-s dator să le înşir, afară doar de numele zeilor, socotind că toţi oamenii cunosc deopotrivă legendele despre zei. Numai dacă şirul povestirii mă va sili, voi aminti totuşi unele din ele“³. Este indiscutabil că Herodot, prin educaţia sa aristocratică, subordonată concepţiilor religioase, un spirit pios, se arăta plin de o teamă respectuoasă faţă de cele „sfinte“.

Istoricul nu şi-ar fi îngăduit pentru nimic în lume să pîngărească vreo credinţă religioasă grecească sau străină. Atitudinea lui Cambyzes faţă de religia şi preoţii egipteni i se pare de neconceput ; doar un om nebun cu adevărat putea să se poarte aşa cum s-a purtat Cambyzes, scrie Herodot⁴.

¹ Cartea a II-a, cap. XXIV şi urm.

² *Ibidem*, cap. LVI-LVII. Vezi nota 245 la cartea a II-a. În această privinţă. S. I. Sobolevski, *op. cit.*, p. 54.

³ Cartea a II-a, cap. III.

⁴ Cartea a III-a, cap. XXXVIII.

Cu toate acestea, pietatea istoricului a fost și ea atinsă de îndoieli firești, care l-au împins uneori spre considerații pline de bun simț¹: povestea cu statuile Damiei și Auxeniei, care s-au așezat singure în genunchi când trebuiau să fie smulse de pe soclu² i se pare ridicolă, ca și istoria flăcărilor ieșite din pieptul Herei³ pentru a indica lui Cleomenes, regele Spartei, că nu trebuie să cucerească Argosul. Nu crede nici un cuvînt din povestea apariției zeului Pan în fața lui Pheidippides⁴, cum nu crede că Boreas, vîntul de nord, a zdrobit corăbiile perșilor lângă coastele Magnesiei, numai fiindcă fusese rugat de Oreithyia, soția sa, să vină în ajutorul atenienilor⁵. Asemenea exemple⁶ nu constituie desigur nota dominantă în atitudinea lui Herodot față de „miracole“, de „lucruri sfînte“, de religie în general, dar ele nu pot fi trecute cu vederea. La Herodot se află nuanțe de scepticism⁷ din care avea să se dezvolte ulterior criticismul lui Thucydides.

Pentru a face o apreciere de ansamblu asupra interpretărilor lui Herodot, este necesar să se precizeze că istoricul, prin metoda bazată pe judecată (γνώμη) în majoritatea cazurilor a ajuns la concluzii eronate. Cu toate acestea, Herodot nu poate fi condamnat a priori pentru rezultatele slabe ce le-a obținut pe această cale. Stadiul dezvoltării științelor din vremea sa, cu o bază teoretică atît de șubredă, faptul că n-a avut prilejul să se familiarizeze cu concepțiile materialiste ale secolului său pentru o mai bună

¹ „*Même en ces matières (în domeniul religios), sa croyance n'est pas illimitée ; ou, plus exactement, elle n'est pas constante. Et elle n'a pas le caractère d'une foi sans conditions ; elle est réfléchie, et, dans une certaine mesure, rationnelle*“, scrie Ph. Legend, *op. cit.*, p. 84 ; cf. și p. 86. Iată și părerea lui S. I. Sobolevski, *op. cit.*, p. 52 : „Uneori și la el (Herodot – n.n.) își face apariția scepticismul și se dă o interpretare raționalistă a miturilor“.

² Cartea a V-a, cap. LXXXVI.

³ Cartea a VI-a, cap. LXXXII.

⁴ *Ibidem*, cap. CV.

⁵ Cartea a VII-a, cap. CLXXXIX ; cf. și cartea a VII-a, cap. CXXIX, despre formarea văii Tempe.

⁶ Exemplele sînt citate de Ph. Legend, *op. cit.*, pp. 84–85.

⁷ Iată, de pildă, ca exemplificare a atitudinii sceptice a lui Herodot, cap. CXVI din cartea a III-a : „Spre nordul Europei, aurul pare să se găsească mai din belșug ; cum ajung să-l dobindească, iarăși n-aș putea să spun fără greș ; se zice totuși că este răpit de la niște zgriptori de către arimaspi, oameni cu un singur ochi. Nu sînt însă de loc încredințat că se nasc oameni cu un singur ochi, care în toate celelalte privințe să fie la fel ca toți oamenii“.

înțelegere a conexiunii universale, a cauzalității și a esenței fenomenelor, chiar stavila importantă a pietății, sînt tot atîtea motive care au contribuit să-l împingă pe Herodot spre deducții greșite.

Metoda interpretativă în sine abordată de Herodot, fie în latura ei deductivă, fie în latura ei sceptică, echivalează totuși cu promovarea *exegezei istorice*, cu luarea de atitudine față de materialul adunat prin cercetări. Cercetarea științifică începe să-și facă drum tot mai răspicat o dată cu opera lui Herodot ; în această direcție, oricît de imperfecte și modeste, încercările de interpretare a materialului adunat rămîn una din cele mai însemnate strădanii de a se păși pe drumul exegezei istorice.

6 În ce măsură a fost Herodot obiectiv?

Propunîndu-și să ia în considerare *faptele* și *modul de trai* al grecilor și al „barbarilor“, Herodot s-a văzut silit să judece oamenii, felul lor de a fi, acțiunile lor, dintr-un punct de vedere comparativ.

Prin împrejurările vieții sale, Herodot a fost determinat să-și unifice scrierile istorice (λόγοι) și să transforme istoria războaielor greco-persane în axa de susținere a operei unificate. Expunînd desfășurarea evenimentelor, era inerent ca Herodot, devenit între timp un admirator al tradițiilor attice, să povestească lucrurile partinic, de pe poziția democrației sclavagiste ateniene, cea mai înaintată formă a societății sclavagiste grecești din secolele VI-V î.e.n.¹

Niciodată însă istoricul care se născuse și trăise în Asia Mică nu a ponegrit pe „barbari“ (pe „străini“) nu a căutat să micșoreze intenționat meritele și calitățile popoarelor străine pe care le-a cunoscut. Dovedind cumpănire, Herodot a fost acuzat de corul detractorilor săi, în frunte cu Plutarh, că este un „filobarbar“ (φιλοβάρβαρος). Nimic mai puțin adevărat. Acuzarea de „invenție“, care viza lipsa de veridicitate, se sprijinea cel puțin pe o realitate, interpretată cu rea-voință, dar totuși realitate. Cea țintind „iubirea de barbari“ este și mai puțin întemeiată și mai răuvoitoare.

¹ Vezi mai sus, paragrafele 1-2 la acest capitol.

În tratarea unui subiect istoric, primejdia denaturărilor avea, în antichitatea greacă, o dublă natură : părtinirea, determinată în mod curent de poziția de clasă, se complica și cu părtinirea regională, care uneori căpăta nuanțe pline de vrajbă. Herodot, smuls destul de timpuriu din Halicarnasul tinereții lui, a fost *grec*, fără a mai fi *cetățean* al unei cetăți. Prin forța împrejurărilor, el a judecat și pe greci, și pe „barbari“ de pe culmea perspectivei pe care i-au deschis-o călătoriile și exilul. Pe „barbari“ i-a luat în considerare cu o vie curiozitate științifică, acea curiozitate caracteristică logografilor ionieni în care intra și tendința de a satisface gustul publicului cititor dornic să cunoască popoarele străine și obiceiurile lor. Herodot a condamnat acțiunea agresivă a perșilor îndreptată împotriva grecilor, dar nu a socotit necesar să-i ponegrească atunci când a descris civilizația și felul lor de trai.

Herodot, om de știință, a crezut de datoria lui să înfățișeze cât mai veridic, cât mai exact, acțiunile politice, militare, datele de cultură materială și spirituală pe care le-a putut spicui de pretutindeni, împărțindu-și lauda și blamul față de toți, greci sau „barbari“. El a arătat un profund respect pentru cuceririle minții omenеști, pentru marile realizări, indiferent unde s-au ivit ele. Un punct de vedere foarte important, pe care-l găsim exprimat în dese rînduri în *Istorie*, este prețioasa idee a *relativității opiniilor morale*, care variază de la popor la popor, în funcție de treapta dezvoltării lor sociale. Femeia din tribul african al gindanilor, care poartă tot atîtea brățări în jurul gleznei cu cîți bărbați a avut legături, este foarte mîndră și prețuită cu cît numărul brățărilor crește¹ ; callatienii antropofagi au datoria sacră să-și mă-nince părinții², și așa mai departe. Herodot, care a văzut multe, nu se miră de nimic, păstrînd o remarcabilă sobrietate în aprecieri.

Lauda nu o precupește acolo unde socotește de cuviință că merită să fie dată. Calitățile grecilor, realizările lor, patriotismul de care dau dovadă, mai ales iubirea lor de libertate³, sînt în

¹ Cartea a IV-a, cap. CLXXV.

² Cartea a III-a, cap. XXXVIII.

³ Cartea a VII-a, cap. CIV ; cartea a VII-a, cap. CXXXV-CXXXVI ; cartea a VIII-a, cap. XXVI ; cartea a VIII-a, cap. CXLIII etc.

nenumărate rînduri preţuite cum se cuvine ; dar Herodot nu se sfieşte să releve tot ce i se pare preţios şi la „barbari“, făcînd uneori pînă şi observaţia că anumite calităţi sau realizări ale barbarilor nu se întîlnesc în Grecia ¹.

Pe de altă parte, cu *ponegrirea* Herodot este deosebit de prudent. Bine primit, în general, în ţinuturile unde a călătorit Herodot nu se pripeşte cu aprecierile negative. E posibil cîteodată să se fi lăsat influenţat de versiunile pe care le urmează ; pasionat, cu îndîrjire, nu acuză niciodată.

Plutarh, în *Despre reaua-credinţă a lui Herodot* ², îl acuză în schimb cu vehemenţă pe Herodot că ar fi vorbit cu răutate despre comportarea thebanilor în al doilea război medic ³. Thebanii, insinuează Plutarh, nu i-au dat bani lui Herodot (ca atenienii) şi nici voie să stea de vorbă cu tineretul din oraş. Atitudinea lui Herodot reprezintă prin urmare o răzbunare. Nimic mai fals. Herodot relatează un fapt istoric concret, fără aprecieri proprii. Acuzele de rea-credinţă au provenit, prin urmare, şi din faptul că „părintele istoriei“ nu a *falsificat* faptele în sensul vederilor detractorilor săi, dintre care Plutarh este renumit pentru spiritul său filotheban.

7 Concepţia generală a operei

În istoria universală pe care a scris-o Herodot, în munca uriaşă de unificare a părţilor ei componente nu putea lipsi o anumită concepţie asupra desfăşurării procesului istoric ; diversitatea stadiilor orînduirii primitive şi sclavagiste pe care istoricul le-a luat în consideraţie l-au silit, la rîndul lor, să reflecteze asupra dezvoltării societăţii omeneşti.

La răsîntia dintre primele notări despre viaţa socială încercate de logografi şi interpretările lui Thucydides, răsîntie la care se află imensa operă a lui Herodot, ar fi cel puţin absurd a pretinde autorului ei să înţeleagă care este adevăratul motor

¹ Cartea a II-a, cap. CXLVIII, de pildă, sau cartea I, cap. CXXXVII, despre perşi : „Eu unul laud acest obicei – şi-l mai laud şi pe cel pe care-l voi spune îndată : pentru o singură greşeală, nici regele însuşi n-are dreptul să osîndească la moarte pe cineva“.

² În special în cap. XXXI.

³ Plutarh se referă îndeosebi la cartea a VII-a, cap. CXXXIII.

al istoriei, să distingă cauzele adevărate de cele aparente, să meargă pînă la începuturile complexe ale unui lanț causal. Astfel de pretenții nu se pot formula nici cu privire la măsura în care Herodot a izbutit sau nu să lege evenimentele istorice de evoluția societății, de baza ei materială.

Prin formația sa intelectuală, Herodot era tributar concepțiilor ideologice ale aristocrației din secolul al VI-lea î.e.n. În consecință, istoricul se mișcă fără nici o stînjenire în domeniul explicațiilor morale, în cercul închis al „păcatului” și al „pedepsei” – și mai puțin sigur cînd intră în cel al cauzelor obiective.

În considerațiile pe care le-a făcut asupra societății omenești, Herodot s-a referit uneori la trecut, în comparație cu prezentul, dar în chip sporadic, fără intenția de a zugrăvi evoluția în timp a unei anumite societăți. Să luăm ca exemplificare interesul arătat de Herodot societății ateniene. Cu excepția capitolelor LIX–LXV din cartea I, în care este povestită instaurarea tiraniei Peisistratizilor, din restul cărților *Istoriilor*, ne referim în special la cărțile VI–IX, cititorul nu mai poate afla direct de la autor ce schimbări s-au petrecut în societatea ateniană după alungarea tiraniei, cum s-a înfiripat și s-a întărit tînăra democrație sclavagistă la Atena, care au fost motivele ascendenței democrației sclavagiste ateniene în fruntea celor două coaliții de apărare împotriva perșilor. În consecință, pentru exigența științifică modernă, Herodot nu a putut lămuri *de ce* Atena a fost în stare să organizeze o rezistență victorioasă în fața atacului perșilor.

Dacă istoricul nu a izbutit să schițeze profilul *evoluției* societăților despre care a vorbit, mulțumindu-se doar cu sublinierea unor anumite *aspecte*, care, pentru un motiv sau altul, i-au atras atenția, în schimb, este incontestabil că s-a străduit să lămurească *cauzele* conflictelor, ale izbînzilor, ale catastrofelor, într-un cuvînt, cauzalitatea faptelor. În domeniul *cauzalității*, concepția lui Herodot se dovedește, ca și în alte privințe, trasă îndărăt de influența ideologiei aristocratice încă preponderentă în timpul său, deși uneori istoricul, călăuzit doar de bunul simț, a izbutit să depășească în mod spontan limitele strîmte și viziunea specifică ideologiei aristocratice. Această contradicție, importantă pentru înțelegerea felului cum a privit Herodot desfășurarea mersului înainte al evenimentelor, se cuvine să fie semnalată.

Pornind la analiza concepției istorice a lui Herodot, trebuie avut în vedere că prozatorul s-a mișcat pe planul unor *conflicte internaționale*, a cuprins în cercul atenției sale o întindere teritorială imensă și o perioadă de cîteva zeci de ani, pentru a nu mai vorbi despre digresiunile istorice din trecut.

Într-o măsură destul de pronunțată, deși nu fără reveniri, Herodot crede, în general, că procesul istoric este *determinat* de providență, de un destin suprem¹, concepție care aparține sferei idealismului obiectiv, adică a acelui idealism care ia ca bază a existenței o rațiune, o voință universală (dumnezeirea indiferent de forma pe care o îmbracă) independentă de conștiința și voința oamenilor. După cum s-a arătat în capitolul precedent, idealismul își are rădăcinile sociale în interesele reacționare ale clasei sau păturilor sociale în curs de a fi răsturnate de pe pozițiile dominante. Caracteristică pentru ilustrarea acestei concepții apare istoria familiei domnitoare a Mermnazilor și a ultimului ei reprezentant, Cresus, așa cum este relatată de Herodot. Ca pedeapsă pentru nelegiuirea lui Gyges, destinul (Moiră) a hotărît ca cel de al cincilea urmaș al lui Gyges, Cresus, să plătească păcatul strămoșului său. Hotărîrea a fost vestită printr-un oracol pythic. Dar, scrie Herodot, „nici lydienii, nici regii lor, nu ținură seamă de această profeție mai înainte ca ea să se fi împlinit“². Împlinirea profeției a însemnat căderea Lydiei sub perși. Apollo, protectorul lui Cresus, oricît s-a străduit, explică Pythia prin alt oracol, nu a putut înlătura pierzania lui Cresus : „trei ani de-a rîndul a tot amînat căderea Sardesului, și, să știe bine Cresus, că a fost prins cu trei ani mai tîrziu decît hotărîse soarta“³. În lumina acestei explicații, agresiunea perșilor *trebuia*

¹ Despre *pronia cerească* care determină procesele biologice sau care a luat anumite măsuri în dispoziția naturii, vezi cartea a III-a, cap. CVI și CVIII.

² Cartea I, cap. XIII.

³ Cartea I, cap. XCI. Deosebit de important pentru ilustrarea celor ce gîndea Herodot este și începutul cap. LXXIX din cartea a IV-a, privitor, la nenorocirea care *trebuia* să-l ajungă pe regele scit Skyles : 'Επει τε δὲ ἔδεε οἱ κακῶς γενέσθαι, ἐγένετο ἀπὸ προφάσιος τοιῆσδε. Aici πρόφασις are sensul de *pretext*. Adevărata *cauză* a pierzaniei lui Skyles, socotea Herodot, era *hotărîrea nestrămutată a destinului*. Ulterior, istoricii care i-au urmat lui Herodot au făcut în mod clar distincția între αἰτία (*cauză*) și πρόφασις (*pretext*), raportîndu-se numai la domeniul faptelor concrete care constituie preliminariile unui eveniment.

să aibă loc ca pedeapsă a păcatului săvârșit de întemeietorul dinastiei mermnade. În aceeași ordine de idei, în cartea a VIII-a, cap. LIII, se vorbește despre *necesitatea* căderii întregii Attici sub perși, cădere hotărâtă de destin, iar în cartea a VII-a, cap. CCXX, despre *necesitatea* sacrificiului lui Leonidas pentru salvarea Spartei.

Herodot nu acceptă însă chiar orbește, fără nici o luare de atitudine personală, teoria predestinării în procesul istoric. În aceeași carte I, în care povestește soarta tristă a lui Cresus, la cap. XLVI remarcă cu multă perspicacitate că imboldul în hotărîrea regelui lydian de a ataca regatul persan era expansiunea îngrijorătoare a perșilor : „Puterea perșilor crescînd neîncetat, Cresus își înfrînă durerea și, plin de îngrijorare, începu să se gîndească, dacă nu i-ar fi cumva cu puțință să stăvilească întinderea perșilor mai înainte ca ei să se fi întărit prea mult“. În aceste rînduri nu se zărește nici urmă a ideii de predestinare care se află, în fond, la baza explicației aduse de Herodot în povestirea căderii regatului lydian.

Astfel de contradicții, între stabilirea unei „cauze“ principale, cu caracter pur idealist și unele observații cu caracter materialist sînt nenumărate în *Istории*, fie că e vorba de cauze mari, profunde, fie de cauze neînsemnate. O atare contradicție apare, de pildă, și în capitolele finale din cartea I, în care Herodot povestește expediția lui Cyrus împotriva massageților, expediție în care regele persan avea să-și găsească moartea. Herodot a înțeles foarte bine că un stat de tipul celui înființat de Cyrus, bazat pe o puternică organizație militară, nu putea să se mențină decît printr-o politică de cuceriri, din supunerea altor neamuri. Aceasta este, de altfel, și teoria pe care o face Atossa soțului ei Darius, în cartea a III-a, cap. CXXXIV. Cu toate acestea, în cap. CCX din cartea I, Herodot tot nu se poate reține să observe că în această expediție destinul lui Cyrus era să moară, iar succesiunea tronului să treacă la Darius, fiul lui Hystaspes.

Alături de un determinism providențial, de factură pur idealistă, în domeniul cauzalității, Herodot a acordat o mare atenție și legii morale a talionului. După concepția lui Herodot, marile conflicte internaționale dintre greci și „barbari“, au la origine

o încălcare a dreptăţii, care se cere răzbunată de partea jignită ¹. Aceasta este, cel puţin, linia adoptată de Herodot în prologul lucrării sale, adică în primele cinci capitole ale cărţii I.

Nu este cîtuşi de puţin exclus ca o astfel de concepţie să fi fost orientală, cum lasă să se înţeleagă Herodot însuşi cînd mărturiseşte că materialul prologului l-a cules din sursă persană. Explicaţiile ulterioare date de Herodot în legătură cu izbucnirea primului şi a celui de-al doilea război cu perşii sînt de acelaşi ordin : Darius pregăteşte expediţia împotriva Atenei, deoarece Atena a sărit în ajutorul răscoalei ioniene ² ; Xerxes caută să răzbune înfrîngerea de la Marathon ³. Cît despre persoana aceleia care a declanşat întreaga serie de jigniri şi răzbunări constituind inelele lanţului cauzal al războaielor medice (ἀρχέλακος) – Herodot îl vede în persoana lui Cresus, cuceritorul coastei asiatice, unde se înşirau coloniile greceşti ⁴.

Determinismul providenţial şi plata nedreptăţii sînt noţiuni utilizate de Herodot nu numai în domeniul cauzalităţii istorice, ci constituie însăşi esenţa concepţiei idealiste pe care a avut-o „părintele istoriei“ despre viaţa indivizilor şi a colectivităţilor ; acest fel de a privi lucrurile, concepţie curentă în secolul al VI-lea şi al V-lea î. e. n. în Grecia, se numeşte, cu un termen convenţional, *theodicee* ⁵.

¹ Vezi şi p. XCIV.

² Cartea a V-a, cap. CV ; cartea a VI-a, cap. XCIV ; cartea a VII-a, cap. I, IV, VIII.

³ Cartea a VII-a, cap. I, V, VIII, XI ; cartea a VIII-a, cap. CXL.

⁴ Cartea I, cap. V. Pe aceeaşi linie vindicativă trebuie privită şi aprecierea făcută de Herodot cu privire la *cauza* care l-a determinat pe Darius să atace Scitia. Darius *se răzbună* faţă de invazia scită în părţile superioare ale Asiei Anterioare, unde sciţii au fost stăpîni vreme de 28 de ani (cartea a IV-a, cap. I). Aceeaşi explicaţie poate fi auzită şi din gura unor şefi întruniţi în consiliul convocat de sciţi pentru întîmpinarea primejdiei năvălirii persane : „dacă n-aţi fi fost voi cei dintii care v-aţi îngăduit să încălcaţi dreptatea faţă de perşi şi să porniţi războiul cerînd ceea ce cereţi acum, nu s-ar părea că vorbiţi cu dreptate şi, plecîndu-ne urechea la rugămintea voastră, v-am face pe voie. Voi însă, cînd aţi năvălit pe pămîntul perşilor, i-aţi stăpînit fără de noi, atîta vreme cît v-a îngăduit zeul, iar perşii, cum acelaşi zeu îi atîţă acum, după faptă vă aduc răsplată“ (cartea a IV-a, cap. CXIX).

⁵ Cuvînt alcătuit din *theos* (θεός) – „zeu“ şi *dike* (δίκη) „dreptate împărţită de puterea zeilor“.

Conform vederilor theodiceice, acțiunile omenești sînt îndeaproape supravegheate de ochiul atent al divinității. La Herodot, deși istoricul vorbește foarte adesea despre divinitate, o delimitare limpede între *destin* (putere transcendentă supremă) și *zei* nu există. O singură dată este făcută distincția între *destin*, putere supremă, și *Apollo* putere subordonată¹ dar această distincție făcută printr-un oracol al Pythiei nu aparține direct lui Herodot, ci oracolelor pline de subtilități diplomatice date de preoții de la Delfi.

Pentru a denumi puterea divină, cu care confundă uneori și destinul, Herodot se folosește de o sumă de cuvinte curente în vocabularul religios al timpului său, fără să-și dea prea mare osteneală să facă vreo distincție între ele: *μοῖρα* (cartea I, cap. XCI), *τὸ δαιμόνιον* (cartea a VIII-a, cap. XIII), *προνοία* (cartea a III-a, cap. CVIII), *θεός* (cartea a IX-a, cap. XVI) ș.a., pe alocuri chiar *τύχη*, sau *θείη τύχη* (cartea I, CXXVI; cartea a III-a, cap. CXXXIX; cartea a IV-a, cap. VIII); *τύχη* n-are încă la Herodot sensul pe care-l dă Thucydides acestui cuvînt, acela de *întîmplare*, sau cel căpătat ulterior în lumea elenistică: *noroc*, *nenoroc*.

Credința adîncă a timpului în care a trăit Herodot, răspîdită de ideologia aristocrației care suferise înfrîngerii după înfrîngerii în lupta dusă împotriva păturilor democratice în ascensiune, era că nimeni nu se poate sustrage de sub supravegherea divinității, nici nu se poate abate din drumul pe care i l-a hărăzit soarta. Numeroase maxime curente pentru ilustrarea acestei credințe idealiste se strecoară adesea în *Istории*: este „cu neputință unui muritor să abată pe un semen al său de la soarta care-l așteaptă”², sau: „ceea ce este hotărit de divinitate și trebuie să se întîmple, e cu neputință oamenilor să evite”³, sau: „totul a fost înfăptuit de divinitate”⁴ ș.a. Divinitatea supraveghează îndeosebi respectarea legilor morale din societatea omenească. Pedepsa divină, după concepția theodiceică, nu întîrzie să lovească pe vinovați, pînă și în urmașii lor. Potrivit

¹ Cartea I, cap. XCI: τὴν πεπρωμένην μοῖραν ἄδύνατά ἐστι ἀποφυγεῖν καὶ θεῶ.

² Cartea a III-a, cap. XLIII.

³ Cartea a IX-a, cap. XVI.

⁴ Cartea a VIII-a, cap. XIII.

acestei concepţii, oamenii sînt datori să fie deosebit de circumspecţi în privinţa acţiunilor pe care le săvîrşesc. Cu mare greutate, prin dovezi de purtare exemplară şi umilă pietate, prin jertfe numeroase aduse divinităţilor, omul izbuteşte să se strecoare în viaţă fără prea mari necazuri. Din aceste vederi, al căror substrat este, în fond, frica, rezultă grija excesivă pentru moderaţie, pentru un neîncetat control al acţiunilor proprii, care formează principala preocupare morală în religia apollinică, atît de răspîndită în secolele VI-V î. e. n. ¹

Pentru adepţii acestei interpretări transcendente, greşelile omeneşti se împart în două categorii, menţionate şi în *Istoriile* lui Herodot : a) greşeli pornite din sumeţie, (ὕβρις) din gîndurile rele care se nasc cele mai adesea dintr-o stare excesiv de bună, îmbuibarea (κόρος) ; asemenea „păcate“ merg mîna în mîna cu nebunia, orbirea minţii omeneşti (ἄτη) ; b) în a doua categorie intră greşeli mai puţin grave, pornite din neştiinţă (uneori chiar greşeli predestinate), sau din uşurătate.

La Herodot, ca exemplu tipic pentru prima categorie de „păcate“ pedepsite de divinitate, sînt acţiunile lui Xerxes, om care uită la un moment dat că este un simplu muritor supus legilor moralei omeneşti ². Pornind războiul împotriva Greciei pentru a răzbuna înfrîngerea de la Marathon, Xerxes se convinge din ce în ce mai mult pe sine însuşi că menirea lui este de a depăşi graniţele Asiei şi a cuceri Europa ³ ; sumeţia lui merge pînă la dispreţul faţă de lumea zeilor şi la insultarea templelor ⁴. Ate nu întîrzie să-i trimită visurile mincinoase care-l întăresc pe calea greşită pe care merge. Xerxes va fi în consecinţă amar-nic lovit de divinitate. „Roadele victoriei – spune la un moment dat Themistocles ⁵, – nu noi sîntem cei care le-am dobîndit, ci zeii şi eroii care n-au răbdat ca un singur bărbat, un nelegiuit şi un trufaş nebun să domnească peste Asia şi Europa“.

¹ Vezi mai sus, p. XXXIII.

² Vezi mai sus p. XCI ; cf. cartea a VII-a, cap. LVI. Cf. acelaşi „păcat“ atribuit şi lui Cyrus, cartea I, cap. CCIV (sfîrşit).

³ Cartea a VII-a, cap. VIII ; cartea a IX-a, cap. CXXII. În cartea I, cap. LXXXIX, se face observaţia că întreg poporul perşilor este înclinat spre trufie : „perşii sînt trufaşi (ὕβρισται) prin firea lor“.

⁴ Cartea a VII-a, cap. XXXV, cartea a VIII-a, cap. CIX ; cf. Eshil, *Perşii* v. 800. Contrar, Ph. Legend, *op. cit.*, p. 136.

⁵ Cartea a VIII-a. cap. CIX.

Conform concepției theodiceice, în Xerxes, divinitatea lovea un om care încălca deopotrivă legile moralei umane și pe cele divine. Sînt însă alte cazuri în *Istorii*, cînd pedeapsa vine ca o simplă consecință a cruzimii omenești : Pheretima, sălbatică în cruzimea pe care o desfășoară împotriva barceenilor, va sfîrși mîncată de viermi, fiind încă în viață¹, iar Oroites, satrapul Lydiei, călăul lui Polycrates, va fi ucis de propria lui gardă².

Pedeapsa divină pentru faptele omenești necugetate, pline de trufie rea, jignitoare, se numește τίσις. Potrivit acestei concepții mistico-idealiste, nimeni nu se poate sustrage pedepsei divine, așa cum nu poate nici să strămute hotărîrile destinului : οὐδεὶς ἀνθρώπων ἀδικῶν τίσιν οὐκ ἀποτείσει³, scrie Herodot, sau : μεγίστη τίσις ἀδικηθέντι ἐγένετο πάντων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν⁴. Comparativ cu cei care-și ispășesc propriile lor păcate, cu adevărat tragică este ispășirea păcatelor altora, spune Herodot. Cei loviți fără ca ei să fi păcătuit cu ceva, persoane care intră în a doua categorie despre care a fost mai sus vorba, sînt uneori pedepsite fără să cunoască rațiunea pedepsei. Și asemenea exemple se găsesc destule în *Istorii*. Atys, de pildă, este sortit să piară pentru ca tatăl său, Cresus, să nu-și mai închipuie că este cel mai fericit om din lume⁵. Soarta lui Leonidas, care se jertfește pentru binele cetății spartane, nu este urmarea unei vini personale⁶ ș. a.

Alături însă de imaginea divinității, care ține sabia dreptății, care veghează asupra îndeplinirii regulilor de conduită umană, Herodot a înfățișat în paginile *Istoriei* și o altă ipostază a divinității : *divinitatea pizmașă* pe fericirea și prosperitatea omenească. Τὸ θεῖον πᾶν φθονερὸν καὶ παραχῶδες, divinitatea-i numai pizmă și vrajbă, zice Solon în cap. XXXII al cărții I ; Amasis, regele Egiptului, știe la rîndul lui ce înseamnă invidia divinității⁷, ca și Artabanos, de altfel care recunoaște că „divinității

¹ Cartea a IV-a, cap. CCV.

² Cartea a III-a, cap. CXXVI-CXXVIII.

³ Cartea a V-a, cap. LVI.

⁴ Cartea a VIII-a, cap. CV.

⁵ Cartea I, cap. XXXIV.

⁶ Cartea a VII-a, cap. CCXX.

⁷ Cartea a III-a, cap. XL.

îi place să nimicească tot ce-a ridicat... ; chiar dacă îngăduie să guști ceva din plăcerea vieții, pe dată devine pizmașă“¹.

Din credința cu caracter transcendent despre determinismul divin și imixtiunea voinței zeilor și în viața omenească, în chip firesc rezultă îngrădirea liberului arbitru. Teama sădită în suflete privitor la șubrezenia fericirii omenești, la posibilitatea de a pierde tot ce-ți este scump pe lume, nu contribuia, desigur, în lumea veche greacă la închegarea unei viziuni senine, optimiste despre rostul omului pe pământ. Nicăieri poate nu este mai pregnant redat acest sentiment, cu o melancolie mai adîncă, decît în cuvintele pe care i le adresează Solon puțin înțeleptului Cressus : „Într-o viață lungă se văd multe lucruri pe care omul n-ar vrea să le vadă, și multe sînt de îndurat... Din toate zilele cuprinse în șaptezeci de ani... nici una nu va aduce, față de cealaltă o întîmplare chiar aidoma... Așa fiind, o Cressus, tot omul e la voia întîmplării...“².

Înlănțuită de această viziune sumbră asupra vieții este și ideea morții izbăvitoare, în directă conexiune cu vederile religiilor mistice care încercau să abată interesul cetățenilor din Grecia veche de la lupta politică. Cleobis și Biton se săvîrșesc din viață fiindcă prin moartea lor „divinitatea voia să arate că pentru om e mai bine să moară decît să-și trăiască viața“³. Artabanos face următoarele reflecții : „În cursul vieții trecem prin încercări mult mai grele decît moartea. Într-un răstimp așa de scurt, nu se află nimeni, nici dintre oamenii de prin părțile noastre, nici dintre străini, care să fie într-atît de fericit încît să nu-i vină în minte, și nu o dată, ci adesea, dorința de a muri... Greutatea existenței face pentru om ca moartea să devină limanul cel mai dorit“⁴.

Cu toate că adoptă părerea răspîndită în lumea greacă despre instabilitatea fericirii omenești, pîndită de ochiul divinității⁵,

¹ Cartea a VII-a, cap. X și XLVI.

² Cartea I, cap. XXXII.

³ *Ibidem*, cap. XXXI.

⁴ Cartea a VII-a, cap. XLVI.

⁵ Cf. Solon fr. 1, ed. Diehl³ (1949), v. 63 și urm. ; Eschil, *Agamemnon*, v. 928 ;

despre izbăvirea adusă de moarte¹, trebuie totuși remarcat că Herodot relatează astfel de păreri pe un ton egal, lipsit de patimă, ca și cum acceptă fără împotrivire această ordine. Viața omenească e într-adevăr plină de vicisitudini, de surprize – dar, atrage luarea aminte Herodot, omul² care știe că trebuie să se mulțumească cu puțin, e oarecum ferit de supărări mari ; dacă trece prin momente în care norocul îi surîde, să le guste din plin. Așa rezultă și din cuvintele lui Xerxes către Artabanos : „Artabanos, grăiește Xerxes, viața omenească așa este, cum spui tu ; dar să nu ne mai gândim la nenorociri acum când, deocamdată, ne merge bine“³. Pentru Herodot, în nesiguranța traiului zilnic, obținerea fericirii nu este chiar imposibil de realizat. Omul însă trebuie să știe *cum* să-și găsească fericirea prin cumpătate, modestie, pietate. Pesimismul concepției theodiceice apare întrucâtva corectat de credința fermă că „cine se bucură de o bunăstare mijlocie“ fără a avea năzuințe dăunătoare, poate să-și afle mulțumirea.

Exemplul pe care-l aduce Herodot pentru a ilustra această teză este acela al atenianului Tellos⁴.

¹ Theognis, v. 425–426, ed. Diehl³ :

Πάντων μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον
μηδ' ἐσιδεῖν αὐγάς ὀξέος ἡέλιου.

(dintre toate, cel mai bun lucru pentru pămînteni ar fi să nu se fi născut și să nu fi văzut lumina soarelui puternic) ; *Bacchylides*, V, v. 160–162 etc. Aceste reflecții sînt grăitoare pentru modul de a gândi, caracteristic reprezentanților aristocrației grecești.

² Cartea I, cap. XXXII.

³ Cartea a VII-a, cap. XLVI. În cadrul trist, deprimant al theodicii, antichitatea a introdus și un fascicол iluzoriu de raze luminoase, în care Herodot îi place uneori să prezinte anumite situații ale vieții : este vorba tocmai despre ideea redată de Xerxes, anume că omul trebuie să prețuiască fața surîzătoare a norocului. Herodot n-a mers pînă la acel *carpe diem* caracteristic, de pildă, poeziei lui Alcaios : „Bea și îmbată-te împreună cu mine, Melanippos ... fără să-ți tinjească inima după lucruri mari“ (fr. 22 ed. Diehl², v. 1 și 4), dar nici nu neagă faptul că omul, mai ales cel modest și cumpătat (σώφρων), are dreptul la fericire.

⁴ În cartea I, cap. XXXII, sînt enumerate condițiile care, conform concepțiilor antice, ar face pe om fericit : sănătate, frumusețe fizică, copii frumoși, stare materială mulțumitoare, atît cît să ajungă pentru un trai ferit de mizerie.

Herodot a căutat să aplice principiile idealiste şi transcendente analizate mai sus nu numai la viaţa indivizilor – ci şi la viaţa întregii societăţi ¹.

Deşi era un admirator al democraţiei sclavagiste, din punct de vedere politic el nu s-a ridicat la nivelul concepţiei materialiste antice despre natură şi societate adoptată de cei mai înaintaţi reprezentanţi ai democraţiilor sclavagiste, puternic interesaţi în dezvoltarea şi progresul ştiinţelor. În consecinţă, el nu s-a putut apropia decât sporadic, spontan, de *cauzele obiective* ale prefacerilor pe care le-au înregistrat societăţile sclavagiste contemporane lui şi nu a înţeles nimic din esenţa procesului istoric care a provocat ciocnirea societăţilor sclavagiste ajunse la diferite trepte de dezvoltare.

Schimbările din viaţa socială, mai ales cele de ordin politic, Herodot le explică pe calea *comportării morale* a colectivităţilor, „răsplătite“ sau „pedepsite“ după merit de divinitate. Pentru Herodot există un ritm în felul cum se desfăşoară evoluţia societăţii omeneşti, însă un ritm condiţionat de criterii morale : ...,îmi voi urma povestirea – scrie el – depănînd deopotrivă istoria cetăţilor omeneşti mari şi mici, căci multe din cîte au fost mari odinioară, cu timpul şi-au pierdut strălucirea, pe cînd altele, mari în vremea mea, altădată au fost neînsemnate ; pătruns de nestatornicia lucrurilor omeneşti, le voi pomeni, deopotrivă, şi pe unele şi pe altele“ ². În acest pasaj e limpede că Herodot a aplicat principiul variabilităţii din viaţa indivizilor şi la mersul istoriei, socotind că a găsit cheia care lămureşte progresul şi decăderea formelor de stat pe care le-a cunoscut.

La posibilitatea unui progres social pe calea dezvoltării forţelor de producţie şi a luptei de clasă Herodot nu s-a gîndit, deşi empiric a constatat cîteodată diferenţierile gradului de dezvoltare în societăţile primitive şi sclavagiste pe care le-a cunoscut. În ciuda slăbiciunii concepţiilor sale despre viaţa socială, din partea a doua a *Istoriilor* se desprinde totuşi impresia că istoricul, bun observator, a intuit superioritatea cetăţii-stat sclavagiste, de factură democratică, asupra altor organizări sociale.

¹ S. I. Sobolevski, *op. cit.*, pp. 55, 56.

² Cartea I, cap. V.

După concepția istorică idealist obiectivă a lui Herodot, pentru indivizi și comunități rămîne, cu toate acestea, o cale deschisă pentru cunoașterea voinții divine și prevenirea catastrofelor : oracolele și mantica. Karl Marx, în lucrările preliminare pe care le-a întocmit în vederea publicării unei istorii a filozofiei epicureice, stoice și sceptice, a subliniat importanța oracolelor în lumea greacă veche : „Sentințele de oracol ale lui Apollo din Delfi au fost considerate numai atîta vreme drept adevăr dumnezeiesc de către popor, au fost numai atîta vreme învăluite în clarobscurul unei puteri necunoscute – cîtă vreme de pe tre-piedul pythic răsuna propria putere evidentă a spiritului elen ; numai atîta vreme poporul s-a comportat teoretic față de ele, cîtă vreme aceste oracole au constituit propria sa teorie glăsuitoare, ele au fost populare numai atîta vreme cît erau nepopulare“¹.

Interesul major al lui Herodot față de oracole și mantica trebuie considerat în lumina lămuririlor date de Marx. Prevestirile și divinația, crede cu fermitate Herodot, sînt singura cale prin care muritorii pot afla cîte ceva asupra celor ce au de făcut, asupra izbăvirii lor, bineînțeles dacă înțeleg și respectă recomandarea prevestirii. Herodot ia cu deplină seriozitate în considerare, alături de oracolele grecești, și pe cele străine : egiptene, trace, scite, și le acordă o mare însemnătate pentru diriguirea treburilor politice.

Oracolele erau date, de obicei, în formă ambiguă², divinitatea din partea căreia venea oracolul nu putea fi în acest fel niciodată învinuită de neadevăr. Herodot nu se sfiește însă să vorbească și de oracole mincinoase³ sau în neputință de a spune adevărul.

Cel mai de seamă oracol al lumii grecești, de nenumărate ori pomenit de Herodot, era cel de la Delfi ; această localitate, ajunsă la o mare faimă, adăpostea tezaure aduse din toate părțile Greciei antice.

¹ Marx - Engels, *Despre artă și literatură*, E.P.L.P., București, 1953, p. 201.

² Vezi cartea I, cap. XCI și nota nr. 241, unde se explică înțelesul epitetului Loxias, dat lui Apollo.

³ Cartea I, cap. XLVIII-XLIX.

Voinţa zeilor, conform aceluiaşi credinţe, se dezvăluie oamenilor şi prin alte mijloace, care nici ele nu sînt întotdeauna uşor de interpretat : semne, prorociri¹, vise etc. *Istoriile* sînt încărcate pînă la saturaţie cu astfel de intervenţii ale divinităţii pentru „lămurirea“ pămîntenilor. Nici una din ele n-are totuşi, în concepţia lui Herodot, valoarea oracolelor, în rîndul cărora pe cel din Delfi îl socoate superior. Despre cartea I şi minunata poveste a regelui Cresus – în care adevărul şi legenda se împletesc măiestrit – s-ar putea chiar susţine că constituie un fel de apologie a oracolului de la Delfi².

La Herodot nu se întîlneşte nici cea mai mică umbră a dubiului ce-l încearcă pe Thucydides în privinţa utilităţii practice a oracolelor şi a veracităţii lor³. Credinţele timpului au avut şi în această privinţă un cuvînt puternic de spus şi istoricul a inserat în povestirea sa toate oracolele, visele, semnele minunate etc. – cîte a putut afla că au însoţit evenimentele istorice – cu aceeaşi conştiinciozitate cu care a înregistrat şi restul informaţiilor ce i-au stat la îndemînă.

8 Valoarea operei lui Herodot ca izvor istoric

Veridicitatea relatărilor, datelor şi informaţiilor date de Herodot, ca izvor istoric, a fost contestată şi atacată încă din antichitate, chiar de continuatorul lui direct, de Thucydides. Aşa cum s-a arătat însă la paragraful 4 al acestui capitol, insinuările de fals şi de plagiat aduse „părintelui istoriei“ în timpurile vechi şi moderne sînt destul de puţin întemeiate, dacă ţinem seamă de locul pe care-l ocupă în evoluţia istoriografiei greceşti.

Mai îndrituită să suscite critici este aprecierea generală a istoricului din Halicarnas despre predestinare, intervenţia destinului sau a divinităţii în viaţa socială, pedeapsa greşelilor umane.

¹ Cartea a III-a, cap. CXXIV ; cartea a V-a, cap. XXXVI.

² Răspunsurile oracolelor erau strînse în culegeri speciale, alcătuint o adevărată ramură a literaturii antice : mantica. Cele ale oracolului de la Delfi aveau şi o reală valoare artistică, în dosul lor ascunzîndu-se uneori poezi destul de talentaţi.

³ În această privinţă, vezi îndeosebi Herodot, *op. cit.*, cartea a IX-a, cap. XLIII.

Această apreciere, izvorită din concepțiile lui despre lume analizate mai sus, l-a împiedicat pe Herodot să meargă pe calea justă a intuițiilor de care a dat uneori dovadă în domeniul stabilirii legăturilor obiective între evenimente. El a exagerat și deformat adesea rolul întâmplării, al motivelor cu totul secundare, al personalității, împins de aceeași neputință de a găsi explicații cu caracter materialist pentru faptele pe care le-a relatat. Așa, de pildă, în cartea I, cap. CXXVI, preluarea suprașimăției în statul medo-persan de către perși o atribuie în exclusivitate voinței lui Cyrus. Unor motive de ordin individual atribuie Herodot și expediția lui Cambyses, împotriva Egiptului (cartea a III-a, cap. I) sau hotărîrea luată de confederația ionică de a se răscula împotriva perșilor (cartea a V-a, cap. XXXV – XXXVI).

În procesul istoric, Herodot a văzut în primul rînd *aspectul pragmatic*, „faptele mari și glorioase“, cum singur mărturisește în cap. I al cărții I. Deși, urmînd tradiția logografilor, Herodot s-a interesat îndeaproape de cultura materială a societăților despre care a scris, el nu a putut întrevădea semnificația relațiilor de producție la mozaicul populațiilor pe care le-a vizitat sau despre care s-a informat, nu a înțeles că lupta de clasă este adevăratul motor al istoriei societăților împărțite în clase antagoniste și, mai ales în explicarea procesului istoric, s-a dovedit tributarul concepțiilor idealiste care slujeau ca fundamentare teoretică a politicii duse de cercurile reacționare și retrograde.

Cu toate acestea, ar fi fundamental greșit să i se nege lui Herodot valoarea ca izvor istoric. Opera sa, care reprezintă primul monument istoric de mari proporții din literatura istorică greacă, conține un imens material documentar, uneori unic.

Încă de la începutul marilor campanii de săpături în Orient, printre care relevăm campania de săpături de la Babilon, condusă de Robert Koldewey înaintea primului război mondial (1899–1914), în istoriografia modernă a început un puternic reviriment în favoarea reconsiderării informației lui Herodot. În Uniunea Sovietică, unde săpăturile arheologice din regiunile de la nord de Marea Neagră au luat o deosebită amploare, acest curent este deosebit de puternic¹; și în alte țări europene, asia-

¹ S. I. Sobolevski, *op. cit.*, p. 57.

tice şi africane, reconsiderarea operei lui Herodot în lumina rezultatelor ştiinţifice ale cercetărilor moderne este în plină desfăşurare. Arhitecţii Georgeta şi Traian Chiţulescu, autorii unei lucrări despre monumente celebre din arhitectura antică¹ semnalează, de pildă, că descoperirea inginerului egiptean El Mal-lakh din 1954, cu privire la „bărcile solare“ din marca piramida a lui Khufu, confirmă în mod strălucit informaţiile lui Herodot despre „canalul“ care înconjură piramida².

Pentru istoria veche a U.R.S.S. şi a patriei noastre, cartea a IV-a din *Istoriile* lui Herodot are o valoare nepreţuită (lămuririle necesare în această privinţă sînt date în *Notiţa istorică* la cartea a IV-a), Herodot a călătorit în regiunile pontice. Din relatările sale nu reiese însă clar care sînt ţinuturile pe care le-a vizitat personal. În orice caz, coloniile ioniene din Pont, relaţiile dintre aceste colonii şi băştinaşi, modul de viaţă şi civilizaţia acestor băştinaşi, „sciţii“, cum îi numeşte, în genere, Herodot pe locuitorii ţărmului nordic al Mării Negre, s-au bucurat de toată atenţia călătorului antic grec. Dintre aceste colonii, majoritatea informaţiilor lui Herodot se concentrează asupra Olbiei şi a ţinuturilor dintre Nistru şi Nipru³. Herodot, afară de preţioase detalii geografice şi etnografice despre vechea Sciţie, a lăsat un material documentar de o importanţă unică despre organizarea tribală a sciţilor şi constituirea triburilor scitice în uniuni ce purtau denumirea de „regate“. Săpăturile făcute la gorodiştile din sudul Uniunii Sovietice, unde se înşiră marile curgane, au confirmat nenumărate detalii povestite de Herodot despre sciţi. Aceste contingente dintre rezultatul săpăturilor din sudul U.R.S.S. şi relatările lui Herodot au fost semnalate în notele la cartea a IV-a.

Deoarece povestirea lui Herodot despre sciţi atinge unele aspecte ale istoriei triburilor scitice şi a expansiunii acestor triburi spre vest, cartea a IV-a este şi unul din cele mai însemnate izvoare pentru istoria veche a patriei noastre. În informaţiile

¹ *Şapte monumente celebre ale arhitecturii antice*, Editura Tehnică, Bucureşti, 1959, p. 34.

² Cartea a II-a, cap. CXXIV.

³ Vezi propria-i mărturie în cartea a IV-a, cap. XXIV.

despre istoria triburilor scitice și a triburilor tracice din nordul Dunării, cu care sciții au venit în contact, se amestecă multe elemente de mit și legendă, pe care Herodot le-a cules din tradiția locală. Cu toate acestea, fie și în relatarea naivă uneori a miturilor și a legendelor aparținând triburilor scitice și tracice, informațiile lui Herodot despre locuitorii ținuturilor pontice prezintă o deosebită importanță și sînt de reținut pentru posibilitățile de interpretare pe care le oferă.

Dintre triburile tracice menționate de Herodot în nordul Dunării, cu prilejul descrierii expediției lui Darius, cele mai de seamă detalii privesc uniunea de triburi getice de sub conducerea lui Dromichaïtes. Informații interesante sînt date de Herodot și asupra relațiilor dintre triburile din sudul și cele din nordul Dunării. Înaintarea oștilor lui Darius de-a lungul țărmului apusean al Mării Negre i-a oferit lui Herodot ocazia să istorisească tot ce-a putut afla despre populațiile tracice din vestul Mării Negre, cele din țara noastră inclusiv. Descrierea geografică a acestui ținut, cu menționarea nomenclaturii respective, este un izvor de prim ordin pentru cunoașterea denumirilor de așezări omenеști, râuri și munți ; asupra acestor denumiri s-a îndreptat și atenția lingviștilor care studiază caracterele limbilor tracice.

În fiecare an, în revistele de specialitate apar noi confirmări despre veridicitatea relatărilor lui Herodot. Actualmente, deși cu atenția necesară, *Istoriile* lui Herodot sînt folosite ca bază a comentariilor istorice despre orînduirile sociale și evenimentele istorice din secolele al VI-lea și al V-lea din Europa, Africa și Asia Anterioară. Pentru începutul războaielor greco-persane, *Istoriile* sînt unica sursă de informații, fără posibilități prea întinse de confruntare.

În țara noastră, *Istoriile* au fost folosite în cercetările relative la răspîndirea sciților, în studiile despre cultura lor materială și, cu un egal folos, în studiile despre ramurile tracice din nordul Dunării și relațiile acestor ramuri cu cetățile grecești.

Nu trebuie uitat nici faptul că Herodot a scris istoria unor evenimente apropiate de timpul cînd a trăit, istoric căreia i-a dat un caracter universal, dobîndindu-și pe drept numele de „părintele istoriei“. În opera sa el a inclus un material de proporții ne-

maiîntîlnite pînă în secolul al V-lea, privitor la istoria politică şi culturală a unor populaţii din trei continente, aşa încît această operă a devenit o veritabilă enciclopedie ¹ pentru cercetătorii societăţilor primitive şi sclavagiste din secolele al V-lea şi al VI-lea.

9 Valoarea artistică a operei lui Herodot

Istoriile lui Herodot sînt nu numai o remarcabilă operă de „cercetare“, ci şi o operă literară de prim ordin. Herodot a fost un povestitor neîntrecut, care a utilizat o întreagă gamă de procedee literare.

Spre deosebire de logografi, care scriau într-un stil cît mai sobru cu putinţă – de fapt adevăratul stil potrivit subiectelor ştiinţifice – Herodot, hrănit la şcoala epicii şi a novelisticii ionice, şi-a tratat subiectul ca pe o operă literară, cu grija unui mare scriitor. Concepţia sa despre istorie – clădită pe opinii etice – l-a dus implicit către analize psihologice, peste putinţă de redat în stilul caracteristic unei lucrări strict ştiinţifice, cum ar fi, bunăoară, *Istoria* lui Polybios.

Ce se remarcă în mod deosebit de la o primă vedere în compoziţia herodoteică este densa intercalare a episoadelor literare în cursul povestirii, episoade care pot varia ca formă şi întindere de la mica anecdotă povestită într-un singur capitol, pînă la marele excursus despre Egipt, cuprins în toată cartea a II-a. Introducînd mult material istoric, legendar şi chiar fantastic, în afara obişnuitelor descrieri geografico-etnografice de pînă atunci, Herodot s-a folosit din plin de tehnica episoadelor ². Această tehnică, curentă în epica arhaică, la Herodot nu are totuşi valoarea artistică din *Iliada*, de pildă, unde prin episoade povestirea capătă viaţă şi nerv dramatic. În *Istории*, episoadele sînt introduse atît din dorinţa conştiinţioasă de a se reproduce tot ce se poate şti din punct de vedere material şi moral în legătură cu persoanele, monumentele sau întîmplările care intră în subiect, cît şi ca argumentare în sprijinul tezelor susţinute de autor.

¹ S. I. Sobolevski, *op. cit.*, p. 68.

² Preferinţa pentru acest procedeu este mărturisită deschis de istoric în cartea a IV-a, cap. XXX: „de la început m-am deprins să mă tot abţin de la firul povestirii“. Cf. şi cartea a VII-a, cap. CLXXI.

În prima parte a operei, episoadele sînt mai numeroase decît în ultima, deoarece această parte avea ca substrat „povestirile“ inițial scrise de Herodot ; dîndu-și însă seamă că un exces de inserări, mai ales de largi proporții, dăunează ansamblului, Herodot renunță cîteodată la unele, deși le avea gata scrise (de exemplu *Assyriaca*, cartea I, cap. CVI, cap. CLXXXIV ; cf. și cartea a II-a, cap. XXXV, cartea a III-a, cap. LXVIII).

Dibăcia lui Herodot de a introduce neobosit noi și variate episoade în cursul povestirii este neîntrecută. Arta de povestitor a lui Herodot ne inițiază însă în ceea ce trebuie să fi fost „povestirea“ orală (poate și scrisă) a timpului său, despre care nu e greșit să presupunem că a avut o coloratură populară ¹. Această parte a literaturii antice, necunoscută nouă (în proză), se dezvoltase pe un fond diferit față de cel mitic, care fusese preluat de poezia epică și de cea dramatică. Judecînd după redactarea *Istoriilor*, în Ionia este imposibil să nu fi circulat o serie de „povestiri“ în genul celor orientale, fie anecdote în legătură cu personaje și întîmplări reale, fie simple povești, oglindind viața poporului și înfățișînd diferite tipuri umane, de la regele plin de îngîmfare pînă la flăcăul dezghețat care biruie toate piedicile ce-i ies în cale. Herodot nu s-a sfiit să utilizeze în *Istorie* forma literară a „povestirii“ populare, pe care o alternează cu note de călătorie, considerații pseudoștiințifice, descrieri etc. Plăcerea cu care la tot pasul istoricul mai introduce încă un episod, și încă unul, se explică și prin faptul că aceste povestiri, de multe ori simple reproduceri, conțineau, din punct de vedere ideologic, idei care se încadrau în sistemul de gîndire propriu lui Herodot.

Într-adevăr, „novelistica“ herodoteică nu-i scrisă numai de dragul narațiunilor în sine. La o analiză mai atentă, se vede că ea are un rost bine definit. Cum putea Herodot – ținînd seama de concepțiile lui istorice – să explice pe altă cale căderea lui Creso și a regatului lydian sub perși, decît îngrămădind în jurul regelui o sumă de anecdote care să-i dovedească „vina“ ? *Novelistica* îl ajută pe Herodot și în marcarea opoziției greci-„barbari“ – care se adîncește tot mai mult, pe măsură ce istoricul înaintează în redactarea operei.

¹ Legătura care există între „povestirea“ la Herodot și materialul folcloric a fost foarte bine studiată de A. D o v a t u r, *op. cit.*, cap. IV.

Tot prin novelistică Herodot a exprimat ca nimeni altul dragostea puternică pentru libertate ce însuflețea pe toți grecii timpului său. În fruntea acestei lumi însetată de libertate se află Atena. La Atena, oamenii doreau atît libertatea politică (externă și internă), cît și libertatea de opinii și a cuvîntului (παρρησία). Thucydides ar fi ales cu precădere calca discursurilor pentru a reda acest minunat sentiment de masă ; Herodot se mulțumește să rămînă la procedeul novelistic, prin care – cu toată lipsa de exactitate a detaliului – redă totuși stări de spirit *tipice*. Iată de ce, independent de calitățile literare, novelistica herodoteică nu apare inutilă în economia operei nici din punct de vedere istoric, deoarece slujește concepțiile autorului.

Herodot a înțeles să scrie „povestirea“ istorică într-o formă artistică cît mai înaltă. În *Istorii* se pot întîlni scene și portrete care amintesc și de forța epică a lui Homer¹, și de tensiunea dramatică a tragediei attice. S-a spus adesea pe bună dreptate că Herodot este un prozator care totodată merită și numele de poet. Este neîndoielnic că Herodot datorește în bună măsură lui Homer plasticitatea descrierilor și puterea de evocare. Pe de altă parte, anumite episoade sau dezvoltări de conflicte sînt scrise cu mîna sigură a unui dramaturg de prim rang. Așa ni se înfățișează, de pildă, redactarea poveștilor despre regele Candaules și nefericitul Adrastus din cartea I². Numeroasele portrete care pot fi întîlnite în *Istorii* sînt uneori portretele unor adevărate personaje de dramă. Pornind de la un simbul de adevăr despre caracterul unui personaj, Herodot învăluie acest simbul cu trăsături psihologice izvorîte din propria sa imaginație. Personajele sale, Cresus, Cyrus, Xerxes, Artabanos, Demaratos etc. se înfățișează drept creația personală a istoricului, care le privește prin prisma tradițiilor populare și a credințelor curente despre destinul lor. Pentru a creiona cît mai precis conturul psihologic al personajelor din *Istorii*, Herodot se folosește de diferite mijloace stilistice : cuvîntarea, dialogul, portretul fizic, descrieri din viața de toate zilele etc.

¹ S. I. Sobolevski, *op. cit.*, p. 60. O comparație între forța epică a lui Homer și Herodot este făcută de autorul anonim al *Tratatului despre sublim*, cap. XIII.

² Vezi nota 103 la cartea I, cap. XII și urm. din aceeași carte.

Sub influența raționalismului ionic, lui Herodot îi place uneori ca raționamentele pe care le face să le atribuie chiar persoanelor cărora le insuflă viață, „obligându-le“ să se exprime atât în stil direct, cât și indirect. Prin această inovație, Herodot este primul istoric care introduce vorbirea directă și indirectă în povestirea istorică ; istoriografia greacă dobîndea astfel un important mijloc de expresie, dezvoltat ulterior de Thucydides și prelucrat de istoricii-retori. *Solilocviile* și *cuvîntările* destul de des întîlnite în *Istorii* nu au însă o valoare documentară reală, așa cum au dobîndit-o mai tîrziu la Thucydides și Polybios. Ele reprezintă simple mijloace de exprimare a conținutului de idei proprii autorului ¹, pentru înviorarea povestirii despre evenimente din trecut ; apariția lor în *Istorii* se datorează marii înfloriri pe care o căpătase retorica în lumea greacă în secolul al V-lea î.e.n., începînd din Sicilia și pînă în Asia Mică. Dezbaterea frunțașilor persani despre cea mai bună formă de guvernămînt, relatată în cartea a III-a, este, cu siguranță, inspirată de discuții similare pe care istoricul a avut prilejul să le audă în agora, la Atena. Nu este exclus ca popasul de cîțiva ani făcut de Herodot la Atena să-l fi influențat și mai mult în această direcție.

Alături de acest mijloc artistic *dialogurile* aduc o notă de originalitate, care împrumută povestirii herodoteice pe alocuri aspectul unei nuvele moderne. Cîteva dialoguri de mari proporții și de covîrșitoare importanță pentru ilustrarea concepției lui Herodot, ca, de pildă, acele dintre Cresus și Solon, Xerxes și Demaratos, Xerxes și Artabanos, amintesc de dialogurile tragice ; altele amintesc de cele sofistice, avînd și o notă dialectică : în fine, un alt grup constă din dialoguri obișnuite, care pot fi auzite în conversația de toate zilele. Spre deosebire de *discurs*, preluat ulterior de istorici, *dialogul* nu s-a bucurat de aceeași trecere în istoriografia greacă de mai tîrziu.

Lui Herodot îi place, de asemenea, să-și înfrumusețeze „povestirea“ prin largi descrieri. Alături de descrierile minore (trăsături fizice, creare de atmosferă specifică etc.), istoricul se străduiește să înfățișeze cititorului cât mai plastic locurile și monumentele văzute de el. Căutînd să fie exact prin date numerice

¹ Cum ar fi, de pildă, discursul ținut de corintianul Sosicles în fața spartanilor, cartea a V-a, cap. XCII, despre istoria tiraniei la Corint.

(pe care adesea le greșește)¹, el încearcă totodată să transmită și calitatea emoției resimțite de el în fața măreției sau a bogăției. *Θώματα* numește adesea Herodot lucrurile care au darul să stîrnească „uimire“. În cartea a II-a, în special, unde se găsesc acumulate impresiile culese din Egipt, pot fi citite și cele mai reușite descrieri din *Istoriei*. Cartea a II-a 'constituie în sine o minunată carte de călătorii, care se citește cu egală plăcere ca și oricare carte modernă de acest gen, bine scrisă. Stilul lui Herodot, în părțile descriptive apropiate de scrierile logografilor, este cît se poate de simplu, asemănător unei relatări obișnuite. • Herodot, spre deosebire de alți istorici, este un narator excelent, care nu se sfiește să povestească la persoana întâi și să intervină la tot pasul cu reflecții personale. Acest mod de intervenție constantă și directă, cînd critică, cînd gravă și rațională, cînd plină de îndoială, împrumută povestirii un aer de sinceritate pe care o operă literară n-a putut-o avea decît numai în momentul de răscruce la care se găsea istoriografia greacă în prima jumătate a secolului al V-lea î. e. n.

În *Istoriei* există însă destul de numeroase pagini în care își face apariția *stilul științific* propriu-zis. Această schimbare îi este deosebit de sensibilă traducătorului lui Herodot. De la farmecul povestirii novelistice, sau chiar de la cel al descrierii periegetice, Herodot are obiceiul să treacă la relatarea minuțioasă și uscată a unor date pe care i se pare necesar să le insereze, cum ar fi, de pildă, înșiruirea satrapilor din regatul lui Darius² și a birurilor pe care aceste satrapii erau obligate să le plătească marelui rege. Preluat de la înaintașii săi, stilul științific apare în *Istoriei* lipsit de orice culoare, pe alocuri obscur³. Nimic din calitățile literare obișnuite ale lui Herodot nu mai pot fi găsite în pasajele în care el dorește să apară „om de știință“.

Herodot nu a folosit însă stilul științific și în pasajele teoretice. Depășind cu mult felul de a se exprima al înaintașilor săi, pasajele în care Herodot își expune concepțiile sale politico-

¹ Vezi, de pildă, notele 412 și 416 la cartea I.

² Cartea a III-a, cap. XC-XCVI.

³ Vezi A. Dovatur, *op. cit.*, cap. I. pp. 10 și urm. Foarte interesante sînt comentariile lui Dovatur cu privire la dezvoltarea stilului prozei științifice în secolele VI-V î.e.n. și legătura pe care o face între proza științifică timpurie și stilul decretelor din acea vreme (p. 28 și urm.)

etice sau convingerile despre superioritatea sistemului de viață elen asupra celui „barbar“ sînt cele mai frumoase din întreaga operă. În aceste pagini străbate o intensă poezie, care egalează tot ce s-a scris mai bun în literatura greacă antică, și care l-a făcut încă din antichitate pe Dionysios din Halicarnas (compatriot cu Herodot) să recunoască că „o frază frumoasă de proză face cît un vers frumos“¹.

Din acest punct de vedere, proza herodoteică, deși nu e cu totul străină de influența retoricii în plină dezvoltare (în dialogurile de tip sofistic, bunăoară) a reușit pînă la urmă să se mențină departe de orice manierism de școală, care la Thucydides începe să se resimtă destul de accentuat. Nimic mai liber și mai firesc construit decît stilul lui Herodot, fie că e vorba de fraze scurte, asindetice (la descrieri mai ales), fie de fraze lungi, ritmice, care se succed după intenția emoțională a autorului încărcate de sentențe și raționamente, sau, dimpotrivă, convingătoare prin simplitatea lor lipsită de ostentație.

Expresiile și cuvintele folosite de Herodot în alcătuirea stilului său – care excelează prin naturalețe și bun gust – aparțin vocabularului obișnuit al limbii clasice grecești. Influențe ale lecturilor din scriitori epici, lirici, tragici, și filozofi² sînt deseori întîlnite în stilul lui Herodot; ele apar însă ca un mod de exprimare firesc pentru oricare om cult din acea vreme. Ceea ce trebuie totuși accentuat e faptul că acest mare artist al prozei grecești, plecînd de la forme literare culte, cît și de la forme literare populare, a reușit să-și formeze un stil propriu, unic în felul său, plin de farmecul și puterea de evocare caracteristică numai cîtorva nume celebre ale literaturii universale: Rabelais, Cervantes, Tolstoi.

Figurile de stil și vorbire abundă în proza herodoteică. Ele au constituit obiectul a zeci de lucrări despre stilistica herodoteică, în care majoritatea autorilor s-au străduit să facă statistici inutile. Unii cercetători ai stilului lui Herodot au reușit totuși să pună în lumină legătura strînsă ce există între stilul și gîndirea istoricului – măiestria artistică cu care figurile de stil sînt

¹ Despre *Thucydides*, cap. XXIII. Cf. Quintilianus, *Inst. Orat.* cartea a X-a, cap. I, § 73.

² Vezi Ph. Legrand, *op. cit.*, pp. 147-166.

presărate de-a lungul operei –, cît şi moderaţia utilizării lor acolo unde se simte nevoia. Stilul figurat nu era străin de începuturile prozei literare ioniene, şi Herodot se dovedeşte a fi cel mai autentic reprezentant al ei. Cu toate peregrinările care i-au purtat paşii pe meleaguri străine, Herodot n-a uitat niciodată că este ionian şi a scris în dialectul care se vorbea la el acasă : dialectul ionic. Spre deosebire de poezia epică timpurie (secolele VIII-VI), unde se poate întîlni o limbă oarecum artificială – îmbinare a dialectului ionic cu cel eolic – Herodot scrie aşa cum vorbeşte, cu unele excepţii ce s-au semnalat : anumite influenţe ale literaturii precedente lui, printre care se numără şi destule atticisme.

În concluzie, se poate spune despre Herodot că a fost un mare artist al cuvîntului scris, căci el a îmbinat în lucrarea sa *stilul ştiinţific* cu cel al *poveştirii* (novele, legenda, povestea, anecdota propriu-zisă etc.). Stilul ştiinţific din pasajele cu pretenţii ştiinţifice – fie descriere exactă, fie înşirare de fapte şi date, fie raţionamente – Herodot l-a preluat de la înaintaşii săi, cu toate elementele care-l caracterizau : precizie, sobrietate care merge pînă la uscăciune, o terminologie „standardizată“, cum remarcă cercetătorul sovietic Dovatur, tendinţa de eliminare a comentariilor personale acolo unde nu intervine argumentarea raţionalistă¹. Un mare aport a fost însă adus de Herodot în domeniul prozei literare, unde, fără talent personal, povestirea nu poate prinde viaţă. Lui A. Dovatur îi revine meritul de a fi studiat cu deosebită competenţă ce datorează Herodot „poveştirii tradiţionale“, ionice şi attice². Sensul pe care a ştiut să-l dea Herodot „poveştirilor“ sale, din care majoritatea au conţinut directă cu firul principal al *Istoriilor*, bunul simţ literar pe care-l atestă în compoziţie şi limbă rămîn calităţi proprii marelui scriitor.

10 Herodot şi posteritatea. Opera lui Herodot tradusă în romîneşte

Opera lui Herodot, expresie veridică a ideologiei dominante în lumea greacă din secolul al V-lea î. e. n. şi exponenta bucuriei triumfului asupra perşilor a cunoscut o mare popularitate

¹ A. Dovatur, *op. cit.*, p. 10.

² *Ibidem*, pp. 97 şi urm.

încă din timpul vieții autorului ei. Ecouri din maniera de a scrie a lui Herodot se fac repede auzite în poezia epică a lui Choirilos din Samos, în drama attică, în comedii, cât și în discuțiile sofistice posterioare apariției *Istoriilor*. Curînd însă, în cercurile culte se ivește și o puternică reacție critică față de opera lui Herodot ; printre nenumăratele probleme aduse în discuție de sofști, își face drum și aceea a veridicității științifice, a stilului operei științifice etc. Herodot, în a cărui lucrare adevărul și fantezia se împletesc la tot pasul, a fost categorisit drept un μυθολόγος (mitolog) ; recunoscut ca un mare scriitor cu prodigios talent literar, el a fost acuzat, pe de altă parte, că urmărește în primul rînd să-și desfete cititorii din punct de vedere artistic, fără a ține seama de strictețea adevărului. Herodot parcă a presimțit aceste acuze ce aveau să-i atingă lucrarea cînd el însuși a scris : „Frunzele de grîu și de orz [din Mesopotamia] sînt adesea late de patru degete ; măcar că știu despre mei și susan că ating înălțimea unui arbust, nu voi mai aminti de acest lucru, cunoscînd prea bine că pentru cei care n-au fost în țara Babilonului nici cele ce-am spus despre bucatele cîmpului nu vor găsi prea multă crezare“¹.

Istoriile lui Herodot și-au atras critici îndeosebi prin comparație cu opera lui Thucydides : *Istoria războiului peloponesiac*. Însuși Thucydides – care continuă rezumativ *Istoriile* lui Herodot de la punctul unde predecesorul său își întrerupsese povestirea² – în tăcerea absolută în care învăluie numele lui Herodot introduce o notă de dezaprobare la adresa predecesorului său. În *Istoria războiului peloponesiac* se pot întîlni nenumărate contingente cu *Istoriile* lui Herodot, puncte de vedere comune, întregiri și cercetări, care dovedesc cît de bine îl cunoștea Thucydides pe Herodot³. Alături de aceste apropieri se întîlnesc însă și numeroase critici, izvorîte din progresul intelectual cu totul remarcabil de care a beneficiat Thucydides. Rezumativ, caracterizarea celor doi mari istorici ai secolului al V-lea î.e.n. s-a făcut în felul următor : pentru Herodot, criticii antichității

¹ Cartea I, cap. CXCIII.

² Căderea Sestosului sub greci (anul 478 î.e.n.).

³ Locurile comune la Herodot și Thucydides se găsesc citate la Schmid-Stählin, *op. cit.*, vol. II, p. 663, nota 7.

s-au oprit la epitetul ἡδύς – „fermecător“, pentru Thucydides la cel de ἀληθής – „adevărat“, „veridic“. Ce le scăpa din vedere acestor critici, care judecau după criteriile unei lumi ce făcuse un uriaș salt calitativ, din punct de vedere intelectual, era faptul că Herodot se înfățișează lipsit de veridicitate numai în latura fabuloasă a operei sale, în părțile secundare, în episoade, în caracterizările psihologice etc. Neputându-se desprinde de povestirea mitică și epică, Herodot a depășit totuși în mod simțitor acest stadiu al literaturii logografice, atunci când a compus cu bună știință istoria conflictelor dintre greci și perși, fiind primul în istoriografia greacă care a relevat din punct de vedere politic, opoziția greci – „barbari“. Privit din acest punct de vedere, Herodot este corect în relatarea liniilor generale ale ansamblului ; greșeala criticilor săi constă în faptul că n-au putut distinge în opera sa calitățile întregii compoziții, considerată ca un tot unic.

Istoriografii din secolul al IV-lea î.e.n. l-au apreciat, în schimb, în mod deosebit pe Herodot. O dată cu ivirea tendinței de a se scrie istorii universale, opera lui Herodot a revenit iarăși în atenția celor ce se preocupau de probleme de istorie în secolele al IV-lea și al III-lea î.e.n.¹ *Istoriile* au fost folosite atât ca model de compoziție și stil, cât și pentru conținutul lor atât de interesant. Expediția lui Alexandru cel Mare în Asia a reînviat la timpul ei un mare interes pentru Persia și regiunile asiatice. Cele mai la îndemână lucrări despre aceste ținuturi erau *Istoriile* lui Herodot și *Persica* a medicului grec Ctesias (secolul al IV-lea î. e. n.). Superioară celei din urmă din toate punctele de vedere, opera lui Herodot rămîne pînă azi sursa cea mai demnă de încredere din istoriografia antică pentru perioada războaielor medice ; în această lumină a și fost privită de istoricii greci de mai târziu. În plus, multiplele informații din *Istории*, atingînd domenii atât de diferite (etnografice, geografice, științele naturii etc.) au interesat și pe oamenii de știință ai epocii, în frunte cu Aristotel². Desigur, informațiile lui Herodot n-au fost primite fără un exa-

¹ Ephoros, Theopompos etc.

² Și Aristotel, printre alții, l-a numit pe Herodot Μυθολόγος *Historia animalium*, cartea a III-a, cap. V, 756 b, 5. Totuși, în cap. XIV al *Constituției atenienilor*, îl citează printre izvoarele istorice folosite de el. De asemenea, în faimosul cap. IX al *Poeticii*, unde Aristotel discută superiori-

men critic, dar interesul suscitât de ele este suficient pentru a recunoaște valoarea operei herodoteice și în această direcție, *Istoriile* lui Herodot au intrat și în cadrul studiilor de exegeză și critică literară întreprinse de filologii alexandrini. Nu este exclus ca ei să fi alcătuit prima ediție a *Istoriilor* împărțită pe cărți, care ulterior a stat la baza manuscriselor ce ne-au parvenit. Tot în studiile alexandrinilor trebuie căutate și rădăcinile marelui interes pentru arta de scriitor a lui Herodot, atât de discutată în tratatele de stilistică ale epocii elenistice și romane. Acest interes a fost suscitât, în parte măcar, de confruntarea literară care s-a făcut între opera lui Herodot și cea a lui Thucydides. Imitarea stilului lui Thucydides, reținut și plin de o serioasă gravitate, ajunsese o adevărată modă în istoriografia greacă și latină din secolul I î.e.n. (Sallustius, Asinius Pollio etc.) Împotriva acestui curent, reamintind de calitățile literare ale lui Herodot, s-au ridicat nenumărate glasuri, printre altele cel al lui Cicero¹. Opoziția literară dintre Herodot și Thucydides, ca artiști ai scrisului, apare însă cel mai limpede în lucrarea lui Dionysios din Halicarnas : *Despre imitație*. Neîmpăcat dușman al stilului lui Thucydides, Dionysios n-a scăpat nici un prilej să sublinieze, cu finețe, de altfel, meritele literare ale compatriotului său. Lui Dionysios din Halicarnas i s-au alăturat în păreri mulți alți stilști ai epocii romane, dintre care trebuie amintit, ca o incontestabilă autoritate, autorul anonim al *Tratatului despre sublim*. Herodot a fost recunoscut drept creatorul unui gen special în literatură, denumit μυθῶδες adică *fabulistic*. Acestui gen, căruia nu i se cerea exactitate științifică, i se pretindeau, în schimb, alte calități, pe care Herodot le avea din plin : ușurință în expunere ἀφέλεια farmec care să captiveze, o limbă cât mai simplă și mai pe înțeles.

Reacția împotriva partizanilor stilului lui Thucydides (attiști înfocați) n-a întârziat să dea roade. Începînd din secolul al II-lea e.n., numeroși istorici – ca, de pildă, Arrian și Pausanias – se întorc la maniera herodoteică de compoziție și stil.

tatea istorici asupra poeziei din punct de vedere filozofic, adică al posibilităților de cunoaștere pe care le oferă domeniul istoriei și al poeziei, Stagiritul îl alege pe Herodot ca exemplu pentru a-și demonstra teza.

¹ *De legibus*, I, 5 ; *De oratore*, II, 55.

Ceva mai mult încă : unii prozatori (printre care și Lucian din Samosata) caută să reînvie pînă și dialectul ionic în care scrisese Herodot, dialect dispărut de mult, o dată cu ivirea limbii comune din epoca elenistică. Aceste reîntoarceri la felul de a scrie al lui Herodot au totuși un iz anacronic pentru opere posterioare precizărilor teoretice aduse de Polybios în disciplina istoriei. În aceeași perioadă, opera lui Herodot a intrat în atenția gramaticilor și filologilor, profesori de retorică, care descopereau în Herodot și un părinte al retoricii. Prin școlile de retori, a căror continuitate n-a fost niciodată întreruptă în răsăritul Mediteranei, unde se vorbea limba greacă, Herodot n-a fost uitat nici în epoca bizantină, cînd apar și bogate scholii la *Istории* (parțial păstrate). În Apus, ca toți marii scriitori eleni vechi, Herodot a fost cunoscut mai bine începînd din secolul al XV-lea, cînd Lorenzo Valla îl traduce pentru prima dată în latinește (1452–1456). În secolele care au urmat Renașterii, Herodot, considerat ca un maestru al novelisticii, nu s-a bucurat de nici un credit științific. Se părea că a scrie istorie în genul lui Herodot era echivalent cu a scrie literatură din imaginație. Abia spre sfîrșitul secolului al XIX-lea și mai ales o dată cu marile descoperiri arheologice din Asia, Herodot a început să fie reconsiderat și ca istoric. Cu acest prilej s-a văzut că sub țesătura minunată de povești se găsește un postament solid de date și informații istorice și că Herodot nu era cu totul lipsit de o metodă științifică în expunere.

În afara amănuntelor din *Istории* care interesează pînă astăzi știința istorică contemporană, trebuie încă o dată reamintit că opera lui Herodot are semnificația unui salt însemnat în istoriografia antică. Pe măsură ce se făceau progrese în știință, a fost ușor detractorilor lui Herodot să-l ponegrească pentru acumularea de legende și anecdote strînse alături de faptele istorice reale – dar toți acești detractori vechi sau moderni au gîndit cu ușurință cînd l-au judecat cu asprime pe Herodot, fără să ia în considerare rolul său de deschizător de drumuri.

În literatura universală Herodot a fost mult tradus și citit cu deosebită plăcere de mase largi de cititori. Nu aceeași a fost soarta lui Herodot în România, unde *Istoriile* sale erau citite mai ales în traduceri franceze. Înaintea traducerii de față, în romînește au mai apărut două traduceri incomplete.

Cea dintîi are o mare valoare ca document literar pentru istoria limbii și a literaturii noastre. Făcută de un boier moldovean în secolul al XVII-lea, manuscrisul acestei tălmăciri a fost recopiat de două ori pînă la ultima sa formă, datînd din 1816 ; descoperită de Nicolae Iorga la mănăstirea Coșula de lingă Botoșani, N. Iorga a constatat că traducerea făcută într-o savuroasă limbă romînească era și destul de exactă (cu excepția pasajelor voit sărite sau rezumate). Traducătorul a căutat să modernizeze și să localizeze cum s-a priceput mai bine numele vechi de localități, țări și popoare din *Istoriile* lui Herodot, denumind, de pildă, Crimeea – Maiac, pe sciții nomazi – tătari nohai, pe carthaginezi – tunezi etc. etc. De asemenea, dregătoriile antice sînt date cu echivalente moldovenești : stolnici, paharnici, hatmani etc. Acest procedeu îl dispensa, bineînțeles, pe traducător de *notele* explicative date astăzi pentru orice traducere, la care, desigur, el nici nu s-a gîndit. Interesanta prefață a lui Nicolae Iorga la ediția „Herodotului de la Coșula”¹ (cum i se zice actualmente acestei traducerii) relevă valoarea literară și științifică a traducerii, document foarte important pentru cultura romînească din secolul al XVII-lea (epoca lui Vasile Lupu).

O a doua traducere în romînește se datorește lui Dim. I. Ghica ; făcută în spiritul celor mai serioase traduceri științifice, ea este însoțită de un bogat aparat critic. D. I. Ghica n-a apucat însă să traducă decît primele patru cărți. Primul volum a apărut la Berlin (tip. A. W. Schade) în 1894² ; lucrarea n-a prea fost răspîdită în rîndurile publicului român și nici reeditată. Meritele traducerii lui Ghica sînt mari, inexactitățile puține și critica de text care însoțește lucrarea reprezintă o muncă uriașă. Notele au fost puse la punct cu ultimele rezultate ale cercetărilor științifice de la sfîrșitul secolului trecut.

În cultura romînească se simțea de mult nevoia unui *Herodot* tradus într-o limbă literară modernă. Lucrarea de față tinde spre redarea cit mai exactă a sensului, fără a sacrifica prea mult înfățișarea literară a stilului lui Herodot. Destinată a fi citită de un

¹ Vezi „Neamul romînesc”, Vălenii de Munte, 1909.

² Următoarele volume au apărut în această ordine : cartea a IV-a, 1902 ; cartea a II-a, 1912 ; cartea a III-a, (revăzută de Iuliu Valaori) 1915 (în ed. Harrassowitz, Leipzig).

public cît mai larg, aparatul critic al variantelor a fost lăsat la o parte.

Traducerea este însoţită de note explicative şi fiecare carte este precedată de cîte o Notă istorică care tratează problemele istorice pe care le suscită cartea respectivă. Aceste introduceri vor înlesni cititorilor înţelegerea povestirii istorice a lui Herodot.

Traducerea are ca bază textul stabilit de Philippe Legrand, colecţia Guillaume Budé, Paris, „Les Belles Lettres“ 1932–1946, confruntat cu ediţia lui H. Stein, Berlin, Weidmann, 1901, şi, pentru cărţile I, II, cu cea a lui Evangelos Panetsos, ed. I. Zaharopoulos, Atena, 1939.

Mulţumim călduros pe această cale tov. prof. R. Vulpe, de la Institutul de arheologie al Academiei R.P.R. din Bucureşti pentru osteneala pe care şi-a dat-o ca să revizuiască notele acestei traduceri, cît şi tov. profesori I. Nestor, D. M. Pippidi şi D. Tudor, de la Universitatea „C. I. Parhon“ din Bucureşti, pentru unele indicaţii şi îndrumări privitoare la traducere, studiu introductiv şi note.

A. PIATKOWSKI

CARTEA I

C L I O

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Cartea I cuprinde preliminariile conflictului greco-persan și unele incursiuni în istoria popoarelor asiatice care au venit în contact cu grecii. Această carte, care conține cele mai multe straturi redacționale și face corp comun cu cartea a III-a, constituia inițial, după toată probabilitatea, o istorie a Persiei (Persica).

Planul de redactare al cărții I este următorul :

1. Cap. I–V echivalează cu o scurtă introducere privitoare la întreaga operă ; în această introducere se pot distinge două părți : a) prezentarea subiectului operei și a scopului urmărit ; b) fixarea începuturilor conflictului dintre greci și perși.

2. Cap. VI–XCIV, despre care avem tot temeiul să presupunem că alcătuiau povestiri lydiene, (Lydiaca) conțin istoria Lydiei din secolul al VII-lea î.e.n., sub dinastia Mermnazilor, până la căderea orașului Sardes sub perși (546 î.e.n.). În redactarea finală, Herodot a introdus în acest grup de capitole istoria cetăților grecești din Asia Mică cucerite de lydieni, pentru a stabili un echilibru între relatările dintre barbari (străini) și cele referitoare la greci. Când a făcut această intercalare, Herodot a avut în vedere descrierea progresivă a conflictului dintre barbari și greci.

3. Ultimul mare grup de capitole din cartea I, cap. XCV–CCXVI, cuprinde istoria închegării regatului medo-persan și extinderea acestuia până la țărmurile Mediteranei, subjugarea cetăților grecești din Asia Mică, descrierea moravurilor populațiilor din Iran și Babilonia, precum și o biografie romanțată a lui Cyrus.

În centrul acestei ultime diviziuni, Herodot a intercalat istoria rezistenței grecilor asiatici împotriva perșilor, stăruind îndelung asupra trecutului coloniilor grecești (cap. CXXX–CLXXV).

În afară de istoria ciocnirii dintre lydieni și greci și a celei dintre perși și greci, cartea I conține și părți mai dezvoltate și simple aluzii la istoria asiro-babilonienilor, a medo-perșilor și a

sciților din Asia. Pentru urmărirea mai lesnicioasă a datelor privitoare la istoria Orientului cuprinse în cartea I, vom face o scurtă expunere asupra poziției geografice, originii etnice și istoriei acestor popoare, deoarece materialul documentar strîns de Herodot este lipsit de criterii cronologice și expus conform necesităților povestirii.

La începutul mileniului I î.e.n., regiunile dintre Tigru și Eufrat au fost dominate de asiro-babilonieni, pomeniți de Herodot în cartea I, cap. XCV. Așa cum precizează Herodot, puterea asirienilor, de neam semit, a avut ca punct de plecare regiunea Tigrului superior, cu centrele Ninive și Așșur. Istoria asiriană este bine cunoscută începînd din secolul al XI-lea î.e.n., datorită unei cronici din faimoasa bibliotecă cu texte cuneiforme a lui Așșurbanipal, unul din ultimii regi asirieni.

În secolul al X-lea î.e.n., statul asirian de tip sclavagist oriental, în care puterea era deținută de aristocrația militară, începe o vastă campanie de cuceriri. Uriașa extindere pe care o capătă statul asirian provoacă însă în curînd o gravă criză politică și socială, datorită răscoalelor din ținuturile supuse samavolnic și masivelor strămutări de populații în vederea sporirii nesăbuite a mîinii de lucru sclavagiste¹. Această criză era agravată de contradicțiile pe tărîm politic și economic ivite între diferitele pături ale clasei dominante, în fruntea căreia se aflau marii proprietari de pămînt și sclavi și locuitorii centrelor orășenești². Asiria cunoaște o trecătoare înviorare sub domnia lui Tiglatpalassar al III-lea (745–727 î.e.n.). Acest rege, prin unele reforme cu caracter social, a încercat să stăvilească prăbușirea statului hibrid în fruntea căruia se găsea, stat ros de contradicții de neîmpăcat, și a izbutit să consolideze întrucîtva unitatea politică a imenselor teritorii ce le avea sub stăpînire³. În timpul domniei lui Tiglatpalassar, regiunea sudică a Mesopotamiei, dominată de Babilon, se afla în sfera de influență asiriană, împotriva căreia se răscoală de nenumărate ori pînă în 607–606 î.e.n., ani corespunzători

¹ Istoria universală, vol. I, Editura Științifică, București, 1959, pp. 540 și urm.

² Vezi Studiul introductiv, p. VIII.

³ Istoria universală, vol. I, pp. 543 și urm.

dispariției asirienilor din istoria Asiei și căderii Ninivei sub loviturile combinate ale medo-perșilor și babilonienilor.

La prăbușirea regatului asirian, care, sub domnia lui Așșurbanipal (669–626 î.e.n.), își extinsese dominația pînă în Egipt, au contribuit și atacurile triburilor indo-europene din Asia, aflate încă în stadiul orînduirii comunei primitive sau într-o fază timpurie a orînduirii sclavagiste. Aceste triburi sînt cimmericii și sciții dinspre nord, mezii și perșii dinspre polișul oriental al Iranului.

Cimmericii (gimmiraii)¹ erau indo-europeni stabiliți vremelnic în nordul regatului Urartu, de unde au roit apoi spre Asia Mică. Nu se știe exact regiunea de unde au coborît cimmericii în Urartu, dar se pare că veneau de pe țărmurile nordice ale Mării Negre, din Chersonesul Tauric, străbătînd defileurile vestice și centrale ale Caucazului. Cauza migrației triburilor indo-europene din regiunile pontice și caspice era dezvoltarea creșterii animalelor în urma procesului de diviziune a muncii între triburile sedentare de agricultori și cele nomade de păstori².

Textele cuneiforme pomenesc de o incursiune cimmericiană în Asiria pe timpul lui Sargon al II-lea (722–705 î.e.n.) și de marea invazie din timpul lui Așșurbanipal (aproximativ 655–650 î.e.n.) căreia i-a căzut pradă și Lydia. Succesul invaziei triburilor cimmericiene a fost înlesnit și de ajutorul primit de ele de la triburile seminomade care populau Transcaucazia. Gyges (Gugu), regele Lydiei, pierde în lupta împotriva cimmericienilor (652 î.e.n.), dar luptele continuă și după moartea sa, dacă ar fi să dăm crezare lui Herodot³. Herodot pomeneste și de o altă invazie cimmericiană, neconfirmată de textele asiriene, în preajma căderii Ninivei⁴.

Lydienii, susținuți de asirieni, au oprit înaintarea cimmericienilor, concomitentă și combinată cu cea a triburilor tracice ale trerilor care coborau dinspre Bosfor. La împrăștierea cimmericienilor, ale căror rămășițe s-au așezat în regiunea sudică a Mării Negre, a contribuit și apariția sciților (saka), tot o populație

¹ Vezi notele despre cimmericii nr. 46 și 275 la cartea I și nr. 6 la cartea a IV-a.

² Vezi *Istoria universală*, vol. I, pp. 531 și urm.

³ Cartea I, cap. XV.

⁴ *Ibidem*, cap. CIII.

indo-europeană, coborită din ținuturile răsăritene ale Mării Caspice¹.

Documentele asiriene atestă că sciții și-au făcut apariția la scurtă vreme după cimrieri, în timpul domniei unuia din urmașii lui Sargon al II-lea, anume Asarhaddon (680–669 î.e.n.). Unul din cei mai vestiți conducători ai acestor triburi a fost Bartatua, denumit de Herodot Protothyes². Spre deosebire de cimrieri, care au sosit în Asia Anterioară prin regiunea lacului Van, sciții au coborât de-a lungul coastelor apusene ale Mării Caspice, ajungând în regiunea lacului Urmia³.

În cartea I, cap. CIII – când vorbește despre atacurile cimrieriene asupra Ninivei – Herodot susține că pe urmele cimrierienilor, în nordul Mesopotamiei, au năvălit numeroși sciți⁴. Nu este exclus ca înșiși asirienii, amenințați de medo-perși, să-i fi chemat în ajutor pe sciți. Madyes, fiul lui Bartatua (Protothyes), zdrobește pe medo-perși, care atacau Mesopotamia din direcția Iranului de nord și a Azerbaidjanului de sud. După această victorie urmează o roire a sciților în toată Asia Anterioară (aproximativ 630–625 î.e.n.). Sciții se răspîndesc pînă în Palestina⁵ și Egipt⁶. Ca și invazia cimrieriană, invazia scită a slăbit rezistența statelor sclavagiste din Asia Anterioară, în primul rînd a celui asirian, și a pregătit apariția statelor sclavagiste ale mezilor și perșilor. Cu privire la originea sciților care au invadat Asia, oamenii de știință nu sînt de acord cu identificarea acestor sciți cu sciții europeni, așa cum procedează Herodot⁷, ci înclină să-i identifice, măcar în parte, cu saccii-masageți din regiunile Mării Caspice.

După moartea lui Așșurbanipal (626 î.e.n.), în perioada răspîndirii sciților în Asia Anterioară, Asiria se afla în plină criză politică. După lupte îndelungate, Babilonul izbutise să se desprindă cu totul de sub dominația asiriană. La Babilon puterea

¹ Vezi și *Istoria universală*, vol. I, p. 533.

² Cartea I, cap. CIII. Vezi și *Istoria universală*, vol. I, p. 533.

³ *Istoria universală*, vol. I, p. 520. Vezi nota 275 la cartea I, însoțită de bibliografia respectivă și notele 2 și 5 la cartea a IV-a.

⁴ Vezi nota 275 la cartea I.

⁵ Ieremia, IV, 3.

⁶ Herodot, *Istorie*, cartea I, cap. CV–CVI.

⁷ Cartea a IV-a, cap. V–VI. Printre alții, vezi Lehmann-Haupt, *Kimmerier*, în Pauly-Wissowa, *Real Enzyklopädie*, col. 405.

este preluată de un rege tânăr, Nabopalassar (626–605 î.e.n.), din triburile Chaldû (arameeene), fondatorul celei de-a XI-a dinastii, așa-zisa neobabiloniană sau chaldeeănă, care a reușit să se impună ca reprezentant al intereselor aristocrației posesoare de sclavi atît babiloniene, cît și chaldeeene. În chip firesc, Nabopalassar devine aliatul mezilor, alături de care trece la un atac organizat împotriva Ninivei¹. Trebuie menționat că Herodot n-a făcut niciodată o distincție clară între asirieni și babilonieni, mulțumindu-se cel mult să-i numească pe babilonieni „asirienii din Babilon”².

Lovitura decisivă dată dominației asiriene în Asia se datorează în primul rînd ridicării politice și economice a medo-perșilor de la sfîrșitul secolului al VII-lea î.e.n. Aceste triburi iraniene (indo-europene) au intrat în conflict cu sciții pentru dominarea regiunilor din preajma lacului Urmia. Puterea lor s-a extins spre est, în direcția Ecbatanei (viitoarea lor capitală), atîngînd împrejurimile Golfului Persic. Înfrîngerea lor de către sciți s-a dovedit trecătoare.

Istoria medo-perșilor, pînă la constituirea lor într-un stat sclavagist, este foarte puțin cunoscută. Începuturile ei se cunosc numai din tradiția orală culeasă de grecii din Asia Mică. Această tradiție are trei variante : 1) cea culeasă de Herodot, așa-numita tradiție a lui Harpagos, omul de încredere al lui Astyages și Cyrus ; 2) versiunea lui Ctesias (secolul al IV-lea î.e.n.), medicul grec al lui Artaxerxes al II-lea Memnon ; 3) versiunea lui Berosos păstrată fragmentar în Chronica lui Eusebios. Controlul exactității unor date ale tradiției orale se poate face prin inscripțiile regilor asirieni, ale regilor persani și prin confruntarea cu unele părți foarte vechi din Zend-Avesta (secolul al III-lea î.e.n.).

În secolul al VII-lea î.e.n. medo-perșii se aflau în perioada de trecere de la orînduirea comunei primitive la orînduirea sclavagistă. Aristocrația tribală, posesoare de pămînt, cirezi de vite, și sclavi, se transformă treptat, și la medo-perși, într-o aristocrație sclavagistă, care limitează puterea conducătorului uniunilor de triburi, ce-și ia numele de rege³. Herodot enumeră șase triburi

¹ Istoria universală, vol. I, p. 560.

² Cartea I, cap. CVI ; vezi și notele 269 și 440 la cartea I.

³ Istoria universală, vol. I, p. 597.

încă autonome de mezi și zece de perși¹, din care patru nomade și șase de agricultori². Până în secolul al VII-lea î.e.n. nu există nici o indicație despre unificarea politică și social-economică a triburilor medo-perse, ținute în frâu de asirieni. La sfârșitul secolului al VIII-lea î.e.n. în timpul domniei regelui asirian Sargon al II-lea, au loc lupte crâncene între asirieni și mezi (722–714 î.e.n.) ; mezii, conduși de un șef de triburi numit Daiaukku sau (Deiokes, cum este transcris de Herodot), reprezintă încă de pe atunci o primedie crescândă pentru Asiria³. În timpul regelui asirian Asarhaddon, procesul de unificare a triburilor mede este în curs de dezvoltare pentru a atinge treptat înfățișarea unui stat sclavagist de tip oriental pe vremea lui Așșurbanipal (669–626 î.e.n.).

Intemeierea și creșterea regatului med este povestită de Herodot în capitolele CII–CLXXVII din cartea I.

În jurul anului 700 î.e.n., un alt Deiokes, probabil un urmaș al primului Deiokes, unind principalele șase triburi de mezi și stabilindu-și capitala la Ecbatana, fundează regatul med. Lui Deiokes îi urmează Phraortes (655–633 ?), care extinde puterea statului med, dar pierе într-un atac împotriva asirienilor ; după Phraortes urmează Cyaxares (633 ?–584), distrugătorul Ninivei și al regatului asirian (607–606 î.e.n.).

Expozeul istoric făcut de Herodot este remarcabil prin succesiunea logică pe care o prezintă și claritatea sa.

Deși acest expozeu reprezintă, după toată probabilitatea, o schemă a „tradiției lui Harpagos“, venirea la putere a lui Deiokes, așa cum este povestită de Herodot, a avut loc în perioada marii crize sociale și economice care a bîntuit Asia la începutul secolului al VII-lea î.e.n., criză semnalată și în Zend-Avesta.

După anul 640 î.e.n., analele asiriene din Ninive nu mai menționează nimic despre situația politică a regiunilor din nord-estul Asiriei. În schimb, Herodot semnalează că Phraortes a unit pe mezi cu perșii, supremația deținînd-o mezii⁴ ; unirea acestor triburi sporea considerabil puterea medo-perșilor. În această organizare politică perșii dețineau un rol minor, totuși nu în măsura în care prezintă lucrurile Herodot. Pe timpul lui Așșurba-

¹ Cartea I, cap. CI.

² Ibidem, cap. CXXV.

³ Vezi și Istoria universală, vol. I, p. 596.

⁴ Cartea I, cap. CII, CXXXIV.

nipal, un nobil persan din familia Abemenizilor, anume Teispes, fiul lui Abaimenes, izbutise să-și constituie un regat în partea orientală a Elamului (vezi harta de la sfârșitul acestui volum), regat pe care textele asiriene îl numesc Anzan. Tronul Anzanului a fost moștenit de tatăl lui Cyrus, Cambyses, căruia Astyages, ultimul rege al mezilor și bunicul lui Cyrus, îi dăduse în căsătorie pe propria-i fiică, Mandana¹. Urmînd o tradiție medă, Herodot nu-i recunoaște lui Cambyses titlul de rege, ci vede în familia Abemenizilor o casă aristocrată inferioară, cu care Astyages s-a înrudit, dorind să îndepărteze pe Mandana de la curtea lui.

Lui Cyaxares, cuceritorul Ninivei, Herodot îi atribuie rolul de organizator al armatei mezilor. Sub acest conducător, mezii, în unire cu perșii și alături de babilonieni, izbutesc să cucerească Ninive (612 î.e.n.). Distrugerea Ninivei pune problema reorganizării teritoriilor fostului regat asirian care se întindeau de la Golful Persic pînă în Urartu.

Victoria lui Cyaxares asupra Ninivei a fost deosebit de însemnată. După căderea Ninivei, Cyaxares anexează regatului med părți întinse din Asiria superioară, pînă la fluviul Halys din Asia Mică. Spre sfârșitul domniei lui, regele med se încumetă să treacă chiar Halysul, care servea drept frontieră cu Lydia², însă la 28 mai 585 î.e.n., în cursul unei bătălii cu lydienii, producîndu-se o eclipsă de soare, fenomenul a impresionat, într-atît pe combatanți, încît au făcut pace și s-au înrudit : Aryenis, fiica lui Alyattes, regele Lydiei, și sora lui Cresus, luă în căsătorie pe Astyages, fiul lui Cyaxares³.

La moartea lui Cyaxares (584 î.e.n.), regatul med, bine delimitat între Halys, Tigru și Elamul susian (Elamul occidental), trece în mîna lui Astyages, cumnatul regelui lydian Cresus. O perioadă de pace relativă se întinde de aci înainte pe o durată de aproximativ treizeci de ani, cînd mezii nu se războiesc cu lydienii și trăiesc în relații de bună înțelegere cu babilonienii și perșii din Anzan. O dată cu întărirea medo-perșilor, sub dinastia neobabiloniană, Babilonul se dezvoltă, la rîndul lui, cu o repeziciune uimitoare, pe calea întăririi relațiilor de producție sclavagiste. Un urmaș al lui Nabopalassar, Nabucodonosor al II-lea (604–

¹ Herodot, *Istorie*, cartea I, cap. CVII.

² *Ibidem*, cap. LXXII.

³ Cartea I, cap. LXXIV.

561 i.e.n.), a rămas vestit prin lucrările edilitare și fortificațiile pe care le-a început. În regatul babilonian, ca și în cel asirian, marii proprietari de pământ și de sclavi se bucurau de privilegii și scutiri de dări, în timp ce restul populației libere gemea sub povara prestațiilor și a impozitelor. Herodot a descris pe larg Babilonul în cartea I, cap. CLXXVIII și urm. Multe din lucrările lui Nabucodonosor (dezgropate de expediția arheologică a lui R. Koldewey și a colaboratorilor săi – 1896–1914), Herodot le-a văzut la fața locului : printre acestea se numără zidul de centură al orașului, cu porți de aramă¹, podul de peste Eufrat², templele lui Bel-Marduk³ etc. După moartea lui Nabucodonosor – pe vremea căruia puterea Babilonului atinge aproape întinderea puterii de odinioară a Asiriei – Babilonia încapă pe mâna unui uzurpator, Nabonides (Nabunaid, renumit pentru știința sa în cultul zeilor). Spre sfârșitul vieții, deși era încă rege, Nabonides își ia drept coregent pe fiul său, Baltazar.

Profitând de situația din Babilon după încetarea din viață a lui Nabucodonosor, mezii, conduși de Astyages, încep atacuri violente asupra ținuturilor din sud-vestul Iranului. Astyages (584–555 i.e.n.) și-ar fi dus pînă la sfârșit opera de cucerire a Babiloniei caldeene dacă n-ar fi fost răsturnat de propriul său nepot de fiică, anume Cyrus, fiul Mandanei, pe care o căsătorise cu Cambyses, regele Arianului.

Căderea lui Astyages și suirea pe tron a lui Cyrus, precum și inversarea rolurilor în ierarhia puterii medo-persane, adică trecerea supremației de partea perșilor, este povestită pe larg de Herodot⁴, în cartea I a Istoriilor.

¹ Cartea I, cap. CLXXXV.

² *Ibidem*, cap. CLXXXVI ; cf. Diodor, cartea a II-a, 8.

³ Cartea I, cap. CLXXXI și CLXXXIII.

⁴ O altă versiune asupra nașterii și carierei politice a lui Cyrus poate fi citită în fragmentele lui Ctesias. După această versiune, care circula în cercurile mezilor, Cyrus s-ar fi născut dintr-o păzitoare de capre și un bandit, într-un trib de perși semisălbatic, marzii. Cariera sa strălucită, care l-a dus pînă la tron, Cyrus ar fi început-o foarte de jos, ca măturaător al palatului regal. Ajungînd paharnic, Cyrus a izbutit să pătrundă în gărzile regale, unde s-a distins în mod deosebit ; la îndemnul unui curtean, Oibares, Cyrus s-a hotărît să-i ridice pe marzi împotriva lui Astyages, pe care reușește să-l detroneze.

De neam abemenid, stăpînitor al Elamului răsăritean (Anzan), Cyrus, denumit „cel Mare“ (557-529 î.e.n.) a fost întemeietorul regatului persan.

În anul 555 î.e.n., Cyrus răscoală triburile perșilor împotriva mezilor și înlătură de la domnie pe bunicul său, care e înfățișat de Herodot drept un tiran crud și asupritor. Despre triburile perșilor se cunosc unele știri mai amănunțite din analele cuneiforme din timpul dinastiei Abemenizilor. Datele acestor anale corespund, în general, cu cele relatate de Herodot. Avînd ca punct de roire regiunea sud-estică a lacului Urmia (vezi harta de la sfîrșitul volumului), unde textele asiriene semnaleză existența așa-zișilor parsua, perșii s-au întins și spre Iran, și spre Bactriana, întărindu-se în cele din urmă în Anzan.

Cucerind în anul 555 î.e.n. Ecbatana, capitala mezilor, Cyrus, datorită noii uniuni medo-persa, izbutește să devină la rîndul lui stăpîn al tuturor ținuturilor pînă la Halys. Situația era firesc să îngrijoreze profund pe monarhul din Lydia și pe cel din Babilon. Herodot, în cartea I, povestește desfășurarea ambelor conflicte : cel dintre Cressus, regele Lydiei, și Cyrus, și cel dintre Nabonides¹ (ultimul rege al Babilonului) și Cyrus. Cressus, chibzuind să preîntîmpine amenințarea persană, a intrat în Cappadocia, atacîndu-l pe cel dintîi pe Cyrus, sub pretextul de a-și răzbuna cumnatul, adică pe Astyages². Campania lydiană s-a sfîrșit printr-un dezastru, cu toate că Cressus se gîndise să cheme într-ajutor Babilonia și Egiptul, cu care avea tratate de alianță³. În anul 546 î.e.n., numai la zece ani după căderea Ecbatanei, Sardes, capitala Lydiei, cade la rîndul ei sub perși și, o dată cu Sardes, toate posesiunile lydiene. Cucerirea cetăților grecești de pe coastă a fost apoi o treabă relativ ușoară pentru perși, iar grecii insulari s-au închinat de bunăvoie perșilor⁴. Între anii 545-539 î.e.n., despre care Herodot nu pomenește nimic, Cyrus se ocupă cu întărirea frontierei de răsărit : cucerește Margiana, Bactriana, Sogdiana, întinzîndu-și stăpînirea dincolo de riul Oxos, pînă la

¹ Herodot numește pe Nabonides, Labynetes. Vezi notele 206 și 439 la cartea I.

² Cartea I, cap. LXXIII.

³ *Ibidem*, cap. LXXVII.

⁴ *Ibidem*, cap. CLXII și urm.

fluviul Iaxartes. Spre sud-est ocupă Arabosia și Gedrosia, atin-
gînd actualul Afganistan și regiunile Indiei nordice.

A treia mare cucerire a perșilor conduși de Cyrus a fost cea
a Babilonului (538 î.e.n.). Cucerirea Babilonului de către perși,
povestită de Herodot¹, nu se potrivește cu adevărul istoric rela-
tat de o cronică de pe vremea lui Nabonides. Contrar celor sus-
ținute de Herodot², Babilonul n-a opus lui Cyrus nici o rezis-
tență. O mică împotrivire a lui Balthazar, fiul lui Nabonides,
a fost repede înăbușită, iar Nabonides și fiul său s-au refugiat
la Borsippa, unde s-au predat curînd învingătorului³.

Trecînd peste isprăvile de arme din ultimii ani ai vieții lui
Cyrus, Herodot își încheie cartea I cu povestirea morții lui Cyrus
cel Mare, care reușise să aducă sub ascultarea Ahemenizilor pe
toți grecii din Asia Mică.

Materialul istoric mînuit de Herodot în cartea I este, după
cum se vede, extrem de vast, gravitînd totuși în jurul evenimen-
telor din Asia, care au dus treptat la marele conflict greco-persan.
Pentru alcătuirea cărții I, Herodot s-a folosit de nenumărate
izvoare orale, cît și de observațiile personale pe care le-a făcut
în cursul călătoriilor sale în Asia.

Pentru întocmirea povestirilor lydiene, Herodot s-a documen-
tat în orașele grecești de pe coasta Asiei Mici, în Lydia, dar și
în Grecia europeană, cu care Cresus întreținuse intense relații
de prietenie, la Sparta, la Delfi etc. Herodot a aflat lucruri
sigure și interesante despre relațiile greco-lydiene și a văzut ma-
joritatea ofrandelor lui Cresus. După cum arată Ph. Legrand⁴,
în urma unei minuțioase analize filologice, e puțin probabil ca
Herodot, să fi utilizat pentru povestirile lydiene izvoare scrise.
Legrand a demonstrat că Xanthos din Lydia nu a putut fi utili-
zat de Herodot, și că din περίοδος γῆς a lui Hecataios sau
din opera lui Dionysios din Milet, Herodot a putut lua cu privire
la Lydia cel mult date geografice, și nu istorice. Tradiția urmată
de Herodot este în primul rînd o tradiție populară lydiană, răs-
pîndită în orașele Greciei asiatice.

¹ Ibidem, cap. CLXXXVIII și urm.

² Ibidem, cap. CXCI.

³ Vezi Istoria universală, vol. I, p. 570.

⁴ Ph. Legrand, Hérodot, Histoires, I, Notice, pp. 24 și urm.

O documentare istorică asemănătoare înfățișează și Περσικά Persica, istoria perșilor a lui Herodot. Povestea căderii lui Astyages și a preluării puterii de către Cyrus a fost relatată după așa-zisa „tradiție a lui Harpagos“¹, fruntașul med care l-a trădat pe Astyages. Nu se poate preciza dacă Herodot a fost sau nu primul scriitor grec care a consemnat în scris această tradiție. În capitolul XCV al cărții I, care deschide istoria medo-perșilor, Herodot face o mărturisire :

„Așa cum istorisesc unii dintre perși — care nu caută să umfle faptele lui Cyrus, ci să spună numai adevărul curat — așa voi scrie și eu, deși despre Cyrus aş putea să arăt încă trei feluri de povestiri, deosebite între ele“.

În lumina acestor rînduri se pare că Herodot a consultat direct izvoare scrise sau orale din Asia vestică supusă perșilor, fără a mai fi cunoscut o altă scriere greacă intermediară.

Privitor la unele fapte istorice, Herodot s-a documentat chiar la fața locului, cum s-a întîmplat, de pildă, la Babilon, unde preoții i-au povestit căderea orașului sub perși dintr-un punct de vedere chaldeean. Este vădit că povestea căderii Babilonului sub Cyrus n-a fost scrisă după o tradiție persană. În orice caz, și în privința medo-perșilor, Herodot a cules date care păcătuiesc în același chip ca și cele referitoare la Lydia : abundența anecdotelor înăbușă adevărul istoric dezvăluit astăzi prin descifrarea documentelor cuneiforme. În Persica, contribuția personală de informare este în schimb foarte însemnată. Cu toate acestea, deși nu există îndoială că Herodot a vizitat Mesopotamia, multe din detaliile de geografie, etnografie, arhitectură etc. pe care le dă, suscită pînă azi semne de întrebare. Faptul se datorește, în parte, fidelității cu care cercetătorul a reprodus informațiile inexacte ale altora.

Cînd tratează istoria neamurilor grecești sau relațiile dintre greci și barbari, Herodot se simte dintr-o dată pe un teren mult mai sigur. Principala sursă de informație pentru istoria grecilor din Asia fiind tradiția orașelor ionice și eolice, Herodot s-a folosit din plin de această posibilitate, dar pentru pasaje în care dă detalii geografice și etnografice asupra grecilor este neîndo-

¹ Cuceritor al cetăților grecești de coastă ; în Ionia era firesc să circule versiunile generalului victorios.

ielnic că s-a folosit de opera lui Hecataios (de pildă cap. CXLII–CLI), și, eventual, de cea a lui Dionysios din Lampsacos. Confruntarea interesantă pe care o face Ph. Legrand¹ între Herodot și Strabo², ajunge la concluzia că deși despărțiți de multe secole, amândoi autorii au avut sub ochi una și aceeași scriere din care s-au inspirat, și care, cu toată probabilitatea nu putea fi alta decât περίοδος γῆς a lui Hecataios. Granița dintre reproducerile după alți autori și rezultatele propriei munci de culegere a materialului este și aici, ca și în alte sectoare ale cărții lui Herodot, imposibil de precizat.

¹ Op. cit., pp. 112 și urm.

² Strabo, *Geografia*, cartea a XIII-a.

Herodot din Halicarnas înfățișează aici rodul cercetărilor sale, pentru ca faptele oamenilor să nu pălească prin trecerea vremii, iar isprăvile mari și minunate săvârșite și de greci și de barbari¹ să nu fie date uitării ; printre altele va pomeni și pricina pentru care aceștia s-au războit între olaltă.

I Învățații persani² susțin că fenicienii au prilejuit învrăjbirea ; veniți de pe țărmurile Erythreei³ pe cele ale Mediteranei⁴ și statornicindu-se în ținutul pe care încă și astăzi îl locuiesc, fenicienii se apucară îndată de un întins negoț pe mare ; cărînd cu corăbiile lor mărfuri din Egipt și din Asia în diferite locuri, ajunseră și la Argos. Pe vremea aceea Argosul era în fruntea tuturor cetăților din ținutul numit în zilele noastre Ellada⁵. După ce-au ajuns la Argos, fenicienii au început să-și desfacă încărcătura ; într-a cincea sau a șasea zi de la sosire, după ce vînduseră aproape întreaga marfă, au văzut venind pe malul mării o ceată numeroasă de femei, printre care se afla și fiica regelui⁶. Numele ei era, precum spun și elenii, Io a lui Inachos⁷. În timp ce femeile, aproape de pupa corăbiei, își cumpărau marfa care le mergea mai mult la inimă, fenicienii, îndemnîndu-se unii pe alții, se năpustiră asupra lor. Cele mai multe au putut scăpa, însă Io și cîteva din însoțitoarele ei au fost răpite. După ce le-au urcat pe corabie, fenicienii se îndreptară, în grabă, spre Egipt.

II Perșii susțin că în felul acesta – și nu cum spun elenii⁸ – a ajuns Io în țara Egiptului. Această întîmplare a fost începutul unui lanț întreg de nenorociri. Se mai spune că, după aceea, niște eleni, cărora perșii nu le știu numele – s-ar putea să fie cretani⁹ –, au debarcat la Tyr în Fenicia și au ră-

pit-o pe Europa, fiica regelui. În felul acesta se plătea dinte pentru dinte. Pe urmă, elenii se făcură vinovați de o nouă jignire. Ajungînd, pe mare, cu o corabie de război¹⁰ la Aia din Colchida, pe țărmurile fluviului Phasis¹¹, după ce și-au isprăvit celelalte treburi pentru care veniseră, au răpit-o pe Medeea, fiica regelui acestor ținuturi¹². Regele colchidienilor trimise în Ellada un sol, să le ceară socoteală și să-i aducă fata înapoi. Elenii însă răspunseră că, întrucît cei din Asia nu-i despăgubiseră pentru răpirea argienei Io, nici ei nu se simt datori să facă acest lucru.

III O generație mai tîrziu¹³, Alexandros¹⁴, fiul lui Priam, aflînd de aceste întîmplări, vru să-și ia, tot prin răpire, soție din Ellada, încredințat fiind că nu va fi tras la răspundere, după cum nici elenii nu fuseseră. Cînd, împins de un asemenea gînd, Alexandros o răpi pe Elena, elenii, la început, crezură de cuviință să trimită o solie care s-o ceară înapoi și să capete dreptate pentru cele petrecute. Ca răspuns la întîmpinarea făcută, elenilor li se aduse aminte de răpirea Medeei și că cereau de la alții să se facă dreptate, fără ca ei să fi dat vreodată socoteală sau să fi înapoiat ceea ce li se ceruse.

IV Așadar, pînă acum, și unii și alții se ținuseră numai de răpiri ; de-acum încolo însă, elenii s-au făcut greu vinovați¹⁵, pornind ei, cei dintîi, cu război împotriva Asiei, înainte ca perșii să fi atacat Europa. Perșii privesc răpirea femeilor drept faptă de oameni care încalcă dreptatea, dar a porni cu zel la răzbunarea unei răpiri, o treabă de oameni fără minte ; dimpotrivă, cuminte lucru este să nu-ți faci nici o grijă de soarta femeilor răpite, vădit fiind că, dacă ele nu s-ar învoi, n-at putea fi răpite. Cît despre ei, cei din Asia, spun perșii, niciodată n-au făcut ceartă pentru răpirea femeilor lor ; elenii în schimb, din pricina unei femei din Sparta¹⁶, au adunat oștiri numeroase și, trecînd apoi în Asia, au nimicit puterea lui Priam. Iată cum de la această întîmplare au ajuns perșii să-i privească pe eleni ca dușmanii lor de totdeauna. Într-adevăr, perșii socot Asia și neamurile barbare care-o locuiesc drept ale lor, în timp ce Europa și lumea elenică le privesc ca o lume aparte.

V Așa s-au petrecut lucrurile, după spusele perșilor, și izvorul urii ce-o nutresc față de eleni ei îl văd în cucerirea Iliionului¹⁷. În privința lui Io, fenicienii nu se împacă cu spusele perșilor : ei zic că n-au dus fata cu de-a sila în Egipt, ci că ea fusese în dragoste la Argos cu stăpînul corăbiei și, simțindu-se grea, de teama părinților a plecat de bunăvoie cu fenicienii, ca nu cumva taina-i să fie dată în vileag.

Acestea sînt istorisirile perșilor și ale fenicienilor ; cit despre mine, nu cutez să mă rostesc dacă întîmplările s-au petrecut așa sau altminteri. Mi-e de ajuns că-l știu pe cel care a început mai întîi șirul jignirilor față de eleni¹⁸. După ce-l voi fi arătat, îmi voi urma povestirea, depănînd, deopotrivă, istoria cetăților omenești, mari și mici¹⁹, căci multe din cîte au fost mari odinioară, cu timpul și-au pierdut strălucirea, pe cînd altele, mari în vremea mea, altădată au fost neînsemnate ; pătruns de nestatornicia lucrurilor omenești, le voi pomeni, deopotrivă, și pe unele și pe altele.

VI Cresus, lydian de neam, fiul lui Alyattes, era regele²⁰ semințiilor din ținutul scaldat de fluviul Halys²¹, care, curgînd de la miazăzi, face hotar între syrieni²² și paflagonieni și se varsă spre miazănoapte în marea numită Pontul Euxin. Acest Cresus, precît știu eu, a fost cel dintîi dintre barbari care a silit pe o parte din eleni să-i plătească tribut, iar pe alții și i-a făcut prieteni. A supus pe ionienii, eolienii și dorienii din Asia și s-a împrietenit cu spartanii. Pînă la domnia lui Cresus, toți elenii fuseseră liberi²³. Mai timpurie decît domnia lui Cresus, expediția cimmerienilor²⁴, ajunși pînă în Ionia, nu adusese supunerea cetăților elenice, ci numai prădarea lor în urma unei năvăliri de jaf.

VII Domnia, care fusese în mîna Heraclizilor²⁵, trecu — după cum o vom arăta — la neamul lui Cresus, numit al Mermnazilor. Rege al Sardesului era Candaules²⁶, căruia elenii îi spun Myrsilos, coborîtor din Alcaios, fiul lui Heracles. Agron al lui Ninos, nepot al lui Belos și strănepot al lui Alcaios, a fost cel dintîi Heraclid ajuns rege în Sardes, după cum Candaules al lui Myrsos a fost cel din urmă. Cei care domniseră în această țară înaintea lui Agron se trăgeau din Lydos al lui

Atys²⁷, de unde întregul popor, care se numea mai înainte meonian, a fost numit lydian²⁸. Heraclizii, asupra cărora trecuse o parte din putere, au dobândit domnia de la acești stăpînitori în urma profeției unui oracol. Trăgîndu-se dintr-o sclavă a lui Iardanos²⁹ și din Heracles, ei domniră de-a lungul a douăzeci și două de generații, vreme de cinci sute de ani³⁰, transmițîndu-și puterea din tată-n fiu, pînă la Candaules, fiul lui Myrsos.

VIII Acest Candaules se îndrăgostise de soția sa³¹ atît de orbește, încît credea că frumusețea ei e mai presus decît a tuturor femeilor din lume. Adînc încredințat de acest lucru, Candaules vorbea despre frumusețea soției sale – pe care o lăuda peste măsură – unui anume Gyges, fiul lui Daskylos³², oștean din gărzile ce-l păzeau, favorit căruia îi împărtășea cele mai de seamă din grijile sale. Nu după multă vreme, Candaules (ii era pesemne dat să i se întîmple o nenorocire³³) îi vorbi astfel lui Gyges : „Pare-mi-se, Gyges, că nu prea crezi ce-ți spun despre frumusețea soției mele, căci omul își crede mai puțin urechilor decît ochilor... Fă așa ca s-o poți vedea goală...” Gyges strigă plin de uimire : „Stăpîne, ce vorbă nechibzuită rostești, poruncindu-mi s-o privesc goală pe stăpîna mea ? Femeia, dezbrăcîndu-și haina³⁴, își leapădă și rușinea. Încă din vechime oamenii au găsit învățămînte înțelepte, din care trebuie să ne adăpăm și noi. Printre ele se află și acesta : fiecare să cate la ale sale. Sînt încredințat că regina e cea mai frumoasă dintre femei, și te rog din suflet să nu-mi ceri să fac ceea ce nu se cade”.

IX Vorbind astfel, Gyges încerca să scape, de frică să nu pățească vreun rău din toate acestea. Dar regele îi răspunse așa : „Cutează, Gyges, și nu te teme nici de minc, că-ți fac acest îndemn ca să te pun la încercare, și nici de nevasta mea, că-ți va putea pricinui vreun rău... Voi potrivi lucrurile așa fel ca ea nici să nu afle că ai văzut-o. Am să te așez după o ușă care dă în iatacul nostru³⁵ ; eu voi intra întîi și după mine va veni și ea să se culce. Lîngă ușă e un scaun pe care regina își pune unul cite unul veșmintele, pe măsură ce și le scoate ; vei putea deci s-o privești în tihnă. Pe urmă, cînd va pleca de

lingă scaun și se va îndrepta spre pat, caută să fii în spatele ei, așa ca să nu te vadă când vei ieși pe ușă“.

X Nemaiavind încotro, Gyges se învoi. Când socoti că a venit ceasul culcării, Candaules îl duse pe Gyges în camera de culcare și îndată veni și regina. După ce intră ea, Gyges o privi în vreme ce-și puneă veșmintele pe scaun ; cum se întoarse cu spatele spre el – îndreptându-se spre pat – se grăbi să iasă. Dar femeia îl zări în clipa când se strecura pe ușă. Pricipînd că bărbatul ei pusese acestea la cale, nu țipă de rușine și se prefăcu că nu știe nimic ; în mintea ei însă se cuibări gîndul să se răzbune pe Candaules, fiindcă la lydieni, ca la toți barbarii de altfel, era o mare rușine chiar și pentru un bărbat să fie văzut gol ³⁶.

XI Regina nu se trădă deci cu nimic și tăcu milc. Dar în revărsatul zorilor, stringîndu-și servitorii pe care-i știa mai de credință, îl chemă pe Gyges. Acesta, nebănuind că regina știe ceva din cele petrecute, veni la chemarea ei, căci și pînă atunci obișnuia să se grăbească ori de cîte ori îl chema ³⁷. De îndată ce sosi, regina îi spuse : „Dintre cele două drumuri deschise înaintea ta, Gyges, îți dau acum prilejul să-l alegi pe acela pe care vrei să mergi : ori îl ucizi pe Candaules și te faci stăpîn pe mine și peste regatul lydian, ori trebuie să mori neîntîrziat, ca altă dată să nu mai privești la ce nu ți se cade, dînd ascultare în toate lui Candaules... Sau cel care a pus toate acestea la cale trebuie să piară, sau tu care m-ai văzut goală, purtîndu-te cum nu se cuvine...“ O bucată de vreme Gyges rămase năucit de cuvintele reginei, pe urmă însă începu s-o roage să nu-l silească la o alegere atît de grea. Cum totuși nu izbuti s-o înduplece în nici un chip, se văzu într-adevăr silit sau să-șiucidă stăpînul, sau să piară el însuși ucis de alții. În cele din urmă se hotărî să-și mîntuie viața și întrebă pe regină : „De vreme ce mă silești să-miucid stăpînul împotriva voinței mele, învață-mă dar și cum trebuie să ridicăm mîna asupra lui“. Regina îi răspunse zicînd : „Va trebui izbit chiar din locul în care ți-a arătat goliciunea mea, iar lovitura să-i fie dată în somn !“

XII După cum se înțeleseseră, la căderea nopții Gyges o urmă pe femeie în camera de culcare, căci nici nu putea da înapoi, nici nu avea putința să aleagă, ci trebuia să piară sau el sau Candaules. Ea îi dădu un pumnal și-l ascunse după aceeași ușă. Apoi, cînd Candaules adormi, Gyges se năpusti asupra-i și-l ucise, dobîndind astfel atît soția cît și domnia acestuia. De Gyges pomeneste într-un trimetru iambic și Archilochos din Paros, care a trăit în vremea aceea ³⁸.

XIII Gyges luă domnia și puterea lui fu întărită de oracolul din Delfi ³⁹. Lydienii, privind cu ochi răi uciderea lui Candaules, luaseră armele ; cei care erau de partea lui Gyges căzură însă la înțelegere cu ceilalți că, dacă oracolul îl va recunoaște ca rege al lydienilor, să domnească, iar de nu, să lase Heraclizilor sceptrul domniei ⁴⁰. Iată însă că oracolul îl recunoscă – și astfel Gyges rămase rege. Pythia mai prevesti totodată că răzbunarea Heraclizilor îl va ajunge pe al cincilea urmaș al lui Gyges. Nici lydienii, nici regii lor nu ținură însă seama de această profeție pînă cînd ea s-a împlinit ⁴¹.

XIV Astfel au dobîndit Mermnazii domnia, luînd-o de la Heraclizi. Ajuns rege, Gyges trimise numeroase daruri la Delfi ; din cîte prinoase de argint se află la Delfi, cele mai multe sînt închinat de el. În afară de podoabele de argint, mai făcu templului și alte bogate daruri în aur, din care vrednice de amintit sînt mai ales șase cratere de aur, închinat tot din partea lui. Craterele se mai găsesc și astăzi în tezaurul corintienilor și au o greutate de treizeci de talanți ⁴². Ca să spunem adevărul, tezaurul nu este al comunității corintiene, ci al lui Kypselos, fiul lui Eetion ⁴³.

După Midas, fiul regelui Gordias al Frigicii, acest Gyges a fost cel dintîi barbar din cîți cunoaștem care a închinat daruri altarului de la Delfi. Midas dăruise templului tronul regesc de pe care împărțea dreptatea, un tron care într-adevăr merită să fie văzut ; tronul este așezat în același loc cu craterele lui Gyges. Atît aurul pomenit, cît și argintul închinat de Gyges sînt, de altfel, numite de cei din Delfi *gygade* ⁴⁴, după numele celui ce le-a dăruit.

Cum se văzu stăpin, Gyges năvăli la rîndu-i cu o oștire asupra Miletului și a Smirnei și cuceri partea neîntărită a Colofonului. Dar cum n-a mai săvîrșit nici o altă faptă de seamă în cei treizeci și opt de ani cîți a domnit ⁴⁵, ne vom mulțumi cu cele spuse pînă acum și vom trece mai departe.

XV Voi pomeni în schimb pe Ardys, fiul și urmașul lui Gyges. El a cucerit Priene și a pătruns în ținutul Miletului. În vremea cînd Ardys domnea la Sardes, cimmericii, izgoniți de pe meleagurile lor de sciții nomazi, au ajuns în Asia și au luat Sardesul, în afară de fortăreață ⁴⁶.

XVI După o domnie de patruzeci și nouă de ani, lui Ardys îi urmă în scaun fiul lui, Sadyattes, care domni doisprezece ani, urmat apoi de Alyattes, fiul său. Acesta din urmă se război cu Cyaxares ⁴⁷, urmașul lui Deiokes, și cu mezii ; el izbuti să alunge pe cimmericii din Asia, luă Smirna ⁴⁸, întemeiată de coloniștii din Colofon, și năvăli pe pămînturile orașului Clazomenai. Din aceste încercări nu ieși așa cum și-ar fi dorit, ci fu bătut crunt.

XVII În timpul cîrmuirii sale, Alyattes săvîrși și alte fapte vrednice de luare aminte, cum ar fi următoarele : moștenind războiul purtat de tatăl său, s-a luptat mai departe cu milesienii. Ori de cîte ori pornea la atac, asedia orașul în felul următor : cînd roadele pămîntului dădeau în pîrg, își pornea și el oștile la război ; cotropirea o făcea în sunete de nai ⁴⁹, de citară ⁵⁰, de flaute cu sunet ascuțit sau jos ⁵¹. Sosit pe pămînt milesian, nu dărima locuințele răspîndite printre ogoare, nici nu le dădea foc, nici nu le smulgea porțile, ci le lăsa așa cum se găseau pe locul lor. În schimb, nu se întorcea acasă decît după ce nimicea pomii și holdele cîmpului. Milesienii erau stăpînii mărilor, așa că n-ar fi slujit la nimic să fie împresurați de o armată de uscat. Lydianul însă, cu bună știință, nu distrugea așezările, pentru ca oamenii să-și găsească un adăpost de unde să poată porni din nou la însămîntatul și lucrul pămîntului, iar el să aibă ce prăda de pe urma muncii lor.

XVIII Purtat în felul acesta, războiul ținea de unsprezece ani ⁵², timp în care milesienii suferiră două mari înfrângeri, una într-o bătălie dată în propriul lor ținut, la Limenion, și alta în cîmpia Meandrului. Șase din acești unsprezece ani s-au scurs sub domnia lui Sadyattes, fiul lui Ardys, care pe acea vreme își mîna și el oștenii spre pămîntul milesian ; tot el fusese și cel care pornise războiul. În ceilalți cinci ani următori ästor șase, s-a războit Alyattes, fiul lui Sadyattes ; moștenind războiul de la taică-său, așa cum am arătat mai înainte, el a dus cu multă rîvnă lupta mai departe. Afară de locuitorii Chiosului, nimeni dintre ionieni nu ușură milesienilor povara grea a războiului ce se abătuse asupra lor ⁵³. Prin acest ajutor, cei din Chios își plăteau însă o datorie, căci și milesienii îi sprijiniseră cîndva într-un război împotriva celor din Erythrai ⁵⁴.

XIX În al doisprezecelea an, cînd oștirea lydiană dădu foc recoltei, se nimeri să aibă loc următoarea întimplare. De îndată ce cuprinse grînele, vîlvătaia ațîtată de vînt se întinse și la templul Athenei, așa-numita Assesia, mistuindu-l pînă în temelii. Pe acea vreme nu se stîrni nici o vîlvă, dar după întoarcerea oastei la Sardes, Alyattes se îmbolnăvi. Boala lungindu-i-se, regele – fie că-l sfătuisе cineva, fie că-i dăduse chiar lui în gînd să-l întrebe pe zeu despre boala sa – trimise niște soli la Delfi. Pythia îi vesti pe solii sosiți la Delfi că nu le va da nici un răspuns ⁵⁵ pînă cînd lydienii nu vor fi înălțat din nou templul Athenei pe care-l arseseră la Assesos, în ținutul milesienilor.

XX Știu că așa s-au petrecut faptele, fiindcă eu însumi le-am auzit chiar la Delfi. Iată ce mai adaugă însă milesienii la toate acestea. Aflînd de răspunsul primit de Alyattes ⁵⁶ și fiind foarte strîns legat de Thrasybulos, tiranul din acea vreme al Miletului, Periandros, fiul lui Kypselos, îi trimise vorbă acestuia printr-un sol, pentru ca, prevenit la timp, [tiranul] să poată chibzui la ce avea de făcut. Așa cel puțin povestesc milesienii că s-au întîmplat lucrurile.

XXI Între timp, cînd Alyattes află răspunsul dat de Pythia, trimise pe dată la Milet un crainic, propunîndu-i lui

Thrasybulos și milesienilor un armistițiu pentru cită vreme se va lucra la construcția templului. Pe cînd trimisul se îndrepta spre Milet, Thrasybulos, care fusese dinainte lămurit pe deplin de toată povestea și știa ce avea de gînd să săvîrșească Alyattes, a pus la cale un șiretlic : adunînd în piață tot griul cît se afla în cetate, atît pe-al lui cît și pe cel al cetățenilor, le porunci milesienilor ca, la un semn pe care avea să-l dea, să înceapă cu toții să bea și, cete, cete, să meargă unii la alții plini de voieșie.

XXII Thrasybulos făcea toate acestea și-i punea astfel pe oameni la cale, cu gîndul că solul din Sardes – zăbind multe grîne grămadă și pe locuitori benchetuind – îl va înștiința pe Alyattes. Ceea ce s-a și întîmplat. După ce crainicul văzu cele ce se petreceau și-i înfățișă lui Thrasybulos solia lydianului, se întoarse la Sardes. După cîte am auzit eu, pacea s-a încheiat fără să mai fi fost la mijloc vreo altă pricină. Alyattes – care nutrea speranța că foametea este cruntă la Milet și că poporul, ajuns la capătul puterilor, e deznădăjduit – află de la crainicul întors de acolo că lucrurile stăteau cu totul altfel decît credea el. Ca urmare, pacea se încheie între cei doi stăpînitori, cu legămîntul să-și fie unul altuia prieteni și aliați ; iar Alyattes, în loc de un singur templu, ridică la Assesos două temple în cinstea Atheniei, și abia atunci putu să se ridice de pe patul de boală. Așa i s-a întîmplat lui Alyattes cu războiul purtat împotriva milesienilor și lui Thrasybulos.

XXIII Periandros, care îi dezvăluise lui Thrasybulos oracolul dat de Pythia, era fiul lui Kypselos și tiranul Corintului⁵⁷. Corintienii povestesc (și lesbiinii⁵⁸ întăresc spusele lor) că în timpul vieții acestuia s-a întîmplat o minune nemai-pomenită. Arion din Methymna a fost purtat pe spate de un delfin pînă la capul Tainaron. Arion era un citared⁵⁹ care nu-și găsea pereche pe vremea lui și cel dintîi, după cîte știm, care a creat un „ditiramb“⁶⁰, compoziție numită astfel de el și înfățișată în public la Corint.

XXIV Se spune că acest Arion, care a trăit vreme îndelungată la curtea lui Periandros, a fost cuprins de dorința să se

ducă în Italia și Sicilia ^{60 bis}, dincolo de marea cea largă. După ce izbuti să strângă mari avuții, hotărî să se întoarcă îndărăt la Corint. El plecă din Tarent, și cum nu avea în nimeni mai mare încredere decît în corintieni, luă cu simbrîie o corabie a unor oameni din Corint. Dar aceștia, o dată ajunși în largul mării, îi puseră gînd rău, plănuind să-l arunce în mare ca să-ia bogățiile. Arion, ghicindu-le gîndul, se rugă de ei și le făgădui tot ce avea, numai să-i crute viața. Cum nu putu să-i înduplece, vislașii îi porunciră sau să-și ia singur viața, dacă dorea să aibă un mormînt pe uscat, sau să se arunce cît mai degrabă în mare. Văzîndu-se pierdut, Arion le ceru hatîrul ca – deoarece așa le era voia – să-i îngăduie cel puțin să mai cînte o dată sus pe puntea corăbiei, îmbrăcat în haine de sărbătoare ⁶¹; făgădui că după ce va fi cîntat se va omorî. Oamenii, lăsîndu-se ademeniți de plăcerea de a-l asculta pe cel mai bun cîntăreț din lume, se îngămădiră de la pupă spre mijlocul corăbiei.

Arion își puse veșmîntul cel bogat, își luă citara și apoi, stînd în picioare pe punte, cîntă de la un cap la altul nomosul orthian ⁶². Cînd ajunse la sfîrșitul cîntării se azvîrli în mare, așa cum era, în straiul de mare sărbătoare. Corăbierii plutiră mai departe spre Corint, iar pe Arion se spune că l-ar fi luat în spinare un delfin care l-a dus pînă la capul Tainaron ⁶³. Cînd ajunse pe uscat, se îndreptă către Corint îmbrăcat în același veșmînt și, o dată sosit, povesti cu de-ămănuntul toată întîmplarea. Periandros, neîncrezător, îl puse sub pază bună și nu-i îngădui să mai vadă pe nimeni, dar pîndi cu luare-aminte întoarcerea corăbierilor. Cum sosiră, Periandros dete poruncă să-i cheme și-i puse să povestească ce știau despre Arion. La răspunsul lor că se află sănătos și teafăr în Italia și că îl lăsasera la Tarent, unde-i mergea de minune, iată că se ivi în fața lor și Arion, așa cum era în clipa cînd a sărit din corabie. Încremeniți de uimire, corăbierii nu-și mai putură tăgădui nelegiuirea.

Această întîmplare o povestesc și corintienii și lesbienii. La Tainaron mai poate fi văzută pînă azi o statuie nu prea mare de bronz ⁶⁴, dăruită de Arion, înfățișînd un om pe un delfin ⁶⁵.

XXV Lydianul Alyattes, cel care s-a războit cu milesienii, se stinse din viață în cele din urmă, după o domnie de cincizeci și șapte de ani. El e al doilea rege dintre Mermnazi care, scăpînd de boală, a închinat daruri templului din Delfi ⁶⁶, și anume un mare crater de argint însoțit de un suport de crater făurit din fier, cu aplicații lipite la foc. Prinosul merită să fie văzut mai mult decît toate celelalte odoare aflate la Delfi. Lucrul a ieșit din mîna lui Glaucos din Chios, singurul om din lume care a descoperit taina lipirii fierului în foc ⁶⁷.

XXVI După moartea lui Alyattes, domnia trecu la fiul său Cresus, atunci în vîrstă de treizeci și cinci de ani ⁶⁸. Efesus a fost primul oraș elen atacat de Cresus. În acea vreme, efesienii, împresurați de Cresus, i-au închinat Artemidei orașul, întinzînd o funie de la templul zeiței pînă la zidurile cetății ⁶⁹. Între cetatea veche, împresurată atunci, și templu, sînt opt stadii ⁷⁰. Cresus a pus mîna întîi pe Efes, apoi, rînd pe rînd, pe celelalte cetăți ioniene și eoliene, aducîndu-i fiecareia tot felul de învinuiri, unora – mai mari, acolo unde putea să născocască mai mari, altora – căutîndu-le doar nod în papură.

XXVII După ce-i sili pe elenii din Asia să-i plătească tribut, Cresus se gîndi să construiască corăbii pentru a-i lovi pe elenii din insule. Cînd totul fu pregătit pentru construirea corăbiilor, a sosit la Sardes, după unii, Bias din Priene, după alții, Pittacos din Mytilene ⁷¹. La întrebarea lui Cresus ce mai e nou prin Ellada, oaspetele îi dădu un răspuns care-l făcu să-și întrerupă pregătirile : „O, rege, locuitorii insulelor cum-pără mii și mii de cai cu gîndul să pornească împotriva Sardesului și a ta...” Cresus, crezînd că oaspetele spune adevărul, a zis : „Măcar de le-ar da zeii în gînd celor din insule să vină cu călărime asupra fiilor lydienilor !” – „Rege, glăsuie-i iarăși oaspetele, pare-mi-se că ai vrea din toată inima să-i prinzi pe uscat pe insulari călări, și dorința ta e de înțeleș ⁷². Dar și insularii, de îndată ce-au aflat că pregătești o flotă împotriva lor, ce altceva crezi că cer în rugile ce le înalță, decît prilejul să le cadă lydienilor în spate în largul mării, pentru a se răzbuna că-i ții în robie pe elenii care locuiesc pe uscat ?” Se spune că ultimele cuvinte i-au plăcut grozav lui Cresus și,

fiindcă socoti că oaspetele rostise lucruri pline de miez, îl crezu pe cuvînt și se lăasă de pregătirile începute ⁷³. Ba încă ajunsese să lege și prietenie cu ionienii din insule.

XXVIII Cu trecerea timpului au fost aduse sub jugul lydian aproape toate neamurile de dincoace de fluviul Halys ⁷⁴. Afară de cilicieni și de lycieni, Cresus făcu să treacă sub stăpînirea sa toate celelalte neamuri ⁷⁵, și anume : lydienii, frigienii, mysienii, mariandinii, chalibii ⁷⁶, paflagonienii, tracii, thynienii și bithynienii, carienii, ionienii, dorienii, eolienii, pamfilienii ⁷⁷.

XXIX După ce isprăvi cucerirea acestor neamuri și alipirea de noi ținuturi la Lydia ⁷⁸, veniră rînd pe rînd la Sardes, oraș în plină înflorire prin bogățiile sale, toți oamenii înțelepți ⁷⁹ care trăiau pe vremea aceea în Ellada, fiecare cînd se nimeri. Printre alții a venit și Solon. Acesta, după ce la cererea lor statornicise legiuri atenienilor, și-a părăsit patria pentru un răstimp de zece ani ; el se îmbarcase lăsînd a înțelege că pleacă să cunoască lumea, de fapt însă ca să nu fie silit să înlătore vreuna din legile pe care le orînduise. În lipsa lui, așa ceva nu s-ar fi putut întîmpla, căci atenienii se legaseră cu jurămint înfricoșat că timp de zece ani vor asculta de legile date lor de Solon.

XXX Plecînd din patrie din această pricină – dar și din dorința de a vedea țări străine –, Solon se duse în Egipt, la curtea lui Amasis ⁸⁰ și pe urmă la Sardes, cerîndu-i ospitalitate lui Cresus ⁸¹. Ajuns aici, a fost găzduit cu toată curtenia de rege, chiar la palat. La trei sau patru zile după sosire, la porunca lui Cresus, slujitorii îl plimbară pe Solon printre comorile regelui și-l îndemnară să ia aminte ce mari și scumpe erau. După ce a privit și a văzut totul pe îndelete, Cresus îl întrebă : „Oaspete atenian, faima înțelepciunii tale și vești despre călătoriile ce le-ai făcut au ajuns pînă la noi ; ni s-a spus că, mereu dornic de a învăța ⁸², ai străbătut ținuturi întinse, numai pentru a le cunoaște. Acum sînt și eu dornic să te întreb ceva : văzut-ai cumva vreun muritor pe care să-l socoți cel mai fericit om din lume ?“ Regele punea această întrebare în credința că el este cel mai fericit dintre oameni. Solon însă, fără nici un fel de lingușire și spunînd adevărul în față, vorbi

asa : „Da rege, pe atenianul Tellos“. Cresus, uimit de ceea ce auzise, întrebă iscoditor : „Pe ce temei socoti că Tellos ar fi cel mai fericit?“ Solon răspunse : „Mai întâi, acest Tellos, cetăţean al unui oraş în plină înflorire, a avut copii frumoşi la trup şi la suflet. A apucat să-i vadă şi pe copiii născuţi din fiii săi, care la rîndul lor au trăit cu toţii. Avînd parte în viaţă de o stare mulţumitoare, pe potrivă lucrurilor de la noi, şi-a sfîrşit zilele în chipul cel mai frumos cu putinţă : într-o bătaie dată de atenieni la Eleusis împotriva unor vecini ; apărîndu-şi glia şi izbutind să pună pe fugă pe duşman, a pierit acoperit de glorie. Atenienii l-au îngropat pe cheltuiala statului chiar pe locul unde a căzut şi i-au cinstit amintirea cu mare pietate“⁸³.

XXXI Cum Solon izbutise să-l răscolească pe Cresus povestind amănunte despre viaţa plină de mulţumire a lui Tellos, regele îl întrebă pe cine altul vede îndată după Tellos – crezînd că fără doar şi poate va fi socotit el pe locul al doilea. Dar Solon răspunse : „Pe Cleobis şi Biton. Argieni de neam, ei duceau o viaţă îndestulată şi, mai mult decît atît, se bucurau de atîta putere trupească, încît amîndoi erau deopotrivă învingători în întrecerile atletice. Despre ei se povesteşte următoarea întîmplare : la Argos se celebra sărbătoarea Herei şi mama lor trebuia neîntîrziat dusă la templu⁸⁴, într-un car cu boi. Boii pe care-i aveau nu se întorseseră la timp de la arat. Tinerii, văzînd că vremea trece şi că o să întîrzie, s-au înjugat ei înşişi la carul în care se găsea mama lor şi-l traseră cale de patruzeci şi cinci de stadii, ajungînd la sanctuar. După ce săvîrşiră această ispravă sub ochii mulţimii adunate, îşi sfîrşiră zilele în chipul cel mai fericit. Prin cele ce s-au petrecut, divinitatea voia să arate că pentru om e mai bine să moară decît să-şi trăiască viaţa. Strîngîndu-se în jurul lor, argienii îi proslăveau pentru puterea de care dăduseră dovadă, iar femeile o fericiau pe mama lor că născuse astfel de fii. Atunci, copleşită de fericire în urma celor întîmplare, şi a laudelor primite, mama, în picioare în faţa statuii zeiţei, se rugă de zeiţă să le hărăzească copiilor ei dragi, Cleobis şi Biton, care o cinstiseră atîta⁸⁵, tot ce poate fi mai bun pentru un muritor. După această rugăciune, la sfîrşitul jertfelor şi al ospăţului sacru, tinerii au adormit în sanctuar şi nu

s-au mai trezit ; așa s-au săvîrșit din viață ⁸⁶. Argienii le-au făcut statui pe care le-au așezat la Delfi, cinstindu-i ca pe niște bărbați aleși“ ⁸⁷.

XXXII Cum Solon îi puna pe acești argieni pe al doilea loc în privința fericirii, Cresus îi spuse minios : „Dar fericirea mea, oaspete din Atena, ți se pare oare atît de neînsemnată că nici măcar nu mă pui la un loc cu oamenii de rînd ! ?“ Solon cuvîntă, zicînd : „O, Cresus, mă întrebi de lucruri lumești tocmai pe mine, care știu că zeii sînt numai răzbunare și iubitori de vrajbă ⁸⁸... Într-o viață lungă se văd multe lucruri pe care omul n-ar vrea să le vadă, și multe sînt de îndurat. Eu socotesc hotarul vieții omenești ca la șaptezeci de ani ⁸⁹. Acești șaptezeci de ani fac cu totul douăzeci și cinci de mii două sute de zile, fără a mai pune la socoteală și luna intercalată : să zicem că tot la doi ani vrei să adaugi un prisos de o lună, ca anotimpurile să se poată potrivi cu lungimea anului așa cum trebuie ; asta-ți va da pentru șaptezeci de ani un număr de treizeci și cinci de luni intercalate ; zilele acestor luni sînt cu totul o mie cincizeci ⁹⁰. Însă, din toate zilele cuprinse în șaptezeci de ani, adică din douăzeci și șase de mii două sute cincizeci de zile, nici una nu va aduce față de cealaltă o întîmplare chiar aidoma... Așa fiind, o, Cresus, tot omul e la voia întîmplării... ⁹¹ Acum, văd că ești și nespus de bogat și rege peste supuși fără număr ; dar despre cele ce mă întrebi nu pot să-ți spun nimic mai înainte de a mă fi încredințat că ți-ai sfîrșit viața în deplină fericire. Cel foarte bogat nu este cu nimic mai fericit decît cel care n-are decît atîta cît îi trebuie în fiecare zi, dacă soarta nu-i hărăzește să-și sfîrșească zilele așa cum se cuvine, într-o deplină mulțumire. Nenumărați oameni putrezi de bogați sînt nefericiți, și mulți sînt în schimb cei care, bucurîndu-se numai de o bunăstare mijlocie, sînt foarte mulțumiți. Cel foarte bogat, dar nefericit, îl întrece numai în două privințe pe cel căruia norocul îi suride, în timp ce acesta din urmă are mult mai multe foloase decît cel bogat și nefericit. Celui dintîi îi e mai ușor să-și îplinească dorințele și să îndure loviturile grele ale soartei ; al doilea însă, îl întrece prin următoarele : chiar dacă îndură mai greu decît celălalt nenorocirea și nevoia, norocul tocmai de ele îl ferește ; el nu știe ce-i beteșugul, boala, este scutit de rele, copiii îi aduc

numai bucurii și rămîne chipeș la față. Dacă, după toate astea, își mai și sfîrșește cu bine viața – iată omul pe care-l cauți, vrednic de a fi numit fericit. Dar nu-i niciodată înțelept să te grăbești a numi pe cineva fericit, cît mai este în viață, ci poți doar să spui că are noroc ⁹².

Nu este însă cu puțință pentru oameni să întrunească toate aceste foloase, după cum nici o țară nu poate să aibă toate bunurile de care are nevoie, ci pe unele le are, iar de unele duce lipsă ; țara care dîn întimplare are cele mai multe bunuri este și cca mai bogată. Așa e și cu omul, care nu poate fi cu totul neatîrnat : unele lucruri le are, iar altele-i lipsesc. Atunci cînd cineva își petrece viața bucurîndu-se de cît mai multe și apoi își sfîrșește zilele în pace, acela, după mine, o rege, este vrednic să fie numit un om fericit. Trebuie întotdeauna să cați la întorsătura pe care o iau lucrurile și la sfîrșitul lor ⁹³. Multora dîn cei cărora divinitatea le-a arătat ce-i fericirea, le-a smuls-o apoi din rădăcini“ ⁹⁴.

XXXIII Socot că aceste cuvinte nu-i prea plăcură lui Cresus ; fără să-i mai pese cituși de puțin de oaspete, regele porunci să fie poftit să plece, fiind pe deplin încredințat că cine nu ia în seamă bunurile ce-ți stau la îndemînă și te îndeamnă să cugeți la sfîrșitul tuturor lucrurilor, este tare lipsit de minte.

XXXIV După plecarea lui Solon, răzbunarea zeilor îl lovirunt pe Cresus, fiindcă, pe cît se pare, se crezuse cel mai fericit dintre oameni. Mai întîi de toate, un vis îi arătă aieveau în somn nenorocirea ce avea să cadă asupra lui, lovindu-i feciorul. Cresus avea doi copii, dintre care unul infirm, căci era surdo-mut. Celălalt însă, pe nume Atys ⁹⁵, în toate îi întrecea pe tinerii de vîrsta lui, și încă cu mult. Despre Atys, i se arătase în vis lui Cresus că îl va pierde răpus de un vîrf de fier. De îndată ce se deșteptă și se dezmetici, regele – înspăimîntat de vis – se grăbi să-i caute fiului său o soție și nu-l mai trimise să comande oștile lydiene, ca de obicei. El îndepărtă din odăile de locuit ale bărbaților toate săgețile, lăncile și alte asemenea arme de care se folosesc oamenii în război, și le îngrămădi în niște cămări, ca nu cumva vreuna din ele, căzînd de pe perete, să-l lovească pe fiul său ⁹⁶.

XXXV Pe cînd pregătea încă nunta feciorului, sosi la Sardes un om lovit de o mare nenorocire, cu mîinile pîngărite de sînge : frigian de neam, el făcea parte din casa domnitoare ⁹⁷. Venind în casa lui Cresus, el ceru să fie purificat după obiceiul locului. Cresus îl purifică. Purificarea la lydieni se face aproape ca și la eleni. După ce săvîrși ritul cerut de datină, Cresus îl întrebă pe oaspete de unde vine și cine este, zicînd : „Cine ești tu, omule, din ce parte a Frigiei vii ca să te adăpostești la vatra mea ? Și cine e bărbatul sau femeia ce-ai ucis ?” Străinul răspunse : „Sînt fiul lui Gordias și nepotul lui Midas ⁹⁸. Numele meu e Adrastos. Fără voie mi-am ucis fratele și, izgonit de tatăl meu, am venit la tine lipsit de orice avere”. Cresus îi răspunse astfel : „Se întîmplă să fii fiul unor oameni care ne sînt dragi ⁹⁹ și ai nimerit la prieteni, astfel că nu vei duce lipsă de nimic rămînînd la curtea noastră. Va fi mult spre binele tău dacă vei îndura cît mai ușor povara nenorocirii tale”.

XXXVI Adrastos rămase de-atunci la curtea lui Cresus. În vremea aceea se ivi pe muntele Olympos din Mysia un mistreț uriaș ¹⁰⁰, care, coborînd de pe munte, strica semănăturile mysienilor. Adeseori porniseră mysienii împotriva lui, dar nu izbucniseră să-i facă nici un rău, ci, dimpotrivă, tot ei pătimeau de pe urma lui. În cele din urmă, niște soli ai mysienilor veniră la Cresus și-i spuseră : „Un mistreț uriaș s-a ivit în ținuturile noastre, o rege, și ne strică semănăturile ; toate strădaniile noastre de a-l prinde au dat greș. Acuma ne rugăm ție : îngăduie fiului tău să vină cu noi, însoțit de tinerii cei mai de frunte și de cîini, ca să scăpăm țara de mistreț”. Așa se rugară ei. Aducîndu-și însă aminte de vis, Cresus le spuse : „Nu-mi pomeniți de fiul meu... nu-mi e cu putință să vi-l trimit ; abia s-a însurat și gîndul lui e numai la asta. Dar voi trimite floarea tinerimii lydiane împreună cu vînătorii mei și le voi da în grijă celor ce se duc acolo să-și desfășoare întreaga iscusință ca să vă mîntuie țara de fiara ce-o bîntuie” ¹⁰¹.

XXXVII Acesta fu răspunsul. Mysienii se arătară mulțumiți de cele făgăduite, cînd tocmai intră fiul lui Cresus, care aflase de cererea mysienilor. Și fiindcă Cresus nu-i îngădui fiului său să plece cu ei, acesta îi spuse : „Tată, toată fala și toată cinstea

mea era altădată să strălucesc pe cimpul de luptă sau de vinătoare. Acum văd că mă înlături și de la una și de la cealaltă, fără ca eu să mă fi arătat vreodată fricos sau nevrednic. Cum să mai scot capul în lume când mă duc sau când mă întorc din piața publică ¹⁰² ? Drept ce mă vor lua oare cetățenii și tinăra mea soție ? Cu ce fel de bărbat va crede ea că și-a legat viața ? Îngăduie-mi deci să mă duc la vânătoare, sau lămurește-mă de ce e mai bine pentru mine să mă supun voinții tale“.

XXXVIII Cresus îi răspunse : „Vai, fiule, toate acestea le fac nu fiindcă aș fi văzut la tine semne de lașitate sau altceva ce nu mi-a plăcut, ci fiindcă, pe când dormeam, o vedenie care mi s-a arătat în vis m-a prevestit că ești ursit să mori în plină tinerețe, lovit de-un vîrf de fier. Din pricina acestei vedenii ți-am grăbit și nunta și nu te trimit la vânătoarea la care ai fost poftit. Caut să te păzesc de soartă, încercînd să te cruț pe cît îmi stă în putere, atîta vreme cît mai sînt în viață. Ești singurul meu fiu, căci celălalt care nu aude, pentru mine parcă nici n-ar fi“...

XXXIX Tînărul răspunse : „Înțeleg prea bine, tată, ca după o asemenea vedenie să-mi porți de grijă ! Ai scăpat însă din vedere un amănunt pe care nu l-ai luat în seamă și se cuvine să-ți atrag luarea-aminte asupra lui. Zici că în vis ți s-ar fi arătat că voi pieri lovit de un vîrf de fier. Dar unde are oare mistrețul mîinii sau vreun vîrf de fier de care să te temi ? Dacă în vis ți s-ar fi spus că am să pier de colții lui sau de ceva asemănător, ai fi fost dator să faci așa cum ai hotărît. Dar e vorba de un vîrf ascuțit. Deoarece lupta ce-o pornim nu e împotriva oamenilor, îngăduie-mi, rogu-te, să mă duc“.

XL Cresus zise atunci : „M-ai biruit, fiule, tălmăcindu-mi astfel tîlcul visului. Cum recunosc că m-ai învins, te las să pleci la vânătoare“.

XLI După această hotărîre, Cresus trimise să-l cheme pe frigianul Adrastos și îndată ce se înfățișă îi spuse : „Te-am purificat, Adrastos, atunci cînd fără voia ta ai fost lovit de o nenorocire cruntă de care nu te învinuiesc : primindu-te în casa mea, am luat asupra-mi și toată cheltuiala ta. Acum însă, pentru

că ești dator să-mi răsplătești cu bine binele ce ți-am făcut, îți cer să fii păzitorul fiului meu care pleacă la vînătoare, ca nu cumva pe drum să vă iasă în cale răufăcători, cu gînduri de pradă. Mai ai și o datorie față de tine însuși, să te duci acolo unde se ivește prilejul să te distingi prin fapte. Ia pildă de la strămoșii tăi și apoi, chiar tu ești un om în vigoare“.

XLII Adrastos îi răspunse : „O rege, în altă împrejurare nici prin gînd nu mi-ar fi trecut să pornesc la această vînătoare, căci nu se cade unui om lovit de o asemenea nenorocire să se amestece cu cei care petrec. Nici nu-mi doresc astfel de petreceri și multe sînt pricinile pentru care e mai bine să stau deoparte... Dar acum, fiindcă tu mă îndemni și fiindcă trebuie să-ți fiu pe plac (căci datoria mea e să-ți plătesc binele cu bine), sînt gata să fac tot ce-mi ceri ; îți făgăduiesc că fiul tău, pe care mi-l dai în pază, se va întoarce viu și nevătămat acasă, în măsura în care aceasta stă în puterea celui ce-l veghează“.

XLIII După ce-i dăde acest răspuns lui Cresus, ei plecară însoțiți de tineri de neam și de cîini. Ajungînd la muntele Olympos, vînătorii începură să caute fiara. Cum o găsiră, o împresurară și își aruncară lăncile spre ea. Atunci străinul, cel care fusese purificat de omor și purta numele de Adrastos¹⁰³, țintind mistrețul, nu izbuti să-l doboare, ci-l nimeri pe fiul lui Cresus. Lovit de vîrfurile lăncii, Atys împlini proorocirea visului. Un crainic alergă îndată să-l vestească pe Cresus de cele întîmplătoare ; ajungînd la Sardes, acesta îi povesti desfășurarea luptei și soarta tristă a fiului său.

XLIV Cresus, doborît de moartea fiului său, se tînguia și mai tare, știind că tînărul fusese ucis de acela pe care-l purificase el însuși. Frămîntat de nenorocirea cumplită ce-l lovise, îl chema cu glas înfricoșător pe Zeus Purificatorul, ca martor al celor ce pățise de la străin ; îl invoca și ca ocrotitor al ospeticii, și ca ocrotitor al prieteniei ; – ca apărător al ospeticii, fiindcă, primindu-l pe străin în casa lui, îl hrănise fără să știe pe ucigașul fiului lui ; – ca apărător al prieteniei, deoarece trimițîndu-l să-i păzească fiul, găsise în el un cumplit dușman.

XLV După aceea sosiră și lydienii purtind leșul, iar în urma lor pășca ucigașul. El se opri lângă mort și, întinzînd mîinile, se lăsă pradă miniei lui Cresus ; el îi ceru regelui să-l înjunghie chiar deasupra leșului, aducîndu-i aminte de nenorocirea cea dintîi și cum mai adăugase încă o crimă ucigînd pe cel care-l purificase ¹⁰⁴ ; prin urmare, zicea el, nu mai are pentru ce trăi. Auzindu-i vorbele, cu toată jalea care-i lovise casa, Cresus fu cuprins de milă pentru Adrastos și-i grăi astfel : „În ochii mei ți-ai ispășit vina, oaspete, osîndindu-te singur la moarte, iar de această cumplită întîmplare nu ești vinovat decît în măsura în care, fără voia ta, ai săvîrșit fapta... La mijloc e mîna vreunui zeu, acela care mi-a și prevestit ce va să se întîmple“... Apoi Cresus își înmormîntă fiul după cuviință. Cît despre Adrastos, feciorul lui Gordias și nepotul lui Midas, cel care fusese ucigașul propriului lui frate și ucigașul celui ce-l purificase, după ce liniștea și singurătatea se așternură în preajma mormîntului, se înjunghie pe mormînt, dîndu-și seama că, dintre toți oamenii pe care-i știa, este cel mai greu bătut de soartă.

XLVI După ce își pierdu fiul, Cresus petrecu doi ani adînc cernit. La capătul acestui răstimp, domnia lui Astyages, fiul lui Cyaxares, a fost cucerită de Cyrus, fiul lui Cambyses ¹⁰⁵. Puterea Perșilor crescînd neîncetat, Cresus își înfrînă durerea și începu să se gîndească, plin de îngrijorare, dacă nu i-ar fi cumva cu putință să stăvilească întinderea perșilor mai înainte ca ei să se fi întărit prea mult ¹⁰⁶. Chibzuind la aceasta, se hotărî să întrebe de îndată oracolele aflate în Ellada, cît și pe cel din Libya. Trimise, prin urmare, soli în diferite locuri, unii cu poruncă să meargă la Delfi, alții la Abai, în Focida ¹⁰⁷, alții la Dodona ¹⁰⁸ ; cîțiva au fost trimiși și la oracolele lui Amphiaraos ¹⁰⁹ și Trophonios ¹¹⁰, ba unii pînă și în ținutul Miletului, la Branchizi ¹¹¹. Acestea au fost oracolele elinești la care Cresus își mîna slujitorii, cu gîndul să le cerceteze. Pe alți slujitori îi trimise cu poruncă să întrebe pînă și oracolul din Libya, la templul lui Ammon ¹¹². Cresus își trimitea oamenii pentru a pune la încercare știința oracolelor ; abia după ce s-ar fi încredințat că spun adevărul, regele urma să le mai întrebe încă o dată, prin credincioșii săi, dacă era sau nu bine să se ridice cu război împotriva perșilor.

XLVII Iată ce porunci lydienilor regele cînd i-a trimis să încerce oracolele : numărînd cu grijă zilele ce se vor scurge din ziua plecării lor din Sardes, să nu întrebe oracolele decît cînd se vor fi împlinit o sută de zile în cap, și atunci abia să vorbească astfel : „oare ce face în clipa aceasta Cresus al lui Alyattes, regele lydienilor ?“ ; apoi să însemne în scris răspunsul fiecărui oracol și să i-l aducă chiar lui. Ce vor fi răspuns celelalte oracole, nimeni nu poate spune ; însă la Delfi, de îndată ce lydienii au intrat în templu cu gîndul să-l încerce pe zeu, nici nu apucară să întrebe cele poruncite, că Pythia grăi în hexametri următoarele :

Știu cîte fire are nisipul și-ntinderea mării,
Pot înțelege pe cel făr' de auz și-l aud pe cel mut.
Pînă în piept îmi pătrunde mirosul de broască țestoasă,
Cînd în tingire ea fierbe cu carne de miel laolaltă.
Zace sub ea întinsă aramă, și-aramă-i deasupra...

XLVIII După ce lydienii își însemnară, în scris răspunsul dat de Pythia, făcură cale-ntoarsă la Sardes. Pe măsură ce trimișii se înfățișau înaintea lui Cresus cu răspunsurile oracolelor, regele le deschidea numaidecît pe fiecare în parte și arunca o privire la rîndurile scrise. Dar nici unul din răspunsuri nu-l mulțumi. De îndată însă ce văzu răspunsul de la Delfi, înălță rugi și recunoscă adevărul celor spuse — socotind oracolul de la Delfi drept singurul oracol nemincinos, deoarece ghicise ceea ce făcuse el. Într-adevăr, după ce-și trimisese credincioșii să cerceteze oracolele, păzind cu grijă sorocul zilelor, iată ce a pus la cale Cresus : gîndindu-se la ceva peste puțină de ghicit și de înțeles, a tăiat în bucăți o broască țestoasă și un miel, pe care le-a fiert apoi împreună într-un căzanel de aramă acoperit cu un capac de aramă.

XLIX Acesta a fost oracolul primit de Cresus de la Delfi. Cît despre răspunsul dat lydienilor de oracolul lui Amphiaraos după săvîrșirea cuvenitelor rituri în incinta templului, nu pot să povestesc nimic ; în privința răspunsului nu se spune altceva decît că regele a rămas încredințat că și acest oracol era de crezut.

L După aceste cercetări, Cresus caută să-și cîștige de partea sa pe zeul din Delfi prin sacrificii uriașe ; el îi aduse o jertfă

de trei mii de capete din vitele care se sacrifică de obicei zeilor, apoi, îngrămădind pe un rug mare paturi bătute în aur și argint, potire de aur, haine de purpură și alte veșminte, le dădu foc, nădăjduind că va cîștiga astfel și mai mult bunăvoința zeului. De asemenea, îndemnă pe lydieni să aducă cu toții jertfe, fiecare după puterile lui. Cînd jertfa luă sfîrșit, porunci să se topească aur neînchipuit de mult, din care făuri drugi bătuți cu ciocanul, de grosimea unei jumătăți de cărămidă, lungi de șase palme, lați de trei și înalți de una. Drugii erau o sută șaptezeci la număr. Din aceștia, patru erau din aur curat, cîntărind fiecare doi talanți și jumătate, iar restul din aur alb¹¹³, în greutate de doi talanți. Regele mai porunci să se toarne din aur curat și chipul unui leu¹¹⁴ cîntărind zece talanți. Cînd a ars templul de la Delfi¹¹⁵, leul a căzut de pe lespezile de grosimea unei jumătăți de cărămidă pe care ședea, iar acum se află în tezaurul corintienilor, dar nu mai atîrnă decît șase talanți și jumătate, căci trei și jumătate se topiseră în foc.

LI Cînd sfîrși cu pregătirea darurilor, Cresus le trimise la Delfi împreună cu alte cîteva prinoase, și anume două cratere de o mărime cum nu s-a mai văzut – unul de aur și altul de argint ; cel de aur a fost așezat la dreapta intrării în templu, iar cel de argint la stînga. Și aceste cratere au fost strămutate cam pe vremea cînd a ars templul ; cel de aur se află azi în tezaurul de la Clazomenai, cîntărind opt talanți jumătate și douăsprezece mine, iar cel de argint a rămas într-un colț al pronaosului ; el poate cuprinde șase sute de amfore ; lucrul e știut – căci localnicii amestecă în el, la sărbătoarea Theophaniilor¹¹⁶, vin cu apă. Cei din Delfi mai spun că ar fi fost făurit de un anume Theodoros din Samos¹¹⁷, și eu îi cred, căci se vede cît de colo că nu este lucrul unui meșter oarecare. Cresus mai trimise și patru chiupuri de argint care se află azi în tezaurul corintienilor și, afară de ele, mai închină încă două vase de stropit cu apă sfințită, unul de aur și unul de argint ; pe cel de aur se află săpate cîteva cuvinte care amintesc că vasul a fost dăruit de spartani, ceea ce însă nu e adevărat ; vasul vine tot din partea lui Cresus ; cuvintele au fost săpate de unul din Delfi care voia să fie pe placul spartanilor ; îl știu eu pe nume, dar n-am să-l pomenesc. În-

tr-adevăr, copilul prin a cărui mină se scurge apa este dăruit de spartani, nu însă și vreunul din vase.

O dată cu lucrurile înșirate mai sus, regele a mai trimis multe altele, lipsite de pecetea lui, de pildă, vase pentru libații ¹¹⁸, o statueta de aur înaltă de trei coți înfățișînd o femeie (pe care cei din Delfi o numesc statuia „brutăresei“ ¹¹⁹ lui Cresus) – cît și colane și brîie de-ale soției sale.

LII Acestea au fost darurile trimise la Delfi; lui Amphiaraios, aflînd despre vitejia sa și de patimile ce le-a îndurat, îi închină un scut făurit în întregime din aur curat, precum și o lance trainică, turnată toată în aur, mînerul fiind de aur ca și cele două vîrfuri ¹²⁰; aceste două lucruri se mai aflau încă pe vremea mea la Theba, în templul închinat de thebani lui Apollo Ismenios ¹²¹.

LIII Lydienilor care trebuiau să ducă darurile la cele două temple, Cresus le dăte poruncă să întrebe oracolele dacă putea să pornească cu război împotriva perșilor și dacă era bine să cheme într-ajutor oștiri prietene. Îndată ce sosiră la locurile unde au fost trimiși, lydienii dăruiră prinoasele și iscodiră oracolele, grăind astfel: „Cresus, regele lydienilor și al altor neamuri, socotind că oracolele de aici sînt singurele în lume care spun adevărul, v-a trimis daruri vrednice de răspunsurile voastre; acum vă întreabă dacă e cuminte lucru să lupte împotriva perșilor și dacă ar fi bine să-și ia ajutoare“. La întrebările puse de soli, cuvîntul celor două oracole s-a dovedit a fi aidoma. Ele i-au prevestit lui Cresus că, de va porni lupta contra perșilor, va nimici o mare împărăție și l-au povățuit să-și ia ca tovarăși de arme pe aceia dintre eleni pe care îi va recunoaște drept cei mai puternici.

LIV Cînd răspunsurile aduse de soli ajunseră la urechile lui Cresus, mult se bucură regele de spusele oracolelor. Plin de încredere că avea să răstoarne domnia lui Cyrus, Cresus trimise o altă solie la Delfi și, după ce află numărul localnicilor, îi dăruie cu cîte doi stateri ¹²² de aur pe fiecare. În schimb, cei din Delfi îi dădură lui Cresus și lydienilor precădere la consultarea oracolului, scutirea de orice dare, dreptul de a sta la jocuri în primele rînduri ¹²³, cît și îngăduința pentru vecie să ajungă cetățean al Delfilor oricare lydian ar fi dorit acest lucru ¹²⁴.

LV După ce făcu aceste danii, Cresus ispidi din nou oracolul pentru a treia oară. De cînd primise răspunsuri adevărate de la oracol, nu se mai sătura să-l tot întrebe întruna. De data aceasta întrebă dacă domnia lui va fi îndelungată. Pythia, în cuvinte învăluite, îi răspunse :

Iată, cînd un catir al mezilor rege-o s-ajungă,
Atunci, o lydian subțire-n picioare ¹²⁵, ia-o la fugă
De-a lungul pietrosului Hermos ¹²⁶, făr' să te-oprești
Și făr-a roși de rușine...

La sosirea acestor stihuri, Cresus se bucură de ele mai mult ca oricînd, încredințat pe deplin că niciodată vreun catir nu-i va cîrmui pe mezi în locul unui om – astfel că nici el, nici urmașii lui nu-și vor pierde vreodată domnia.

LVI Regele se strădui apoi să afle care erau cei mai vajnici dintre eleni, pentru a și-i cîștiga de prieteni. Tot cercetînd mereu, cunoscuse că în primele rînduri se aflau spartanii și atenienii, unii de neam doric, ceilalți de neam ionic. Aceste ramuri erau vestite, în vechime atenienii avînd drept strămoși pe pelasgi, iar spartanii pe eleni ¹²⁷. Cei din Attica nu s-au strămutat niciodată din locul lor de baștină, în schimb dorienii au fost o semînție rătăcitoare prin multe locuri ¹²⁸. În timpul regelui Deucalion ¹²⁹, dorienii locuiau pe plaiurile Phthiotidei ¹³⁰ – iar sub Doros, fiul lui Hellen ¹³¹, ținutul de la poalele munților Ossa și Olympos, cunoscut sub numele de Histiaiotida ¹³². Alungați de aci de cadmeeni ¹³³ s-au așezat în Pind ¹³⁴ sub numele de „macedni“. De pe aceste meleaguri s-au strămutat din nou spre Driopida ¹³⁵, iar din Driopida, îndreptîndu-se spre Pelopones, și-au luat în cele din urmă numele de dorienii.

LVII Ce limbă vor fi vorbit pelasgii nu pot să spun fără greș. De-ar fi însă să aducem vreo mărturie, luîndu-ne după limba pelasgilor care mai trăiesc încă pînă azi, atît a celor care locuiesc în orașul Crețona ¹³⁶, deasupra tyrrhenienilor ¹³⁷, vecini odinioară cu așa-numiții „dorienii“ din zilele noastre, cînd [acești pelasgi] sălășluiau în pămînturile numite azi Thessaliotis ¹³⁸, precum și după graiul pelasgilor care au întemeiat în Hellespont

Plakia și Skylake ¹³⁹, împărțind cu timpul colonia lor cu atenienii ¹⁴⁰, cît și al tuturor celorlalte așezări pelasgice, care însă și-au schimbat numele – de-ar fi nevoie, zic, să aducem vreo mărturie, judecînd după aceștia, apoi pelasgii vorbeau o limbă barbară ¹⁴¹.

Dacă așa stau lucrurile și toată populația pelasgică vorbea o astfel de limbă, prin urmare, neamul celor din Attica fiind tot pelasgic, a învățat o altă limbă abia atunci cînd s-a preschimbat într-un neam elen. Într-adevăr, nici cei din Crestona, nici cei din Plakia nu seamănă la grai cu nimeni din împrejurimi, ci vorbesc o limbă pe care o înțeleg numai ei, dovedind astfel că graiul ce-l păstrează este acela pe care l-au adus cînd s-au strămutat pe aceste meleaguri.

LVIII Neamul elenilor, după cît mi se pare mie, de cînd s-a ivit, s-a folosit neconținut de aceeași limbă. Pornind de la începuturi modeste, puțin numeros, s-a avîntat spre locul cel mai înalt și s-a înmulțit pînă a atins numărul neamurilor din zilele noastre, mulțumită mai ales amestecului ce s-a făcut cu numeroși pelasgi și cu multe alte neamuri barbare. Față de această înflorire, am credința că nici un neam pelasgic, barbar de soiul lui, n-ar fi putut vreodată să se înmulțească în așa măsură.

LIX Cresus află că din aceste două neamuri, cel attic era supus și dezbinat de către Peisistratos ¹⁴², fiul lui Hippocrates, tiranul Atenei din acele vremuri ¹⁴³.

Pe cînd privea jocurile olympice, ca oricare om de rînd, acestui Hippocrates i s-a întîmplat o mare minune... După ce a adus jertfă așa cum se cuvenea, vasele de sacrificiu, care stăteau în fața lui încărcate cu cărnurile victimelor și cu apă, începură deodată să fiarbă fără foc și dădură pe dinafară... Hilon ¹⁴⁴ lacedemonianul, nimerindu-se de față și văzînd minunea îi dete lui Hippocrates următoarele sfaturi : mai întîi, să nu-și ia niciodată la casa lui o soață care să-i nască prunci, în al doilea rînd, dacă se întîmplă să aibă una, s-o alunge, și, dacă are și vreun copil, să-l lepede.

Se spune că Hippocrates nu vru să asculte de sfaturile lui Hilon și, după întîmplarea ce v-am povestit-o, i se născu un fiu,

acest Peisistratos. Pe vremea cînd atenienii de pe coastele mării și cei de la cîmpie ¹⁴⁵ se ridicaseră cu răzmeriță, unii sub conducerea lui Megacles, fiul lui Alcmeon, iar cei din cîmpie, sub Lycurgos, un Aristoloid. Peisistratos, dorind să dobîndească puterea, răsculă o a treia tabără ¹⁴⁶; după ce-și strînsese sprijinitori și ajunsese, ca să spunem așa, căpetenia muntenilor, iată ce-l duse capul să facă : se rani atît pe sine, cît și catîrii ce-i trăgeau carul, repezindu-se apoi în agora ca și cînd abia ar fi scăpat din mîinile unor dușmani care, chipurile, voiau să-l ucidă pe cînd se îndrepta spre cîmp... El ceru atunci de la ecclesia ¹⁴⁷ o strajă de ostași intru apărarea sa, ca unul ce se acoperise de fală în războiul purtat împotriva megarienilor ¹⁴⁸, cucerind Nysaia ¹⁴⁹ și arătînd că era în stare să înfăptuiască și alte isprăvi vitejești. Amăgită, gloata atenienilor îi îngădui să-și aleagă dintre cetățeni trei sute de oameni, care nu ajunseră însă „lăncierii“ ¹⁵⁰ lui Peisistratos, ci „ciomăgașii“ lui. Această strajă, înarmată cu bîte groase de lemn, îl urma pretutindeni. Pornind cu toții la luptă împreună cu Peisistratos, acești oameni au luat Acropole. De atunci Peisistratos domni peste atenieni fără să tulbure magistraturile ¹⁵¹ în ființă și fără să schimbe legiuirile ; el cîrmuia cetatea după rînduielile strămoșești și se străduia să le facă pe toate cu rost.

LX Nu după multă vreme, partizanii lui Megacles și Lycurgos, înțelegîndu-se între ei, izbutiră să-l răstoarne. Astfel a pus Peisistratos mîna întîia oară pe cetatea Atenei, și așa și-a pierdut puterea mai înainte de a fi prins rădăcini.

Dar și cei ce-l alungaseră pe Peisistratos începură iarăși să se lupte între ei. Megacles, încolțit de oamenii lui în plină răzvrătire ¹⁵², îi trimise lui Peisistratos întrebare dacă nu cumva vrea să-i ia fata de nevastă și, în schimb, să-și recapete tirania. Peisistratos, primind propunerea lui Megacles și căzînd la învoială, pentru a pregăti întoarcerea, puse la cale împreună cu acesta din urmă o faptă pe care-o găsesc cît nu se poate mai prostească (ținînd seama că încă din vechime elenii s-au deosebit de neamurile barbare, arătîndu-se mai isteți la cuget și departe de a fi gata să creadă orice prostie), dacă într-adevăr cei doi au urzit față de atenieni, socotiți între eleni fruntași ca înțelepciune, un atare plan.

În demul Paiania trăia o femeie cu numele de Phya, înaltă de patru coți fără trei degete, altminteri minunat de frumoasă. Megacles și Peisistratos o îmbrăcară din cap pînă-n picioare în armură, o suiră pe un car de război și o învățară cum să se țină ca să pară cît mai strălucitoare în măreția ei. Pe urmă, după ce se îngrijiră să trimită crainici care au luat-o înaintea carului, au dus-o la oraș ; odată ajunși acolo, crainicii trebuiau să strige cît îi ținea gura, după cum li se poruncise : „Cetățeni ai Atenei, primiți cu voie bună pe Peisistratos, pe care chiar zeița îl aduce înapoi în propria-i Acropole, cinstindu-l mai mult decît pe oricare dintre muritori !”¹⁵³ Răspîndiți în toate părțile, crainicii repetau cele de mai sus ; de îndată se și întinse prin deme¹⁵⁴ zvonul că Athena îl aduce pe Peisistratos înapoi, iar locuitorii de la oraș – încredințați că femeia era zeița însăși – se închinară la o ființă pămîntească și-l primiră îndărăt pe Peisistratos.

LXI Cînd și-a recăpătat puterea așa cum v-am povestit, Peisistratos, după învoiala ce avea cu Megacles, se însură cu fata acestuia. Cum avea însă băieți mari și cum umbla vorba că familia Alcmeonizilor, e blestemată¹⁵⁵, nemaivoid să aibă copii și de la tînăra sa soție, Peisistratos se împreuna cu ea altfel decît trebuie. La început, femeia nu dezvălu nimănui această rușine, dar în cele din urmă, fie c-a fost, fie că n-a fost iscodită, îi destăinui totul maică-si, care la rîndu-i vorbi cu bărbatul ei. Megacles se înfurie grozav de ocară ce i-o făcea Peisistratos. Cuprins de minie, el uită dintr-o dată de supărarea împotriva foștilor săi prieteni. Aflind ce se uneltea, Peisistratos părăsi ținutul cu tot ce avea și se duse în Eretria¹⁵⁶, unde ținu sfat cu fiii săi. Părerea lui Hippias¹⁵⁷, care cerea recucerirea tiraniei, ieși biruitoare ; atunci, tatăl și fiii începură să strîngă ajutoare de la orașele care le erau îndatorate cu cîte ceva. Multe cetăți dădură sume mari de bani, dar thebanii îi întrecură pe toți prin dărnicia lor. Apoi – ce să mai lungesc vorba – vremea trecu și totul a fost gata pregătit pentru întoarcerea lor. Din Pelopones le veniră într-ajutor mercenari din Argos, iar un bărbat din Naxos, pe nume Lygdamis¹⁵⁸, venit de bună voia lui, dădu dovadă de o însuflețire uimitoare, aducînd cu sine bani și oameni.

LXII Porniți la atac din Eretria, Peisistratos și fiii săi s-au înapoiat [în Attica] în al unsprezecelea an de la izgonirea lor. Mai întâi, izbutiră să cucerească cîmpia Marathonului. De îndată ce își așezară tabăra în acest ținut, li se alăturară prietenii din oraș, iar pe urmă o mulțime de norod de la țară – tot oameni cărora tirania le era mai dragă decît libertatea¹⁵⁹. Toți aceștia se strînseseră în jurul lui Peisistratos. Pe de altă parte, atenienii din oraș, care nu se sinchisiseră cîtuși de puțin nici cîtă vreme Peisistratos strîngea bani, și nici mai tîrziu cînd ocupase Marathonul, abia atunci se treziră și ei să se apere împotriva-i cînd aflară că Peisistratos a pornit de la Marathon să atace orașul. Atenienii se îndreptau cu toată oastea pe care-o aveau în întîmpinarea celor ce se întorceau din pribegie, iar oamenii lui Peisistratos, plecînd de la Marathon, dădeau năvală asupra orașului ; cele două părți învrăjbite ajunseră deodată față-n față la templul Athenei din Pallene¹⁶⁰ și se pregătiră de încăierare. În acest loc, minat de o poruncă cerească, iată că lui Peisistratos i se înfățișează Amphilytos acarnianul, om priceput în prevestiri de tot soiul¹⁶¹, care, apropiindu-se de el, rosti acest oracol în stihuri hexametrice :

Uite, zvirlit e năvodul, iar plasa-i desfășurată...

Tonii¹⁶² s-or prinde la noapte sub razele albe-ale lunii.

LXIII Amphilytos proroci aceste cuvinte, stăpînit fiind de un duh sfînt. Peisistratos, tîlmăcind oracolul și spunînd că-i primește tîlcul, își mină oștirea mai departe. Între timp, atenienii de la oraș stăteau liniștiți la masă, și, după masă, unii se apucară să joace zaruri, iar alții se culcară. Oamenii lui Peisistratos, năvălind asupra lor, îi puseră pe fugă. Cînd îi văzu fugind care-ncoțoro, Peisistratos luă o hotărîre foarte înțeleaptă, pentru ca atenienii să nu se mai poată strînge la un loc, ci, dimpotrivă, să rămînă împrăștiati. Suindu-și fiii călare, îi trimise înainte ; cînd îi ajunseră din urmă pe fugari, băieții le strigară voia lui Peisistratos, îndemnîndu-i să nu se teamă, ci fiecare să se întoarcă la casa lui.

LXIV Atenienii ascultară ; și așa Peisistratos luă pentru a treia oară puterea la Atena¹⁶³. Tirania și-o întări tocmină mulți

lefeșii străini și strângînd bani, parte din veniturile locale ¹⁶⁴, parte din proprietățile pe care le avea în ținutul fluviului Strymon ¹⁶⁵; atenienilor care îi ținuseră piept la Pallene și nu fugiseră pe dată, le luă feciorii ca zălog și-i trimise să locuiască în Naxos; căci tiranul cucerise cu armele și Naxosul, pe care îl încredințase spre cîrmuire lui Lygdamis ¹⁶⁶. În afară de toate acestea, ascultînd de niște oracole, el purifică insula Delos în felul următor: cît vezi cu ochii roată în jurul templului dezgropă morții din acest ținut și-i mută în altă parte a insulei.

În acest fel, Peisistratos domni la Atena; unii din atenieni căzuseră în luptă, iar alții luaseră calea pribegiei, afară din țara lor, urmîndu-i pe Alcmeonizi ¹⁶⁷.

LXV Iată care era starea de asuprire ce se abătuse asupra Atenei în acele vremuri, pe care o află și Cresus. În ce-i privește pe spartani, ei scăpaseră din grele încercări ¹⁶⁸ și tocmai îi învinseseră pe tegeați, cu care se aflau în luptă. În timpul domniei în Sparta a regilor Leon și Hegesicles ¹⁶⁹, spartanii, biruitori în toate luptele, numai tegeaților nu le puteau veni de hac. Cu mult înainte de aceste întîmplări, ei aveau aproape cea mai proastă legiuire dintre toți elenii, învoindu-se cu greu și acasă la ei, și cu străinii, cu care n-aveau nimic de-a face. Iată cum au trecut la o legiuire mai bună. Lycurg ¹⁷⁰, bărbat cu mare vază printre spartani, ducîndu-se la Delfi să consulte oracolul, cum păși în sala cea mare a templului, pe dată Pythia rosti următoarele:

Venita-i și tu, o Lycurg, la templu-mi bogat în avături,
Om mult iubit de tatăl ceresc și de toți olympienii,
Om sau zeu să te chem? La cumpănă grea eu mă aflu!
Dar mai degrab', o Lycurg, inima-mi spune că zeu ești!

Unii zic că după ce rosti aceste stihuri, Pythia îl învăță pe Lycurg legile care mai dăinuiesc și azi la Sparta. Dar, dacă dăm ascultare chiar spuselor spartanilor, Lycurg, pe cînd era epitropul nepotului său Leobotas, regele Spartei, ar fi adus din Creta orînduieșile cele noi ¹⁷¹. Cum s-a văzut epitrop, a schimbat toate rînduieșile vechi și a luat măsuri ca cele noi să nu fie încălcate ¹⁷². Apoi luă hotărîri privitoare la războaie, enomotii ¹⁷³,

triacade ¹⁷⁴, syssitii ¹⁷⁵ și, pe lângă acestea, institui eforatul ¹⁷⁶ și gerusia ¹⁷⁷.

LXVI În urma acestor prefaceri, spartanii își schimbă starea, ascultând de o legiuire mai bună. După moartea lui Lycurg, ei îi înălțară un templu și-l proslăviră ca pe-un zeu.

Deoarece se găseau într-un ținut îmbelșugat, cu populație deasă, puterea lor creștea într-una și înflorea tot mai mult. Cum nu se mai mulțumeau să trăiască în tihnă și pace, și erau încredințați că-s mai tari decât arcadienii, se duseră să întrebe oracolul de la Delfi ce-ar crede despre cucerirea întregii Arcadii ¹⁷⁸. Pythia le răspunse așa :

Ceri de la mine Arcadia ? Mult ceri ; n-am să ți-o dau !
 Mulți mîncători de ghindă cuprind ai Arcadiei codri,
 Stavilă-n cale toți îți vor sta ; dar ură nu-ți port.
 Tegeea-ți voi da să joci tropotind cu bătai de picioare,
 Și o cîmpie frumoasă s-o-mparți în măsuri cu frînghia...

Cînd auziră spartanii răspunsul pe care-l aduseseră solii, îi lăsară în pace pe ceilalți arcadieni și porniră cu război împotriva tegeaților, luînd cu ei lanțuri de legat picioarele. Încrezători într-un oracol înșelător, își închipuiau că îi vor robi pe tegeați. Înfrînți în ciocnirea care a urmat, cîți dintre ei au fost prinși de vii fură puși la munca cîmpului – purtînd la picioare lanțurile pe care ei înșiși le aduseseră – și la măsurarea cîmpiei tegeate cu frînghia ¹⁷⁹. Lanțurile în care erau ferecați se mai puteau vedea încă pe vremea mea în Tegeea, atîrnate în templul Athenei Alea ¹⁸⁰.

LXVII În timpul acestui prim război, spartanii suferiră înfrîngere după înfrîngere de la tegeați. Pe vremea lui Cresus însă, cînd la spartani erau în scaun Anaxandridas și Ariston, au izbutit în cele din urmă să se arate mai vîrtoși la luptă – și iată cum ¹⁸¹ : înfrînți mereu în bătălie de către tegeați, spartanii s-au gîndit să trimită o solie la Delfi și să întrebe pe care dintre zei trebuie să-i înduplece ca să-i ajute să-i dovedească în luptă pe tegeați. Pythia le răspunse că mai întîi trebuie să aducă îndărăt la Sparta oasele lui Orestes, feciorul lui Agamemnon ¹⁸². Cum însă nu izbuteau de fel să găsească mormîntul lui Orestes, au

trimis din nou la zeu, ca să afle și locul unde zăcea Orestes. La întrebarea solilor, Pythia le răspunse așa :

Este-un ținut în Arcadia, -n larga cimpie Tegeea ;
 Bat două vânturi pe-acolo, iscate de-un iureș puternic.
 Lovirii-i răspunde lovire ; durerii-i urmează durere.
 Rodnica glie pe fiul lui Agamemnon ascunde.
 De-l vei aduce la tine, stăpîn pe Tegeea tu fi-vei.

După ce auziră și această profeție, cu toate că nu încetară de fel să caute întruna, spartanii tot nu putură face vreun pas înainte pînă cînd Lychas, un spartan din cei numiți „agatho-ergi“¹⁸³, găsi mormîntul. „Agathoergii“ sînt cetățenii cei mai vîrstnici care părăsesc rîndurile călărimii¹⁸⁴, cîte cinci în fiecare an ; datoria lor este ca, în anul cînd pleacă din mijlocul călăreților, să meargă fără răgaz care-ncotro îi trimite nevoia obștească.

LXVIII Așadar, unul din acești oameni, și anume Lychas, găsi în Tegeea mormîntul căutat, ajutat și de noroc, dar și de istețimea lui. Nimerindu-se pe acea vreme să fie în lupta cu tegeații un răgaz care îngăduia să se treacă liber dintr-un ținut într-altul¹⁸⁵, Lychas, intrînd într-o fierărie din Tegeea, privea cum se lucrează fierul și se minuna mult de cele ce vedea¹⁸⁶. Fierarul, băgînd de seamă uimirea oaspetelui, își contenî lucrul și spuse : „Drumeț din Laconia, dacă lucrarea fierului îți pare acum minune așa de mare, apoi de-ai fi văzut ce-am văzut eu, te-ai mira și mai mult... Voiam să fac în băătăura asta un puț ; tot săpînd, am dat de o raclă lungă de șapte coți ; cum nu-mi venea să cred că au trăit vreodată oameni mai înalți decît cei de azi, o deschisei și – ce să vezi ? – un mort lung tocmai cît racla. L-am măsurat și l-am îngropat la loc“. Și tot așa, fierarul povestea înainte cele ce văzuse, dar lui Lychas – luînd aminte la cele ce auzea – îi încolți în minte gîndul că mortul nu putea fi altul decît Orestes, după cum suna profeția. Socoteala pe care și-o făcu era următoarea : găsi că cele două foale ale fierarului pe care le-avea sub ochi ar fi *vînturile* ; ciocanul și nicovala, *lovirii-i răspunde lovire* ; iar în fierul lucrat, vedea *durerii-i urmează durere*, închipuindu-și în tălmăcirea ce-o făcea că îi fusese dat omenirii să născocoască lucrul fierului spre nenoro-

circa ei ¹⁸⁷. Punînd cap la cap cele ce ştia, cînd s-a întors la Sparta povesti lacedemonienilor toată întîmplarea. Aceştia se prefăcură că-l judecă pentru o vină plăsmuită şi-l izgoniră. Întors la Tegea, Lychas îi destăinui fierarului soarta ce-l lovisese şi-l rugă să-i închirieze curtea în care lucra, dar fierarul nu se învoia în ruptul capului ¹⁸⁸. Cu vrîmea, Lychas îl înduplecă totuşi, se mută acolo, deschise din nou mormîntul şi strînse la un loc oasele ; apoi făcu cale întoarsă la Sparta, cu oase cu tot. Şi de atunci, ori de cîte ori cele două puteri vrăjmaşe se încăierau, spartanii se dovedeau a fi cu mult mai tari la luptă. De altfel, cea mai mare parte a Peloponesului intrase sub stăpînire a Spartei.

LXIX După ce află toate cele povestite mai sus, Cresus trimise la Sparta soli purtători de daruri, ca să ceară tovărăşie de arme, învăţîndu-i cu grijă ce trebuiau să spună. Ajunşi la Sparta, solii vorbiră astfel : „Sîntem trimişii lui Cresus, regele Lydiei şi al altor popoare ! Iată ce vrea el să vă spună : spartani, printr-un oracol, Apollo m-a îndemnat să mi-l iau tovarăş de arme pe elen ; cum am aflat că voi sînteţi fruntea Elladei, ascultînd de oracol, vă poftesc să mă sprijiniţi, dorind să fiu prietenul şi tovarăşul vostru de arme, fără de vicleşug şi înşelăciune !“

Aceasta era dorinţa lui Cresus, pe care solii o împărtăşiră spartanilor. Spartanii, care auziseră şi ei de răspunsul dat de oracol lui Cresus, s-au bucurat de venirea lydienilor şi au făcut jurăminte de prieteşug şi tovărăşie de arme. Chiar şi mai înainte de asta ei primiseră unele binefaceri de la Cresus. Atunci, cînd au trimis să cumpere aur la Sardes, cu gîndul să-l topească pentru statuia lui Apollo care şi astăzi se află la Thornax, în Laconia ¹⁸⁹, Cresus, în loc să vîndă aurul, îl dăruie cumpărătorilor.

LXX Pe aceste temeiuri au încuviinţat spartanii tovărăşia de arme cu Cresus, dar şi fiindcă regele îi alesese pe ei dintre toţi elenii ca prieteni, înaintea altora. Ei se arătară gata să răspundă la chemarea regelui şi, poruncind să se făurească un crater de aramă, împodobit pe dinafară pînă la gură cu chipuri de plante şi animale ¹⁹⁰, în care puteau să încapă trei sute de amfore, îl trimiseră la Sardes. Erau doar şi ei dornici să-i dăruiască ceva lui Cresus în schimbul celor primite. Dar craterul n-a mai ajuns

niciodată la Sardes din pricina unor întâmplări care se povestesc în două feluri : spartanii susțin că, pe cînd era dus spre Sardes, craterul ajunsese în apele Samosului și samienii, aflînd de încărcătură, au pus mîna pe el, atacînd corabia cu vase de război. Pe de altă parte, cei din Samos spun că, întîrziînd pe drum, spartanilor care duceau craterul le-a ajuns la urechi vestea căderii Sardesului și a lui Cressus ; atunci ei s-au grăbit să vîndă craterul la Samos unor cetățeni particulari, care l-au cumpărat pentru a-l așeza în templul Herei. Se poate foarte bine întîmpla ca cei ce l-au vîndut să fi povestit la întoarcerea acasă că fuseseră jefuiți de samieni. Așa a fost povestea cu craterul ¹⁹¹.

LXXI Cressus, înșelat de tîlcul oracolului, se pregătea să năvălească în Cappadocia, cu nădejdea că va izbuti să-l răstoarne pe Cyrus și puterea perșilor ¹⁹².

Pe cînd Cressus se pregătea să pornească împotriva perșilor, un lydian pe care-l chema Sandanis, socotit de multă vreme om înțelept și care-și întări și mai mult faima în Lydia prin părerea ce și-o dădu atunci, îl sfătui pe Cressus astfel : „O rege ! Te pregătești să pornești împotriva unor oameni care poartă nădrăgi strîmți ¹⁹³, au toată îmbrăcămintea făcută din piei și care nu se hrănesc cît le cere inima, ci numai cu ce pot găsi, căci țara lor e piatră seacă ! Afară de asta, ei nu știu ce-i vinul, ci beau doar apă, n-au smochine să le desfete gura și nici alte lucruri bune ¹⁹⁴. Dacă îi vei birui, ce poți să iei de la niște oameni care n-au nimic ? Dacă, dimpotrivă, se va întîmpla să fii biruit, gîndește-te bine la bunurile ce ai de pierdut. O dată ce vor fi gustat din bunăstarea noastră, se vor deprinde repede cu ea și nu vor mai putea fi dezvățați. Eu, din parte-mi, aduc prinos de mulțumire zeilor că perșilor nu le-a dat prin minte să pornească împotriva lydienilor“... Așa vorbi Sandanis, dar pe Cressus nu-l înturnă din drum.

Și vorbea cu dreptate, căci, într-adevăr, mai înainte de cucerirea Lydiei, perșii nu aveau în traiul lor nimic gingaș și nimic bun.

LXXII Cappadocienilor, clenii le zic syrieni ¹⁹⁵ ; acești syrieni, mai înainte de a fi supușii perșilor, fuseseră supușii mezilor ; acum se aflau sub ascultarea lui Cyrus. Hotarul dintre

împărăția mezilor ¹⁹⁶ și cea a lydienilor este fluviul Halys, care, izvorînd din munții Armeniei, curge prin Cilicia ¹⁹⁷. După ce îi lasă pe matieni ¹⁹⁸ în dreapta cursului și pe frigieni de partea cealaltă, trecînd de ei și ținînd-o tot în sus, spre miază-noapte, desparte de aici înainte pe syrienii cappadocieni de paflagonii pe care-i are în stînga. Astfel, fluviul Halys desparte de continentul asiatic aproape toată Asia Mică, de la țărmurile mării Ciprului pînă la Pontul Euxin. Aici se află partea cea mai îngustă din întreg ținutul ; ea poate fi străbătută de un drumeț sprinten în cinci zile ¹⁹⁹.

LXXIII Iată temeiurile care l-au îndemnat pe Cresus să intre în Cappadocia : și pofta de a pune mîna pe alte pămînturi ca să-și sporească țara, dar mai ales, încrezîndu-se pe deplin în oracol, dorința de a se răzbuna pe Cyrus pentru cele întimplate lui Astyages ²⁰⁰. Căci Astyages, fiul lui Cyaxares, rege al mezilor și totodată cumnat al lui Cresus ²⁰¹, fusese răsturnat de Cyrus al lui Cambyzes, care-l ținea în robie. Astyages s-a înrudit cu Cresus în următoarea împrejurare. O ceată de sciți nomazi a trecut în urma unei dihonii cu alți sciți pe pămîntul mezilor ; stăpîn în acele vremuri peste mezi era Cyaxares ²⁰², fiul lui Phraortes, nepotul lui Deiokes, care dintru început îi primi cu vorbe bune pe acești sciți veniți să ceară ocrotire. Cum ajunsese să țină foarte mult la ei, le încredință cîțiva copii pe care să-i învețe limba lor și tragerea cu arcu. Vremea trecea, sciții se duceau mereu la vînătoare și mereu aduceau cîte ceva ; o dată însă s-a-ntîmplat că n-au putut prinde nimic. Cînd s-au întors cu mîna goală, Cyaxares (care, de altfel, așa cum s-a dovedit, era om iute la minie) îi ocări, purtîndu-se cît nu se poate mai urît. Sciții, după ce-au răbdat ocările lui Cyaxares, știind prea bine că nu le meritaseră, au hotărît să-l taie în bucăți pe unul din copiii ce le fuseseră încredințați pentru învățătură și să-l gătească așa cum obișnuiau să gătească vînatul. Copilul tăiat urma să-i fie adus lui Cyaxares la masă, ca și cum ar fi fost vînat proaspăt ²⁰³, și după această ispravă ei urmau să fugă cît mai repede la Alyattes, fiul lui Sadyattes, din Sardes. Zis și făcut. La masă Cyaxares și oaspeții de față mîncară pînă nu mai putură din carne, iar sciții care săvîrșiseră isprava s-au dus să ceară ocrotire la curtea lui Alyattes.

LXXIV După aceste întâmplări – cum Alyattes n-avea de gînd să-i înapoieze pe sciții pe care Cyaxares îi cerea mereu – a izbucnit un război între lydieni și mezi ; războiul a ținut vreme de cinci ani, în care mezii i-au învins adesea pe lydieni și lydienii pe mezi. O dată s-a dat chiar un fel de bătălie de noapte ²⁰⁴. În al șaselea an de cînd duceau războiul fără a se dovedi unii pe alții, într-o încăierare – ce să vezi ? – s-a întîmplat ca în toiul bătăliei ziua să se preschimbe deodată în noapte ; Thales din Milet le prevestise ionienilor venirea acestei întunecări a soarelui și dăduse ca soroc tocmai acest an în care s-a și petrecut... Cînd văzură că se face noapte în plină zi, lydienii și mezii încetară lupta și amîndouă taberele se arătară foarte grăbite să ajungă la încheierea păcii. Cei care au purtat vorbele de împăcare au fost cilicianul Syennesis ²⁰⁵ și babilonianul Labyntes ²⁰⁶. Aceștia îi zoriră pe cei doi regi să facă un legămint de prietenie și-i îndemnară să-l întărească printr-o înscrisoare. Îl hotărîră pe Alyattes ²⁰⁷ s-o dea pe Aryenis, fata lui, după Astyages, fiul lui Cyaxares ; căci știau ei prea bine că fără o trainică legătură de rudenie nici învoielile nu pot avea viață lungă.

Jurămintele de credință se fac la aceste popoare cam ca și la eleni, numai că ei își mai fac la braț și niște creștături ușoare și-și sug unul altuia sîngele.

LXXV Pe acest Astyages, așadar, bunicul lui din partea mamei, îl răsturnă Cyrus, ținîndu-l înrobît pentru o pricină pe care o voi arăta ceva mai tîrziu în cursul povestirii. Cu acest necaz împotriva lui Cyrus, s-a gîndit Cesus să întrebe oracolele dacă e bine sau nu să pornească asupra perșilor, și, primind răspuns amăgitor, în credința că-i era prielnic, năvăli spre pămînturile stăpînite de perși.

Ajuns la țărmurile fluviului Halys, de aici, după cîte cred eu, și-a trecut oștirea peste podurile durate în acel loc ²⁰⁸, dar după o poveste cărcia i se dă multă crezare în Ellada, Thales din Milet a înlesnit trecerea oștirilor. Se povestește că Cesus, fiind în mare încurcătură cum să-și treacă oamenii peste apă (după spusele elenilor, podurile pomenite nu erau pe acea vreme), Thales, care se afla în tabără, pentru a fi regelui pe plac, a făcut astfel ca apele fluviului să nu mai curgă doar prin

stînga, ci și prin dreapta lagărului, purcezdînd în felul următor : mai la deal de tabără a pus să se înceapă săparea unui șant adînc, în formă de semilună, așa ca fluviul s-o poată apuca pe la spatele așezărilor oastei, întors pe aici din vechea lui albie. După ce vor fi făcut înconjurul taberei, apele urmau să se împreune iarăși cu albia veche. Așa cum a fost împărțit fluviul, amîndouă brațele puteau fi lesne trecute printr-un vad. Mai spun unii că albia veche a fost secată chiar pînă la fund. Dar eu nu mă alătur cîtuși de puțin acestei păreri – căci la întoarcere, cum l-ar mai fi putut lydienii trece din nou ²⁰⁹ ?

LXXVI După ce-și trecu oștirile dincolo de fluviu, Cesus sosi în Cappadocia în regiunea numită Pteria ²¹⁰. Pteria este ținutul cel mai bine întărit din această țară și este așezat cam înspre orașul Sinope, cel de pe țărmul Pontului Euxin.

Cesus își așează aici tabăra, pîrjolind ogoarele syrienilor. Apoi cuceri Pteria și-i făcu pe locuitori robi ; cuceri, de asemenea, și toate ținuturile învecinate, aducîndu-i pe locuitori la sapă de lemn, deși oamenii nu-i greșiseră cu nimic.

Pe de altă parte, Cyrus își aduna și el oști și, luîndu-i cu sine pe toți oamenii pe care îi întâlnea în cale, se pregăti să-l înfrunte pe Cesus. Mai înainte de a-și pune în mișcare grosul oștirii, el trimise solie la ionieni ca să-i îndemne să se despartă de Cesus. Dar ionienii nu-i dădură ascultare. De îndată ce sosi, Cyrus își și așează tabăra în fața lui Cesus, și chiar acolo, în cîmpia Pteriei, cele două oști se hărțuiră cumplit. Se iscă apoi o luptă crîncenă pe viață și pe moarte, cu pierderi grele de amîndouă părțile. În cele din urmă, cum nici unii, nici alții nu s-au arătat a fi învingători, încetară lupta la căderea nopții. Așa s-au luptat cele două tabere.

LXXVII Cesus, nemulțumit de numărul oștilor sale (într-adevăr, oastea ce-o strînsese era cu mult mai mică decît cea a lui Cyrus), nemulțumit, zic, de această nepotrivire, și cum a doua zi Cyrus nu mai încercă să-l lovească, se înapoie la Sardes, cu gînd să-i cheme într-ajutor pe egipteni – așa cum glăsuiau jurămintele de credință (căci Cesus încheiase o învoială cu Amasis, regele Egiptului, înainte chiar de a o fi încheiat pe cea cu spartanii) ; de asemenea, avea intenția să

trimită și după babilonieni (și cu ei era legat printr-o învoială ; rege al babilonienilor în acel timp era Labynetes), cît și după spartani, ca să se înfățișeze la Sardes la vremea hotărîtă. În mintea lui, Cressus își făcea socoteala că – pentru a-i aduna pe toți la un loc și a-și strînge propria-i oștire – avea nevoie de toată iarna și nădăjduia să pornească iarăși împotriva perșilor abia o dată cu venirea primăverii. Cu aceste gânduri, de îndată ce sosi la Sardes, trimise solii la toți prietenii de arme și-i rugă să se adune la Sardes peste cinci luni. Din oastea pe care-o avea cu sine, și care se luptase cu perșii, el dădu drumul părții alcătuite din mercenari²¹¹, lăsînd-o să se împrăstie, fără să bănuiască măcar că, după o bătălie atît de nehotărîtă, Cyrus mai putea să se îndrepte împotriva Sardesului.

LXXVIII Pe cînd lua aceste măsuri, locurile dinafara orașului se umplură toate de șerpi. La ivirea lor, caii, uitînd să mai pască pe pășuni, se repezîră și-i mîncară. Această priveliște i se păru lui Cressus o minune, cum și era de fapt. El și trimise de îndată cercetași la vestiții ghicitori din Telmessos²¹². Cercetașii, după ce sosiră acolo și aflară de la telmessienii tîlcul întîmplării minunate, n-au mai apucat însă să-l înștiințeze pe Cressus ; căci, înainte de înapoierea lor la Sardes, Cressus fusese luat prizonier. Telmessienii tălmăciseră totuși că regele trebuia să se aștepte ca țara să-i fie năpădită de oaste străină – care, de cum se va ivi, îi va și subjugă pe localnici – spunînd că „șarpele“ este copilul pămîntului, iar „calul“, dimpotrivă, e vrăjmașul înarmat venit dinafară. Așa i-au răspuns telmessienii lui Cressus, care însă și căzuse prins²¹³, fără ca ei să fi știut ceva de soarta Sardesului și a regelui său.

LXXIX Cyrus – îndată după retragerea neașteptată a lui Cressus în urma bătăliei de la Pteria –, aflînd că regele lydian, după ce se retrăsese, avea de gînd să-și împrăstie oastea, chibzui și găsi că cel mai bun lucru de făcut era să se îndrepte cît putea mai repede spre Sardes, mai înainte ca lydienii să-și fi strîns a doua oară oaste. Cum s-a hotărît, a și trecut la fapte. Mîinîndu-și într-un iureș armata spre hotarele Lydiei, Cyrus îi aducea chiar el lui Cressus vestea că sosește. Atunci, Cressus, aflat la grea cumpănă, cînd înțelese că lucrurile au luat o altă

întorsătură decît se aşteptase, nu pregetă totuşi să-i scoată pe lydieni la luptă. Pe acea vreme nu era în toată Asia neam mai viteaz şi mai puternic decît al lydicilor. Ei luptau călare, purtau sulice lungi şi erau călăreţi neîntrecuţi.

LXXX Cele două oşti se ciocniră în cîmpia din faţa Sardesului, cîmpie întinsă şi fără copaci, brăzdată de cursuri de apă, printre care şi Hyllos²¹⁴, care toate la un loc se varsă într-un rîu mai mare, numit Hermos ; Hermosul izvorăşte dintr-un munte²¹⁵ închinat mamei²¹⁶ lui Dindymon şi se varsă în mare aproape de Foccea.

Cyrus, cînd văzu cum se pregătesc lydienii de luptă, îngrijorat foarte de înfăţişarea călărimii, urmă povaţa unui bărbat med, anume Harpagos²¹⁷ : porunci ca toate cămilele cîte-i urmau oştirea, atît cele ce cărau merindele, cît şi cele ce purtau tarhatul, să fie adunate la un loc şi uşurate de poveri. Apoi sui pe ele oameni în port de călăreţi – pe care-i puse în fruntea oştilor, ca să dea ei piept cei dintii cu călărima lui Cresus. Dădu poruncă pedestraşilor să vină în urma cămilelor, şi abia la urmă de tot, după pedestraşi, întreaga călărimă²¹⁸.

După ce sfîrşi această orînduială, porunci oştenilor săi să nu cruce nici un lydian şi să ucidă pe oricine le-ar fi stat împotrivă, numai pe Cresus să nu-l omoare, chiar dacă s-ar mai fi apărut încă după ce ar fi căzut prins. Acestea au fost poruncile sale. Iată de ce a aşezat cămilele înaintea cailor : calului îi e frică de cămilă şi nu rabdă nici s-o vadă în ochi, nici să-i simtă mirosul. Din această pricină a fost scornit vicleşugul, pentru ca regele lydian să nu se poată folosi de călărima cu care gîndea că va cîştiga o biruinţă strălucită.

Cînd oştile se apropiară una de alta, de îndată ce caii mirosiră cămilele şi le zăriră, o luară la goană îndărăt, năruind totodată şi speranţele lui Cresus. Totuşi, lydienii nu se înspăimîntară aşa de lesne, ci – cînd băgară de seamă vicleşugul – săriră jos din şa, luîndu-se la luptă cu perşii. Dar timpul trecea şi, după ce mulţi căzură din amîndouă părţile, lydienii fură nevoiţi să dea înapoi, închizîndu-se între zidurile cetăţii lor, unde au fost împresuraţi de perşi.

LXXXI În timpul acesta, Cesus, încredințat fiind că încercuirea va dăinui vreme îndelungată, trimise dintre zidurile după care se adăpostea alți crainici la toți cîți îi erau prieteni ²¹⁹. Cei dinții crainici spusese^{ră} aliaților să se adune la Sardes peste cinci luni ; pe ceștilalți Cesus îi porni să ceară ajutor cît mai grabnic, avînd în vedere că era încercuit.

LXXXII Regele zori, prin urmare, soli în toate părțile, printre alții și la spartani ²²⁰. Dar tocmai în acea vreme se nimerise să izbucnească o ceartă între spartani și argieni, cu privire la un ținut numit Thyreea ²²¹. Thyreea era o parte din Argolida, pe care pusese^{ră} mîna spartanii. De altfel, și bucata dinspre soare-apune, care se întinde pînă la capul Maleea ²²², este tot a argienilor, atît cea de pe continent, cît și insula Cythera și restul insulelor ²²³.

Argienii, sculîndu-se cu mic cu mare să-și apere pămîntul cotropit, cînd părțile vrăjmașe se întîlniră, căzură la înțelegere să lupte numai cîte trei sute de oameni aleși din amîndouă taberele ²²⁴, și, care pe care s-or dovedi, al acelora să fie ținutul. Grosul oștilor urma să se întoarcă fiecare la vatră și să nu rămînă lingă luptători, ca nu cumva taberele fiind atît de aproape, una din ele văzînd pe ai lor că șovăie, să sară într-ajutor. După ce s-au învoit astfel, s-au îndepărtat ; iar oștenii, cei mai vrednici din amîndouă părțile, începură lupta.

Și tot luptîndu-se ei într-una, fără să se poată birui nicicum, din șase sute au mai rămas doar trei oameni, de la argieni Alkenor și Chromios, iar de la spartani, Othryadas ; doar ei mai viețuiau încă la căderea nopții. Cei doi argieni, socotindu-se învingători ²²⁵, alergară în grabă la Argos ; între timp, spartanul Othryadas despuie de arme pe morții argienilor și le cără în tabăra sa fără să părăsească o clipă cîmpul de bătaie.

A doua zi, amîndouă oștile s-au înapoiat la fața locului, ca să afle cele întîmplate. O vreme, fiecare ținea morțiș că el este învingătorul – unii spunînd că de la ei au scăpat cu viață un număr mai mare de luptători, iar ceilalți socotindu-i pe cei doi niște fugari, față de luptătorul lor care rămăsese pe loc și adunase armele dușmanului. În cele din urmă, înflăcărîndu-se la ceartă, lupta se încinse din nou ; după ce-au căzut mulți de amîndouă părțile, spartanii rămascră învingători. De atunci

argienii își rad capetele ²²⁶, ei care înainte vreme purtau numai plete, și făcură o lege întărită cu blestem ca nu cumva vreun argian să-și lase părul să crească sau vreo femeie să poarte podoabe de aur, pînă cînd Thyreea nu va fi fost luată înapoi ²²⁷. Spartanii, dimpotrivă, făcură o lege tocmai pe dos : ei, care pînă atunci nu purtau părul lung, de atunci încoace numai lung și-l poartă. Lumea mai spune că singurul om care scăpase cu viață din cei trei sute de spartani, Othryadas – rușinat să se întoarcă la Sparta în timp ce tovarășii săi de arme pieriseră – și-a curmat singur zilele chiar pe pămîntul Thyreei ²²⁸.

LXXXIII Cam asta era starea de lucruri la Sparta cînd sosi solul de la Sardes, cu rugămîntea ca spartanii să-l ajute pe Cresus care era împresurat. Cu toate împrejurările grele în care se găseau, de îndată ce aflară de cererea solului, aceștia s-au și grăbit să dea ajutor. Pregătirile erau aproape terminate și corăbiile așteptau să pornească, cînd sosi știrea despre căderea cetății lydienilor și prinderea de viu a lui Cresus. Atunci, spartanii, cu mare mîhnire în suflet, își conteniră pregătirile.

LXXXIV Iată cum a căzut Sardesul. Într-a patrusprezecea zi de cînd Cresus înfrunta împresurarea, Cyrus, prin oameni călări trimiși în rîndurile oștenilor săi, răspîndi știrea că va răsplăti cu daruri pe cine va pune cel dintîi piciorul pe zidurile cetății. Ca urmare, oastea făcu cîteva încercări, dar fără izbîndă. Atunci, după ce oamenii se lăsaseră păgubași, un voinic, mard ²²⁹ de neam, pe nume Hyroiades, încercă să se cațare printr-un loc al cetății nepăzit de nimeni. Din acea parte nu era primejdie ca cetatea să fie atacată vreodată, locul fiind o rîpă dreaptă, cu neputință de cucerit.

Numai prin această singură parte Meles, primul rege al Sardesului ²³⁰, nu-și plimbase leul, pe care i-l născuse țiitoarea sa, pentru că telmessienii prevestiseră că cetatea Sardesului nu va putea fi cucerită vreodată dacă leul va fi plimbat în jurul zidurilor ²³¹. Meles dusesse leul peste toată creasta zidului pe unde ar fi fost cu putință să fie lovită cetatea, dar trecuse cu vederea acest loc, pe care-l socotea de netrecut, datorită rîpei ce-l străjuia. Este vorba de partea cetății dinspre muntele Tmolos. Așa cum spuneam, mardul acesta, Hyroiades – văzînd în

ajun pe un lydian coborîndu-se tocmai pe rîpa cu pricina după coiful ce i se rostogolise pînă jos și urcîndu-se tot pe acolo îndărăt – își făcu o socoteală care nu-i mai ieși din minte. La rîndu-i, încercă și el să se cațăre, după el se mai luară și alți perși, apoi o mulțime întreagă ; și uite-așa au pus perșii mîna pe Sardes ²³², iar orașul întreg ²³³ a fost dat pradă jafului.

LXXXV Să vedem acum ce s-a întîmplat cu Cresus. Regele avea un copil de care am mai pomenit, înzestrat, de altfel, în toate privințele, dar lipsit de grai. Pe vremea fericită din trecut, Cresus făcuse pentru copil tot ce i-a stat în putere – printre altele întrebase și oracolul de la Delfi cum ar putea să-l tămăduiască. Pythia i-a răspuns așa :

Viță lydiană, al multora crai, neghiobule Cresus,
Nu dori prin casă s-auzi prea mult așteptatul
Glas al fiului tău cuvîntînd ; mai bine-i de tine
Mut să rămînă ; grăi-va întii în zi blestemată...

După căderea cetățuiei, unul din perși se năpusti asupra lui Cresus să-l omoare, luîndu-l drept altcineva. Cresus îl văzu cum se repede la el, dar, copleșit de nenorocirea acelei clipe, nici nu-i păsa, fiindu-i tot una dacă avea să moară sau nu sub loviturile celui ce se năpustea asupra-i. Fiul său însă, cel lipsit de grai, cînd îl zări pe persan repezindu-se asupra lui tătîne-său – de groază și durere – prinse glas și strigă : „Omule, nu-l ucide pe Cresus !“ Acestea fost-au primele cuvinte pe care le-a rostit și de atunci a vorbit pînă la sfîrșitul vieții.

LXXXVI Perșii au cucerit Sardesul ²³⁴ și l-au prins pe Cresus de viu ; regele domnise paisprezece ani și a fost încercuit paisprezece zile ²³⁵ ; așa cum prevestise oracolul, nimicise o mare putere : a lui însuși.

Luîndu-l cu ei, perșii l-au dus înaintea lui Cyrus. Acesta – poruncind să se înalțe un rug mare – l-a suit pe Cresus în vîrfurile rugului, legat în lanțuri, împreună cu de două ori oîte șapte copii lydieni, fie pentru că avea de gînd să aducă jertfă vreunuia din zei, ca prada cea mai de frunte, fie pentru a împlini vreo făgăduială sfîntă, dar poate și fiindcă aflase despre

evlaviea lui Cresus și voia să vadă dacă nu cumva vreunul din zei îl va smulge din primejdia de a fi ars de viu.

Așa a fost purtarea lui Cyrus. Lui Cresus, suit pe rug, cu toate că se afla într-o stare atît de jalnică, îi veniră în minte cuvintele lui Solon, parcă suflăte de un duh sfînt, și anume că „pe nimeni nu se cade să-l ferecești, cît mai e în viață“. Cum amintirile i se depănau în fața ochilor, începu să suspine, să geamă adînc și, din tăcerea deplină ce-o păstrase pînă atunci, îl chemă de trei ori pe nume pe Solon... Cyrus, care-l auzi, porunci tălmăcilor să-l întrebe cine este acela pe care-l striga ; tălmăcii se apropiară de rug și-l întrebară. Cresus, o bucată de vreme nu răspunse, apoi, fiind silit, grăi : „Pe cel pe care-l socot mai de preț decît orice bogăție pentru monarhii care ar vrea să stea de vorbă cu dînsul“. Cum rostea lucruri fără înțeles pentru ei, tălmăcii îl descusură iarăși, pentru a afla ce voia să spună. Hărțuindu-l mereu și tot îmbulzindu-se în juru-i, în cele din urmă Cresus le povesti cum odinioară un atenian, anume Solon, sosise la curtea lui și, după ce privise nemărginita-i bogăție, o disprețuise, spunînd cutare și cutare lucru ; că de atunci încoace toate i s-au întîmplat întocmai cum zisese atenianul, măcar că spusele acestuia nu-l priveau cu osebite pe el, ci se potriveau tuturor muritorilor, și mai ales aceluia care se credeau fericiți.

Cresus povestea înainte, în timp ce rugul gata aprins luase foc pe la margini. Cyrus, auzind de la tălmăci cele ce spusese Cresus, se răzgîndi ; ținînd seama în cugetul său că și el, om fiind, era să dea pradă flăcărilor pe un alt om, nu mai puțin fericit în zilele lui decît era el acum, afară de asta, temîndu-se de pedeapsa de sus și spunîndu-și că nimic nu-i statornic în viața omenească, dădu poruncă să se stingă cît mai iute focul aprins și Cresus, împreună cu cei ce-l însoțeau, să fie dați jos. Dar oamenii care încercau să stingă focul nu izbuteau să biruie văpaia.

LXXXVII Atunci, spun lydienii, pricepînd Cresus că Cyrus își schimbase gîndul și văzînd cum toată lumea se căznea să stingă focul, fără însă a izbîndi să-l potolească, strigă cu glas mare, rugîndu-l pe Apollo, dacă s-a bucurat vreodată de darurile primite din parte-i, să-i vină într-ajutor și să-l smulgă din năprasnica primejdie prin care trecea. Pe cînd chema asupra-i

puterea zeului, vărsa lacrimi. Deodată, din cer senin și liniștit, se îngrămădiră nori grei și izbucni furtună ; ploaia începu să cadă cu spume și rugul fu stins. Întimplarea îl făcu pe Cyrus să vadă că Cressus este un om bun și iubit de zei. Îl coborî de pe rug și-i cuvîntă astfel : „Cressus, ce muritor te-a îndemnat să-mi calci cu război pămîntul și să mi te faci dușman în loc de prieten ?“ Cressus îi răspunse : „O rege, eu săvîrșit-am toate acestea spre fericirea ta și propria-mi nenorocire ; de vină pentru cele întimplate a fost zeul elenilor, care m-a îndemnat să iau armele. Căci nimeni nu este atît de nebun să aleagă războiul în locul păcii ! În timp de pace, copiii își îngroapă părinții, iar în timp de război, părinții pe copii ²³⁶. Dar se vede că așa a fost voia zeilor să se întîmple ...“ ²³⁷.

LXXXVIII Acestea au fost vorbele rostite de Cressus. Atunci Cyrus, slobozindu-l din fiare, îl așeză alături de el și îi arătă cea mai înaltă prețuire. Atît el însuși, cît și toți din jurul lui îl priveau cu uimire. Cressus, cufundat în gîndurile sale, stătea tăcut. În cele din urmă, întorcîndu-și capul și văzînd cum perșii jefuiau cetatea lydienilor, spuse : „O rege, să-ți spun oare ce-mi trece acum prin minte, sau mai bine ar fi în împrejurarea de față să tac din gură ?“ Cyrus însă îl îmbărbătă și-l pofti să vorbească după voie. Cressus îi răspunse prin următoarea întrebare : „Această mulțime, cîtă frunză și iarbă, ce săvîrșește oare acolo cu atîta zor ?“ Cyrus îl lămuri : „Îți pradă cetatea și-ți cară avuțiile...“ Cressus iarăși cuvîntă : „Nu jefuiește nici orașul meu, nici bogățiile mele ; în stăpînirea mea nu se mai află nimic din cîte au fost ; oștenii cară și duc cu ei avutul tău...“

LXXXIX Cyrus, pus pe gînduri de cuvintele lui Cressus, îndepărtîndu-i pe ceilalți, îl întrebă pe Cressus ce întrevădea că este de făcut în împrejurările de față. Cressus vorbi : „Cum zeii mi-au hărăzit soarta să-ți fiu sclav, socot că e drept ca dacă întrezăresc ceva în folosul tău să-ți împărtășesc cele ce bag în seamă. Perșii, oameni semeți din fire, sînt lipsiți de bogății ; dacă le treci cu vederea jaful și felul în care pun mîna pe mari avuții, iată la ce trebuic să te aștepți din partea lor : acela dintre ei care-și va lua prada cea mai bogată, fii încredințat că se va ridica cu răzvrătire împotriva ta. Acuma, de crezi că te sfă-

tuiesc la bine, fă cum îți spun eu. Pune paznici din straja ta la toate porțile²³⁸ ; luându-i cu vorba bună pe cei ce cară din oraș bogățiile, paznicii tăi să le ia înapoi prada, ca și cum ar trebui să dea o zeciuială lui Zeus. În acest fel n-ai să te faci urât de oștenii tăi, ca unul ce oprește cu sila bogățiile, iar ei, recunoscând că tu nu faci altceva decît ce e cu dreptate, ți le vor lăsa de bunăvoie“.

XC Cyrus, auzind cele de mai sus, se arată plin de încîntare, într-atît i se păru plină de miez povața primită. El nu-și precupeți laudele și – după ce dădu poruncă străjilor să împlinească cele ce-l îndemnase Cresus – grăi așa : „Cresus, deoarece, ca un rege ce ești, te vād hotărît să faci și să vorbești numai lucruri pline de înțelepciune, cere-mi orice-ai dori să se îndeplinească acum...“ Cresus răspunse : „O stăpîne, m-ai bucura peste poate de-mi vei îngădui să-l întreb pe zeul elenilor, pe care l-am cinstit mai presus de toți zeii, trimițîndu-i totodată și lanțurile ce le vezi, dacă-i stă cumva în obicei să înșele pe cei care-i fac numai bine...“

Cyrus îl întrebă pe ce se sprijină cînd îl învinuiește pe zeu de asemenea lucru, iar Cresus îi dezvălui din fir în păr toate planurile ce și le făcuse, răspunsurile oracolelor și mai cu seamă ce daruri le închinase ; apoi, cum, împins de prezicerile lor, pornise cu război împotriva perșilor. La capătul povestirii, se întoarse din nou la rugămintea să i se îngăduie să ceară socoteală zeului de cele întîmplăte²³⁹. Cyrus, cu fața luminată de rîs, zise : „Fie după placul tău, Cresus, și de astă dată, și ori de cîte ori vei mai vrea de acum încolo să-mi ceri ceva !“ La auzul încuviințării, trimițînd la Delfi cîțiva lydieni, Cresus le porunci să așeze lanțurile pe pragul templului și să-l întrebe pe zeu cum de nu i-a fost rușine să-l împingă prin oracolele sale la războiul cu perșii, ca unul destinat să răstoarne puterea lui Cyrus, de pe urma căreia culesese așa mîndrețe de roade ; la aceste cuvinte, solii urmau să arate lanțurile... Solia trebuia să pună aceste întrebări, precum și dacă le stă cumva în obicei zeilor elenilor să se arate nerecunoscători.

XCI Se povestește că Pythia le-a spus lydienilor sosiți la Delfi cu poruncile lui Cresus cele ce urmează : „De ceea ce i-a

hărăzit soarta, nimănui nu-i este dat să scape, nici măcar unui zeu. Cresus a ispășit fărădelegea celui de al cincilea strămoș al său, om de rînd din straja Heraclizilor, care, momit printr-un vicleșug femeiesc, și-a ucis stăpînul și a pus mîna pe domnia acestuia, măcar că nu i se cuvenea²⁴⁰. Cu toată strădania lui Loxias²⁴¹ ca nenorocirea Sardesului să se întîmple abia sub copiii lui Cresus, și nu chiar în timpul domniei lui, zeul n-a fost totuși în stare să întoarcă hotărîrea sorților. Atîta cît i-a fost îngăduit, zeul a înfăptuit și Cresus s-a bucurat de binefacerile lui ; trei ani de-a rîndul a tot fost aminată căderea Sardesului și – s-o știe bine Cresus ! – el a fost înrobit cu trei ani mai tîrziu decît hotărîse soarta²⁴². În al doilea rînd, zeul i-a sărit într-ajutor, cînd era să fie ars de viu. În privința oracolului dat, Cresus se plînge pe nedrept. Loxias a prezis că, dacă va porni cu război împotriva perșilor, va nimici o mare împărăție ; în fața acestei preziceri, de-ar fi chibzuit bine, regele trebuia să-l fi întrebat pe zeu despre care anume din cele două împărății e vorba : de a lui, sau de a lui Cyrus ? Fără să pătrundă tîlcul celor spuse și fără să întrebe încă o dată, el singur poartă toată vina. Ce-i spusese Loxias despre catir ultima dată cînd cerctase oracolul, nici asta n-a priceput. Chiar Cyrus era acest catir ; el se trăgea din părinți de obîrșii diferite, dintr-o mamă de neam și dintr-un tată mai de jos ; maică-sa era medă și fiica lui Astyages, regele mezilor, iar taică-său persan, supus mezilor ; deși nepotrivit în toate, [tatăl lui Cyrus] se unise totuși cu cea care ar fi trebuit să-i fie stăpînă“. Așa a sunat răspunsul Pythiei la muștrările lydienilor, iar solii îl aduseră la Sardes unde i-l împărtășiră și lui Cresus. Regele, auzind răspunsul, recunoscă că vinovatul era el, și nicidecum zeul.

XCII Așa stau lucrurile cu domnia lui Cresus și prima cucerire a Ioniei. Mai sînt în Ellada²⁴³ și multe alte odoare închinăte zeilor, tot de către Cresus, nu numai cele pe care le-am pomenit : la Theba, în Beoția, un scăunaș de aur cu trei picioare, pe care l-a închinat lui Apollo Ismenios²⁴⁴, la Efes, vacile de aur²⁴⁵ și cea mai mare parte din coloanele [templului] ; în templul Athenei Pronaia din Delfi²⁴⁶ un mare scut de aur. Aceste toate au rămas încă pînă pe vremea mea, altele în schimb s-au prăpădit, ca, de pildă, cele dăruite de Cresus pentru tem-

plul Branchizilor din Milet ²⁴⁷, care, după cite aflu, ca greutate și înfățișare erau aidoma darurilor de la Delfi ²⁴⁸.

Prinoasele de la Delfi și cele hărăzite altarului lui Amphyraos le-a făcut Cresus pe propria lui cheltuială, luînd o parte din averile părintești ; celelalte însă au fost scoase din averea unui dușman, care mai înainte de a fi ajuns Cresus la domnie se ridicase împotriva-i, urzind ca tronul Lydiei să-l ia un anume Pantaleon ²⁴⁹. Pantaleon era fiul lui Alyattes și frate vitreg după mamă lui Cresus. Cresus i se născuse lui Alyattes dintr-o soție cariană, iar Pantaleon dintr-o ioniană. Atunci cînd Cresus a luat în stăpînire domnia dată de tatăl său, l-a ucis pe cel ce-i stătuse împotriva, trăgîndu-l pe un „mărăcine“ ²⁵⁰. Avea acestuia, pe care încă de mai înainte vreme o hărăzise zeilor, o închină atunci templelor înșirate mai sus, în felul cum s-a arătat. Dar cred că e destul cît s-a vorbit despre darurile închinat zeilor de Cresus.

XCIII Lucruri minunate, vrednice să fie povestite în scris, țara Lydiei nu prea are, așa cum au, de pildă, alte țări, afară doar de nisipul cu aur cărat de puhoai de muntele Tmolos. Un singur monument îți ia ochii, uriaș ca înfățișare, întrecut doar de cele ale egiptenilor și babilonienilor : în Lydia se află mormîntul lui Alyattes, tatăl lui Cresus ; temelia este ridicată din blocuri de piatră, iar restul dintr-o grămadă de pămînt ²⁵¹. Monumentul a fost ridicat de neguțători, de meșteșugari și de fete care se vînd pe bani ²⁵². Pe vremea mea, mai erau încă în vîrfurile monumentului cinci stîlpi de piatră unde puteai vedea după inscripțiile săpate cît clădise fiecare ; după socoteli, se părea că partea înălțată de curtezane era cea mai mare. Într-adevăr, trebuie spus că în Lydia toate fetele din popor se vînd pe bani spre a-și agonisi zestre ; aceasta o fac pînă la mărițiș. Cînd se mărită, își aleg însă singure bărbatul ²⁵³.

Monumentul de jur împrejur are șase stadii și două plethre, iar în lățime treisprezece plethre. Alături găsești un lac întins, care, după cite spun lydienii, nu seacă niciodată. Lacul se numește „al lui Gyges“ ²⁵⁴. Așa arată acest monument.

XCIV Lydienii au moravuri destul de asemănătoare cu ale elenilor, afară numai de faptul că îngăduie fetelor să se vîndă

pe bani. Ei sînt, pre cîte ştim, cei dintii oameni care au bătut monedă de aur şi argint ²⁵⁵, şi tot cei dintii care au făcut negoţ cu de-amănuntul. Lydienii mai spun că jocurile de acum, întîlnite atît la ei cît şi la eleni, ar fi tot născocirea lor. Mai adaugă că jocurile ar fi fost născocite la ei o dată cu colonizarea ţinutului tyrrhenian, şi iată cam ce povestesc despre aceasta. Pe vremea domniei lui Atys, fiul lui Manes ²⁵⁶, se iscă în toată Lydia o foamete cumplită ; o vreme, locuitorii au dus-o cum au dus-o, tîrîş-grăpiş, dar cum foametea nu mai avea sfîrşit, cercară să şi-o amăgească, întrecîndu-se care mai de care să scornească cîte ceva. Atunci s-au scornit jocul cu zarurile, cel cu arşice, jocul cu mingea şi cîte alte feluri de jocuri, afară de jocul de dame ²⁵⁷ ; la născocirea acestuia din urmă, lydienii recunosc că n-au nici un amestec.

Cu jocurile ce le iscodiseră ei luptau împotriva foamei în felul următor : din două zile, una şi-o petreceau jucînd toată vremea jocuri de noroc, ca să-şi ia gîndul de la mîncare ; ziua următoare, mai luau cîte ceva în gură, întrerupînd jocul. Şi tot aşa au vieţuit timp de optsprezece ani.

Cum însă urgia nu mai înceta, ci, dimpotrivă, se întetea mereu, atunci regele lor împărţi tot poporul lydian în două şi trase la sorţi care să rămînă şi care să părăsească ţinutul. El urma să rămînă în fruntea celor sortiţi să stea pe loc, iar căpetenie a celor ce plecau îl orîndui pe fiul său, Tyrrhenos. Cei cărora le căzu sorţul să plece din ţară, au coborît spre Smirna şi au făcut corăbii pe care încărcară tot ce le trebuia pentru călătoria pe mare. Apoi plecară pe mare în căutarea altui pămînt şi a mijloacelor de trai ; după ce au trecut pe lîngă nenumărate semînţii, au ajuns în cele din urmă şi la umbri, unde îşi ridicară oraşe în care mai locuiesc pînă azi. În loc de „lydieni“, îşi schimbă numele după feciorul de rege care-i adusese pe aceste meleaguri. Luîndu-şi dar numele acestuia, s-au chemat „tyrrhenieni“ ²⁵⁸.

Cît despre lydieni, ci căzuseră în robia perşilor ²⁵⁹.

XCV De aci încolo povestirea noastră îmi cere să arăt cîc era acest Cyrus, care a răsturnat puterea lui Cresus, şi în ce fel au ajuns perşii stăpîni în Asia.

Aşa cum istorisesc unii dintre perşi – care nu cată să umfle faptele lui Cyrus, ci să spună numai adevărul curat – aşa voi scrie şi eu, deşi despre Cyrus aş putea să arăt încă trei feluri de povestiri deosebite între ele.

În timpul stăpînirii asirienilor asupra Asiei de sus ²⁵⁹ bis, stăpînire care ţinea de cinci sute de ani, cei dintîi care au început să se ridice împotriva lor au fost mezii ²⁶⁰. Luptîndu-se pentru libertate cu asirienii, s-au dovedit plini de vitejie şi, scuturînd jugul robiei, şi-au dobîndit neatîrnarea. După pilda lor, şi celelalte neamuri ²⁶¹ au trecut la fapte asemănătoare faţă de mezi.

XCVI Toate aceste neamuri trăiau de sine stătătoare pe tot întinsul Asiei, cînd iată cum au căzut iarăşi sub puterea unui singur stăpîn : printre mezi trăia un om înţelept, pe nume Deiokes, fiul lui Phraortes. Acest Deiokes, din dorinţa de putere, chibzui următorul lucru : mezii locuiau răspîndiţi prin aşezări la sate ; Deiokes, încă mai înainte vreme om cu vază la el în sat, începu şi mai vîrtos, şi mai cu zel să împartă dreptatea ; el făcea acest lucru într-o vreme cînd pe tot cuprinsul Mediei domnea o adîncă lipsă de respect faţă de legi, ştiind bine că nedreptatea este duşmana dreptăţii. Mezii din satul unde locuia Deiokes, văzînd cum se purta, l-au ales judecător ; el, cu gîndul aţintit la putere, se vedea a fi cumpănit şi drept. Mergînd tot aşa înainte, şi-a atras asupra-i multe laude de la consătenii săi, încît pînă şi oamenii din alte sate aflară că Deiokes este singurul bărbat care judecă după dreptatea cea bună ; cînd auziră aceasta, toţi cîţi mai înainte înduraseră apăsarea unor hotărîri nedrepte au alergat bucuros la Deiokes să le facă şi lor dreptate. Pînă la urmă nu se mai duceau la nimeni altul.

XCVII Mulţimea care venea să-l caute pe Deiokes creştea mereu, oamenii aflînd unul de la altul că pricinile îşi găsesc dreaptă dezlegare. Cînd Deiokes luă aminte că totul atîrna numai de el, nu mai voi să se așeze pe locul unde înainte vreme împărţea dreptatea ²⁶², şi spuse răspicat că nu va mai judeca pricinile. Pentru el doară, zicea, nu era nici o socoteală să-şi lase treburile lui şi să tot judece de dimineaţa pînă seara neînţelegerile altora.

Cum furţişagurile şi nelegiuirile bîntuiau ţinutul cu mult mai aprig decît înainte, mezii se strînseseră laolaltă şi ţinură sfat asupra

celor ce aveau de făcut. După câte cred eu, au vorbit mai ales prietenii lui Deiokes : „Nu mai putem îndura, spuneau ei, să locuim această țară în felul cum o ducem acum ! Haideți să ne alegem un rege dintre noi ! Astfel țara va fi bine ocîrmuită, iar noi ne vom putea căta de treburi, fără a mai fi tulburați într-una din pricina neorînduiei”. Și tot vorbind astfel, singuri s-au pătruns de adevărul că e bine să se lase cîrmuiți de un rege.

XCVIII Îndată ce se întrebă pe cine să-și pună ca rege, Deiokes a fost pomenit cu stăruință și laudat de fiecare om ; în urma acestor laude, toată adunarea se învoi ca Deiokes să le fie rege. El ceru atunci mezilor să-i ridice un palat vrednic de un rege și să-i dea străji de apărare. Mezii au ascultat de poruncă. I-au înălțat un palat mare și întărit – pe locul arătat chiar de el în cuprinsul țării – și-i îngăduiră să-și aleagă după plac, din mijlocul lor, oameni care să-l păzească.

Cum puse mîna pe putere, Deiokes îi sili pe mezi să zidească o cetate și să se îngrijească numai de ea, fără să-și mai bată prea mult capul cu celelalte așezări.

Mezii ascultară și de data aceasta. Deiokes ridică o cetate cu ziduri mari și groase, numită azi Ecbatana, așezînd zidurile cercuri-cercuri, unul într-altul²⁶³. Întăritura a fost în așa fel clădită, că fiecare zid nu-l depășește pe cel din față decît prin înălțimea meterezelor. E adevărat că așezarea locului se potrivește oarecum unei asemenea zidiri, fiind o colină dreaptă, dar, în mare măsură, întăritura a fost meșteșugită dinadins în acest fel. Numărul zidurilor de înconjur este de șapte²⁶⁴, iar la mijloc se afla palatul regal și tezaurele. Cel mai lung din toate este zidul care are de jur împrejur cam aceeași lungime cu cel care împrejmuiește Atena²⁶⁵. Meterezele primului cerc sînt albe, ale celui de-al doilea negre ; meterezele cercului al treilea sînt purpurii, ale cercului al patrulea albastre și ale cercului al cincilea portocalii. Astfel, meterezele tuturor cercurilor au fost zugrăvite în culori osebite ; cele două din urmă au unul metereze argintate, iar celălalt aurite.

XCIX Deiokes înălță aceste ziduri atît pentru a-și păzi viața, cît și pentru a închide palatul ce i se durase. Apoi porunci norodului să se așeze cu casa împrejurul zidului de afară. După

ce toți își clădiră casele, Deiokes a fost cel dintîi stăpînitor care a statornicit rînduiala ca nimănui să nu-i fie iertat să pătrundă la rege, ci toate treburile să se facă prin mijlocirea curtenilor. Nimeni nu mai putea privi fața regelui. Pe lingă asta, rîsul și scuipatul de față cu el erau socotite pentru oricine o necuviință ²⁶⁶. Deiokes s-a pus la adăpostul acestor rînduieli, de teamă ca cei de o vîrstă cu el, crescuți laolaltă și de spiță la fel de bună – oameni cu nimic mai prejos în privința bărbăției – să nu-l pizmuiască și să nu uneltească cumva împotriva-i, tot vîzîndu-l mereu. Oamenii, neavînd prilej să-l vadă, putea să pară în ochii lor drept plămădit din alt aluat decît ei.

C După ce așeză această rînduială și își întări puterea, regele se dovedi un strașnic păzitor al dreptății. Oamenii îi trimiteau la palat pricinile în scris, iar el le judeca și pe urmă trimitea înapoi hotărîrile. Așa făcea cu judecățile, dar și în alte privințe a adus orînduieli bune ; dacă afla că cineva a săvîrșit o faptă rea, trimitea îndată după el și îl pedepsea pe potrivea greșelii ; pe tot întinsul țării ce o stăpînea roiau oameni care erau ochii și urechile lui.

CI Deiokes s-a mulțumit să adune la un loc numai norodul mezilor și să domnească peste el ²⁶⁷. Triburile mezilor sînt următoarele : bușii, paratacenii, struhații, arizanții, buzii, magii ²⁶⁸. Atîtea sînt triburile lor.

CII Deiokes avu un fiu, pe Phraortes, care la moartea tatălui îi moșteni domnia, după ce acesta stăpînise vreme de cincizeci și trei de ani. Ceea ce moștenise, adică numai împărăția mezilor, nu i-a fost de ajuns, și merse cu război împotriva perșilor, pe care îi învinse cel dintîi și-i făcu primii supuși ai mezilor. Pe urmă, avînd la îndemînă aceste două neamuri, puternice amîndouă, plănuî să se întindă peste Asia, trecînd de la un neam la altul, pînă ce ajunse să se lupte cu asirienii, și anume cu acei asirieni care stăpîneau Ninive ²⁶⁹ și se aflau odinioară în fruntea tuturor. Dar în vremea aceea asirienii erau lipsiți de sprijin, deoarece aliații lor îi părăsiseră în urma unei răscoale ²⁷⁰ ; altfel, în alte privințe, le mergea încă foarte bine. În războiul ornat împotriva acestora, pieriră atît Phraortes, la capătul unei

domnii de douăzeci și doi de ani, cît și o mare parte din oastea lui ²⁷¹.

CIII După moartea lui Phraortes, urmă la tron Cyaxares, fiul lui și nepotul lui Deiokes. Despre acesta se spune că era și mai viteaz încă decît strămoșii lui. El cel dintîi își împărți oștirea ce-o avea în Asia pe corpuri de oaste, și tot el așează pentru prima oară în cete osebite pe fiecare în parte – lăncierii, arcașii, călăreții ; pînă la el, oastea era un fel de amestecătură care lupta fără rînduială. Tot Cyaxares s-a luptat cu lydienii atunci cînd în toiul luptei ziua s-a preschimbât în noapte ²⁷², și tot el a fost acela care a adus sub stăpînirea sa întreaga Asie de sus, de dincolo de fluviul Halys ²⁷³.

Adunîndu-și toți supușii, porni să treacă Ninive prin foc și sabie, cu gînd de a-l răzbuna pe taică-său și plin de dorința de a cuceri cetatea. Însă, pe cînd asedia Ninive, după ce într-o ciocnire îi învinsese pe asirieni, năvăliră asupra-i o mare mulțime de sciți înarmați, în frunte cu regele lor Madyes, fiul lui Prothyes. Sciții s-au năpustit spre Asia, alungînd pe cimmerieni din Europa ²⁷⁴, și, tot ținîndu-se strîns pe urma fugarilor, au ajuns astfel pînă în țara mezilor ²⁷⁵.

CIV Pentru un drumet sprinten, de la Lacul Meotis ²⁷⁶ pînă la fluviul Phasis și țara colchidienilor e cale de treizeci de zile ; din Colchida nu mai ai mult ca să treci dincolo în Media. Între aceste ținuturi se află un singur neam, saspirii ²⁷⁷ ; cînd treci și de țara lor, intri în Media. Sciții totuși n-au năvălit prin această parte, ci au făcut un ocol pe un drum mult mai lung, mai spre miazănoapte, avînd în dreapta munții Caucazului ²⁷⁸. Pe aceste meleaguri mezii, înfruntînd pe sciți și fiind învinși, își pierdură puterea, iar sciții s-au întins peste toată Asia.

CV Din Asia, ei luară calea Egiptului. Cînd au pătruns în Palestina syriană ²⁷⁹, Psammetihos, regele Egiptului, ieșindu-lc înainte, îi înduplecă prin daruri și rugăminți să nu înainteze mai departe. Sciții au făcut cale întoarsă și iată-i sosiți în orașul Ascalon din Syria ²⁸⁰ ; mulțimea cea mare a sciților trecu pe aci fără să cășuneze vreun rău, dar un pîlc de oameni de-ai lor, rămas mai la urmă, au prădat templul Afroditei Urania ²⁸¹.

Templul acesta, după câte am aflat în urma cercetărilor mele, este cel mai vechi din toate câte i s-au înălțat acestei zeițe ; chiar și cel din Cipru ²⁸² e făcut după chipul și asemănarea acestuia, după însăși mărturia ciprienilor, iar cel din Kythera a fost înălțat de fenicienii veniți tot de prin aceste părți ale Syriei. Pe sciții care jefuiseră templul din Ascalon cît și pe urmașii lor zeița îi pedeps pe veci cu o boală femeiască. Adevărul e că sciții mărturisesc deschis că din această pricină li se trage boala, iar călătorii care vin în Sciția au prilejul să vadă cu ochii lor starea acelora pe care sciții îi numesc „enarei“ ²⁸³.

CVI Sciții au fost stăpînii Asiei timp de douăzeci și opt de ani, și toate s-au năruit în urma silniciei și a nepăsării ce au dovedit-o. În afară de tributul obișnuit, storceau de la fiecare comunitate în parte un bir pe care tot ei îl hotărau ; pe deasupra, mai și jefuiau ce se nimerea să aibă oamenii, cutreierînd ținutul în lung și în lat. În cele din urmă, Cyaxares, împreună cu mezii, poftindu-i la un mare ospăt și îmbătîndu-i, i-a ucis pe cei mai mulți dintre sciți. Și așa au luat mezii din nou puterea ; întinzîndu-și stăpînirea peste aceleași meleaguri de mai înainte, au cucerit Ninive ²⁸⁴ (cum au făcut de au luat orașul am s-arăt în altă povestire ²⁸⁵), și au supus pe asirieni, afară de cei din partea Babilonului. După întîmplările pe care le știm, Cyaxares muri ; domnia lui a ținut patruzeci de ani, cu răstimpul cît au stăpînit și sciții.

CVII Domnia trecu apoi la Astyages, fiul lui Cyaxares. Acestuia i se născu o fiică căreia îi dădu numele de Mandana. Astyages avu un vis în care i se păru că-și vede fata făcînd atît de mult ud, încît i-a umplut tot orașul și apoi a înecat chiar toată Asia. Cerînd să i se deslușească visul de la acei magi care sînt tîlmacii viselor, s-a îngrozit cînd a aflat ce va să însemne fiecare lucru în parte. Ca urmare, cînd Mandana a ajuns la vîrsta mărișului, temîndu-se de vedenia din vis, n-a dat-o după nici unul din mezii vrednici de casa lui, ci după un persan, numit Cambyses, pe care-l știa de familie bună și potolit din fire, socotindu-l însă cu mult mai prejos decît un med de stare mijlocie ²⁸⁶.

CVIII În primul an de căsnicie al Mandanei cu Cambyses, Astyages avu în vis o altă vedenie ; se făcea că de sub pîntecul fiicei sale creştea o viţă şi că viţa se întindea peste toată Asia. În urma acestei vedenii, după ce cercetase din nou tilcuiitorii de vise, trimise să-i aducă din Persia pe fiica sa, care tocmai sta să nască. La sosirea ei, o puse sub pază bună, avînd de gînd să-i nimicească rodul pîntecelui. Pasă-mi-te, după vedenia ce-o avusese, magii tilcuiitori de vise îi prevestiră că cel născut din fiica sa avea să domnească în locul lui.

Ca să ocolească năpasta, de îndată ce se născu Cyrus, Astyages îl chemă pe Harpagos, o rudă a sa şi cel mai de credinţă dintre mezi, omul care veghea peste toate bunurile lui, zicîndu-i : „Harpagos, lucrul ce voi să-ţi dezvălui nu-l privi cu uşurătate ; cată să nu mă înşeli, iar mai tîrziu, dacă cumva alţii vor avea mai multă trecere decît mine în ochii tăi, vezi să nu-ţi aduci singur pierzania. Ia pruncul născut de Mandana, du-l la tine acasă şi curmă-i viaţa ; apoi îngroapă-l cum te taie capul“. Harpagos răspunse : „O rege, niciodată n-ai avut prilej să bagi de seamă în purtarea omului ce-ţi stă în faţă vreun semn de necredinţă ; voi avea grijă ca şi de aci înainte să nu-ţi greşesc cu nimic. De ți-e voia ca așa să se întîmple, datoria mea este să te slujesc cum se cuvine“.

CIX Acesta a fost răspunsul lui Harpagos. Cînd însă i-a fost încredinţat copilul gătit pentru moarte, plecă spre casă plîngînd. De îndată ce ajunse, începu să-i povestească soţiei sale toate cîte i le spusese Astyages, iar femeia îl întrebă : „Şi acum ce ai de gînd să faci ?“ Atunci el răspunse : „Nu voi urma poruncii lui Astyages. Chiar dacă are de gînd să-şi iasă din minţi şi să înnebunească mai rău decît a înnebunit pînă acum, eu unul tot nu mă voi pleca voinţei lui, nici nu voi săvîrşi o faptă atît de ticăloasă ! Nu voi ucide copilul din mai multe pricini : şi pentru că mi-e rudă de sînge, şi pentru că Astyages este bătrîn şi lipsit de copii de parte bărbătească. Dacă la moartea lui domnia va trece în miinile acestei fiice, pe al cărui fiu îl răpune acum prin mina mea, ce-mi mai rămîne de aşteptat decît primejdii cumplite ? Dar pentru propria mea tihnă, acest copil trebuie să

piară ; ucigaşul să fie însă unul din oamenii lui Astyages şi nu din oamenii mei...”

CX Aşa grăi Harpagos şi pe dată şi trimise după un păzitor de vite al lui Astyages, numit Mitradates, pe care-l ştia că-şi mînă cirezile prin păşuni şi prin munţi unde mişunau fiarele sălbatice, foarte potrivite pentru ceea ce urmărea. Văcarul trăia tot cu o roabă ca şi el ; numele femeii cu care trăia era Kyno²⁸⁷ pe limba elenilor, Spako pe a mezilor ; căci mezii zic Spaka la cătea.

Poalele munţilor pe unde văcarul îşi păştea vitele se întind la miazănoapte de Ecbatana, spre ţărmurile Pontului Euxin. Prin aceste meleaguri, de-a lungul hotarului saspirilor, ţara mezilor este foarte muntoasă, înaltă şi păduroasă ; tot restul Mediei este numai cîmpie întinsă.

Văcarul veni în grabă la chemarea lui Harpagos. La sosirea lui, Harpagos îi vorbi aşa : „Astyages îţi porunceşte să ieşi pruncul acesta şi să-l laşi în locul cel mai neumblat din munţi – ca astfel să se prăpădească mai repede. Şi mi-a mai poruncit să-ţi atrag luarea-aminte că dacă nu-l vei ucide, ci îl vei scăpa de pieire într-un fel oarecare, te aşteaptă un sfîrşit înfiorător. Am şi eu poruncă să văd dacă l-ai lepădat”.

CXI După ce auzi cuvîntul lui Harpagos, văcarul luă copilul, apucă îndărăt pe acelaşi drum şi se întoarse la grajdurile unde-i era sălaşul. Între timp, femeia lui – care, fiind grea, îşi aştepta ceasul naşterii în fiecare zi – născu, prin voinţa zeilor, tocmai în vremea cînd văcarul fusese dus la oraş. Amîndoi erau îngrijoraţi unul pentru celălalt ; el, ros de gîndul cum va naşte nevasta, ea, întrebîndu-se de ce o fi trimis Harpagos după bărbatul ei, căci Harpagos nu obişnuia aşa ceva.

La înapoierea acasă, de îndată ce se găsi iarăşi faţă-n faţă cu nevasta, femeia, uitîndu-se la el de parcă nu mai crezuse să-l mai vadă vreodată, fu cea dintîi care-l întrebă pentru ce îl chemase Harpagos cu atîta zor. El răspunse : „Vai, femeie, ce-am văzut şi ce-am auzit mergînd la oraş, mai bine n-aş mai fi văzut şi nu s-ar mai fi întîmplat stăpînilor noştri. Întreaga casă a lui Harpagos era cuprinsă de jale şi eu am intrat înăuntru înmărmurit. Cînd am păşit pragul, zăresc în faţa mea, culcat pe jos,

un copilaș care se zbătea și țipa cît îl lua gura, împodobit cu aur și scutece frumos colorate. Harpagos, cum m-a văzut, mi-a poruncit să iau pruncul cît mai repede, să pornesc cu el la drum și să-l las acolo unde muntele este cît mai călcat de fiare, spunînd că Astyages este cel ce-mi dă această poruncă. M-a și amenințat cumplit de nu voi face întocmai. Eu, luînd plodul în brațe, l-am adus cu mine, în credința că e al unuia dintre ai casei. Nicidecum nu mi-ar fi trecut prin cap al cui era. M-am cam mirat eu, totuși, cînd l-am văzut împodobit cu aur și straie de preț, cît și de bocetul netăinuit care umplea casa lui Harpagos. În curînd, pe drum, iată că aflu toată povestea de la un slujitor – care, ducîndu-mă în afară de oraș, îmi înmînase pruncul –, cum că ar fi copilul Mandanei, fiica lui Astyages, și al lui Cambyses, fiul lui Cyrus, și că Astyages poruncește să fie omorît. Și acuma, uite copilul“.

CXII Rostind acestea, văcarul dezveli copilul și i-l arătă. Femeia, cînd văzu copilașul cît era de mare și frumos, izbucni în plîns și, cuprinzînd cu brațele genunchii bărbatului, îl rugă din suflet să nu cumva să-l lepede. Dar bărbatul îi spuse că nu putea nicidecum face altfel, căci iscoade trimise de Harpagos să-l pîndească aveau să roiască în jurul lui și că el însuși urma să piară în chip groaznic, dacă nu va îndeplini porunca. Deoarece nu putea să-l înduplece, femeia mai făcu o încercare zicînd : „Văd că nu te pot îndupleca să nu-l lepezi ; atunci, fă cel puțin așa cum îți spun eu : dacă trebuie numaidecît ca pruncul lepădat să fie văzut, află că am născut și eu un copil, dar l-am născut mort. Ia-l pe acesta și pune-l unde știi, iar pe copilul fiicei lui Astyages să-l creștem ca și cum ar fi al nostru. Astfel, nici tu n-ai să fii vreodată prins că ai păcătuیت față de stăpîn, și nici pentru noi nu se vor dovedi greșite cele ce am pus la cale. Copilașul nostru mort va avea parte de un mormînt re-gesc, iar cel ce ne rămîne nu-și va mai pierde viața“.

CXIII Văcarul găsi că femeia, în împrejurările de față, vorbea foarte cuminte și, fără să mai stea pe gînduri, făcu ce-l învățase. Pe copilul adus să-l dea pradă morții îl încredință soției sale ; luînd în schimb propriu-i copil mort, îl așeză în coșulețul în care-l adusese pe celălalt și-l găti cu toate podoabele aces-

tuia ; apoi, ducîndu-l pe cel mai pustiu dintre munți, îl lăsa acolo. Cînd se împliniră trei zile de cînd lepădase copilul, văcarul se duse la oraș, lăsînd de pază în locul lui pe unul din oamenii care umblau cu vitele. Înfățișîndu-se lui Harpagos, îi spuse că e gata să-i arate leșul copilului. Harpagos trimise în cercetare pe cei mai de credință din străjile sale, se încredință prin ochii lor, și înmormîntă copilașul văcarului. Acest prunc, prin urmare, a fost băgat în pămînt, iar pe cel rămas în viață, numit mai târziu Cyrus²⁸⁸, l-a crescut nevasta văcarului, care-l luase de suflet, punîndu-i un nume oarecare, dar nu Cyrus²⁸⁹.

CXIV Cînd copilul împlini zece ani, o întîmplare dezvoltă cine este.

El se juca în satul în care erau și grajdurile ; se juca chiar în drum cu alți copii de vîrsta lui. Copiii, în joacă, l-au ales de rege pe cel căruia lumea îi zicea „feciorul văcarului“. El orîndui pe unii să-i ridice un palat, pe alții să-i fie străji, unul din copii era „ochiul regelui“²⁹⁰, pe altul l-a cinstit cu slujba de crainic al poruncilor regești ; și așa mai departe, dădu fiecăruia cîte o însărcinare²⁹¹.

Unul din copiii care se jucau laolaltă, fiul lui Artembares, om cu mare vază printre mezi, n-a vrut să îndeplinească porunca dată de Cyrus²⁹². Acesta puse atunci pe ceilalți copii să-l prindă și, cum copiii îi dădură ascultare, Cyrus îl bătu pe băiat cu biciul pînă la sînge. Copilul, îndată ce scăpă din mîinile lui, cu atît mai mînios, cu cît era încredințat că suferise pe nedrept pedeapsa umilitoare pe care o îndurase, coborî în oraș la taică-său și se plînsese de cele pățite de la Cyrus, fără să-i zică „Cyrus“ (căci nu acesta-i era atunci numele), ci de la feciorul văcarului lui Astyages.

Artembares, așa infuriat cum era, se duse la Astyages, luînd și băiatul cu el ; el povesti înjosirea prin care trecuse și-i zise : „O rege, iată cum sîntem batjocoriți de un rob de-al tău, de feciorul văcarului !“ – arătînd totodată umerii fiului său.

CXV După ce luă aminte și văzu, Astyages, dorind să răzbune copilul din considerație pentru Artembares, trimise după văcar și după feciorul acestuia. Cînd amîndoi i se înfățișară, Astyages, uitîndu-se la Cyrus, grăi : „Cum de-ai îndrăznit tu, fiul

unui astfel de om, să te porți cu atîta necuviință față de fiul acestuia – om de frunte la curtea mea ?” Copilul răspunse așa : „Stăpîne, tot ce-am făcut am făcut pe bună dreptate. Copiii din sat, printre care se amestecase și el, m-au ales în joacă să le fiu rege, căci le-am părut a fi cel mai vrednic pentru treaba asta. Toți ceilalți copii au adus la îndeplinire poruncile mele, numai ăsta nu a ascultat de loc și nu voia să le ia în seamă, neascultare pentru care și-a și luat pedeapsa. Dacă pentru aceasta mi se cuvine vreo osîndă, sînt gata s-o primesc”.

CXVI În timp ce copilul rostea aceste cuvinte, Astyages începu încetul cu încetul să-l recunoască : i se păru că trăsăturile feței aduc cu ale sale, că și răspunsul se potrivea mai degrabă unui om liber și demn, apoi și răstimpul de cînd îl dăduse pierzaniei pe pruncul Mandanei părea să fie cît vîrsta-i de acum. Izbit de toate acestea, regele rămase cîtăva vreme fără grai²⁹³ ; venindu-și cu greu în fire, abia de izbuti să vorbească, dornic să-l îndepărteze pe Artembares, ca să-l ia de-o parte pe văcar și să-l cerceteze între patru ochi. „Artembares, zise el, voi face în așa fel încît nici tu, nici fiul tău să nu aveți de ce să vă plîngeți”. Pe Artembares îl trimise acasă, iar pe Cyrus, la porunca lui, slugile îl duseră în palat. Cînd văcarul rămase singur față în față cu el, Astyages îl întrebă de unde luase copilul și cine i l-a dat. Văcarul îl încredință că el e tatăl copilului și că cea care i-a dat naștere se mai află încă în casa lui. Astyages însă îi spuse că rău chibzuiește dorind să ajungă la chinuri grozave, și totodată, pe cînd zicea acestea, le și făcu semn străjilor să-l ridice. Văcarul însă, pe cînd era dus la cazne, dezvălui toată pövestea așa cum se petrecuse. Începînd cu începutul, povesti totul din fir a păr, fără să mai mintă – și sfîrși prin rugăminți, cerînd îndurare.

CXVII Lui Astyages, după ce văcarul îi dezvălui adevărul, nu-i mai păsa de el, în schimb își întoarse toată minia spre Harpagos și dădu poruncă străjilor să-l cheme pe dată. Cînd Harpagos i se înfățișă, Astyages îl întrebă : „Harpagos, de ce moarte l-ai făcut să piară pe copilul născut din fiica mea, pe care ți l-am încredințat ?” ; iar Harpagos, văzîndu-l pe văcar în casă, nu o luă pe un drum mincinos, ca să nu fie prins și dovedit, ci grăi astfel :

„O rege, în clipa cînd am luat copilul m-am gîndit, cumpănind lucrurile, cum să fac pentru a-ți împlini voia și, totuși, fără a mă face vinovat față de tine, să nu ajung un ucigaș nici în ochii fiicei tale, nici în ai tăi. Atunci am ales această cale : am chemat pe văcarul pe care-l vezi, i-am dat copilașul și i-am spus că tu ești acela ce-i poruncești să-l ucidă. Vorbind așa nu mințeam, că tu doar ai hotărît astfel. Îi încredințez deci copilul, cum spuneam, și-l învăț să-l lepede pe un munte necălcăt de picior omenesc unde să rămînă de veghe pînă ce va fi murit. L-am amenințat cumplit de nu va aduce întocmai la îndeplinire poruncile. După ce omul a făcut ce-i poruncisem – și copilul s-a săvîrșit din viață – am trimis pe cei mai credincioși din eunucii mei²⁹⁴, m-am încredințat [de cele petrecute] prin ochii lor, și am îngropat leșul. Așa s-au petrecut lucrurile, rege, în împrejurarea aceasta, și iată de ce moarte a avut parte copilul...”

CXVIII Harpagos grăise doar curatul adevăr. Astyages însă, ascunzîndu-și mînia ce i-o purta în urma celor întîmplate, mai întîi îi spuse și lui Harpagos încă o dată povestea ce-o auzise cu urechile lui de la văcar, iar pe urmă, după ce termină istorisirea, încheie spunînd că băiatul trăiește și că ce se făcuse rămînea bine făcut. „De cele ce s-au petrecut cu copilul, zicea regele, îmi părea nespus de rău, și nu-mi venea la îndemînă să fiu privit cu ochi răi de fiică-mea. Cum lucrurile au luat o întorsătură cît nu se poate mai bună, trimite-l pe fiul tău la băiatul ce mi s-a întors acasă, iar tu, vino diseară la mine la cină, căci am de gînd să aduc jertfele ce se cuvin în cinstea zeilor care mi-au scăpat copilul”.

CXIX Cînd auzi acestea, Harpagos se închină pînă la pămînt și se bucură foarte ; greșeala din trecut luase o întorsătură bună, norocul îi surîdea și fusese poftit la cină. Drumul spre casă îl făcu în mare grabă. Harpagos avea un singur fecior, care abia împlinise treisprezece ani ; trimise de îndată copilul la curte și-i porunci să facă tot ce-i va spune regele. Iar el, peste măsură de bucuros, îi povesti și nevestei ce se întîmplase.

Astyages, de îndată ce copilul lui Harpagos sosi la el, îl înjunghie și-l tăie în bucăți ; carnea o puse parte la fript și parte

la fiert, apoi, rostuindu-le frumos, ținu bucatele gata de adus la masă.

Sosi și vremea cinei. O dată cu alți oaspeți se înfățișă și Harpagos. Pentru toți ceilalți și pentru sine, Astyages dăduse porunci să li se așeze în față mese încărcate cu carne de berbec, iar în fața lui Harpagos, toate rămășițele fiului său, afară de cap, mâini și picioare. Aceste bucăți erau puse de-o parte într-un coș acoperit cu grijă.

Cînd regelui i se păru că Harpagos s-a săturat cu ce mîncase, îl întrebă de i-au plăcut bucatele cu care se ospătase. La răspunsul lui Harpagos că i-au plăcut foarte mult, slujitorii care fuseseră însărcinați cu aceasta, au adus capul acoperit al copilului și măduarele ; stînd în fața lui Harpagos, îl îmbiau să deschidă coșul și să ia ce dorește. Harpagos le dădu ascultare și, descoperind coșul, văzu rămășițele fiului său... Atunci cînd le văzu nu se pierdu însă cu firea, ci știu să se stăpînească. Astyages îl întrebă dacă știa din carnea cărui animal s-a ospătat. Harpagos răspunse că știe, și că pentru el este bine ori ce-ar face regele lui. Cu aceste cuvinte, luînd carnea rămasă, o duse acasă, unde, pe cît socotesc, avea de gînd să îngroape tot ce putuse aduna ²⁹⁵.

CXX Aceasta a fost, prin urmare, pedeapsa hotărîtă de Astyages pentru Harpagos. Apoi, tot socotindu-se ce să facă cu Cyrus, regele îi chemă pe aceiași magi ce-i tălmăciseră visul așa cum am spus. Îndată ce sosiră, Astyages îi întrebă cum i-au tălmăcit vedenia. Ei repetară aidoma cele de odinioară, ținînd-o într-una că băiatul trebuia să domnească dacă a apucat să rămînă în viață și nu a pierit mai înainte vreme. Astyages luă iarăși cuvîntul, zicîndu-le : „Copilul trăiește și e teafăr. Cum locuia la țară, copiii din sat l-au ales rege. El a înfăptuit toate cîte le săvîrșesc regii cu adevărat : a domnit, statornicindu-și strajă în armată, paznici la uși, purtători de solii și așa mai departe. Acuma ce mai credeți că se va întîmpla ?” Atunci magii grăiră : „Dacă copilul a scăpat cu viață și a domnit fără să fie pus de cineva la cale, fii fără grijă din partea lui și liniștește-te ; a doua oară nu va mai domni. Și altă dată s-a mai întîmplat, după cîte știm, ca prevestirile să se îndeplinească în mic ; nu mai vorbim de vise care duc la lucruri cu totul lipsite de însemnătate” ²⁹⁶.

Astyages răspunse așa : „Și eu, magilor, sînt cu totul de aceeași părere ; copilul, o dată ce a purtat numele de rege, visul s-a împlinit – și pentru mine copilul nu mai înseamnă nici o primejdie. Cu toate acestea, chibzuiți bine și dați-mi sfatul pe care-l credeți cel mai potrivit și pentru casa mea și pentru voi !” La acest îndemn, magii spuseră : „O rege, și pentru noi e de mare însemnătate ca puterea ta să rămînă neștirbită. Altminteri, trecînd la acest copil, care este persan, s-ar înstrăina, iar noi, care sîntem mezi, vom fi supuși și, după aceea, nu ne vom mai bucura de nici o vază din partea perșilor, fiind doar niște străini ; dimpotrivă, cîtă vreme rămii tu mai departe în scaun, care ești unul de-ai noștri, avem și noi partea noastră de putere și ne bucurăm de mare cinstire din parte-ți. Așa că trebuie, fără pre-cupețire, să fim cu ochii în patru pentru tine și ocîrmuirea ta. Dacă am vedea acum vreo pricină oarecare de teamă, ți-am spune totul fără ascunziș. Deoarece însă visul s-a dovedit a fi fără însemnătate, sîntem pe pace și te sfătuim să urmezi pilda noastră. Cu toate acestea, înlătură pe acest copil din ochii tăi și trimite-l îndărăt în Persia, la părinții lui“.

CXXI Plin de bucurie la auzul acestor cuvinte, Astyages îl chemă pe Cyrus și-i grăi astfel : „Fătul meu, greșit-am față de tine, luîndu-mă după deșertăciunea unui vis, dar ursita ta cea bună te-a scăpat cu viață ; acum, pleacă cu inima ușoară în Persia, unde te trimit însoțit de oamenii mei. Acolo vei găsi un tată și o mamă care nu seamănă de loc cu văcarul Mitradates și nevasta lui“.

CXXII După ce vorbi astfel, Astyages își luă rămas bun de la Cyrus. Reîntors în casa lui Cambyzes²⁹⁷, părinții îl primiră și de îndată ce-au aflat cine era, îl copleșiră cu mîngîieri dragi, ca unii care crezuseră că băiatul pierise abia născut. Apoi îl cercetară în ce chip scăpase cu viață. Cyrus le povesti cum pînă atunci nu bănuise nimic și că trăise în cea mai adîncă neștiință – aflînd abia pe drumul spre casă toată pățania lui. Știuse doar că este feciorul văcarului lui Astyages și aflate de curînd toată povestea de la însoțitorii ce-l aduseseră din Ecbatana. Mai povesti că fusese crescut de soția văcarului, pe care nu mai conținea s-o laude, și în tot ce spunea pomenea într-una de *Kyno*.

Părinții, ținînd seama de acest nume, pentru ca scăparea cu viață a fiului lor să pară în ochii perșilor și mai mult drept un fel de minune dumnezeiască, răspîndiră zvonul că o cățea îl hrănise pe Cyrus cînd fusese lepădat ²⁹⁸. De aici se trage această legendă atît de cunoscută.

CXXIII Cînd Cyrus ajunsese la vîrsta bărbăției – dovedindu-se cel mai viteaz și mai iubit dintre cei de-o seamă cu el – Harpagos căuta să-i cîștige bunăvoința, trimițîndu-i mereu daruri, din dorința de a se răzbuna pe Astyages. Cum nu avea nici o dregătorie în țară, nu întrevedea putința să urzească singur pedepsirea lui Astyages, dar văzînd cum crește Cyrus, încerca să și-l facă prieten, împletind suferințele lui Cyrus cu ale sale.

Mai înainte de a trece la fapte, unelti următoarele : cum Astyages se purta aspru față de mezi, Harpagos, ducîndu-se la fiecare din fruntașii mezilor în parte, izbuti să-i încredințeze că ar trebui să-l ridice în scaun pe Cyrus și să-l răstoarne pe Astyages. Cînd sfîrși cele ce urzise și se simți gata, Harpagos, dornic să-și dezvăluie planul și lui Cyrus, care trăia în Persia, cum nu avea alt mijloc, deoarece drumurile erau păzite, închipui un șiretlic. Meșteșugi un iepure cu dibăcie și-i spintecă burta fără să-i smulgă un fir de păr, iar după ce-l pregăti astfel, băgă înăuntru o scrisoare în care așternuse cele ce dorea. Apoi, cusu la loc burta iepurelui și-l dădu împreună cu niște plase vînătoarești celui mai credincios dintre slujitorii săi, trimițîndu-l în Persia, ca și cum ar fi fost un vînător. Omul avea poruncă să-i spună din gură lui Cyrus cînd îi va înmîna iepurele că trebuie să-l deschidă chiar el, cu mîna lui, și fără să mai fie cineva de față cînd va face aceasta.

CXXIV Zis și făcut. Primind iepurele, Cyrus îl spintecă și, găsind înăuntru scrisoarea, o luă și o citi. Iată ce stătea scris : „Fiu al lui Cambyzes, zeii veghează asupra-ți, altfel n-ai fi ajuns să te bucuri de atîta noroc. Răzbună-te acum pe Astyages, ucigașul tău. Dacă ar fi fost după voia lui, ai fi fost un om mort ; trăiești numai datorită zeilor și mie. Îmi închipui c-ai fost încunoștințat încă de multă vreme de toate cîte s-au întîmplat, cum s-au petrecut lucrurile cu tine și ce-am pătimit eu din partea lui Astyages, fiindcă în loc să te fi omorît, te dădusem văcarului.

Tu acum, de vrei să m-ascuți, ai să ajungi stăpînul întregii țări cîrmuite de Astyages. Caută de-i ridică pe perși la răscoală și pornește împotriva mezilor... Fie că voi fi eu alesul lui Astyages să-ți ținem piept, fie oricare altul dintre fruntașii mezilor, toate se vor îndeplini după pofta inimii tale. Toți sînt gata să se lepede de rege și, trecînd de partea ta, vor încerca să-l răstoarne pe Astyages. De vreme ce totul este pregătit la noi, treci la fapte – și fără întîrziere“.

CXXV De îndată ce află ce se pusese la cale, Cyrus chibzui cum ar fi mai cuminte să-i îndemne pe perși la răscoală ; după multă socoteală, iată ce i se păru mai nimerit – și ceea ce, de altfel, și înfăptui. Ticlui o scrisoare în care scrise ce crezu de cuviință, porunci să se strîngă perșii laolaltă, apoi, desfășurînd sulul și dîndu-i citire, grăi : „Astyages mă pune căpetenie peste perși ²⁹⁹. Acum, zise el, bărbați ai Persiei, vă dau poruncă să vă strîngeți aici de față și fiecare să aducă o coasă“. Iată ce le vorbi Cyrus.

Perșii se împart în numeroase triburi. Cele chemate de Cyrus, pe care le-a îndemnat să se ridice împotriva mezilor, triburi de care ascultă toți ceilalți perși, sînt următoarele : pasargazii, marafienii, maspienii. Din aceștia, pasargazii sînt cei mai aleși ³⁰⁰ ; de ei ține și neamul Ahemenizilor, de unde se trag și regii perseizi ³⁰¹. Tot perși mai sînt și următorii : pantialeenii, derusienii, germanienii, toți plugari ; alte triburi însă sînt nomade – daii, marzii, dropicii, sagarții.

CXXVI În Persia se afla un ținut plin de ciulini, măsurînd cu totul cam optsprezece sau douăzeci de stadii ; cînd toți oamenii se adunară, aducînd coase, așa cum li se spusese, Cyrus îi puse să curețe locul într-o singură zi. După ce perșii au sfîrșit munca ce le fusese cerută, Cyrus le dete o nouă poruncă : să se înfățișeze iarăși a doua zi, bine îmbrăiați.

Pînă atunci, el strînse toate caprele, oile și vitele tatălui său în același loc, le tăie și le pregăti ca să ospăteze oastea perșilor. Pe urmă, așa cum trebuia, se îngriji de vin și de pîine.

A doua zi, perșii se înfățișară și Cyrus îi pofti să șadă pe iarba cîmpului, într-o poiană, și-i ospătă din belșug. După ospăt, Cyrus îi întrebă : ce le-a plăcut mai mult, cum au petrecut ziua

de ieri, sau cea de azi ? Răspunsul a fost că deosebirea era ca de la cer la pământ. Ziua din ajun a fost un chin, de dimineată pînă seara, iar cea de azi o fericire. La auzul acestui cuvînt, Cyrus le dezvălui tot ce pusese la cale, și zise : „Bărbați ai perșilor, iată soarta voastră : de vreți să m-ascuțați, asemenea bunuri și multe altele încă vă stau la picioare, fără a fi nevoiți să îndepliniți o muncă de robi ! Dacă nu vreți să-mi dați ascultare, vă așteaptă necazuri nesfîrșite la număr, asemenea celor de ieri. Acuma, ascultați-mă dară, și veți fi liberi ! Pe cît se pare, eu însumi născut sub o stea norocoasă, am fost menit să iau în mîinile mele scăparea voastră de sub jug ; nu vă socot întru nimic mai prejos de mezi, nici în îndeletnicirile războinice, nici în altele. Dacă așa stau lucrurile, sculați-vă la luptă, cît mai repede, împotriva lui Astyages“.

CXXVII Perșii, care de multă vreme îndurau cu greu stăpînirea mezilor, cînd văzură că au o căpetenie, începură, plini de bucurie, lupta pentru libertate. Astyages, îndată ce află de faptele lui Cyrus, îi trimite un sol să-l cheme la curte. Cyrus porunci solului să-l vestească pe Astyages că va veni la Ecbatana chiar mai repede decît ar fi dorit Astyages. La auzul veștilor, Astyages îi înarmă pe toți mezii, iar în fruntea lor, ca orbit de zei, îl puse pe Harpagos, uitînd cu desăvîrșire cum îl lovise odinioară. Cînd mezii care luptau împotriva perșilor s-au ciocnit cu ei, unii din rîndurile lor, care nu erau părtași la conspirație, se bătură, alții trecură de bună voie de partea perșilor, iar cei mai mulți se prefăcură dinadins înfricoșați și o luară la fugă.

CXXVIII La vestea rușinoasei destrămări a oștirii lui, Astyages strigă, amenințînd pe Cyrus : „Nici Cyrus nu va avea de ce să se bucure !“ Fără să mai spună nimic altceva, mai întii de toate trase în țeapă pe magii tălmăcitori de vise, care îl sfătuiseră să-l lase pe Cyrus să plece, iar pe urmă îi înarmă pe toți mezii cîți mai rămăseseră în cetate, tineri și bătrîni. Ducîndu-i la luptă și bătîndu-se cu perșii, a fost înfrînt. Astyages a fost prins de viu, pierzîndu-și și mezii cîți îi mai avea de partea lui ³⁰².

CXXIX Pe cînd Astyages se afla în robie, Harpagos, apropiindu-se de el, făcea haz pe socotecala lui și-l batjocorea. Între

alte vorbe grele ce i le spuse, îl mai întrebă – în schimbul cinei la care-l poftise Astyages, cînd îi dăduse să mănînce din carnea fiului său – cum i se pare robia în locul domniei ? Dar Astyages, privindu-l drept în ochi, îl întrebă la rîndu-i dacă fapta lui Cyrus era cumva pusă de el la cale. Harpagos răspunse că deoarece el îi scrisese, pe bună dreptate se socotește făptașul celor întîmplate. „Atunci – caută să-l lămurească Astyages – ești cel mai nechibzuit și cel mai nedrept dintre oameni : cel mai nechibzuit, deoarece, dacă într-adevăr cele ce s-au petrecut au fost pregătite de tine, ai dat domnia altuia, cu toate că ți-a stat în putere să ajungi tu însuși rege ; cel mai nedrept, fiindcă, din pricina unui ospăț, i-ai adus pe mezi în stare de robie. Dacă ai crezut că trebuia să-i treci altuia domnia în loc să o fi păstrat pentru tine însuși, mai cu dreptate ar fi fost ca acest bun să treacă asupra unui med, decît în mîna unui pers. Acuma însă, mezii, care nu purtau nici o vină pentru cele întîmplate, au ajuns robi, din stăpîni ce fuseseră, iar perșii, altădată sclavii mezilor, iată-i astăzi ajunși stăpîni !“

CXXX Așa s-a sfîrșit domnia lui Astyages, la capătul unei cîrmuri de treizeci și cinci de ani ; mezii au fost supuși de perși datorită cruzimii regelui lor, ei, care domniseră peste ținutul Asiei de sud, dincolo de fluviul Halys, vreme de o sută douăzeci și opt de ani, afară de timpul stăpînirii scite. Ceva mai tîrziu, ei se căiră că au primit să se supună, și s-au răsculat împotriva lui Darius³⁰³ ; răsculații au fost însă din nou învinși în luptă și, în cele din urmă, supuși pentru totdeauna. Deocamdată, pe vremea lui Astyages, perșii și Cyrus, ridicîndu-se împotriva mezilor, au ajuns de aci încolo stăpînii Asiei. Cît privește pe Astyages, Cyrus nu-i făcu nici un alt rău, ci îl ținu pe lîngă el pînă ce-și sfîrși zilele.

Astfel dar se născu și fu crescut Cyrus ; apoi, așa cum am povestit mai sus, odată ajuns rege, l-a răsturnat pe Cresus care avusese cel dintîi vină. După răsturnarea lui Cresus, se făcu stăpîn peste întreaga Asie.

CXXXI Perșii, după știința mea, au următoarele datini : nu numai că nu obișnuiesc să înalțe statui, temple și altare, ci, dimpotrivă, socot că cei ce le ridică sînt curat nebuni ; și aceasta,

cred eu, pentru că ei nu și-au închipuit niciodată pe zei ca fiind înzestrați cu fire omenească, așa cum o fac elenii ³⁰⁴.

Ei obișnuiesc să aducă jertfe lui Zeus ³⁰⁵, suindu-se pe cele mai înalte piscuri de munte, înțelegind sub numele de *Zeus* toată roata cerului. Aduc jertfe soarelui, lunii, pământului, focului, apei și vînturilor. Din timpuri străvechi, acestor singure zeități aduc ei jertfă ³⁰⁶, dar pe urmă au învățat de la asirieni și arabi să-i jertfească și Afroditei Urania ³⁰⁷. Asirienii numesc această zeităte Mylitta, arabii Alilat, iar perșii Mithras ³⁰⁸.

CXXXII. Iată care este ritualul jertfei aduse zeităților pomenite mai sus. Ei nu ridică altare, nici nu aprind focuri atunci cînd vor să jertfească zeilor, nu se folosesc de libații, nici de cîntec de fluier, nici de cordele sacre, nici de boabe de orz. Cînd cineva dorește să facă o jertfă oricăruia dintre zei își duce animalul de sacrificiu într-un loc neprihănit și-l invocă pe zeu, purtînd în jurul animalului o cunună, de obicei împletită din ramuri de mirt. Celui ce aduce sacrificiul nu-i este îngăduit să ceară să-i meargă bine numai lui singur, aparte de ceilalți ; el se roagă pentru binele regelui și al tuturor perșilor, căci el însuși e cuprins în întregul neam al perșilor. După ce taie victima în bucățele, fierbe carnea și, împrăștiind pe jos o iarbă cît mai fragedă, îndeosebi trifoi, așază deasupra toate bucățile de carne. Cînd treaba s-a isprăvit, un mag ³⁰⁹, care-i de față, cîntă theogonia ³¹⁰, căci cel puțin după cîte spun ei, litania pe care o cîntă este o theogonie ; legea lor le cere să nu facă nici o ceremonie de sacrificiu fără a fi de față un mag. Cel care a adus jertfa mai rămîne puțin timp, apoi își ia carnea și face cu ea ce dorește.

CXXXIII Perșii socot că trebuie să cinstească mai mult decît oricare alta ziua lor de naștere. În această zi găsesc de cuviință să aștearnă masă mult mai bogată decît în celelalte zile ; cei cu stare pun înaintea oaspeților, la masa zilci lor de naștere, un bou, un cal, o cămilă și un măgar, fripți întregi la cup-tor ; săracii se mulțumesc cu vite mărunte.

La masă nu au multe feluri de mîncare, în schimb se aduc multe dulciuri, și nu toate o dată. Din pricina asta, spun perșii, se scoală elenii flămînzi de la masă cînd stau și mănîncă,

fiindcă după masă nu li se aduce mai nimic ; dacă li s-ar aduce ceva bun, n-ar mai conţeni cu masa. Perşii sînt obişnuiţi să bea foarte mult vin ; nu le este însă îngăduit să vomite sau să urineze în faţa altcuiva. Acestea dar sînt obiceiurile lor de viaţă. Pe de altă parte, obişnuiesc să chibzuiască beţi asupra celor mai de seamă lucruri ; ceea ce au găsit cu cale să hotărască, le este adus spre chibzuială şi a doua zi, cînd sînt treji, de stăpînul casei în care se aflau cînd s-au sfătuit ; dacă şi cînd sînt treji găsesc că e cuminte ce-au hotărît, se țin de hotărîre, iar de nu, o înlătură ; iar dacă cumva au ținut sfat treji asupra unui lucru, îl hotărăsc apoi numai cînd se îmbată ³¹¹.

CXXXIV Cînd perşii se întîlnesc pe drum, se poate băga de seamă după următorul semn : dacă cei ce s-au întîlnit sînt din aceeaşi stare : în loc să se salute cuvîntînd, se sărută pe gură. Dacă unul din doi este într-o stare doar cu ceva mai joasă, sărutul este dat pe obraz, iar dacă se află mult mai jos pe scara societăţii, cade în genunchi şi se închină cu fruntea la pămînt în faţa celuilalt.

Din toţi străinii de peste hotar, după ei înşişi, perşii îi preţuiesc mai mult pe cei care locuiesc cît mai aproape de ei, apoi pe vecinii acestora, şi tot aşa, îşi drămuiesc preţuirea după depărtarea ce-i desparte de alţii. Cel mai mic preţ în ochii lor îl au neamurile care locuiesc cel mai departe de ei, căci perşii se socot în toate privinţele mai presus de toţi oamenii din lume, iar despre ceilalţi, cred că se apropie de desăvîrşire numai în măsura pe care am arătat-o mai sus, şi că cei mai depărtaţi de ei sînt şi cei mai de nimica.

Pe vremea stăpînirii mezilor, neamurile regatului îşi întindeau autoritatea unul asupra altuia. Mezii îi stăpîneau pe toţi şi aveau grijă mai ales de cei care locuiau în nemijlocita lor apropiere ; aceştia, la rîndul lor, le purtau de grijă vecinilor, iar vecinii se îngrijeau de cei ce urmau. Treaba mergea după aceeaşi socoteală după care perşii îşi cinstesc vecinii. Fiecare neam avea o altă treaptă în ocîrmuire şi însărcinarea de a veghea asupra altora ³¹².

CXXXV Dintre toţi oamenii din lume, perşii sînt cei mai repede gata să primească obiceiuri străine. Astfel, poartă îm-

brăcămintea mezilor, părăindu-li-se mai frumoasă decît a lor, așa cum, de altfel, poartă la război platoșe egiptene. Încearcă orice fel de plăceri de care aud vorbindu-se – pînă și dragostea cu băieții, cum au învățat de la cleni. Fiecare din ei ia în căsătorie mai multe soții legiuite și, pe deasupra, își mai cumpără un număr și mai mare de țitoare.

CXXXVI După vitejia arătată în luptă, deosebită virtute bărbătească dovedește și cel ce poate să se laude cu cît mai mulți copii. Celor ce au foarte mulți copii, regele le trimite daruri în fiecare an ; părerea perșilor e că mulțimea face puterea. Educația copiilor începe de la cinci ani și ține pînă la douăzeci, îndreptîndu-se numai în trei laturi : călăria, tragera cu arcul și rostirea adevărului. Mai înainte de a împlini cinci ani, copilul nu se înfățișează în ochii tatălui său, ci trăiește numai în cămărilor femeilor. Obiceiul s-a împămîntenit pentru a nu se pricinui vreo durere tatălui, dacă copilul ar muri de mic.

CXXXVII Eu unul laud acest obicei, și-l mai laud și pe cel pe care-l voi spune îndată : pentru o singură greșeală, nici regele însuși n-are dreptul să osîndească la moarte pe cineva și nici oricărui alt pers nu-i este îngăduit pentru o singură greșeală să dea o pedeapsă de neîndreptat vreunui rob din casa lui. Dacă însă, după ce-a stat și a chibzuit, stăpînul găsește că vinovatul a mai săvîrșit și alte greșeli – mai numeroase și mai mari decît serviciile pe care le-a adus – abia atunci este în drept să-și dea drumul miniei. Perșii susțin cu tărie că la ei nimeni pînă acum nu și-a ucis tatăl sau mama ; de cîte ori s-a întîmplat așa ceva – cînd faptele au fost luate în cercetare cu de-amănuntul – s-a dezvăluit fără greș că era vorba de copii bănuți numai a fi ai celui ucis sau de copii rod al păcatului. Căci, pretind ei, este împotriva firii ca un părinte adevărat să fie ucis de mîna propriului său fiu.

CXXXVIII Ceea ce nu le e îngăduit să facă, nu le e îngăduit nici să vorbească. Cel mai rușinos lucru cu putință pentru ei este minciuna, apoi să facă datorii ; multe sînt pricinile pen-

tru care văd ei așa lucrurile, dar mai ales pentru că – zic ei – cel care împrumută este nevoit fără doar și poate să și mintă.

Dacă vreunul din cetățeni e lovit de lepră sau de boala albă ³¹³, n-are voie să intre în oraș, nici să se amestece printre oameni. Credința lor este că cel care pătimește așa ceva a păcătuit împotriva soarelui ; chiar și orice străin atins de aceste boli este izgonit îndărăt peste hotare ; și tot din această pricină nu rabdă în țara lor nici porumbeii albi, ci-i omoară ³¹⁴. Nu-și fac micile trebuințe, nici nu scuipă în undele vreunei ape curgătoare, nu-și spală nici măcar mâinile în gîrlă – și nici nu suferă ca altcineva s-o facă, căci țin apele curgătoare în mare cînstire.

CXXXIX Iată și o altă ciudățenie ce se poate vedea în Persia – de care localnicii nu-și dau seama, dar care nouă nu ne-a scăpat din vedere. Numele lor – care e dat fie după în-sușirile trupești, fie după cele sufletești – se sfîrșesc toate în aceeași literă, și anume în cea numită de dorieni *san*, și de ionieni *sigma* ³¹⁵. Dacă vei lua bine seama, ai să vezi că într-adevăr numele perșilor se sfîrșesc toate în litera *s*, nu unele da și altele *ba*, ci toate la fel, deopotrivă.

CXL Cele de mai sus, văzute cu ochii mei, le pot spune despre perși fără să greșesc. Asupra celor ce urmează vorbesc însă ca despre niște lucruri tănuite, fără a ști dacă sînt chiar așa ; și anume e vorba de morți. Leșul unui pers nu este îngropat mai înainte de a fi fost sfișiat de păsări sau de cîini. Știu fără umbră de îndoială că așa fac magii, căci o fac fără a se feri de ochii oamenilor ; perșii învelesc în ceară leșul pe care-l bagă în pămînt ³¹⁶. Magii se deosebesc mult de ceilalți oameni și mai ales de preoții din Egipt : aceștia din urmă se feresc ca de-o nelegiuire să ucidă vreo viețuitoare, afară doar de cele pe care le aduc ca jertfă ; magii, dimpotrivă, omoară cu mîna lor tot felul de ființe, nu însă cîinele ³¹⁷ și omul, ba încă se întrec care mai de care, ucigînd fără alegere furnici, șerpi, precum și orice altă tîrîtoare sau zburătoare ³¹⁸. Dar să lăsăm această datină așa cum a fost rînduită ea de la început, și să ne întoarcem la firul povestirii noastre.

CXLI Ionienii și eolienii, de îndată ce lydienii au fost cucerți de perși, au trimis o solie la Sardes, să se înțeleagă cu Cyrus, rugându-l să-i primească ca supuși întocmai așa cum îi fuseseră lui Cresus. Cyrus, după ce ascultă cuvintele solilor, le spuse o poveste : „A fost odată un om care cînta din fluier – zicea regele ; și cum cînta el, tot privind la peștii care se zben-guiau în mare, credea că peștii vor veni pe uscat. Cînd se văzu înșelat în așteptări, a pus mîna pe-o plasă în care a prins mul-țime mare de pește și a tras plasa la mal. Privindu-i cum se zbăteau, le grăi peștilor așa : «Ia mai conțeniți cu săltatul, doar cînd vă cîntam din fluier nici gînd n-aveați să ieșiți afară și să-mi dăntuiți !»“³¹⁹ Cyrus le spuse dinadins această poveste ionienilor și eolienilor, deoarece, mai înainte vreme, cînd el însuși îi rugase, prin solii ce-i trimisese la ei, să se despartă de Cresus, ionienii nici nu voiseră să audă de așa ceva, pe cînd acum, după cele întîmplate, se arătau gata să asculte de Cyrus. Povestea, regele o spunea cu sufletul plin de mînie. Ionienii, cînd auziră cum stau lucrurile de la cei întorși în orașele Ioniei, fiecare cetate a lor se apucă să se înconjure cu ziduri³²⁰, iar locuitorii se adunară cu toții la Panionion, afară doar de milesieni. Numai cu milesienii Cyrus încheiase un legămînt de prietenie, întocmai celui care-i legase pe milesieni de regele Lydiei. Ceilalți, învoindu-se cu toții, s-au hotărît să trimită o solie la Sparta, ca să-i roage pe spartani să le ia apărarea.

CXLII Ionienii³²¹ despre care este vorba și care stăpînesc Panionion și-au așezat orașele sub cel mai frumos cer pe care-l știm și pe pămîntul cu cele mai blînde anotimpuri ; nu fac cît ținutul Ioniei, nici țările așezate la miazănoapte, nici cele de la miazăzi, nici cele de la răsărit, nici cele de la apus – asupra unora abătîndu-se frigul și umezeala, asupra altora arșița și uscăciunea. Locuitorii Ioniei nu vorbesc una și aceeași limbă, ci fiecare grăiește altfel. Miletul este cea dintîi așezare dinspre miazăzi, urmată de Myus și Priene³²² ; aceste orașe sînt așezate în Caria și au aceeași limbă. Vin la rînd orașele din Lydia : Efesul, Colofonul, Lebedos, Teos, Clazomenai și Foccea³²³. Orașele înșirate acum nu se potrivesc nicidecum ca limbă cu cele pomenite mai sus, dar între ele se aseamănă³²⁴. Apoi, mai rămîn încă trei orașe ioniene – dintre care două întemeiate

în insulele Samos și Chios, iar al treilea ridicat pe țărmul continentului : Erythrai ³²⁵. Cei din Chios și din Erythrai vorbesc aceeași limbă, pe cînd samienii au un grai numai al lor. Iată, prin urmare, care sînt cele patru feluri de graiuri ale ionienilor.

CXLIII Dintre ionienii aceștia, milesienii erau oarecum la adăpost de primejdie, în urma tratatului încheiat, iar ionienii, locuitori ai insulelor, n-aveau nici ei de ce să se teamă, căci fenicienii ^{325 bis} nu erau încă supuși de perși, iar perșii nu cunoșteau încă, pe acea vreme, meșteșugul de a umbla pe mare.

Ionienii din Asia s-au despărțit de grosul ionienilor numai din următoarea pricină ³²⁶ : pe vremea cînd tot poporul elenilor era slab, ramura ionică era cea mai neînsemnată din neamurile care-l alcătuiau și nu se bucura de nici o prețuire. Într-adevăr, afară de Atena, nici o altă așezare a lor nu era vestită. Ceilalți ionieni, ba chiar și atenienii, fugeau de numele de „ionian“ și nu le plăcea să li se spună astfel ; pe cît mi se pare mie, pînă și astăzi cei mai mulți din ei se rușinează de acest nume ³²⁷. Dimpotrivă, cele douăsprezece orașe despre care am vorbit se făleau cu numele de „ionian“ și au înălțat un templu numai pentru ele singure, căruia i-au pus numele de „Panionion“ ³²⁸. Ele luară hotărîrea să nu împartă lăcașul lor de închinare cu nimeni dintre ceilalți ionieni (și, de altfel, nimeni, afară de cei din Smyrna, n-a cerut să fie primit să se închine acolo).

CXLIV Tot așa se petrec lucrurile și cu dorienii din ținutul zis astăzi „Pentapolis“ – mai înainte vreme, „Hexapolis“ ; ei se feresc cu strășnicie să mai primească la templul Triopic ³²⁹ pe alți dorienii din vecinătate ³³⁰ – ba chiar și dintr-ai lor au înlăturat de la ceremonii pe cei care încălcaseră rînduielile sanctuarului. La jocurile date în cinstea lui Apollo Triopianul, se statorniciseră odinioară, ca răsplată pentru învingători, trepiede de aramă ; cei care le primeau aveau datoria să nu le scoată din templu, ci să le închine pe loc zeului. Un om din Halicarnas ³³¹, pe nume Agasicles, ciștigînd întrecerea, trecu peste obiceiul pămîntului și, luînd trepiedul acasă la el, îl bătu în peretele casei. De aceea, cele cinci orașe – Lindos, Ialysos, Cameiros ³³², Cos ³³³ și Cnidos au înlăturat din comunitatea templului pe cel

de-al șaselea oraș, Halicarnasul. Aceasta a fost, așadar, pedeapsa dată locuitorilor din Halicarnas ³³⁴.

CXLV Părerea mea este că ionienii au întemeiat confederația de douăsprezece orașe și n-au mai vrut să primească și pe alții, deoarece și atunci când locuiau în Pelopones așezările lor tot în număr de douăsprezece erau, așa cum, de altfel, au și rămas pînă azi în mîinile aheilor, care i-au alungat pe ionieni ³³⁵, și anume : mai întii Pellene, în fața Sicyonului, pe urmă Aigira și Aigai – pe unde curge rîul Crathis ³³⁶, care nu seacă niciodată și de la care și-a tras numele și un rîu din Italia ; Bura și Helike, unde s-au adăpostit ionienii biruiți în luptă de ahei ; Aigion, Rhypes, Patrai, Pharai, Olenos, prin care își rostogolește apele marele rîu al Peirosului ; Dyme și Tritaia, singurele din aceste orașe înlăuntrul continentului.

CXLVI Aceste douăsprezece așezări ³³⁷ aparțin astăzi aheilor, odinioară însă erau ale ionienilor.

Iată pentru ce și ionienii din Asia au întemeiat douăsprezece orașe ; ar fi o nerozie să spui că acești ionieni sînt mai presus decît ceilalți sau că au o obîrșie mai vestită ; printre ei, de altfel, se află o parte destul de însemnată de abanți din Eubeea ³³⁸, care n-au nimic comun cu locuitorii din Ionia, nici măcar numele ; cu acești ionieni s-au mai amestecat și minyenii din Orchomenos ³³⁹, cadmeeni, driopi, focidieni răzvrățiți, moloși, pelasgi din Arcadia, dorienii din Epidaurus ³⁴⁰ și multe alte neamuri. Chiar cei plecați din prytaneul ³⁴¹ atenienilor, și care se țineau a fi cei mai de seamă, nu și-au luat cu ei femei cînd au pornit să întemeieze aceste colonii, ci și-au luat femei cariene, pe ai căror părinți i-au ucis. În urma omorului săvîrșit, femeile s-au legat cu jurămint, pe care l-au lăsat și fiicelor lor, ca niciodată să nu stea la masă cu soțul lor și niciodată să nu-i zică pe nume ³⁴² ; toate acestea, deoarece ionienii, ucigașii părinților, ai bărbaților și ai fiilor ce-i avuseseră, le luaseră de neveste după înfăptuirea acestei nelegiuiri.

CXLVII Întîmplarea s-a petrecut la Milet. Unii dintre ionienii din Asia și-au ales rege dintr-o spiță lyciană, coborîtoare din Glaucos ³⁴³, fiul lui Hippolohos, alții și-au ales drept cîrmu-

itori pe cauconii din Pylos, care se trag din Codros³⁴⁴, fiul lui Melanthos, iar alții își aleseră cîrmuitorii din urmașii ambelor dinastii. Cum ei țin la numele lor mai mult decît oricare din ceilalți ionieni, n-au decît să treacă, dacă le place, drept adevărații ionieni. Adevărul e că ionieni sînt toți cei care își trag obîrșia din Atena și sărbătoresc Apaturiile³⁴⁵; toți ionienii țin sărbătoarea Apaturiilor, numai locuitorii Efesului și ai Colofo-nului, nu. Ei sînt singurii dintre ionieni care n-o țin, fiind în-lăturați de la această sărbătoare în urma unui omor întîmplat cîndva.

CXLVIII „Panionion“ este un loc sfînt de pe muntele Mycale³⁴⁶, așezat spre miazănoapte și închinat de obștea ionienilor lui Poseidon Heliconios³⁴⁷. Mycale e o limbă de pămînt muntos care se întinde spre partea de unde bate zefirul, în fața insulei Samos. Ionienii din cele douăsprezece orașe se adună aci pentru a celebra ceremoniile religioase care au primit numele de „Panionia“. Nu numai numele sărbătorilor ioniene se sfîrșește astfel, în aceeași literă, ci și numele sărbătorilor tuturor elenilor, așa cum se întîmplă și cu numele perșilor³⁴⁸.

CXLIX După orașele ioniene, iată acum și pe cele eoliene : Kyme sau Phriconis, Lerisai, Neon Teichos, Temnos, Killa, Notion, Aigiroessa, Pitane, Aigaiai, Myrina, Gryneia³⁴⁹. Acestea sînt cele mai vechi orașe eoliene, în număr de unsprezece ; unul din ele și anume Smyrna³⁵⁰, a fost smuls de către ionieni ; căci, pe continentul asiatic, orașele eoliene erau și ele tot douăsprezece ca număr. Ținutul pe care s-a nimerit să-l colonizeze eolienii este mai mînos decît al ionienilor, dar nu se bucură de anotimpuri atît de blînde.

CL Iată cum au pierdut eolienii Smyrna : ei primiseră în cetatea lor pe niște locuitori din Colofon, înfrînți într-o răzvră-tire și pe urmă alungați din patrie. Nu după mult timp, fugarii din Colofon, pîndind pe smyrnieni – cînd aceștia celebrau o serbare în cinstea lui Dionysos în afara zidurilor cetății – au închis porțile și s-au făcut stăpîni pe cetate. Toți eolienii sărind într-ajutor, au ajuns la o învoială : ionienii urmau să dea îndărăt toate bunurile casnice, iar eolienii părăseau cetatea. După îm-

plinirea celor hotărâte, cei din Smyrna au fost împărțiți între celelalte orașe eoliene care i-au primit în sânul lor.

CLI Acestea sînt orașele de pe continent ale eoliienilor, fără să le mai socotim și pe cele de pe muntele Ida³⁵¹, căci acestea se află mai la o parte. În privința orașelor de pe insule, cinci se află în Lesbos (al șaselea, care se află tot în Lesbos, și anume Arisba, a fost cucerit de locuitorii Methymnei, deși erau de același sînge cu arisbieni) ³⁵² ; un alt oraș a fost întemeiat în Tenedos, iar un altul în pîlcul de insule numit „o sută de insule” ³⁵³. Cei din Lesbos și cei din Tenedos, ca și ionienii din insule, nu erau pîndiți de nici o primejdie. Dar celelalte cetăți hotărîră într-un glas să-i urmeze pe ionieni în tot ce-ar face aceștia.

CLII De îndată ce-au ajuns la Sparta (căci solia fusese trimisă în mare pripă), trimișii ionienilor și ai eoliienilor au ales, spre a vorbi în numele tuturor, pe trimisul Foceei, care se numea Pythermos. Pythermos – pentru ca spartanii să se adune în număr cît mai mare cînd or auzi de așa ceva – s-a înfășurat într-un veșmînt de porfir ³⁵⁴ și, cînd s-a aflat în fața lor, a rostit o cuvîntare lungă ³⁵⁵, în care le cerea să vie într-ajutorul elenilor din Asia. Dar spartanii nu-i dădură ascultare, și hotărîră să nu-i ajute pe ionieni. Solii se întoarseră acasă. Spartanii, cu toate că respinseseră solia ioniană, trimiseră totuși o corabie cu cinci-zeci de vîsle ³⁵⁶ care, pe cîte socot, trebuia să ia seama la ce se petrecea între Cyrus și ionieni.

Ajunsă la Foceea, solia din Sparta l-a trimis la Sardes pe cel mai de frunte dintre soli, numit Lacrines, pentru a duce lui Cyrus cuvîntul spartanilor, și anume : să nu cuteze să se atingă de vreun oraș elen – căci ei nu vor trece fapta cu vederea.

CLIII Cînd solul sfîrși ce avea de spus, se zice că Cyrus i-a întrebat pe cîțiva eleni care stăteau lîngă el, cine erau acești lacedemonieni și cît erau ei de numeroși ³⁵⁷ de se-ncumetau să-l înfrunte astfel. După ce se dumiri, vorbi către solul spartanilor : „Nu m-am temut niciodată de astfel de oameni care au în mijlocul orașului un loc hărăzit ³⁵⁸ pentru adunări unde se amăgesc unii pe alții prin jurăminte mincinoase ³⁵⁹. De voi fi sănătos, nu păsurile ionienilor le vor da de vorbit, ci ale lor înșile”.

Cyrus zvîrlea aceste cuvinte amenințătoare țintind pe toți elenii, deoarece ei țin tîrguri unde se cumpără și se vinde ; căci, la persi, nu se pomeniște să se facă schimb la piață, și nici n-au măcar un loc pentru așa ceva ³⁶⁰. Apoi, Cyrus încredință paza orașului Sardes unui bărbat pers, Tabalos, iar lui Pactyes, un lydian, îi dăte însărcinarea să ducă în Persia comorile lui Cresus și ale celorlalți lydieni ³⁶¹ ; el însuși se întoarce la Ecbatana, luîndu-l și pe Cresus cu el, deocamdată neținînd cîtuși de puțin seama de ionieni. Nori negri se iveau, în schimb, dinspre părțile Babilonului, ale bactrienilor, saccilor și egiptenilor ; regele avea de gînd să meargă chiar el împotriva acestora, în fruntea armatelor, iar împotriva ionicilor să trimită o altă căpetenie de oști.

CLIV Cînd Cyrus părăsi Sardesul, Pactyes răsculă pe lydieni împotriva lui Tabalos și a lui Cyrus. Coborînd pe țărmul mării, cum avea în mîină tot aurul luat din Sardes, tocmi lefegii și ho-tări pe locuitorii de pe coastă să lupte alături de el. Năpustindu-se asupra Sardesului, îl impresură pe Tabalos care se închise în acropole.

CLV Cyrus, aflînd pe drum ce se petrecea, îi spuse lui Cresus : „Cresus, care fi-va oare capătul tulburărilor prin care trec ? Lydienii, pe cît se vede, nu se vor astîmpăra să-mi tot dea de lucru și să-și dea și lor totodată. Mă întreb dacă n-ar fi cel mai bine să-i aduc în stare de robie. Pare-mi-se că m-am purtat ca unul care, după ce a omorît un părinte, i-a cruțat copiii ³⁶² ; în timp ce te duc cu mine ca rob, tu care-ai fost pentru lydieni mai mult decît un tată, le las lydienilor orașul pe mîină și apoi mă mai mir că se răzvrătesc împotrivă-mi !” Cyrus spunea ce gîndea. Iar Cresus îi răspunse cu aceste cuvinte, de teamă ca Cyrus să nu dărîme Sardesul, nelăsînd nici piatră pe piatră : „O rege, tot ce spui e cu temei ; totuși, nu-ți da frîu liber miniei și nu nimici o cetate străveche care nu-i cu nimic vinovată nici de ce s-a petrecut mai înainte vreme, nici de cele ce se întîmplă acum. Pentru trecut, eu port toată vina care apasă asupra capului meu. Pentru clipa de față, vinovat este Pactyes, căruia tu i-ai încredințat Sardesul ³⁶³, deci asupra lui să cadă minia ta. Iartă-le lydienilor și, ca pe viitor să nu se mai răzvrătească și să nu-ți

mai dea prilej de temere, rînduiește-le ce te voi sfătui eu : trimite vorbă că nu le mai dai voie să aibă arme de luptă ; dă-le poruncă să poarte tunici pe sub mantie și să se încalțe cu coturni, spune-le că dorești să-și învețe copiii cîntul la citară, cîntul din strune și negoțul cu de-amănuntul ³⁶⁴. Foarte curînd, o rege, îi vei vedea cu ochii tăi cum se vor schimba într-un fel de muieri din bărbați ce sînt, așa încît nu vor mai fi o primejdie pentru tine și nici nu se vor mai scula cu răzvrătire împotrivă-ți“.

CLVI Cresus îl sfătua pe Cyrus la toate cîte le-ați aflat, găsindu-le mai ușor de îndurat pentru lydieni decît să fie vînduți ca robi, știind că dacă nu-i va înfățișa vorbe cu temei, nu va izbuti să-l înduplece să-și mute gîndul. Pe de altă parte, se temea ca nu cumva în viitor lydienii, răsculîndu-se din nou împotriva perșilor, să nu-și atragă singuri nimicirea, chiar dacă ar fi ieșit deocamdată din încurcătură.

Cyrus însă se arată bucuros de sfatul primit și, potolindu-și mînia, făgădui să-i dea ascultare lui Cresus. Chemînd la el pe un med, Mazares, îi porunci să încunoștiințeze pe lydieni de cele ce-l învățase Cresus și să-i ia ca robi pe toți ceilalți care, uniți cu lydienii, merseseră împotriva Sardesului ; cît despre Pactyes, să i-l aducă viu cu orice preț.

CLVII După ce dădu aceste porunci, aflîndu-se pe drum, Cyrus își urmă călătoria spre ținuturile perșilor. Pactyes – cum auzi că o oștire era pe cale să se apropie de el – se înspăimîntă și se grăbi să fugă la Kyme. Medul Mazares se îndreptă spre Sardes numai cu o parte din oastea lui Cyrus, atîta doar cîtă avea la îndemîină ; cum nu mai găsi aici pe nici unul din oamenii lui Pactyes, îi sili mai întîi pe lydieni să îndeplinească hotărîrile lui Cyrus ; și, într-adevăr, în urma poruncilor lui Cyrus, lydienii și-au schimbat cu totul felul de viață. Apoi Mazares trimise la Kyme soli cu poruncă ca Pactyes să-i fie predat.

CLVIII Locuitorii din Kyme găsiră însă cu cale să-l întrebe pe zeul preamărit de Branchizi ce era de făcut. Se afla în acele locuri un oracol din vremuri străvechi, pe care obișnuiau să-l consulte toți ionienii și colienii ; locul se găsește în ținutul Miletului, deasupra portului Panormos. Kymeenii, așa cum spuneam,

trimiseră la Branchizi oameni care să cerceteze oracolul asupra celor ce trebuiau să facă cu Pactyes pentru a fi pe placul zeilor. La întrebarea pusă de ei, răspunsul a fost să-l dea pe Pactyes în mîna perșilor. Cînd kimeenii luară cunoștință de răspunsul adus, se pregătiră să-l predea. În timp ce mulțimea cetățenilor era gata să meargă pe această cale, un cetățean fruntaș, și anume Aristodicos, fiul lui Heracleides, arătîndu-se neîncrezător în oracol³⁶⁵ și bănuind pe cei trimiși că strîmbaseră adevărul, îi opri pe kymeeni să treacă la fapte, pînă cînd alți soli, dintre care urma și el să facă parte, nu vor fi mers să întrebe a doua oară oracolul despre soarta lui Pactyes.

CLIX Ajuși la Branchizi, Aristodicos, în numele soliei, întrebă oracolul zicînd : „Doamne, venit-a la noi, cerînd ocrotire, lydianul Pactyes, fugind de-o moarte năpraznică ce-l pîndește din partea perșilor. Perșii îl cer – poruncind kymeenilor să-l predea. Noi însă – cu toate că ne temem de puterea perșilor –, pînă în clipa de față n-am îndrăznit să dăm pe mîna lor pe cel care ne cere ocrotire, mai înainte de a-ți cunoaște fără greș gîndul despre cele ce trebuie să facem...” Așa întrebă Aristodicos, dar zeul le dădu kymeenilor același răspuns, adică îi sfătui să-l predea pe Pactyes perșilor. Atunci Aristodicos, cu precauție, făptui cele ce urmează : dînd ocol templului, alungă vrăbiile și alte păsări cîte se mai găseau pe acolo din cuiburile ce și le făcuseră sub streșina templului³⁶⁶. Pe cînd își ducea la îndeplinire fapta, se spune că s-a auzit un glas din adîncul templului care i-a vorbit astfel lui Aristodicos : „Tu, cel mai nelegiuit între oameni, cum de îndrăznești să faci așa ceva ? Cutezi să alungi de la templul meu pe cei pe care-i ocrotesc ?!” Fără să se sfiască, Aristodicos a răspuns la întrebare : „Stăpîne, văd cît știi de bine să aperi pe cei care s-au pus sub ocrotirea ta, și kymeenilor le poruncești să-l dea pe mîna dușmanilor pe cel care le cere ocrotire ?”... „Da, așa poruncesc – cuvîntă iarăși zeul – pentru ca voi, săvîrșind o nelegiuire, să pieriți cît mai repede și pe viitor să nu mai veniți să întrebați oracolul meu ce aveți de făcut cu cei care vă cer ocrotirea“.

CLX Cînd kymeenii au auzit răspunsul ce le-a fost adus, l-au scos afară din oraș pe Pactyes și l-au trimis la Mytilene, de-

oarece nu voiau să piară dacă l-ar fi predat, dar nici să fie împresurați dacă l-ar fi ținut la ei. Mytilenienii, cărora Mazares le cerea printr-o solie să i-l dea pe Pactyes, tocmai se pregăteau s-o facă în schimbul unei anumite sume de bani, n-aș putea spune fără greș cât, fiindcă târgul nu s-a mai făcut ; kymeenii, de îndată ce auziră de tocmelile celor din Mytilene, trimițând o corabie la Lesbos, l-au dus pe Pactyes în Chios. Acolo, smuls cu silnicie de la altarul Athenei Poliuchos ³⁶⁷, a fost predat [perșilor] de locuitorii din Chios. Predarea se făcea în schimbul unei bucăți de pământ, numită a lui Atarneus. Acest ținut, zis al lui Atarneus, se află în Mysia, în fața Lesbosului ³⁶⁸. Perșii, punând mîna pe Pactyes, îl aruncară în temniță, dorind să-l înfățișeze lui Cyrus. Și a trecut pe urmă vreme îndelungată în care nici un locuitor din Chios, aducînd jertfă vreunui zeu, n-a mai împărsiat peste capetele victimelor boabe din orzul crescut în locul acesta, numit al lui Atarneus, nici n-a copt turte sacre din grîul venit de acolo, iar lumea înlătura de la ceremoniile religioase orice lucru adus de acolo.

CLXI După ce locuitorii din Chios l-au predat pe Pactyes, Mazares porni cu război împotriva celor care luptaseră alături de Pactyes la împresurarea lui Tabalos, și astfel izbuti să ia ca robi pe cei din Priene, trecu prin foc și sabie împreună cu oamenii săi întreaga cîmpie a Meandrului în lung și lat, și tot așa făcu și cu Magnesia ³⁶⁹. Apoi, destul de curînd, muri bolnav.

CLXII După moartea lui Mazares, îi urmă la comanda trupelor Harpagos, sosind din Asia de sus ; și acesta era med de neam, și anume același Harpagos pe care Astyages, regele meziilor, îl ospătase cu o masă nelegiuită, adică cel care-l ajutase pe Cyrus să pună mîna pe domnie. Harpagos, pus căpetenie peste oști de către Cyrus, cum ajunsese în Ionia porni la cucerirea cetăților, ridicînd movile de pământ ³⁷⁰ ; de îndată ce-i silea pe locuitori să se închidă după zidurile cetății, obișnuia să-i țină ascidiați, înălțînd sub ziduri grămezi de pământ.

CLXIII Cel dintîi oraș din Ionia pe care puse mîna a fost Foceea. Locuitorii de aci sînt cei dintîi eleni care au făcut lungi călătorii pe mare și au descoperit Marea Adriatică, Tyrrhenia ³⁷¹,

Iberia³⁷², Tartessosul³⁷³; în călătoriile lor pe mare, ei nu se slujeau de corăbii rotunde³⁷⁴ la înfățișare, ci de pentecontere. Când au sosit la Tartessos, cîştigară prietenia regelui de aci, numit Arganthonios, care a domnit la Tartessos optzeci de ani și a trăit o sută douăzeci. Foccenii se vîrîră într-atît sub pielea bătrînului, încît acesta mai întîi îi pofti să-și lase Ionia lor și să se așeze oriunde ar fi vrut în țara lui, iar apoi, cum nu putuse să-i înduplece, cînd a aflat de la ei despre primejdia medă care creștea într-una³⁷⁵, le dădu bani să-și ridice un zid de jur împrejurul orașului. Și le-a dat bani din belșug; căci lungimea zidului măsoară un număr mare de stadii, iar zidul a fost ridicat în întregime numai din pietre mari, meșteșugit potrivite între ele.

CLXIV Acestea sînt împrejurările care au dus la clădirea zidului Foccei. Harpagos, înaintînd cu armata ce-o avea, îi împresură pe foccenii, trimițîndu-le vorbă că s-ar mulțumi ca locuitorii să se învoiască să dărîme doar un singur meterez al zidului³⁷⁶ și să închine o singură locuință³⁷⁷. Foccenii, care aveau groază de sclavie, cerură un răgaz de o zi ca să chibzuiască înainte de a da răspunsul; pentru ziua îngăduită, îl rugau pe Harpagos să-și îndepărteze oștirea de sub zidurile lor. Harpagos le răspunse că-și dă bine seama ce au de gînd să facă, dar că totuși le va îngădui să țină sfat. Așadar, în ziua cînd Harpagos își îndepărtase oastea, foccenii își traseră penteconterele pe apă, încărcară femeile și copiii, toate lucrurile casnice cîte le aveau, și, pe deasupra, statuile din temple și alte odoare, afară de cele din bronz, marmură și de picturi. După ce au încărcat tot ce mai rămăsese, se urcară și ei pe corăbii și se îndreptară spre Chios. Iar perșii ocupară Foccea deșartă de locuitori³⁷⁸.

CLXV Foccenii, după ce locuitorii din Chios n-au vrut să le vîndă pe bani insulele numite Oinusse³⁷⁹ – de teamă ca nu cumva acestea să ajungă un nod de negoț, iar propria lor insulă să înceapă a fi ocolită din această pricină – porniră mai departe spre Kyrnos³⁸⁰. Aici, cu douăzeci de ani în urmă, ascultînd de îndemnurile unui oracol, întemeiaseră ei o colonie, pe nume Alalia³⁸¹. Arganthonios, pe vremea aceea, era mort de mult. În drum spre Kyrnos, mai întîi se abătură la Foccea, unde răpușeră străjile perșilor care păzeau orașul încredințat lor de Har-

pagos ; apoi, după ce terminară treaba aceasta, au pus blesteme înfricoșătoare pentru oricine ar fi părăsit ceata care pleca pe mare ; fără a se mulțumi numai cu blestemele, au zvîrlit în mare și un bulgăr de fier înroșit în foc, jurînd că nu se vor întoarce la Focea mai înainte ca fierul înroșit să se fi ridicat deasupra valurilor. Dar, pe cînd erau în drum spre Kynos, mai mult de jumătate din ei au fost cuprinși de jale și dor după orașul și ținutul unde crescuseră și, călcînd jurămintele făcute, s-au întors îndărăt la Focea. Cei care și-au ținut cuvîntul, desfășurîndu-și pînzele, au apucat calea mării, plecînd din insulele Oinuse.

CLXVI Cînd au ajuns la Kynos, au locuit aici vreme de cinci ani, alături de cei sosiți înaintea lor, și întemeiară sanctuare. Cum se țineau numai de prădăciuni și de jafuri pe la toți vecinii, tyrrenienii și carthaginezii³⁸² se înțeleseră între ei să pornească împotriva foceenilor, fiecare cu cîte 60 de corăbii. Foceenii își înarmară și ei corăbiile, în număr de șaiszeci, și ieșiră în întîmpinarea dușmanului în apele mării numită Sardoniană³⁸³. Încăierîndu-se într-o bătălie navală, foceenii cîștigară un fel de biruință „cadmeeană”³⁸⁴ ; patruzeci din corăbiile lor au fost nimicite, iar cele douăzeci cîte au mai rămas nu mai erau de întrebuițat, căci li se strîmbaseră ciocurile. Foceeni se întoarseră pe mare la Alalia, își luară femeile, copiii și avutul cît puteau corăbiile să poarte și, părăsind Kynosul, se îndreptară spre Rhegion³⁸⁵.

CLXVII Carthaginezii și tyrrenienii, pe oamenii care se aflau pe corăbiile nimicite și-i împărțiră între ei ca robi ; [locuitorii din Agylla]³⁸⁶ căpătară cea mai mare parte dintre robii foceeni, pe care, ducîndu-i în afară de oraș, îi uciseră cu pietre. De atunci, la agyllieni, oricine și orice ar fi trecut pe lîngă locul unde zăceau trupurile foceenilor, ajungea strîmb, schilod, slăbănog, fie că era vorba de vite mici, de vite de jug sau de oameni. Agyllienii, dornici să-și ispășească păcatul, au trimis la Delfi. Pythia le porunci să facă ceea ce, de altfel, mai săvîrșesc încă și azi : în cinstea celor uciși aduc sacrificii bogate și țin jocuri gimnice și alergări de cai. Așa fu soarta acestei părți dintre foceeni. Ceilalți însă, care au fugit la Rhegion, plecînd de aici mai departe, au pus mîna pe o așezare orășenească din ținutul

Oinotriei ³⁸⁷, care acum se numește Hyele ³⁸⁸. Ei colonizară orașul, după ce-au aflat de la un om din Poseidonia ³⁸⁹ că Pythia le poruncise prin oracolul dat să ridice doar un sanctuar în cinstea unui erou cu numele Kyrnos ³⁹⁰, nu să se așeze în insula cu acest nume. Iată dar care a fost soarta Foccei din Ionia.

CLXVIII Locuitorii din Teos se purtară și ei tot cam ca foccenii. Când Harpagos, cu ajutorul unui val de pământ, le-a cucerit întăritura zidurilor, urcându-se cu toții în corăbii, apucară pe mare spre Tracia și aici întemeiară orașul Abdera; orașul mai fusese o dată întemeiat, înainte de sosirea teenilor, de Timesios din Clazomenai, dar acesta n-a apucat să se bucure de liniște, căci a fost izgonit de traci; acum Timesios este constituit de locuitorii din Abdera ca un ergu.

CLXIX Foccenii și teenii au fost singurii dintre ionieni care n-au vrut să rabde jugul robiei și și-au părăsit țara. Ceilalți ionieni, afară de milesieni, îl înfruntară bărbătește pe Harpagos, ca și cei ce-au plecat, și se purtară vitejește, fiecare luptînd pentru patria lui; dar, fiind înfrinți și orașele lor cucerite, au rămas fiecare în țara lui și s-au supus poruncilor date. Cît privește pe milesieni, așa cum am arătat mai sus, deoarece făcuseră un jurămint de credință față de Cyrus, au trăit în liniște. În acest chip a fost Ionia robită pentru a doua oară. Când Harpagos i-a supus pe ionenii de pe continent, cei din insule, înspăimîntați de soarta acestora, s-au închinat de bunăvoie puterii lui Cyrus.

CLXX Cu toată nenorocirea care se abătuse peste ei, ionenii se mai strîngeau totuși în adunările de la Panionion. Aflu că Bias din Priene ³⁹¹ le-a înfățișat o povață foarte cuminte, pe care, dac-ar fi ascultat-o, le-ar fi stat în putere să ajungă cei mai fericiți dintre eleni; el i-a sfătuit ca, strîngînd laolaltă un singur pîlc de corăbii, să-și întindă pînzele și să pornească pe mare spre Sardinia, iar acolo să întemeieze un singur oraș pentru toți ionenii; astfel, scăpînd de jugul robiei, urmau să trăiască în bunăstare, stăpînind cea mai mare din toate insulele și poruncind ei altora ³⁹²; dacă aveau să rămîie pe loc, pe viitor, zicea el, nu mai întrezărea nici un fel de libertate pen-

tru ei. Acesta a fost îndemnul lui Bias din Priene, după prăbușirea ionienilor.

Și mai înainte încă de a fi fost cucerii, Thales din Milet, un bărbat care la obirșia sa era fenician³⁹³, le dăduse de asemenea o povață minunată atunci cînd i-a sfătuit pe ionieni să-și rînduiască o singură adunare, al cărei scaun urma să fie la Teos (căci Teosul se află drept în inima Ioniei); aceasta nu însemna de fel că celelalte orașe și-ar fi pierdut dreptul de a-și vedea singure de treburile lor, numai că ar fi fost socotite un fel de deme. Iată care au fost îndemnurile date ionienilor de către cei doi oameni de seamă.

CLXXI Harpagos, după ce a cucerit Ionia, a pornit cu război împotriva carienilor, caunienilor și lycienilor³⁹⁴, sporindu-și oastea cu ionieni și eolieni. Dintre cei înșirați mai sus, carienii au venit pe continent pornind din insule; în vechime, fiind supușii lui Minos și numindu-se lelegi³⁹⁵, ei stăpîneau insulele fără a plăti tribut, după cîte am putut afla din auzite despre vremi atît de îndepărtate; totuși, ori de cîte ori Minos le-ar fi cerut, îi dădeau oameni pentru corăbiile ce le-avea. Cum Minos își întindea stăpînirea peste nenumărate ținuturi și se arăta norocos în luptă, neamul carienilor ajunse și el, pe acea vreme, să se bucure între toate celelalte neamuri de o faimă fără pereche.

Carienilor li se datorează trei descoperiri de care s-au folosit și elenii: ei sînt cei care au arătat cum să se prindă de coifuri smocurile de păr și cum să se împodobească scuturile cu semne deosebite; tot ei sînt cei ce-au pus întîiași dată toartă de curea la scuturi; pînă atunci, toți cîți obișnuiau să se folosească de paveze le purtau fără curele pe dinăuntru³⁹⁶, mînuindu-le numai prin niște chingi de piele petrecute pe după gît și umărul stîng³⁹⁷. Mult mai tîrziu după aceea, ionienii și dorienii îi alungară din insule pe carieni, care astfel ajunseră pe continentul asiatic. Așa povestesc cretanii că s-a întîmplat cu carienii; dar spusele carienilor nu se potrivesc cu ale cretanilor; ei se socot a fi un neam băștinaș de pe continent care a purtat totdeauna numele ce-l are și acum. Ca mărturie, ei arată un străvechi sanctuar al lui Zeus Carianul la Mylasa³⁹⁸, unde sînt îngăduiți atît mysienii cît și lydienii ca rude ale carienilor; căci Lydos

și Mysos, după spusele lor, erau frații lui Car. Numai aceștia, prin urmare, sînt îngăduiți în templu, în timp ce pe alții, de alt neam, măcar că au ajuns să vorbească aceeași limbă cu carienii, nu-i îngăduie.

CLXXII Caunienii, în schimb, care într-adevăr îmi par băstinași, zic că s-ar trage din Creta. Cît privește limba lor, sau ei s-au dat după limba carienilor, sau carienii după ei (n-am cum să judec fără greș) ; ca moravuri însă, se deosebesc mult de ceilalți oameni, chiar și de carieni. De pildă, lor li se pare foarte nimerit să se adune la un loc după vîrstă și după prie-teșug, ca să bea împreună, cete-cete de bărbați, femei și copii. Odinioară, ei ridicaseră sanctuare și pentru divinități străine, dar pe urmă, răzgîndindu-se, se hotărîră să cinstească numai pe zeii lor strămoșești. Toată tinerimea caunică, îmbrăcîndu-și armele, se duse cu alai pînă la fruntariile Calyndei³⁹⁹, izbind în aer cu lăncile și strigînd într-una că-i alungă pe zeii străini. Iată ce fel de obiceiuri au.

CLXXIII Lycienii își trag obîrșia din Creta (căci odinioară întreaga Cretă era sub stăpînirea barbarilor). Fiii Europei, Sarpedon și Minos, s-au luat la ceartă în Creta pentru domnie ; Minos, ieșind biruitor, l-a alungat atît pe Sarpedon, cît și pe cei care-l sprijineau ; cei izgoniți au trecut în Asia, în ținutul Milyadei, căci ținutul locuit astăzi de lycieni nu e altceva decît vechea Milyada⁴⁰⁰, iar locuitorii purtau pe vremea aceea numele de solymi. Atîta timp cît peste ei domni Sarpedon, ei și-au păstrat numele adus cu ei [din Creta], și anume termili, așa cum, de altfel, mai sînt încă și acum numiți lycienii de către vecinii din jur. Dar după ce Lycos, fiul lui Pandion – alungat la rîndu-i de frate-său Aigeus – sosi de la Atena la Sarpedon, în țara termililor, după numele acestui Lycos, cu vremea s-au numit și ei *lycieni*⁴⁰¹. Obiceiurile lor sînt în parte cretane, în parte cariene. Totuși, au un obicei aparte, în care nu se potrive-sc cu nimeni : numele și-l iau după mamă, și nu după tată. Dacă cineva îl întreabă, de pildă, pe un vecin cine este, acesta îi răspunde povestindu-i cine a fost mama sa, și-i va înșirui bunicile din partea mamei. Dacă o femeie cetățeană de drept trăiește cu un sclav, copiii sînt socotiți oameni liberi ; iar dacă

un cetățean liber, fie el chiar fruntaș în cetate, are de soție o femeie străină sau o țiitoare, copiii nu se bucură de nici o vază ⁴⁰².

CLXXIV Carienii au fost cucerți de Harpagos, fără să fi săvârșit vreo faptă deosebită nici ei, și nici elenii care locuiesc în acest ținut. Printre alți eleni, s-au așezat aici și cnidienii, niște coloniști spartani, într-un ținut care înaintea în mare ; numele ținutului, care se află în prelungirea Chersonesului din orașul Bybassia ⁴⁰³ este Triopion ⁴⁰⁴. Această limbă de pământ se află în întregime sub stăpânirea cnidienilor, afară de un mic loc înconjurat de apa mării, mărginit către miazănoapte de Golful Ceramic ⁴⁰⁵, iar spre miazăzi de marea Symei și a Rhodosului. Locul, fiind atît de îngust, abia dacă are cinci stadii, căci cnidienii, pe timpul cînd Harpagos cucerea Ionia, tocmai se apucaseră să-l taie, cu gîndul să-și prefacă ținutul într-o insulă. Într-adevăr, tot ce rămînea despărțit de continent era numai al lor, căci ținutul Cnidosului se sfîrșește chiar acolo unde începe uscatul continentului ; tocmai pe aci urma să fie străpuns istmul. Pentru această lucrare, cnidienii foloseau multă mînă de lucru, dar cum la spartul pietrii lucrătorii se răneau cu așchii peste tot, și îndeosebi la ochi, mai mult decît era firesc, loviți parcă înadins de o putere de sus – cnidienii trimiseră la Delfi oameni care să întrebe ce anume piedică le stă în cale. Pythia, chiar după spusele cnidienilor, dădu acest răspuns în trimetri iam-bici ⁴⁰⁶ :

Să nu întăriți istmul, nici să nu-l săpați.

Zeus, de-ar fi vrut, în ostrov l-ar fi prefăcut.

Cnidienii, în fața acestui răspuns al Pythiei, și-au întrerupt săpatul și, fără nici un fel de împotrivire, s-au închinat lui Harpagos care înainta asupra lor cu armată.

CLXXV La miazănoapte de Halicarnas, în inima uscatului, locuiau pedasienii ; ori de cîte ori ei sau vecinii din jur aveau să pătească ceva rău, preotesei din templul Athenei îi creștea o barbă lungă, ceea ce s-a întîmplat de trei ori. Dintre toți locuitorii Cariei, numai ei i-au ținut piept o bucată de vreme

lui Harpagos și i-au pricinuit multă bătaie de cap întărindu-se pe un munte numit Lyda. În cele din urmă însă, au fost izgo-niți de aici.

CLXXVI Lycienii, la rîndul lor, cînd Harpagos își mîna oștirea spre cîmpia Xanthosului ⁴⁰⁷, îl înfruntară și, în bătălia care s-a încins – o mîna de oameni luptînd împotriva unui pu-hoi – ei săvîrșiră minuni de vitejie ; copleșiți însă și împinși în cetate, își adunară la un loc în cetățuie femeile, copiii, avu-tul și sclavii, și pe urmă le dădură foc ; cetățuia se mistui în flăcări. După această ispravă, legîndu-se prin jurăminte înfri-coșătoare, porniră să înfrunte dușmanul și au pierit cu toții vitejește, pînă la unul, pe cîmpul de luptă. Dintre xanthienii care se mai numesc astăzi lycieni, afară de optzeci de familii, restul sînt numai venetici ; aceste optzeci de familii s-au nime-rit, pe acea vreme, să fie afară din oraș și doar așa au scăpat cu viață. Iată cum s-a făcut Harpagos stăpîn peste Xanthos. Tot așa a cucerit și Caunosul ; locuitorii din Caunos au urmat în multe privințe pilda lycienilor.

CLXXVII În timp ce Harpagos pustia Asia de jos, Cyrus însuși trecea prin foc și sabie părțile de sus ale Asiei, supunînd rînd pe rînd toate neamurile, fără a scăpa vreunul din vedere. Vom trece sub tăcere pe cele mai multe dintre ele, dar vom aminti de neamurile care i-au dat cel mai mult de furcă și sînt cele mai vrednice de pomenire.

CLXXVIII Cînd Cyrus sfîrși cucerirea întregului conti-nent ⁴⁰⁸, își îndreptă atacurile împotriva asirienilor. În Asiria se află multe orașe destul de însemnate ⁴⁰⁹, dar cel mai vestit și mai puternic, care după căderea Ninivei ajunsese cetatea de scaun ⁴¹⁰, era Babilonul. Iată care este înfățișarea acestui oraș.

Orașul se află așezat într-o cîmpie întinsă, e pătrat ⁴¹¹, și fiecare latură are o întindere de o sută douăzeci de stadii, toate laturile la un loc însumînd patru sute optzeci de stadii ⁴¹². Aceasta este întinderea Babilonului. Orașul întrece în frumu-sețe toate celelalte orașe despre care avem cunoștință. Mai întîi, este înconjurat de un șanț adînc și lat, plin cu apă ; urmează un zid de întărire lat de cincizeci de coți „regești” și înalt de

două sute de coți ; cotul „regesc“ este mai lung cu trei degete decît cel obișnuit ⁴¹³.

CLXXIX Se cuvine să mai adaug, după cele spuse mai sus, la ce-a fost folosit pămîntul scos din șanț și cum a fost durat zidul. Pe măsură ce se săpa șanțul, pămîntul scos din groapă era prefăcut în cărămizi ; cînd făceau un număr destul de mare de cărămizi, le ardeau în cuptoare ; pe urmă, întrebuițînd în loc de tencuială smoală fierbinte și la fiecare al treizecilea rînd de cărămizi așternînd straturi de rogojină, au întărit mai întîi marginile șanțului, iar pe urmă au ridicat în același fel și zidul ⁴¹⁴.

Sus, pe coama zidului, au clădit la margine niște turnuri cu o singură încăpere ⁴¹⁵, cu fața întoarsă unul spre altul. Locul lăsat deschis între turnuri era larg cît să întoarcă un car cu patru cai. În zid, de jur împrejur, sînt deschise o sută de porți ⁴¹⁶, cu totul de aramă, avînd atît ușorii, cît și pragul de sus tot de aramă. Mai era și un alt oraș, departe de Babilon cale de opt zile, și anume Is ⁴¹⁷. Pe aci trece un rîu nu tocmai mare. Tot Is se cheamă și riul. Acest rîu se varsă în fluviul Euftrat. Cînd izvorăște, odată cu apa, riul azvîrle în sus și o mare cantitate de fiței ; de aci a fost adusă și smoala pentru zidul de la Babilon.

CLXXX În felul acesta s-a clădit întăritura orașului Babilon. Orașul se împarte în două : el este tăiat drept pe la mijloc de un fluviu mare, adînc și repede, numit Euftrat, care vine din Armenia și se varsă în Marea Erythreei. Prin urmare, zidul dinafară se prelungește și de-o parte și de alta, pînă la marginile fluviului ⁴¹⁸ ; din acest loc, zidul cotește îndărăt, urmînd ambele maluri ale fluviului, dar nu mai este făcut decît din cărămizi arse ⁴¹⁹.

Orașul are numeroase case cu trei sau patru caturi ⁴²⁰ și este străbătut de străzi drepte, care se taie de-a curmezișul cu cele ce duc spre fluviu. În fața fiecărei străzi în parte, în zidul care mărginea fluviul, se aflau niște porțițe, de asemenea de aramă și tot atîtea la număr cîte erau și străzile ; porțițele dădeau tot spre fluviu.

CLXXXI Zidul de care am pomenit este un fel de pavăză a oraşului ; pe dinăuntru se întinde un alt zid, care nu-i cu nimic mai prejos decît celălalt, atîta doar că e mai îngust ⁴²¹. În fiecare din cele două părţi ale oraşului se află la mijloc un mănunchi de clădiri întărite : într-o parte, palatele regeşti înconjurate de un zid mare şi puternic ⁴²² ; în cealaltă, un sanctuar cu porţi de aramă al lui Zeus Belos ⁴²³, care mai putea fi văzut încă pe vremea mea ⁴²⁴, alcătuind un pătrat cu latura de două stadii. În mijlocul sanctuarului se ridică un turn trainic, avînd şi în lungime şi în lăţime cîte un stadiu ; pe acest turn se înalţă un altul, apoi pe acesta din urmă încă unul, şi tot aşa pînă la opt turnuri. Urcuşul pînă-n vîrf se face pe dinafară, pe o scară răsucită care înconjoară toate turnurile ⁴²⁵ ; cam pe la mijlocul urcuşului se află un popas şi locuri unde se pot aşeza ca să se odihnească cei ce urcă. În ultimul turn se află un mare templu în care se găseşte un pat larg, frumos aşternut, lîngă care stă o masă de aur. Înăuntru nu-i aşezată nici o statuie şi nici o făptură omenească nu-şi petrece aici nopţile, afară doar de cîte o femeie din împrejurimi, pe care zeul a ales-o dintre toate ; aşa cel puţin spun chaldeenii, care sînt preoţii acestui zeu.

CLXXXII Aceiaşi preoţi chaldeeni spun un lucru pe care mie parcă nu-mi vine să-l cred, şi anume că zeul însuşi vine adesea în templu, unde se întinde pe pat, aşa cum, de altfel, se întîmplă şi la Theba în Egipt, după spusele egiptenilor (căci şi acolo o femeie îşi petrece noaptea în templul lui Zeus thebanul ⁴²⁶ şi se zice că nici una, nici alta, din cele două femei, n-au nici un fel de legături cu vreun bărbat muritor), de asemenea şi la Patara, în Lycia, ori de cîte ori se află de faţă preoteasa zeului ⁴²⁷ ; căci în acele locuri oracolul nu răspunde mereu ; dar cînd preoteasa e acolo, atunci se închide cu zeul peste noapte înăuntrul templului.

CLXXXIII În sanctuarul Babilonului se mai află în partea de jos şi un alt templu ⁴²⁸, unde este o mare statuie de aur, înfăţişîndu-l pe Zeus şezînd ⁴²⁹, iar alături de statuie o masă mare, făurită toată din aur ; treptele şi tronul statuii tot de aur sînt ; după spusele chaldeenilor, toate la un loc trag opt

sute de talanți aur ⁴³⁰. În afara templului, vezi un altar de aur ; dar mai este și un alt altar mare, pe care sînt sacrificate vite împlinite ca vîrstă ; căci pe altarul de aur nu este îngăduit să fie jertfite decît animale de lapte. Pe altarul cel mare, chaldeenii ard în fiecare an și tămîie în valoare de o mie de talanți, atunci cînd țin sărbători în cîntea acestui zeu.

Pe timpul lui Cyrus, în sfîntul lăcaș de care vorbesc, se mai afla încă o statuie uriașă înfățișînd un om, toată de aur, înaltă de doisprezece coți ; eu n-am mai apucat s-o văd, mă mulțumesc numai să vă spun cele ce știu de la chaldeenii ; Darius, fiul lui Hystaspes, care-și pusese în gînd să ia statuia, n-a cutezat totuși să se atingă de ea ; dar Xerxes, fiul lui Darius, s-a făcut stăpîn pe ea și l-a omorît pe preotul care-l oprea să clinească statuia. Acestea sînt odoarele sanctuarului din Babilon ; dar acolo mai pot fi văzute și multe alte prinoase aduse de muritorii de rînd.

CLXXXIV Aceasta este înfățișarea Babilonului ; orașul a avut, negreșit, mulți regi la cîrmă, de care voi pomeni în istoria Asiriei ⁴³¹ ; ei au înfrumusețat zidurile și sanctuarele orașului ; în șirul lor se numără și două femei. Cea care a domnit mai întîi, cu cinci generații înaintea celei de-a doua, se numea Semiramida ⁴³². Ea a ridicat în cîmpie niște diguri de pămînt vrednice de văzut ; mai înainte vreme, Eufratul ieșea din albie adesea, înecînd cîmpia toată.

CLXXXV Regina care a domnit după Semiramida se numea Nitocris ⁴³³ ; mai înțeleaptă decît înaintașa ei, a lăsat în urmă-i monumente pe care le voi înșira pe rînd și, văzînd cît a crescut puterea mezilor și cît de amenințătoare ajunsese – mezii cuțerînd de la asirieni mai multe orașe, printre care și Ninive – a luat împotriva lor măsuri de apărare cît a putut mai bine ⁴³⁴.

Mai întîi, Eufratul, care trece prin mijlocul orașului, din drept cum era, l-a făcut să curgă pieziș și cotit, punînd să se sape canale în partea de miazănoapte a orașului, în așa fel încît cursul fluviului trece de trei ori printr-un anumit tîrg al Asiriei. Numele tîrgului străbătut de Eufrat este Ardericca ; pînă și acuma încă, cei ce pleacă de pe țărmurile Mediteranei spre Babilon, coborînd fluviul Eufrat în trei zile, trec de trei

ori pe lângă această localitate. Regina a pus deci să se facă o lucrare de proporții uriașe ; de asemenea a mai ridicat niște întărituri de pământ de-a lungul ambelor maluri ale fluviului, vrednice și ele de văzut pentru grosimea și înălțimea lor.

Mult mai sus de Babilon ⁴³⁵, la mică depărtare de fluviu, a mai săpat un lac unde să se adune apele, poruncind să se sape într-una, pînă cînd se va da de apă ; ca lățime, malul lacului are un perimetru care măsoară patru sute douăzeci de stadii. Cu pămîntul scos prin săpături a înălțat, în schimb, malurile fluviului, ridicînd de-a lungul lor un val de pământ. Cînd săpătura a fost gata, a pus să se aducă piatră, ridicînd și un parapet de jur împrejurul lacului.

Regina a făcut amîndouă lucrările, cotirea fluviului și lacul pe locul unde odinioară se întindeau numai mlaștini, pentru ca fluviul, fiind frînt în coturi, să curgă mai lin și drumul corăbiilor spre Babilon să ajungă și el cotit, iar la sfîrșitul drumului de apă să fie nevoie de un lung înconjur al lacului. Ea a făcut lucrările în acea parte a țării unde se deschideau trecători și pe unde trece cea mai scurtă cale din Media ⁴³⁶, ca nu cumva mezii, venind tot mereu în Asiria, să prindă ceva de veste din ce punea la cale.

CLXXXVI Săvîrșind aceste săpături, regina ridica totodată și o stavilă ⁴³⁷ ; din ele însă mai trase un folos : fiind împărțit în două și fluviul tăindu-l pe la mijloc – sub regii care domniseră mai înainte – cînd voia cineva să treacă dintr-o parte într-alta a orașului era nevoit să ia o barcă ; după socotința mea, lucrul era destul de sîciitor. Regina s-a gîndit și la asta. Pe vremea cînd a săpat lacul pentru strînsul apelor, legată de această lucrare, a mai lăsat în urmă-i încă una care să amintească de numele ei. A pus să se taie lespezi uriașe de piatră și, cînd le-a avut gata pregătite și albia pentru viitorul lac a fost săpată, a întors toată apa fluviului în groapa deschisă ; pe cînd lacul se umplea, vechea albie a fluviului, golită acum de apă, a secat. Atunci, regina a pardosit marginile fluviului pe bucata care străbătea orașul, cum și coborișurile de la porțițe spre fluviu, cu cărămidă arsă, așa cum ai clădi un zid. Pe de altă parte, tocmai pe la mijlocul orașului, a ridicat un pod din piatra scoasă din săpături, legînd între ele pietrele prin scoabe

de fier și plumb. Peste pod se întindeau, de cum se lumina de ziuă, niște blăni pătrate de lemn, pe care babilonienii puteau să treacă ; noaptea însă, blănila erau ridicate, ca nu cumva oamenii să hoinărească dintr-o parte în cealaltă a fluviului și să se fure unii pe alții. În cele din urmă, cînd lacul săpat s-a umplut cu apa fluviului și cînd lucrul la pod s-a isprăvit, regina a întors Eufratul în vechea lui matcă. Astfel se părea că mlaștina secată va aduce foloase în viitor, iar pentru cetățeni se durase un pod.

CLXXXVII Aceleiași regine îi dădu prin gînd o viclenie năstrușnică : deasupra porții celei mai umblate a orașului, sus de tot, sprijinit de stîlpii porții, a poruncit să i se construiască mormîntul, pe care înscrise următoarele rînduri, care glăsuiau așa : „Dacă vreunul din regii Babilonului care vor domni după mine se va găsi cîndva în mare strîmtoare de bani, să-mi deschiză mormîntul și să ia bănet cît va voi ; totuși, în alte împrejurări, dacă nu se află la mare strîmtoare, să nu care cumva să-l deschiză, că nu va fi spre binele lui“.

Acest mormînt a rămas neatins pînă pe vremea cînd domnia a ajuns în mîinile lui Darius. Lui Darius îi era ciudă să treacă pe sub acele porți și să nu se folosească de banii închiși acolo, care parcă îl poșteau să-i ia. De trecut însă nu trecea niciodată pe acolo, ca să nu aibă leșul deasupra capului. Deschizînd mormîntul, nu găsi totuși nici un ban, ci numai rămășițele lui Nitocris și o altă inscripție, glăsuind astfel : „Dacă n-ai fi fost nesățios după bani și nerușinat în lăcomia după cîștig, n-ai fi deschis raclele celor morți“⁴³⁸. Așa se spune că era această regină.

CLXXXVIII Cyrus merse cu război împotriva feciorului acestei regine, care purta numele de Labynetes, ca și tatăl său⁴³⁹, și cîrmuia peste asirieni⁴⁴⁰. Marele rege nu pornește la război pînă nu are adunate de acasă și merinde și vite ; el aduce cu sine pînă și apă din fluviul Choaspes, care trece prin dreptul Susei, singurul fluviu din care bea regele ; regelui nu-i este îngăduit să bea din nici un alt fluviu. Apa din Choaspes, după ce se fierbe, este dusă în ulcioare de argint pe un număr

nesfârșit de căruțe cu patru roți, trase de catîri, care-l însoțesc de fiecare dată pe rege ori încotro ar merge.

CLXXXIX Pornind împotriva Babilonului, Cyrus ajunsese la fluviul Gyndes ⁴⁴¹, ale cărui izvoare se află în munții matienilor ⁴⁴². Fluviul trece prin ținutul dardanilor ⁴⁴³ și se varsă în alt fluviu, Tigru, care, rostogolindu-și apele de-a lungul orașului Opis, se varsă în Marea Erythreii. Când Cyrus încerca să treacă acest fluviu, adică Gyndesul, apă care se poate trece numai cu barca, unul din caii sfinți, albi la culoare ⁴⁴⁴, din neastîmpăr, sări în apă și încercă să treacă înot ; șuvoiul apei însă îl tîri și-l trase la fund, înghițindu-l. Cyrus se minie strașnic pe fluviu, pentru că-l înfruntase, și se laudă că-l va face atît de mic și de neputincios, încît, pe viitor, pînă și femeile îl vor trece lesne, fără să-și ude măcar genunchii.

După ce-și strigă amenințarea, amînînd războiul împotriva Babilonului, Cyrus își împărți oastea în două, apoi o răsfiră de-a lungul unor semne trase cu funia, semne după care urmau să fie săpate cîte o sută optzeci de canale pe ambele maluri ale Gyndesului, brăzdînd ținutul în lung și-n lat. La sfîrșitul pregătirilor, porunci oamenilor să înceapă săpăturile. Ținînd seama de mulțimea de oameni care lucrau, săpatul a fost dus la bun sfîrșit, totuși, cu munca asta s-a pierdut toată vara.

CXC După ce Cyrus s-a răzbunat pe fluviul Gyndes, împărțindu-i apele în trei sute șazeci de canale ⁴⁴⁵, la ivirea primelor semne de împrîmăvărare în anul următor, își urmă calea spre Babilon. Babilonienii îl întîmpinară cu armele. Nici nu se apropie bine de oraș că babilonienii îl și atacară, însă fură înfrinți în luptă și siliți să se tragă după zidurile orașului. Dar, cum știau prea bine încă dinainte vreme că Cyrus nu se va astîmpăra, ba, dimpotrivă, văzîndu-l cum se leagă de fiecare neam în parte, fără osebite, ei își căraseră în cetate merinde pentru mai mulți ani. Deocamdată nu duceau nici o grijă de impresurare, pe cînd Cyrus se afla în încurcătură din pricina timpului care se tot scurgea fără ca lucrurile să meargă înainte.

CXCI Pînă la urmă, fie că cineva i-a venit în ajutor cu un sfat bun, văzîndu-l la grea cumpănă, fie că singur s-a gîndit

la ce avea de făcut, iată ce-a săvîrșit : așezîndu-și grosul oștirii la intrarea în oraș a fluviului, adică acolo pe unde fluviul pătrunde în oraș, iar restul în spatele orașului, adică acolo pe unde fluviul iese din oraș, le porunci oamenilor ca, de îndată ce vor vedea că riul se poate trece cu piciorul, să pătrundă în oraș prin albia lui. După aceste rînduieli și porunci, el plecă, luînd cu sine pe ostașii cei mai nevrednici. Ajuns lîngă lacul de strînsoare, ceea ce regina făcuse odinioară cu fluviul și lacul, refăcu și Cyrus, după pilda ei. Folosind un canal, regele îndrumă apele fluviului spre lacul care acum era ca o mlaștină, și astfel, scăzînd apele fluviului, făcu ca vechea albie să poată fi trecută cu piciorul.

După ce s-a terminat lucrarea, perșii, care așteptau să dea năvală, intrară în Babilon, urmînd albia Eufratului ⁴⁴⁶ ; apa, scăzută, abia de le ajungea pînă la coapse.

Dacă babilonienii ar fi prins dinainte de veste sau ar fi băgat de seamă cele ce săvîrșea Cyrus, i-ar fi lăsat ⁴⁴⁶ bis pe perși să pătrundă în oraș și i-ar fi zdrobit pînă la unul ; ei n-aveau decît să închidă toate porțile care dădeau spre fluviu și, urcîndu-se pe zidurile care se înălțau de-a lungul malurilor fluviului ⁴⁴⁷, i-ar fi putut prinde pe dușmani ca într-un năvod.

Dar perșii se năpustiră asupra lor prin surprindere. Din pricina întinderii orașului, cum povestesc cei de prin partea locului, marginile Babilonului căzuseră de mult pradă vrăjmașului și locuitorii din inima orașului încă habar n-aveau că erau în mîna perșilor ; cum se mai nimerise să fie la ei și o zi de sărbătoare, o duceau numai într-o petrecere, dănțuind tot timpul, pînă ce aflară de nenorocirea care-i ajunsese. În acest chip a fost luat Babilonul pentru prima oară ⁴⁴⁸.

CXCII Voi arăta prin mai multe dovezi cît este de mare bogăția Babilonului. Printre altele, iată, de pildă : întreg pămîntul cîrmuit de marele rege este împărțit [în satrapii], pentru cheltuiala lui și a oștirii sale, în afara tributului obișnuit. Din cele douăsprezece luni cîte sînt într-un an, vreme de patru luni regele este întreținut de regiunea Babilonului, iar în celelalte opt, de tot restul Asiei, în afara de această regiune. Prin urmare, în privința rodniciei, pămîntul asirian face cît o treime din Asia. Cîrmuirea acestui ținut (satrapie, cum zic perșii) este

cea mai de seamă dintre toate ; aici, lui Tritantaichmes, fiul lui Artabazos, care primise de la rege această satrapie, fiecare zi îi aducea un venit de o întreagă *artabe* de argint (*artabe* este o măsură persană care depășește cu trei hoinițe medimna attică) ⁴⁴⁹. Satrapul mai avea în stăpînire proprie o herghelie de cai, afară de cei de război ; armăsarii pentru prăsilă erau în număr de opt sute, iar iepe, în număr de șaisprezece mii, deci douăzeci de iepe la un armăsar. De asemenea, se creșteau ciini de India ⁴⁵⁰ în număr atît de mare, încît patru tîrguri întinse de la șes erau ținute să aibă numai grija hranei pentru haitele de ciini, fiind scutite de orice alte dări. Acestea erau drepturile de care se bucura satrapul Babilonului.

CXCIII Pămîntul Asiriei primește puțină ploaie, iar rădăcina grîului se nutrește în felul următor : recolta crește și bobul se coace numai prin stropire cu apă din fluviu ; fluviul nu se revarsă aici peste ogoare ca în Egipt, ci apa este cărată cu brațele de la fluviu sau scoasă cu ajutorul unui soi de cumpene. Întregul ținut al Babilonului, întocmai ca și Egiptul, este brăzdat de o rețea de canale. Cel mai mare dintre aceste canale, îndreptat spre răsăritul soarelui de iarnă ⁴⁵¹, poate fi umblat de corăbii ; pornind de la Eufrat, canalul leagă Eufratul de celălalt fluviu, anume Tigrul, pe malurile căruia se ridica cetatea Ninivei.

Din toate țările cîte le cunoaștem, aceasta este cea mai prielnică creșterii roadelor Demetrei.. ^{451 bis} ; localnicii nici nu încearcă să crească în pămîntul acesta arbori, nici smochinul, nici vița de vie, nici măslinele. Dar pentru culturile de cereale pămîntul este atît de mînos, încît de obicei aduce de două sute de ori cît ai semănat, iar în anii doesebit de buni – chiar și de trei sute de ori. Frunzele de grîu și de orz sînt adesea late de patru degete ; măcar că știu despre mei și susan că ating înălțimea unui arbust, nu voi mai aminti acest lucru, cunoscînd prea bine că pentru cei care n-au fost în țara Babilonului nici cele ce-am spus despre bucatele cîmpului nu vor găsi prea multă crezare.

Babilonienii nu se folosesc de untdelemn de măsline, ci de uleiul pe care-l storc din susan. Pe tot întinsul cîmpiei cresc palmieri, din care cei mai mulți poartă rod. Din rodul palmierilor, o parte se mănîncă, iar din cealaltă se scoate un fel de

vin și miere. Îngrijesc palmierul așa cum se îngrijește smochinul ; ei împreunează rodul acelor palmieri, căroră elenii le zic „bărbătești“, cu rodul palmierilor care fac curmale, pentru ca musculița, pătrunzînd în curmală, să-i ajute să se coacă și să n-o lase să cadă ; căci palmierii bărbătești poartă în fructul lor astfel de musculițe, întocmai ca și smochinii sălbatici ⁴⁵².

CXCIV Urmează să vorbesc despre ceea ce, după oraș cel puțin, se înfățișează ochilor mei drept cea mai mare minune din țara asta.

Bărcile cu care localnicii coboară fluviul spre Babilon sînt rotunde și făcute în întregime din piele ⁴⁵³, căci, atunci cînd făuresc coastele din nuiile de salcie tăiate din ținutul Armeniei, care se află mai sus de Asiria, le învelesc pe dinafară cu piei tăbăcite, care alcătuiesc un fel de fund, fără a mai rotunji pupa sau a mai ascuți prora. Bărcile iau astfel înfățișarea unor scuturi ; pe dinăuntru căptușesc cu paie fiecare barcă, iar apoi, încărcîndu-le cu mărfuri, le dau drumul să plutească la vale. În acest chip se transportă numeroase vase pline cu vin adus din Fenicia ⁴⁵⁴.

Barca este cîrmuită de doi oameni care stau în picioare și care se ajută fiecare de cîte o vîslă : unul trage spre sine visla, iar celălalt o împinge. Aceste bărci nu sînt deopotrivă de mari, ci cînd foarte mari, cînd ceva mai mici ; cele mai mari cară poveri pînă la cinci mii de talanți ⁴⁵⁵. În fiecare barcă se află cîte un măgar viu, iar în cele mai mari chiar mai mulți. După ce luntrașii ajung plutîș la Babilon și își desfac încărcătura, scot în vînzare și pereții vasului, și paiele din bărci, strigînd în piață cît îi ține gura. Pieile însă le încarcă pe spinarea măgarilor și se întorc cu ele cu tot în Armenia – căci, să mai urce cu barca îndărăt, în susul fluviului, nu e nicicum cu putință, curentul apei fiind prea repede. Iată de ce nu-și fac oamenii bărcile din lemn, ci din piele. Cînd ajung îndărăt în Armenia – tot mîinîndu-și măgarii pe la spate –, își făuresc alte bărci în același chip. Acestea aveam să vă spuî despre înfățișarea bărcilor din acest ținut.

CXCV Ca îmbrăcăminte, babilonienii poartă o tunică de in care le ajunge pînă la călcîi, peste aceasta își trag o altă tunică,

de lână, și pe urmă se înfășoară cu o mantie ușoară, albă la culoare. Încălțăminte care se poartă în partea locului seamănă cu embadele beoțiene ⁴⁵⁵ bis. Părul și-l poartă în plete, încins cu mitră, iar trupul și-l ung în întregime cu miresme. Fiecare poartă cu sine un sigiliu și un toiag lucrat de mână ; în vârful fiecărui toiag se află un chip, fie măr, trandafir, crin, pajură sau orice alt semn, căci după datină nu le e îngăduit să poarte un toiag fără un anume semn ⁴⁵⁶. Iată care le este găteala.

CXCVI La ei sînt statornicite următoarele rînduieli de viață. Cea mai înțeleaptă, după socotința mea, era una pe care am aflat că o au și veneții, un neam illyric ⁴⁵⁷. În fiecare sat, o dată pe an, se ținea următoarea sărbătoare : cîte fete erau de măritat, toate erau strînse la un loc și, în jurul lor, se așezau roată o mulțime de bărbați. Ridicîndu-le pe rînd în picioare, un crainic le scotea în vînzare pe fiecare în parte ; începutul se făcea cu cea mai frumoasă dintre toate, apoi, după ce fata era vîndută la mezat pe bani buni, era strigată alta, care venea la rînd, ca frumusețe, după prima. Vînzarea se făcea în vederea căsătoriei. Tinerii babilonieni în vîrstă de însurătoare, cîți erau bogați, întrecîndu-se unii pe alții, își cumpărau la mezat cele mai frumoase fete ; tinerii din popor, și ei buni de însurat, care n-aveau ce face cu o înfățișare frumoasă, luau fetele mai urîte, dar totodată și ceva bani. Căci, de îndată ce isprăvea cu vînzarea celor frumoase, crainicul obișnuia să ridice pe cea mai slută, sau chiar pe una schiloadă – dacă era vreuna – și-i striga numele, întrebînd cine voia s-o ia de nevastă, oferind totodată și cea mai mică sumă de bani – pînă cînd o dădea celui care primea s-o ia și pentru banii aceia puțini. Banii proveneau din vînzarea frumoaselor, și astfel cele frumoase le măritau pe cele slute și pe cele schiloade. Nimănui nu-i era îngăduit să-și dea fata după cine vrea ⁴⁵⁸, dar nici să ducă acasă fata cumpărată fără a-și găsi pe cineva care să dea chezașie pentru el ; cumpărătorul trebuia să găsească mai întîi chezași c-o va lua de nevastă și abia după aceea putea s-o ducă la el acasă ; dacă cei doi nu se potriveau, legea zicea ca banii să fie dați îndărăt. În schimb, era îngăduit oricui să ia parte la tîrg, chiar dacă venea dintr-un alt sat.

Prin urmare, aceasta era cea mai înțeleaptă din rînduielele de odinioară ale babilonienilor, care însă nu mai dăinuie astăzi. De curînd au născocit altceva, pentru ca fetele lor să nu îndure trai rău din partea bărbaților și nici să nu fie înstrăinate în alte orașe ⁴⁵⁹ ; de cînd au căzut sub jugul robiei și, asupriți de vrăjmaș, și-au prăpădit averea, tot omul din popor, ajuns la mare nevoie, își lasă fetele să se vîndă pe bani.

CXCVII Iată acum o altă rînduială, a doua la rînd în privința înțelepciunii ce-o dovedesc : pe bolnavi îi scot în piața publică, căci pe la ei nu sînt medici ⁴⁶⁰. Oamenii, tot trecînd prin fața bolnavului, îi dau sfaturi cu privire la boală, fie că au zăcut chiar ei de același rău ca și bolnavul, fie că i-au văzut pe alții suferind ; apropiindu-se de bolnav, în afară de sfaturi, îl îndeamnă să facă ceea ce au făcut la rîndul lor ca să scape de aceeași boală sau i-au văzut pe alții că fac. Nu este iertat să treci tăcînd din gură pe lîngă un bolnav și să nu-l întrebi de ce boală zace.

CXCVIII Leșurile le ung cu miere ; încolo tînguirile și bocetele de moarte sînt aproape la fel cu cele din Egipt.

Ori de cîte ori un soț babilonian s-a împreunat cu nevasta lui, se așază lîngă un vas în care ard mirodenii ; nevasta, de cealaltă parte a vasului, face și ea același lucru. Cînd mijeste de ziuă, se spală amîndoi ; căci, pînă nu s-au spălat, nu le este îngăduit să se atingă de vreun vas. Același obicei îl păzesc și arabii.

CXCIX Dar cel mai rușinos din obiceiurile cîte le au babilonienii este acesta : fiecare femeie din ținut are datoria, o dată în viața ei, să stea în templul Afroditei și să se dea unui bărbat străin ⁴⁶¹. Multe din ele, mîndre de averea lor, socotind înjositor să se amestece în gloată, așteaptă în fața templului în care acoperite cu coviltir ; în urma lor se află o grămadă de slugi. Dar cele mai multe fac așa : în număr mare, cu capul încins de un curmei de sfoară ⁴⁶², se așază pe jos în incinta sacră a templului Afroditei ; unele vin, altele se duc. Printre femei se deschid în toate părțile cărări mărginite cu frînghii, pe unde trec într-una bărbații care aleg. Cînd o femeie s-a

așezat în acest loc, nu se mai poate întoarce acasă pînă ce vreunul dintre străini, zvîrlindu-i bani în poală, nu se împreună cu ea în afara templului⁴⁶³. Atunci cînd îi azvîrle banii, bărbatul trebuie să rostească : „Chem pentru tine pe zeița Mylitta“. Asirienii numesc Mylitta pe Afrodita. Banii aruncați pot fi cît de puțini ; bărbatul n-are de ce să se teamă că va fi respins ; legea nu îngăduie acest lucru, căci banii devin sfințiți. Femeia urmează pe cel dintîi bărbat care i-a aruncat bani și nu înlătură pe nimeni. După ce s-a împreunat cu acel bărbat, dezlegată de orice îndatorire față de zeiță, se întoarce acasă, și din clipa aceea n-o mai poți ademeni nici chiar de-ai acoperi-o cu aur⁴⁶⁴. Cele frumoase la față și bine făcute se întorc repede acasă, dar cele slute așteaptă mult și bine, nefiind în stare să împlinească cerința legii ; sînt unele care așteaptă pînă și trei, patru ani. În unele părți din Cipru se află o rînduială asemănătoare cu aceasta.

CC Acestea sînt rînduielile de viață statornicite la babilonieni. Printre ei se află trei triburi care nu mănîncă nimic altceva decît pește, pe care, după ce l-au prins, îl usucă la soare și pe urmă îl pun în niște piulițe, îl pisează, apoi îl cern prin niște pînză rară. Fiecare mănîncă peștele după plac, fie frămîntîndu-l într-un fel de cocă groasă, fie punîndu-l la cuptor ca pe o pîine.

CCI Cînd și acest neam a fost supus de Cyrus, pe marele rege îl cuprinsese dorința să-i aducă sub ascultarea sa și pe masageți. Neamul massageților se spune că este și mare și viteaz, locuind spre partea unde răsar zorile și soarele, dincolo de fluviul Araxes, în fața isседonilor⁴⁶⁵ ; unii mai spun că acest neam ar fi scit la obîrșia lui.

CCII Araxes⁴⁶⁶, după unii se zice că ar fi mai mare decît Istrul⁴⁶⁷, după alții, mai mic. De-a lungul său, după cîte se spun, sînt presărate o sumedenie de insule care se apropie ca mărime de Lesbos ; pe aceste insule, oamenii, care vara se hrănesc cu tot soiul de rădăcini dezgropate din pămînt, își strîng deoparte grămezi de fructe coapte, culese din pomi, și cu aceste fructe se hrănesc în timpul iernii. Se mai zice că ei ar fi des-

coperit și un pom purtător de niște fructe pe care – după ce se strîng laolaltă pe ginți și aprind un foc mare în jurul căruia se așază – le aruncă în jar și apoi se îmbată criță de mireasma lor, așa cum se îmbată elenii cu vin, însă numai trăgînd pe nări mirosul răspîndit din fructul care arde aruncat pe jăratîc ; cu cît aruncă mai multe asemenea fructe, cu atît se îmbată mai tare, pînă cînd, sculîndu-se în picioare, se apucă de dănuțuit și de cîntat. Așa se spune c-ar fi felul lor de trai.

Fluviul Araxes curge din ținutul matienilor ⁴⁶⁸, de unde vine și Gyndesul, cel care a fost despărțit de Cyrus în trei sute șaizeci de canale ; Araxes se varsă prin patruzeci de guri, din care toate, afară de una singură, se pierd în mlaștini și smîrcuri, pe unde se zice că sălășluiesc niște oameni care mănîncă pește crud, iar ca îmbrăcăminte folosesc pielea de focă. Una din gurile Araxesului dă însă fără nici o piedică în Marea Caspică.

CCIII Marea Caspică este de sine stătătoare, fără a mai da în cealaltă mare ; căci marea brăzdată de corăbiile elene ⁴⁶⁹, ca și cea de dincolo de coloanele lui Heracles, numită Atlantis ⁴⁷⁰, și Marea Erythraea ⁴⁷¹ nu sînt de fapt decît una și aceeași mare. În schimb, Caspica este o mare aparte ⁴⁷², avînd o lungime de cincisprezece zile, dacă o străbați într-o corabie cu vîsle ⁴⁷³, iar ca lățime, acolo unde e mai lată, opt zile. În ținuturile care se întind la apus de coasta acestei mări, se răsfirea coama Caucazului, cel mai mare și mai înalt dintre toți munții. În Caucaz trăiesc numeroase neamuri de tot soiul, cele mai multe hrănindu-se cu fructe și rădăcini sălbatice. La aceste neamuri se spune că s-ar găsi niște arbori ale căror frunze sînt așa fel, încît, dacă localnicii le macină și le amestecă cu apă, dobîndesc vopsele cu care-și zugrăvesc tot felul de chipuri pe haine ; chipurile zugrăvite nu ies la spălat, ci se tocesc numai odată cu țesătura hainei, ca și cum ar fi fost și ele de la început țesute. Se mai spune că acești oameni se împreunează în vîzul lumii, ca dobitoacele.

CCIV Prin urmare, spre apus, marea aceasta, numită Caspica, este străjuită de Caucaz ; spre răsăritul zorilor și soare-răsare se întinde cît vezi cu ochii o cîmpie nesfîrșită. Din

această cîmpie nemărginită, cea mai mare parte o stăpînesc masageții, împotriva cărora avea de gînd Cyrus să pornească.

Multe și nenumărate pricini îl ațîtau și-l împingeau la acest război ; mai întîi, nașterea lui, credința ce-o avea că este mai presus decît orice muritor ; în al doilea rînd, norocul care-i surisese mereu în toate luptele ce le purtase ; căci, într-adevăr, ori încotro și-ar fi întors Cyrus armele, acelui neam îi era peste putință să scape.

CCV Pe vremea aceea, după moartea soțului ei, peste masageți domnea o regină ; Tomyris îi era numele. Cyrus trimise crainici s-o pețească, sub cuvînt că dorește să-i fie soție. Dar Tomyris, simțind numaidecît că Cyrus n-o dorea pe ea, ci domnia asupra massageților, nu-i îngădui să intre în țară. Cyrus, după aceasta, cînd văzu că nu i se prinsese vicleșugul, înaintînd spre Araxes, porni pe față război cu masageții ; el puse să se dureze poduri de legătură peste fluviu pentru trecerea oștilor⁴⁷⁴, iar pe corăbiile care treceau de la un mal la celălalt ridică niște turnuri de apărare.

CCVI Pe cînd Cyrus se îndeletnicea cu aceste pregătiri, Tomyris, trimițîndu-i un crainic, îi spuse așa : „O rege al mezilor, încetează cu cele ce ai început, căci nu poți ști dacă, săvîrșindu-le, vor fi spre binele tău. Oprindu-te, cîrmuiește mai departe peste ai tăi – și rabdă ca și noi să domnim peste supușii ce-i avem sub stăpînire. Dar parcă văd că n-ai să vrei să dai ascultare sfaturilor noastre și că ai să alegi orice, numai liniștea nu. Dacă ții cu orice preț să te măsoari cu masageții, ei bine, fie, lasă truda prin care te tot căznești să durezi poduri peste fluviu, și pătrunde pe pămîntul nostru după ce ne vom fi depărtat de fluviu cale de trei zile. Sau, de crezi că e mai bine să ne primești pe noi la voi acasă, fă tu însuși același lucru“.

Auzind acestea, Cyrus chemă la el pe frunțașii perșilor și, după ce adună sfatul, supuse judecății lor faptele, sfătuindu-se cu ei ce trebuie să facă. Părerile tuturor se potriviră ; frunțașii dădeau sfaturi ca Tomyris și oștirea ei să fie primită în ținutul pers.

CCVII Atunci însă, Cresus din Lydia, care era de față, arată partea slabă a acestei hotărîri și înfățișă cu totul altă părere zicînd ⁴⁷⁵ : „O rege, ți-am spus-o și mai înainte ⁴⁷⁶ ; deoa-rece Zeus m-a dăruit ție, orice neajuns ar amenința casa ta, mă voi strădui, după puterile mele, să-l întorn din drum ; nenorocirile prin care am trecut, așa amare cum au fost, mi-au slujit totuși de învățătură. Dacă te crezi nemuritor și crezi că poruncești unor oști tot nemuritoare, atunci nu mai are nici un rost să-ți descopăr ce gîndesc ; dacă însă recunoști că ești doar un om, care domnește tot peste oameni muritori, cugetă mai întîi că roata norocului din viața omenească, tot învîrtindu-se, nu îngăduie ca mereu unii și aceiași să se bucure de fericire. Prin urmare, cu privire la cele despre care este vorba, eu am o părere cu totul deosebită decît cei de față. Dacă vom primi ca dușmanul să intre în țara noastră – iată care ar fi primejdia ce te paște. O dată învins, se prăbușește și toată împărăția ta ; căci este de așteptat că massageții, învingători, n-o vor lua îndărăt la fugă, ci vor năvăli asupra pămînturilor ce le stăpînești. De ești învingător, victoria nu va avea atîta răsunet ca atunci cînd, trecînd în țara lor, i-ai birui pe massageți și i-ai pune pe fugă ; părerii pe care o resping, mă voi mai împotrivi și cu următorul temei : după ce vei fi învins pe oștenii care te vor înfrunta, vei avea puțința să pătrunzi pînă în inima împărăției reginei Tomyris. În afară de cele spuse, aș mai adăuga că este lucru de rușine și de neîndurat ca Cyrus, fiu al lui Cambyses, să dea îndărăt în fața unei femei și să-i lase liberă înaintarea. Părerea mea este că trebuie să trecem dincolo și să înaintăm pe măsură ce massageții vor da îndărăt, apoi, să se facă încercarea de a-i doborî, săvîrșind cele ce vă învăț eu acum. După cîte am auzit, massageții nu cunosc nimic din desfătărilor care-i bucură pe perși și habar n-au de bunurile care-ți fac viața plăcută. Pentru astfel de oameni, tăiați fără cruțare cît de mulți berbeci, gătiți-le gustos carnea și apoi întindeți o masă de ospăț în tabăra noastră ; mai puneți pe masă din belșug cratere cu vin curat și tot felul de alte bunătăți ; după ce veți face aceste toate, lăsați în urma voastră partea cea mai slabă a oștirii, iar restul oamenilor s-o ia îndărăt spre fluviu, de unde a venit. De nu mă înșel în socoteli, dușmanii, văzînd atîtea bunătăți,

se vor năpusti asupra lor și nouă nu ne mai rămîne altceva decît să ne arătăm vrednicia“.

CCVIII Acestea au fost părerile care se ciocniră. Cyrus, înlăturînd-o pe cea dintîi, a dat ascultare părerii lui Cresus, și a trimis vorbă reginei Tomyris să se retragă, deoarece el urma să pornească împotriva ei trecînd fluviul. Ea se retrase într-adevăr, așa cum făgăduise de la început. Cyrus îl lăsă pe Cresus în grija propriului său fiu, Cambyzes, căruia hotărîse să-i treacă domnia, și-l sfătui în fel și chip pe Cambyzes să-l cinstească și să se poarte cît nu se poate mai bine cu Cresus, dacă cumva lupta împotriva massageților n-ar fi ieșit cu izbîndă ; după aceste sfaturi, îi trimise pe amîndoi în Persia, iar el trecu fluviul în fruntea oastei sale ⁴⁷⁷.

CCIX După ce trecu dincolo de Araxes, la venirea nopții, Cyrus avu în somn, pe pămîntul massageților, următoarea vedenie : în vis, se făcea că-l vede pe cel dintîi născut al lui Hystaspes cu aripi crescute la umeri, dintre care una își arunca umbra peste Asia, iar cealaltă peste Europa. Hystaspes, fiu al lui Arsames din neamul Ahemenizilor, avea ca prim-născut pe Darius, atunci în vîrstă de cel mult douăzeci de ani ; Darius fusese lăsat în Persia, deoarece nu atinsese încă anii de oaste⁴⁷⁸. Cînd s-a trezit, Cyrus a fost pus pe gînduri de ce va să însemne visul. Cum i s-a părut că are o deosebită însemnătate, chemîndu-l pe Hystaspes și luîndu-l singur deoparte, îi spuse : „Hystaspes, fiul tău a fost dovedit că uneltește împotriva mea și a domniei mele ⁴⁷⁹ ; cum n-am nici o umbră de îndoială asupra faptului, te voi lămuri și pe tine. Zeii îmi poartă de grijă și-mi arată mai dinainte primejdiile ce mă pîndesc. În noaptea trecută, pe cînd dormeam, am văzut în vis pe cel mai mare dintre fiii tăi purtînd aripi pe umeri, din care una adumbrea Asia, iar cealaltă Europa. După acest vis, nu mai e la mijloc nici o îndoială că uneltește împotriva mea. Prin urmare, în ce te privește, ia-o îndărăt în Persia pe drumul cel mai scurt și fă așa ca – după ce voi fi supus ținuturile astea și mă voi fi întors acasă – să-mi poți înfățișa băiatul pentru a-l cerceta“.

CCX Cyrus rostea acestea fiind încredințat că Darius uneltea împotriva-i. Zeii însă îi dădeau mai dinainte de știre că el însuși avea să-și găsească sfârșitul pe meleagurile unde se afla⁴⁸⁰, iar puterea lui regească urma să treacă la Darius. Hystaspes răspunse cu aceste cuvinte : „O rege, ferească-ne zeii să se afle pe pământ vreun pers care să uneltească împotriva ta, iar dacă totuși se află, facă-l să piară cât mai repede ; tu ești cel care-ai făcut din perși oameni liberi, din sclavi ce erau ; tu i-ai făcut să poruncească tuturor, în loc să primească porunci de la alții. Dacă o vedenie te vestește că fiul meu pune la cale să-ți răstoarne domnia, îl încredințez în mâinile tale să faci cu el ce vrei“. După acest răspuns, Hystaspes, trecînd îndărăt fluviul, luă drumul Persiei pentru a-și păzi fiul să nu facă vreun rău lui Cyrus.

CCXI Cyrus, în schimb, înaintă cale de o zi de la țărnu-rile Araxesului și făcu ceea ce-l sfătuisese Cresus. După aceasta, împreună cu cea mai aleasă parte a oștirii sale, Cyrus coborî îndărăt spre Araxes, lăsînd în urmă partea care nu era bună de nimic ; năvălînd asupra acestora cam o treime din oastea massagetilor, îi trecură prin sabie, deși oamenii s-au apărut ; massagetii, îndată ce zăriră masa întinsă, cum tocmai își doborîseră potrivnicii, se așezară la ospăț și se puseră pe benchetuit ; ghiftuiți de mîncare și băutură, nu trecu mult și adormiră⁴⁸¹. Perșii, întorcîndu-se, au ucis un mare număr dintre ei și au prins de vii un număr și mai mare, printre alții și pe fiul reginei Tomyris – care se afla în fruntea oștirii massagete – pe nume Spargapises.

CCXII Regina, înștiințată de ce se petrecuse cu oștirea și cu fiul ei, trimițînd un crainic la Cyrus, îi spuse următoarele : „Cyrus, om nesățios de sînge, nu te făli cu cele întîmplate – dacă, datorită rodului viței de vie, care și pe voi cînd beți fără măsură vă înnebunește într-atîta încît vinul vi se coboară în picioare, iar spre gură urcă vorbe urîte – dacă, zic, printr-o astfel de otravă l-ai învins cu înșelăciune pe fiul meu, și nu în luptă dreaptă ! Acum nu fac decît să te sfătuiesc de bine, și ascultă vorbele mele : dă-mi fiul îndărăt și părăsește nevătămat acest ținut, măcar că ți-ai bătut joc de a treia parte din oștirea mas-

sageților. De nu vei face cele ce-ți spun, mă jur pe soare, stăpînul massageților, că te voi sătura eu de sînge, oricît de nesătul ai fi !”

CCXIII Cyrus, cînd primi înștiințarea, n-o luă în seamă, iar Spargapises, fiul reginei Tomyris, cînd se trezi din beție și-și dădu seama de nenorocirea în care se afla, rugîndu-se de Cyrus să fie dezlegat din lanțuri, dobîndi ceea ce-l rugase, dar de îndată ce se văzu dezlegat și cu mîinile libere, își curmă firul vieții.

CCXIV În acest fel se sfîrși Spargapises. Tomyris, cînd văzu că Cyrus nu-i dă ascultare, strîngîndu-și toate oștile cîte le avea, porni la luptă împotriva lui Cyrus. Socot că această bătălie, din toate cîte s-au dat vreodată între barbari, a fost cea mai sălbatică. După cîte am aflat, iată cum s-a desfășurat : la început, se spunea că, păstrînd oarecare depărtare între ei, au zvîrlit unii în alții cu săgeți ; apoi, cînd n-au mai avut nici o săgeată, s-au încăierat, dînd năvală cu lăncile și săbiile. Multă vreme s-au tot luptat ei așa, fără ca vreunul să dea semne că slăbește în puteri ; în cele din urmă, massageții au biruit.

Cea mai mare parte din oastea lui Cyrus a fost nimicită pe acele locuri, iar Cyrus însuși și-a găsit acolo sfîrșitul, după ce domnise douăzeci și nouă de ani ⁴⁸². Tomyris, umplînd un burduf cu sînge de om, puse să fie căutat leșul lui Cyrus printre mormanele de perși morți și, cînd îl găsi, îi muie capul în burduf ; ocărînd mortul, îi vorbea așa : „Deși sînt încă în viață și te-am biruit în luptă, tu totuși m-ai ucis, prinzîndu-mi fiul prin înșelăciune ; acumă însă, precum te-am amenințat, mi-a venit mie rîndul să te satur de sînge !” Din nenumăratele povestiri despre moartea lui Cyrus, am ales-o pe cea care mi s-a părut cea mai vrednică de crezare ⁴⁸³.

CCXV Massageții se îmbracă ca sciții ⁴⁸⁴ și duc un fel de viață asemănător ; ei se luptă atît călare, cît și pe jos (căci sînt meșteri în amîndouă felurile de luptă), sînt buni arcași, buni aruncători cu sulița și poartă de obicei sagaris ⁴⁸⁵. Ei folosesc numai aurul și arama. Pentru vîrfurile de sulițe, de săgeți și sagaris, întrebuintează numai arama ; chivărele, cingătorile și piep-

tarele și le împodobesc cu aur. Iar în ce privește caii, și lor le apără pieptul cu platoșe de aramă, iar friul, zăbala și căpăstrul le înfrumusețează cu aur ; nu întrebuintează niciodată fierul și argintul. De altfel, în țara lor nu se găsește nici urmă de fier sau argint, pe cînd aurul și arama se află din belșug.

CCXVI Iată care sînt obiceiurile lor. Fiecare ia de nevastă o singură femeie, dar trăiesc totuși cu toate, după plac ; acest obicei pe care elenii spun că-l au sciții, nu-l aflăm la sciți, ci la masageți. Cînd un massaget poștește o femeie, își anină tolba cu săgeți de căruța ei ⁴⁸⁶, și se împreună cu ea fără sfială și fără teamă. La ei, hotarul vieții nu e mai dinainte hotărît ; cînd cineva ajunge foarte bătrîn, se adună toate rudele și-l jertfesc, jertfind o dată cu el și vite ; carnea o pun la fiert și apoi se ospătează. Acest sfîrșit îl privesc ca pe cel mai fericit ; dacă cineva moare de boală, nu-l mănîncă, ci-l îngroapă, plîngîndu-l pentru nenorocirea că n-a apucat să fie jertfit. De însămînțat nu însămînțează nimic, ci trăiesc din tăierea vitelor și prinsul peștelui, pe care-l au din belșug în apele Araxesului ; sînt mari băutori de lapte. Dintre zei se închină numai soarelui, căruia îi jertfesc cai. Temeiul care-i face să aducă această jertfă este următorul : celui mai iute dintre toți zeii îi sacrifică pe cea mai ageră dintre toate vietuitoarele.

EUTERPE

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Pe coasta de miazănoapte a Africii, pustie de altfel, în partea răsăriteană a deșertului nord-african, în urma revărsărilor Nilului a apărut una din cele mai mănoase țări ale lumii antice, Egiptul, numit pe drept cuvânt de Herodot „darul fluviului”¹.

De timpuriu, pământul udat de Nil a atras luarea aminte a oamenilor, a stîrnit interesul și adesea lăcomia statelor mai puternice.

În preajma războaielor medice, un imperiu de temut amenința Egiptul. În tendința sa nestăvilită de a cuceri lumea cunoscută pe atunci, marele imperiu persan – cu care urma să-și măsoare puterile mica Elladă – s-a năpustit și asupra țării scăldate de apele Nilului, aducînd-o sub jugul stăpînirii sale.

„Cambyses, fiul lui Cyrus și al Cassandanei – zice Herodot² – porni cu oaste împotriva Egiptului”. Prin această propoziție, povestitorul războaielor medice integrează cartea a II-a în cuprinsul Istoriilor sale. Această carte, dăruită ulterior cu numele muzei Euterpe, este închinată în întregime Egiptului. Larga digresiune constituită de cartea a II-a – παρενθήκη – este justificată, după afirmația autorului, prin faptul că Egiptul „are cele mai multe minunății de admirat decît orice altă țară, și ne înfațîșează lucruri mai presus de puterea cuvîntului, față de oricare altă parte a lumii”³.

În compoziția cărții se disting două părți. Prima parte (capitolele II-XCVIII) cuprinde date geografice și descrierea obiceiurilor egiptene, avînd ca fir călăuzitor interesul pentru curiozitățile de tot soiul întîlnite în această țară la fiecare pas. Curioase sînt

¹ Cartea a II-a, cap. V : δῶρον τοῦ ποταμοῦ.

² *Ibidem*, cap. II ; vezi și nota 4 la această carte.

³ *Ibidem*, cap. XXXV.

fenomenele naturii, fauna și flora Egiptului, iar obiceiurile oamenilor de aici, care se socot printre cei mai vechi de pe pământ¹, te umplu de uimire, istorisește Herodot.

Partea a II-a (capitolele XCIX-CLXXXII) cuprinde istoria Egiptului, pentru întocmirea căreia Herodot și-a propus ca orientare cronologia dinastiilor egiptene. Datorită mijloacelor insuficiente de informare, în special neputința utilizării izvoarelor scrise locale, istoria Egiptului, așa cum apare la „părintele istoriei”, constituie o atractivă versiune populară a istoriei egiptene, fără prea mare fundament științific. Pentru a înțelege faptele povestite de Herodot și pentru fixarea în timp a evenimentelor pomenite, sînt necesare cîteva lămuriri.

Revărsarea Nilului și aluviunile rămase după retragerea apelor au făcut din solul Egiptului un pământ extrem de roditor, care a favorizat dezvoltarea timpurie a agriculturii, primul și cel mai important izvor de bogății din această țară. Planta papirus, care creștea în cantitate mare, a oferit material de scris — papirusul, iar cultivarea inului a dezvoltat devreme meșteșugul țesutului. Vasele de vin găsite în morminte constituie o mărturie grăitoare a cultivării viței de vie ; s-au descoperit vase de lut arse, din epoci depărtate, vase de aramă și de faianță egipteană, care dovedesc o oarecare perfecționare în arta olăritului. Dese-nele de pe vase, reprezentînd animale (ca boi, măgari, berbeci cu coarne ramificate, capre și altele) vorbesc despre creșterea animalelor. Munții Egiptului au oferit numeroase cariere de piatră pentru construcții, precum și diferite metale, în special arama, care au fost folosite pentru făurirea uneltelor. Mormintele au dat la iveală unelte din epoca de bronz, ca : ferăstraie, cuțite, dălți, tesle, sape, sule, ace etc.

Numeroasele unelte folosite în slujba omului au ridicat productivitatea muncii, dînd mai mare belșug de bunuri ; acest lucru a făcut posibilă concentrarea mijloacelor de producție în mîinile unei minorități și aservirea marii mase a populației de către această minoritate. Date fiind condițiile favorabile pentru producerea bunurilor necesare traiului, în Egipt, procesul de diferențiere în clase și, o dată cu el, apariția statului, a început mai devreme decît în alte părți ale lumii.

¹ Ibidem, cap. II-IV.

În procesul de formare a statului egiptean, au apărut la început mai multe organizații prestatale, independente și chiar vrăjmașe între ele, numite de istoricii antici greci nome. Cu timpul, din nevoia de apărare împotriva triburilor străine atrase de bogățiile Egiptului, și mai ales pentru dominarea masei aservite, precum și din necesitatea creării unui sistem unitar de irigație pentru întreaga țară, aceste organizații politice prestatale s-au unificat, formînd două state, Egiptul de Jos, pe cursul inferior al Nilului, și Egiptul de Sus, pe cursul superior. Veacuri de-a rîndul, între aceste două state s-au dat lupte îndirjite pentru dominație. În cele din urmă, Egiptul de Sus a supus Egiptul de Jos, creîndu-se astfel un singur stat unitar în mileniul al IV-lea î.e.n. (3300–3200 î.e.n.).

Din lipsa unor date cronologice sigure, istoria Egiptului se determină după dinastii. Istoricul Manethon, care a trăit în secolul al III-lea î.e.n., autorul unei istorii a Egiptului în limba greacă, vorbește de treizeci de dinastii de faraoni. În mod obișnuit, istoriografia modernă împarte istoria Egiptului în istoria Regatului Timpuriu, a Regatului Vechi, a Regatului Mijlociu și a Regatului Nou.

Conform tradiției antice egiptene, primul rege care ar fi unificat întreg Egiptul și a pus bazele primei dinastii centralizate și ale instituțiilor regale, a fost Menes¹. Primul rege din timpul căruia apar inscripții cu denumirea anilor este Horus-Luptătorul, probabil același cu Menes. După Manethon, primele două dinastii erau originare din orașul Thinis², din Egiptul de Sus. În timpul dinastiilor thinite, care au domnit în mileniul al IV-lea și începutul mileniului al III-lea î.e.n., regele atotputernic întrupa, în concepția egiptenilor antici, divinitatea pe pămînt; el porunca forțelor naturii, împiedica bolile, ocrotea poporul. În general, în perioada Regatului Timpuriu, regii din Egiptul de Sus se intitulau Horus, după divinitatea pe care o adorau. În timpul dinastiei a II-a, unul din regi își ia numele zeului Seth, dușmanul lui Horus, venerat în Egiptul de Jos, iar un altul și numele lui Horus și al lui Seth, ceea ce oglindește anumite schimbări

¹ Herodot, op. cit., cartea a II-a, cap. XCIX.

² Lîngă Abydos.

survenite în relațiile dintre cele două state, ajungându-se la unificarea lor într-un singur stat și cu un singur monarh.

Divinizarea regilor servea clasei dominante pentru consolidarea orînduirii existente, și a îmbrăcat în aureola divinității puterea exploatatelor ¹.

În mileniul al III-lea, în locul dominației absolute a regilor de drept divin, a luat ființă o puternică organizație politică cu capitala la Memfis ², cunoscută în istorie sub denumirea de Regatul Vechi ³ sau Vechiul Imperiu Memfit (între anii 3000–2400 î.e.n.). În cursul existenței acestui imperiu, drepturile nelimitate ale monarhilor sînt știrbite treptat de marii demnitari și de preoți, iar relațiile sociale și vechile instituții sînt clătinate din temelii de revoltele populare. După Manethon, Regatul Vechi cuprinde dinastiile III-VIII, iar după istoricii moderni, în acest regat se disting trei perioade. În prima, domnesc dinastiile III-IV, în care monarhia absolută se desfășoară încă din plin, faraonul intruchipînd pe Horus-Râ pe pămînt. Faraonii acestei perioade au început expediții pentru cucerirea unor regiuni de o mare importanță economică; ei au ocupat peninsula Sinai, bogată în zăcămintele de aramă, și Nubia, pentru minele ei de aur. Din asemenea expediții, faraonii se întorceau cu numeroase turme de vite și cu prizonieri pe care-i transformau apoi în robi, întărind astfel orînduirea sclavagistă în Egipt. Din aceste dinastii fac parte faraonii în timpul cărora s-au construit marile piramide, Hufu (în greacă Keops), Hafra (Kephren) și Menkaura (Mykerinos), pomeniți de Herodot în capitolele CXXIV-CXXXIII ale cărții a II-a. Pentru înălțarea acestor piramide, care mai pot fi văzute și azi la Gizeh, lângă Cairo, s-au folosit blocuri enorme de piatră, care au fost cărate și ridicate de mii și mii de sclavi și oameni liberi sărăciți, exploatați pînă la sînge.

Perioada a doua, cuprinzînd dinastiile V-VI, se caracterizează prin creșterea autorității preoților și a monarhilor, (conducătorii nomelor), în dauna autorității faraonului. Faraoni vestiți din această perioadă au fost Pepi I, Nerenrâ (probabil același cu

¹ Vezi *Istoria universală*, vol. I, pp. 137 și urm.

² Pe locul orașului Cairo de azi.

³ Vezi *Istoria universală*, vol. I, pp. 151 și urm.

Moeris ¹) și Pepi al II-lea. În această perioadă, „gospodăria regală” sau „casa regelui” se opunea „casei personale” a marilor demnitari și „averii zeului”, de care beneficiau marii preoți. Marii latifundiari și preoții ocupau totodată funcții importante la curte și în stat. În afară de ei, marea masă a populației libere stăpînea pămînturile în obște; oamenii din obște, exploatați de demnitari și de rege, trăiau în mizerie; înrobirea populației de rînd era un fenomen obișnuit în acea vreme. Desenele din morminte, precum și documentele scrise, vorbesc de sclavii indigeni și străini, în special etiopieni, și de numeroși oameni care munciau pe latifundiile regelui, ale demnitarilor sau ale templelor ². Agricultură s-a dezvoltat față de epocile anterioare, rețeaua de irigație s-a întetit, iar uneltele s-au perfecționat, făurindu-se, pe lîngă cele vechi, pluguri trase de boi, seceri, sape cu tăiș din silex etc. Se cunoaște în această perioadă o mare diviziune a muncii: pe pereții mormintelor sînt înfățișați agricultori, grădinari, păstori, vînători, crescători de păsări, pescari, arămari, aurari, ceramisti, cioplitori în piatră, țesători, tîmplari, dulgheri și alții, care lucraseră pentru demnitarii îngropați în acele morminte. Muncile se făceau în „detașamente” sub amenințarea biciului. Tot în această vreme s-a intensificat schimbul în natură.

A treia perioadă, cuprinzînd dinastiile a VII-a și a VIII-a, se caracterizează prin revoltele populare ce au avut loc împotriva instituțiilor de stat sclavagiste și a prerogativelor regale, sfîrșitul conducerii regale, care se considera de „drept divin” și îngrădirea prin legi a prerogativelor regale. Nomarhii, reușind să se elibereze de sub autoritatea faraonului, se transformă într-o nobilime ereditară, transmițînd prin moștenire fiilor lor numele, averile, rangurile și funcțiile. Lupta de clasă dusă de cei asupriți împotriva exploatatorilor a zguduit din temelii Regatul Vechi. Războaiele interne și migrația indo-europenilor au dus la dezmembrarea Regatului Vechi. Din pricina invaziei străinilor, curtea regală și-a mutat reședința, de la Memfis, în partea mijlocie a Egiptului, la Heracleopolis, iar mai tîrziu, la Teba.

Epoca ce ține de la sfîrșitul mileniului al III-lea, pînă prin 1600 î.e.n. și cuprinde, după Manethon, dinastiile IX-XII,

¹ Herodot, op. cit., cartea a II-a, cap. CI.

² Vezi Istoria universală, vol. I, pp. 155 și urm.

poartă denumirea de Regatul Mijlociu¹, caracterizat prin fărâmițarea Egiptului în regiuni pe jumătate independente. Sub dinastiile a IX-a și a X-a, heracleopolitane, are loc o puternică creștere a puterii nomarhilor, care și-au întărit pozițiile, sprijiniți, se pare, de mase mai largi ale populației libere. Faraonul este acum primus inter pares, iar guvernatorii districtelor, în special nomarhii din Egiptul de Sus, devin un fel de vice-regi, care dețin conducerea armatei, a treburilor judecătorești și religioase. Dezmembrarea Egiptului în nome, prin care s-a vădit slăbirea autorității faraonului, a dus la ascuțirea luptei de clasă. Pentru înăbușirea tulburărilor și pentru restabilirea conducerii unitare a rețelei de irigație, care pricinuisse în timpul dezmembrării mari prejudicii economiei, s-a simțit nevoia reunificării Egiptului, care s-a realizat sub dinastiile a X-a și a XI-a tebane, prin supremația Egiptului de Sus, cu capitala la Teba. Faraonii din aceste dinastii, sub presiunea nomarhilor și a maselor, inaugurează un regim politic supus legilor : poporul, deși încă asuprit, are totuși acum dreptul de a participa la riturile religioase, ceea ce constituia o condiție a obținerii unor drepturi civile și politice. Mulți din faraonii acestor dinastii se pun sub protecția zeului Amon și a zeiței Sen, de unde și numele faraonilor, Amenemhet, – „Amon este înainte“, Senusret – „Sen puternică“, ultimul numit de Herodot Sesostris². De la ei au rămas vestite construcții ca labirintul și îndiguirea lacului Moeris, atribuite de Herodot, în mod greșit, dodecarbiei³. Realizările mărețe ale regimului „legal“ au creat un Sesostris legendar, întruchipînd un mare cuceritor, pe seama căruia versiunea populară, urmată de Herodot⁴, a pus isprăvi săvîrșite de mai mulți faraoni.

Caracteristic epocii Regatului Mijlociu este dezvoltarea tot mai intensă a sclavagismului. Robii care munceau pe latifundiile faraonului, ale marilor demnitari și ale templelor, proveneau din populația ruinată și săracă, dar mai ales din prizonierii aduși cu ocazia expedițiilor din Nubia, peninsula Sinai și Syria. Ei erau supuși la o cruntă exploatare, ceea ce a dus la adîncirea contra-

¹ Vezi *Istoria universală*, vol. I, pp. 261 și urm.

² Cartea a II-a, cap. CII–CX.

³ *Ibidem*, cap. CXLVIII–CXLIX.

⁴ *Ibidem*, cap. CII–CX.

dicțiilor de clasă. Un papirus, numit Învățătura lui Ipuver, vorbește despre o răscoală de mari proporții, de prin 1750 î.e.n., a păturilor de jos împotriva exploatatorilor; răsculații au alungat pe bogați din palate, au aruncat pe cîmp mumiile faraonilor, au ocupat templele și au împiedicat aducerea jertfelor.

De răscoala sărăcimii libere și a sclavilor, care au subminat statul egiptean, s-au folosit triburile asiatice care roiau în acea vreme la granițele nord-estice ale Egiptului și care s-au infiltrat pe nesimțite în Deltă; aceste triburi sînt cunoscute sub numele de hicsoși.

De la sfîrșitul dinastiei a XII-a, pînă la începutul dinastiei a XVIII-a (secolele XVIII-XVI î.e.n.), unele izvoare nu mai pomenesc nici un nume de faraon, în schimb altele dau foarte multe nume, ceea ce înseamnă că, în acest interval, au existat uzurpatori locali, nomarhi, care au domnit concomitent. Pe la sfîrșitul veacului al XVIII-lea î.e.n., hicsoșii au cucerit aproape întreg Egiptul, cu excepția Tebei și încă a cîtorva nome, ajungînd la conducerea statului. Dinastiile XV-XVII sînt reprezentate de hicsoși, cu reședința la Avaris, în estul Deltei, creînd o situație de semidenendență micilor monarhi locali care domneau concomitent.

Invia hicsoșilor reprezintă sfîrșitul epocii Regatului Mijlociu.

Ultima perioadă din istoria Egiptului, denumită Regatul Nou¹, începe o dată cu izgonirea hicsoșilor (secolul al XVI-lea î.e.n.) și ține aproximativ o mie de ani (pînă în 525 î.e.n.), înglobînd epoca noului imperiu teban (din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XII-lea î.e.n.) și epoca renașterii saite (secolele XI-VI î.e.n.), care cuprind dinastiile XVIII-XXX.

Hicsoșii au stăpînit Egiptul un secol și jumătate (1729-1580 î.e.n.), exploatînd crunt populația egipteană. Egiptenii, sub conducerea faraonului din Teba, care-și păstrase independența, prin lupte îndirjite reușesc în cele din urmă să-i alunge pe hicsoși, restabilind independența și totodată unitatea țării, sub conducerea centralizată a faraonului teban.

Epoca noului imperiu teban se caracterizează prin numeroase războaie de expansiune pentru anexarea regiunilor învecinate ale

¹ Vezi Istoria universală, vol. I, pp. 323 și urm.

Asiei de vest. Astfel, pe timpul faraonului Tutmes al III-lea (1525-1491 î.e.n.) a fost alipită Egiptului întreaga Syrie, pînă la hotarele Asiei Mici, și pînă la cursul superior al Eufratului. În felul acesta, prestigiul și influența Egiptului au crescut considerabil în fața celorlalte state, ca Asiria, Babilon, hitiții care trimiteau daruri, unele chiar tribut, faraonilor egipteni. Pe timpul dinastiilor a XIX-a și a XX-a, faraoni vestiți, ca Ramses al II-lea și Ramses al III-lea (despre care vorbește Herodot sub numele de Rampsinitos¹), ridică Egiptul la o putere și înflorire politică neatinsă pînă atunci. Dar numeroasele războaie de cucerire au secătuit în cele din urmă resursele interne, împingînd într-o neagră mizerie marea masă a populației, asupra căreia cădea întreaga povară a campaniilor. De aceea, sub dinastiile următoare, XXI-XXV, Egiptul slăbește din nou, în favoarea unei alte puteri de temut din Asia, anume a hitiților; prin tratatul de pace dintre egipteni și hitiți, încheiat în 1296 î.e.n., Egiptul pierde, în favoarea acestora din urmă, o parte din stăpînirea sa în Asia de vest. În cursul secolelor al XIII-lea și al XII-lea î.e.n., Egiptul își pierde treptat renumele de mare putere, din pricina răscoalelor din Syria și chiar din Egipt, precum și datorită atacurilor triburilor libyene de la vest și ale insularilor din Marea Egee. Astfel, în cursul secolului al XI-lea î.e.n., Egiptul este din nou împărțit în trei: Delta, cu faraonii din Bubastis și Thanis, Egiptul Mijlociu, cu capitala la Heracleopolis, și Egiptul de Sus, condus de preoții lui Amon-Râ din Teba și de regii etiopieni, reduși de Herodot, în mod greșit, la unul singur, care purta numele de Sabacos². Pe la mijlocul secolului al X-lea (945 î.e.n.), sub dinastia a XXII-a, Egiptul de Jos cade temporar sub stăpînirea libyenilor. Pe la sfîrșitul secolului al VIII-lea î.e.n., un rege etiopian a cucerit întreg Egiptul, cu excepția Deltei, stăpînită în acea vreme de un faraon din Thanis. În secolul al VII-lea î.e.n., se întîlesc atacurile asiriene împotriva Egiptului, iar în anul 663 î.e.n., Egiptul este anexat temporar la imperiul asirian. O dată cu acest an începe dinastia a XXVI-a saită, avînd capitala la Sais. Faraonii dinastiei a XXVI-a, întemeiată de Psammethos I, fiul lui Nechao, au eliberat Egiptul de sub stăpînirea

¹ Cartea a II-a, cap. CXXI.

² Ibidem, cap. CXXXVII-CXXXIX.

etiopiană. Urcarea lui Psammetibos pe tron s-a făcut în detrimentul dodecarchiei pomenite de Herodot în cartea a II-a, capitoul CXLVII. Acest faraon a dus lupte cu asirienii, asediind și cucerind Așdodul (Azotos¹), în alianță cu Gyges, regele Lydiei. Această victorie a consfințit prăbușirea stăpînirii asiriene în Egipt și a favorizat restabilirea unității întregii țări.

Din dinastia saită fac parte faraonii Nechao al II-lea (Necus²) care a organizat o călătorie în jurul Africii, Psammetibos al II-lea (probabil același cu Psammis³), Uhaibrâ (Apries⁴) și Ahmes (Amasis⁵). Acești faraoni, departe de a se considera de origine divină, provin, în parte, din păturile de jos ale populației libere, cum este, de pildă, Ahmes (Amasis⁶).

Dinastia saită, purtînd numeroase războaie, a ridicat pentru un timp prestigiul Egiptului în fața celorlalte state antice; cuceririle egiptene au atins din nou malurile Eufratului. Sub această dinastie, grecii au pătruns pentru prima oară în Egipt; pentru serviciile de arme aduse de pirații ionieni și carieni, faraonii le-au dăruit în schimb pămînt de locuit de-a lungul brațului Pelusiac al Nilului, terenuri cunoscute pînă tîrziu cu numele de „Lagăre”⁷. Dar înflorirea Egiptului este de scurtă durată. O nouă putere îi amenință independența: marele imperiu persan, care în anul 525 î.e.n. pune stăpînire pe Egipt, eveniment cu care începe Herodot⁸ digresiunea asupra acestei țări și cu care se încheie istoria antică a Egiptului, așa cum este relatată de el.

Epoca Regatului Nou se caracterizează, pe plan economic, printr-o creștere uriașă a forțelor de producție. Arama, apoi bronzul sînt înlocuite treptat cu fierul, din care se făureau unelte mai rezistente și mai tăioase, ca topoare, dălți, sape, răzuitoare, arme și altele, care au ridicat mult productivitatea muncii. În această epocă, pe lîngă dezvoltarea continuă a agriculturii, cu-

¹ Cartea a II-a, cap. CLVII.

² *Ibidem*, cap. CLVIII-CLIX.

³ *Ibidem*, cap. CLX.

⁴ *Ibidem*, CLXI și urm.

⁵ *Ibidem*, cap. CLXII și urm.

⁶ *Ibidem*, cap. CLXXII-CLXXIV.

⁷ *Ibidem*, cap. CLIV.

⁸ *Ibidem*, cap. II.

nosc o mare înflorire meșteșugurile, ca topirea fierului și confecționarea uneltelor de fier, țesutul, prelucrarea faianței și a sticlei, timplăria, prelucrarea pieilor, diversele construcții etc. Bogăția produselor de tot felul dezvoltă schimbul de produse cu alte țări, în special cu Ciprul, cu Asia Mică și cu Mesopotamia. Egiptenii importau în special materii prime, aramă din Cipru, fier din Asia Mică, dar și obiecte de preț, veșminte și uleiuri, din Mesopotamia. Exporturile egiptene, constând mai ales din stofe de in și piei brodate, statui de metale prețioase și sticlărie, erau cunoscute pe toate piețele lumii antice. Începând din secolul al X-lea î.e.n., mărfurile se plăteau exclusiv cu anumite monede de argint.

În urma dezvoltării economiei, stratificarea socială s-a intensificat ; preoții, marii demnitari, precum și marii proprietari de ateliere concentrează în mâinile lor tot mai multe domenii și mijloace de producție, în dauna obștii sătești, care cunoaște în această epocă un puternic proces de dezmembrare. Caracteristic pentru epoca Regatului Nou este și transformarea preoțimii și a militarilor în caste ereditare închise, ceea ce oglindește tendința claselor exploatatoare de a-și întări pozițiile. Lupta de clasă se manifestă printr-o serie de răcoale, despre care vorbesc documentele antice, dar care sînt înăbușite sîngeros de aparatul de stat al exploatatorilor.

În complexitatea acestor fapte și în succesiunea numeroaselor dinastii pe care le oferă istoria Egiptului, orientarea este dificilă și pentru un cercetător modern, cu mijloacele științifice de care dispune. Nu e de mirare deci să găsim la Herodot – cu toate intențiile sale bune de a prezenta cronologic faptele – inversări de epoci ; de pildă, Moeris din dinastia a VI-a, Sesostris din dinastia a XII-a, Rampsinitos din dinastia a XIX-a, preced lui Keops, Kephren și Mykerinos, care aparțin dinastiilor a III-a și a IV-a. De asemenea, la Herodot apar nume de faraoni neatestați în documente, ca Anysis și Sethos¹, sau nume ca Pheron² și Proteus³, care nu desemnează anumite persoane, ci constituie doar denumiri populare pentru titlul de rege.

¹ Cartea a II-a, cap. CXXXVII și CXLI.

² Ibidem, cap. CXI.

³ Ibidem, cap. CXII și urm.

Practica producerii bunurilor necesare traiului i-a dus pe egipteni de timpuriu la anumite generalizări cu caracter științific. Măsurarea pământului și construirea rețelei de irigație, precum și ridicarea piramidelor au dus la dezvoltarea geometriei și a mecanicii. Calculele numeroase necesare în diversele construcții, cât și în administrarea averilor regelui și a demnitarilor, au dezvoltat matematicile; egiptenii cunoșteau sistemul zecimal. Practica creșterii animalelor, precum și navigația, i-a făcut să observe mișcarea astrelor, reușind să alcătuiască o hartă a cerului și să stabilească unul dintre cele mai vechi sisteme calendaristice (încă din anul 4241 î.e.n.). Prelucrarea metalelor și făurirea uneltelor i-au făcut pe egipteni să cunoască proprietățile fizice și chimice ale materiei. Cunoscînd de timpuriu scrisul, hieroglifele egiptene fiind printre cele mai vechi sisteme de scriere, ei au reușit să dezvolte o cultură proprie, în care predomină caracterul religios și popular. S-au dezvoltat în special artele plastice. Ca orice popor antic, egiptenii adorau forțele naturii, soarele, apele și animalele, ridicîndu-le temple și aducîndu-le jertfe. Credința în nemurirea sufletului a creat la egipteni meșteșugul neîntrecut de a prepara mumiile, precum și construcțiile funerare mărețe, ca piramidele și labirintul. Despre toate aceste „minuni” ale Egiptului, Herodot vorbește plin de entuziasm, ca unul care s-a minunat la fața locului de ceea ce a putut să creeze geniul uman.

Tot în legătură cu istoria Egiptului, necesită anumite lămuriri denumirile regilor.

Faptul că numele faraonilor apar la Herodot cu unele diferențe fonetice față de felul în care ele au fost interpretate și transcrise din hieroglife de știința modernă nu prezintă nimic neobișnuit. Pe de o parte, Herodot a scris numele regilor așa cum le-a auzit de la egipteni, încercînd să le adapteze fonetismului și flexiunii grecești – fapt obișnuit, de altfel, în toate timpurile și la toate popoarele –, pe de altă parte, hieroglifele nu notează decît consoanele, lectura vocalelor este convențională și a fost stabilită arbitrar de învățații moderni.

Credem că e necesară încă o scurtă lămurire în legătură cu sursele de informare ale lui Herodot pentru cartea a II-a. Izvoarele de informație pentru țara Egiptului sînt foarte variate; Herodot a avut la dispoziție opera unor scriitori anteriori lui și

a făcut el însuși o călătorie în Egipt, de unde a cules date ca martor ocular (αὐτόπτης) sau din auzite (ἀκοή), după informațiile localnicilor.

Cea mai prețioasă lucrare utilizată de Herodot este *Periegesis* a lui Hecataios din Milet. Logograful milesian a vizitat Egiptul înaintea lui Herodot și a descris multe din fenomenele caracteristice acestei țări. Cu toate acestea, Herodot nu-l menționează decât o singură dată¹, și atunci pentru a lua în derîdere pretenția acestuia de a avea pe un zeu de strămoș. Este sigur însă că Herodot s-a servit de opera lui Hecataios. Afirmatia că Egiptul este un dar al Nilului² îi aparține lui Hecataios; părerea că Egiptul propriu-zis se reduce la Deltă este tot a lui Hecataios și tot pe el îl critică Herodot sub numele general de ionieni³; când combate pe cei care pretind că Nilul izvorăște din ocean, ceea ce ar explica revărsarea fluviului, la Hecataios face aluzie⁴; de asemenea, intenția lui Herodot de a-l face pe Hecataios ridicol, scriind că el personal n-a văzut insula Hemmis nici plutind, nici mișcându-se⁵, este vizibilă.

Nu-i mai puțin adevărat că Herodot preia pasaje întregi de la logograful din Milet, fără a face vreo mențiune critică; așa este, de pildă, pasajul în care Herodot fixează orașul Patumos în Arabia⁶, când, de fapt, acest oraș se află pe brațul răsăritean al Nilului. Pentru Hecataios, care reducea Egiptul numai la Deltă, Patumos cădea în afara Egiptului, dar această localizare nu se mai potrivea la Herodot, care considera Egipt întreg pământul udat de Nil⁷.

Herodot, de altfel ca și alți scriitori antici, a ținut mai degrabă să nu i se aducă învinuirea de a fi fost incomplet, decât aceea de a fi împrumutat unele date de la alții.

Cele mai multe informații au fost însă culese de Herodot în timpul călătoriei sale în Egipt. După propria-i mărturisire, istoricul a vizitat Egiptul pînă la Elefantina : „...mergînd să vadă

¹ Cartea, a II-a, cap. CXLIII.

² *Ibidem*, cap. V.

³ *Ibidem*, cap. XV-XVI.

⁴ *Ibidem*, cap. XXI, XXIII.

⁵ *Ibidem*, cap. CLVI.

⁶ *Ibidem*, cap. CLVIII.

⁷ *Ibidem*, cap. XVIII.

cu ochii mei pînă la Elefantina, iar de aci mai departe, mi-am alcătuit uneori povestirea din auzite" ¹.

Cei care pun la îndoială călătoria lui Herodot în Egipt se sprijină, în argumentare, pe numeroasele erori ce apar pînă și în materialul cules – după cîte afirmă – la fața locului.

Dar pricina inexactităților nu trebuie pusă pe seama relei-credințe a istoricului ; el spune adevărul cînd susține că a văzut Delta, Naucratis, Sais, Bubastis, Memfis, Heliopolis, că a ajuns la piramide și la sfinx, că a intrat în labirint și a stat pe malurile lacului Moeris. Adeseori însă împrejurările au putut să-i lase impresii eronate despre unele lucruri. Astfel, pentru că a vizitat labirintul și lacul Moeris în perioada revărsării Nilului, a rămas încredințat că în mijlocul lacului se află două piramide ², cînd, în realitate, monumentele văzute de Herodot erau soclurile a două statui de pe țărmul lacului. Delta a vizitat-o în timpul inundației, de aceea Herodot n-a putut să-și dea seama de munca pe care o depun agricultorii de aci după retragerea apelor ; concluzia lui este că viața acestor oameni apare mai ușoară decît a tuturor plugarilor din lume ³. Regiunile pe care le-a vizitat erau lipsite de vii; constatarea a generalizat-o pentru întreaga țară ⁴. Cum regiunile din sus de Memfis le-a văzut într-un anotimp secetos, Herodot afirmă că în Egipt nu plouă de loc ⁵.

Observațiile lui Herodot sînt adesea incomplete, superficiale, și, datorită interesului său, ca al oricărui călător, față de tot ce iese din comun, în detrimentul altor fapte. Curiozitățile locale, practicile neobișnuite din viața de fiecare zi a egiptenilor l-au atras în mod deosebit ⁶.

Pentru datele culese din auzite (ἀκοή) – acestea sînt, în special, informațiile despre istoria Egiptului – Herodot a ajuns în contact cu diferite persoane. Precizările „egiptenii spun“, „după cum povestesc preoții“, întîlnite la fiecare pas, sînt destul de vagi și nu dau o idee clară despre informator și condiția lui socială. Opera lui Herodot dă singură lămuririle necesare în

¹ Ibidem, cap. XXIX.

² Ibidem, cap. CXLIX.

³ Ibidem, cap. XIV.

⁴ Ibidem, cap. LXXVII.

⁵ Ibidem, cap. XIV.

⁶ Ibidem, cap. XXXV-XXXVI.

acest sens. În capitolele XXXV-XXXVI și LXXVII-XCIV, Herodot prezintă câteva aspecte din viața egiptenilor; printre altele, el afirmă că egiptenii își fac pâinea din mei (olyra), consumă ulei de proastă calitate, femeile nu au decît o singură haină de îmbrăcat etc. Aceste constatări nu se pot referi decît la păturile de jos ale populației care erau crunt exploatate. Se poate presupune că Herodot n-a cunoscut clasele de sus, că n-a ajuns în contact decît cu poporul de rînd, cu persoane mai puțin învățate, cu personalul ajutător al templelor și nu cu marii preoți. De aici caracterul popular și sacerdotal al unor informații. Pentru oamenii simpli, inscripțiile și celelalte documente scrise erau puțin accesibile. Tălmacii¹ de care s-a servit i-au interpretat adesea greșit, adesea fantezist, spusele egiptenilor. Multe informații apoi provin de la grecii stabiliți în Egipt. Așa se explică toate legendele egiptene legate de greci; astfel, povestea trecerii lui Paris și Elenei prin Egipt², legenda lui Perseus, fiul Danaei, după afirmațiile locuitorilor din Hemmis etc. sînt cu siguranță din sursă greacă locală și nu egipteană³.

Cu tot caracterul popular, în genere neștiințific, al relatărilor date de informatori lui Herodot, cartea a II-a a Istoriilor constituie pînă azi una din cele mai prețioase monografii antice despre Egipt. Pentru a exprima valoarea literară a cărții, puterea de a captiva și pe cititorul modern prin nenumăratele curiozități descrise, prin informațiile interesante și mai ales prin frumusețea povestirii, cuvintele sînt neputincioase. Să-l lăsăm pe însuși Herodot să vorbească.

¹ Ibidem, cap. CXXV.

² Ibidem, cap. CXIII.

³ Pentru explicații mai ample în privința compunerii operei, vezi Studiul introductiv, iar pentru Egipt în general, vezi E. Matie, *Miturile Egiptului antic*, Editura Științifică, București.

I După moartea lui Cyrus ¹, urmă la domnie Cambyses ², fiul lui Cyrus și al Cassandanei, fiica lui Pharnaspes ³, la moartea căreia Cyrus ținu mare doliu, poruncind totodată tuturor supușilor săi s-o jelească. Fiu al acestei femei și al lui Cyrus, Cambyses îi privea pe ionieni și pe eolieni ca pe niște sclavi moșteniți de la părintele său. El porni cu oaste împotriva Egiptului ⁴, chemînd sub arme, printre alți supuși, și pe elenii de sub stăpînirea sa.

II Egiptenii, înainte de domnia lui Psammetihos ⁵, se crezuseră cei dintîi dintre toți oamenii. Dar, de cînd Psammetihos, ajuns rege, vru să știe care or fi fost primii oameni, de atunci egiptenii sînt încredințați că frigenii s-au născut înaintea lor, dar că, față de ceilalți, tot ei [rămîn primii]. Psammetihos, deoarece în cercetările sale nu putea găsi nici o ieșire din acest impas, iată ce pune la cale : încredințează unui păstor doi prunci nou-născuți ai unor oameni luați la întîmplare, ca să-i crească la o stîină, poruncindu-i ca nimeni să nu rostească nici un cuvînt față de ei ; copiii să stea într-o colibă goală, cu desăvîrșire singuri, iar păstorul să le mîne înăuntru la timp niște capre. [Numai] după ce-i va sătura de lapte să se îndeletnicească și cu alte treburi. Acestea au fost măsurile și poruncile lui Psammetihos, pentru că voia să afle care va fi prima vorbă pe care o vor rosti copiii după ce vor trece de vîrsta gînguritului fără noimă. Așa s-a și-ntîmplat. După ce se scurseră doi ani de cînd păstorul îi îngrijea astfel, deschizînd o dată ușa și intrînd la ei, amîndoi copiii se tîrîră înainte-i și rostiră *bekós* ⁶, cu mîinile întinse spre el. Cînd auzi pentru prima oară vorba asta, ciobanul rămase nepăsător ; dar cum o repetau într-una, ori de cîte ori venea la ei ca să-i îngrijească, îl înștiință pe stăpîn și, la porunca aces-

tuia, îi înfățișă copiii. Psammetihos, auzindu-i cu urechile lui, căută să afle care dintre oameni folosea cuvîntul *bekós* ; în urma cercetării, află că frigienii zic așa la *pîine* ⁷. În acest fel, încredințați prin dovada faptelor, egiptenii au căzut la învoială că frigienii sînt mai vechi decît ei ⁸.

Că așa s-au petrecut lucrurile, am auzit-o de la preoții lui Hephaistos ⁹ din Memfis ¹⁰. Elenii spun însă, printre multe alte basme, că Psammetihos, tăind limba unor femei, astfel a rînduit el felul de trai al pruncilor, pe lîngă aceste femei. Așadar, despre creșterea copiilor cam acestea le spuneau.

III Dar am mai auzit eu și multe altele la Memfis, stînd de vorbă cu preoții lui Hephaistos. Pentru aceleași lucruri, am mers chiar și pînă la Teba ¹¹, ba și pînă la Heliopolis ¹², mînat de dorința de a afla dacă cei de aici se vor potrivi în povestiri cu cei din Memfis ; căci heliopolitani trec drept cei mai înțelepți dintre egipteni. Din cîte povești am auzit din gura lor, pe cele sfinte nu-s doritor să le înșir, afară doar de numele zeilor, socotind că toți oamenii cunosc deopotrivă legende despre zei. Numai dacă șirul povestirii mă va sili, voi aminti totuși unele din ele.

IV Despre cele legate de viața omenească, mi-au povestit cu toții la fel, și anume că egiptenii au fost cei dintîi dintre toți oamenii care au născocit anul și l-au împărțit în douăsprezece părți, ținînd seama de anotimpurile lui. Au făcut această descoperire – spuneau ei – [călăuzindu-se] după stele ¹³. După părerea mea, egiptenii se arată astfel mult mai isteți la minte decît elenii ¹⁴, care din doi în doi ani mai adaugă cîte o lună, ca anul să se potrivească cu anotimpurile. Egiptenii ¹⁵, în schimb, împărțind anul în douăsprezece luni de cîte treizeci de zile, mai adaugă la fiecare an în parte numai cinci zile peste numărul obișnuit, așa încît, la ei, crugul anotimpurilor, în rotația sa, cade mereu la fel. Mai povesteau că tot egiptenii, cei dintîi, au pus nume ¹⁶ celor doisprezece zei ¹⁷, și că elenii de la ei le-au luat ; tot egiptenii au ridicat pentru prima oară zeilor altare, statui și temple și au săpat în piatră chipuri de animale. Că așa s-au petrecut cele mai multe din cîte-am înșiruit mai sus, le-au dovedit prin fapte. Primul rege-om ¹⁸ care a domnit peste Egipt

a fost – după spusa lor – Min. Pe timpul acestuia, în afară de ținutul Tebei, întreg Egiptul era numai o mlaștină și, din pământurile care se întind acum mai jos ¹⁹ de lacul Moeris, nici o bucată nu ieșea deasupra apei ; pînă la acest lac, de la țărnu-urile mării, călătoria în susul fluviului ține șapte zile.

V Părerea ce mi-am făcut-o este că ei spun adevărul despre țara lor. Căci este limpede pentru orice om cu judecată, chiar fără a fi auzit nimic mai dinainte, ci numai privind, că Egiptul, spre care elenii se îndreaptă cu corăbiile ²⁰, este pentru egipteni un pământ dobîndit și un dar al fluviului ²¹ ; și toată țara ce se întinde mai sus de lacul Moeris, cale de trei zile pe apă ²² – țară despre care însă spusele preoților nu se potrivesc nici pînă azi – este un alt pământ [apărut] în același fel.

Natura solului egiptean este următoarea : dacă te îndrepti pe mare spre Egipt și te afli la o depărtare de o zi de coastă, de arunci sonda în apă, vei scoate mîl de la o adîncime numai de unsprezece coți. Faptul arată cît de departe se așterne mîlul cărat de fluviu.

VI De-a lungul mării, coasta Egiptului se întinde pe o lungime de șaiszeci de shoine ²³, căci, după socoteala noastră, Egiptul se întinde de la Golful Plinthinetic ²⁴ pînă la lacul Serbonis ²⁵, lîngă care se află muntele Casios ²⁶. De la acest lac pornește deci numărătoarea celor șaiszeci de shoine. Toți oamenii cîți duc lipsă de pământ își măsoară pămîntul cu cotul, cei mai puțin nevoiași, cu stadiul, cei avuți, cu parasanga ²⁷, iar cei foarte bogați, cu shoina. O parasangă are treizeci de stadii, iar shoina, care e o măsură egipteană, are șaiszeci de stadii. Astfel, coasta Egiptului măsoară cu totul trei mii șase sute de stadii ²⁸.

VII De aici și pînă la Heliopolis ²⁹, spre inima țării, Egiptul se lățește, fiind în întregime un șes întins, mustind de apă și plin de smîcuri. Pentru cel care merge de la mare în sus, spre Heliopolis, drumul este cam tot atît de lung ³⁰ ca și cel care duce de la altarul celor doisprezece zei din Atena ³¹ la Pisa ³² și la templul lui Zeus Olympianul ³³. Dacă cineva ar măsura aceste două drumuri, ar găsi o deosebire neînsemnată între ele, de abia cincisprezece stadii, care face să nu fie chiar la fel de lungi ; căci

drumului de la Atena la Pisa îi mai lipsesc doar cincisprezece stadii pînă la o mie cinci sute, pe cînd drumul de la mare la Heliopolis împlinește întocmai acest număr.

VIII Pentru călătorul care merge de la Heliopolis în sus, Egiptul se îngustează într-una. Pe o parte se întinde lanțul muntos al Arabiei ³⁴, de la miazănoapte spre miazăzi și vîntul Notos ținînd-o într-una în sus către Marca numită Roșie ³⁵. În acest lanț se află carierele din care s-a scos piatra pentru piramidele de la Memfis ³⁶. Aici ³⁷, contenind, muntele cotește spre ținutul despre care a fost vorba ³⁸. În partea în care are cea mai mare întindere, după cîte am aflat, muntele ține, de la răsărit pînă la apus, două luni de mers. Capătul cel mai dinspre răsărit al masivului produce tămiie ³⁹. Așa se înfățișează, prin urmare, acest munte.

În partea Egiptului dinspre Libya se întinde un alt munte pietros – în care se află piramidele – acoperit de nisip, îndreptat în același fel ca și înălțimile munților Arabiei, care se răsfiră spre miazăzi. De la Heliopolis mai departe, ținutul se îngustează într-atît, de parcă n-ar mai fi Egiptul, ci, cale de paisprezece ⁴⁰ zile de mers pe apă, Egiptul este îngust. Pămîntul între munții amintiți este un șes și, după cîte mi s-a părut, nu poate avea mai mult de două sute de stadii lărgime în locul unde este cel mai îngust ⁴¹, și anume între muntele Arabiei și muntele așa-numit al Libyei. De aci înainte Egiptul se lățește iarăși.

Aceasta-i, prin urmare, înfățișarea ținutului.

IX De la Heliopolis pînă la Teba, urcușul pe fluviu ține nouă zile, patru mii opt sute șazeci de stadii de drum ⁴², adică optzeci și una de shoine. Acestea sînt, la un loc, stadiile Egiptului puse cap la cap. Coastele mării, cum am arătat încă mai înainte ⁴³, au trei mii șase sute de stadii ; urmează să mai arăt depărtarea de la mare spre inima țării, pînă la Teba : sînt șase mii o sută douăzeci de stadii ⁴⁴, iar de la Teba pînă la orașul numit Elephantina ⁴⁵ mai sînt o mie opt sute de stadii.

X Cea mai mare parte din ținutul despre care am vorbit mi s-a părut și mie că, așa cum spuneau și preoții, este pentru egipteni un pămînt dobîndit. Partea dintre șirurile de munți amin-

tite, munți care se întind din sus de orașul Memfis, mi s-a părut a fi fost cîndva un golf de mare, la fel ca și împrejurimile Troiei ⁴⁶, ale Teuthrăniei ⁴⁷, ale Efesului ⁴⁸, la fel cu cîmpia Meandruului ⁴⁹, dacă se cuvine să asemuiești ce e mic cu ceea ce este mare ⁵⁰. Căci dintre riurile care prin mîlul cărat de apele lor au clădit aceste ținuturi, nici unul nu e vrednic să fie asemuit nici măcar cu una din gurile Nilului – fluviu cu cinci guri ⁵¹ – în privința belșugului de apă. E adevărat însă că mai sînt și alte fluviu care, fără să fie de mărimea Nilului, s-au dovedit totuși de mare însemnătate prin lucrurile mari ce le-au înfăptuit; aş putea pomeni numele cîtorva, printre altele, mai ales cel al fluviului Acheloos ⁵². Acesta, curgînd prin Acarnania ⁵³ și ieșind la mare, a legat de continent jumătate din insulele Echinade ⁵⁴.

XI În Arabia, nu departe de Egipt, se află un golf care se înfînge în uscat din Marea Roșie ⁵⁵, lung și oarecum îngust, așa cum am să vi-l înfățișez îndată : în lungime, drumul pe apă, pentru cel care pornește din fundul golfului spre largul mării, ține cale de patruzeci de zile, dacă se folosește de vîsle, iar în lățime, partea unde golful se lărgeste cel mai mult poate fi străbătută într-o jumătate de zi ⁵⁶. Golful are zilnic flux și reflux. Părerea mea e că și Egiptul a fost odată un asemenea golf, întinzîndu-se de la Marea de miazănoapte ⁵⁷ pînă spre Etiopia ⁵⁸, în timp ce Golful Arabic (despre care voi vorbi) se îndreaptă de la Marea de miazăzi ⁵⁹ spre Syria; în chipul acesta, capetele celor două golfuri, înaintînd unul spre altul ⁶⁰, lăsau între ele doar o limbă îngustă de pămînt. Dacă Nilului i s-ar năzări să-și abată cursul spre acest golf Arabic, cine l-ar opri oare ca în vreo douăzeci de mii de ani, tot vărsîndu-se în el, să nu-l astupe cu mîlul cărat? Credința mea este că l-ar putea împotmoli chiar și în zece mii de ani. Cum să nu fi fost atunci cu puțință ca, în răstimpul pînă la nașterea mea, un golf, fie el chiar cu mult mai mare decît acesta, să fi fost umplut de nămolul cărat de un fluviu atît de puternic și neobosit? ⁶¹

XII Pentru faptele privitoare la Egipt, eu îi cred pe cei care le povestesc. Eu însumi sînt pe deplin încredințat că așa este, vîzînd cum pămîntul Egiptului intră mai adînc în mare decît țărmlul învecinat ⁶². cum pe munții din împrejurimi se pot vedea

scoici ⁶³, cum eflorescențele sărate sînt atît de puternice, încît macină pînă și piramidele, în sfîrșit, cum singurul loc din Egipt unde se află nisip este tocmai muntele ⁶⁴ acesta din sus de Memfis ; în afară de aceasta, Egiptul nu seamănă nici cu ținutul Arabiei, cu care se învecinează, nici cu Libya, nici cu Syria (părțile dinspre mare ale Arabiei sînt locuite de syrieni), ci este un pămînt negru ⁶⁵ și crăpat, ca unul alcătuit din nămolul și aluviunile cărate din Etiopia de fluviu. În schimb, știm că Libya are un pămînt mai roșcat și mai nisipos, iar Arabia și Syria au un pămînt mai lutos și mai pietros.

XIII Preoții mi-au mai dat și următoarea mărturie prețioasă despre această țară, și anume că pe vremea regelui Moeris ⁶⁶, ori de cîte ori creștea fluviul cu cel puțin opt coți ⁶⁷, îneca Egiptul din jos de Memfis. Cînd am auzit eu acestea de la preoți, încă nu trecuseră nouă sute de ani de la moartea lui Moeris ⁶⁸. Acuma însă, dacă fluviul nu crește cu cel puțin șaisprezece ⁶⁹ sau măcar cu cincisprezece coți, nu mai acoperă ogoarele.

Dacă însă ținutul acesta va urma să se înalțe și să se lățească în aceeași măsură ca și pînă acum, Nîlul, nemaiajungînd să-l acopere, pare-mi-se că egiptenii care locuiesc mai jos de lacul Moeris, atît cei din celelalte ținuturi, cît mai ales cei din așa-numita Deltă, vor avea parte pe viitor de aceeași soartă care-i paște, după spusele lor, pe eleni. Într-adevăr, cînd au aflat că toată țara elenilor este udată numai de ploii și nu de revărsarea rîurilor, ca țara lor, egiptenii au zis că, dacă elenii vor fi vreodată înșelați în marea lor nădejde ⁷⁰, vor avea de îndurat o foamete cruntă. Această vorbă vrea să spună că, dacă în loc de ploaie cerul le va trimite secetă, elenii vor pieri de foame ; căci din altă parte, decît de la Zeus, nu aveau de unde să mai aștepte apă.

XIV Aceste preziceri ale egiptenilor despre eleni sînt îndreptățite. Acum însă voi arăta cum stau lucrurile și cu egiptenii. Dacă, după cum am spus mai înainte ⁷¹, ținutul din jos ⁷² de Memfis (căci acesta este cel care se ridică) ar continua să se înalțe în aceeași măsură ca în trecut, ce altceva [le-ar mai rămîne] acelora dintre egipteni care locuiesc aici, decît să flămînzească, dacă nici ploaia de la Zeus nu le va uda pămîntul și nici

fluviul nu va mai putea să se reverse peste cîmpii ? ⁷³ Căci, fără doar și poate, dintre toate neamurile și chiar dintre ceilalți locuitori ai Egiptului, astăzi nimeni nu culege mai lesne ca ei rodul pămîntului ; ei nu se ostenesc să taie brazde cu plugul, nici nu sapă, nici nu fac vrcuna din muncile cu care se trudesă la cîmp ceilalți oameni ⁷⁴, ci, ori de cîte ori fluviul, umflîndu-și de la sine apele, le udă cîmpiile, și după ce le-a udat se retrage din nou, atunci fiecare își seamănă ogorul și mină porcii ⁷⁵ peste el ; după ce afundă cu porcii cît mai adînc sămînța în pămînt, din acel moment așteaptă doar secerișul ; iar după ce-și calcă apoi grîul la arie tot cu porcii, așa îl cară.

XV Dacă vrem să împărtășim părerile ionienilor privitoare la Egipt, care susțin că numai Deltei i se cuvine numele de Egipt – zicînd că de el ține doar coasta mării de la așa-numitul turn de observație al lui Perseus ⁷⁶, pînă la ocnele de sare de la Pelusion ⁷⁷, în total patruzeci de shoine, și că, de la țărmlul mării spre inima țării, Egiptul se întinde pînă la orașul Kercassoros ⁷⁸, acolo unde Nilul se desparte în două brațe, curgînd și spre Pelusion și spre Canobos ⁷⁹, iar despre celelalte părți ale Egiptului zicînd că unele țin de Libya, iar altele de Arabia – dacă ne-am folosi deci de această părere, am putea dovedi că țara egiptenilor nici n-a existat mai înainte vreme. Căci Delta, după cum spun chiar egiptenii, și așa mi se pare și mie că stau lucrurile, s-a alcătuit din aluviuni și, ca să zic așa, a apărut de curînd. Dacă însă n-au avut nici un fel de țară ⁸⁰, ce le-o fi venit să se creadă cei mai vechi oameni de pe lume ⁸¹ ? N-avea nici un rost să recurgă la încercarea cu copiii, din dorința de a afla ce cuvînt vor rosti mai întii ⁸². Dar eu unul nu cred că egiptenii s-au născut o dată cu Delta, ținut pe care ionienii îl numesc „Egipt“, ci că ei s-au ivit de cînd lumea, iar țara crescîndu-le mereu, unii din ei au rămas în ținuturile de baștină, în timp ce alții au coborît mai jos. Nu-i mai puțin adevărat că, în vechime, ținutul Tebei se numea „Egipt“, avînd un hotar de șase mii o sută douăzeci de stadii de jur împrejur.

XVI De sînt exacte cunoștințele mele despre toate acestea, atunci ionienii au o părere greșită despre Egipt ⁸³ ; și chiar de este dreaptă părerea ionienilor ⁸⁴, eu tot aș putea dovedi că nici

elenii și nici ionienii ⁸⁵ înșiși nu știu să numere atunci cînd spun că întreg pămîntul are trei părți : Europa, Asia și Libya ⁸⁶. Ei ar trebui să socotească Delta Egiptului ca o a patra parte, de vreme ce ea nu ține nici de Asia, nici de Libya ⁸⁷ ; după această părere a lor ⁸⁸, nu se poate susține că Nilul desparte Asia de Libya ⁸⁹ ; spre vîrfurile Deltei formate de fluviu, Nilul se desface în brațe, încît, de fapt, țara cuprinsă la mijloc se află între Asia și Libya.

XVII Și acum, să lăsăm la o parte părerea ionienilor ; cît despre mine, aș avea de spus aci următoarele : Egipt este întregul ținut locuit de egipteni, așa cum Cilicia ⁹⁰ este ținutul locuit de cilicieni, iar Asiria ⁹¹, de asirieni. Știm că Asia și Libya n-au, la drept vorbind, nici un alt hotar afară de fruntariile Egiptului. Dacă vom lua de bună părerea elenilor, vom socoti că întreg Egiptul, începînd de la cataracte ⁹² și de la orașul Elefantina ⁹³, se împarte în două părți cuprinse sub cele două denumiri : căci o parte din Egipt ar ține de Libya, iar cealaltă de Asia. Nilul, de la cataracte, curge spre mare, tăind Egiptul în două. Pînă la orașul Kercassoros, Nilul curge într-o singură albie, dar din jos de orașul acesta se împarte în trei brațe : unul se îndreaptă spre răsărit și acesta se cheamă gura Pelusiacă ; al doilea o ia spre apus și se numește gura Canobică ; iar al treilea, prin care Nilul se varsă de-a dreptul, este așa : pornind din părțile de sus, atinge vîrfurile Deltei, iar de aci, despîcînd Delta pe la mijloc, răzbește la mare ; [prin acest braț] se revarsă o parte însemnată din apa fluviului, și brațul este unul din cele mai vestite : numele lui este gura Sebennitică. Din gura Sebennitică se desprind alte două brațe care se îndreaptă spre mare, ale căror nume sînt gura Saitică și cea Mendesiană ⁹⁴. Gura Bolbitină și cea Bucolică nu sînt guri naturale, ci săpate.

XVIII În sprijinul părerii mele, că Egiptul este numai atît de mare cît arăt în această povestire, vine ca mărturie și un oracol al lui Ammon ⁹⁵ despre care am aflat abia după ce-mi făurisem părerea despre Egipt. Cei din orașele Maréa ⁹⁶ și Apis ⁹⁷, care locuiesc în părțile Egiptului vecine cu Libya și care se socot libyeni și nu egipteni – neîmpăcîndu-se cu ceremoniile

care însoțesc jertfele, și dorind să nu mai fie opriți de la tăierea vacilor ⁹⁸ – au trimis soli la Ammon să-i arate că ei n-au nimic de-a face cu egiptenii, de vreme ce locuiesc în afara Deltei și grăiesc o altă limbă decît ei. Ei cerceau de la zeu dezlegarea de a mânca din toate. Dar zeul nu le îngădui să facă acest lucru, zicînd că *Egipt* este întregul ținut pe care-l acoperă Nilul cînd se revarsă și că egipteni sînt acei care, locuind mai jos de orașul Elefantina ⁹⁹, beau din acest fluviu. Așa a grăit oracolul.

XIX Nilul, cînd se umflă, se revarsă nu numai peste Deltă, ci și peste o parte din ținuturile așa-numite Libyan și Arabic, depășindu-și amîndouă malurile cale de două zile, uneori mai mult încă, alteori ceva mai puțin. Despre natura fluviului n-am putut afla nimic, nici de la preoți, nici de la nimîni altcineva. Eram totuși dornic să aflu de la ei pentru ce anume, începînd de la solstițiul de vară, Nilul crește, umflîndu-se într-una, vreme de o sută de zile, iar după ce numărul acesta de zile s-a împlinit, scade iarăși, retrăgîndu-se de pe locurile înecate, și scăzut rămîne toată iarna, pînă la următorul solstițiu de vară. Despre acestea toate n-am putut afla nimic de la egipteni, cînd i-am întreat ce putere are în el Nilul de se poartă tocmai pe dos decît celelalte riuri. Am făcut și cercetări, vrînd să știu rostul celor ce v-am spus, precum și din ce pricină, din toate rîurile, singur Nilul nu stîrnește adieri dinspre el.

XX Unii eleni, care doreau să-și facă fală de învățați, au dat despre această revărsare a apei trei lămuriri, dintre care pe două nu le socot vrednice să le pomenesc decît doar în treacăt. După una din ele ¹⁰⁰, umflarea fluviului ar fi pricinuită de vînturile etesiene ¹⁰¹, care împiedică Nilul să se verse în mare. Adevsea însă vînturile etesiene n-au bătut și totuși Nilul s-a revărsat. În afară de aceasta, dacă vînturile etesiene ar fi pricina revărsării, ar trebui ca și alte rîuri care curg împotriva vînturilor etesiene să pățească la fel ca Nilul în împrejurări asemănătoare – ba chiar cu atît mai mult, cu cît, fiind mai mici, au cursul mai slab. Și în Syria sînt multe fluvii, multe și în Libya, cu care nu se petrece de loc ceea ce se întîmplă cu Nilul.

XXI A doua deslușire ¹⁰² este și mai puțin științifică decît cea pomenită mai înainte și, ca să spunem așa, mai uimitoare ; ea susține că Nilul prezintă aceste fenomene datorită faptului că el ar izvorî din Ocean, iar Oceanul curge în jurul întregului pămînt.

XXII A treia ¹⁰³, și cea mai ispititoare dintre lămuriri, este și cea mai neîntemeiată ¹⁰⁴, căci, de fapt, nici ea nu spune nimic cînd pretinde că Nilul se formează din topirea zăpezilor ; el curge din Libya prin mijlocul [țării] etiopienilor și apoi intră în Egipt. Cum ar fi cu puțință oare să se nască din zăpezi, de vreme ce curge din ținuturile cele mai calde spre altele mai reci ? ! Pentru un om în stare să chibzuiască astfel de lucruri, există nenumărate mărturii că nici nu pare măcar cu puțință ca un asemenea fluviu să se formeze din zăpezi. Cea dintîi și cea mai puternică dovadă sînt vînturile calde care bat din aceste regiuni ; a doua dovadă e faptul că în părțile acelea nu se vede niciodată nici ploaie, nici gheață ; or, după ninsoare trebuie numaidecît să și plouă într-un răstimp de cinci ¹⁰⁵ zile, astfel încît, dacă ar ninge în acele regiuni, ar și ploua. A treia dovadă sînt oamenii de acolo, negri la culoare din pricina arșitei ; de asemenea, șoimii și rîndunelele nu părăsesc ținutul, trăind aici tot lungul anului, iar cocorii, care fug de gerurile din Scitia, vin să-și petreacă iarna tocmai pe aceste meleaguri. Așadar, dacă ar ninge cît de cît în această regiune pe care o străbate și din care izvorăște Nilul, nu s-ar mai întîmpla nimic din toate acestea, cum o cere necesitatea [minții].

XXIII Cît despre cel care vorbește de Ocean ¹⁰⁶, întrucît se întemeiază pe o legendă neguroasă, părerea lui nici nu merită să fie discutată ; eu unul nu știu să fie un fluviu Ocean ; cred însă că Homer sau vreunul din poeții dinaintea lui i-a născocit numele și l-a pus în poezie.

XXIV Dacă, după critica altor păreri, se cuvine să-mi înfățișez și propria-mi părere despre aceste lucruri anevoie de lămurit, voi arăta pricina pentru care, după mine, apele Nilului cresc vara. Soarele, abătut în timpul iernii din vechiul lui drum ¹⁰⁷ de vînturile reci, ajunge în Libya de sus ¹⁰⁸. Ca să

lămurim pe scurt, am spus totul : regiunea de care acest zeu ¹⁰⁹ se apropie cel mai mult, trecînd pe deasupra ei, e firesc să fie și cea mai săracă în apă, iar riurile care o brăzdează, să sece.

XXV Ca să deslușim lucrurile mai pe larg, iată ce se petrece : străbătînd Libya de sus, soarele pricinuieste următoarele : cum văzduhul în părțile acelea este tot mereu senin, iar regiunea, caldă și lipsită de vânturi reci ¹¹⁰, soarele, trecînd pe deasupra, săvîrșește ceea ce obișnuiește să facă vara ¹¹¹, cînd străbate mijlocul cerului : atrage apa la sine, apoi, după ce a atras-o, o îngmădește în părțile cele mai de sus ¹¹², de unde o iau vînturile, împrăștiind-o sub formă de boare. Într-adevăr, vînturile din părțile acestea, Sudicul și Libyanul, sînt, dintre toate vînturile, cele mai aducătoare de ploaie ¹¹³. Totuși, nu cred că soarele lasă să cadă pe pămînt toată apa pe care o soarbe într-un an din Nil, ci bănuiesc că-și oprește o parte și în jurul său ¹¹⁴. Cînd iarna se îmblînzește, soarele se urcă iarăși în mijlocul cerului și, începînd de atunci, soarbe deopotrivă apa din toate riurile. Pînă atunci, acestea primesc din belșug apă de ploaie, ținuturile străbătute de albia lor fiind udate de ploi și brăzdate de șuvoaie, de aceea și curg umflate. Cînd vine vara însă, pentru că ploile le lipsesc și apa le e sorbită de soare, ele scad. Nilul însă, fiind lipsit de ploi și absorbit de soare, singur dintre [toate] riurile, comparat cu el însuși, curge în acest anotimp ¹¹⁵ cu mult mai scăzut decît vara. În timpul verii, el se evaporază, la fel ca toate celelalte ape, în vreme ce iarna el singur este absorbit [de soare]. De aceea socot că soarele este pricina acestor întîmplări ¹¹⁶.

XXVI Același corp ceresc, după părerea mea, este pricina uscăciunii aerului de aici, fiindcă pîrjolește totul în calea lui ; astfel, în Libya de sus e veșnic vară. Dacă cumva poziția zonelor s-ar schimba și în partea cerului, unde sălășluiesc acum vîntul de miazănoapte și iarna, ar fi așezarea Notos-ului și a nămiezii, iar unde se află vîntul de miazăzi, ar fi vîntul de miazănoapte, dacă acestea ar fi așa, atunci soarele, izgonit din mijlocul cerului de către iarnă și de vîntul de miazănoapte, ar trece peste Europa de sus așa cum trece astăzi peste Libya de sus ; în sfîrșit, dacă ar străbate Europa toată, socot că ar face

să se întâmple cu Istrul întocmai ceea ce se întâmplă astăzi cu Nilul.

XXVII În privința faptului că dinspre Nil nu bate vîntul ¹¹⁷, îmi pare firesc ca din regiunile prea calde să nu bată, de vreme ce, de obicei, vîntul bate dinspre locurile reci.

XXVIII Dar acum să lăsăm toate acestea, așa cum sînt și cum au fost de la început. Izvoarele Nilului ¹¹⁸, nimeni din cei cu care am stat de vorbă – fie ei egipteni, libyeni sau eleni – nu s-au lăudat că le cunoaște, afară doar de grămaticul averilor sfinte din templul zeiței Athena ¹¹⁹, din orașul egiptean Sais. Acesta însă mi s-a părut că glumește zicînd că le cunoaște întocmai. El povestea ¹²⁰ că între Syene ¹²¹, oraș din Tebaida ¹²², și Elefantina ¹²³, se află doi munți cu piscuri ascuțite, munți care poartă numele – unul Crofi ¹²⁴, altul Mofi ¹²⁵. Izvoarele Nilului, care ar fi fără fund, țîșnesc dintre acești munți ; jumătate din apă curge spre Egipt și spre miazănoapte, iar cealaltă jumătate spre Etiopia și spre miazăzi. Despre faptul că izvoarele fluviului sînt fără fund, grămaticul zicea că Psammetihos, regele Egiptului, a ajuns s-o dovedească. Poruncind să se împletească o funie de mai multe mii de coți, îi dădu drumul în adîncuri dar nu-i atinse fundul. Dacă acest grămatic vorbește despre lucruri întimplale cu adevărat ¹²⁶, s-ar părea, după cite am înțeles, că între munți apa face o vîltoare puternică și repede, iar din pricina vîrtejurilor care se izbesc de munți, funia aruncată nu poate da de fund.

XXIX De la nimeni altul n-am mai putut afla nimic, și, pentru a dobîndi orice altă știre, mi-am întins cît mai departe cercetările, mergînd să văd cu ochii mei pînă la Elefantina, iar de aci mai departe, mi-am alcătuit povestirea din auzite.

Dacă de la orașul Elefantina o apuci în sus, ținutul urcă mereu ; prin aceste locuri vasul trebuie să înainteze legat de amîndouă laturile, așa cum ai mîna un bou ¹²⁷. Dacă se rup cumva frînghiile, vasul e purtat la vale de puterea curentului. Ținutul acesta [povîrnit] ține cale de patru zile pe apă ; pe aici, Nilul curge în cotituri întocmai ca Meandru ; douăsprezece sînt shoinele pe care trebuie să le parcurgi în acest chip ;

în cele din urmă răzbești la cîmp deschis, unde Nilul scaldă o insulă ; numele ei este Tahompo¹²⁸. În părțile din sus de Elefantina și pe jumătate din insulă locuiesc etiopieni ; cealaltă jumătate a insulei este locuită de egipteni. De treci de insulă, dai de un lac mare¹²⁹, pe malurile căruia locuiesc etiopienii nomazi ; după ce-ai trecut de el¹³⁰, ajungi iarăși la albia Nilului, care dă în acest lac ; pe urmă, luînd-o mereu înainte de-a lungul rîului, îți urmezi drumul pe jos cale de patruzeci de zile, căci pe aci Nilul e plin de stinci ascuțite și multe creste de piatră se înalță deasupra apei, din care pricină drumul pe apă nu e cu puțință. După ce-ai străbătut acest ținut, timp de patruzeci de zile pe uscat, trebuie să iei un alt vas pentru o călătorie pe apă de douăsprezece zile, și abia la capătul ei ajungi într-un oraș mare, cu numele Meroe¹³¹. Se spune că Meroe este orașul de scaun al celorlalți etiopieni. Cei de aci venerază numai pe Zeus și pe Dionysos¹³², cărora li se închină cu mare cinstire ; au și un oracol al lui Zeus¹³³. Război fac numai cînd Zeus le-o poruncește prin oracole și numai acolo unde el le poruncește¹³⁴.

XXX Îndepărtîndu-te de acest oraș, vei ajunge la automoli¹³⁵, în tot atîta vreme ca de la Elefantina la capitala etiopienilor¹³⁶. Acești automoli se numesc *Asmah* ; cuvîntul acesta în limba elenă înseamnă „cei care stau de-a stînga regelui“¹³⁷. Două sute patruzeci de mii de războinici egipteni trecuseră la etiopieni din următoarea pricină¹³⁸ : pe vremea regelui Psammetihos luaseră ființă niște străji, una în orașul Elefantina, către etiopieni, alta în Daphnele Pelusiace, către arabi și asirieni¹³⁹, o a treia, în Maréa, către Libya. Pînă în zilele mele perșii mai au cete de străjeri în aceleași locuri ca pe vremea lui Psammetihos. Într-adevăr, și în Elefantina¹⁴⁰ și în Daphne¹⁴¹ se află oșteni persani de pază. Egiptenii care slujiseră trei ani fără să fi fost schimbați de cineva, după ce s-au sfătuit, se învoiră cu toții între ei să-l părăsească pe Psammetihos și să fugă în Etiopia. Dar Psammetihos, prinzînd de veste, îi urmări, iar, cînd îi ajunse, îi rugă în fel și chip să se răzgîndească și să nu-și părăsească zeei strămoșești, copiii și soțiile. Se spune că atunci unul dintre ei a răspuns, arătîndu-si părțile bărbă-

ției, că pretutindeni unde vor fi acestea vor avea și femei și copii.

Cînd au ajuns în Etiopia, se predară regelui etiopienilor. Iar acesta îi răsplăti astfel : cum printre etiopieni erau cîteva cete de răzvrătiți, regele porunci egiptenilor să-i izgonească pe aceștia și pe urmă să le ia pămînturile în stăpînire. După ce egiptenii s-au așezat printre etiopieni ¹⁴², s-au mai cioplit întrucîtva etiopienii, deprinzînd unele moravuri egiptene.

XXXI Pînă acum, deci, Nilul este cunoscut, în afara cursului său din Egipt, pe o lungime de patru luni de drum pe apă și pe uscat. Căci, dacă socotim bine, tocmai atîtea luni ține drumul de la Elefantina pînă la automolii aceștia ¹⁴³.

[Fluviul] curge dinspre amurg și soare-apune. Cum este el dincolo de țara automolilor nimeni nu mai poate spune întocmai ; căci ținutul acesta e pustiu din pricina arșiței.

XXXII Dar am aflat și următoarele știri de la niște cyrenieni ¹⁴⁴ care spuneau că, ducîndu-se la oracolul lui Ammon ¹⁴⁵, au ajuns să vorbească cu Etearhos ¹⁴⁶, regele ammonienilor ¹⁴⁷ ; cum din una în alta au adus vorba și despre Nil – anume că nimeni nu-i cunoaște izvoarele –, atunci Etearhos le-a povestit cum au venit odinioară la el niște nasamoni. Acesta este un neam libyan ; locuiește în Syrta ¹⁴⁸ și o parte din ținutul dinspre răsărit de Syrta, pe o întindere nu prea mare. La sosire, nasamonii, fiind întrebați dacă au ceva știri noi despre pusturile Libyei, au povestit că pe la ei s-au ivit niște tineri viteji, fii ai unor oameni de vază, care, odată ajunși la vîrsta bărbăției, au pus la cale unele fapte nemaipomenite ; printre altele, au tras la sorți pe cinci dintre ei ca să cerceteze pusturile Libyei și să afle ceva mai mult încă decît cei care cunoșteau cele mai multe lucruri despre el.

Coasta Libyei dinspre marea de miazănoapte, începînd din Egipt pînă la capul Solocis ¹⁴⁹, unde e hotarul Libyei, e toată locuită de libyeni și de multe neamuri libyene, afară de ținutul unde s-au așezat elenii și fenicienii. În ținuturile din sus de mare și de oamenii care sălășluiesc pe coastă, Libya este plină de fiare sălbatice ; în părțile mai de dincolo ¹⁵⁰ de locul unde mișună fiarele, e numai nisip, iar pămîntul, cît se poate de se-

cetos și cu totul pustiu. Tinerii accia, trimiși de tovarășii lor cu destulă apă și merinde, au trecut mai întâi prin ținuturi locuite, pe care, după ce le-au străbătut, au ajuns la locul cu fiare sălbatice ; de aci, au înaintat prin pustiu croindu-și drum spre adierea zefirului apoi, după ce au străbătut o mare întindere de pământ nisipos, peste multe zile văzură deodată o cimpie cu pomi. Apropiindu-se, au mâncat din poamele care atirnau din pomi ; în timp ce culegeau fructe, se repeziră la ei niște bărbați mărunți, mai scunzi decît oamenii mijlocii, care, prinzindu-i, i-au dus [cu sila] ; nici nasamonii nu le știau de loc limba, nici cei care îi duceau, pe a nasamonilor. [Piticii] i-au dus prin niște mlaștini foarte întinse, pe care, trecindu-le, au ajuns într-o așezare unde toți locuitorii erau la fel de stat cu cei care îi aduseseră și negri la culoare. Pe lângă așezare curgea un rîu mare ¹⁵¹, și curgea dinspre apus spre răsărit, iar în el se arătau crocodili ¹⁵².

XXXIII Acum cred însă că v-am împărtășit destul din povestirea lui Etearhos Ammonianul ; aş mai spune numai că el susținea – după cum, de altfel, pretind și cyrenienii – că nasamonii s-au întors acasă, și că oamenii la care ajunseseră ei erau cu toții vrăjitori. În privința rîului care trecea pe acolo, și Etearhos era de acord că ar fi Nilul, și pe bună dreptate. Nilul, într-adevăr, curge din Libya, tăind-o pe la mijloc. Și după apropierea pe care o fac, judecînd cele necunoscute după cele cunoscute ¹⁵³, Nilul și Istrul pornesc de la aceeași depărtare ¹⁵⁴. Fluviul Istru, izvorînd din țara celților de lângă orașul Pyrene¹⁵⁵, curge, tăind Europa în două ; celții se află dincolo de Coloarele lui Heracles ¹⁵⁶ și se învecinează cu kynesienii ¹⁵⁷, locuitorii Europei cei mai îndepărtați dinspre soare-apune ; Istrul, străbătînd toată Europa, se varsă în Pontul Euxin la Istria ¹⁵⁸, colonie a Miletului.

XXXIV Istrul, curgînd printr-un ținut locuit, este cunoscut de mulți, în timp ce despre izvoarele Nilului nimeni nu poate vorbi, deoarece, pe acolo pe unde curge el, Libya este nelocuită și pustie. Cît despre cursul fluviului, am spus tot ce s-a putut afla după cele mai întinse cercetări ; gurile fluviului se află în Egipt, acolo unde Egiptul se află față în față cu partea mun-

toasă a Ciliciei. De aici pînă la Sinope de pe țărmul Pontului Euxin sînt, în linie dreaptă, cinci zile de drum pentru un drumeț sprinten ¹⁵⁹. Cetatea Sinope se află de cealaltă parte a mării, în fața gurii Istrului. Prin urmare, cred că Nilul, care trece prin întreaga Libye, este tot atît de lung ca Istrul. Dar găsesc că am spus destule despre Nil.

XXXV Acum voi povesti mai pe larg despre țara Egiptului, pentru că are cele mai multe minunății de admirat decît orice altă țară, și ne înfățișează lucruri mai presus de puterea cuvințului față de oricare altă parte a lumii. Iată de ce voi stăruii mai mult asupra acestei țări. Egiptenii, trăind sub un altfel de cer și alături de un fluviu atît de osebit de celelalte, și-au statornicit și obiceiuri și legi care în multe privințe se bat cap în cap cu cele ale altor neamuri. La ei, femeile merg la tîrg și desfac marfa, în timp ce bărbații, stînd acasă, țes ¹⁶⁰; ceilalți oameni țes împingînd urzeala în sus, iar egiptenii în jos. Bărbații poartă poverile pe cap, femeile pe umeri. Femeile urinează din picioare, iar bărbații lăsîndu-se jos. Își fac nevoile în casă, în schimb mănîncă afară, în stradă, zicînd că aceste trebuințe, necuviincioase, trebuiesc făcute în taină, iar cele nerușinoase, pe față. Nici o femeie nu se face preoteasă ¹⁶¹ vreunui zeu sau vreunei zeițe, cultul tuturor zeilor și zeițelor fiind lăsat pe seama bărbaților. Nu există nici o îndatorire pentru băieți să-și întrețină părinții, dacă nu vor; întreaga îndatorire revine fetelor, chiar dacă n-o fac de bunăvoie.

XXXVI În alte părți, preoții zeilor poartă părul lung, în Egipt însă și-l tund de tot. Alte neamuri au obiceiul, în semn de jale, să-și radă capul ¹⁶², mai ales rudele apropiate; egiptenii însă, rași de obicei ¹⁶³, cînd se întîmplă să le moară cineva, își lasă să le crească părul și barba. Ceilalți oameni își duc traiul aparte de animale, dar egiptenii trăiesc laolaltă cu ele. Alții se nutresc cu grîu și orz; pentru egipteanul care se hrănește cu aceste cereale, este o mare rușine; ei își fac mîncarea din durah ¹⁶⁴, căruia unii îi zic „zeiá“. Frămîntă aluatul cu picioarele, lutul cu mîinile și tot cu mîinile ridică și bălegarul. Alții își lasă membrul viril așa cum este, afară de cei care au luat obiceiul de la egipteni ¹⁶⁵; egiptenii însă se taie împrejur. Băr-

bații poartă fiecare câte două haine, femeile numai câte una. Ochiurile și odgoanele pînzelor [de la corăbii] alții le leagă pe dinafară, egiptenii pe dinăuntru. Elenii scriu literele și socotesc cu ajutorul pietricelelor, purtînd mîna de la stînga spre dreapta ; egiptenii însă scriu de la dreapta spre stînga ; și făcînd așa, spun totuși că ei scriu spre dreapta, iar elenii spre stînga ¹⁶⁶. Se folosesc de două feluri de scriere, una se cheamă „hieratică“, cealaltă „demotică“ ¹⁶⁷.

XXXVII Întrecîndu-i pe toți oamenii în frica fără margini față de zei, ei au următoarele obiceiuri ¹⁶⁸ : beau din cupe de aramă, spălîndu-le zilnic, nu unul da, și altul ba, ci cu toții. Poartă haine de în mereu proaspăt spălate, îngrijindu-se foarte mult de aceasta. Se taie împrejur pentru curățenie, căreia îi dau înțietate față de frumusețe. Preoții își rad întreg corpul din două în două zile, pentru ca să nu se afle pe ei vreun păduche sau vreo altă spurcăciune atunci cînd slujesc zeilor. Preoții poartă numai haine de în și sandale de papyrus ; alte veșminte nu le este îngăduit să poarte, nici altă încălțăminte. Ei se spală cu apă rece de două ori pe zi și de două ori în fiecare noapte ¹⁶⁹. Săvîrșesc ei și alte ceremonii de cult, mii, ca să zic așa. Au în schimb parte și de multe foloase : nici nu mănîncă din avutul lor, nici nu cheltuiesc nimic ; capătă în schimb pîini sfinte coapte anume pentru ei, precum și o mulțime de carne de vită și de gîscă, care se împarte zilnic din belșug fiecăruia ; ba li se mai dă chiar și vin de struguri. Pește însă nu le este îngăduit să pună în gură. Egiptenii nu seamănă de loc bob ¹⁷⁰ în țara lor, iar pe cel care crește întîmplător nu-l mănîncă nici crud, nici fiert. Preoților le este oprit pînă și să-l vadă, bobul trecînd drept legumă spurcată. Fiecare zeu are nu numai un singur preot, ci mai mulți, din care unul este mare preot ¹⁷¹ ; dacă moare vreunul, este ales în loc fiul său.

XXXVIII Ei socot că boii sînt ai lui Epaphos ¹⁷² și de aceea îi aleg cu multă grijă astfel : dacă se vede pe vită fie și un singur fir de păr negru, o privesc drept un animal întinat ¹⁷³. Controlul îl face unul din preoți, pus anume pentru aceasta, vita stînd sau în picioare, sau culcată pe spate ; scoțîndu-i limba, preotul o caută dacă e curată de semnele pome-

nite [în cărțile sfinte] și pe care le voi înșira în altă parte ¹⁷⁴; apoi, caută bine dacă părul de pe coadă e crescut cum trebuie. Dacă boul e curat de toate acestea, este „însemnat“, preotul înfășurându-i în jurul coarnelor fișii de papirus de care lipește apoi niște pământ argilos pe care își pune pecetea inelului; abia atunci pot oamenii să-și ia vita. Cel care jertfește o vită fără pecete e pedepsit cu moartea.

XXXIX În felul acesta se desfășoară cercetarea animalului. Ceremonialul de jertfă și l-au hotărât în felul următor; ducând vita „însemnată“ la altarul de sacrificiu, aprind rugul, apoi, după invocarea zeului, turnind vin peste rug și peste animalul de jertfă, îl înjunghie. După aceea, îi taie capul, iar trupul îl jupoaie de piele; urmează o ploaie de blesteme asupra căpăținei ¹⁷⁵, pe care o dau la o parte. Dacă prin apropiere e vreun târg și prin partea locului se nimeresc să locuiască neguțători eleni, ducând căpățina la târg, le-o vînd lor. Pe unde nu se găsesc eleni, localnicii aruncă căpățina în fluviu. Blestemele le îngămădesc asupra căpăținilor, zicînd: dacă vreun rău îi pîndește cumva fie pe ei, cei care aduc jertfa, fie întregul Egipt, toate relele să cadă asupra acestei căpățini. Toți egiptenii folosesc întocmai aceleași obiceiuri pentru toate animalele de jertfă, atît cu privire la căpăținile victimelor cornute, cît și la libația cu vin. Din această datină se trage faptul că nici un egiptean nu mănîncă vreodată din căpățina unei vietăți ¹⁷⁶, oricare ar fi ea.

XL Scoaterea măruntaielor la animalele de jertfă și arderea se deosebesc de la animal la animal. Urmează să vorbesc despre divinitatea pe care ei o socot cea mai mare și căreia îi închină cea mai mare sărbătoare ¹⁷⁷. Cînd jupoaie un bou, după ce-au înălțat rugi, îi golesc întreg pîntecele, lăsîndu-i doar măruntaiele și seul; apoi îi retează picioarele, șalele, umerii și grumazul. Odată gata, umplu restul trupului cu piine curată, cu miere, stafide, smochine, tămîie, mir și alte mirodenii. După ce l-au umplut astfel, îl ard ¹⁷⁸, turnînd deasupra untdelemn din belșug. Jertfa o aduc în urma unui post îndelungat, iar cît timp ard animalele de jertfă, cu toții își dau lovituri ¹⁷⁹. După ce

conținesc cu loviturile, întind o masă mare și se ospătează cu rămășițele jertfei.

XLI Toți egiptenii sacrifică boi și viței curați, vaci însă e oprit să jertfească ¹⁸⁰, căci ele sînt animale închinat zeitei Isis. Statuia lui Isis, cu chip de femeie, are coarne de vacă ¹⁸¹, așa cum o înfățișează elenii pe Io. Fără osebite, egiptenii cinstesc vacile mult mai mult decît pe toate celelalte dobitoace. De aceea nici un egiptean și nici o egipteană n-ar săruta pe gură vreun elen, nici nu se va folosi de cuțitul vreunui elen, nici de frigările sau de căldarea lui, și nici nu se va atinge de carnea unui bou curat, dar tăiat cu cuțitul unui elen ¹⁸². Ei își îngroapă astfel vitele moarte : vacile le aruncă în fluviu, iar boii îi îngroapă fiecare în locuri dinafara orașului, lăsînd la iveală un corn, sau chiar pe amîndouă, în chip de semn. Cînd trupul a putrezit și s-a împlinit sorocul, în fiecare oraș vine o barcă din insula numită Prosopitis ¹⁸³. Insula se află în Deltă și numără nouă shoine de jur împrejur. Pe această insulă, numită Prosopitis, se găsesc numeroase așezări orășenești ; numele orașului din care vin bărcile să ridice oasele boilor este Atarbehis, unde se înalță și un templu sfînt al Afroditei ¹⁸⁴. Din acest oraș se răspîndesc în bărci mulți oameni, unii în anumite orașe, alții în altele, ca să dezgroape oasele boilor, pe care apoi le iau cu ei și le îngroapă laolaltă într-un singur loc. Tot ca pe boi îngroapă și celelalte vite moarte. Așa le cere obiceiul pămîntului cu privire la aceste practici ; de ucis, nu ucid niciodată o vită ¹⁸⁵.

XLII Toți cîți citoresc vreun templu lui Zeus Tebanul ¹⁸⁶ sau sînt din noma Tebei nu se ating de oi, ci jertfesc numai capre. Nu toți egiptenii cinstesc deopotrivă pe aceiași zei, afară doar de Isis și Osiris, despre care spun că este Dionysos ; pe aceștia toată lumea îi cinstește la fel. Cei ce se adună în templul lui Mendes ¹⁸⁷ sau sînt din noma mendesiacă ¹⁸⁸, dimpotrivă, ferindu-se de tăierea caprelor, jertfesc oi. Tebanii și ceilalți care cruță de la jertfă oile zic că acest obicei s-a statornicit astfel la ei ; Heracles ¹⁸⁹ a vrut cu tot dinadinsul să-l vadă pe Zeus, dar Zeus nu voia să se lase văzut de el. În cele din urmă, deoarece Heracles prea stăruia, Zeus născoci următorul vicleșug : jupuiind un berbec, își puse pe față capul tăiat al berbecului și,

îmbrăcîndu-i pielea, i se arată astfel lui Heracles. De atunci, egiptenii fac statuia lui Zeus cu fața de berbec, iar după egipteni s-au luat și ammonienii, care sînt o colonie de egipteni și de etiopieni, vorbind o limbă asemănătoare și cu a unora și cu a altora. Părerea mea este că ammonienilor li se trage numele ca un fel de poreclă după Zeus. Căci egiptenii îi zic Amun¹⁹⁰ lui Zeus.

Tebanii, prin urmare, nu sacrifică berbecii, ci sînt sacri pentru ei din această pricină ; doar într-o singură zi a anului, la sărbătoarea lui Zeus, cînd, tăind un singur berbec și jupuiindu-l, îmbracă statuia lui Zeus așa cum el însuși se îmbrăcase, și apoi aduc lîngă ea o altă statuie, înfățișînd pe Heracles. După săvîrșirea acestor pregătiri, toți din jurul victimei se bat în piept, jeluind moartea berbecului, și apoi îl îngroapă într-o raclă sfințită.

XLIII Despre Heracles am auzit că ar fi unul din cei doisprezece zei¹⁹¹ ; despre celălalt Heracles, pe care-l cunosc elenii, n-am auzit să se pomenească ceva în vreo parte a Egiptului. Că nu egiptenii au luat numele lui Heracles de la eleni, ci mai degrabă aceștia de la egipteni, și anume elenii care au dat numele de Heracles fiului lui Amphitryo, am multe dovezi că așa stau lucrurile, printre care și faptul că amîndoi părinții acestui Heracles, Amphitryo și Alcmena, se trag din moși-strămoși din Egipt¹⁹². Din aceeași pricină egiptenii tăgăduiesc că ar cunoaște atît numele lui Poseidon, cît și pe cel al Dioscurilor¹⁹³, și nici nu i-au primit pe acești zei printre ai lor. Dacă ei ar fi împrumutat cumva de la eleni numele vreunei zeități, ar fi păstrat cu atît mai virtos amintirea acestor zei, de este adevărat, după cite cred eu și întrucît părerea mea nu e greșită – că ei înșiși călătoreau pe atunci pe mări, cînd se iviseră și cîțiva corăbieri eleni. Așa că egiptenii ar trebui, firește, să cunoască mai degrabă numele acestor zeități, decît pe cel al lui Heracles. Dar la egipteni Heracles este un zeu străvechi ; după cum spun chiar ei, cu șaptesprezece mii de ani înaintea domniei lui Amasis¹⁹⁴, din cei opt zei s-au născut cei doisprezece, printre care îl numără și pe Heracles.

XLIV Dorind să culeg știri cit mai limpezi despre acestea, anume de unde se trage el, am plecat cu corabia și la Tyrul Feniciei ¹⁹⁵, aflînd că acolo se găsește un precinstit templu al lui Heracles ¹⁹⁶. L-am văzut bogat împodobit cu multe alte odoare, printre care înăuntru se înălțau doi stilpi, unul de aur curat, celălalt din piatră de smarald ¹⁹⁷, care noaptea strălucea cu o puternică lucire. Ajungînd să stau de vorbă cu preoții zeului, i-am întrebat cită vreme trecuse de la ctitorirea templului. Și n-am găsit pe nici unul care să împărtășească părerea clenilor ; ei ziceau că templul zeului a fost zidit o dată cu întemeierea Tyrului, iar de cînd e locuit Tyrul, să fi tot trecut două mii trei sute de ani. Am mai văzut la Tyr și un alt templu închinat lui Heracles, sub numele de Heracles Thasianul ¹⁹⁸. [De aici] am ajuns și în Thasos, unde am găsit un nou templu al lui Heracles, întemeiat de fenicienii care, pornind pe mare în căutarea Europei ¹⁹⁹, au pus temelia așezării din Thasos ; acestea toate s-au petrecut cu cinci generații mai înainte de a se fi născut în Ellada Heracles ²⁰⁰, fiu al lui Amphitryo. Cercetările de față arată fără umbră de îndoială că Heracles este un zeu străvechi. Și sînt încredințat că foarte bine fac aceia dintre eleni ²⁰¹ care au ridicat două temple lui Heracles, aducîndu-i celui denumit *Olympicul* jertfe ca unui nemuritor, iar celuiilalt – ca unui erou – doar prinoasele cuvenite morților.

XLV Elenii mai spun și multe alte lucruri fără nici o socoțiță. Printre altele, ei obișnuiesc să mai povestească despre Heracles ²⁰² și că, la sosirea lui în Egipt, egiptenii, punîndu-i o cunună pe cap, l-au dus cu mare alai să-l sacrifice lui Zeus ; iar Heracles, care pînă atunci stătuse liniștit, cînd îl suiră pe rug, adunîndu-și toate puterile, i-a ucis pe toți. Mie mi se pare că elenii care povestesc acestea nu cunosc cîtuși de puțin firea egiptenilor și obiceiurile lor. La ei nu e îngăduit să se jertfească nici măcar animale, afară de porci, boi, viței – care sînt curați – și de gîște. Prin urmare, cum ar putea ei aduce jertfe omenești ? Ba, mai mult, Heracles fiind singur, și încă om, cum zic chiar ei, cum ar fi avut oare putere să omoare mai multe mii de oameni ? Iar eu, care am sporovăit atîtea despre acestea toate, cer îndurare și de la zei și de la eroi.

XLVI Egiptenii despre care este vorba nu jertfesc nici capre, nici țapi din următoarea pricină : mendesienii ²⁰³ socot că Pan ²⁰⁴ este unul din cei opt zei ²⁰⁵ [străvechi] și spun că acești opt zei s-au născut înaintea celor doisprezece. Pictorii și sculptorii îl înfățișează în lucrările lor pe zeul Pan, ca și elenii, cu cap de capră și picioare de țap, fără să-și închipuie totuși că arată astfel, ci că e aidoma celorlalți zei ; de ce îl înfățișează așa, nu-mi face plăcere s-o spun. Mendesienii cinstesc toate caprele, și pe țapi încă mai mult decît pe capre. Păstorii lor de capre sînt foarte respectați. Cinstirea se îndreaptă mai ales spre unul din țapi, la moartea căruia se așterne cernire adîncă peste toată noma mendesiacă. În limba egipteană „țap“ și „Pan“ se zice „Mendes“ ²⁰⁶. În această nomă, pe timpul meu, s-a întîmplat ceva groaznic : un țap s-a împerecheat cu o femeie în văzul tuturor și întîmplarea a ajuns în gura lumii ²⁰⁷.

XLVII Egiptenii socotesc porcul animal spurcat ²⁰⁸. Din pricina asta, dacă cineva se atinge, fie și în treacăt, de un porc, se scaldă, scufundîndu-se în fluviu cu haine cu tot, așa cum era îmbrăcat. Pe de altă parte, porcarii, măcar că sînt egipteni de neam, dintre toți locuitorii Egiptului, sînt singurii care nu pot intra într-un templu ; nimeni nu vrea să le dea fiica în căsătorie, nici să ia în căsătorie pe cineva de la ei ; porcarii se căsătoresc numai între ei. Egiptenii cred că nu este îngăduit să jertfească porci altor divinități decît Selenei și lui Dionysos ²⁰⁹, și numai într-un anumit timp, anume cînd strălucește luna plină. Atunci, aducînd jertfă de porci, mănîncă și carne de porc. Pentru ce anume se feresc cu groază să sacrifice porci la alte sărbători, nu însă și la această sărbătoare, este o vorbă spusă de egipteni în privința aceasta — pe care, deși o știu, n-ar fi totuși cuviincios din parte-mi s-o spun.

Sacrificiul de porci în cinstea Selenei ²¹⁰ se face astfel : cînd preotul aduce jertfa, adunînd la un loc vîrfurile cozii, splina și praporul, le acopere cu totul cu osînză scoasă din pîntecul victimei, și apoi le arde în foc ; restul de carne îl mănîncă în ziua cu lună plină în care jertfesc victimele ; într-o altă zi nu le mai este îngăduit nici măcar s-o guste. Egiptenii săraci, din cauza vieții strîmtorate ce-o duc, își fac din aluat purcei pe care-i coc, și pe aceștia îi aduc ca jertfă.

XLVIII În ajunul ²¹¹ sărbătoririi lui Dionysos, fiecare om, tăind un porc înaintea porții, îl dă chiar porcarului care i-l vînduse să-l ducă cu sine. Ccalaltă parte a sărbătorii dionysiace, afară de dansuri, egiptenii o petrec aproape în totul la fel ca elenii ²¹². În loc de phallusuri ²¹³, ei au născocit alte lucruri, și anume niște păpuși mari de-un cot, trase de sfori, pe care le poartă femeile prin sate, mișcîndu-le mădularul bărbătesc, nu cu mult mai mic decît restul trupului; în fruntea lor merge un cîntăreț din flaut, iar ele îl urmează preamărind pe Dionysos. Pentru ce mădularul bărbătesc este înfățișat atît de mare și din tot trupul numai el se mișcă, umblă o poveste sfîntă în legătură cu acest fapt ²¹⁴.

XLIX Pare-mi-se că însuși Melampus ²¹⁵, fiul lui Amytheon, nu era străin de acest ritual, ci, dimpotrivă, îl cunoștea. Căci Melampus este acela care a împămîntenit la eleni numele lui Dionysos ²¹⁶, jertfa [adusă zeului) și procesiunea phallusului. El i-a învățat întocmai ce să facă, fără însă a le descoperi pe de-antregul tîlcul sacrificiului, dar înțelepții, care au venit după el, le-au deslușit mai pe larg ²¹⁷. Melampus este deci cel care a orînduit procesiunile phallice ²¹⁸ în cinstea lui Dionysos și tot de la el au deprins elenii obiceiurile pe care le țin și astăzi. Eu acuma aş susține că Melampus, ajungînd un bărbat învățat, și-a însușit și meșteșugul ghicitului, și, printre multe alte lucruri, pe care le-a aflat din Egipt, a adus elenilor și cele privitoare la cultul lui Dionysos, cu schimbări neînsemnate. Într-adevăr, nu pot să spun că ceremoniile religioase în cinstea zeului săvîrșite în Egipt și cele din Ellada se potrivesc din jocul întîmplării; căci, altfel, ele ar fi fost întocmai și la eleni și n-ar fi fost aduse abia de curînd. Iarăși mă feresc să spun că egiptenii ar fi luat de la eleni cutare sau cutare rînduială. Mai degrabă cred că Melampus a aflat cele legate de cinstirea lui Dionysos de la Cadmos ²¹⁹ din Tyr, și de la tovarășii lui sosiți din Fenicia, în ținutul ce-i zicem azi Beoția ²²⁰.

L Mai toate numele ²²¹ de zei au venit în Ellada din Egipt. Făcînd cercetări, dacă într-adevăr provin de la barbari, aflu că așa stau lucrurile. Cred, aşadar, că ele ne-au sosit mai cu seamă din Egipt. Căci afară de numele lui Poseidon și al

Dioscurilor, cum am arătat și mai înainte ²²², și de cel al Herei, și al Hestiei ²²³, și al zeiței Themis ²²⁴, și al Haritelor ²²⁵, și al Nereidelor ²²⁶, egiptenii au de când lumea în țara lor numele celorlalți zei. Vă împărtășesc ceea ce spun egiptenii înșiși. Cît despre acei zei ale căror nume [egiptenii] spun că nu le cunosc, mi se pare că ei și-au primit numele de la pelasgi, afară doar de Poseidon, zeu pe care [elenii] l-au cunoscut de la libyenii. Căci nimeni nu știa dintru-nceput numele lui Poseidon decît numai libyenii, care-l cinstesc pe zeu din totdeauna. Cultul eroilor ²²⁷ nu este obișnuit în Egipt.

LI Aceste datini, cît și altele încă, despre care voi vorbi mai departe, elenii le-au luat de la egipteni ²²⁸; dar să facă statuile lui Hermes cu mădularul bărbătesc ridicat, nu de la egipteni au învățat, ci de la pelasgi ²²⁹; atenienii au fost cei dintii eleni care și l-au însușit, iar după atenieni s-au luat și ceilalți eleni. Atenienii ²³⁰ însă se numărau de mult printre eleni atunci cînd au ajuns pelasgii să locuiască în aceeași țară împreună cu ei ²³¹, de unde și pelasgii au început să fie socotiți eleni. Cine a pătruns în misterele Cabirilor ²³² pe care le săvîrșesc samothracii – care la rîndul lor le-au împrumutat de la pelasgi – acela pricepe ce spun eu, pentru că acești pelasgi, care ajunseseră să se așeze la un loc cu atenienii, au locuit odinioară ²³³ în orașul Samothrake ²³⁴ și de la ei au învățat cei din Samothrake misterele. Atenienii, luîndu-se după pelasgi, au fost cei dintii dintre eleni care au făcut statuile lui Hermes ²³⁵ cu mădularul bărbătesc ridicat în sus; pelasgii au lămurit acest obicei printr-o istorie sacră; asemenea lucruri care se văd la sărbătoarea misterelor din Samothrake.

LII După cîte știu eu din cele auzite la Dodona ²³⁶, înainte vreme pelasgii aduceau tot felul de jertfe, înălțînd rugi zeilor, fără însă să-i dea vreunuia dintre ei porecle și nume, deoarece nu auziseră încă de ele. Îi numeau doar *zei* [θεοί], pentru că divinitățile, după ce *au orînduit* [θέντες] ²³⁷ toate lucrurile din lume, le-au luat pe toate sub oblăduirea lor prin bună împărțea. Abia după o trecere îndelungată de vreme au aflat ei numele celorlalți zei, veniți din Egipt; cît despre numele lui Dionysos, l-au aflat cu mult mai tîrziu, iar consultarea oraco-

lului de la Dodona asupra numelor [zeilor] s-a petrecut după ani și ani ; acest oracol e socotit cel mai vechi dintre oracolele elenilor, și pe vremea aceea chiar era singurul. Cînd pelasgii au întrebat oracolul din Dodona dacă să ia sau nu numele de zci de la barbari, oracolul le-a răspuns să le ia. De atunci ei aduceau jertfe, folosindu-se și de numele zeilor ; iar elenii, după aceea, le-au luat de la pelasgi.

LIII De unde anume se trage ficcare zeu, dacă au fost toți din vecii vecilor, cum erau la înfățișare, nu se știa pînă mai ieri-alaltăieri, ca să zic așa. Mă gîndesc că Hesiod și Homer sînt numai cu vreo patru sute de ani – și nu mai mulți – mai bătrîni decît mine²³⁸ ; ei sînt totuși cei care au alcătuit în Ellada theogonia²³⁹, care au dat zeilor porecle, le-au împărțit cinstirile de care se bucură și meșteșugurile ce le cunosc, și tot ei ne-au înfățișat chipul divinităților. Cît despre poezii²⁴⁰ care se spune că ar fi trăit înaintea acestor doi bărbați, eu socot că s-au născut abia după ei. Primele lucruri de aci le povestesc preotesele din Dodona ; ultimele, cu privire la Hesiod și Homer, le spun după socotința mea.

LIV Despre oracole, anume cel din Ellada și cel din Libya²⁴¹, egiptenii dau următoarea deslușire : preoții lui Zeus Tebanul mi-au povestit că două femei închinat templului [lui Zeus] au fost răpite din Teba de fenicieni ; după cîte s-a aflat, una din ele a fost vîndută în Libya, iar cealaltă la eleni. Aceste femei au întemeiat pentru prima oară oracole la popoarele mai sus pomenite. La întrebarea mea de unde aflaseră ei că faptele ce povestesc se petrecuseră întocmai așa, mi-au răspuns că le-au căutat îndelung pe aceste femei, dar n-au putut să le mai dea de urmă²⁴² ; abia mai tîrziu au aflat despre ele cele ce-mi povestiseră.

LV Cele de mai sus le-am auzit de la preoții din Teba, iar cele ce urmează le știu de la preotesele din Dodona : doi porumbei negri, luîndu-și zborul din Teba egipteană, au ajuns unul în Libya, iar celălalt la ele. Acesta din urmă, așezîndu-se pe un stejar²⁴³, a rostit cu glas omenesc că acolo ar trebui să ia ființă un oracol al lui Zeus, iar locuitorii au înțeles că este

o poruncă cerească și s-au grăbit să-i dea ascultare. Celălalt porumbel, care se oprise la libyenii, le-a poruncit acestora să întemeieze oracolul lui Ammon ; de fapt, acest oracol este tot al lui Zeus. Acestea mi le-au spus preotesele din Dodona, dintre care pe cea mai în vîrstă o cheamă Promeneia, pe cea mijlocie, Timarete, iar pe cea mai tînără, Nicandra. Spusele lor au fost întărite și de mărturia celorlalți dodonieni din slujba templului.

LVI Dar iată care-mi este părerea în această privință. Dacă într-adevăr fenicienii le-au răpit pe femeile închinat templului și le-au vîndut, pe una din ele în Libya, iar pe cealaltă în Ellada, părerea mea este că femeia aceasta din urmă, din Ellada – ținut care mai înainte vreme se numea Pelasgia – a fost vîndută la thesproți ²⁴⁴ ; ajungînd roabă aici, i-a ridicat lui Zeus un altar sub un stejar crescut acolo, cum era și firesc ca una care la Teba slujise la un altar al lui Zeus să se fi gîndit la el și pe meleagurile străine unde ajunsese. După aceea, cînd a deprins și limba elenă, a întemeiat și un oracol. Atunci abia a povestit cum sora ei fusese vîndută în Libya de aceiași fenicieni care o vînduseră și pe ea.

LVII Părerea mea este că dodonienii le-au zis acestor femei „porumbei“ ²⁴⁵, pentru că, fiind străine, lor li se părea că cîrlesc ca păsările. De la o vreme, zic ei, porumbelul a vorbit cu grai omenesc, adică atunci cînd femeia a glăsuț pe înțelesul lor ; atita vreme cît vorbise o limbă străină, lor li se păruse că cîrpește ca o pasăre, căci altfel în ce chip ar putea oare vorbi cu glas omenesc un porumbel ? Spunînd că porumbelul era negru, ei lasă să se înțeleagă că femeia era egipteană.

Oracolul din Teba egiptenilor și cel din Dodona se întîmplă să semene foarte între ele. Darul de a prevesti viitorul după jertfe tot din Egipt a venit.

LVIII Cît despre serbări populare, alaiuri și procesiuni religioase, egiptenii sînt cei dintii oameni care le-au creat datina – și de la ei le-au învățat și elenii. Ca dovadă despre aceasta îmi slujește faptul că sărbătorile egiptene par rînduite de multă vreme, pe cînd cele elene, abia de curînd.

LIX Egiptenii nu țin o singură sărbătoare pe an, ci mai multe. Sărbătoarea cea mai însemnată și la care se adună cea mai mare mulțime de popor o țin în orașul Bubastis²⁴⁶, în cinstea Artemidci²⁴⁷; o a doua o țin în orașul Busiris²⁴⁸, în cinstea zeiței Isis; aici se află cel mai mare templu al lui Isis, iar acest oraș al Egiptului se înalță chiar în inima Deltei. Isis, în limba elenă, înseamnă Demeter. A treia sărbătoare adună poporul în orașul Sais²⁴⁹ pentru a cinsti pe Athena; a patra se ține la Heliopolis²⁵⁰, în cinstea Soarelui; a cincea, în orașul Buto²⁵¹, în cinstea Latonei²⁵²; iar cea de a șasea, în Papremis²⁵³, în cinstea lui Ares²⁵⁴.

LX Iată cum străbat ei calca pînă la orașul Bubastis. Bărbați și femei călătoresc împreună în bărci, în fiecare barcă înghesuindu-se la un loc multă lume de ambele sexe. Unele femei au castaniete din care bat tot timpul, alții zic din flaut cît ține drumul, iar restul, femei și bărbați, cîntă și bat din palme. Ori de cîte ori ajung în drumul lor la un oraș, oricare ar fi el, apropiindu-și barca de țărm, iată ce fac: unele femei fac ceea ce am spus, altele chiuie din răspuțeri și-și bat joc de femeile din acel oraș, altele dănuiesc, iar altele, sculîndu-se în picioare, își dau poalele peste cap. Și tot așa fac la fiecare oraș de pe malul fluviului²⁵⁵.

Cînd ajung la Bubastis, încep sărbătoarea, aducînd mari jertfe. La serbarea aceasta se bea vin de struguri mai mult decît în tot restul anului. După spusele localnicilor, să se tot strîngă laolaltă acolo ca la șaptezeci de mii de bărbați și femei, fără să mai punem la socoteală și copiii. Acestea se petrec la Bubastis.

LXI Felul cum o sărbătoresc pe Isis în orașul Busiris l-am descris mai înainte²⁵⁶. După jertfă, toți și toate – mai multe mii de oameni – se bat cu pumnii în piept. În cinstea cui se bat, n-am dezlegare să spun²⁵⁷. Carienii care locuiesc în Egipt²⁵⁸ se întrec chiar cu măsura, ajungînd să-și creșteze pînă și fruntea cu custura; prin aceasta se dau pe față că sînt străini și nu egipteni.

LXII Cînd egiptenii se adună într-o anumită noapte în orașul Sais ca să aducă jertfe, atunci aprind cu toții, sub cerul liber, jur-împrejurul casei, nenumărate candelē. Candelele sînt niște vase scunde, pline cu sare și untdelemn, pe care plutește feștila ; ele ard toată noaptea, iar numele sărbătorii este „Sărbătoarea candelēlor aprinse“. Egiptenii care nu se pot duce la această sărbătoare, stînd de veghe în noaptea sacrificiului, aprind și ei cu toții candelē, așa încît ele ard nu numai la Sais, ci în tot Egiptul. Pentru ce pricină se aprind luminile și se aduce aleasă cinstire în această noapte, se povestește o legendă sfîntă ²⁵⁹.

LXIII Cei care se adună în Heliopolis și Buto aduc numai jertfe. Dar în Papremis, ca și în alte orașe, alături de jertfe se fac și slujbe religioase ; la scăpătatul soarelui, cîțiva preoți își fac de lucru pe lingă statuia zeului, în timp ce alții, cei mai mulți, așteaptă la intrarea templului cu ciomege de lemn în mînă. Alți oameni, mai bine de o mie, stau învălmășiți în fața lor de partea cealaltă și rostesc rugăciuni, ținînd și ei fiecare ciomege în mînă. Statuia, care se află într-un mic chivot de lemn poleit cu aur, este dusă din ajun într-un alt sfînt lăcaș. Cei cîțiva preoți, rămași lingă statuie, trag o căruță cu patru roate care poartă chivotul cu statuia, iar ceilalți, care așteaptă în fața propileelor, îi împiedică să intre în templu. Cei care stau și se roagă [de partea cealaltă], sărind în ajutorul zeului, îi ciomăgesc pe ceilalți, care se apără [la rîndul lor]. Și atunci să vezi încăierare cu ciomegele : își sparg capetele, ba, după cîte cred eu, mulți chiar mor din pricina rănilor. Egiptenii însă ziceau că nu moare nici unul. Cei din partea locului povestesc că sărbătoarea se ține din următoarea pricină : în acest templu locuia odată mama lui Ares. Zeul, care crescuse departe de ea și ajunsese la vîrsta bărbăției, veni la templu s-o vadă ²⁶⁰. Cum nu-l mai văzuseră pînă atunci, slugile mamei sale nu l-au lăsat să intre, ci l-au alungat. El însă, întorcîndu-se cu oameni dintr-un alt oraș, a bătut bînc slugile și a pătruns pînă la mama lui. De la această întîmplare se spune că se trage obiceiul bății cu ciomegele în ziua sărbătorii lui Ares.

LXIV Tot egiptenii au introdus cei dintii ținerea cu asprime a obiceiului de a nu se împreuna cu femeile în templu și de a nu intra în templu venind de la femei, fără să se fi spălat mai întâi ²⁶¹. În schimb, la celelalte popoare, aproape la toate chiar, afară de egipteni și de eleni, oamenii se împreunează tocmai în temple și bărbații, sculându-se de lângă femei, intră fără să se fi spălat în templu, socotind că oamenii sînt la fel cu celelalte animale : tot soiul de animale [zic ei] și neamul păsărilor se văd împreunîndu-se în lăcașurile zeilor și în curțile lor ; dacă aceasta n-ar fi pe placul zcului, animalele n-ar face-o.

Aceștia, sprijiniți pe asemenea temeuri, săvîrșesc lucruri cu care eu nu mă pot împăca.

LXV Printre alte datini sfinte, egiptenii mai țin cu toată grija și următoarele :

Deși învecinat cu Libya ²⁶², Egiptul nu are prea multe soiuri de animale ; dar atîtea cîte sînt, și cele care trăiesc în preajma omului, și celelalte toate, le socotesc ca sfinte ²⁶³. Dacă aș arăta pricina pentru care nu se ating de ele ca să le jertfească, aș aluneca cu povestirea spre lucruri sfinte, de care dinadins mă feresc să pomenesc. Chiar și pe cele pe care doar în treacăt le-am arătat, le-am spus numai fiindcă n-am avut încotro.

Iată datina păstrată la ei cu privire la animale. Dintre locuitorii Egiptului, sînt aleși atît bărbați, cît și femei care să poarte de grijă fiecărui soi de animale în parte ; cinstea aceasta o trec din tată în fiu. Locuitorii de la orașe, cînd se înalță rugi vreunui zeu căruia îi e închinat un anumit animal, fiecare îndeplinește următorul ritual : își tund copiii pe cap, ori de tot, ori numai jumătate, ori numai pe o treime a capului, pun părul într-un taler de balanță, iar în celălalt arginți – și, cît trage părul, atîta dăruiesc îngrijitoarei animalelor ²⁶⁴. Îngrijitoarea cumpără cu banii primiți pește, pe care-l taie bucăți și-l dă de mîncare animalelor. Prin urmare, așa li se dă hrana. Dacă cineva ucide vreunul din aceste animale, dacă a făcut-o cu bună știință, e osîndit la moarte, iar de a ucis fără voia lui – ispășește plătind răscumpărarea pe care o hotărăsc preoții. Cel care însă cu voie sau fără de voie omoară pasărea ibis sau vreun erete, trebuie negreșit să moară.

LXVI Deși sînt multe animale de casă, numărul lor ar fi și mai mare, dacă nu s-ar întîmpla cu pisicile cele ce voi povesti îndată. După ce fată, pisicile nu se mai apropie de motani ; ei, cînd vor să se împerecheze, nu mai izbutesc. De aceea motanii se folosesc de un șiretlic : fură puii de la pisici, îi duc cu ei și-i omoară, fără însă să-i mănînce. Pisicile, lipsite de puii lor și dorindu-și alții, umblă astfel iar după motani ; pisica e un animal foarte iubitor de pui.

Cînd se întîmplă vreun foc, cu pisicile se petrec lucruri mai presus de fire : egiptenii, așezîndu-se din loc în loc, păzesc pisicile, fără să le pese că arde ce s-a aprins. Dar pisicile, strecurîndu-li-se printre picioare sau sărînd peste oameni, se aruncă în foc. Asemenea întîmplare aduce mare jale printre egipteni. În casele unde o pisică moare de moarte bună, toți ai casei își rad numai sprîncenele ; acolo însă unde moare un cîine, își rad capul și tot trupul ²⁶⁵.

LXVII Pisicile moarte sînt duse în orașul Bubastis, în lăcașuri sfinte, unde sînt îngropate după ce au fost îmbălsămate. Pe cîini îi îngroapă fiecare în orașul său în racle sfîințite. Ca și pe cîini, îi îngroapă și pe ichneumoni ²⁶⁶. Pe șoarecii de cîmp și pe ereți îi duc în orașul Buto, iar păsările ibis, la Hermopolis ²⁶⁷. Pe urși, care sînt rari, și pe lupi ²⁶⁸, care sînt ceva mai mari decît vulpile, îi îngroapă chiar pe locul unde i-au găsit zăcînd morți.

LXVIII Iată acum și felul de a fi al crocodililor. Vreme de patru luni pe an, în lunile cele mai friguroase, ei nu mănîncă nimic. Deoarece are patru picioare, crocodilul trăiește și pe uscat și în apă. Ouăle și le depune pe malul apei, unde le și clocește. Cea mai mare parte a zilei și-o petrece pe uscat, dar toată noaptea stă în fluviu, deoarece apa este mai caldă decît aerul și decît roua dimineții. Dintre toate vicuitoarele pe care le cunoaștem, crocodilul crește cel mai mult față de mărimea de la care a pornit ; într-adevăr, el face ouă nu cu mult mai mari decît cele de gîscă și puiul iese pe măsura oului. Crescînd apoi într-una, puiul ajunge și de șaptesprezece coți, ba chiar și mai mult. Ochii îi sînt ca de porc, are însă dinți mari și colți pe măsura trupului. Crocodilul e singurul animal care nu are limbă

și care nu-și mișcă falca de jos ²⁶⁹, ci, dimpotrivă, este singurul animal care-și aduce falca de sus spre cea de jos. Are și gheare foarte puternice, iar pe spinare o piele cu solzi de nestrăpuns. Orb în apă, în aer are vederca foarte ageră. Cum își petrece viața în apă, toată gura i se umple pe dinăuntru cu lipitori ²⁷⁰. Alte păsări și animale îl ocolesc, cu pluvianul ²⁷¹ însă trăiește în bună tovărășie, ca unul ce-i este de folos. Când crocodilul iese din apă la mal și își ține gura căscată (căci așa obișnuiește să facă adesea, înspre partea de unde bate zefirul), pluvianul, virîndu-i-se atunci în gură, îi ciugulește lipitorile. Trăgînd foloase de pe urma lui, crocodilul se bucură și nu-i face nici un rău.

LXIX Parte din egipteni cred că crocodili sînt sfinți ²⁷², alții însă, dimpotrivă, îi socot dușmani. Locuitorii de prin părțile Tebei și ale lacului Moeris cred cu tărie că sînt animale sfinte. Fiecare din ei crește cîte un crocodil pe care-l îmblînzește și căruia îi pune la urechi cercei de piatră colorată sau de aur, și brățări la labele dinainte ; acestor crocodili li se dă o hrană deosebită, pînă și carnea animalelor jertfite, și cît trăiesc, o duc cum nu se poate mai bine. După moarte, sînt îmbălsămați și așezați în morminte sfințite ²⁷³. În schimb, locuitorii din preajma orașului Elefantina nu-i socotesc nicidecum sfinți, ba îi și mănîncă. Ei nici nu le zic „crocodili“, ci „hampsii“ ²⁷⁴. „Crocodili“ le-au zis ionienii, după asemănarea ce-o au la înfățișare cu șopîrlele ²⁷⁵ ce trăiesc la ei pe sub ziduri.

LXX Multe și felurite sînt chipurile în care se vînează crocodilul. Dar n-am să-l arăt decît pe acela care mi se pare cel mai vrednic de pomenit. De cîrligul unei undițe se agață o spinare de porc și se lasă nada în mijlocul fluviului. Între timp, pe malul apei, vîntătorul aduce un purcel viu de lapte pe care-l bate [ca să guițe]. Crocodilul, auzind guițatul, se ia după el, iar cînd dă de momeală, o înfulecă. Atunci, oamenii îl trag la mal și, cum l-au scos pe uscat, vîntătorul îi astupă cît mai iute ochii cu lut. Făcînd astfel, îi poate veni ușor de hac, pe cînd altminteri ar avea mult de furcă.

LXXI În noma Papremis, hipopotamii sînt și ei ținuți drept animale sfinte ²⁷⁶, dar nu și la ceilalți egipteni. Iată acum înfățișarea lor. Hipopotamul are patru picioare, cu copita despicată ca la bou, un bot cîrn și răsfrînt, coamă ca de cal, colți ascuțiți, ieșindu-i afară din gură, coadă și nechezat de cal ; ca mărime întrece un bou uriaș ; pielea îi este atît de groasă și tare, încît [localnicii], după ce o usucă, își fac din ea vîrfuri de sulită șlefuite.

LXXII În fluviu se găsesc și vidre ²⁷⁷, pe care de asemenea le socot sfinte. Dintre pești, îi cred sfinți pe așa-numitul lepidotos ²⁷⁸ și țiparul ²⁷⁹, zicînd că sînt vietăți închinat Nilului, iar dintre păsări [e socotit] sfînt cravanul ²⁸⁰.

LXXIII Mai este și o altă pasăre sfîntă, pe nume Phoenix ²⁸¹. Eu n-am văzut-o decît zugrăvită, dar chiar și în Egipt se ivește foarte rar, la cinci sute de ani o dată, după cite spun heliopolitani ²⁸². Egiptenii susțin că ea sosește atunci cînd îi moare părintele. Dacă seamănă într-adevăr cu chipul zugrăvit, atunci ca mărime și ca înfățișare este cam așa ²⁸³ : parte din penele de pe aripi sînt aurii, iar parte roșii ; încolo aduce foarte mult cu o pajură, și la chip și la mărime. Această pasăre, zic ei, povestind lucruri ce nu pot să le cred, are următorul obicei : pornind din Arabia, își cară tatăl învelit în smirnă pînă la templul Soarelui, unde îl și îngroapă. De cărat, îl cară astfel : mai întîi, face din smirnă un ou atît de mare cît poate să-l ducă ; apoi încearcă dacă poate să-l poarte. După această încercare își viră tatăl înăuntru, după ce a scobit oul pe dinăuntru, apoi cu altă smirnă astupă gaura pe unde l-a băgat în ou pe tată-său. Chiar cu tatăl păsării virît înăuntru, greutatea oului rămîne aceeași. După ce l-a învăluit bine, îl duce în Egipt, la templul Soarelui. După spusele lor, asemenea obiceiuri are pasărea.

LXXIV Prin preajma Tebei sînt niște șerpi sfinți, care nu fac nici un rău omului, micuți la înfățișare și cu două coarne în creștetul capului ²⁸⁴. Cînd mor, sînt îngropați în templul lui Zeus, pentru că – zic egiptenii – și ei sînt vietăți închinat lui Zeus.

LXXV În Arabia, foarte aproape de oraşul Buto²⁸⁵, este un ținut pe melcagurile căruia am umblat ca să aflu despre șerpii înaripați²⁸⁶. Ajuns acolo, am văzut puzderie de oase și de șire de spinare, peste puțină de descris. Se vedeau ridicate mormane din scheletele [șerpilor] și mai mari, și mai mici, ba chiar și mărunte de tot, și erau multe la număr.

Ținutul acesta în care sînt îngrămădite oasele șerpilor, este o fișie îngustă de pămînt, gîuită între munți, deschizîndu-se spre un șes larg ; acest șes dă în cîmpia Egiptului. Umblă vorba că, o dată cu primăvara, șerpii înaripați zboară din Arabia²⁸⁷ spre Egipt, dar că păsările ibis, întîmpinîndu-i în această trecătoare, nu-i lasă să pătrundă în ținut, ci îi omoară. Din această pricină – spun arabii – cinstesc egiptenii ibisul atît de mult și egiptenii mărturisesc la fel, că de aceea țin ei aceste păsări în așa mare cinste.

LXXVI Iată care este înfățișarea păsării ibis : neagră ca tăciunele peste tot²⁸⁸, are picioare de cocor și ciocul foarte corioat ; ca mărime, se potrivește cu cristelul. Așa arată ibișii cu pene negre²⁸⁹ care se luptă cu șerpii. Cei care trăiesc în preajma omului, de îi împiedică pînă și mersul – căci ibișii sînt de două feluri – au capul pleșuv²⁹⁰ și gușa golașă, pene albe, în afară de cap, gît, virful aripilor și al cozii (părțile înșirate sînt negre tăciune). La picioare și la plisc seamănă cu celălalt soi.

Șarpele seamănă la chip cu hidra²⁹¹. Are aripi, însă fără pene, la fel cu ale liliacului. Dar găsesc că am vorbit destul despre animalele sfinte.

LXXVII Dintre egipteni, cei care locuiesc în partea cultivată²⁹² a țării, păstrează [mai mult] decît toți oamenii amintirea trecutului ; mai ales, ei sînt cu mult cei mai învățați din cîți am ajuns să cunosc. Iată felul de viață pe care-l duc : prin vărsături silite și prin purgații²⁹³, se curăță trei zile la rînd în fiecare lună, căutîndu-și astfel de sănătate. Credința lor este că toate bolile le vin oamenilor din hrana cu care se nutresc. De altfel, după libyenii²⁹⁴, egiptenii sînt cei mai sănătoși oameni din lume, din pricina climei, cred eu, deoarece la ei nu se perindă anotimpurile. Într-adevăr, bolile dau peste om din

schimbările de tot felul, mai ales ale anotimpurilor. Ei mănîncă pîine făcînd-o din durah²⁹⁵ pe care o numesc kyllestis²⁹⁶. Beau o băutură din orz ; viță de vie nu au în țară²⁹⁷. Pe unii pești îi mănîncă cruzi, uscîndu-i la soare, iar pe alții păstrați în saramură. Dintre păsări, mănîncă crude, dar puse mai înainte la sare, prepelițe, rațe și păsări mici. Celelalte păsări sau pești care se mai găsesc la ei, în afară de cele care trec drept sfinte, le mănîncă ori fripte, ori fierte.

LXXVIII La petrecerile bogătaşilor, după ce ospățul s-a terminat, un om face ocolul mesei cu o raclă în care e o păpușă de lemn, lucrată și zugrăvită atît de meșteșugit că închipuie aidoma un mort²⁹⁸. Păpușa nu-i mai mare decît un cot sau doi. Arătîndu-i-o fiecăruia din oaspeți, omul îi îndeamnă : „Aruncă-ți ochii la aceasta, apoi bea și te veselește ; după moarte și tu vei fi la fel“. Așa obișnuiesc ei să facă la ospete.

LXXIX [Egiptenii], ținîndu-se numai de datinile lor strămoșești, nu mai împămîntenesc altele. Au ei și alte datini vrednice de pomenit, dar mai ales un cîntec unic, Linos, care se cîntă și în Fenicia, și în Cipru, cit și în alte părți ; cîntecul poartă nume deosebite de la neam la neam²⁹⁹, dar se pare că este același pe care-l cîntă elenii sub numele de Linos. Între multe altele care m-au minunat despre Egipt, m-am întrebat de unde vor fi luat ei numele de Linos. Se pare că egiptenii l-au cîntat din totdeauna. „Linos“ în egipteană se cheamă „Maneros“³⁰⁰. Egiptenii povesteau că acesta a fost singurul copil al primului rege al Egiptului și că, răpit de o moarte prea timpurie, a fost cinstit de egipteni cu asemenea cîntări de jale, iar cîntecul acesta a fost cel dintîi și singurul³⁰¹ care s-a ivit la ei.

LXXX Egiptenii se mai potrivesc cu elenii și într-o altă privință, dar numai cu spartanii ; tinerii, cînd se întîlnesc cu oamenii mai în vîrstă, îi lasă să treacă și se feresc din drum, iar la intrarea lor, se scoală de pe scaun. Cît privește obiceiul ce-l voi spune îndată, nu se mai potrivesc cu nici unii dintre eleni : cînd se întîlnesc pe stradă, în loc să-și dea binețe unul altuia, se înclină, coborîndu-și mîna pînă la genunchi.

LXXXI Egiptenii îmbracă niște cămăși de in cu ciucuri la poale – pe care le numesc calasyris³⁰². Peste ele se înfășoară cu un fel de manta albă de lână aruncată pe umeri. În temple însă nu intră în veșminte de lână, nici nu sînt înmormîntați cu ele, căci nu e îngăduit. Această practică este aidoma cu cele orfice și bacchice³⁰³, care vin din Egipt³⁰⁴, cit și cu cele pithagorice³⁰⁵. Nimănui din cei care iau parte la aceste mistere nu-i este îngăduit de legile sfinte să fie îngropat în veșminte de lână. Se povestește în legătură cu acestea o legendă sfintă.

LXXXII Iată și alte lucruri descoperite de egipteni : căruia zeu îi este închinată fiecare lună și fiecare zi, ce-i e dat omului să i se întîmple după ziua în care s-a născut, de ce moarte va avea parte și de ce fire. De asemenea învățăturile s-au folosit și acei eleni care s-au îndeletnicit cu poezia³⁰⁶. [Egiptenii] au găsit mai multe semne prevestitoare decît toți ceilalți oameni la un loc, pentru că, în clipa cînd se arată vreun semn, iau seama și înseamnă în scris ceea ce urmează, iar dacă cumva mai tîrziu se mai petrece ceva asemănător, sînt încredințați că urmarea va fi aceeași.

LXXXIII Ghicitul la ei este rînduit în felul următor : dintre oameni, nimănui³⁰⁷ nu-i este hărăzit acest dar, ci numai unora dintre zei. În Egipt poți găsi oracolul lui Heracles, al lui Apollo, al Athenei, al Artemidei, al lui Ares, al lui Zeus, dar cel care se bucură, printre toate oracolele, de cea mai mare prețuire este al Latonei din orașul Buto. Oracolele n-au peste tot aceeași rînduială, ci se deosebesc unele de altele.

LXXXIV Meșteșugul tămăduirii bolilor a fost așezat în felul următor : fiecare lecuitor se îngrijește de un singur fel de boală, nu de mai multe. Pentru fiecare boală există tămăduitori³⁰⁸ : unii lecuiesc ochii, alții capul, alții dinții, alții pîntecele, alții alte boli ascunse.

LXXXV Iată acum ceva și despre bocetele și înmormîntările lor. La cei cărora le moare, dintre ai casei, un om care se bucură de considerație, toate femeile casei își ung capul cu lut, ba chiar și fața, apoi, lăsînd mortul acasă, ele umblă prin oraș și, suflecate pînă la briu și cu sînii dezgoliți, își bat pieptul ; împreună

cu ele merg toate femeile – rubedenii. Pe de altă parte, bărbații se bat și ei cu pumnii în piept, de asemenea suflecați pîn-la briu. Abia după ce au îndeplinit acest obicei, îl duc la îmbălsămare.

LXXXVI Pentru această îndeletnicire sînt oameni de meserie care practică acest meșteșug. Cînd li se aduce un mort, aceștia arată celor care l-au adus niște modele de mumii în lemn, care, prin zugrăveli, seamănă leit cu morții ; [rudelor] le spun că mumia cea mai costisitoare înfățișează pe acel ³⁰⁹ al cărui nume aș săvirși un păcat să-l rostesc într-o asemenea împrejurare ; apoi le arată că a doua este mai prejos decît cea dintîi, și mai ieftină, iar a treia costă cel mai puțin. După aceste lămuriri, îi întreabă după care model vor să-și îmbălsămeze mortul. Apoi, dacă s-au înțeles din preț, cei cu mortul pleacă, iar cei rămași în atelier, iată cum fac îmbălsămarea cea mai scumpă : cu ajutorul unui fier încovoiat, scot mai întîi prin nările [mortului] o parte din creier, iar o altă parte o scot turnînd înăuntru niște leacuri. Pe urmă, spintecînd mortul pe sub coaste cu o piatră tăioasă din Etiopia, scot tot ce se află în pîntece, îl curăță bine și după ce varsă înăuntru vin de palmier, mai presară și mirodenii pisate. În sfîrșit, după ce umplu pîntecele cu smirnă curată și măcinată, cu scorțișoară și alte balsamuri, afară de tămîie, îl cos iarăși la loc. Cînd au isprăvit cu asta, continuă îmbălsămarea, ținînd trupul în natron ³¹⁰ timp de șaptezeci de zile. Mai mult de atîta nu-i îngăduit să fie ținut. La împlinirea celor șaptezeci de zile, spălînd leșul, îl înfășoară în întregime cu feși tăiate dintr-un fel de pînză subțire ³¹¹, unsă cu un lipici ³¹² pe care egiptenii îl folosesc de obicei în loc de clei. Rudele, luîndu-l apoi de aici, fac o raclă de lemn cu chip de om în care, cînd e gata, închid mortul și o păstrează cu sfințenie într-o cameră funerară, așezînd-o drept în picioare lingă zid.

LXXXVII În felul acesta se face îmbălsămarea cea mai costisitoare. Pentru cei ce vor una mai modestă, ca să scape de o cheltuială prea mare, îmbălsămarea se face în felul următor : [meșterii], după ce își umplu clistirul cu ulci din lemn de cedru ³¹³, îl viră în pîntecul mortului, fără să-l mai taie și fără a-i mai scoate mațele, împingînd uleiul prin șezut și împiedicîndu-l să se scurgă afară. După aceea, țin mortul în natron cîte zile

trebuie, iar în ultima zi dau drumul din pîntece ulciului de cedru băgat mai înainte înăuntru. Uleiul are așa de mare putere încît topește mațele și măruntaiele și le scoate afară o dată cu el. Natronul, la rîndul lui, mistuie carnea și din leș nu mai rămîne decît pielea și oascele. După ce-au isprăvit de făcut aceasta, îmbălsămătorii înapoiază mortul în starea în care se află, fără să-i mai facă ceva.

LXXXVIII Al treilea fel de îmbălsămare, cea pentru morții cei mai săraci, iată cum se face : după ce i se bagă în pîntece o licoare din buruiana de curățenie syрмаia, mortul este ținut în natron șaptezeci de zile, apoi este înapoiat celor ce l-au adus.

LXXXIX Femeile oamenilor de vază, cînd se sfîrșesc din viață, nu sînt duse de îndată la îmbălsămat, nici cele prea frumoase sau cele care se bucură de un mare renume ; abia după ce au trecut trei sau patru zile sînt date celor ce se îndeletnicesc cu îmbălsămatul. Obiceiul s-a statornicit de teamă ca nu cumva îmbălsămătorii să necinstească femeile. Umblă zvonul că unul din ei ar fi fost prins asupra faptului, necinstind trupul unei femei moarte de curînd, și că a fost pîrit chiar de tovarășul lui de muncă.

XC Dacă vreun egiptean, sau chiar vreun străin, răpit de un crocodil sau de fluviul însuși, este găsit mort, locuitorii orașului în care a fost scos la mal sînt cu strășnicie ținuți să-l îmbălsămeze, să-i dea toată grija, iar apoi să-l înmormînteze cît mai frumos cu putință în morminte sacre. De el n-are voie să se atingă nimeni – rudă sau prieten – afară doar de preoții Nilului, care-l înmormîntează cu mîna lor, deoarece îl privesc mai presus decît un leș omenesc.

XCI Egiptenii se feresc de obiceiurile elene, dar, ca să spun pe scurt, și de obiceiurile tuturor celorlalte neamuri.

Cam toți ceilalți egipteni țin această rînduială. În noma Tebei, aproape de Neapolis ³¹⁴, se află însă un oraș mare cu numele de Hemmis ³¹⁵, în care poate fi văzut un sanctuar în patru colțuri închinat lui Perseus ³¹⁶, fiul Danaei. Jur împrejurul lui cresc palmieri. Propileele sanctuarului, ridicate din piatră, sînt

foarte mari ; lingă ele se înalță două statui uriașe tot de piatră. În această împrejurare se găsește un templu, iar în templu e așezată o statuie a lui Perseus. După spusele locuitorilor din Hemmis, Perseus li se arată cînd într-un loc, cînd într-altul al ținutului lor, adesea și în templu, ba uneori se mai găsește și cîte o sandală de-a lui ³¹⁷ – mare de doi coți – care, ori de cîte ori se ivește, bunăstarea se lasă peste tot Egiptul. Acestea sînt spusele lor, iar în cinstea lui Perseus țin următoarele obiceiuri elene : organizează jocuri atletice care cuprind întreceri de tot felul, dînd premii în animale, haine și piei. La întrebarea mea, de ce numai lor li se arată Perseus și de ce, spreosebire de ceilalți egipteni, numai ei au întemeiat jocurile atletice, răspunsul a fost că Perseus se trage din orașul lor ; Danaos ³¹⁸ și Lynkeus ³¹⁹ au plecat pe mare în Ellada, fiind și ei de baștină tot din Hemmis ; urmărind spița acestora, [povestitorii] au coborît pînă la Perseus ³²⁰. Eroul, la rîndul lui, a ajuns în Egipt din pricina pe care o spun și elenii, ca să aducă din Libya capul Gorgonei ³²¹. Cu acest prilej, spuneau ei, a venit și pe la Hemmis, unde și-a recunoscut toate rudele, căci numele orașului, pe care-l știa de la mama lui, îi era cunoscut înainte de a fi ajuns în Egipt. Jocurile gimnice le țin după porunca lui Perseus.

XCII Toate aceste obiceiuri le țin egiptenii care locuiesc mai sus de lacuri. Cei așezați în ținutul mlăștinos ³²² au aceleași datini ca și ceilalți egipteni, printre altele, fiecare trăiește cu cîte o singură femeie ³²³, ca și elenii. Totuși, pentru înlesnirea traiului zilnic, și-au găsit și alte mijloace : cînd fluviul crește și înecă cimpiile, din apă cresc nenumărați crini căroră egiptenii le zic lotuși ³²⁴. După ce îi culeg, îi usucă la soare și pe urmă, pisîndu-le miezul, care seamănă cu măciulia macului, fac din el un fel de piine pe care o coc la foc. Bună de mîncat eși rădăcina acestui lotus, care, de obicei, este dulce, rotundă, mare cît un măr. Mai este și un alt soi de crini asemănători cu trandafirii ³²⁵ ; aceștia cresc tot în fluviu. Rodul lor, care se aseamănă foarte mult cu fagurele de viespi, crește pe o altă tulpină ³²⁶, ieșită din rădăcină. În fruct se fac o sumedenie de semințe cît șimburele de măslină, care se pot mîncă și crude și uscate. Papiusului ³²⁷, care incolțește în fiecare an, smuls din mlăștină, i se taie partea de sus pentru alte întrebuințări ³²⁸, iar partea de

jos, care a rămas cam de un cot, o mănîncă crudă sau o vînd. Cei care vor să-l facă și mai bun la mîncat, îl coc mai întîi într-un ouptor încins și așa îl mănîncă. Unii locuitori trăiesc numai cu pești, pe care îi prind, le scot măruntaiele, îi usucă la soare și apoi îi mănîncă uscați.

XCIII Bancuri de pește nu prea se găsesc în rîuri ³²⁹, ci numai în lacuri unde iată ce fac : cînd le vine vremea să se împerecheze, înoată roiuri întregi spre mare ; în față merg bărbătușii, lăsînd lapții pe urma lor, iar femeiuștile, venind din urmă, înghit lapții și astfel zămislesc ³³⁰. După ce acestea au rămas grele în apele mării, peștii înoată înapoi, fiecare spre locul lui obișnuit. Dar acuma nu se mai află în frunte bărbătușii, ci conducerea a trecut femeiuștilor. În timp ce înoată în fruntea alaiului, fac și ele ceea ce făcuseră și bărbătușii, și anume lasă în urmă dire de icre în grămăjoare mici, pe care bărbătușii, ținîndu-se după ele, le înghit. Cîte icre, atîtia peștișori. Din icrele care scapă neînghițite ies peștii care încep să crească.

Peștii prinși în drumul lor spre mare se vede că sînt loviți pe partea stîngă a capului, pe cînd dimpotrivă, la cei prinși la reîntoarcere, loviturile se vād pe partea dreaptă. Aceasta li se întîmplă pentru că în drumul spre mare ei înoată pe lîngă malul stîng, iar la înapoiere, se ațin pe lîngă același mal, de care se apropie și se freacă cît mai mult, ca să nu greșească drumul din pricina curentului. Cînd Nilul începe să vină mare, apa din fluviu, în revărsarea ei, umple gropile din luncă și adîncăturile, mai întîi pe cele de lîngă fluviu ³³¹. Abia s-au acoperit cu apă, că toate și mișună, dintr-o dată, de o puzderie de peștișori. De unde anume ies peștișorii, eu unul îmi închipui lucrurile în felul următor : cu un an înainte, cînd apele Nilului scad, peștii, după ce și-au lăsat icrele în mil, pleacă și ei o dată cu ultimele ape. Pe urmă, la împlinirea răstimpului sorocit, cînd Nilul vine iarăși mare, din aceste icre ³³² ies de îndată peștișorii amintiți. Așa stau lucrurile cu peștii.

XCIV Egiptenii care locuiesc în ținutul mlăștinos întrebuintează un ulei din boabe de ricin ³³³ căruia îi zic „kiki“. Iată cum îl fac : de-a lungul malurilor apelor curgătoare și ale bălților seamănă ricinii care în Ellada cresc sălbatici, de la sine. Aceste

semănături aduc un rod bogat, dar urît mirositor. După cules, unii îl storc, după ce mai întii l-au măcinat, alții îl fierb, după ce mai întii l-au prăjit, iar uleiul ce curge din el îl adună la un loc ; uleiul este gras și tot atît de bun pentru ars în candelă ca și cel de măsline, numai că are un miros greu.

XCV Împotriva țințarilor, care sînt foarte numeroși, au născocit următoarele : pe locuitorii din sus de lacuri îi apără foișoarele ³³⁴ în care se urcă să doarmă, pentru că țințarii nu pot zbura așa de sus din pricina vînturilor. Cei din ținutul mlăștinos, în loc de foișoare, au găsit alte căi de apărare : tot omul își face rost de o plasă, cu care ziua prinde pește iar noaptea o folosește astfel : așază plasa de jur împrejurul patului în care se odihnește, apoi, strecurîndu-se sub ea, se culcă. Țințarii, dacă omul ar dormi învelit numai în manta sau într-un cearceaf, l-ar pișca prin ele, dar prin plasă nici măcar nu mai încearcă.

XCVI Corăbiile pe care egiptenii își cară mărfurile le fac din lemn de acant ³³⁵, foarte asemănător la înfățișare cu lotusul din Cyrene ³³⁶. Lacrima lui este guma. Tăind din acant scînduri cam de doi coți, ei le așază ca pe niște cărămizi ³³⁷, construind corabia astfel : de jur împrejurul unor căpriori lungi și trainici bat scînduri de doi coți. După ce înjghebează astfel scheletul corăbiei, întind peste căpriori, de-a curmezișul, niște grinzi. De crivace nu se folosesc. Pe dinăuntru întăresc încheieturile [vasului] cu papirus. Pe urmă făuresc o singură cîrmă și pe aceasta o trec prin birna carenei. Catargul îl cioplesc din acant și pînzele le fac din papirus. Aceste corăbii nu pot pluti în susul fluviului decît numai dacă sînt mînate de un vînt puternic ; altfel ele sînt trase de pe țarm. Fluviul îl coboară astfel : de corabie se prinde o plută ³³⁸ din crengi de tamarisc legate laolaltă cu o împletitură de trestie, cît și o piatră găurită, grea cam de doi talanți. Pluta, prinsă cu un odgon de partea din față a corăbiei, e lăsată în voia apei, iar piatra e legată cu un alt odgon de spatele corăbiei. Luată de șuvoiul apei, pluta alunecă repede și trage după ea „baris“-ul (așa se cheamă corăbiile de felul acesta), iar piatra din spate, trăgînd înapoi și ajungînd pe fund, frînează mersul corăbiei. Egiptenii au multe corăbii de felul acesta, și unele pot căra o încărcătură de mai multe mii de talanți.

XCVII Cînd Nilul se revarsă peste cîmpii, numai orașele se mai zăresc deasupra apei, de-ți vine să crezi că ai în față insulele din Marea Egee. Într-adevăr, toate celelalte ținuturi ale Egiptului se prefac într-un fel de mare și numai orașele răsar deasupra apei. Cînd se petrece așa ceva, oamenii nu mai umblă în bărci pe albia fluviului, ci o iau de-a dreptul prin cîmpie. Dacă cineva ar merge cu barca de la Naucratis³³⁹ la Memfis, apucă chiar pe lîngă piramide, deși nu acesta este drumul obișnuit, ci prin vîrfurile Deltei, și pe lîngă orașul Kercassoros. Iar de treci cu barca prin cîmpie spre Naucratis, venind de la mare și de la gura Canobică, vei ajunge la orașul Anthylla³⁴⁰ și la așa-zisul oraș al lui Arhandros³⁴¹.

XCVIII Din acestea, Anthylla, un oraș vestit, este hărăzit totdeauna soției celui ce domnește peste Egipt, pentru cheltuielile ei cu încălțămîntea. Aceasta se întîmplă de cînd Egiptul a căzut sub perși. Celălalt oraș, îmi pare că-și trage numele de la ginearele lui Danaos, Arhandros, fiul lui Phthios al lui Ahaios, pentru că se numește Arhandropolis³⁴². Poate să mai fie și un alt Arhandros, oricum însă, numele nu este egiptean.

XCIX Pînă aci am povestit ceea ce am văzut, ce mi s-a părut și ce am cercetat eu însumi, dar de aici înainte încep să povestesc istoriile egiptene din auzite; la ele se va mai adăuga și cîte ceva din cele văzute de mine.

Preoții spuneau că Min³⁴³, întîiul rege al Egiptului, a făcut prima îndiguire a orașului Memfis. [Pînă la Min], fluviul curgea pe lîngă muntele nisipos dinspre Libya. Min însă, stăvilind³⁴⁴ mai sus de Memfis, cale cam de o sută de stadii, cotul dinspre miazăzi al fluviului, i-a secat vechea albie și a silit fluviul să curgă drept printre lanțurile munților³⁴⁵. Încă pînă astăzi acest cot al Nilului este cu mare grijă ținut de perși să curgă departe de vechea matcă, perșii ridicînd zăgazuri în fiecare an. Dacă fluviul, rupînd cumva zăgazurile, ar trece iarăși în vechea-i albie, întregul Memfis s-ar afla în primejdia de a fi acoperit de ape. După ce Min, primul lor rege, a prefăcut în uscat partea zăgăzuită, a întemeiat chiar aici orașul acesta, care acum poartă numele de Memfis. (Memfis, prin urmare, se află așezat în partea îngustă a Egiptului). În afara orașului, în partea

dinspre miazănoapte și asfințit, a mai săpat un lac care răspunde în fluviu (spre răsărit, orașul e mărginit chiar de Nil) ; tot în acest oraș a mai durat acel templu al lui Hephaistos ³⁴⁶, mare și vrednic de pomenit peste măsură.

C Preoții mi-au înșirat din cărțile lor numele altor trei sute treizeci de regi, urmașii lui Min. În atâtea generații, au fost optsprezece bărbați etiopieni și o femeie băstinașă, toți ceilalți au fost bărbați egipteni. Numele acestei femei care a domnit era Nitocris ³⁴⁷, ca și cel al reginei Babilonului. Preoții povesteau cum această femeie, pentru a-și răzbuna fratele pe care l-au omorât egiptenii, pe când le era rege, iar după ce l-au omorât i-au dat ei domnia – ca să-l răzbune [– ziceam –, a pus la cale, printr-un vicleșug, pieirea multor egipteni. După ce a clădit sub pământ o sală uriașă ³⁴⁸ [pentru ospete], sub cuvânt că vrea s-o ia în folosință (altceva urmărirea ea însă în mintea ei), alegînd dintre egipteni pe care-i știa ea mai vinovați de omorul săvîrșit, se prefăcu că-i poștește la un ospăț și, în timpul mesei, printr-un uriaș canal tănuit, slobozi peste ei apele fluviului. Acestea sînt faptele care se povestesc despre Nitocris și, afară de acestea, că, după isprava ce-a săvîrșit-o, s-a năpustit într-o încăpere plină de cenușă, ca să scape de pedeapsă.

CI Preoții nu mi-au mai povestit despre nici un monument lăsat de ceilalți regi ; nici o strălucire nu-i legată de numele lor, afară doar de al ultimului dintre ei, anume Moeris ³⁴⁹. Acesta a lăsat ca amintire a domniei lui propileele ³⁵⁰ lui Hephaistos, îndreptate spre miazănoapte ; a săpat și un lac, despre care voi arăta mai încolo ³⁵¹ cîte stadii are jur împrejur ; în lac a ridicat niște piramide, despre a căror înălțime voi pomeni de asemenea cînd voi descrie și întinderea lacului. Aceste monumente le-a lăsat el, iar dintre ceilalți regi nici unul [n-a mai lăsat] nimic.

CII Pe aceștia trecîndu-i deci sub tăcere, voi vorbi despre regele care le-a urmat și al cărui nume era Sesostris ³⁵².

Acesta – povesteau preoții –, plecînd cu niște corăbii de război din golful Arabic, a fost cel dintîi care i-a supus pe locuitorii așezați pe coastele Mării Roșii și a tot înaintat pe apă pînă a dat de o mare care nu mai putea fi trecută din lipsă de

adîncime³⁵³. De aici, cînd s-a reîntors în Egipt, după spusa preoților, și-a strîns oaste numeroasă...³⁵⁴ dintre supuși, și, luîndu-i cu el, începu să străbată uscatul în lung și în lat, supunînd toate popoarele care-i stăteau în cale. La acele neamuri pe care le-a aflat încheștate în luptă și însuflețite de un aprig dor de libertate, a ridicat stele³⁵⁵ care glăsuiesc prin inscripții despre numele lui și al patriei sale, și cum aceste neamuri au fost supuse de puterea sa ; la cei pe ale căror orașe se făcuse stăpîn fără luptă, supunîndu-le lesne, la aceștia a săpat pe stele inscripții cu același cuprins, cum făcuse și la acele neamuri care se purtasera vitejește, numai că a mai săpat și părțile rușinii femeiești, vrînd să arate lumii că erau lipsiți de bărbăție.

CIII Săvîrșind într-una asemenea fapte, străbătea continentul, pînă cînd, trecînd din Asia în Europa, îi supuse și pe sciți și pe traci. La aceste popoare cred eu că se află hotarul cel mai îndepărtat pînă unde a ajuns oastea egipteană, căci numai în ținuturile acestora se mai întîlnesc stele înălțate [de egipteni], iar mai departe urma lor nu se mai vede. De aici, după cucerirea acestor meleaguri, s-a întors din drum. Cînd a ajuns la fluviul Phasis³⁵⁶, de aici încolo nu mai pot să spun fără greș dacă însuși regele Sesostris a desprins din oștirea sa o parte pe care a lăsat-o să se statornicească acolo, sau dacă unii dintre ostași, osteniți de rătăcirea îndelungată, au rămas de bună voia lor pe malurile fluviului Phasis.

CIV Oricum, colchidienii³⁵⁷ par a fi de viță egipteană. Spun [aceasta] după ce eu însumi îmi făcusem o părere înainte de a fi auzit de la alții. Cum mă preocupa faptul, am început să întreb la amîndouă popoarele : colchidienii își aduceau mult mai bine aminte de egipteni, decît egiptenii de colchidieni. În schimb, egiptenii spuneau că, după cîte cred ei, colchidienii ar cobori într-adevăr din oștirea lui Sesostris. Așa îmi închipui și eu, pentru că cei din Colchis sînt negri la culoare și cu părul creț³⁵⁸. (Totuși aceasta e o dovadă îndoielnică, căci și alții arată astfel). Dar alături de cele de mai sus, dovada de căpetenie e faptul că, dintre toți oamenii, numai colchidienii, egiptenii și etiopienii se țin împrejur, de cînd e lumea lume. Fenicienii și sirienii din Palestina mărturisesc pînă și ei că au luat acest

obicei de la egipteni. Iar syrienii din părțile râului Thermodon ³⁵⁹ și Parthenios ³⁶⁰, ca și vecinii lor, macronii ³⁶¹, mărturisesc că obiceiul l-au luat de curînd de la colchidieni. Aceștia sînt singurii oameni, așadar, care se taie împrejur, și e limpede că o fac luîndu-se după egipteni ³⁶². Cît despre egipteni și etiopieni, nu știu care de la care să fi luat obiceiul, căci este într-adevăr străvechi. O mărturie însemnată că cei care au avut legături cu Egiptul de aici l-au învățat vād și în faptul că dintre feničieni, cei care au strîns legături cu elenii au pierdut obiceiul pe care-l deprinseseră de la egipteni în această privință și nu-și mai taie împrejur pruncii nou-născuți.

CV Cît despre colchidieni, să vă arăt acum și alte asemănări cu egiptenii. Numai ei și egiptenii lucrează inul la fel ; întregul lor fel de viață și limba ³⁶³ li se aseamănă. Inului din Colchis, elenii îi zic „sardonice” ³⁶⁴, iar cel adus din Egipt se cheamă „egiptean”.

CVI Stelele ³⁶⁵ pe care Sesostris, regele Egiptului, le-a ridicat în diferite țări, cele mai multe nu se mai vād dăinuind. În Syria Palestinei ³⁶⁶ însă am văzut eu însumi cîteva, și am luat seama și la inscripțiile despre care am vorbit și la semnul închipuind rușinea de femeie. Așijderea, și în părțile Ioniei se vād două chipuri ³⁶⁷ tăiate în stîncă ale acestui bărbat, unul pe drumul ce duce din Efes ³⁶⁸ spre Focea, iar celălalt pe drumul de la Sardes ³⁶⁹ spre Smyrna ³⁷⁰. Amîndouă înfățișează un bărbat înalt de cinci spithame ³⁷¹, ținînd în dreapta o sulită, iar în stînga un arc și cu restul echipamentului, tot cam așa : căci este în parte egiptean, în parte etiopian ³⁷². De la un umăr la altul, peste piept, se află săpate cuvinte egiptene în scriere sacră care spun : „Această țară am dobîndit-o cu puterea brațelor mele” ³⁷³. Cine și de unde era – n-o arată aici, ci a spus-o în altă parte. Din această pricină, vādîndu-i chipul, unii își închipuie că ar fi al lui Memnon ³⁷⁴, dar sînt foarte departe de adevăr.

CVII Mai povesteau preoții că pe acest Sesostris egipteanul – cînd s-a întors în țară, aducînd cu sine mulți prinși de război de la popoarele cărora le cotropise pămîntul – după ce sosi la

Daphnele Pelusiace³⁷⁵, fratele său, căruia Sesostris îi încredințase în lipsă Egiptul, l-a chemat atît pe el, cît și pe copiii lui, la un mare ospăț³⁷⁶; [fratele] îngrămădi vreascuri de jur împrejurul casei și, cînd termină de ridicat grămezile de lemne, le aprinse. Cînd Sesostris luă seama la ce se petrece, se sfătui pe dată cu soția sa (pentru că la ospăț el își adusese totodată și soția). Ea îl povățui să culce peste rugul în flăcări doi din cei șase copii pe care-i aveau și, făcîndu-și astfel din trupurile lor o punte peste foc, să scape ei cel puțin călcînd peste copii. Sesostris făcu întocmai, și așa, doi dintre copii îi pieriră în foc în acest chip, dar ceilalți au fost mîntuiți împreună cu tatăl lor.

CVIII După ce Sesostris s-a întors în Egipt și s-a răzbunat pe fratele său, iată cum s-a folosit de mulțimea prinșilor aduși din țările subjugate: pietrele cărate pe vremea acestui rege pentru sanctuarul lui Hephaistos, niște pietre de o mărime uriașă, ei le-au tîrît; și toate canalele care brăzdează astăzi Egiptul aceștia le-au săpat prin muncă silnică, făcînd, fără voia lor, din Egipt – care mai înainte vreme se străbătea lesne cu caii și căruțele³⁷⁷ de la un cap la altul – o țară lipsită de aceste mijloace. Căci din acel timp, Egiptul, deși e în întregime numai un șes lin, nu mai are drumuri de cai și căruțe. Pricina acestei stări de lucruri sînt nenumăratele canale care se întretaie în fel și chip. Iată acum de ce a brăzdat regele astfel țara cu canale³⁷⁸: acei egipteni care nu locuiau în orașele întemeiate pe lîngă fluviu, ci în cele din inima țării, ori de cîte ori fluviul scădea, duceau lipsă cumplită de apă, neavînd de băut decît apă sălcie scoasă din fîntîni. Așa a ajuns Egiptul să fie tăiat de canale.

CIX Tot acest rege – mai spuneau preoții – a împărțit pămîntul³⁷⁹ între toți egiptenii, dînd fiecăruia cîte un ogor pătrat³⁸⁰, deopotrivă de mare. De aici și-a scos el veniturile, orînduind ca în fiecare an să i se plătească o anumită dare³⁸¹. Dacă se-ntîmpla ca fluviul să roadă o parte din țarina cuiva, omul venea la rege și-i spunea ce pățise. Iar regele trimitea oameni să vadă și să măsoare cu cît se micșorase lotul, pentru ca darea cuvenită să fie plătită potrivit cu pămîntul rămas. Părerea mea este că aici se află începuturile geometriei, care, de aici, a trecut

apoi în Ellada. Ceasornicul solar³⁸², arătătorul solar și cele douăsprezece părți ale zilei elenii le-au învățat de la babilonieni.

CX Acest rege a fost singurul egiptean care a domnit și peste etiopieni³⁸³. El a lăsat ca amintire în fața templului lui Hephaistos două statui de piatră de câte treizeci de coți³⁸⁴, a sa și a soției sale, și statuile celor patru copii ai lor, de douăzeci de coți fiecare³⁸⁵. Preotul lui Hephaistos, multă vreme după aceea, nu l-a lăsat pe Darius persanul să-și înalțe statuie în fața acestora, zicînd că el nu săvîrșise fapte atît de mari ca Sesostris egipteanul. Căci Sesostris, printre multe alte popoare la fel de mari ca acelea cucărite de Darius, îi supusese și pe sciți, pe cînd Darius pe sciți nu i-a putut înfrînge. Așadar, n-ar fi fost drept să-și ridice statuie în fața celor ale lui Sesostris, fără să-l fi întrecut în fapte. După cîte spun preoții, Darius i-a împărtășit părerea în această privință³⁸⁶.

CXI După moartea lui Sesostris – mai povesteau ei – i-a urmat în scaun fiul său Pheron³⁸⁷. El n-a purtat nici un război, dar s-a întîmplat să orbească din următoarea pricină : odată, cînd fluviul se umflase peste măsură, pînă la optsprezece coți, încît acoperise ogoarele, stîrnindu-se și un vînt vijelios, fluviul se acoperi de valuri ; atunci regele, spun preoții, cuprins de o trufie nebunească, apucă o lance și o aruncă în mijlocul vârtejurilor fluviului. După care faptă, îndată se îmbolnăvi de ochi și orbi. Vreme de zece ani a fost el orb, dar în al unsprezecelea i-a sosit veste de la oracolul din orașul Buto³⁸⁸ că i s-a împlinit sorocul de ispășire și că va putea iar să vadă, dacă se va spăla pe ochi cu udul unei femei care n-a trăit decît cu bărbatul ei și alți bărbați n-a cunoscut.

Mai întîi regele făcu încercarea cu propria sa soție, apoi, cum nu vedea de loc mai bine, încercă pe rînd cu mai multe. În clipa în care și-a recăpătat vederea, strînse într-un oraș numit azi Erythreolos³⁸⁹ pe toate femeile cu care făcuse încercarea, în afară de una singură – aceea cu al cărei ud spălîndu-se a văzut. După ce le-a adus aici, le-a dat foc cu oraș cu tot, iar el o luă de soție pe cea cu al cărei ud spălîndu-se își recîștigase vederea. Scăpînd de boala de ochi, a trimis felurite daruri la toate templele mai vestite ; vrednice de pomenit și de văzut sînt mai ales

darurile închinat templului Soarelui, și anume : două obeliscuri ³⁹⁰ de piatră, fiecare dintr-o singură bucată, lungi de câte o sută de coți și late de câte opt coți.

CXII După acest rege – spuneau ei mai departe – a urmat la tron un bărbat din Memfis, al cărui nume, în limba elenă, ar fi Proteus ³⁹¹. Și acum poate fi văzută la Memfis o incintă sacră închinată lui, foarte frumoasă și bogat împodobită ; incinta este așezată la miazăzi de templul lui Hephaistos. În preajma acestui sfânt lăcaș locuiesc fenicieni din Tyr și întregul loc se cheamă „Tabăra tyrienilor“ ³⁹². În incinta închinată lui Proteus se află un templu, numit al Afroditei celei Străine ³⁹³ ; eu am ajuns să cred că acest templu era al Elenei, fiica lui Tindar, și asta nu numai pentru că am auzit că Elena a stat o vreme la Proteus, ci și pentru că este numit al Afroditei celei Străine ; din celelalte temple câte îi sînt închinat Afroditei, nici unul nu-i este închinat sub porecla de „Străină“.

CXIII Cînd i-am întrebat despre Elena, preoții mi-au răspuns așa : Alexandros ³⁹⁴, răpind-o pe Elena din Sparta, a plecat pe mare spre țara lui. Cînd a ajuns în Marea Egee, niște vînturi potrivnice îl împing în Marea Egiptului, iar de aici (căci vînturile tot nu-i erau prielnice) ajunge în Egipt ³⁹⁵, și anume în acea parte a Egiptului unde este acum gura Nilului numită Canobică ³⁹⁶ și la Sărătorii ³⁹⁷. Pe țărmul mării se afla – și mai dăinuie încă și azi – un templu al lui Heracles ³⁹⁸ în care, dacă se adăpostește un sclav, al oricui ar fi el, și își pune peceteile sacre ³⁹⁹ care-l închină zeului, nu e îngăduit să te mai atingi de el. Acest obicei se păstrează pînă în zilele mele, tot așa ca la început. Prin urmare, sclavii lui Alexandros, aflînd de datina legată de templu, se despărțiră [de stăpîn] și, punîndu-se sub ocrotirea zeului, îl învinuiau pe Alexandros, vrînd să-i facă rău, dînd în vileag cuvînt cu cuvînt tot ce se întîmplase cu Elena și cu ocară adusă lui Menelaos. Ei au adus aceste învinuiri față de preoți și de dregătorul însărcinat cu paza acestei guri [a Nilului], dregător al cărui nume era Thonis ⁴⁰⁰.

CXIV După ce i-a ascultat, Thonis a trimis în mare grabă lui Proteus la Memfis o solie care să-i vorbească așa : „A sosit

un străin, teucru ⁴⁰¹ de neam, care a săvârșit în Ellada o cumplită nelegiuire : el a venit în această țară minat de vânturi, după ce a ademenit pe soția gazdei sale și a răpit-o împreună cu bogății nesfârșite la număr. Ce să facem acum, să-l lăsăm să plece nepedepsit, sau să-i luăm ceea ce a adus cu el ?“ La aceasta, Proteus trimite răspuns printr-un sol zicînd : „Pe acest străin, oricine ar fi el, care a săvârșit față de gazda sa fapte atît de nelegiuite, luați-l și aduceți-l înaintea mea, să-l văd cum se va dezvinovăți“.

CXV Thonis, aflînd porunca, îl prinde pe Alexandros și-i oprește corăbiile. Apoi, și pe el și pe Elena îi duce la Memfis împreună cu avuțiile și, afară de ei, și pe sclavii care se pusese sub ocrotirea zeului. Cînd toți fură de față, Proteus îl întrebă pe Alexandros cine era și de unde pornise cu corăbiile pe marc. Acesta îi spuse din ce neam se trage, care era numele patriei sale, lămurindu-l deslușit și de unde pornise cu corăbiile. După aceea, Proteus îl mai întrebă de unde o luase pe Elena. Fiindcă Alexandros se ferea de un răspuns limpede și pentru că ocolea adevărul, sclavii de sub ocrotirea zeului, care erau și ei de față, l-au dovedit mincinos, istorisind toată povestea nelegiuirii. La sfîrșit, Proteus rosti următoarele în fața lor, zicînd : „Dacă n-aș ține mult să nu omor pe nici unul din străinii care vin în țara mea împinși de vînturi, m-aș răzbuna eu pe tine în locul ele-nului, o tu cel mai mîrșav dintre bărbați, care, bucurîndu-te de ospitalitatea lui, ai săvîrșit cea mai nelegiuită faptă : [n-ai șovăit] să te apropii de soția gazdei tale. Și aceasta nu ți-a fost destul, ci, după ce-ai ademenit-o, pleci cu ea [pe furiș], răpind-o. Și nici acestea nu ți-au fost de ajuns, ci, la plecare, ai mai și prădat casa gazdei tale. Așadar, de vreme ce doresc foarte mult să nu ucid nici un străin, [te las slobod să pleci]... ⁴⁰². Dar nu voi răbda să duci de aici această femeie, nici averile, ci le voi păstra pentru gazda ta din Ellada pînă va dori el însuși să vină să le ia. Vă poruncesc atît ție, cît și tovarășilor tăi de drum, ca în trei zile să plecați din țara mea unde-oți ști, altminteri veți fi socotiți dușmani“.

CXVI Așa a ajuns – după spusele preoților – Elena la curtea lui Proteus. Pare-mi-se că și Homer știa de această le-

gendă, dar cum nu era atît de potrivită pentru epopee ca cea de care s-a slujit, a lăsat-o dinadins la o parte, arătînd totuşi că legenda aceasta o ştia şi el. E vădit că aşa stau lucrurile, deoarece el descrie în *Iliada* (şi nicăieri altundeva nu se dezminţe) lunga pribegie a lui Alexandros, cum a fost el dus de valuri în altă parte, abătîndu-se din drum, împreună cu Elena pe care-o ducea cu sine, şi cum a ajuns în Sidonul Feniciei. De acest lucru se pomeneşte în locul unde e vorba de „Isprăvile lui Diomedes“ ; iată cum sună versurile ⁴⁰³ :

[Ea, după asta,-n cămara cu dulce miros se pogoară,
Pinze o grămadă pe-acolo erau înflorate-n tot felul ;
Lucrul de mîn-al femeilor sidoniene, pe care
Paris acasă la el le-adusese de unde-i Sidonul,
Cînd adusese aşijderi pe mare pe mîndra Elena
Cea din părinte mărit.

Faptul e pomenit şi în *Odiseea*, în aceste versuri ⁴⁰⁴ :

Fiica lui Zeus avea deci astfel de leacuri grozave,
Fără de seamă, pe care în dar Polydamna le-aduse,
Soaţa lui Thonis, pe nume, venind din Egipt de departe,
Unde ţărîna cea rodnică dă buruieni de tot felul,
Unele vindecă boala, iar multe pe om îl omoară.

Iată versurile rostite de Menelaos către Telemahos :

Zei-n Egipt mă opriră, arzînd de dorinţa plecării,
Pentru că am uitat să le-nalţ hecatomba întregă.

Din aceste versuri se vede bine că Homer ştia despre trecerea lui Alexandros prin Egipt ; Syria se învecinează cu Egiptul, iar fenicienii, cărora le aparţine Sidonul, locuiesc în Syria.

CXVII După aceste versuri (şi acest crîmpei) se vede foarte limpede şi fără umbră de îndoială că *Cyprile* ⁴⁰⁵ nu sînt ale lui Homer, ci ale altui poet. Căci în versurile *Cyprilor* se spune că Alexandros, atunci cînd a adus-o pe Elena, a sosit la Troia venind din Sparta numai în trei zile, bucurîndu-se de un vînt prielnic şi de o mare liniştită ⁴⁰⁶. În *Iliada* însă, Homer spune că [Alexandros] a rătăcit îndelung cînd a adus-o.

CXVIII Dar acum rămîneți cu bine, Homer și versuri ale *Cyprilor*. Cînd, după aceea, i-am întrebat pe preoți dacă sînt sau nu basme cele spuse de eleni despre războiul cu Troia, mi-au răspuns, zicînd că au cunoștință de fapte chiar din istorisirile lui Menelaos, și anume că, după răpirea Elenei, pe pămîntul teucrilor a sosit o mare oștire de-a elenilor, care sârise în ajutorul lui Menelaos ; de îndată ce oștirea a coborît pe uscat și și-a așezat tabăra, a trimis la Troia soli, printre care se număra Menelaos însuși. Solii, după ce-au ajuns la zidul cetății, au cerut-o înapoi pe Elena, avuțiile pe care Alexandros le luase hoștește, precum și despăgubire pentru nedreptățile săvîrșite. Troienii, și atunci și mai tîrziu, cu sau fără jurămint, au spus același lucru, anume că Elena nu era la ei, nici averile reclamate, ci că toate acestea se aflau în Egipt ; prin urmare, nu era cu dreptate ca ei să fie urmăriți pentru ceea ce oprise Proteus, regele egiptean. Dar elenii, crezînd că-și rîd de ei, au încercuit orașul pînă l-au cucerit. Dar cum nici după cucerirea cetății Elena nu se ivea nicăieri și primiră aceeași lămurire ca la început, abia atunci elenii, dînd crezare vorbelor dintîi, l-au trimis chiar pe Menelaos la Proteus.

CXIX Cînd Menelaos sosi în Egipt și urcă fluviul pînă la Memfis, arătînd [lui Proteus] adevărata față a lucrurilor, se bucură de o bună găzduire ; apoi o luă cu el pe Elena teafără și nevătămată, împreună cu toate averile lui. Menelaos, deși a avut parte de această primire, s-a făcut vinovat față de egipteni ⁴⁰⁷ ; cînd să pornească la drum, timpul nepriincios l-a ținut pe loc ; deoarece vremea rea nu mai contenea, a pus la cale o faptă nelegiuită : a luat doi copii ai unor oameni din partea locului și i-a adus jertfă ⁴⁰⁸. Apoi, cum ceea ce făptuise s-a descoperit, urît de oameni și urmărit, a plecat fugind cu corăbiile spre Libya ⁴⁰⁹. Încotro se va mai fi îndreptat de acolo, egiptenii nu mai puteau spune. Unele din aceste întîmplări, ziceau ei, le știau din povestirile altora, altele, petrecute chiar la ei, le povesteau ca unii care le cunoșteau bine.

CXX Iată ce ziceau preoții egipteni. Cît despre mine, le dau toată dreptatea în legătură cu povestea ce mi-au spus-o despre Elena, mai adăugînd că, dacă Elena ar fi fost într-adevăr la

Troia, locuitorii ei ar fi înapoiat-o [negreșit] elenilor, cu sau fără voia lui Alexandros. Căci Priam n-ar fi fost atît de smintit, și nici celelalte rubedenii din casa lui, încît să vrea să-și primejduiască propria lor ființă, copiii lor, chiar cetatea însăși, numai pentru ca Alexandros să trăiască cu Elena. Dacă cumva în primele timpuri [ale războiului] așa vor fi văzut lucrurile, după ce au pierit atîția troieni în nesfîrșitele lupte cu elenii, și cum nu era bătălie în care să nu fi murit doi, trei sau chiar mai mulți din feciorii lui Priam (de-ar fi să ne încredem în mărturia poezilor epici), într-un timp cînd se petreceau asemenea grozăvii, am tot dreptul să cred că însuși Priam de-ar fi trăit cu Elena, și tot ar fi dat-o înapoi ⁴¹⁰ aheilor, numai să înlătore nenorocirile abătute atunci [asupra Troiei]. Domnia nici măcar nu i se cuvenea lui Alexandros, așa încît la bătrînețea lui Priam povara ei să cadă pe umerii lui, ci, la moartea lui Priam urma să ia domnia Hector, care era și mai vîrstnic, și mai vrednic decît el. Și firește, lui Hector nu i-ar fi venit la socoteală să dea mină liberă fratelui său care încălcase dreptatea, asta mai ales într-o vreme cînd, din pricina acestuia, mari nenorociri se abătuseră și pe capul lui și pe al celorlalți troieni. Troienii însă n-aveau de unde s-o dea îndărăt pe Elena și, deși spuneau adevărul, elenii nu-i credeau ; după cîte socot eu, toate acestea s-au întîmplat deoarece puterea zeiască hotărîse ca, prin pieirea lor într-un măcel fără cruțare, să dea o pildă oamenilor, arătînd că, pentru nelegiuirile mari, mari sînt și pedepsele hărăzite de zei ⁴¹¹. Acestea le-am spus așa cum le-am gîndit.

CXXI După Proteus, povesteau preoții, a urmat la domnie Ramsinitos ⁴¹², care a lăsat, drept amintire în urma lui, propileele templului lui Hephaistos ⁴¹³, cele îndreptate spre asfințit. În fața propileelor a înălțat două statui mari de douăzeci și cinci de coți, dintre care pe cea dinspre miazănoapte egiptenii o numesc „Vara“, iar pe cea dinspre miazăzi, „Iarna“ ⁴¹⁴. Celei pe care o numesc „Vara“ i se închină și-i aduc daruri, cu cea numită „Iarna“ se poartă tocmai dimpotrivă. Acest rege – povesteau preoții – avea o atît de mare bogăție în bani ⁴¹⁵, că nici unul din cîți regi i-au urmat n-au putut să-l întreacă și nici măcar să-l ajungă. Voind el să-și pună comoara la adăpost, și-a clădit o încăpere de piatră cu unul din ziduri dînd în afara pala-

tului ⁴¹⁶. Cel care făcea lucrarea, punîndu-i gînd rău, meșteșugi în așa fel ca una din pietre să poată fi lesne scoasă ⁴¹⁷ din zid de doi bărbați, ba chiar de unul singur. Cînd încăperea fu gata, regele își aduse comorile acolo. După cităva vreme, arhitectul, simțindu-și sfîrșitul aproape, își chemă copiii (căci avea doi) și le lămuri cum, prevăzător pentru ei, ca să aibă o viață îmbelșugată, clădise cu vicleșug vistieria regelui. Deslușindu-le tot ce privea scoaterea pietrei, le spuse cît era de mare, adăugînd totodată că, dacă vor ține seama întocmai de spusele lui, ei vor fi [adevărații] vistiernici ai averilor regelui. Apoi își dădu sufletul. Feciorii lui nu peste mult timp se puseră pe treabă. Venind noaptea la palat și găsind piatra în zidul clădirii, au scos-o lesne din loc și au cărat cu ei mult bănet. Cînd întimplător regele deschise încăperea, se miră foarte văzînd cîți bani lipseau din vase ⁴¹⁸, dar nu avea pe cine să arunce vina, peceteile fiind neatinse și vistieria încuiată. Pentru că și a doua și a treia oară, cînd a deschis-o, banii i se păreau tot mai puțini (căci hoții nu conteneau să fure într-una), iată ce făcu : porunci să se făurească niște capcane, pe care le așeză în jurul vaselor cu bani. Hoții veniră ca mai înainte ; unul din ei pătrunse în vistierie și, cum se apropie de vas, se și prinse în capcană. Cum își dădea bine seama în ce primejdie se află, îl chemă îndată pe fratele său și-i lămuri ce se petrecuse. Apoi îi porunci să intre cît mai degrabă și să-i reteze capul, ca nu cumva, fiind văzut și recunoscut cine este, să-l piardă și pe el. Gîndindu-se că fratele său are dreptate, celălalt, ascultîndu-l, făcu întocmai, apoi, potrivit piatra la loc, plecă acasă, ducînd și capul fratelui său. Cînd se crăpă de ziuă și regele intră în încăpere, fu cuprins de mirare văzînd în capcană trupul hoțului fără cap, încăperea neatinsă și nici o altă intrare sau ieșire. În plină încurcătură, iată ce făcu : spînzură ⁴¹⁹ de un zid leșul hoțului ; punînd apoi lîngă el paznici, le porunci să prindă și să-i aducă pe oricine l-ar vedea bocînd mortul sau vaitîndu-se de milă. Cînd leșul fu spînzurat, mama hoțului fu cuprinsă de o cruntă durere ; vorbind cu fiul care îi mai rămăsese în viață, îi porunci să facă ce-o ști și ce-o putea numai să ia de acolo trupul fratelui lui și să-l aducă acasă, amenințîndu-l că, dacă nu va face așa, ea însăși se va duce la rege și-l va pîrî că la el se află banii. Cum maică-sa era supărată foc pe el – singurul copil rămas în viață – și cum, orice îi spunea, nu reușea

s-o convingă, el puse la cale un şiretlic : făcu rost de nişte măgari, umplu cîteva burdufuri cu vin pe care le puse pe spina-reă măgarilor, apoi îi mină într-acolo. Cînd ajunse în preajma celor care păzeau leşul spînzurat, trăgînd de gîturile a două-trei burdufuri, le desfăcu legăturile. Cînd vinul începu să curgă, îşi dădu cu pumnii în cap ţipînd în gura mare, de parcă nu mai ştia spre care măgar să se întoarcă mai întîi. Paznicii, îndată ce văzură vinul curgînd din belşug, dădură cu toţii fuga în drum cu ulcioare în mină să le umple cu vinul ce gîlgia, ca unii peste care dăduse norocul. Omul îi ocăra, prefăcîndu-se mînios pe toţi. Cum paznicii umblau să-l împace, el, de la o vreme, s-a prefăcut că se potoleşte şi că supărarea i-a trecut. În cele din urmă mină măgarii afară din drum şi le potrivî încărcătura. Din vorbă în vorbă, cum unul din paznici glumi cu el şi-l făcu să rîdă, ajunse de le dăruî unul din burdufuri. Paznicii, cu gîndul numai la băutură, se tolăniră în iarbă, acolo unde erau, şi-l luară şi pe el alături, stăruind să rămînă să bea împreună. El se lăsă înduplecat şi rămase pe loc. Cum, în timpul băuturii, îi vorbeau prieteneşte, le mai dăruî un burduf. Îmbuibîndu-se cu băutură, paznicii se îmbătară criţă şi, răzbiţi de somn, admiră chiar acolo unde băuseră. Omul, la lăsarea nopţii, desprînse trupul fratelui său [de pe zid] şi, în bătaie de joc, rase obrazul drept ⁴²⁰ al tuturor paznicilor. Punînd apoi leşul pe unul din măgari, plecă acasă, împlinind astfel voia maică-si.

Regele, cînd auzi că trupul hoţului fusese furat, se mînie foarte. Dorind cu tot dinadinsul să fie găsit, oricine ar fi el, cel care făptuise acestea, făcu un lucru pe care mai că nu-mi vine să-l cred : şi-a dus fata într-o casă de desfrîu, poruncindu-i să primească fără alegere orice bărbat, dar mai înainte de a se lăsa în voia lui, să-l silească pe fiecare să-i povestească fapta cea mai dibace şi cea mai nelegiuită pe care o săvîrşise în viaţă. Pe cel care avea să povestească isprava cu tîlharul, pe acela să-l prindă şi să nu-l lase să-i scape.

Pe cînd fata făcea întocmai cum îi poruncise taică-său, hoţul, înţelegînd ce se ascundea în purtarea ei şi vrînd să-l întreacă în şiretenie pe rege, iată ce făcu : tăie din umăr mîna unui om mort de curînd şi plecă cu ea sub mantie. Ducîndu-se apoi la fata regelui şi fiind descusut şi el ca şi ceilalţi, îi povesti că cea mai nelegiuită faptă o săvîrşise cînd a tăiat capul

fratelui său prins în capcana din vistieria regelui, iar cea mai iscusită, cînd, îmbătîndu-i pe paznici, a desprins leșul spînzurat al fratelui său. Fata, cum îl auzi, îl și prinse, dar, pe întuneric, hoțul i-a întins mîna de mort. Ea, apucînd mîna, o ținea bine, crezînd că-l ținea chiar pe el de mîna ; dar hoțul, lăsîndu-i brațul, o luă la sănătoasa, zbughind-o pe ușă afară. Cînd și acestea au fost aduse la știrea regelui, Rampsinitos s-a simțit copleșit de marea dibăcie și de îndrăzneala omului. Pînă la urmă, trimise veste în toate orașele că, dîndu-i iertarea sa, va primi strălucit pe acel om, dacă va veni în fața lui. Hoțul, încrezîndu-se, se înfățișă înaintea lui, iar Rampsinitos fu cuprins de atîta admirație, că-i dădu de nevastă pe fiica aceasta, ca unuia care știa mai multe decît toți oamenii ; egiptenii într-adevăr întrec în deșteptăciune pe alții – [spuse regele] – dar el îi întrecea și pe egipteni ⁴²¹.

CXXII După aceea, mai povesteau preoții, acest rege a coborît de viu acolo unde elenii socot că e Hadesul ⁴²². În Hades a jucat zaruri ⁴²³ cu Demetra și cînd cîștiga, cînd pierdea ; apoi s-a întors din nou pe pămînt, avînd în dar de la ea un ștergar de aur. Preoții spuneau că, după această coborîre a lui Rampsinitos, deoarece faraonul se întorsese înapoi, la egipteni se ține o sărbătoare, pe care o știu și eu, pentru că se ținea încă pe vremea mea. Cu toate acestea, n-aș putea spune dacă au statornicit-o chiar din pricina asta. Chiar în ziua sărbătorii, preoții țes o mantie ⁴²⁴, apoi, legîndu-l bine cu o fașă la ochi pe unul dintre ei, îl mîna cu mantia pe umeri pe drumul ce duce spre templul Demetrei, iar ei se întorc înapoi. Preotul legat la ochi, zic ei, este călăuzit mai departe de doi lupi ⁴²⁵ pînă la templul Demetrei, care se află la o depărtare de douăzeci de stadii de oraș, iar de la templu, tot lupii îl aduc îndărăt în același loc.

CXXIII Să dea crezămînt spuselor egiptenilor cel care le socotește vrednice de crezare. Cît despre mine, în toată povestirea mea, nu fac decît să scriu cum am auzit spusese unuia și ale altuia.

Egiptenii spun că Demetra și Dionysos ⁴²⁶ sînt stăpîni ai cerului și al pămîntului. Tot egiptenii sînt primii care au spus și acest

lucru, anume că sufletul omului este nemuritor⁴²⁷ și că, după moartea trupului, el intră într-o altă viață, care urmează să se nască. După ce a pribegit prin toate animalele de uscat, de apă și prin zburătoare, intră iarăși în trupul unui om care tocmai se naște, această peregrinare petrecându-se într-un răstimp de trei mii de ani⁴²⁸. Știu că unii dintre eleni s-au folosit de această învățătură, unii mai devreme, alții mai târziu, ca și cum ar fi a lor proprie. Numele acestora, deși le cunosc, totuși nu le scriu⁴²⁹.

CXXIV Pînă pe vremea domniei lui Ramses al II-lea, spuneau preoții, în Egipt domnea buna rînduială și un mare belșug. După el însă, ajungînd rege Keops⁴³⁰, peste țară s-au abatut tot felul de rele. Keops, după ce a închis mai întîi toate templele, i-a oprit pe egipteni să mai aducă jertfe⁴³¹, apoi le-a poruncit tuturor egiptenilor să muncească pentru el. Pe unii i-a folosit la căratul pietrei de la carierele de piatră⁴³² din muntele Arabiei, pînă la Nil ; o dată trecute cu plutele⁴³³ peste fluviu, altora le-a dat în grijă să le ia în primire și să le care⁴³⁴ pînă la așa-zisul munte al Libiei⁴³⁵. [La aceste corvezi] au muncit fără întrerupere cîte o sută de mii de oameni⁴³⁶, timp de trei luni fiecare miriadă. Zece ani s-au scurs în care poporul a muncit greu la făcutul drumului⁴³⁷ pe unde se cărau pietrele, lucrare, după părerea mea, cu nimic mai prejos decît însăși piramida (căci drumul e lung de cinci stadii, lat de zece brațe, iar în locul unde este cel mai înalt, atinge chiar și o înălțime de opt brațe) ; a fost făcut din piatră șlefuită și împodobită cu tot felul de chipuri săpate. Prin urmare, zece ani s-au scurs cu acest drum, cît și cu cămările subpămîntene, [clădiri] pe care le-a hărăzit să-i fie mormînt, într-un ostrov în care a tras un canal din Nil⁴³⁸. Numai pentru ridicarea piramidei au trebuit douăzeci de ani. Piramida are patru fețe, fiecare din ele numărînd opt plethre în lungime, în înălțime de asemenea [e făcută] din piatră șlefuită și împreunată cum nu se poate mai bine ; nici una din pietre nu-i mai mică de treizeci de picioare.

CXXV Această piramidă a fost ridicată în felul următor : în chip de trepte, pe care unii le numesc creștături, alții altare⁴³⁹ ; după ce făceau mai întîi o treaptă de acest fel, ridicau apoi restul pietrelor cu ajutorul unor mașinării⁴⁴⁰ făcute

din scurtături de lemne, înălțându-le de la pământ pe primul rînd de trepte. Cînd piatra era săltată aici, o puneau pe a doua mașinărie așezată pe primul rînd al treptelor, de unde era ridicată pe al doilea șir de trepte [și așezată] pe o altă mașinărie ; căci se aflau tot atîtea mașinării cîte șiruri de trepte, fie că una și aceeași mașină, ușor de purtat, o mutau pe fiecare treaptă cînd ridicau piatra ⁴⁴¹. Eu sînt dator să vă vorbesc despre amîndouă chipurile cu puțință, așa cum mi-au fost pomenite. Mai întîi au fost desăvîrșite părțile de sus ale piramidei, apoi, coborînd, părțile următoare și abia la urmă de tot au isprăvit și părțile de la pământ și cele mai de jos. Pe piramidă s-a săpat în scriere egipteană cît hrean ⁴⁴², cîtă ceapă și cît usturoi au trebuit pentru hrana lucrătorilor ; și dacă îmi aduc bine aminte, tălmaciul cînd mi-a citit inscripția ⁴⁴³, mi-a spus că se cheltuiseră o mie șase sute de talanți de argint. Dacă acestea sînt adevărate, cîți alți talanți trebuie să se fi cheltuit pentru fierul cu care au lucrat, pentru hrana și îmbrăcămintea lucrătorilor, în vremea care s-a scurs numai cu lucrările de zidărie, un alt timp apoi, de asemenea îndelungat, după cîte cred, cu cioplitul și căratul pietrelor, cu săpăturile de sub pământ ; n-a fost de loc un timp scurt.

CXXVI Keops ajunsese în așa hal de nemernicie, încît, sleit de atîtea cheltuieli, și-a dus fata într-o casă de desfrîu, poruncindu-i să-i agonisească o anumită sumă de bani ; nu mi-au spus cît anume ; fata, nu numai că ascultă de porunca tatălui ei, ci, deosebit de asta, i-a încolțit gîndul să lase și ea un monument. Așa că se ruga de fiecare bărbat care intra la ea să-i dăruiască cîte o piatră. Din aceste pietre se spune că a fost ridicată piramida așezată în mijlocul celor trei ⁴⁴⁴, în fața piramidei celei mari. Fiecare latură a ei este de o plethră și jumătate.

CXXVII Acest Keops, după cîte îmi spuneau egiptenii, a domnit cincizeci de ani. După moartea lui, i-a urmat la tron fratele său, Kephren ⁴⁴⁵, care s-a purtat întru totul aidoma cu înaintașul său. Printre altele, și el a înălțat o piramidă, care însă nu atinge mărimea celei a lui Keops. Chiar și eu le-am măsurat ⁴⁴⁶, „ Aici lipsește încăperea subpămînteană ⁴⁴⁷ și nici

nu pătrunde în ea vreun canal care să aducă apă din Nil, așa cum curge în cealaltă piramidă, printr-un șanț anume făcut, ce înconjoară ostrovul în care se spune că zace însuși Keops. Făcându-i temelia din piatră de Etiopia de mai multe culori ⁴⁴⁸, a ridicat-o alături de cea mare, față de care este cu patruzeci de picioare mai scundă. Amindouă se află pe aceeași colină, înaltă de cel mult o sută de picioare ⁴⁴⁹. Kephren, spuneau egiptenii, a domnit cincizeci și șase de ani.

CXXVIII Toate acestea fac la un loc o sută șase ani, timp în care egiptenii au fost bintuiți de tot soiul de rele, iar templele, care fuseseră închise, nu s-au mai deschis atîta amar de vreme. Egiptenii, din ură pentru ci, nu prea vor să rostească numele acestor regi, ba și piramidelor le spun după numele păstorului Philitis ⁴⁵⁰, care își păștea pe atunci turmele prin locurile acelea.

CXXIX După Kephren ⁴⁵¹ mi-au spus că a domnit peste Egipt Mykerinos ⁴⁵², fiul lui Keops. Acestuia nu i-au fost pe plac faptele tatălui său ; [de aceea] a deschis templele și a îndemnat poporul ajuns la capătul suferinței să-și vadă de munca cîmpului și să aducă iarăși jertfe. Dintre toți regii, el le-a făcut oamenilor cele mai drepte judecăți. De aceea este cel mai lăudat dintre toți regii cîți au domnit pînă acum peste Egipt. Printre altele, nu numai că făcea judecata după dreptate, dar dacă cineva se arăta nemulțumit cu hotărîrea dată, îl împăca, dăruindu-l cu bunuri dintr-ale sale. Mykerinos, care era bun față de supușii săi și n-avea altă grijă decît binele lor, a fost lovit de un șir întreg de nenorociri, care au început o dată cu moartea fiicei sale, singurul copil la casa lui. Fiind peste măsură de îndurerat de pierderea ce-l lovise și vrînd să-și înmormînteze fiica mai strălucit decît era obiceiul, a făcut o vacă din lemn ⁴⁵³, scobită pe dinăuntru și poleită cu aur pe dinafară, în care și-a închis fiica moartă.

CXXX Această vacă n-a fost pusă în pămînt, ci, încă pe vremea mea, oricine o mai putea vedea ; se află în orașul Saïs, așezată în palatele regelui, într-o sală bogat împodobită. Lîngă ea, în fiecare zi se ard miresme de tot felul și în fiecare seară i se

aprinde alături o candelă care arde toată noaptea. Într-o altă încăpere, aproape de cea cu vaca, se află statuile țiitoarelor lui Mykerinos, după spusele preoților din Sais. Într-adevăr, acolo se află niște coloși de lemn, cam douăzeci la număr, închipuind niște femei goale ⁴⁵⁴. Cine vor fi fost ele, nu știu altceva decât ce mi s-a spus.

CXXXI Despre această vacă și despre coloși, unii povestesc că lui Mykerinos i-ar fi căzut dragă însăși fiică-sa ⁴⁵⁵, pe care a necinstit-o împotriva voinței ei. Se spune că, după aceea, fata și-ar fi făcut seama de durere, spînzurîndu-se, iar el a înmormîntat-o în această vacă ; că mama ei ar fi tăiat mîinile slujnicelor care o dăduseră pradă tatălui ei și că și astăzi chipurile lor sînt mărturie a osîndeii pe care au îndurat-o în viață. Dar toate astea la un loc – după credința mea – sînt curate scorneli, atît cele privitoare la fată, cît și cele privitoare la mîinile coloșilor. M-am încredințat chiar cu ochii mei că mîinile au căzut de scurgerea vremii ; și pe timpul meu ele mai puteau fi încă văzute la picioarele statuiilor.

CXXXII Vaca este acoperită cu o țesătură de purpură din care ies numai gîtul și capul, poleite cu un strat gros de aur. Între coarne se află un disc de aur închipuind soarele. Vaca nu stă în picioare, ci îngenuncheată, iar ca mărime este cam cît o vacă vie, mare de statură. O dată pe an e scoasă din încăpere, anume cînd egiptenii se bat cu pumnii în piept pentru zeul ⁴⁵⁶ pe care nu-l numesc într-o asemenea împrejurare. Atunci însă scot și vaca la lumină, deoarece se spune că fata, în ceasul morții, l-a rugat pe taică-său, Mykerinos, ca, o dată pe an, s-o lase să vadă soarele.

CXXXIII După nenorocirea cu fiică-sa, acest rege a fost lovit de o a doua nenorocire ; din orașul Buto îi veni un oracol care-l vestea că mai avea numai șase ani de trăit, iar în al șaptelea se va sfîrși. Copleșit de mîhnire, trimise la oracol vorbe învinuitoare, plîngîndu-se că tatăl și unchiul său, deși închiseseră templele și uitaseră de zei, ba încă mai și făcuseră să piară atîția oameni, au trăit totuși vreme îndelungată, pe cînd el, om evlavios, trebuie să moară atît de timpuriu. De la

oracol îi veni un al doilea răspuns, zicînd că tocmai de aceea i se scurtaseră zilele, fiindcă nu făcuse ceca ce trebuia să facă. Egiptului îi era dat să îndure neajunsuri vreme de o sută cincizeci de ani.. Cei doi regi dinaintea lui au înțeles aceasta, el însă nu. Cînd auzi răspunsul, Mykerinos, ca unul a cărui soartă era de-acum pocitluită de hotărîrea zeului, și-a făcut rost de multe candelă, pentru ca, aprinzîndu-le de cum se-nopta, să bea și să petreacă zi și noapte fără întrerupere ; și așa rătăcea mereu pe lacuri ⁴⁵⁷, prin păduri și pe oriunde afla că s-ar găsi locuri cît mai potrivite de petrecere. El se purta așa pentru că voia să dovedească oracolul de minciună, anume să iasă doisprezece ani în loc de șase, făcînd din noapte zi.

CXXXIV Și el a lăsat o piramidă, mult mai mică însă decît a tatălui său, tot cu patru laturi, construită pînă la jumătate din piatră de Etiopia ⁴⁵⁸, fiecărei laturi lipsindu-i douăzeci de picioare ca să îplinească trei plethre ⁴⁵⁹. Unii eleni spun fără nici un temei că piramida ar fi a curtezanei Rhodopis ⁴⁶⁰. Pare-mi-se că ei vorbesc fără să știe cine a fost Rhodopis. (Altminteri nici n-ar pune pe seama ei ridicarea unei asemenea piramide care a înghițit nenumărate mii de talanți – ca să zică așa). În afară de aceasta, Rhodopis era vestită pe timpul domniei lui Amasis, și nicidecum pe timpul lui Mykerinos. Rhodopis a trăit cu foarte mulți ani în urma regilor care au lăsat aceste piramide ⁴⁶¹. Ea era de neam trac, sclava lui Iadmon, fiul lui Hephaistopolis, un bărbat din Samos, și tovarășă de sclavie a lui Esop, fabulistul. Căci și acesta a fost sclavul lui Iadmon, cum se va adeveri îndată prin cele ce urmează : cînd locuitorii din Delfi au dat de veste în nenumărate rînduri la porunca unui oracol [să vină] cel ce se crede în drept să primească banii de răscumpărare pentru uciderea lui Esop ⁴⁶², nu s-a înfățișat nimeni altul decît fiul fiului lui Iadmon, un alt Iadmon, și i-a ridicat. Așadar și Esop a fost al lui Iadmon.

CXXXV Rhodopis a ajuns în Egipt adusă de samianul Xanthos. Ea venise aici să-și facă meseria de curtezană, și a fost răscumpărată cu bani grei de un bărbat din Mytilene, Charaxos, fiul lui Scamandronymos, și fratele poetei Sappho ⁴⁶³. În felul acesta a fost scăpată Rhodopis din robie. Ea a rămas

și după aceea tot în Egipt și, cum era plină de farmec, a cîștigat o mare avere, cît să poată îndestula pe Rhodopis, totuși nu atît de mare pentru o asemenea piramidă. Și azi, oricine dorește, poate vedea a zecea parte ⁴⁶⁴ din avutul ei ; nu trebuie să i se pună pe seamă o avere [mult prea] mare. Rhodopis a vrut să lase în Ellada o amintire despre ea, făcînd ceva ce nu i-a mai dat altuia în gînd să facă și să dăruiască vreunui templu ; această danie a închinat-o templului din Delfi pentru pomenirea ei. Dintr-a zecea parte a averii ei, făcu atîtea frigări de fier ⁴⁶⁵ pentru fript boii, pe cît i-a ajuns a zecea parte, și le-a trimis la Delfi. Ele se află și azi grămadă în dosul altarului ridicat de locuitorii din Chios ⁴⁶⁶ chiar în fața templului.

E un fel de datină ca în Naucratis să se afle cele mai frumoase curtezane. Și totuși, aceasta, despre care tocmai este vorba, a ajuns într-atît de vestită încît toți elenii au aflat de numele Rhodopei. Mai tîrziu după Rhodopis, una cu numele Archidike ajunse și ea cunoscută în toată Ellada, dar nu făcu atîta vîlvă ca cea dintîi. Charaxos, după ce-o slobozi din sclavie pe Rhodopis, se întoarse la Mytilene ⁴⁶⁷, unde Sappho l-a batjocorit cu asprime în unul din poemele ei. Dar să sfîrșim acum cu Rhodopis.

CXXXVI După Mykerinos, mi-au spus preoții, peste Egipt a ajuns rege Asychis ⁴⁶⁸, cel care a făcut în cinstea lui Hephastos propileele îndreptate spre soare-răsare ; ele sînt cu mult cele mai frumoase și mai mari. Toate propileele au chipuri măiestru săpate în piatră și mii de alte podoabe, acelea însă stau cu mult mai presus. Pe timpul lui, îmi spuneau preoții, negoțul ducînd mare lipsă de bani, la egipteni a ieșit o lege să nu poți lua bani cu împrumut decît dacă lași ca zălog mumia tatălui tău. La această lege s-a mai adăugat apoi rînduiala că cel care dă banii cu împrumut ia, totodată, în stăpînire și întregul mormînt ⁴⁶⁹ al datornicului. Celui care lăsa un asemenea zălog și care nu se mai gîndea să întoarcă împrumutul i se dădea următoarea osîndă : cînd își va da sfîrșitul, să n-aibă parte de înmormîntare, nici în mormîntul părinților lui, nici în alt mormînt, și să n-ajungă să mai fie înmormîntat vreunul dintre ai lui.

Acest rege, vrînd să-i întrecă pe toți regii cîți au fost înaintea lui, a lăsat spre pomenire o piramidă de cărămidă ⁴⁷⁰, pe care se văd săpate în piatră cuvinte care spun : „Nu mă disprețui față de piramidele de piatră. Sînt mai presus de ele, precum este Zeus față de alți zei. Căci [oamenii], scormonind fundul lacului cu un par, cît lut s-a prins de par, l-au adunat la un loc, au făcut din el cărămizi și așa m-au înălțat pe mine“ ⁴⁷¹. Acestea le-a lăsat, în urma lui, Asyichis.

CXXXVII După el a domnit un bărbat orb din orașul Anysis, cu numele tot de Anysis ⁴⁷². Pe timpul domniei lui, etiopienii, cu regele lor Sabacos ⁴⁷³, au năvălit în Egipt cu oștire multă. Orbul acesta fugi și se ascunse în mlaștini ⁴⁷⁴, iar etiopianul rămase rege peste Egipt vreme cam de cincizeci de ani, în care s-a purtat cum am să vă povestesc îndată : orice greșeală ar fi săvîrșit vreun egiptean, nu voia să dea pedeapsa cu moartea nici unuia dintre ei, ci, măsurînd fiecăruia osînda după greutatea faptei, îl pedepsea pe vinovat să care o anumită cantitate de pămînt aproape de orașul său de baștină. Și astfel vatra orașelor se făcea tot mai înaltă. Pentru prima oară locurile fuseseră înălțate prin pămîntul îngrămădit de către cei care au săpat canale ⁴⁷⁵ sub domnia lui Sesostris, iar a doua oară, pe vremea etiopianului ; astfel au ajuns foarte înalte. Cu toate că și alte orașe din Egipt și-au înălțat temelia, cel mai mult s-a ridicat totuși, după părerea mea, orașul Bubastis, în care se află și un sanctuar al zeiței Bubastis ⁴⁷⁶, întru totul vrednic de pomenit. Mai sînt ele și alte sanctuare, mai mari, mai costisitoare, dar nici unul nu încîntă ochiul mai mult ca acesta.

CXXXVIII „Bubastis“ în elinește înseamnă Artemis. Iată cum arată sanctuarul. În afară de locul pe unde pătrunzi înăuntru, ce mai rămîne este o insulă ; două canale din Nil se îndreaptă spre sanctuar fără să se împreune, mergînd alături unul de altul pînă la intrarea sanctuarului, de unde unul o ia la stînga, iar altul la dreapta, ocolindu-l ; fiecare este lat de o sută de picioare și umbrît de copaci. Propileele sînt înalte de zece brațe și împodobite cu chipuri de șase coți, vrednice de pomenit. Sanctuarul, găsindu-se așezat în inima orașului, poate fi văzut de sus, din toate părțile, de cel care face ocolul

[oraşului]. Deoarece oraşul a câştigat în înălţime, iar sanctuarul n-a fost clintit din locul unde a fost zidit de la început, de sus, poate fi privit [din toate părţile]. Sanctuarul este împrejmuit cu un zid ⁴⁷⁷, în care sînt săpate multe chipuri, iar înăuntru se află o dumbravă sfîntă, cu copaci foarte înalţi sădiţi în jurul unui mare templu în care se află statuia zeiţei. În lung şi în lat, sanctuarul măsoară în întregul lui cîte un stadiu. Mai jos de intrare se întinde un drum pardosit cu piatră pînă la o depărtare de trei stadii şi mai bine ; drumul trece prin piaţa publică, apucă spre răsărit şi are în lăţime cam patru plethre. De o parte şi de alta a drumului se înalţă copaci care se lovesc cu fruntea de cer ; acest drum duce spre sanctuarul lui Hermes. Iată, prin urmare, cum arată clădirca sanctuarului [zeiţei Artemis].

CXXXIX Sorocul plecării etiopianului [din Egipt], adăugau preoţii, s-a împlinit astfel : el a luat hotărîrea să fugă în urma acestui vis avut în somn : se făcea că un bărbat sta lîngă el şi îl sfătuia să-i adune la un loc pe toţi preoţii din Egipt şi să-i taie în două pe la brîu. În urma acestui vis, etiopianul mărturisise că zeii îi trimiteau această amăgire, pentru ca, săvîrşind o nelegiuire faţă de cele sfinte, să-şi atragă asupra-şi cine ştie ce nenorocire de la zei şi de la oameni ; că el însă nu va face aşa ceva, ci, cum i se împlinise şi timpul dat să domnească peste Egipt, mai bine va pleca. Într-adevăr, pe cînd se afla încă în Etiopia, oracolul de care ascultau etiopienii îi prevestise că arc de domnit peste Egipt vreme de cincizeci de ani. Aşadar, cum se împlinise vremea, iar arătarea din vis îl tulburase cumplit, Sabacos plecă de bunăvoie din Egipt.

CXL Îndată ce etiopianul ⁴⁷⁸ a părăsit Egiptul, orbul îşi recăpătă domnia, întorcîndu-se îndărăt din bălţile unde stătuse cincizeci de ani, în care timp locuise pe o insulă ce singur şi-o înălţase din cenuşă şi pămînt. Căci ori de cîte ori egiptenii îl căutau, aducîndu-i de-ale mîncării, fără ştirca etiopianului, aşa cum fusese hotărît fîcăruia în parte, el le cerea să-i aducă în dar şi cenuşă. Înainte de Amyrtaios ⁴⁷⁹ nimeni n-a fost în stare să găsească această insulă, ci, mai bine de şapte sute de ani, toţi regii cîţi au domnit înaintea lui Amyrtaios n-au putut s-o

descopere. Numele acestei insule este Elbò ⁴⁸⁰, și măsoară de-a lungul și de-a latul zece stadii.

CXLI După Anysis a domnit preotul lui Hephaistos, pe nume Sethos ⁴⁸¹. Acesta îi disprețuia pe războinicii egipteni, nebăgându-i în seamă, sub cuvînt că n-ar avea nevoie de ei ; ba le mai și aduse tot felul de ocări, între altele le luă îndărăt ogoarele cu care fuseseră dăruți sub regii de mai înainte, fiecare cu cite douăsprezece arure ⁴⁸² de pămînt din cel mai bun. Cînd, mai tîrziu, regele arabilor și al asirienilor, Sanacharibos ⁴⁸³, a pornit cu oaste ⁴⁸⁴ împotriva Egiptului, războinicii egipteni n-au mai vrut să sară în ajutor. Preotul ⁴⁸⁵, aflîndu-se la mare strîmtoare, intră în sanctuar și i se plînsese statuii de primejdia ce-l amenința. În timp ce se tînguia, ațipi și în vis i se păru că zeul îi stă în față și-l îmbărbătează, încredințîndu-l că nu va păți nici un rău dacă se va împotrivi oastei arabilor, pentru că el însuși îi va trimite ajutoare. Încrezător în vis, regele luă dintre egipteni pe cine voia să-l urmeze și-și așează tabăra la Pelusion (acesta este cheia Egiptului). Din tagma războinicilor nu-l urmă nici un bărbat, ci numai mici negustori, meseriași și vînzătorii de prin piețe. Dușmanii ajunși aici ⁴⁸⁶... niște șoareci de cîmp năpustindu-se puzderie în timpul nopții asupra lor, unora le-au ros tolbele, altora coardele arcurilor și curelele scuturilor, așa încît a doua zi, văzîndu-se lipsiți de arme, vrăjmașii au luat-o la goană și mulți dintre ei au și pierit ⁴⁸⁷. Pînă astăzi, în templul lui Hephaistos se află statuia acestui rege ⁴⁸⁸ cu un șoarece pe mîna, glăsuind astfel printr-o inscripție : „Oricine se uită la mine, să-i cinstească pe zei“ ⁴⁸⁹.

CXLII Pînă la acest loc al povestirii noastre cuvîntul l-au avut egiptenii și preoții, arătîndu-mi că de la primul lor rege pînă la acest preot al lui Hephaistos – care a domnit cel din urmă – sînt trei sute patruzeci și una de generații, și că în acest răstimp au fost tot atîția mari preoți și regi ⁴⁹⁰. Trei sute de generații fac zece mii de ani ; căci trei generații fac o sută de ani. Celelalte patruzeci și una generații care au trecut peste trei sute fac o mie trei sute patruzeci de ani. În toți acești unsprezece mii trei sute patruzeci ⁴⁹¹ de ani nu s-a arătat – spuneau ei – nici un zeu ⁴⁹² cu chip de om ; dar nici mai

înainte vreme și nici după aceea, în timpul celorlalți regi care au mai domnit peste Egipt, nu s-a mai ivit așa ceva. În acest răstimp [ziceau ei], soarele a răsărit de patru ori altfel ca de obicei : de două ori a răsărit de acolo unde asfințește acum și tot de două ori a apus acolo unde răsare ⁴⁹³. Dar nu s-au schimbat în Egipt, în urma celor întâmplate, nici cele legate de pământ, nici cele privitoare la fluviu, la boli sau la moarte.

CXLIII Pe vremuri, când logograful Hecataios ⁴⁹⁴ își făcea la Teba spița neamului, legînd-o de un zeu la al șaisprezecelea strămoș, preoții lui Zeus s-au purtat cu el tot așa ca și cu mine, care nu mi-am făcut spița neamului meu : ducîndu-mă înlăuntrul templului, care este uriaș, mi-au arătat, numărîndu-i, niște coloși de lemn, atîția la număr cîți am spus mai sus ⁴⁹⁵. Fiecare mare preot, încă în viață fiind, își așază acolo statuia. Tot numărîndu-i și arătîndu-mi-i, preoții m-au lămurit că între aceștia era legătura de la tată la fiu, și, trecînd în șir pe la fiecare, de la statuia celui care murise cel mai de curînd, mi le-au înfățișat pe toate. Cînd Hecataios și-a făcut spița neamului, urcînd-o pînă la un zeu pe care-l privea drept cel de-al șaisprezecelea strămoș al său, preoții i-au împotrivit acest șir de străbuni, după numărătoarea lor, nevoind să primească drept adevărată spusa lui că un om s-ar putea trage dintr-un zeu. Ei i-au opus această genealogie, zicînd că fiecare dintre coloși înfățișează un *piromis* născut dintr-un alt *piromis*, și ei i-au arătat, pînă la trei sute patruzeci și cinci de coloși, fiecare *piromis* născut dintr-un alt *piromis*, fără să le fi legat obîrșia de vreun zeu sau de vreun erou. *Piromis* înseamnă în elinește „om bun și de ispravă“ ⁴⁹⁶.

CXLIV Prin urmare – îmi dovediră preoții –, toți aceia pe care-i înfățișau aceste statui erau oameni, foarte departe de a fi fost zei. Dar înainte de acești bărbați, peste Egipt domniseră într-adevăr zeii ⁴⁹⁷, trăind împreună cu oamenii ; unul din zei ținea întotdeauna puterea în mînă. Cel din urmă care a domnit peste țară a fost Horos ⁴⁹⁸, fiul lui Osiris, căruia elenii îi zic Apollo. Acesta, după ce a răsturnat pe Typhon ⁴⁹⁹, a fost cel din urmă zeu domnitor al Egiptului. „Osiris“ în limba elenă înseamnă Dionysos.

CXLV La eleni, Heracles, Dionysos și Pan trec drept cei mai noi zei ; la egipteni, dimpotrivă, Pan⁵⁰⁰ este socotit un zeu străvechi și făcînd parte din șirul celor așa-numiți „primii opt zei“. Heracles⁵⁰¹ este cuprins în șirul următorilor „doisprezece zei“, iar Dionysos, între cei care vin într-al treilea rînd și care s-au născut din cei doisprezece.

Am arătat mai înainte cîți ani s-au scurs⁵⁰² – după chiar spusele egiptenilor – de la Heracles pînă la regele Amasis. De la Pan [pînă la Amasis] s-a scurs mai mult decît atîta, în schimb de la Dionysos, mai puțin ; de la acesta din urmă pînă la regele Amasis se numără cincisprezece mii de ani. Acestea toate egiptenii zic că le știu în chip temeinic, deoarece țin mereu socoteala și înseamnă într-una răbojul anilor⁵⁰³. De la Dionysos, cel despre care se spune că s-a născut din Semele, fiica lui Cadmos, sînt cel mult o mie șase sute de ani⁵⁰⁴ pînă la mine. De la Heracles, fiul Alcmenei, sînt ca la nouă sute de ani. De la Pan, fiul Penelopei (căci din această femeie și din Hermes spun elenii că s-a născut Pan), pînă la mine sînt ani mai puțini decît de la războiul troian, deci cel mult opt sute.

CXLVI În legătură cu aceste două tradiții, e la îndemîna oricui să-și aleagă pe cea care-i pare mai aproape de adevăr. Eu unul mi-am spus părerea despre ele... Dacă acești zei s-ar fi făcut vestiți și ar fi îmbătrînit și ei în Ellada⁵⁰⁵ – adică atît Dionysos, cel născut din Semele, cît și Pan, cel născut din Penelopa – așa cum se povestește despre Heracles, fiul lui Amphitryo, s-ar putea spune și despre ei că au fost oameni, purtînd numai numele unor zei mai vechi decît ei. Cît despre Dionysos, elenii povestesc că, îndată după naștere, Zeus l-a cusut în coapsa sa și l-a dus la Nysa⁵⁰⁶, care se află mai sus de Egipt, în Etiopia. Cu privire la Pan nu se pricep să spună încotro a apucat-o după ce s-a născut. Eu m-am dumirit însă că elenii au aflat numele acestor zei mai tîrziu decît pe ale altora, și că le urcă spița neamului numai pînă la vremea cînd au aflat despre ei.

CXLVII Tot ce-am scris pînă aici sînt povestiri auzite chiar din gura egiptenilor. Acum voi arăta cele ce s-au petrecut în această țară, atît după mărturia egiptenilor, cît și a altor neamuri,

care se potrivește întocmai cu a lor. La ele voi mai adăuga și cîte ceva din ce-am văzut cu ochii mei.

Egiptenii, deși își cîștigaseră libertatea ⁵⁰⁷ după moartea preotului lui Hephaistos care le fusese rege, totuși (fiindcă ei nu puteau trăi nici o clipă fără rege) și-au ales doisprezece regi, împărțind întreg Egiptul în douăsprezece părți ⁵⁰⁸.

Aceștia, legîndu-se între ei prin căsătorii, au domnit, păzind următorul legămînt : să nu se nimicească unii pe alții, să nu caute vreunul să tragă foloase în paguba altuia, să păstreze mereu între ei cea mai bună prietenie. Ei au făcut acest legămînt pe care l-au păzit cu strășnicie, pentru că încă de la început, îndată după suirea lor pe tron, un oracol le-a prevestit că acela dintre ei care va face libații cu o cupă de aramă în templul lui Hephaistos – căci ei obișnuiau să se întrunească în toate templele – acela va stăpîni peste tot Egiptul.

CXLVIII Ei au mai hotărît să lase împreună pe urma lor un monument. Potrivit acestei hotărîri, au clădit un labirint ⁵⁰⁹, ceva mai sus de lacul Moeris ⁵¹⁰, lîngă orașul zis al Crocodililor ⁵¹¹. Labirintul – și eu l-am văzut – este mai presus de puterea cuvîntului. Dacă ai pune la un loc toate clădirile elenilor și lucrările lor de artă, s-ar vedea că au costat mai puțină muncă și cheltuială decît acest labirint. Cît de renumite sînt ele templele din Efes ⁵¹² și din Samos ⁵¹³, piramidele le întreceau totuși în faimă și fiecare din ele face singură cît mai multe clădiri mărețe din Ellada la un loc ; labirintul însă întrece pînă și piramidele ⁵¹⁴. Are douăsprezece curți acoperite, cu porțile față în față, șase spre miazănoapte și șase spre miazăzi, așezate una lîngă alta ⁵¹⁵. Pe dinafară sînt înconjurare de unul și același zid. Înăuntru se află două șiruri de încăperi, unul sub pămînt, iar altul înălțat deasupra lor ; încăperile sînt trei mii la număr, la fiecare cat cite o mie cinci sute. Odăile de sus le-am văzut și le-am străbătut eu însumi, și deci vorbesc despre ele ca despre lucruri văzute chiar cu ochii mei ⁵¹⁶ ; despre cele de jos, știu numai din auzite. Căci egiptenii care erau puși de pază n-au vrut în ruptul capului să mi le arate, zicînd că acolo se află mormintele regilor care au pus temeliile labirintului și cele ale crocodililor sfinți. Așa că despre catul de jos nu povestesc decît ce-am prins și eu din auzite. Odăile de sus însă le-am văzut cu ochii mei [și pot spune]

că sînt mai presus decît tot ce a ieşit vrcodată din mîna omului. Trecherile prin încăperi şi ocolurile prin curţi, neînchipuit de întortocheate, ne înfăţişau mii de minunăţii, cînd treceam din curte în cămări şi din cămări în nişte porticuri, iar din porticuri în alte încăperi, şi din cămări în alte curţi. Acoperişul tuturor acestora este din piatră ca şi zidurile, care sînt peste tot împodobite cu chipuri săpate ; fiecare curte are în jur coloane din pietre albe, desăvîrşit îmbinate între ele. În unghiul de la capătul labirintului se înalţă o piramidă ⁵¹⁷ de patruzeci de braţe ⁵¹⁸ pe care sînt cioplite chipuri uriaşe de animale. Drumul la piramidă duce pe sub pămînt.

CXLIX Faţă de labirint, care este atît de minunat, lacul Moeris, lingă care este clădit labirintul, îţi stîrneşte o uimire şi mai mare încă. Lacul are de jur împrejur trei mii şase sute de stadii ⁵¹⁹, care fac şase sute de shoine, adică tot atîta cît ţărmul dinspre mare al Egiptului. Lacul este lunguiet, îndreptat spre miazănoapte şi spre miazăzi, atingînd, acolo unde este cel mai afund, o adîncime pînă la cincizeci de braţe. Că este făcut şi săpat de mîna omului ⁵²⁰, o dovedeşte el însuşi : pe undeva, aproape de mijlocul lacului, au fost înălţate două piramide care întrec oglinda apei, fiecare cu cîte cincizeci de braţe, clădirea lor intrînd sub apă cu încă pe atîta ⁵²¹. Pe amîndouă piramidele se află cîte un colos de piatră şezînd pe tron. Prin urmare, piramidele sînt înalte de cîte o sută de braţe fiecare, iar o sută de braţe fac tocmai un stadiu de şase plethre ; un braţ are şase picioare sau patru coţi ; piciorul are patru palme, iar cotul, şase ⁵²². Apa din lac nu vine dintr-un izvor (căci prin partea locului ţinutul este foarte sărac în apă), ci este adusă din Nil printr-un canal ⁵²³. Timp de şase luni apa curge din Nil spre lac ⁵²⁴, iar alte şase luni de la lac îndărăt în Nil ⁵²⁵. Cînd vine timpul ca apa să se scurgă din lac, vreme de şase luni, pescuitul sporeşte vistieria regească cu cîte un talant de argint pe zi, iar atunci cînd apele năvălesc în lac, numai cu douăzeci de mine.

CL Cei din partea locului ziceau că lacul ar răspunde pe sub pămînt în Syrta Libyei, pătrunzînd în inima uscatului spre asfinţit, de-a lungul muntelui ⁵²⁶ care se află mai sus de Memfis. Pentru că nu vedeam nicăieri pămîntul scos din această groapă

— ceea ce mă punea pe gînduri — i-am întrebat pe cei care locuiesc cel mai aproape de lac unde ar putea fi mormanul de pămînt scos prin săpături. Ei mi-au spus unde a fost cărat, și eu m-am încrezut fără greutate în spusele lor, mai ales că aflasem din auzite că și în orașul Ninive din Asiria s-a întîmplat ceva asemănător. Niște hoți s-au gîndit să fure uriașele comori ale lui Sardanapalos, regele Ninivei, păzite în niște vistierii sub pămînt. Hoții, începînd de la locuințele lor, au săpat pe sub pămînt pînă la palatele regești, călăuzindu-se după măsurători, iar grămada de pămînt ce-o scoteau din săpături, cum se făcea noapte, o și cărau la fluviul Tigru care curge prin împrejurimile Ninivei; [și tot așa au săpat ei mereu] pînă au izbîndit ce-au vrut. Ceva asemănător am auzit că s-a petrecut și cu săparea lacului din Egipt, cu singura deosebire că nu s-a lucrat noaptea, ci la lumina zilei. Egiptenii care săpau cărau pămîntul în Nil, iar fluviul, înghițindu-l, îl împrăștia. Așa se spune că s-a săpat acel lac.

CLI Cei doisprezece regi trăiau astfel în bună înțelegere. O dată însă, pe cînd aduceau jertfe în templul lui Hephaistos, și, în ultima zi a sărbătorii, doreau să înceapă libațiile, marele preot le aduse cupele de aur din care obișnuiau să facă libațiile ; greșind însă socoteala, el aduse unsprezece cupe în loc de douăsprezece, cîți regi erau. În această împrejurare, Psammetihos, care se afla la capătul șirului și rămăsese fără cupă, își scoase coiful, care era de bronz ⁵²⁷, îl întinse și se sluji de el pentru libație. Coifuri purtau și toți ceilalți regi, iar întîmplarea făcea ca și atunci să le aibă pe cap. Psammetihos și-a întins [deci] coiful [pentru libație] fără vreun gînd rău. Cugetînd însă regii la fapta lui Psammetihos cît și la oracol — care le prevestise că acela dintre ei va să fie singur rege, peste tot Egiptul, care va face libații cu o cupă de aramă — amintindu-și ei prin urmare de oracol, n-au socotit totuși de cuviință să-l omoare pe Psammetihos, deoarece, stînd și cercetîndu-l, și-au dat seama că el n-a făcut-o dinadins ; au hotărît însă să-l surghiunească în mlaștini ⁵²⁸, despuindu-l de cea mai mare parte din putere [și i-au poruncit] să nu cumva să iasă din mlaștini ca să țină vreo legătură cu restul Egiptului.

CLII Pe acest Psammetihos – care și mai înainte fugise, surghiunindu-se în Siria de teama etiopianului Sabacos⁵²⁹, uci-gașul tatălui său Necos⁵³⁰ – l-au adus îndărăt egiptenii din noma Sais⁵³¹, atunci când etiopianul părăsise țara în urma vedeniei ce-o avusese în vis⁵³². Mai târziu, pe timpul când domnea, iată că este silit pentru a doua oară de cei unsprezece regi, din pricina coifului, să se surghiunească în mlaștini. Zicându-și în sinea lui că regii prea s-au purtat neomenește cu el, în minte îi incolți gîndul să se răzbune pe cei care-l izgoniseră. După ce trimise să întrebe oracolul Latonci din orașul Buto – căci aici își au egiptenii oracolul cel mai vrednic de încredere – primi răspunsul că răzbunarea îi va veni dinspre mare, când vor ieși din valuri niște oameni de bronz. O mare neîncredere puse atunci stăpînire pe el că s-ar putea să-i vină vreodată într-ajutor oameni de bronz⁵³³. Dar nu după prea mult timp, soarta îi împinse pe țărmurile Egiptului pe ionieni și pe carieni, care vinturau mările cu gînduri de prădăciune. Ei au coborît pe uscat în armuri de bronz. Unul din egipteni, cum nu mai văzuse niciodată înainte oameni înarmați în bronz, alergă în mlaștini la Psammetihos și-l vesti că niște oameni de bronz veniți dinspre mare prădau ținutul. Acesta, dîndu-și seama că se împlinea oracolul, legă prieteșug cu ionienii și carienii și, făgăduindu-le mare răsplată, îi înduplecă să treacă de partea lui. După ce-i înduplecă, cu egiptenii care erau de partea lui și cu aceste ajutoare, izbuti să-i răstoarne pe cei unsprezece regi.

CLIII Psammetihos, ajungînd stăpîn peste întreg Egiptul, a făcut pentru templul lui Hephaistos din Memfis propileele dinspre miazăzi ; pentru templul lui Apis⁵³⁴, în care poposește Apis cînd se arată, a făcut în fața propileelor o curte înconjurată toată de coloane și împodobită cu multe chipuri. În loc de coloane, niște statui⁵³⁵ uriașe de doisprezece coți sprijineau [acoperișul] curții. Apis, în limba elenă, înseamnă Epaphos⁵³⁶.

CLIV Psammetihos le-a dăruit ionienilor și carienilor care-l ajutaseră pămînturi unde să se statornicească, unii în fața altora, de-o parte și de alta a Nilului. Aceste locuri s-au numit „Tabere“⁵³⁷. Iată deci că le-a dăruit locurile pomenite, și încă multe altele cîte le mai făgăduise, ba chiar le-a mai încredințat și niște

copii de egipteni ca să-i învețe limba elenă. Din cei care au învățat atunci elinește se trag tălmăcii ⁵³⁸ de astăzi din Egipt.

Ionienii și carienii au trăit vreme îndelungată în locurile acelea. Locurile cu pricina se află aproape de mare, ceva mai la vale de orașul Bubastis, către gura Nilului, așa-numita Pelusiacă ⁵³⁹. Mai târziu însă, regele Amasis i-a strămutat de aici la Memfis ⁵⁴⁰, punându-i pe ei străji, în locul egiptenilor. De la așezarea acestora în Egipt, datorită legăturilor cu ei, abia de-atunci am început să știm și noi, elenii, întocmai, toate câte s-au petrecut în țara Egiptului, începînd cu domnia lui Psammetihos și după el. Acești eleni au fost primii oameni de altă limbă pe care egiptenii i-au primit să se așeze printre ei ⁵⁴¹. Pînă pe vremea mea se mai puteau vedea încă, pe locul de unde fuseseră ei mutați [de Amasis], călele ⁵⁴² corăbiilor și ruinele caselor lor. În acest chip a dobîndit, așadar, Psammetihos Egiptul.

CLV Măcar că am pomenit de mai multe ori pînă acum de oracolul din Egipt ⁵⁴³, voi vorbi iarăși despre el, așa după cum merită. Acest oracol din Egipt este un sanctuar al Latonei, ridicat într-un mare oraș lingă gura Sebennitică a Nilului ⁵⁴⁴..., pe calea care duce de la țărîmul mării spre fluviu în sus. Numele orașului în care se află oracolul este Buto ⁵⁴⁵, precum am arătat și mai înainte. În orașul acesta se mai află încă un sanctuar al lui Apollo și al Artemidei. Templul Latonei, în care se află adăpostit oracolul, este mare și cu un portic înalt de zece brațe. Acum am să vorbesc despre ceea ce mi s-a părut a fi cea mai mare minunăție din cîte pot fi aici văzute. În acest lăcaș sfînt se găsește un templu al Latonei, durat dintr-un singur stei de piatră, fiecare zid fiind deopotrivă cu celălalt în înălțime și-n lungime, numărînd patruzeci de coți ⁵⁴⁶. Acoperișul este alcătuit dintr-o altă piatră, cu streășina ⁵⁴⁷ de patru coți.

CLVI Acest templu este cel mai minunat lucru din cîte mi-au fost date să văd în preajma sanctuarului pomenit, iar în al doilea rînd vine insula Hemmis ⁵⁴⁸. Aceasta se află așezată într-un lac adînc și întins, în apropierea sanctuarului din Buto. După spusele egiptenilor, insula este plutitoare ⁵⁴⁹. Eu însă n-am văzut-o nici plutind, nici mișcîndu-se. Cînd am auzit așa

ceva, m-am întrebat cu mirare dacă într-adevăr o insulă poate să plutească. Pe ea se află un mare templu al lui Apollo, precum și trei altare ; de asemenea, aici cresc sumedenie de palmieri și mulți alți arbori roditori și neroditori. Egiptenii spun că insula e plutitoare, povestind următoarea legendă ⁵⁵⁰ : în această insulă, care mai înainte vreme nu plutea, Leto – una din cele opt zeități ⁵⁵¹ apărute dintru-nceput, care-și avea locuința în orașul Buto, unde se află și oracolul pomenit – l-a primit pe Apollo în grija ei de la Isis și l-a scăpat, ascunzându-l în insula astăzi numită „plutitoare“, tocmai atunci când a sosit Typhon care scotocea peste tot în dorința de a da de fiul lui Osiris ⁵⁵². Se spune că Apollo și Artemis sînt copiii lui Dionysos și ai lui Isis ; Leto le-a fost doică și cea care i-a scăpat. În egipteană, Apollo se numește Horos ⁵⁵³, Demeter – Isis, iar Artemis – Bubastis. Din această poveste, și nu din alta, a luat Eshil ⁵⁵⁴, fiul lui Euphorion, ceea ce voi arăta îndată : singurul dintre toți poeții de mai înainte a înfățișat-o pe Artemis ca fiică a Demetrei. Așa s-a întimplat că insula s-a făcut plutitoare. Astfel povestesc ei lucrurile.

CLVII Psammetihos a domnit peste Egipt cincizeci și patru de ani ⁵⁵⁵, dintre care vreme de douăzeci și nouă de ani a stat cu oștile lîngă Azotos ⁵⁵⁶, un mare oraș din Siria pe care l-a împresurat pînă l-a cucerit. Dintre toate orașele despre care avem cunoștință, acest Azotos s-a împotrivit cel mai îndelungat unei împresurări.

CLVIII Fiul lui Psammetihos a fost Necos ⁵⁵⁷, care de asemenea a domnit peste Egipt. El, cel dintîi ⁵⁵⁸, s-a apucat să sape canalul care duce la Marea Roșie și pe care a continuat apoi să-l sape Darius persanul ⁵⁵⁹. Lungimea lui este de patru zile de mers pe apă, iar în lățime a fost săpat așa ca două trireme să poată pluti alături mîinate de vîsle. Apa care-l umple vine din Nil, pătrunzînd în canal ceva mai sus de orașul Bubastis ; [trece] pe lîngă orașul arab Patumos ⁵⁶⁰, răspunde în Marea Roșie. Mai întîi au fost săpate părțile din cîmpia egipteană dinspre Arabia. Dincolo de cîmpie, spre inima țării, în fața Memfisului, se răsfiră coamele muntelui ⁵⁶¹ în care se află carierele de piatră. Canalul trece pe lîngă poalele acestui munte de la apus pînă departe

spre răsărit, apoi se îndreaptă spre niște chei ale muntelui, iar de aici o apucă spre miazăzi ⁵⁶² și spre vîntul Notos, pînă la Golful Arabic ⁵⁶³. Drumul cel mai drept și mai scurt pentru a străbate calea de la marea de miazănoapte pînă la cea de miazăzi, care se mai cheamă și „Roșie“, începe de la muntele Casios, care face hotar între Egipt și Syria ; de la acest munte pînă la Golful Arabic sînt numai o mie de stadii ⁵⁶⁴. Acesta este drumul cel mai scurt. Dacă o iei pe canal ⁵⁶⁵, faci mult mai mult, pentru că are tot felul de cotituri. Pe timpul domniei lui Necos, la săpatul lui au pierit o sută douăzeci de mii de egipteni ⁵⁶⁶. Necos a curmat lucrările la jumătate, fiind oprit de un oracol care îl vestea că se muncea fără rost pentru un „barbar“. Egiptenii zic „barbari“ la toți cîți nu vorbesc aceeași limbă cu ei ⁵⁶⁷.

CLIX Întreerupînd deci lucrările la canal, Necos s-a apucat de isprăvi războinice. El porunci să se facă trireme ⁵⁶⁸, unele pentru marea de miazănoapte, altele, în Golful Arabic, pentru Marea Roșie ⁵⁶⁹. Calele lor și acum mai pot fi văzute. De aceste corăbii Necos s-a folosit cum a avut nevoie ; pe uscat, regele s-a ciocnit cu syrienii la Magdolos ⁵⁷⁰ și i-a învins, iar după bătălie a luat un însemnat oraș din Syria, Cadytis ⁵⁷¹. Veșmintele în care s-a nimerit să fie îmbrăcat cînd a izbîndit i le-a dăruit lui Apollo, trimițîndu-le Branchizilor din Milet ⁵⁷². Apoi, după o cîrmuire de șaisprezece ani ⁵⁷³ cu totul, se săvîrși din viață, lăsîndu-i domnia fiului său Psammis ⁵⁷⁴.

CLX Pe vremea cînd în Egipt domnea acest Psammis, au sosit niște soli din Eleea ⁵⁷⁵ care se lăudau că întrecerile lor de la jocurile olympice se desfășoară după rînduielile cele mai drepte și mai frumoase ⁵⁷⁶ decît ale tuturor oamenilor. Părerea lor în această privință era că nici egiptenii, măcar că treceau drept cei mai înțelepți dintre oameni, n-ar fi putut născoci ceva mai bun. Cum au sosit în Egipt, eleenii au spus pentru ce au venit. Atunci regele îi chemă laolaltă pe acei dintre egipteni cărora le mersese vestea că sînt cei mai înțelepți. După ce s-au adunat, egiptenii se rugară de eleeni să le spună toate rînduielile hotărîte de ei pentru întreceri. Cînd au sfîrșit de dat toate lămuririle, eleenii adăugară că veniseră să vadă dacă egiptenii ar putea cumva găsi ceva mai cu dreptate decît acestea. După ce

s-au sfătuit împreună, egiptenii îi întrebară pe eleeeni dacă la ei iau parte la întreceri și concetățeni de-ai lor. Răspunsul a fost că la jocuri poate lua parte, deopotrivă, oricine dorește, fie că-i de la ei, fie dintre ceilalți eleni. Atunci egiptenii le-au spus că, statornicind această rînduială, călcaseră în picioare orice fel de dreptate, căci nu era nicidecum cu putință să nu părtinească pe vreun jucător din orașul lor în paguba unuia străin. Iar dacă voiau să țină cu adevărat calea dreptății și dacă pentru aceasta veniseră în Egipt, ei îi povățuiau să rînduiască întreceri numai pentru străini, și să nu îngăduie nici unui eleen să ia parte la ele. Acestea au fost îndemnurile egiptenilor către eleeeni.

CLXI Psammis a domnit în Egipt numai șase ani⁵⁷⁷. El porni cu război împotriva Etiopiei⁵⁷⁸ și muri la scurtă vreme după aceea. La domnie urmă Apries⁵⁷⁹, fiul lui Psammis. Acesta, după strămoșul său Psammetihos, a fost cel mai fericit din șirul vechilor regi. În timpul domniei sale de douăzeci și cinci de ani⁵⁸⁰, purtă un război împotriva Sidonului și lovi pe mare pe regele Tyrului⁵⁸¹. Dar fiindcă îi era dat ca norocul să-și întoarcă fața de la el, [necazurile] au început dintr-o întâmplare pe care o voi istorisi mai pe larg în povestirile despre Libya⁵⁸², iar acuma doar pe scurt. Trimițînd o mare oștire împotriva cyrenienilor, Apries suferi o grea înfrîngere. Egiptenii, învinovățîndu-l de cele petrecute, se răsclară împotriva lui, crezînd că Apries cu bună știință îi trimisese la pieire sigură, ca un mare număr dintre ei să fie măcelăriți, iar el să domnească cu braț și mai tare peste egiptenii rămași. Privind deci cu ochi răi aceste întâmplări, cei care se întorseseră din război și prietenii celor căzuți se răsclară pe față împotriva regelui.

CLXII La această veste, Apries trimise la ei pe Amasis⁵⁸³, ca să-i potolească vorbindu-le. Ajuns la ei, Amasis se străduia să-i înduplece pe egipteni să nu se răscoale, dar, în timp ce vorbea, unul din egiptenii care se afla în spatele lui îi puse un coif pe cap și, punîndu-i-l, spuse că i-l pune ca semn al domniei⁵⁸⁴. Lui Amasis nu-i veni rău la socoteală fapta ostașului, după cum a și dovedit-o.

După ce răzvrățiții l-au ales rege al egiptenilor, se pregăti de îndată să-i conducă împotriva lui Apries. Aflînd despre

acestea, Apries trimise la Amasis un bărbat de vază din rîndurile egiptenilor care se aflau în preajma sa, pe nume Patarbemis, cu porunca să i-l aducă de viu pe Amasis. Îndată ce ajunse la Amasis, Patarbemis îl pofti să-l urmeze, dar Amasis (tocmai se întîmpla să fie călare) se ridică în scări și, dînd drumul unui vînt, îi zise solului să i-l ducă lui Apries. Cu toate acestea, Patarbemis tot mai încercă încă să-l înduplece să vină la rege, care trimisese după el. Amasis îi răspunse că se pregătea mai demult s-o facă și că Apries nu avea de ce să se plîngă : se va înfățișa înaintea lui el însuși și îi va aduce și pe alții. Din spusesele lui Amasis și la vederea pregătirilor ce le făcea, Patarbemis înțelese foarte bine ce avea de gînd și atunci plecă în mare grabă vrînd să-l înștiințeze cît mai repede pe rege de cele ce se petreceau. Îndată ce sosi la Apries fără să-l fi adus pe Amasis, regele, nemaichibzuind, ci lăsîndu-se pradă mîniei, porunci să i se taie nasul și urechile. Ceilalți egipteni cîți mai erau de partea lui, văzînd că cel mai vrednic dintre ei fusese înjosit într-un chip atît de rușinos, fără să mai zăbovească, trecură de partea celorlalți și se predară lui Amasis.

CLXIII Cînd mai află și știrea asta, Apries chemă sub arme oștile ajutătoare și porni împotriva egiptenilor. În preajma sa avea ca ajutoare la vreo treizeci de mii de ionieni și de carieni și se mai afla încă în stăpînirea palatelor regale de la Sais, palate mari, vrednice de văzut. Cei din jurul lui Apries au pornit împotriva egiptenilor, iar cei din jurul lui Amasis împotriva străinilor ; în împrejurimile orașului Momemfis⁵⁸⁵ se înîlniră și unii și alții față-n față, pregătindu-se să-și încerce puterile.

CLXIV Egiptenii sînt împărțiți în șapte tagme⁵⁸⁶, și anume : preoții, războinicii, văcarii, porcarii, negustorii, tîlmacii și cîrmacii de vase. Acestea sînt tagmele egiptenilor, iar numele li se dă după îndeletnicirea lor. Războinicii lor se cheamă „calasyrieni“ și „hermotybienii“⁵⁸⁷ ; ei aparțin nomelor înșirate mai jos – căci întreg Egiptul a fost împărțit în nome.

CLXV Iată care sînt numele hermotybienilor : Busiris, Sais, Hemmis⁵⁸⁸, Papremis, insula numită Prosopitis și jumătate din Natho⁵⁸⁹. Din aceste nome fac parte hermotybienii, cam o sută

șaizeci de mii ⁵⁹⁰, cînd ating numărul cel mai ridicat. Dintre ei nici unul nu-și alege vreun meșteșug, ci-și închină viața numai meseriei armelor.

CLXVI Iată acum numele calasyrienilor : Teba, Bubastis, Afthis, Tanis, Mendes, Sebennis, Athribis, Farbaithis, Thmuis, Onufis, Anysis, Myecforis ⁵⁹¹ (această ultimă nomă se află într-o insulă în fața orașului Bubastis). În aceste nome locuiesc calasyrienii, care sînt, cînd ating numărul cel mai mare, la vreo două sute cincizeci de mii de oameni. Nici acestora nu le este îngăduit să practice vreo meserie oarecare, ci se îndeletnicesc numai cu meșteșugul războiului, pe care-l deprind din tată-n fiu.

CLXVII Nu sînt în stare să-mi fac o părere sigură dacă și această rînduială ⁵⁹² elenii au învățat-o cumva de la egipteni – văzînd cum și tracii, și sciții, și perșii, și lydienii, și aproape toți barbarii socot pe cei care învață meserii, cît și pe urmașii acestora, ca cei mai de jos dintre cetățeni, iar pe cei ce se depărtează de munca brațelor îi socot oameni de seamă, îndeosebi pe cei care se îndeletnicesc cu meșteșugul armelor. Acest fel de a vedea lucrurile și l-au însușit toți elenii și mai ales spartanii ⁵⁹³; corintienii însă îi disprețuiesc cel mai puțin pe meșteșugari ⁵⁹⁴.

CLXVIII Războinicii, afară de preoți ⁵⁹⁵, sînt singurii egipteni care se bucură de următoarele semne de cinstire : fiecăruia dintre ei i s-au împărțit douăsprezece arure de pămînt scutite de orice dări. Arura este un pătrat cu latura de o sută de coți egipteni. Cotul egiptean este cît cel din Samos. Aceste loturi de pămînt au fost împărțite tuturor războinicilor. De alte privilegii se bucură cu schimburi, niciodată aceiași. Cîte o mie de calasyrieni și o mie de hermotybieni fac în fiecare an slujba de strajă regescă. Cît ține slujba de străjer regesc, afară de arure, oamenii mai capătă zilnic, fiecare în parte, cîte o măsură de cinci mine pline coaptă, două mine de carne de vacă și patru arystere ⁵⁹⁶ de vin. Acestea s-au dat întotdeauna celor ce stau de strajă.

CLXIX Pornind să se întîlnească, Apries în fruntea oștilor de ajutor, iar Amasis în fruntea tuturor egiptenilor, cînd au

ajuns la orașul Momemfis s-au încăierat. Străinii s-au luptat bine, dar, cum erau cu mult mai puțini la număr, au fost doborâți. Se spune că Apries era adînc încredințat că nici măcar un zeu n-ar putea pune capăt domniei lui ⁵⁹⁷, într-atît de nezdrun-cinată i se părea suirea lui în scaunul domniei. Dar în toiul luptei, înfrînt și prins de viu, a fost dus în orașul Sais, în casele care cu puțină vreme înainte fuseseră ale lui, iar acum erau palatele regale ale lui Amasis. Aici, în palatele regale, a trăit el o bucată de vreme, și Amasis s-a purtat bine cu el. În cele din urmă însă, egiptenii dojenindu-l pe rege că nu se poartă cu dreptate, hrănindu-l pe cel mai mare dușman al lor și al lui, fu silit să-l dea pe Apries pe mîna egiptenilor. Aceștia l-au sugrumat ⁵⁹⁸ și apoi l-au îngropat în mormintele strămoșești. Ele se află în sanctuarul Athenei, foarte aproape de templu ⁵⁹⁹, cum intri, pe mîna stîngă. Locuitorii orașului Sais au înmormîntat înăuntru sanctuarului pe toți regii care și-au tras obirșia din această nomă. Și astfel, chiar dacă monumentul funerar al lui Amasis este mai departe de templu decît cel al lui Apries și al străbunilor lui, se află totuși și el în curtea aceluiași templu. Ca înfățișare, este un portic mare, de piatră, împodobit cu coloane, întruchipînd palmieri, și cu alte ornamentații bogate. Înăuntru porticului dai de două porți [monumentale] ⁶⁰⁰, înăuntru cărora se află mormîntul.

CLXX Mormîntul aceluia ⁶⁰¹ al cărui nume nu se cuvine să-l pomenesc într-o astfel de împrejurare se găsește tot la Sais, și anume în sanctuarul Athenei, în dosul templului, întinzîndu-se de-a lungul întregului zid. În incintă se mai află niște obeliscuri mari de piatră, lîngă ele este un lac rotund cu marginea de piatră frumos împodobită și bine lucrată ; ca mărime, după cite mi s-a părut, este cam la fel cu lacul numit „roată“ ⁶⁰² din Delos.

CLXXI Noaptea, lîngă acest lac, egiptenii prezintă prin jocuri mimice patimile zeului, jocuri pe care egiptenii le numesc „mistere“. Știu amănunțit cum se desfășoară fiecare, dar e mai bine să tac ⁶⁰³. Și despre serbările de inițiere în riturile Demetrei, pe care elenii le numesc „thesmophorii“, și despre ele e mai bine să nu vorbesc, afară de ce-i îngăduit de legea sfîntă să se spună despre ele. Fiicele lui Danaos au adus din Egipt aceste

mistere pe care le-au dezvăluit femeilor pelasge ; mai târziu, după cucerirea ⁶⁰⁴ întregului Pelopones de către doriene, practica misterelor s-a pierdut, păstrându-se numai la arcadieni, singurii dintre peloponesieni care au rămas pe loc și n-au apucat drumul bejeniei.

CLXXII După acest sfârșit al lui Apries, a ajuns rege Amasis, de baștină din noma Sais, din orașul care se cheamă Siuf ⁶⁰⁵. La început, egiptenii îl disprețuiau pe Amasis și nu le prea păsa de el, deoarece era om din popor și dintr-un neam cîtuși de puțin strălucit. Mai târziu însă, Amasis i-a cîștigat de partea lui prin înțelepciunea ce a dovedit-o, fără nici o silnicie. Avea el, printre alte bogății mii, și un căzânel de aur pentru spălat picioarele, în care atît Amasis cît și oaspeții ce-i avea la masă se spălau de obicei pe picioare. Sfărîmînd în bucăți căzânelul, Amasis a făcut din el o statuie a unui zeu și a așezat-o în locul cel mai potrivit din oraș. Egiptenii veneau cu miile la statuie și îi arătau mare cinstire. Cînd Amasis află ce făceau cei din cetate, chemîndu-i pe egipteni, le destăinuie adevărul, spunîndu-le cum statuia era făcută dintr-un cazan de spălat picioarele, în care înainte vreme egiptenii vărsau, urinau și se spălau pe picioare, iar acum i se închină cu mare smerenie. Tot așa și el, vorbi regele mai departe, s-a schimbat la fel ca și cazanul ; chiar dacă mai înainte era un om din popor, acum este regele lor și le ceru să-l cinstească și să se poarte cu el după dreapta cuviință ⁶⁰⁶. În acest chip îi cîștigă pe egipteni de partea lui, încît ei socotiră că e cu dreptate să-l slujească.

CLXXIII Treburile țării le îndeplinea astfel : de cum se crăpa de ziuă, pînă cînd piața se umplea de lume, lucra cu trageri de inimă la treburile ce i se înfățișau ; de aici încolo însă se punea pe băut, își necăjea oaspeții cu care bea, arătîndu-se a fi un om chefliu și poznaș. Mîhniți de această purtare, prietenii îl dojeneau, spunîndu-i : „O rege, nu te porți cum trebuie față de tine însuși cînd cobori atît de jos... Ar trebui ca tu, om preamărit, care stai pe un tron preamărit, să vezi ziua toată de treburile țării, și numai astfel egiptenii ar rămîne încredințați că sînt cîrmuiți de un om mare, iar faima ta n-ar avea decît de cîștigat. Deocamdată, purtarea ta nu-i de loc potrivită pentru

un rege“. Răspunsul a sunat așa : „Cei care au arc, cînd vor să se folosească de el, îl întind, iar după ce s-au folosit, îl lasă slobod. Dacă arcul ar sta tot timpul numai încordat, ar plesni, iar la nevoie n-ar mai fi bun de nimic. Tot așa-i și cu omul : dacă s-ar încăpățîna să robotească toată vremea și să nu-și mai îngăduie ceva timp liber pentru vreo desfătare, pe nesimțite ar ajunge fie un nebun, fie un tîmpit. Eu, știind acestea prea bine, fac parte dreaptă amîndurora“. Iată ce răspunse el prietenilor.

CLXXIV Se spune că Amasis, încă de pe vremea cînd era un simplu cetățean, iubea băutura și gluma și nu se trecea cu firea la treabă. La beție și petreceri, cînd îi lipseau banii, se ducea și fura de unde nimerea. Unii, învinuindu-l că s-a făcut stăpîn pe banii lor, cum nu voia să recunoască, îl duceau adesea la oracolul ⁶⁰⁷ de prin partea locului [unde se aflau] ; de multe ori oracolele îl dovedeau de hoț, de multe ori îl și scăpau. Ajuns rege, iată ce făcu : de templele zeilor care-l recunoscuseră nevinovat de furt nu s-a îngrijit de loc, n-a dăruit nimic pentru împodobirea lor, nici n-a intrat vreodată să aducă jertfe acestor zei, socotindu-i cu totul nevrednici, pentru că dăduseră oracole mincinoase. În schimb, zeilor care l-au dovedit hoț, ca unora care se arătaseră cu adevărat a fi zei și nu umblau cu oracole mincinoase, le-a purtat toată grija.

CLXXV Regele acesta a ridicat la Sais, în cinstea Athenei, niște propilee vrednice de admirat, întrecîndu-i pe toți [înaintașii] cu înălțimea și mărimea lor, de asemenea și cu mărimea și calitatea pietrelor întrebuințate. Pe de altă parte, a mai ridicat și niște coloși uriași, cît și niște sfincși ⁶⁰⁸ cu cap de bărbat, uimitor de înalți. Tot din porunca lui s-au adus pentru reparația [templului] și alte steiuri de piatră de o mărime neobișnuită. Pe unele din ele le-a adus din carierele de piatră de la Memfis, iar pe cele mai mari din orașul Elefantina, care se afla la douăzeci de zile pe apă departe de Sais. Pe lîngă acestea, o altă lucrare îmi stîrnește cea mai mare uimire, și anume o clădire dintr-o singură piatră pe care a adus-o din Elefantina ; numai căratul ei a ținut trei ani, muncă la care au ostenit două mii de oameni de meserie vîslași, și toți aceștia erau cîrmaci ⁶⁰⁹. Pe dinafară, lungimea acestei încăperi măsoară douăzeci și unu

de coți, lățimea, paisprezece, iar înălțimea, opt ⁶¹⁰. Acestea sînt măsurile dinafară ale clădirii dintr-o singură piatră. Pe dinăuntru, are în lungime optsprezece coți și douăzeci de degete, în lățime, doisprezece coți și în înălțime, cinci ⁶¹¹. Această încăperea se află la intrarea sanctuarului. Iată de ce se spune că n-au mai tras-o în curtea sanctuarului : arhitectul, pe cînd încăperea era tirită [spre templu], ostenit și plictisit de o treabă care-i luase atîta amar de vreme, a oftat din greu ⁶¹². Amasis, pus pe gînduri, nu mai îngădui ca încăperea să fie trasă mai departe. Unii mai zic că un om din cei care o mișcau cu niște pîrghii ar fi fost strivit sub greutatea ei și că de aceea n-a mai fost mișcată din loc.

CLXXVI Amasis a dăruit toate celelalte temple de seamă [din Egipt] cu odoare neprețuite, vrednice de văzut pentru mărimea lor, printre care la Memfis o statuie colos, culcată pe spate, ⁶¹³ în fața templului lui Hephaistos. Lungimea ei este de șaptezeci și cinci de picioare. Pe același soclu sînt puși în picioare alți doi coloși din piatră de Etiopia, fiecare înalt de cîte douăzeci de picioare, unul de o parte, celălalt de alta a celui mai mare. La Sais se mai află și un alt colos de piatră, la fel de mare, culcat tot așa ca și cel din Memfis. Amasis a mai desăvîrșit și clădirea sanctuarului lui Isis din Memfis, clădire uriașă și prea vrednică de văzut.

CLXXVII Se zice că Egiptul n-a fost niciodată mai fericit și mai înfloritor decît sub domnia lui Amasis, atît prin rodnicia dăruită de fluviu cîmpiilor, cît și prin ceea ce dăruia pămîntul oamenilor. În țară se aflau pe atunci în total douăzeci de mii ⁶¹⁴ de orașe locuite. Tot Amasis a hotărît următoarea lege pentru egipteni : orice egiptean este dator să dovedească în fiecare an nomarhului din ce trăiește ⁶¹⁵ ; cel care nu se supune acestei rînduieli, cît și cel care nu dovedește că ar trăi din cîștiguri curate, să fie pedepsiți cu moartea. Solon atenianul, luînd din Egipt legea aceasta, a împămîntenit-o ⁶¹⁶ și la Atena, unde dăinuiește încă pînă astăzi, fiind socotită o lege desăvîrșită.

CLXXVIII Amasis s-a arătat un mare prieten al elenilor ⁶¹⁷ și pe mulți i-a îndatorat ; celor veniți în Egipt le-a dăruit

pentru aşezare oraşul Naucratis ⁶¹⁸, iar celor dintre ei care nu aveau de gînd să se statornicească aici, dar treburile lor de negoţ îi mînau totuşi pe meleagurile egiptene, le-a dăruit pămînturi unde puteau să ridice zeilor altare şi sanctuare. Dintre acestea, cel mai mare sanctuar, totodată şi cel mai vestit şi cel mai căutat, numit Hellenion ⁶¹⁹, a fost înălţat pe cheltuiala comună a acestor oraşe : din partea ionienilor – Chios, Teos, Focea şi Clazomenai, din partea dorienilor – Rhodos, Cnidos, Halicarnessos şi Phaselis, iar din partea eoliienilor, singur numai oraşul Mytilene. Sanctuarul aparţine, prin urmare, oraşelor mai sus pomenite şi aceleaşi oraşe hotărăsc pe cei care răspund de treburile negustoreşti ⁶²⁰. Celelalte oraşe ⁶²¹ care doresc să ia parte la viaţa templului o fac fără nici un drept ; afară de aceasta, egiptenii au înălţat numai pe cheltuiala lor un sanctuar lui Zeus, samienii un altul pentru Hera, iar milesienii pe cel al lui Apollo ⁶²².

CLXXIX Naucratis era odinioară singurul nod de negoţ, altul nemaigăsindu-se în Egipt. Dacă cumva vreun neguţător intra pe vreo altă gură a Nilului, era pus să jure că n-o făcuse dinadins şi, după ce jura, trebuia să se îndrepte cu corabia pe mare spre gura Canobică ⁶²³ ; sau, dacă cumva nu era cu putinţă să facă acest drum mergînd împotriva vînturilor neprielnice, era nevoit să-şi care marfa în bărci, ocolind Delta, pînă cînd ajungea tot la Naucratis. De atît de mari privilegii se bucura oraşul Naucratis.

CLXXX Cînd amficţyonii ⁶²⁴ au socotit la trei sute de talanţi cheltuiala pentru ziditul templului de azi din Delfi (căci cel vechi, aflat mai înainte în acelaşi loc, fusese din întîmplare ⁶²⁵ mistuit de flăcări), locuitorilor din Delfi le-a căzut să acopere a patra parte din cheltuială. Atunci delfienii, poţnind din oraş în oraş, au strîns bani şi, ocupîndu-se cu aceasta, au adus din Egipt o sumă însemnată. Amasis le-a dăruit o mie de talanţi de piatră acră ⁶²⁶, iar elenii aşezaţi în Egipt, douăzeci de mine.

CLXXXI Amasis a făcut cu cyrenienii legămînt de prietenie şi ajutor ⁶²⁷ de arme. A găsit, totodată, cu cale să-şi ia şi o soţie de acolo, fie că-i plăcu o elenă, fie ca să-şi dovedească şi altfel

prietenia față de cyrenieni. A luat deci de nevastă, după unii, pe fiica lui Battos ⁶²⁸, născut din Arkesilaos, iar după alții, pe a lui Critobulos, un om cu mare vază în cetate. Pe fată o chema Ladike.

Ori de câte ori Amasis se culca lângă ea, nu era cîtuși de puțin în stare să se arate bărbat, deși lângă alte femei bărbăția nu-i lipsea. Cum starea aceasta se repeta într-una, Amasis îi vorbea așa acestei Ladike : „Ascultă, femeie, m-ai legat cu farmece și află că nu-i chip să scapi de moartea cea mai cumplită de care a murit vreodată o femeie !” Iar Ladike, fiindcă Amasis nu se lăsa înduplecat cu toate jurămintele ei de nevinovăție, se rugă în cugetul ei Afroditei [făcînd un legămînt că], dacă în acea noapte Amasis ar izbuti să se bucure de ea (căci aceasta era singura ei scăpare) îi va trimite zeiței o statuie la Cyrene. Îndată ce făcu acest legămînt, Amasis se uni cu ea. Și de atunci mereu, ori de câte ori venea la ea, Amasis se bucura de ea ; și apoi a iubit-o foarte mult. Ladike dăruie zeiței ceea ce făgăduise : porunci să se facă o statuie și o trimise la Cyrene. Statuia se mai afla încă neatinsă și pe vremea mea, așezată afară din cetatea cyrenienilor. Pe Ladike, după ce Cambyes a cucerit Egiptul și a aflat chiar din gura ei cine este, a trimis-o nevătămată îndărăt la Cyrene ⁶²⁹.

CLXXXII Amasis a trimis prinoase și în Ellada : la Cyrene, o statuie de aur a Athenei și un chip zugrăvit înfățișîndu-l chiar pe el ; Athenei din Lindos îi închină două statui de piatră ⁶³⁰ și un pieptar de in ⁶³¹ vrednic de văzut ; pe de altă parte, la Samos [trimise] pentru Hera două statui de lemn ce-l înfățișau tot pe el, care mai stăteau încă și pe vremea mea în templul cel mare, în dosul ușilor. Samosului i-a făcut aceste daruri în urma prieteniei ce-l lega de Policrates fiul lui Aiakes ⁶³² ; Lindosului ⁶³³, nu din vreo legătură de prietenie, ci pentru că se spunea că templul Athenei din Lindos a fost ctitorit de fiicele lui Danaos ⁶³⁴, care s-au oprit pe țărmul acesta cînd au fugit de fiii lui Aigyptos. Iată prinoasele închinat de Amasis. El a fost cel dintîi cuceritor al Ciprului ⁶³⁵ și primul care a silit pe ciprioți să-i plătească tribut.

CARTEA A III-A

T H A L I A

NOTIȚĂ ISTORICĂ

În economia operei lui Herodot, cartea a III-a expune apogeul puterii persane, care coincide cu suirea pe tron a lui Darius, fiul lui Hystaspes (în anul 522 î.e.n.). După înăbușirea răscoadelor izbucnite la începutul domniei sale în diferite regiuni ale regatului persan, Darius a trecut la o reorganizare sistematică a imensului teritoriu aflat sub cîrmuirea Abemenizilor. Măsurile administrative și fiscale luate de Darius sînt amintite de Herodot în această carte¹. În cap. LXXXIX, Herodot observă că pe vremea lui Cyrus și Cambyzes populațiile înrudite cu perșii nu erau impuse la tributuri fixe, ci numai la „daruri” ; în timpul domniei lui Darius, datorită întăririi statului sclavagist persan, s-a trecut la sistemul tributului fix, în genere foarte ridicat² ; înăsprirea impunerilor fiscale necesare întreținerii aparatului de opresiune persan și politicii de cîmpire i-au atras lui Darius porecla de „negustor”. Pentru coloniile grecești integrate în satrapia Ioniei, stăpînirea persană devine deosebit de apăsătoare în privința îngrădirii libertăților politice și a pretențiilor fiscale. Împreună cu alte populații învecinate, ionienii și eolienii aveau îndatorirea să plătească vistieriei regale suma de 400 de talanți³.

Așa cum s-a arătat în Studiul introductiv⁴, vecinătatea unor societăți sclavagiste de tip deosebit — cum erau societatea sclavagistă greacă și societățile sclavagiste asiatice incluse în regatul abemenid — oferea climatul prielnic izbucnirii unui conflict armat. Regatul hibrid stăpînit de Darius nu putea să dăinuie decît înăbușînd răskoale și strivînd vecini periculoși. Contactul care se stabilise între greci și Orient în secolele VII—VI î.e.n.

¹ Cap. LXXXIX—XCIV. Vezi *Istoria universală*, vol. II, p. 10 și urm.

² *Ibidem*, p. 16.

³ Herodot, *Istorie*, cartea a III-a, cap. XC.

⁴ Vezi p. XVI.

reprezenta o contribuție însemnată la cunoașterea reciprocă a structurii orînduirii sclavagiste din lumea greacă și din cea asiatică. Polisurile grecești, care din punct de vedere economic și politic evoluaseră spre forme de organizare socială superioare celor existente în regatele asiatice, unde clasa dominantă, prin politica sa de oprimare și exploatare, sufoca dezvoltarea normală a celorlalte pături de oameni liberi¹, reprezentau o stavilă pentru perșii ajunși în bazinul estic al Mediteranei. Perșii nu cunoșteau arta navigației și erau lipsiți de o flotă puternică. Încurajarea comerțului fenician și consolidarea flotei de război a Feniciei² nu erau măsuri suficiente pentru a înlătura pe greci din complexul de legături pe care îl creaseră timp de mai multe veacuri cu regiunile din vestul Mediteranei, din Africa și de pe țărmul Mării Negre. Cucerirea Greciei insulare și continentale devenea o necesitate pentru consolidarea stăpînirii persane în Marea Mediterană. Prilejul de a înlesni perșilor primul pas în Mediterana l-a oferit Samosul, condus de Polycrates, tiran care, după mărturia lui Herodot, dorea să-și întindă dominația peste o sumă de insule și peste Ionia (cap. CXXII); cucerirea Samosului de către perși este povestită de Herodot în cap. CXXXIX-CXLIX ale cărții a III-a.

Depășirea țărmului apusean al Asiei de către regatul persan, prima luare de contact cu grecii insulari, prin atacul întreprins asupra Samosului, constituie evenimentul principal al povestirii lui Herodot cuprinsă în cartea a III-a, în măsura în care Herodot și-a considerat lucrarea o „istorie” a războaielor medice.

Independent de acest criteriu, cartea a III-a rămîne una din cele mai de seamă lucrări ale lui Herodot în domeniul istoriei persane, căci tratează pe larg despre domnia lui Cambyzes (529-523 î.e.n.), succesorul lui Cyrus, și venirea la putere a lui Darius, fiul lui Hystaspes.

Ca istorie a Persiei, cartea a III-a este o continuare directă a capitolului I din cartea a II-a. Dacă se face abstracție de marile excursus, echivalent cu „descrierea Egiptului” (cap. II-CLXXXII din cartea a II-a), capitolul I din cartea a III-a se leagă logic de primul capitol al cărții a II-a. Descrierea

¹ Vezi Studiul introductiv, p. VII.

² Ibidem, p. XVI

Egiptului, care fusese concepută de Herodot, ca o monografie, a fost intercalată de Herodot în Istoria Persiei înainte de a povesti cucerirea Egiptului de către Cambyzes. Cum diviziunea în cărți nu aparține lui Herodot¹, această dispoziție a materialului apare firească.

Herodot nu s-a străduit însă să obțină o unitate de compoziție între cartea a II-a și a III-a. Astfel, vorbind despre Amasis în ultimele capitole ale cărții a II-a, Herodot nu pomeniște nimic despre atitudinea pe care a avut-o Amasis în fața expansiunii persane; în cap. XXVIII al cărții a III-a, istoricul vorbește pe larg despre semnele de recunoaștere ale bouului Apis, iar în cartea a II-a, cap. XXXVIII, se mulțumește cu o simplă trimitere la cartea a III-a (τὰ ἐγὼ ἐν ἄλλῳ λόγῳ ἔρέω). Exemplele de acest fel se pot înmulți. Spre deosebire de motivarea expediției lui Darius împotriva sciților², în enumerarea cauzelor care l-au determinat pe Cambyzes să pornească împotriva Egiptului nu este amintită expediția egipteanului Sesostis în Asia³. Motivarea invaziei persane în Egipt rămâne strict în domeniul anecdotei.

Cartea a III-a conține câteva digresiuni. Principalele sînt: a) istoria Samosului, cap. XXIX–LX; b) sfîrșitul tiraniei lui Polycrates, cap. CXX–CXXVIII; c) povestea lui Demokedes din Crotona, care conține și povestea pătrunderii primelor nave persane în interiorul Mediteranei, cap. CXXIX–CXXXVII.

Istoria Samosului este digresiunea cea mai marcantă, justificată de rolul pe care l-a jucat politica dusă de tiranul Polycrates față de perși. Herodot a cunoscut bine topografia și istoria insulei, întrucît el a 'poposit vreme îndelungată aici'⁴.

În ce privește ascensiunea puterii persane, care sub Cambyzes (525 î.e.n.) atinge Egiptul pînă la sud de Elefantina, iar sub Darius chiar Indusul, istoria dispune astăzi de o excelentă verificare a povestirii lui Herodot: inscripțiile egiptene și marile inscripții rupestre săpate de Darius la anumite intervale ale

¹ Vezi Studiul introductiv, p. LXIX.

² Vezi cartea a IV-a, cap. I.

³ Vezi cartea a II-a, cap. CIII–CIV.

⁴ Vezi Studiul introductiv p. LIX.

domniei sale¹. Concordanța sau lipsa de concordanță dintre relatările lui Herodot și mărturiile epigrafice au fost semnalate în notele care însoțesc cartea a III-a. Din lista răsculaților împotriva Ahemenizilor, inclusă în marea inscripție de la Behistun, Herodot menționează numele uzurpatorului Gaumata, sprijinit în anul 522 î.e.n. de cercurile politice rivale casei Ahemenizilor, înfrângerea răzvrătirii lui Oroites și, probabil, a doua răscoală a Babilonului împotriva lui Darius. Celelalte vicisitudini care au însoțit primii ani ai domniei lui Darius sînt trecute sub tăcere, eventual menționate prin cuvintele : οἰδεόντων ἔτι τῶν πραγμάτων, „apele nu se liniștiseră încă”². Herodot este însă departe de a poseda capacitatea critică necesară unei analize oricît de sumare a cauzelor de ordin politic care au determinat răscoalele împotriva Ahemenizilor. El nu a putut să găsească nici explicația succesului lui Darius, care în mod abil a știut să-și atragă de partea sa pe cei mai de seamă reprezentanți ai marilor proprietari de sclavi, interesați în garantarea integrității drepturilor aproape nelimitate de care se bucurau sub pavăza regelui³.

În cartea a III-a, la cap. CXXXIV, Herodot expune intenția lui Darius de a merge împotriva sciților și îndemnul soției sale Atossa să pornească o expediție împotriva grecilor. Ulterior, în desfășurarea evenimentelor, convorbirea dintre Darius și Atossa, care a determinat, după Herodot, prima cercetare personală a litoralului grec, va fi dată uitării ; numai hotărîrea lui Darius de a ataca pe sciți este pusă în aplicare. Dacă n-ar fi izbucnit marea răscoală ionică, s-ar părea, din relatarea lui Herodot, că Darius nici nu se mai interesa de greci, neștiind bine nici unde era situată Atena.

Aceeași carte – afară de o expunere destul de fidelă a evenimentelor care au determinat suirea pe tron a lui Darius, restauratorul puterii Ahemenizilor – conține detalii prețioase asupra organizării regatului persan, completate prin alte observații incluse în cartea a V-a. Din expunerea lui Herodot reiese că satrapiile (ἄρχαί) și districtele financiare (νομοί) se supra-

¹ Vezi Istoria universală, vol. II, p. 9 și urm.

² Cartea a III-a, cap. CXXVII.

³ Istoria universală, vol. II, p. 16

puneau, însă nu se identificau¹. Deosebit de însemnată ca mărturie istorică este observația că sub Darius populațiile înrobite erau lovite și de alte corvezi, independent de tributul impus nomosului (districtul financiar)². Se cuvine să fie semnalat și cap. CXXVIII, în care este amintită funcția „grămaticului regesc” (spion oficial), precum și procedeul de legătură instaurat de Darius între rege și satrapi.

Deoarece fragmentele rămase de le Hecataios din Milet cu privire la Asia³ prezintă o mare analogie cu înșiruirea neamurilor incluse în regatul persan, făcută de Herodot, este de presupus că în cartea a III-a Herodot a folosit opera lui Hecataios, așa cum a procedat și în cartea a II-a.

Cartea a III-a se distinge prin bogăția informațiilor despre Asia Anterioară. Informațiile din cartea a III-a despre aceste regiuni și istoria lor se complinesc cu știrile din cartea a II-a referitoare la compoziția etnică a oștilor lui Darius.

¹ Vezi nota 215 la cartea a III-a.

² Cap. CXVII.

³ Fr. 164-265 Müller.

I Asupra acestui Amasis se sculă cu oaste Cambyses, fiul lui Cyrus ; pe lângă alte seminții peste care domnea, dintre eleni ¹ ducea cu sine pe ionieni și pe eolieni ². Iată care a fost pricina ³ [războiului] : Cambyses, trimițind un sol în Egipt, ceruse în căsătorie pe fiica lui Amasis – și o ceruse după sfatul unui egiptean ; indemnul acestuia pornise din ură față de Amasis, deoarece regele, din câți medici se aflau în Egipt, tocmai pe el îl despărțise de nevastă și copii și-l dăduse pe mîna perșilor, atunci cînd Cyrus îi ceruse lui Amasis un medic pentru ochi, anume pe cel mai iscusit din câți erau în Egipt ⁴. Egipteanul, plin de obidă, stăruia cu sfatul pe lângă Cambyses, îndemnîndu-l să-i ceară lui Amasis fata : dacă acesta i-ar fi dat-o, ar fi fost peste măsură de mîhnit, iar de nu, și-ar fi făcut un dușman din Cambyses.

Amasis, căruia nu-i venea de loc la socoteală creșterea puterii perșilor și în sufletul lui era înspăimîntat, nu îndrăznea nici s-o dea nici să n-o dea ; știa el foarte bine că nu avea Cambyses de gînd să-i ia fata de soție, ci numai ca țiuțoare ⁵. Cumpănind lucrurile, iată ce făcu. Regele dinaintea lui, Apries, avea o fiică înaltă la trup și neasemuit de frumoasă ⁶, singura care mai rămăsese din neamul ei ; numele fetei era Nitetis ⁷. Pe această fată o găti Amasis cu veșmînt bogat, scule de aur și apoi o trimise la perși, dînd-o drept fiica lui.

După cîtăva vreme, pe cînd Cambyses o mîngîia, sărutînd-o, și o chema după numele tatălui ei, numai ce fata îi spune : „O rege, nu-ți dai seama că ai fost amarnic înșelat de Amasis, care m-a pornit către tine împodobindu-mă cît mai frumos și dăruindu-mă ție ca și cum aș fi chiar fiica lui ? Adevărul este că sînt fiica lui Apries, cel ucis de Amasis, al cărui stăpîn era cînd Amasis s-a răsculat alături de egipteni...” Mărturisirea aceasta, cît

și faptul în sine îl mînară pe Cambyses, fiul lui Cyrus, spre Egipt, mîniat peste măsură⁸. Așa povestesc perșii.

II Egiptenii, dimpotrivă, fac din Cambyses unul de-ai lor, spunînd că el s-a născut tocmai din această fiică a lui Apries ; că Cyrus ar fi fost cel care a trimis la Amasis după fată, și nu Cambyses⁹. Spunînd acestea cu bună știință, nu grăiesc drept. Nu era nicidecum cu putință să le fi rămas ascuns (dacă cineva cunoaște așa cum se cuvine rînduielile de viață persane, apoi aceia sînt egiptenii), mai întîi că legea persană nu îngăduie unui fecior din flori să domnească cînd mai trăiește încă unul legiuit, în al doilea rînd, că acest Cambyses era fiul Cassandanei¹⁰, născută din Pharnaspes, din neamul Ahemenizilor, și nu al unei egiptence.

Egiptenii însă răstălmăcesc adevărul pentru a se arăta înrudiți cu casa lui Cyrus. Așa stau lucrurile.

III Mai umblă și următoarea poveste, căreia însă eu unul nu-i dau crezare. Una din soțiile perșilor, intrînd întîmplător la soțiile lui Cyrus, o văzu pe Cassandana înconjurată de copiii ei, chipeși și bine făcuți¹¹ ; femeia, admirîndu-i peste măsură, nu mai contenea să-i laude. Atunci Cassandana, soția lui Cyrus, îi spuse : „Cu toate că sînt mama unor astfel de copii, Cyrus nu mă prețuiește, în schimb, ține în mare cinste pe venetica din Egipt“. Ea vorbea așa, fiind adînc mîhnită din pricina lui Nitetis. Deodată, cel mai vîrstnic dintre copii, Cambyses, grăi : „Iacă, mamă, tocmai de aceea, cînd voi ajunge la vîrsta bărbăției, voi răsturna Egiptul cu susul în jos și cu josul în sus ! Băiatul, cînd rostea acestea, n-avea mai mult de zece ani și femeile rămaseră încremenite de uimire. Cambyses a ținut însă minte întîmplarea și iată de ce, cînd s-a făcut mare și s-a suit pe tron, ar fi pornit cu oaste împotriva Egiptului.

IV În ajutorul acestei expediții s-a întîmplat să vină și o altă împrejurare pe care o voi povesti îndată. Printre oștenii legegii care-l slujeau pe Amasis¹² se afla un bărbat din Halicarnassos, pe nume Phanes, priceput la un sfat bun și oțelit în războaie. Acest Phanes, avînd o oarecare pricină de nemulțumire din partea lui Amasis, fugi din Egipt pe o corabic, cu gîndul de a

intra în vorbă cu Cambyses. Cum Phanes se bucura de mare vază printre lefegii și cum știa o mulțime de lucruri cu de-amănuntul despre Egipt, Amasis dădu poruncă să fie urmărit, făcînd tot ce-i sta în putință ca să pună mîna pe el. Pe urmele fugarului trimise o triremă cu cel mai credincios dintre eunucii săi ; acesta îl prinse în Licya, dar după ce l-a prins, nu l-a mai dus înapoi în Egipt, căci Phanes îl trase pe sfoară prin viclenia sa ¹³ ; amețindu-i cu băutură pe cei care-l păzeau, fugi la perși.

Sosind la curtea lui Cambyses, care tocmai se pregătea să năvălească în Egipt și nu știa pe unde-i mai bine s-o pornească, cum să străbată pustiul, îl înștiință pe rege de toate treburile lui Amasis și îl lămuri pe unde s-o ia, sfătuindu-l astfel : să trimită o solie la regele arabilor ¹⁴ cu rugămintea să-i îngăduie și să-i asigure trecerea.

V Numai pe aci se cunosc căi deschise spre Egipt ¹⁵. Începînd din Fenicia, pînă la hotarele orașului Cadytis ¹⁶, ținutul e în stăpînirea syrienilor palestinieni ¹⁷ ; de la Cadytis însă – după părerea mea un oraș ceva mai mic decît Sardesul – și pînă la Ienysos ¹⁸, punctele de schimburi comerciale presărate pe țărmul mării sînt în puterea regelui Arabiei ; de la Ienysos pînă la lacul Serbonis ¹⁹ – pe lîngă care muntele Casios ²⁰ își răsfiră coamele pînă spre mare – țărmul intră iar în stăpînirea syrienilor ²¹ ; dacă treci de lacul Serbonis, în care legenda spune că s-ar fi ascuns Typhon ²², de aici încolo începe Egiptul. Tot ce se găsește între orașul Ienysos, muntele Casios și lacul Serbonis, ținut destul de întins, căci ține cale de trei zile, este de o uscăciune cumplită.

VI Voi vorbi acum de un fapt despre care puțini din aceia ce-au ajuns în Egipt pe mare își pot da seama. Din tot cuprinsul Elladei ²³ și, afară de asta, și din Fenicia, se aduc în Egipt de două ori pe an o mulțime de vase pline cu vin ²⁴ ; cu toate acestea, ca să zic așa, nu poți vedea prin părțile locului nici un singur ulcior de vin ²⁵. La ce oare, s-ar putea întreba cineva, au fost ele folosite ? Vă voi desluși îndată. Fiecare demarh ²⁶ are datoria să adune toată olăria din orașul lui și s-o trimită la Memfis, de unde ulcioarele – umplute cu apă – sînt duse ²⁷ mai departe pînă în meleagurile Syriei, lipsite de apă. ²⁸ Astfel aceste

oale golite și aduse în Egipt, sint trimise rînd pe rînd în Syria.

VII Perșii, de îndată ce-au pus mîna pe Egipt, au înlesnit în același fel trecerea spre Egipt, îndestulînd drumul cu apă după cum s-a arătat mai sus. Pe acea vreme, nu se afla pe acolo pe nicăieri apă la îndemîină ; Cambyes, urmînd sfatul oaspetelui său din Halicarnassos, trimise soli la arab²⁹ și, cerîndu-i asigurarea unui drum fără primejdii, o dobîndi ; amîndoi regii schimbă apoi între ei zăloguri de credință.

VIII Arabii³⁰ își păzesc jurămintele de credință mai mult ca oricare alt popor. Iată cum se leagă ei prin jurămînt : între cei ce vor să-și jure credință, se așază la mijloc un altul care crestează cu o piatră ascuțită palmele celor ce jură, în dreptul degetelor celor mari ; după aceea, smulgînd din haina fiecăruia cîteva fire, le moaie în sînge și mînjește șapte³¹ pietre așezate la mijloc ; în timp ce săvîrșește acest ritual, cheamă cu glas mare pe Dionysos și pe Urania³². Cînd mijlocitorul a terminat, cel care face jurămîntul înfățișează pe rînd prietenilor săi pe străin sau pe cetățean, dacă jurămîntul e făcut față de un cetățean, iar prietenii se prind și ei chezași că jurămintele vor fi ținute.

Arabii au credință că nu există alți zei decît singur Dionysos și Urania ; părul și-l taie întocmai cum se tunde Dionysos zic ei, adică rotunjit și cu tîmplele rase. Lui Dionysos îi zic Orotal,³³ iar Uraniei, Alilat³⁴.

IX După ce regele arabilor s-a legat prin jurămînt de prietenie față de sozii lui Cambyes, iată ce măsuri a luat : umplînd cu apă burdufuri din piele de cămilă³⁵, le încărcă pe toate cămilele vii cite le avea, și, cînd fu gata, mîna cămilele în pustiu și așteptă acolo oastea lui Cambyes. Aceasta este povestea cea mai de crezut din cîte se spun ; totuși, trebuie să dau seama și de o alta, mai puțin convingătoare, deoarece și asta umblă din gură în gură : în Arabia se găsește un mare fluviu al cărui nume este Corys³⁶ ; fluviul se varsă în marea numită Erythreia. Se spune că regele arabilor a dus apa în pustiu de la acest fluviu, mînînd-o printr-un fel de maț întins în lungime, pe care l-a făcut din piei de bou crude și alte soiuri de piei, cusute cap la cap, iar

în pustiu a săpat niște zăcători mari pentru strînsul și păstrarea apei ³⁷. De la fluviu pînă la deșert este cale de douăsprezece zile de drum. Se zice că apa era mînată pe trei căi, în trei locuri osebite.

X Psammenitos, fiul lui Amasis, așezîndu-și tabăra la gura Pelusiacă a Nilului, îl aștepta pe Cambyes ³⁸ ; căci acesta nu l-a mai apucat în viață pe Amasis cînd s-a năpustit asupra Egiptului ; după patruzeci și patru de ani de domnie, Amasis murise, ani în care nu i se întîmplase nici un neajuns prea mare. La moartea sa, Amasis a fost îmbălsămat și pus în mormîntul pe care el îl ridicase în templu ³⁹.

Cînd peste Egipt domnea Psammenitos ⁴⁰, fiul lui Amasis, mare minune s-a întîmplat pentru egipteni : la Teba egipteană a căzut ploaie, unde nicicînd înainte vreme nu picase vreun strop, cum mărturisesc tebanii înșiși, și nici după aceea, pînă în zilele noastre, n-a mai plouat ⁴¹. Într-adevăr, în Egiptul de sus nu plouă de loc ; dar atunci o bură de ploaie a stropit puțin la Teba.

XI Perșii, după ce-au străbătut deșertul, își așezară tabăra în fața egiptenilor, gata de luptă. Atunci lefegiii regelui egiptean, toți eleni și carieni ⁴², înverșunați pe Phanes că adusese oștire străină împotriva Egiptului, ca să se răzbune, iată ce le dădu prin cap : Phanes își lăsase copiii în Egipt ; lefegiii, aducîndu-i în tabără în văzul părintelui lor, așezară un crater drept la mijloc între cele două tabere ; apoi, tîrînd unul cîte unul pe fiecare copil, îi junghiară deasupra vasului ⁴³ ; după ce sfîrșiră de ucis toți copiii, turnară vin și apă ; apoi băură din amestec pe rînd ⁴⁴, și așa porniră la luptă. Bătălia care s-a încins a fost crîncenă ; după ce-a căzut mulțime mare din amîndouă părțile, egiptenii o luară la fugă.

XII Am văzut un lucru foarte ciudat pe care mi l-au arătat localnicii : din osemintele celor căzuți în această bătălie, zăcînd despărțite (căci oasele perșilor au fost date într-o parte și ale egiptenilor în alta, așa cum au fost alese de la început), tigvele perșilor sînt într-atît de slabe, încît, de-ai vrea, le-ai putea găuri doar cu o pietricică ; în schimb, cele ale egiptenilor sînt așa de tari, că de-abia le-ai sparge izbindu-le cu un bolovan. Pricina

acestui lucru, după spusele lor, ar fi următoarea – și m-am încredințat ușor că au dreptate : egiptenii, încă din copilărie, încep să-și radă capetele ⁴⁵, iar oasele capului lăsate în bătaia soarelui se întăresc ; de aceea ei nici nu chelesc ; într-adevăr, printre egipteni vezi mai puțin oameni pleșuvi decît oriunde. Iată de ce au țestele capului așa de tari. Pe de altă parte, perșii au țeasta slabă pentru că de mici copii își umbresc capul, purtînd tiare de lînă. Că așa este, am văzut cu ochii mei ; la Papremis ⁴⁶, unde zac capetele celor uciși de libyanul Inaros, o dată cu Achaimenes, fiul lui Darius ⁴⁷ – am văzut ceva asemănător cu ce se găsește la Pelusion.

XIII Egiptenii, cînd fură înfrinți în bătălie, o luară la goană în neorînduială. După ce s-au închis în Memfis, Cambyes trimise în susul fluviului o corabie mytileniană care ducea un purtător de cuvînt persan, cu însărcinarea să-i poftească pe egipteni la o înțelegere. Aceștia însă, cum au zărit corabia intrînd în Memfis, revărsîndu-se în pîlcuri dese din cetățuie, sfărîmară corabia, sfîșiară oamenii în bucăți, iar rămășițele le luară cu ei în cetățuie ⁴⁸. După această întîmplare, egiptenii, fiind impresurați, se văzură siliți să se predea. Pe de altă parte, libyenii, vecinii lor, cuprinși de spaimă – luînd pildă de la cele petrecute în Egipt – s-au închinat fără împotrivire. Ei se învoiră să plătească un bir și trimiseră daruri. Cei din Cyrene ⁴⁹ și Barca ⁵⁰, temîndu-se ca și libyenii, făcură la fel. Cambyes primi cu bunăvoință darurile sosite de la libyeni, dar se arată foarte nemulțumit de cele ale cyrenienilor, pentru că erau puține, după cîte cred eu – căci cyrenienii nu trimiseseră decît cinci sute de mine de argint ; luînd banii chiar cu mîna lui, regele îi azvîrli printre soldați.

XIV Într-a zecea zi după căderea Memfisului, Cambyes, așezîndu-l în batjocură într-o suburbie a orașului pe regele Psammenitos – care nu domnise decît șase luni – împreună cu alți fruntași egipteni, a pus la grea încercare sufletul acestuia, făcînd precum urmează : după ce i-a îmbrăcat fiica în port de roabă, o trimise după apă cu un ulcior, împreună cu ea trimițînd și alte fete pe care le-a ales dintre cele ale fruntașilor, îmbrăcate la fel cu fiica regelui.

Cînd fetele trecură prin fața părinților lor, văicărindu-se și hohotind de plîns, ceilalți părinți le răspunseră cu vaiete și gemete, văzînd ce îndurau. Psammenitos însă, cu toate că privi și înțelese, își plecă doar ochii în jos. După ce au trecut fetele care cărau apă, în al doilea rînd, Cambyes trimise, alături de alte două mii de tineri de vîrsta lui, legați de gît cu un ștreang și cu zăbale în gură, pe fiul lui Psammenitos. Tinerii erau mînați la moarte, să ispășească pieirea mytilenienilor din Memfis și a vasului lor ; pedeapsa era dată de judecătorii regești,⁵¹ care hotărîseră ca pentru fiecare om să piară în schimb cîte zece egipteni din floarea țării. Psammenitos, și de astă dată, îi văzu cum treceau și înțelese că fiul lui era dus la moarte ; ceilalți egipteni care-l înconjurau, se tînguiau și erau la pămînt de atîta jale ; el însă făcu același lucru ca atunci cînd trecuse fiică-sa.

După ce convoiul se pierdu din ochi, s-a întîmplat ca în fața lui Psammenitos, fiu al lui Amasis, și a celorlalți egipteni așezați în marginea orașului să răsară un om, altădată tovarășul de ospete al regelui, trecut de vîrsta tinereții, acum însă scăpătat și nemaivînd nimic mai mult decît are un cerșetor ; omul întindea mîna să capete milostenia de la ostași. Psammenitos, cum îl zări, izbucni într-un plîns zgomotos și-și chemă pe nume tovarășul, izbindu-se cu pumnii în cap. Pe acolo însă erau niște paznici care-l înștiințau de îndată pe Cambyes de tot ce se întîmplă cu Psammenitos la trecerea fiecăruia. Cambyes, mirat de ce se petrecea, trimise un sol să-l cerceteze pe egiptean ; solul grăi așa : „Psammenitos, stăpînul tău Cambyes întreabă de ce, cînd ai văzut pe fiică-ta ajunsă atît de rău și pe fiul tău pășind spre moarte, nici n-ai strigat, nici nu te-ai plîns, dar l-ai cinstit pe cerșetor, care, precum am aflat de la alții, nici măcar nu-i rudă cu tine ?” Acestea au fost cuvintele solului, iar regele îi răspunse așa : „O fiu al lui Cyrus, nenorocirile care m-au lovit sînt prea mari ca să mai pot plînge ; starea jalnică a tovarășului meu este însă vrednică de plîns : el ajunge în pragul bătrînețelor, prăbușit din tot belșugul și fericirea de care s-a bucurat, căzut în cea mai cumplită sărăcie“.

Cînd spusele lui Psammenitos au ajuns la urechea lui Cambyes, i s-au părut pline de miez. Precum povestesc egiptenii, Cressus chiar a lăcrămat (căci acesta îl urmase pe Cambyes în războiul din Egipt) ; li s-au umplut ochii de lacrimi și perșilor

care erau de față. Pe Cambyses însuși îl cuprinse mila și pe dată dădu poruncă să fie lăsat în viață fiul lui Psammenitos dintre cei osîndiți la pieire, iar regele să fie ridicat din marginea orașului și adus la el.

XV Cei trimiși să aducă băiatul nu-l mai găsiră viu, căci fusese cel dintîi ucis ; pe Psammenitos însă l-au luat și l-au dus la Cambyses. De atunci își petrecu restul vieții neavînd de îndurat nici un neajuns. Dacă ar fi izbutit să cîștige încrederea că nu va urzi ceva, ar fi dobîndit chiar cîrmuirea Egiptului ; căci perșii au obiceiul să cinstească osul domnesc ; merg chiar pînă acolo că încredințează fiilor domnia, chiar dacă părinții s-au răsculat împotriva lor. Că într-adevăr așa obișnuiesc să facă, se poate dovedi din nenumărate alte pilde, printre altele, cea a lui Thannyras, fiul libyanului Inaros, care a primit puterea ce-o avusese tatăl său ; mai e și pilda lui Pausiris⁵², fiul lui Amyrtaios : și acesta a primit domnia tatălui său. Cu toate acestea, nimeni altul n-a făcut mai mult rău perșilor decît Inaros și Amyrtaios. Cît privește pe Psammenitos, deoarece s-a ținut numai de ticăloșii, și-a primit răsplata : el a fost prins răsculînd pe egipteni și – cînd a fost dovedit de Cambyses – s-a omorît pe loc, bînd sînge de taur⁵³. Astfel s-a sfîrșit Psammenitos.

XVI De la Memfis, Cambyses plecă spre Sais, cu gîndul să facă ceea ce a și făcut ; cînd ajunse la palatul lui Amasis, dădu poruncă pe dată ca leșul lui Amasis să fie scos afară din criptă. După ce porunca îi fu îndeplinită, Cambyses își puse oamenii să biciuiască leșul, să-i smulgă părul, să-l împungă, să-l batjocorească în fel și chip. În curînd însă, oamenii care pîngăreau leșul ajunseră la capătul puterilor, deoarece mortul, fiind îmbălsămat, se ținea tare și nu se putea smulge nimic din el ; atunci Cambyses porunci să fie ars, hotărîre cu totul nelegiuită⁵⁴, căci perșii socot focul drept o divinitate⁵⁵ ; arderea morților, într-adevăr, nu intră nici în obiceiurile perșilor, nici în ale egiptenilor ; nu intră în ale perșilor din pricina care s-a spus : ei zic că nu se cuvine să se facă parte unui zeu de leșuri omenesti ; nici în al egiptenilor, care au credința că focul este un fel de fiară însuflețită, în stare să înghită tot ce apucă, stingîndu-se doar o dată cu ceea ce a înghițit, cînd s-a săturat de pradă. La

ei este o mare nelegiuire să se dea vreun leș fiarelor ; de aceea își îmbălsămează morții, ca nu cumva mortul să fie ros de viermi ⁵⁶.

Cambyzes dădu, prin urmare, porunci care încălcau deoptrivă obiceiurile celor două neamuri. Totuși, după câte spun egiptenii, nu Amasis ar fi fost cel care a pățimit toate acestea, ci un oarecare alt egiptean, de aceeași statură cu regele ⁵⁷. Perșii, batjocorindu-l pe acesta, și-au închipuit că batjocoresc pe Amasis. În Egipt, se povestește că Amasis, înștiințat de un oracol de cele ce aveau să i se întâmple după moarte și vrînd să ocolească urmările, a îngropat în cripta lui, chiar lîngă intrare, pe acest om atunci cînd a murit – adică pe cel ce a fost biciuit –, cît despre sine, a lăsat cu limbă de moarte fiului său să-l așeze în ungherul cel mai depărtat al criptei. Aceste hotărîri ale lui Amasis privitoare la mormînt și la acest om nu mi se par a fi cîtuși de puțin adevărate, dar egiptenii înfrumusețază astfel lucrurile ca să iasă tot pe-a lor.

XVII După această ispravă, Cambyzes plănuiește trei expediții : împotriva carthaginezilor, a ammonienilor ⁵⁸ și a etiopienilor macrobi ⁵⁹, cei care locuiesc în părțile Libyei, pe lîngă țărmurile mării de miazăzi.

Stînd și chibzuind, a hotărît că e potrivit să trimită împotriva carthaginezilor un pîlc de corăbii și să lovească în ammonieni cu o parte aleasă a pedestrimii ; la etiopieni însă, a pornit mai întîi iscoade, care, sub cuvînt că duc daruri regelui lor, trebuiau să vadă dacă nu cumva la acești etiopieni se află cu adevărat așa-zisa „masă a Soarelui“ ⁶⁰, și, afară de asta, să mai ia seama la ce se mai găsea pe acolo.

XVIII Iată ce se zice că este „masa Soarelui“. Într-o margine a orașului dai de o pajiște încărcată cu cărnuri fierte din toate dobitoacele cu patru picioare ; pe pajiște, în timpul nopții, carnea este așezată de acei dintre cetățeni cărora de fiecare dată le vine rîndul să îndeplinească această treabă, iar ziua, poate să se ospăteze după voie, orice trecător. Băștinașii spun că de fiecare dată pămîntul însuși scoate la iveală aceste bună-tăți. Așa se vorbește că ar fi ceea ce se cheamă „masa Soarelui“.

XIX Cambyses, îndată ce găsi cu cale să-și pornească iscoadele, trimise să-i aducă din oraşul Elefantina⁶¹ câţiva ichthyophagi⁶², din cei care ştiau limba etiopiană ; între timp, pînă la chemarea ichthyophagilor, Cambyses porunci ca flota să porceadă împotriva Carthaginei. Fenicienii însă nu se învoiră să plece, zicînd că ei sînt legaţi [de Carthagina] prin jurăminte grele şi că ar săvîrşi o adevărată nelegiuire dacă s-ar lupta cu propriii lor copii⁶³. Fenicienii dîndu-se în lături, cîţi mai rămaseră nu erau în stare să ducă singuri lupta. În felul acesta, carthaginezii scăpară de jugul perşilor. Cambyses nu crezu că e cuminte să-i silească pe fenicieni, deoarece aceştia se închinaseră de bunăvoia lor perşilor⁶⁴ şi toată oştirea cîta lupta pe mare atîrna de fenicieni. Cei din Cipru se supuseseră şi ei perşilor⁶⁵ şi luaseră parte la războiul împotriva Egiptului.

XX Cînd ichthyophagii se înfăţişară lui Cambyses, venind de la Elefantina, regele îi trimise la etiopieni, învăţîndu-i ce trebuie să spună şi încredinţîndu-le daruri, anume un veşmînt de purpură⁶⁶, un colan răsucit de aur, brăţări, un vas de alabastru plin cu mir⁶⁷ şi un vas cu vin de palmier⁶⁸. Etiopienii, la care trimisese Cambyses, se zice că sînt cei mai înalţi şi mai frumoşi⁶⁹ dintre toţi oamenii ; de asemenea, se spune că se deosebesc de ceilalţi oameni în obiceiuri, mai ales în privinţa alegerii regelui, purcezînd în felul următor : pe cetăţeanul pe care-l socot cel mai înalt şi puternic pe potrive staturii, pe acesta îl socot vrednic să le fie domn.

XXI De cum sosiră ichthyophagii la aceşti oameni, după ce încredinţară darurile aduse regelui lor, grăiră aşa : „Cambyses, regele perşilor, în dorinţa de a fi prietenul şi aliatul tău, ne-a trimis cu porunca să intrăm în înţelegere cu tine şi îţi dăruieşte aceste lucruri de care el însuşi se slujeşte bucuros“. Etiopianul, pricepînd că veniseră că iscoade, le răspunse cu aceste cuvinte : „Regele perşilor nu v-a trimis să-mi aduceţi aceste daruri dornic din toată inima să-mi fie prieten, nici voi nu graţiţi adevărul ; aţi venit doar să iscodiţi împărăţia mea, şi acel om nu este cu cugetul curat ; căci, dacă ar umbla cu bună dreptate, n-ar rîvni la ţara altora, pe lîngă cea pe care o are, nici n-ar duce în robie oameni din partea cărora n-a îndurat nici un neajuns. Acum

însă, iată, duceți-i acest arc și spuneți-i că regele etiopienilor îl sfătuiește pe regele perșilor să pornească cu război împotriva etiopienilor macrobi, copleșindu-i cu numărul, și abia atunci cînd perșii vor fi în stare să întindă cu aceeași ușurință ca și noi arcuri de mărimea acestuia ⁷⁰ ; pînă atunci să înalte rugi de mulțumire zeilor că n-au sădit în mintea fiilor etiopienilor pofta de a mai înnădi și alte ținuturi la cele pe care le au“.

XXII După ce termină ce avea de spus, slobozi arcul și îl înmînă celor trimiși ; apoi, luînd veșmîntul de purpură, întrebă ce era și cum fusese făcut. Cînd ichthyophagii i-au spus adevărul despre purpură și vopsit, el le răspunse că erau niște oameni vicleni, după cum viclene erau și veșmintele lor. Apoi întrebă la ce sînt bune colanul de aur împletit și brățelele. Ichthyophagii, lămurindu-l că se purtau ca podoabe, regele etiopienilor a ris ; prefăcîndu-se încredințat că așa erau lanțurile la perși, adăugă că la etiopieni lanțurile sînt mai trainice. În al treilea rînd îi întrebă ce este mirul ; solii îi vorbiră despre felul cum se face și cum trebuie să te ungi cu el, iar regele repetă aceleași lucruri pe care le spusese și despre haină. Cînd ajunse la vin și află de pregătirea lui, peste măsură încîntat de băutură, întrebă ce mănîncă regele și cam cît dăinuie cea mai îndelungată viață a unui persan. Solii răspunseră că mănîncă piine, iar apoi îi deslușiră ce este grîul ⁷¹, adăugînd că vîrsta cea mai înaintată la care poate ajunge cineva este cea de optzeci de ani. Etiopianul, față de lămuririle date, zise că nu se miră nicidecum că perșii trăiesc așa puțini ani, cînd mănîncă numai gu-noaie ; părerea lui era că nici n-ar putea trăi atîția ani dacă nu s-ar ține cu băutura, adică cu vinul ; în această privință recunoștea că perșii erau cei mai tari.

XXIII Ichthyophagii, întrebînd la rîndul lor pe rege despre lungimea vieții și despre felul de trai al băștinașilor, [aflară] că cei mai mulți dintre ei ajung vîrsta de o sută douăzeci de ani, ba unii o și depășesc ; mîncarea lor era carne fiartă, și ca băutură beau lapte. Iscoadele, arătîndu-și uimirea cu privire la numărul anilor, se spune că au fost duși la un izvor în care scaldîndu-se au ieșit atît de lucioși de parcă s-ar fi muiat în untdelemn ; după baie, răspîndeau o mireasmă de toporași. Iscoadele

mai povesteau că apa izvorului e așa de ușoară, că nimic nu poate pluti pe deasupra ei, nici lemnul, nici altceva mai ușor decât lemnul, ci toate lucrurile cad la fund. Acest soi de apă, dacă ceea ce spun ichthyophagii despre ea este adevărat, s-ar putea să fie pricina că localnicii trăiesc așa de mult, deoarece ei o folosesc în orice împrejurare. Plecînd de la izvor, povestesc mai de parte iscoadele, au fost îndreptați spre temnița unde erau închiși bărbații, toți încătușați în lanțuri de aur. La această ramură a etiopienilor, din cîte metale se află pe pămînt, cel mai rar și cel mai de preț este arama. După ce au sfîrșit de văzut temnița, li s-a arătat și așa-zisa „masă a Soarelui“.

XXIV După aceasta, la urmă, ichthyophagii fură plimbați prin fața raclelor localnicilor, care se zice că sînt făcute din cristal de stîncă ⁷², în următorul fel : după ce leșul a fost mumificat, fie așa cum fac egiptenii, fie în vreun alt chip, etiopienii îl acoperă în întregime cu un strat de gips pe care zugrăvesc chipul răposatului, străduindu-se să semene cît se poate mai bine ; apoi îl așază într-o coloană din piatră străvezie scobită pe dinăuntru. Piatră de acest fel se scoate din belșug în partea locului și se lucrează foarte lesne. Mortul, așezat drept la mijlocul coloanei, se vede bine de tot, nu răspîndește vreun miros neplăcut și nu stîrnește scîrbă ; dimpotrivă, mumia se înfățișează la vedere în toate privințele aidoma cu mortul.

Rudele cele mai apropiate țin coloana timp de un an la casa lor, aducîndu-i prinoase din tot ce au și felurite jertfe ; după un an o duc afară din casă și o așază în împrejurimile orașului ⁷³.

XXV Iscoadele, după ce văzură toate, s-au întors îndărăt. Cînd îi povestiră de-a fir-a-păr cele ce știau, Cambyses, cuprins de mînie, de îndată și porni împotriva etiopienilor, fără a se îngriji de hrană și fără să cugete că avea să-și poarte oamenii tocmai la capătul pămîntului. Regele era într-atît de turbat și scos din minți ⁷⁴, încît porni la război de cum auzi spusele ichthyophagilor, hotărînd totuși ca elenii care se aflau de față să rămînă pe loc ⁷⁵ ; în schimb, luă cu el toată pedestrima. Purces la drum, ajunse la Teba ⁷⁶, unde despărți din grosul oștirii cam cincizeci de mii de oameni ⁷⁷ ; acestora le porunci să robească pe ammonieni și apoi să dea foc oracolului lui Zeus. El,

în fruntea oștirii cîtă mai rămăsese, se îndreptă împotriva etiopienilor. Înainte însă ca oastea să fi străbătut a cincea parte a drumului, dintr-o dată soldații se treziră că nu mai aveau nimic din merindele ce le luaseră cu ei. După hrană, duseră curînd lipsă și de animalele de povară, căci le mîncară. Dacă măcar acum Cambyses, văzînd ce se întîmplă, și-ar fi dat seama de nebunia ce făcea, și-ar fi mînat oastea înapoi și, cu toată greșeala de la început, s-ar fi arătat un om cuminte ; dar, fără a sta și a chibzui, el mergea mereu înainte. Oștenii, cîtă vreme mai avură ce scormoni în pămînt, o mai duseră cum putură, mîncînd ierburi ; cînd însă ajunseră în pustiu ⁷⁸, cîțiva din ei săvîrșiră un lucru înfiorător : trăgînd la sorti, mîncară pe unul la fiecare zece oameni din șirurile lor. Cambyses, aflînd ce se petrecea, de teamă ca oamenii să nu se mănince între ei, se lăsă în cele din urmă de războiul împotriva etiopienilor și făcu cale întoarsă spre Teba ; pierderile în oameni erau foarte mari. De la Teba, coborî spre Memfis, unde îngădui elenilor să ia drumul mării ⁷⁹. Așa a pătimit oastea îndreptată împotriva etiopienilor ⁸⁰.

XXVI Între timp, perșii trimiși să lovească pe ammonieni, însoțiți de călăuze la ieșirea din orașul Teba, se știe bine că au ajuns la orașul Oasis ⁸¹, care se află în stăpînirea samienilor din tribul aischrionic ⁸² ; locul este depărtat de Teba cale de șapte zile prin deșert. Ținutul acesta se cheamă pe limba elenilor „insula fericitilor “ ⁸³. Pînă aici se știe că a ajuns oastea ; ce va mai fi fost de aici înainte, afară doar de ammonieni înșiși și de cei ce au aflat ceva de la ei, nimeni altul nu mai poate da vreo veste despre acei oșteni. Perșii n-au ajuns la ammonieni, dar nici de întors nu s-au mai întors îndărăt. Iată ce povestesc ammonienii : cînd perșii au pornit din Oasis împotriva lor prin mijlocul deșertului și au ajuns ca la jumătatea drumului dintre ținutul lor și Oasis, abia prînziseră, că un vînt cumplit și năprasnic se abătu asupra-le dinspre sud ; uraganul, ridicînd mormane uriașe de nisip, i-a îngropat, și din asta li s-a tras pieirea ⁸⁴. Așa spun ammonienii că s-a întîmplat cu acel corp de oaste.

XXVII Cînd Cambyses ajunse la Memfis, egiptenilor li s-a arătat Apis ⁸⁵, pe care elenii îl numesc Epaphos ⁸⁶. Ori de

cîte ori se arată Apis, egiptenii se găsesc cu cele mai frumoase veșminte ce le au și se pun pe petreceri ⁸⁷. Regele, văzînd ce făceau egiptenii, răstălmăci lucrurile, închipuindu-și că ei țin sărbătoarea pentru că îi mersese lui așa de rău ; chemă atunci la sine pe demnitarii Memfisului ⁸⁸ și cînd aceștia i se înfățișară îi întrebă de ce mai înainte vreme, cînd se afla el la Memfis, egiptenii n-au făcut niciodată așa ceva, și abia acum se veselesc, la întoarcerea sa, după ce-și pierduse grosul armatei ? Dregătorii îl lămuriră că li se arătase un zeu care nu obișnuia să se ivească decît la răstimpuri îndelungate și că ori de cîte ori se arată, atunci toți egiptenii se bucură și încep să petreacă. Cambyes îi ascultă, apoi îi învinui că mint și, ca pe niște mincinoși ce credea că sînt, îi osîndi la moarte.

XXVIII După uciderea demnitarilor, chemă și preoții în fața lui ; preoții spunînd aceleași lucruri, Cambyes le răspunse că vrea să se încredințeze dacă e adevărat sau ba, că o divinitate care coboară în rîndurile oamenilor ⁸⁹ li se arătase cumva egiptenilor ; spunînd aceste cuvinte, dădu poruncă preoților să i-l aducă pe Apis. Preoții porniră cu toții să i-l aducă. Apis, adică Epaphos, este vițelul unei vaci care nu mai este în stare să poarte în pîntecele ei alt rod. Egiptenii povestesc că asupra vacii coboară din cer o rază și că din această rază zămislește ea pe Apis ⁹⁰. Vițelul, Apis cum este el numit, are următoarele semne : este negru, pe frunte poartă o pată albă pătrată ⁹¹, pe spinare chipul unei pajuri ⁹², perii de la coadă sînt îndoite ca număr, iar sub limbă are un gîndac.

XXIX Cînd preoții îl aduseră pe Apis, Cambyes, parcă scos din minți, trase pumnalul și, vrînd să-l lovească pe Apis în pîntece, nu-l atinse decît în coapsă. Izbucnind în rîs, zise către preoți : „O capete seci, se află oare astfel de zei, cu sînge în vine și carne, care pot fi loviți de tăiușul fierului ⁹³ ? Tocmai un astfel de zeu cred că e potrivit pentru egipteni ! Dar să știți că n-aveți de ce să vă bucurați că v-ați bătut joc de mine“. După aceste cuvinte, dădu în seama celor puși anume pentru asemenea treabă ⁹⁴ să-i bată cu vergile pe preoți și să omoare pe orice egiptean prins că mai îndrăznea să țină sărbătoarea.

Într-adevăr, serbarea se sparse pentru egipteni, iar preoții își primiră pedeapsa. Cît despre Apis, rănit la coapsă, se stinse după ce zăcu o vreme în templu⁹⁵. După ce muri în urma rănii, preoții, cu toată opreliștea lui Cambyeses, îl îngropară pe ascuns⁹⁶.

XXX Dacă ar fi să dăm crezare egiptenilor⁹⁷, Cambyeses, care nici mai înainte nu cra prea întreg la minte, înnebuni de-a bîncea în urma sacrilegiului săvîrșit. Cea dintii faptă crudă a fost uciderea fratelui său Smerdis, frate dintr-un tată și-o mamă, pe care, pizmuindu-l, îl trimisese îndărăt din Egipt în Persia, fiindcă fusese singurul persan în stare să întindă ca la două degete arcul adus de ichthyophagi din partea regelui Etiopiei⁹⁸; dintre ceilalți perși nimeni altul nu mai izbutise așa ceva. Smerdis se reîntoarse în Persia, cînd, iată ce văzu în vis Cambyeses : se făcea că un sol sosit din Persia îl vestește că Smerdis, șezînd pe tronul regesc, atinge cerul cu creștetul. În urma visului, Cambyeses temîndu-și soarta, ca nu cumva frate-său să-l ucidă ca să ajungă rege în locu-i, trimise în Persia pe Prexaspes, omul lui cel mai de încredere dintre perși, ca să-l sfîrșească pe Smerdis. Acesta, sosit la Susa⁹⁹, îl omorî pe Smerdis, sau momîndu-l la o vînătoare — cum spun unii — sau pe țărmurile Mării Roșii¹⁰⁰ unde-l înecă — cum povestesc alții.

XXXI Așa spun egiptenii că s-a făptuit cea dintii din mîrșăviile lui Cambyeses. A doua a fost uciderea surorii sale, care-l însoțise în Egipt și cu care trăia, deși îi era soră bună¹⁰¹. Iată cum o luase de soție : niciodată în obiceiurile perșilor nu fusese îndătinat ca bărbații să se însoțească cu surorile lor ; totuși, Cambyeses se îndrăgosti de una din surorile lui¹⁰² și dorea cu orice preț s-o ia de soție ; cum își dădea socoteală că voia ceva neobișnuit, chemă la sine pe judecătorii regești și-i întrebă dacă nu cumva știu vreo lege care să îngăduie celui ce dorește să se căsătorească cu propria-i soră. Judecătorii regești sînt niște bărbați aleși între toți perșii : ei își îndeplinesc îndatoririle pînă la sfîrșitul vieții, afară dacă se dovedește că umblă pe căi nedrepte. Ei judecă pricinile la perși și tălmăcesc străvechile legiuri părintești ; toate neînțelegerile se lămuresc în fața lor.

La întrebarea pusă de Cambyes, judecătorii i-au dat un răspuns și drept, dar și plin de prevedere – zicînd că nu găsesc vreo lege care să îngăduie unirea fratelui cu sora, însă știu de o altă lege, după care regele perșilor poate să facă tot ce-ar dori. În felul acesta, nici n-au încălcat legea de frica lui Cambyes, iar pe de altă parte, ca să nu se piardă ei singuri cu mîna lor apărînd cu orice preț această lege, au găsit o alta, potrivit celui ce voia să-și ia surorile de nevastă. Atunci, Cambyes se căsătorii cu cea pe care o iubea, iar după cîtva timp luă de nevastă o altă soră. Pe aceasta mai mică, care îl și însoțise în Egipt, a găsit cu cale s-o ucidă.

XXXII Despre moartea reginei, ca și în jurul morții lui Smerdis, umblă două zvonuri : elenii povestesc ca, în timp ce Cambyes ar fi pus să se lupte împreună un pui de leu și un cățel, această soție a lui privea și ea lupta. Cățelul era gata să fie doborît, cînd un alt cățel, frate cu cel dintîi, rupîndu-și zgarda, îi sări în ajutor ; fiind doi, în felul acesta căței veniră de hac puiului de leu. În timp ce Cambyes privea cu mare plăcere cele ce se petreceau, tovarăsa lui izbucni în plîns. Cambyes – băgîndu-i de seamă lacrimile – o întrebă de ce plînge. Atunci femeia îi răspunse că a podidit-o plînsul văzînd cum un cățel a sărit să-și răzbune fratele ; amintindu-și de Smeridis, s-a gîndit în sinea ei că pe el nu se găsea nimeni să-l răzbune. Elenii spun că pentru această vorbă Cambyes ar fi pus să fie ucisă ; egiptenii însă povestesc că, pe cînd cei doi stăteau la masă, femeia, luînd o lăptucă în mînă, îi rupse foile una cîte una și apoi își întrebă soțul : „E mai frumoasă lăptuca cu sau fără foi ?“ – „Cu foi !“ răspunse bărbatul ; la care regina ar fi zis : „Faptele tale seamănă aidoma cu ce am făcut eu cu lăptuca, întrucît ai despuiat casa lui Cyrus !“ Cambyes, orbit de minie, sări atunci la ea și, cum femeia purta în pîntec un prunc, lepădă și muri.

XXXIII Aceste fapte nebunești le-a săvîrșit Cambyes față de rudele sale apropiate, fie din pricina pingăririi lui Apis, fie din alte pricini, așa cum se abat, de obicei, multe nenorociri asupra oamenilor. Se mai spune, de altfel, că din naștere Cambyes era atins de o boală grea, căreia anii îi spun „boala sfîntă“¹⁰³. E foarte cu putință ca, pătîmind de această îngrozitoare boală trupească, să nu fi fost întreg nici la minte.

XXXIV Trec acum la cele pe care Cambyes, în nebunia lui, le-a săvârșit cu privire la ceilalți perși. Se zice că într-o zi ar fi spus lui Prexaspes – pe care, de altfel, îl prețuia mult (el era cel care îi purta soliile, iar fiul său îi era paharnic, cinste de asemenea deosebită) – se zice că i-ar fi spus așa : „Prexaspes, cam ce fel de om cred perșii că aș fi eu ? Ce gîndesc ei oare despre mine ?” Curceanul răspunse : „O stăpîne, în toate celelalte ești peste măsură de lăudat, dar oamenii spun că prea mult îți place băutura !”¹⁰⁴ Așa grăi Prexaspes despre părerea perșilor ; regele, foarte supărat, îi întoarse vorba : „Cum, perșii spun oare că, supus vinului, bat cîmpii și nu-s întreg la cap ? Atunci văd bine neadevărul celor spuse de ei altă dată !” E drept, odinioară, în timp ce stătea înconjurat de fruntașii perși și de Cresus, Cambyes pusese acestora întrebarea ce fel de om li se părea că este el față de tatăl său, Cyrus ; perșii îi răspunseseră că era mai presus de tatăl lui, căci avea sub stăpînirea sa tot ce aparținuse tatălui și, afară de asta, dobîndise Egiptul și Marea Roșie. Așa vorbiseră atunci perșii. Cresus însă – care era de față și căruia nu-i plăcuse felul perșilor de a judeca lucrurile – a spus regelui la rîndul său : „Cit despre mine, fiu al lui Cyrus, eu nu te văd a fi deopotrivă cu tatăl tău : n-ai încă un fiu asemenea celui pe care l-a lăsat el !” Cambyes se bucurase auzind cuvintele lui Cresus și-i lăudase judecata.

XXXV Amintindu-și de toate acestea și chinuit de furii, Cambyes îi zise lui Prexaspes : „Ei bine, află acum tu singur dacă perșii spun adevărul sau, vorbind așa, nu știu nici ei ce rostesc... Dacă izbutesc să ochesc în inimă pe fiul tău care stă în picioare în fața ușii, înscamnă că perșii vorbesc prostii ; dacă dau greș, este limpede că ei au dreptate și că eu nu-s în toate mințile”. În timp ce rostea cuvintele de mai sus, regele își întinse arcul și-l lovi pe copil... Băiatul căzu jos, iar Cambyes dădu poruncă să i se spintece pieptul și să i se cerceteze rana : cum săgeata s-a găsit înfiptă drept în inimă, regele, rîzînd și înveselit peste măsură, grăi către tatăl copilului : „Ei bine, Prexaspes, sper că te-ai încredințat pe deplin că nu eu sînt nebunul, ci perșii nu știu ce spun. Acum, spune-mi, rogu-te, pe care alt om l-ai mai văzut trăgînd la țintă cu arcul așa de bine ?” Prexaspes, văzînd că regele nu era în toate mințile și temîndu-se

pentru sine însuși, răspunse : „Stăpîne, cred că nici zeul ¹⁰⁵ n-ar fi țintit așa de frumos“.

Astea-s isprăvile din acea vreme ale lui Cambyses. Altă dată, luînd fără nici o pricină întemeiată doisprezece perși – de asemenea dintre fruntași – i-a îngropat de vii cu capul în jos.

XXXVI Cambyses săvîrșind asemenea fapte, Cresus, lydianul, se crezu îndreptățit să-i atragă luarea aminte cu următoarele cuvinte : „O rege, nu te lăsa cu totul în voia tinereții și a miniei ¹⁰⁶, ci învață să te înfrînezi și să te stăpînești... Minunat lucru este prudența și înțeleaptă e prevederea. Tu dai pierzaniei niște oameni care sînt din neamul tău, osîndindu-i fără temei, ucizi pînă și copii... Dacă urmezi pe calea aceasta, ia seama ca nu cumva perșii să se ridice împotriva ta. Tatăl tău. Cyrus, mi-a dat multe îndrumări pentru tine și m-a însărcinat să-ți deschid ochii și să te întorc pe calea cea bună atunci cînd voi găsi de cuviință“ ¹⁰⁷. Cresus, prin aceste sfaturi, își arăta numai bunăvoința față de Cambyses ; regele însă îi răspunse așa : „Cum, ai îndrăzneala să-mi dai sfaturi tocmai tu, care ți-ai cîrmuit așa de măiestrit propria-ți țară și care l-ai povățuit așa de bine pe tatăl meu, îndemnîndu-l să treacă dincolo de fluviul Araxes și să pătrundă în ținutul massageților, cînd ei erau gata să treacă în ținuturile noastre ? Pe de o parte, cîrmuind prost treburile țării tale, te-ai pierdut pe tine însuși ; pe de alta, l-ai nimicit pe Cyrus care ți-a dat ascultare. Dar n-ai să te mai bucuri, căci de multă vreme îți căutam eu ție pricină !“ Zicînd acestea, puse mîna pe arc să tragă în el. Cresus însă, repezindu-se spre ușă, ieși în fugă afară. Regele, nemaivînd cum să-l atingă, porunci slugilor să-l prindă și să-l ucidă. Slujitorii, cunoscînd firea lui Cambyses, îl ascunseră pe Cresus, făcîndu-și următoarea socoteală : dacă se va căi cumva Cambyses și ar ajunge să-l dorească iarăși pe Cresus, ci, scoțîndu-l la iveală, vor primi o răsplătă bună pentru că îi cruțaseră viața ; dacă nu-l va mustra cugetul și nu-l va cuprinde dorul după el, vor avea și atunci vreme să-l sfîrșească. Într-adevăr, nu mult timp după aceea, lui Cambyses i se făcu dor de Cresus și slujitorii, prinzînd de veste, îl înștiințară că lydianul trăia încă. Cambyses spuse că era peste măsură de fericit că Cresus se află în viață, dar că acelora care

îi crușascră viața n-o să le meargă bine, ci vor fi uciși. Și regele se ținu de cuvînt.

XXXVII Cambyes săvîrși, așadar, multe asemenea fapte de nebunie împotriva perșilor și a celor ce-i erau aliați. Pe cînd se găsea la Memfis, deschise pînă și morminte vechi și cercetă morții ¹⁰⁸; între altele, a pătruns într-un templu al lui Hephaistos și a rîs cu hohote cînd a văzut statuia zeului – căci seamănă grozav de mult cu acei pataici ¹⁰⁹ pe care fenicienii îi așază la prora triremelor lor. Pentru cine n-a avut prilejul să-i vadă, am să dau o lămurire : pataicii sînt asemenea piticilor. Cambyes a intrat pînă și în templul cabirilor ¹¹⁰, unde nu este iertat de lege să între nimeni altul decît preotul ; statuile de acolo le-a mai și ars, după ce le-a luat în rîs și bătaie de joc. Aceste statui sînt aidoma cu cele ale lui Hephaistos ; despre cabiri se spune doar că ar fi copiii zeului.

XXXVIII Pentru mine nu mai există nici o îndoială că regele era curat nebun ; altminteri n-ar fi cutezat el să-și bată joc, cum și-a bătut, de cele sfinte și de datinile strămoșești. Dacă s-ar găsi cineva care să-i pună pe toți oamenii din lume să-și aleagă cele mai bune datini din cîte se află pe pămînt, fiecare – după o chibzuire îndelungată – le-ar alege tot pe-ale lui ; într-atît sînt încredințați toți că obiceiurile lor sînt cu adevărat cele mai bune. Nu este deci cu puțință ca altcineva decît un nebun să ia în rîs astfel de lucruri. Că într-adevăr așa judecă cu privire la legiurile lor toți oamenii, se poate dovedi, printre numeroase alte mărturii, și prin următoarea încercare : pe timpul domniei lui Darius, regele, chemîndu-i la sine pe elenii care se găseau în preajma lui, îi întrebă în schimbul cărei sume de bani s-ar arăta gata să-și mănince părinții cînd aceștia vor muri ; ei răspunseră că nici în ruptul capului n-ar face așa ceva. Darius chemă apoi pe acei indieni cărora le zice callați ¹¹¹, și care-și mănîncă părinții și îi întrebă – elenii fiind de față și lămuiriți prin tîlmaci de cele ce se vorbeau – cam pentru ce sumă de bani ar primi să-și ardă părinții săvîrșiți din viață. Indienii începură să se văicărească cu glas mare și-l rugară pe rege să rostească pe dată vorbe aducătoare de noroc. Iată prin urmare care este firea lucrurilor ; Pindar,

după cîte judec eu, a avut deplină dreptate cînd a zis că „legea strămoşască este stăpîna tuturor“ ¹¹².

XXXIX În timp ce Cambyses se lupta în Egipt, lacedemonienii porniră şi ei cu război împotriva insulei Samos şi a lui Polycrates ¹¹³, fiul lui Aiakes, care pusese stăpînire pe Samos, după ce-l răsculase. Dintru început, Polycrates, împărţindu-şi stăpînirea în trei ¹¹⁴, domni împreună cu fraţii săi, Pantagnotos şi Syloson ; apoi însă, ucigîndu-l pe primul şi alungînd pe Syloson, care era mai tînăr, se făcu stăpîn peste toată insula şi, odată stăpîn, încheie prieteşug cu Amasis, regele Egiptului ¹¹⁵ ; acestuia îi trimise daruri şi primi în schimb altele de la el. După puţină vreme, puterea lui Polycrates crescuse iute şi faima ei se răspîndi atît în Ionia cît şi în restul Elladei. Oriunde-i poftea inima să-şi îndrepte armele totul îi mergea de minune. În slujba sa stăteau cincizeci de pentecontere ¹¹⁶ şi o mie de arcaşi ; prădăciunile ce le făcea se abăteau asupra tuturor, fără alegere. „Unui prieten – obişnuia el să spună – îi faci mai mare plăcere cînd îi dai înapoi ceea ce i-ai luat, decît dacă nu-i iei de la început nimic“.

Stăpînirea lui Polycrates se întinse peste multe insule şi peste multe cetăţi de pe uscat ¹¹⁷ ; printre altele, învingîndu-i pe mare pe lesbienii care săriseră în ajutorul milesienilor ¹¹⁸ cu toată puterea lor, îi făcu robi. Aceştia au fost cei care sub povara lanţurilor au săpat întregul mare şant, care înconjoară zidul din Samos.

XL Lui Amasis însă nu-i scăpa faptul că lui Polycrates îi mergea aşa de bine şi norocul acestuia îl puse pe gînduri. Cum tiranului îi sundea norocul din ce în ce mai mult, Amasis îi scrisese într-o scrisoare următoarele cuvinte pe care i le trimise în Samos : „Amasis grăieşte astfel către Polycrates : plăcut lucru este să afli că unui prieten şi aliat toate îi merg din plin, mie însă marile tale izbînzii nu-mi plac, căci ştiu prea bine cît de pizmaşă este divinitatea ¹¹⁹. Eu, pentru mine însumi şi pentru cei cărora le port de grijă, doresc mai degrabă în unele împrejurări izbîndă, iar într-altele, înfrîngere – ca astfel să trec prin viaţă gustînd şi din binele şi din amarul ei, decît să mă bucur de noroc în toate. Într-adevăr, din cîte am auzit, nu ştiu pe nimeni

căruia să-i fi mers totul strălucit și care pînă la urmă să nu fi sfîrșit prost, nimicît cu desăvîrșire. Tu, acum, ascultă-mă pe mine și, pentru binele de care te bucuri, fă ce te sfătuiesc eu : caută să găsești care anume lucru ar avea mai mult preț în ochii tăi și care, dacă s-ar pierde, ți-ar îndurera mai cumplit inima ; acel lucru ia-l și zvîrle-l în așa fel, încît niciodată oamenii să nu mai dea de el. Iar dacă și după această încercare norocul tău tot nu va fi întrerupt de necazuri, atunci cată de îndreaptă lucrurile tot așa cum te-am învățat“.

XLI După ce Polycrates citi aceste cuvinte și rămase incredințat în mintea lui că Amasis îi dădea un sfat bun, se gîndi mult după care din sculele lui de preț ar simți mai multă părere de rău dacă s-ar întîmpla s-o piardă ; gîndindu-se bine, în cele din urmă găsi ; el purta un inel cu pecete făcut dintr-o piatră de smaragd prinsă în aur. Inelul ieșise din mîna meșterului Theodoros din Samos, fiul lui Telecles ¹²⁰. Hotărînd să se despartă de acest inel, iată ce făcu : se urcă pe o penteconteră încărcată cu oameni și apoi porunci ca vasul să se îndrepte spre larg. Cînd se îndepărtă simțitor de coasta insulei, scoțîndu-și inelul de pe deget, în văzul tuturor celor din jur, îl azvîrli în mare. După aceea se îndepărtă și, ajuns acasă, cunoscă ce este mîhnirea.

XLII A cincea sau a șasea zi după cele petrecute, iată ce se întîmplă : un pescar, prinzînd un pește mare și frumos, socoti de cuviință să-l înfățișeze în dar lui Polycrates ; aducîndu-și ploconul pînă la porțile palatului, spuse că dorește să meargă să-l vadă pe Polycrates. După ce tiranul îi încuviință cererea, pescarul, dîndu-i peștele, rosti următoarele : „O rege, cînd am prins un astfel de pește, n-am socotit că se cade să-l duc la tîrg, măcar că trăiesc numai de pe urma brațelor mele. Am crezut că e potrivit numai pentru tine și rangul tău ; iată de ce ți l-am adus ție, ca să-l primești în dar“. Polycrates, bucurîndu-se la auzul acestor cuvinte, îi răspunse așa : „Ai făcut foarte bine ce ai făcut, și-ți sînt îndoit recunoscător – și pentru cuvinte, și pentru dar ; te poftesc să vii la mine la cină“. Pescarul, foarte măgulit de cîntea ce i-o arăta tiranul ¹²¹, se duse acasă ; între timp, slugile, cînd au despicat peștele, găsiră în măruntaie

inelul lui Polycrates ; înminindu-i inelul, îi spuseră cum l-au găsit. Acesta, rămînînd încredințat că se întîmplase o minune cerească, scrise pe un sul de papirus toate cîte le făcuse el și cele ce i se întîmplaseră și, după ce termină de scris, trimise sulul în Egipt.

XLIII Amasis, cînd a citit scrisoarea ce-i sosise din partea lui Polycrates, a priceput că era cu neputință unui muritor să abată pe un semen al său de la soarta ce-l așteaptă ¹²² și că Polycrates, norocos în toate, care găsea pînă și ce zvîrlise, n-avea s-o sfîrșească bine. De îndată îi trimise la Samos un sol cu vestea că înțelege să desfacă prieteșugul ce-i lega. Amasis se purta astfel fiindcă nu voia să-l doară în suflet, așa cum s-ar fi convenit pentru un prieten ce-i era și aliat, atunci cînd nenorociri mari și grele s-ar abate asupra lui Polycrates.

XLIV Împotriva acestui Polycrates, norocos într-^u toate, își îndreptară armele lacedemonienii, la chemarea acelor samieni care, ceva mai tîrziu, au întemeiat cetatea Cydonia din Creta ¹²³.

Polycrates, cu cîtva timp mai înainte, trimisese o solie la Cambyses, fiul lui Cyrus, care strîngea oaste ca să cotopească Egiptul, cu rugămintea să trimită și la el în Samos să ceară oști ¹²⁴. Cambyses, luînd cunoștință de dorința lui Polycrates, plin de bucurie, grăbi spre Samos o solie care să-l roage pe Polycrates să-i trimită în întîmpinare corăbii cu oaste atunci cînd se va îndrepta spre Egipt. Polycrates, alegînd dintre cetățeni pe cei pe care-i bănuia cu osebite că ar fi în stare să se răscoale, îi trimise pe patruzeci de trireme ¹²⁵, împărțîșindu-i lui Cambyses voința sa de a nu-i mai vedea niciodată înapoi.

XLV Unii zic că samienii trimiși de Polycrates n-ar fi ajuns în Egipt, ci că, pe cînd se aflau în apele insulei Carpathos, s-au sfătuit între ei și au găsit că cel mai nimerit e să nu meargă mai departe. După alții, ei ar fi ajuns în Egipt, de unde însă au izbutit să fugă, deși erau păziți. Apropiindu-se ei iarăși de Samos, Polycrates le ieși înainte însoțit de corăbii și-i înfruntă într-o bătălie pe mare. Cum pribegii care se întorceau se spune că au fost învingători, ei coborîră pe insulă, dar acolo fură înfrinți într-o luptă pe uscat, în urma căreia au

plecat pe mare spre Sparta. Sînt și unii care povestesc că, dimpotrivă, cei reîntorși din Egipt l-ar fi învins pe Polycrates, dar spusele acestora le cred lipsite de temei. Este neîndoielnic că ei n-ar fi avut nevoie să se roage de spartani să le sară în ajutor, dacă ar fi fost singuri în stare să-l răpună pe Polycrates. Atară de asta, cum s-ar putea crede că Polycrates, care avea în slujba sa numeroasă oștine de mercenari tocmiți, și arcași dintre localnici, să fi fost învins de acei samieni care se reîntorceau, atît de puțini la număr ¹²⁷? Cît despre acei dintre cetățeni care se aflau sub stăpînirea lui Polycrates, tiranul le ținea copiii și nevestele la un loc, ca ostateci, închiși în adăposturile corăbiilor ¹²⁸, gata să-i ardă cu adăposturi cu tot dacă aceștia, trădîndu-l, ar fi trecut de partea celor care se întorceau.

XLVI Cînd samienii alungați de Polycrates sosiră la Sparta, înfățișîndu-se arhonților ¹²⁹, vorbiră îndelung, ca unii care-și sprijină ruga cu toată hotărîrea. După prima înfățișare, spartanii le atraseră samienilor luarea aminte că au uitat tot ce aceștia au spus la început și că n-au înțeles nimic din cele ce-au urmat ¹³⁰. După aceea, la a doua înfățișare, samienii n-au mai grăit nimic alt, decît doar, aducînd cu ei un sac, ziseră: „Sacul nu mai are făină“. Arhonții răspunseră că și cuvîntul *sac* era de prisos. Cu toate acestea, găsiră cu cale să le dea ajutorul cerut ¹³¹.

XLVII Ca urmare, spartanii se pregătiseră și porniră înarmați împotriva insulei Samos, după cîte spun samienii, plătînd o datorie de recunoștință, căci odinioară și samienii îi ajutaseră cu corăbii împotriva messenienilor ¹³². Dacă dăm crezare spartanilor, aceștia spun că n-au pornit războiul numai ca să răzbune pe cei care le ceruseră ajutorul, ci mai ales din dorința de a pedepsi furtul craterului pe care ei i-l trimiseseră lui Cresus ¹³³, și al pieptarului trimis lor în dar de Amasis, regele Egiptului ¹³⁴. Acest pieptar, pe care samienii îl răpiseră un an înainte de isprava asemănătoare cu craterul, era din pînză de in, înflorit în țesătură cu nenumărate chipuri, împodobit cu aur și bumbac. Fiecare fir în parte din acest pieptar stîrnește uimire, căci, deși subțire, în împletitura lui intră alte trei sute

şaizeci de fire de tort, care toate pot fi văzute cu ochiul liber ¹³⁵. Pieptarul este aidoma celui închinat de Amasis zeiţei Athena de la Lindos ¹³⁶.

XLVIII Corintienii ajutară şi ei cu multă râvnă să se pornească războiul împotriva Samosului, căci şi faţă de ei samienii făptuiseră o nelegiuire, anume cu o generaţie ¹³⁷ înaintea acestui război, cam pe aceeaşi vreme când se întâmplase şi furtul craterului, Periandros, fiul lui Kypselos, trimisese lui Alyattes, la Sardes ¹³⁸, trei sute de băieţi ai fruntaşilor din Corcyra ca să fie scopiţi. Corintienii primiră însărcinarea să ducă băieţii în Lydia. Făcînd un popas la Samos, samienii au aflat dedesubturile călătoriei spre Sardes şi, mai întii, i-au învăţat pe băieţi să atingă cu mîna sanctuarul zeiţei Artemis ¹³⁹, iar după aceea n-au mai îngăduit ca cei puşi sub ocrotirea zeiţei să mai fie smulşi din sanctuar ; corintienii, încetînd atunci să le mai dea de mîncare băieţilor, samienii au înfiinţat o sărbătoare, pe care o ţin pînă azi încă, cu aceleaşi rituri. Atîta vreme cît băieţii au rămas sub ocrotirea lor, ei alcătuiră coruri de fete şi flăcăi, şi, cînd fură gata, decretară prin lege că, de îndată ce se lasă noaptea, corurile aveau îndatorirea să ducă cu sine plăcinte cu susan şi miere ¹⁴⁰ – aşa ca băieţii corcyrienilor, smulgîndu-le plăcintele din mînă, să aibă ce mîncă. Lucrurile s-au repetat pînă cînd corintienii, paznicii tinerilor corcyrieni, şi-au luat tălpăşiţa, lăsîndu-i pe aceştia la voia întîmplării. Pe băieţi i-au adus înapoi la Corcyra marinari samieni ¹⁴¹.

XLIX Dacă, la moartea lui Periandros ¹⁴² ar fi domnit cumva buna înţelegere între corintieni şi corcyrieni, corintienii n-ar fi luat parte la războiul împotriva Samosului tocmai din această pricină. Aşa cum stăteau însă lucrurile, şi atunci, ca mereu de altfel de cînd colonizaseră Corcyra ¹⁴³, se aflau în mare duşmănie cu cei din insulă. Iată de ce corintienii le purtau pică samienilor. Se spune că numai din răzbunare i-ar fi trimis Periandros la Sardes pe băieţii aleşi din casele fruntaşe din Corcyra ca să fie scopiţi ; duşmănia a fost dezlănţuită de corcyrieni, care săvîrşiseră faţă de el o faptă cumplită.

L După ce Periandros o ucisese pe Melissa ¹⁴⁴, soția sa, o altă întâmplare nefericită, pe care am s-o povestesc îndată, veni să se adauge celei dintii.

Tiranul avusese cu Melissa doi băieți ¹⁴⁵; unul se făcuse de șaptesprezece, iar celălalt de optsprezece ani. Chemînd la sine pe acești copii, bunicul lor din partea mamei, Procles, care era tiran în Epidauros, le-a arătat o mare dragoste, cum era și firesc să arate față de feciorii fiicei sale. Cînd veni ceasul despărțirii, bunicul le spuse, pornindu-i la drum: „Băieți, știți voi oare cine este ucigașul mamei voastre?” Băiatul mai mare n-a luat de loc în seamă aceste cuvinte, cel mai mic însă, care se numea Lycophron, se mîhni așa de mult auzindu-le, încît, după ce sosi la Corint, nu mai grăi nici un cuvînt către tatăl său, pe care-l știa de ucigașul maică-sii, nici nu-i mai răspundea cînd acesta îi vorbea, ci rămase cu desăvîrșire mut la întrebările tiranului. Pînă la urmă, ieșindu-și cu totul din fire, Periandros l-a izgonit de acasă.

LI După ce-și alungă fiul, Periandros începu a trage de limbă pe cel mai mare, cam ce le spusese bunicul lor. Băiatul îi povestea într-una cît de bine și prietenos îi primise bunicul; totuși, de acele cuvinte pe care Procles le rostise la plecarea lor, nu-și mai amîntea nimic, deoarece le uitase.

Periandros însă își zise că era peste poate ca bunicul să nu le fi băgat ceva în cap și-l hărțuia într-una pe băiat cu întrebările; în cele din urmă, acesta își aduse aminte de cuvintele lui Procles și i le împărtăși. Tiranul trecu la răboj cele ce aflase și – cum voia să se arate neînduplecat – trimise un crainic, acolo unde se afla fiul cel alungat, cu poruncă ca gazdele să nu-l mai primească în casa lor. Băiatul, cînd era alungat dintr-o casă, se ducea la alta, dar era gonit și de acolo, fiindcă Periandros amenința pe cei care-l primeau și le punea în vedere să-l dea afară. Izgonit de pretutindeni, el trecea din casa unui prieten în casa altuia, și aceștia, cu toată teama, îl primeau, încă privindu-l ca pe fiul lui Periandros,

LII În cele din urmă, Periandros dădu de știre că acela care l-ar primi pe Lycophron în casa lui sau ar sta de vorbă cu el va trebui să plătească în bani o pedeapsă sacră închi-

nată lui Apollo, hotărînd și la cît se ridica plata. Din aceea clipă, adică de la strigarea poruncii, nimeni nu mai voi să stea de vorbă cu Lycophron, nici să-l mai primească în casă ; de altfel, băiatul crezu că nu e nimerit să încalce opreliștea ; răbdînd din răspuseri, se învîrtea de colo pînă colo, cutreierînd pe sub portice. În cea de-a patra zi, lui Periandros, zărindu-murdar și lihnit de foame, i se făcu milă de el. Mai potolindu-și supărarea, se apropie de băiat și-i vorbi așa : „Fiule, ce crezi tu că este mai de dorit : s-o duci mereu ca acum, sau să moștenești puterea și avuțiile pe care le am eu astăzi, dacă te arăți ascultător față de tatăl tău ? Tu, care ești fiul meu, menit să domnești peste Corintul cel fericit ¹⁴⁶, ți-ai ales o viață de pribegie pentru că te împotrivești și te arăți cu minie tocmai față de cine se cuvine cel mai puțin s-o faci ! Dacă o nenorocire s-a întîmplat în casa noastră, în urma căreia supărarea ți-a încolțit în suflet împotriva mea – nenorocirea mie mi s-a întîmplat și asupra mea a căzut, cu atît mai mult cu cît eu sînt făptașul. Acum – după ce ai simțit pe pielea ta dacă e mai bine să stîrnești pizmă decît milă, ai învățat ce înseamnă să faci pe supăratul față de părinți și cei mai mari ca tine – întoarce-te acasă“. Periandros căuta prin astfel de cuvinte să-l înduplece pe copilandru, dar Lycophron nu răspunse nimic altceva tatălui său decît doar că era acum dator să plătească zeului despăgubirea sacră pentru că intrase în vorbă cu el. Periandros, înțelegînd că ura băiatului este neîmpăcată și de neînvins, îl alungă din ochii lui, trimițîndu-l pe o corabie la Corcyra, care pe vremea aceea se afla sub stăpînirea lui ¹⁴⁷. După ce-și îndepărtă băiatul, Periandros făcu război socrului său Procles, pe care-l socotea drept adevăratul vinovat al amărăciunilor prin care trecea. Cucerind Epidaurul, prinse pe Procles și-l luă prizonier.

LIII Timpul se scurse. Periandros începu să îmbătrînească și să-și dea seama că nu mai este în stare să aibă sub ochii lui și să urmărească îndeaproape toate treburile țării. Atunci, trimise la Corcyra să-l cheme îndărăt pe Lycophron, cu gîndul de a-l face părtaș la domnie, căci în fiul lui mai mare ¹⁴⁸ nu avea nici o nădejde, știindu-l cam slab de minte.

Lycophron nu-l invrednici pe sol cu vreun răspuns. Perian-

dros însă, ținînd să-l recîştige, trimise iarăși după el, de astă dată pe sora băiatului, adică chiar pe fiica sa, cu gîndul că îi va da fetei mai multă ascultare. Sosind la Corcyră, fata îi vorbea așa : „Copil drag, vrei mai degrabă ca puterea să încapă pe mîini străine și casa părintească să se destrame, decît, plecînd de aici, să fii tu stăpîn ? Hai, întoarce-te acasă și încetează de a te pedepsi singur. Îndărătnicia ta e rău sfetnic ; nu căta să îndrepti răul cu rău ¹⁴⁹. Înaintea dreptății cîştigate prin judecată, mulți pun buna învoială ; pe de altă parte, mulți înaintea noastră, urmărind bunuri din partea mamei, le-au pierdut pe ale tatălui. Puterea unui tiran este un lucru șubred ; mulți tinjesc după ea, și pe urmă nu uita că bătrînul a trecut de floarea vîrstei. Nu lăsa altora cele ce sînt ale tale“. Ea, învățată de taică-său, îi spunea lui Lycophon cuvintele cele mai nimerite ca să-l înduplece, dar băiatul, în răspunsul ce-l dădu, zise că nu se va întoarce niciodată la Corint atîta vreme cît îl va ști pe taică-său în viață. Cînd fata aduse această veste, Periandros trimise pentru a treia oară un crainic, hotărît fiind să meargă el la Corcyră, și-l pofti pe fiul lui să vină la Corint, ca să primească din mîinile lui domnia. Băiatul, arătîndu-se gata de a primi schimbul, Periandros se pregăti să se imbarce pentru Corcyră, iar băiatul pentru Corint. Corcyrîenii însă, aflînd despre înțelegerea dintre cei doi, ca nu cumva Periandros să vină în țara lor, l-au ucis pe tînăr ¹⁵⁰. În urma acestui omor a vrut Periandros să se răzbune pe corcyrîeni.

LIV Spartanii sosiră cu multe corăbii și împresurară Samosul ¹⁵¹. În cursul unui atac împotriva zidului înconjurător, năvălind asupra turnului care se ridică spre mare ¹⁵², în fața intrării într-o margine a orașului ¹⁵³ le ieși înainte însuși Polycrates, ajutat de o oaste numeroasă, iar spartanii fură respinși. Între timp, din partea turnului de sus ¹⁵⁴, care se înalță pe murea unui deal, ieșiră la luptă mercenarii și o mulțime de cetățeni chiar din cetatea Samosului. Încăierîndu-se cu spartanii, după puțină vreme o luară îndărăt la goană ; spartanii îi sfîrtecă în bucăți.

LV Dacă în ziua aceea toți spartanii cîți au fost atunci de față ar fi urmat pilda lui Archias și Lycopes, Samosul ar fi

căzut. Archias și Lycopes au fost singurii care, urmărind îndeaproape pe samieni, i-au fugărit pînă dincolo de ziduri ; tăindu-li-se însă întoarcerea, aceștia au pierit în cetatea samienilor. Eu însumi am întîlnit la Pitane ¹⁵⁵ pe un alt Archias, nepot al celui dintîi (căci ținea de același dem), fiu al lui Samios, fiul lui Archias, care prețuia pe samieni mai mult decît pe toți ceilalți străini, și care povestea că tatălui său i s-a dat numele de *Samios*, deoarece bunicul lui, Archias, murise ca un viteaz la Samos. El mai povestea că-i prețuia pe samieni din pricină că samienii l-au îngropat pe bunicul său cu mare cinste ¹⁵⁶ pe cheltuiala statului ¹⁵⁷.

LVI Spartanii, împlinindu-se patruzeci de zile de cînd împresurau Samosul, cum nu înaintau de fel, se întoarseră îndărăt în Pelopones. S-a zvonit, dar fără nici un temei ¹⁵⁸, că Polycrates ar fi bătut o mulțime de bani de plumb poleiți cu aur, că, amăgindu-i pe spartani, le-ar fi dat acești bani și că numai astfel aceștia s-au hotărît să plece, primind banii. Așa s-a desfășurat primul război pe care spartanii doriene ¹⁵⁹ l-au făcut în Asia.

LVII Acei dintre samieni care luptaseră împotriva lui Polycrates, băgînd de seamă că spartanii sînt pe cale să-i părăsească, au plecat și ei pe mare spre insula Siphnos ¹⁶⁰. Ei n-aveau nici un ban, iar pe acea vreme treburile în Siphnos erau deosebit de înfloritoare ; localnicii erau cei mai avuți dintre insulari, deoarece pe insula lor se aflau mine de aur și argint într-atîta de bogate, încît numai din a zecea parte a bogățiilor ce le scoteau au închinat la Delfi un tezaur care nu-și găsește perechea printre cele mai bogate de acolo ¹⁶¹ ; în fiecare an, ei își împărțeau frățește cîștigul scos din mine. Pe vremea cînd au făcut tezaurul, au întrebat oracolul dacă se vor bucura timp îndelungat de bunurile ce le aveau acum la îndemîină. Pythia le dădu următorul răspuns :

Cînd pritaneul în Siphnos alb aveți să-l vedeți,
Și cînd agora cu marmură albă s-o îpodobi,

Fi-va atunci nevoie de-un om cu mintea întreagă,
Care să strige : feriți-vă de capcana de lemne
Și de un roșu crainic...

La vremea aceea se nimerise ca piața publică și pritaneul siphnienilor să fie gata împodobite cu marmură de Paros ¹⁶².

LVIII Cei din Siphnos însă n-au fost în stare să înțeleagă oracolul nici atunci când a fost dat, nici când au sosit samienii. Samienii, de cum s-au apropiat de țărmurile insulei, au pornit înaintea lor o singură corabie, care ducea o deputație în oraș. În vechime, toate vasele erau vopsite cu roșu ¹⁶³, și tocmai acesta era lucrul de care Pythia îi prevenise pe cei din Siphnos : să se ferească de oastea de lemn și de crainicul roșu. Solii, când sosiră, îi rugară pe localnici să le împrumute zece talanți ; siphnienii însă nu se învoiră să dea împrumutul și atunci samienii începură să le prade ogoarele. La această veste, cei din Siphnos puseră de îndată mîna pe arme și, încăierîndu-se cu dușmanii, fură înfrinți în luptă. Samienii tăiară multora dintre ei calea spre oraș. În aceste împrejurări, învingătorii cerură de la siphnieni o sută de talanți.

LIX În schimbul acestor bani, samienii cumpărară de la hermioni insula Hydrea, în apropierea Peloponesului, pe care o dădură troizenilor ¹⁶⁴ pe seamă, iar ei înșiși întemeiară Cydonia în Creta ¹⁶⁵, deși nu-și îndreptaseră cu aceste gînduri pînzele spre Creta, ci numai din dorința de a-i alunga din insulă pe zacynthieni. Totuși, samienii rămaseră pe meleagurile acelea vreme de cinci ani, propășind într-atît, încît incintele sacre care se mai văd și azi în Cydonia și templul zeiței Artemis-Dictys ¹⁶⁶, ei le-au zidit. Într-al șaselea an însă, egiptenii îi învinseră într-o luptă pe mare ¹⁶⁷ și îi făcură robi cu ajutorul cretanilor ; egiptenii retezară prorele navelor samiene, care înfățișau un cap de porc mistreț ¹⁶⁸, și le închinară în dar Athenei, în templul ce-l are la Egina ¹⁶⁹. Egiptenii făcură toate acestea fiindcă aveau o veche răfuială cu samienii : pe vremea domniei la Samos a lui Amphicrates ¹⁷⁰, samienii au fost cei dinții care au cotropit Egina, pricinuind locuitorilor multe pagube, deși la rîndul lor au îndurat destule. Aceasta a fost pricina dușmăniei.

LX Dacă m-am întins mai mult decît ar fi trebuit asupra samienilor, am făcut-o pentru că ei au săvîrșit trei din cele mai mari lucrări făcute cîndva de eleni¹⁷¹. Într-un munte înalt¹⁷² de 150 de orgyii, au săpat, începînd de la poalele muntelui, un tunel cu două guri. Tunelul are în lungime șapte stadii, este înalt și lat de opt picioare. De-a lungul întregulu tunel e săpat un alt șanț, adînc de douăzeci de coți și lat de trei picioare ; pe calea aceasta, prin niște țevi, se aduce pînă la oraș apă curgătoare de la o fîntînă bogată în izvoare¹⁷³. Tunelul a fost făcut de arhitectul Eupalinos din Megara, fiul lui Naustrophos. Aceasta este însă numai una din cele trei lucrări; cea de-a doua este un dîg înaintînd în mare în jurul portului¹⁷⁴, cu o adîncime de douăzeci de orgyii și o lungime de mai bine de două stadii ; cea de-a treia este un templu, cel mai mare din toate cîte le-am văzut vreodată¹⁷⁵ ; cel dintîi arhitect al acestei clădiri a fost un localnic, Rhoicos, fiul lui Phileus¹⁷⁶. Din pricina acestor lucrări m-am întins ceva mai mult asupra samienilor.

LXI Pe cînd Cambyes, fiul lui Cyrus, își pierdea vremea prin Egipt și înnebunea tot mai rău, doi magi, frați între ei, se răzvrătiră împotriva lui¹⁷⁷. Pe unul din ei, Cambyes îl lăsase ca intendent al palatelor regești. Tocmai acesta a fost cel care s-a răzvrătit, după ce a aflat de moartea lui Smerdis, de felul cum era tănuț omorul și cît de puțini perși știau de el, în vreme ce mulțimea îl credea pe Smerdis încă în viață. În aceste împrejurări, punînd la cale ce voi povesti îndată, a uneltit împotriva puterii regești. Magul avea un frate, care, cum am spus mai sus, se răsculase o dată cu el, foarte asemănător la chip cu Smerdis¹⁷⁸, fiul lui Cyrus, pe care-l ucisese Cambyes, tocmai fiindcă-i era frate ; acesta, nu numai că semăna leit la înfățișare cu Smerdis, dar purta și același nume, adică tot Smerdis. Magul Patizeithes¹⁷⁹ îl încunoștință dar pe fratele său de toate cîte avea să urzească în folosul lui și-l ridică pe tron. După această ispravă, trimise crainici în toate părțile, precum și în Egipt, ca să dea oștilor de știre că de aici înainte aveau să-i dea ascultare lui Smerdis, fiul lui Cyrus, și nu lui Cambyes.

LXII Toți ceilalți crainici vestiră schimbarea, iar cel rînduit să meargă în Egipt, întîlnind pe Cambyes și oastea lui în

Agbatana¹⁸⁰ Syriei, dădu glas poruncilor magului așezându-se în mijlocul taberei. Cambyses auzi cuvintele crainicului și, incredințat că spunea adevărul și că el fusese trădat de Prexaspes (anume că, trimis de el pentru a-l ucide pe Smerdis, Prexaspes nu înfăptuise omorul), uitându-se în ochii acestuia, grăi : „Prexaspes, așa mi-ai îndeplinit porunca ?” Iar sfetnicul îi răspunse : „Doamne, nu poate fi adevărat că Smerdis, fratele tău, s-ar fi răzvrătit împotriva-ți și nici nu-i cu putință să mai ai pe viitor vreo pricină de sfadă cu acest om, nici mare, nici mică ; cu însumi, după ce am săvârșit cele ce mi-ai poruncit, l-am îngropat chiar cu mâinile astea. Dacă însă cumva morții învie, apoi așteaptă-te să se scoale din mormînt și medul Astyages ; dacă lucrurile merg ca mai înainte, din partea fratelui tău nu te va mai supăra nimeni și nimic. Acum, părerea mea este să-l urmărim pe crainic și, după ce-l vom ajunge, să-l cercetăm din partea cui ne poruncește în fața tuturor să dăm ascultare regelui Smerdis“.

LXIII La auzul acestor cuvinte ale lui Prexaspes, care-i plăcură regelui, crainicul fu urmărit pe dată și adus înapoi. Cînd sosi, Prexaspes îl întrebă precum urmează : „Omule, spui că vii ca trimis din partea lui Smerdis, fiul lui Cyrus ; după ce ai să ne dezvălui adevărul, umblă sănătos. Acuma, care din două : însuși Smerdis ți s-a înfățișat în fața ochilor și ți-a dat poruncile acestea sau vreunul din cei ce-l slujesc ?” Solul răspunse : „Eu pe Smerdis, fiul lui Cyrus, nu l-am mai văzut niciodată de cînd regele Cambyses a purces spre Egipt ; mie poruncile mi le-a dat magul pe care Cambyses l-a lăsat să-i vegheze palatul ; acesta mi-a spus însă că Smerdis fiul lui Cyrus este cel care mi-a poruncit să grăiesc față de voi cele ce știți“. Solul nu spunea altceva decît curatul adevăr. Atunci Cambyses zise : „Prexaspes, tu, ca un om de treabă ce ești, ai înfăptuit poruncile date și, desigur, ești în afară de orice învinuire. Dar cine oare dintre perși s-a răzvrătit împotriva mea, însușindu-și numele lui Smerdis ?” Prexaspes îi răspunse : „Eu, o rege, cred că am prins firul lucrurilor. Cei care s-au ridicat împotriva-ți sînt magii, adică Patizeithes, pe care l-ai lăsat să aibă grijă de casa ta, și fratele lui, Smerdis“.

LXIV De cum auzi Cambyses numele de Smerdis, fu izbit de adevărul celor grăite de Prexaspes și al visului ce-l avusese — cînd în somn i se păruse că-i venise veste că Smerdis șade pe tron și atinge cerul cu creștetul capului. Dîndu-și seama că zadarnic îl făcuse pe fratele său să piară, începu să-l plîngă amar; după ce-și plînsese și ochii din cap și gemu din greu asupra în tregii nenorociri care se întîmplase, sări pe cal cu gîndul să se năpustească cu oastea ce o avea asupra magului din Susa. În clipa cînd se avînta în șa, vîrful tecii în care era băgat pumnalul¹⁸¹ ce purta se desprinsese și căzu. Tăiușul, rămas gol, îi străpunse coapsa. Rănit tocmai în același loc unde el însuși îl lovise cîțva timp mai înainte pe Apis, zeul egiptenilor, și înțelegînd că era lovit de moarte, Cambyses întrebă care era numele localității în care se afla. Cei din jurul lui îi răspunseră : Agbatana. Să ne aducem aminte că lui Cambyses încă mai înainte vreme oracolul din orașul Buto îi prezisese că-și va sfîrși zilele în Agbatana. Regele înțelesese atunci că se vî săvîrșă din viață de bătrînețe la Agbatana în Media, în mijlocul tuturor avuțiilor lui ; oracolul însă pomenise de Agbatana Syriei. De îndată ce află numele orașului, copleșit de mîhnirea pricinuită de mag și de durerea rănii, se cumînți ca prin farmec. Înțelegînd ce voia să spună oracolul, strigă : „Aici e scris să moară Cambyses, fiul lui Cyrus !“

LXV Atît grăi el atunci. Ceva mai tîrziu, cam după douăzeci de zile, porunci să fie chemați cei mai dî vază din perși, cîți se aflau acolo, și le spuse următoarele : „Perși, mă văd silit de împrejurări să vă dezvălui cel mai tînuit lucru din toate cîte mă privesc. Pe cînd eram încă în Egipt, am avut în vis o vedenie, n-aș mai fi avut-o ! Se făcea că un sol venit de acasă m-a vestit că Smerdis, așezat pe tronul regesc, atingea cerul cu capul. Temîndu-mă ca nu cumva să fiu despuiat de putere de frate-meu, am trecut la fapte cu prea multă grabă și prea puțină înțelepciune. Din nefericire, nu-i dat omului să ocolească ceea ce e hărăzit să se întîmple. Nocugetatul de mine l-am și trimis pe Prexaspes la Susa să-l ucidă pe Smerdis. După ce această cumplită nenorocire s-a săvîrșit, trăiam liniștit, fără

teamă că, după înlăturarea lui Smerdis, s-ar mai putea ivi altcineva care să se scoale împotriva mea. M-am înșelat cumplit asupra celor ce aveau să vină. Am ajuns ucigaș de frate, fără să fi fost nevoie, și cu toate acestea tot n-am scăpat să fiu lipsit de domnie... căci era vorba despre magul Smerdis, pe care cerul mi l-a arătat în vedenia din vis că avea să se răzvrătească împotriva-mi. Totuși, fapta am săvârșit-o, iar voi să cugetați bine că Smerdis, fiul lui Cyrus, nu mai e printre voi. Deocamdată magii au uzurpat domnia, magul pe care l-am lăsat să vegheze peste bunurile palatului și cu fratele lui, Smerdis. Acel care ar fi trebuit cu osebire să mă răzbune acum, când am avut de răbdad sfruntarea nerușinată a magilor – acela a pierit de o soartă crudă chiar de mîna celor mai de aproape. Pentru că el nu mai este, nu-mi rămîne altceva de făcut, o perși, decît datoria din urmă : să vă încredințez vouă ultimele mele dorințe acum când viața mi se stinge. Las cu limbă de moarte, în grija voastră a tuturor, și mai ales a acelor Ahemenizi care sînt de față, în numele zeilor ocrotitori ai acestui regat¹⁸², să nu îngăduiți cumva ca stăpînirea să se întoarcă iarăși la mezi. Dacă prin viclenie au dobîndit-o, apoi tot prin viclenie să le-o smulgeți din mîini ; iar dacă prin putere o păstrează, atunci trebuie să le fie smulsă cu o putere și mai vîrtoasă. Dacă veți îndeplini cele ce vă cer, pămîntul să vă dea roadă bogată, femeile și turmele să zămislească mereu și pururea să vă bucurați de libertate ! De veți scăpa însă stăpînirea și nici nu vă veți strădui s-o păstrați – vă blestem ca cele ce v-am urat să iasă tocmai pe dos ! Și afară de acest blestem, facă-se ca sfîrșitul fiecărui pers să fie așa cum a fost al meu !” Rostind aceste cuvinte, Camby-ses își plîngea nefericita lui soartă.

LXVI Perșii, cînd își văzură regele plîngînd, își sfîșiară cu toții hainele și se puseră pe bocet și tînguire. După aceasta, osul rînitului începu să se macine, coapsa să putrezească repede, și astfel se sfîrși cu Camby-ses, fiul lui Cyrus¹⁸³, care domnise cu totul șapte ani și cinci luni, fără să lase nici un fel de urmaș, nici parte bărbătească, nici femeiască. O mare îndoială puse stăpînire pe sufletele celor care fuseseră de față : nu puteau crede în ruptul capului că magii au pus mîna pe putere¹⁸⁴. Bănuiala lor era că de ciudă plăsmuise Camby-ses tot ce le spusese

despre moartea lui Smerdis, numai ca să stîrnească duşmănia întregului popor împotriva fratelui său. Ei rămaseră, prin urmare, încredinţaţi că regele care se suise pe tron nu era altul decît Smerdis, fiul lui Cyrus, căci şi Prexaspes tăgăduia cu îndârjire că l-ar fi ucis pe Smerdis ; după moartea lui Cambyseş, lui Prexaspes nu-i venea de loc la îndemînă să mărturisească că-l ucisese pe fiul lui Cyrus cu propria-i mînă.

LXVII Pe de altă parte, magul, după sfîrşitul lui Cambyseş, domni nestingherit şapte luni – dîndu-se drept cel cu care se potrivea şi la nume, adică Smerdis, fiul lui Cyrus –, luni care mai lipseau lui Cambyseş să împlinească tocmai opt ani de domnie. În acest răstimp, magul dăruie pe toţi supuşii săi cu mari binefaceri, aşa că, la moartea lui, o mare jale cuprinse pe toţi cîţi se aflau în Asia, afară doar de perşi. Prima lui grijă fu să trimită la fiecare neam, din cele pe care le stăpînea, crai-nici cu vestea că erau scutite de oaste şi de plata birurilor pe trei ani. Această scutire o vesti de îndată ce luă puterea în mînă.

LXVIII În luna a opta fu însă dovedit astfel : Otanes, fiu al lui Pharnaspes¹⁸⁵, era, prin neamul şi averea sa, deopotrivă cu cei mai sus-puşi dintre perşi. În sufletul acestui Otanes încolţi cel dintîi bănuiala că magul nu era Smerdis, fiul lui Cyrus, ci acela care într-adevăr şi era. Bănuiala lui se înfiripase vîzînd că regele nu ieşea niciodată din cetăţuie¹⁸⁵ bis şi că nu chema înaintea lui pe nimeni din perşii mai de seamă. Ros de bănuieli asupra regelui, iată ce făcu. Pe fiica lui, Phaidima, o avusese de soţie Cambyseş. Pe aceeaşi fiică o avea acum de soţie şi magul, care trăia cu ea aşa cum, de altfel, trăia cu toate celelalte neveste ale lui Cambyseş¹⁸⁶.

Otanes, trimiţînd o iscodă la fiică-sa, o cercetă lîngă cine dormea şi o întrebă dacă acesta era Smerdis, fiul lui Cyrus, sau era cumva altcineva. Ea îi trimise îndărăt răspuns că nu ştie, că nu avusese niciodată prilejul să-l vadă pe Smerdis, fiul lui Cyrus, şi că nici nu ştia cine putea fi cel cu care trăia. Otanes trimise atunci a doua oară la ea întrebînd-o : „Dacă tu însăşi nu cunoşti pe Smerdis, fiul lui Cyrus, caută să afli de la Atossa cine este acela cu care trăiţi amîndouă, şi ea, şi tu ;

fără doar și poate, ea trebuie să-și cunoască fratele“. Fata iarăși trimise răspuns : „Nu e cu putință să stau de vorbă cu Atossa, nici să dau ochii cu vreuna din celelalte femei care locuiesc laolaltă cu mine, căci de îndată ce acest bărbat a luat în mină domnia, oricine ar fi el, ne-a despărțit, așezându-ne pe fiecare în altă parte a palatului“.

LXIX Când auzi Otanes toate acestea, lucrurile începură să se lămurească tot mai mult în ochii lui. El trimise a treia oară Phaidimei veste, care grăia așa : „Fiica mea, tu, născută dintr-un neam mare, ești datoare să treci prin primejdia pe care tatăl tău îți poruncește s-o înfrunți. Dacă cumva acest om nu este Smerdis, fiul lui Cyrus, ci acela pe care-l bănuiesc eu, fiindcă se culcă cu tine și are în mîinile lui tronul Persiei, nu trebuie lăsat să se bucure în tihnă de viață, ci trebuie pedepsit așa cum se cuvine. Iată acum ce ai tu de făcut : cînd se va culca cu tine și vei băga de seamă că a adormit adînc, pipăie-i urechile. Dacă se va dovedi că are urechi, poți fi sigură că trăiești cu Smerdis, fiul lui Cyrus ; dacă nu are, atunci să știi că este magul Smerdis“. Phaidima îi răspunse zicînd că, dacă va făptui ce-i cerea, va trece printr-o primejdie cumplită. Dacă s-ar întîmpla ca bărbatul să nu aibă urechi și ar prinde-o că îl pipăie, știe bine c-o așteaptă pieirea. Totuși ea va face aceasta. Așa făgădui Phaidima tatălui ei că-i va îndeplini porunca.

Ce se întîmplase ? Cyrus, tatăl lui Cambyzes, pe cînd mai domnea încă, îi tăiase urechile acestui mag pentru o învinuire destul de grea¹⁸⁷. Phaidima, fiica lui Otanes, îndeplini tot ce-i făgăduise tatălui ei : cînd îi veni rîndul să se culce cu magul (căci la perși femeile se duc pe rînd la bărbatul lor), se duse în iatacul lui și îi împărtăși culcușul. Foarte lesne își dădu seama că omul n-avea urechi și, de îndată ce se lumineă de ziuă, îi și trimise veste tatălui ei despre cele aflate¹⁸⁸.

LXX Otanes, luînd deoparte pe Aspathines¹⁸⁹ și pe Gobryas – fruntași ai perșilor, oameni pe care-i socotea cei mai vrednici de încredere – le dezvălui toată întîmplarea. Aceștia își aveau și ei bănuielile lor că așa stau lucrurile și, atunci cînd Otanes le vorbi, îl încuviințară pe deplin : hotărîră apoi ca fiecare să se întovărășească cu persul în care ar fi avut mai multă

încredere. Astfel, Otanes îl aduse pe Intaphernes ; Gobryas, pe Megabyzos ; Aspathines, pe Hydarnes. Ei erau şase la număr cînd sosi la Susa Darius, fiul lui Hystaspes, venind din Persia, unde tatăl lui era satrap¹⁹⁰. La sosirea lui, cei şase perşi socotiră că e bine să-l atragă şi pe el în urzeala lor.

LXXI Cei şapte, adunîndu-se laolaltă, îşi jurară credinţă şi ţinură sfat. Cînd îi veni rîndul lui Darius să-şi spună cuvîntul, acesta le spuse tovarăşilor săi următoarele : „Eu credeam că sînt singurul care ştie că cel care domneşte este magul, în timp ce Smerdis, fiul lui Cyrus, a murit. De aceea am venit cît am putut mai degrabă, ca să pun la cale moartea magului. Cum se întîmplă ca nu numai eu, ci şi voi să cunoaşteţi adevărul, cred că trebuie să ne punem de îndată pe lucru, fără nici o zăbavă... ; orice întîrziere nu poate fi decît spre răul nostru“. Faţă de aceste cuvinte, Otanes zise : „O, fiu al lui Hystaspes, te tragi dintr-un tată cu inimă vitează şi se pare că nu vrei să te arăţi mai prejos de tatăl tău. Totuşi, în această încercare, nu te pripi cu atîta nesocotinţă, ci cată să faci lucrurile mai cu chibzuială ; trebuie ca numărul nostru să sporească şi abia atunci să trecem la fapte“. După ce vorbi Otanes, Darius luă cuvîntul : „Bărbaţi cîţi sînteţi de faţă, dacă veţi urma calea arătată de Otanes, să ştiţi bine că vă aşteaptă un greu sfîrşit ; căci se va găsi unul care să dezvăluie magului ce-am pus noi la cale, ademenit de cîştigul unei răsplăţi. Ar fi fost cel mai cuminte dacă, de îndată ce v-aţi înţeles între voi, aţi fi săvîrşit pe dată cele hotărîte ; de vreme ce aţi crezut cu cale să vă împărtăşiţi taina la mai mulţi şi mi-aţi încredinţat-o şi mie – sau trecem chiar astăzi la fapte, sau să ştiţi că, dacă mai lăsăm să treacă şi ziua de astăzi, nimeni altul nu mi-o va lua înainte, ci chiar eu vă voi pîri magului !“

LXXII Atunci Otanes, văzîndu-l pe Darius împins de atîta rîvnă, zise : „Pentru că ne sileşti la atîta grabă şi nu îngădui nici un fel de amîinare, haide, spune-ne acum tu singur în ce fel am putea pătrunde în palat şi pune mina pe magi. Ştii, fireşte, măcar din auzite, dacă n-ai văzut chiar cu ochii tăi, că din loc în loc sînt puse străji. Cum vom face să străbatem printre ele ?“ – „Otanes, răspunse Darius, multe sînt lucrurile

care nu se pot lămuri prin vorbe, ci prin fapte; altele, în schimb, cu vorba par ușor de făcut, dar din ele nu se alege nimica. Fiți pe pace ! Nu e nicidecum greu să trecem de străjile care păzesc palatul. Pe de o parte, fiind oameni de rangul ce-l avem, n-o să se găsească nimeni care să ne oprească, fie dintr-un simțămînt de respect, fie de frică ; pe de alta – am o pricină minunată prin mijlocirea căreia putem pătrunde, spunînd că tocmai am sosit din Persia și că doresc să mă înfățișez regelui cu vești de la tatăl meu. Acolo unde e nevoie să fie spusă o minciună, zică-se. Toți muritorii urmărim unul și același țel, atît cei care mint, cit și cei care obișnuiesc să spună adevărul. Unii mint din dorința de a se face crezuți prin minciunile lor și de a trage astfel foloase ; alții spun numai adevărul, tot pentru a trage folos din sinceritatea lor, ca să dobîndească și mai multă încredere. Deci, urmînd căi diferite, țintim spre același scop¹⁹¹. Dacă nu s-ar urmări un cîștig oarecare, cel ce spune adevărul ar putea tot așa de bine să și mintă, iar cel care minte să rostească adevărul. Dintre oamenii de strajă la porți, cine ne va lăsa să intrăm de bunăvoie nu va avea pe viitor decît de cîștigat ; în schimb, cel care va încerca să ni se împotrivească, să fie pe dată socotit dușman. Apoi, pătrunzînd în palat, să ne vedem de treabă“.

LXXIII Gobryas, luînd atunci cuvîntul, zise : „Dragi prieteni, cînd oare se va mai ivi pentru noi un prilej atît de nimerit de a mai pune mîna pe putere, sau, dacă nu ne vom dovedi în stare de izbîndă, să ne jertfim viața ? Gîndiți-vă bine că noi, de viță persană, sîntem cîrmuiți de un mag med, care n-are nici măcar urechi ! Acei dintre voi care v-ați aflat lîngă Cambyses cînd era bolnav, vă aduceți fără îndoială aminte de cuvintele încărcate de blestem pe care, dîndu-și sufletul, le-a rostit regele împotriva acelor perși care n-ar încerca să recapete stăpînirea. Pe acea vreme n-am dat crezare spuselor lui Cambyses, ci gîndeam că numai împins de pizmă vorbește așa. Acum însă, îmi dau votul să-l ascultăm pe Darius și să nu ne mai despărțim după această consfătuire decît pentru a ne duce chiar acum drept la mag“. Așa glăsui Gobryas și toți fură de părerea lui.

LXXIV În timp ce fruntașii perși se sfătuiau, s-a întâmplat ca magii, vorbindu-se între ei, să hotărască să și-l facă pe Prexaspes prieten, fiindcă acesta avusese de suferit o cruzime nemaipomenită din partea lui Cambyzes, care-i ucisese fiul cu săgeata, și pentru că era singurul care știa de moartea lui Smerdis, fiul lui Cyrus, pe care-l omorise cu propria-i mână ; afară de aceasta, Prexaspes se bucura de mare trecere în ochii perșilor. Din aceste pricini, ei îl chemară pe Prexaspes și îi cerură să le fie prieten, legându-i credința prin jurăminte că va păstra numai pentru sine, fără a mai dezvălui altcuiva taina înșelăciunii lor față de perși ; în schimb, făgăduiau că-i vor da daruri nesfârșite. Prexaspes se învoi la toate, iar magii după ce crezură că l-au cîștigat de partea lor, îi mai făcură și o a doua rugămintă, anume ca ei să-i strîngă pe toți perșii din cetate sub zidul care înconjoară palatul, iar el, adică Prexaspes, suindu-se pe un turn, să strige cu glas mare că stăpînirea e în mîinile lui Smerdis, fiul lui Cyrus, și a nimănui altcuiva. Magii cereau acest lucru deoarece cuvîntul lui Prexaspes avea o mare greutate printre perși și pentru că adeseori el își spusese față de toată lumea părerea că Smerdis, fiul lui Cyrus, trăiește – tăgăduind cu îndîrjire că fusese ucis.

LXXV Prexaspes, răspunzînd că e gata s-o facă și pe asta, magii strînseră pe perși, îl suiră pe Prexaspes într-un turn și-l îndemnară să vorbească mulțimii. El însă, uitînd de bunăvoie ce-i ceruseră ei, începînd să vorbească despre Ahaimenes, făcu genealogia casei lui Cyrus¹⁹² ; după aceasta, cînd ajunse să vorbească despre Cyrus, ca încheiere, aminti cît bine răspîndise Cyrus peste Persia ; terminînd înșiruirea faptelor marelui rege, destăinuî adevărul, mărturisind că pînă atunci îl ținuse ascuns ; tăinuirea o săvîrșise fiindcă n-ar fi fost bine pentru el să spună adevărul asupra celor petrecute ; acuma însă, în împrejurarea de față, era de datoria lui să dezvăluie totul. Și unde începu să povestească cum el, silit de Cambyzes, l-a ucis pe Smerdis, fiul lui Cyrus, și că cei ce cîrmuiesc sînt magii. Apoi – aruncînd tot soiul de blesteme asupra perșilor dacă nu și-ar da osteneala să cucerească înapoi puterea și să plătească magilor ce li se cuvenea – se azvîrli cu capul în jos la picioarele turnului. Așa

piecri Prexaspes, om care toată viața lui s-a bucurat de prețuirea celor din jur ¹⁹³.

LXXVI Întretimp, cei șapte, de îndată ce luară hotărîrea de a-i lovi pe magi fără zăbavă, porniră la drum după o scurtă rugă înălțată zeilor, fără să știe ceva despre cele săvîrșite de Prexaspes. Cînd se aflau la jumătatea drumului, aflară ce se petrecuse cu Prexaspes. Atunci, ferindu-se din drum, s-au sfătuit iarăși ce e de făcut : cei care erau de partea lui Otanes, țineau cu orice preț ca fapta să se amîne și să nu se treacă la îndeplinirea ei atunci cînd fierberea era așa de mare ; cei de partea lui Darius voiau să se meargă cu orice preț înainte, la înfăptuirea celor hotărîte, și lucrurile să nu mai fie lăsate pe altă dată. Pe cînd se sfătuiau ei cu aprindere, iată că se ivesc șapte perechi de ereți gonind două perechi de vulturi pe care-i jumuleau de pene și-i ciupeau. Văzînd acestea, cei șapte fură cu toții de părerea lui Darius și apoi, îmbărbătați de prezicerea păsărilor, porniră asupra palatului ¹⁹⁴.

LXXVII La intrare, se întîmplă întocmai cum prevăzuse Darius. Străjile se arătară pline de respect față de niște fruntași ai perșilor, nebănuindu-i de fel în stare de ce avea să urmeze, iar conjurații trecură înainte, de parcă ar fi fost împinși de o putere cerească ; nimeni nu-i întrebă nimic. Cînd însă ajunseră în curte, se izbiră piept în piept cu eunucii care duc poruncile regelui ; eunucii îi cercetară cu ce pășuri veneau la palat ; totodată, în timp ce-i descoseau, ocărau pe paznici cu tot felul de amenințări fiindcă îi lăsaseră pe perși să intre, iar pe cei șapte îi opriră să treacă mai departe. Conjurații, îmbărbătîndu-se atunci unul pe altul, își traseră hangerele din teacă, îi străpunseră chiar unde se găseau pe toți eunucii care li se împotriveau, și astfel își croiră drum spre odăile bărbaților.

LXXVIII Se întîmplase că amîndoi magii erau înăuntru și se sfătuiau ce să facă după destăinuirea lui Prexaspes. Cînd văzură zăpăceala eunucilor și-i auziră țipînd, alergară împreună să vadă ce se întîmplă și, cînd își dădură seama de cele ce se petrecuseră, se întoarseră în pripă să pună mîna pe arme. Unul din ei apucă să înșface arcul, celălalt se repezi la sulită ; pe

dată încăierarea se și încinse. Celui care pusese mîna pe arc și săgeți, potrivnicii fiind prea aproape de el și încolțindu-l, arcu nu i-a fost de nici un folos. Celălalt însă, se apără cu sulita și-l lovi pe Aspathines la coapsă, iar pe Intaphernes în ochi ; în urma acestei răni, Intaphernes își pierdu ochiul, dar totuși nu muri.

Așadar, unul din magi îi rănește pe aceștia doi ; celălalt, cum arcu nu-i fusese de nici un folos, fugi într-o cămară care dădea în odăile bărbaților, cu gîndul să zăvorască ușa. Doi din cei șapte, anume Darius și Gobryas, se năpustiră pe urmele lui. Gobryas apucă pe mag de mijloc, iar Darius, aplecat asupra lor, nu știa ce să facă, de teamă ca nu cumva, în întuneric, să-l străpungă pe Gobryas. Acesta, văzîndu-l că nu se mișcă, îl întrebă ce mai așteaptă, iar la răspunsul lui Darius că se teme ca nu cumva să-l rănească – Gobryas strigă : „Înfige spada chiar de-o fi s-o treci prin amîndoi !“ Darius îl ascultă, lovi cu pumnalul și avu norocul să-l nimerească pe mag.

LXXIX După uciderea magilor, le tăiară capetele și lăsară pe loc pe acei care fuseseră răniți, atît din pricina slăbiciunii lor, cit și pentru a face ei paza cetățuiei. Ceilalți cinci, ținînd în mîna capetele magilor, alergară în goana mare afară din palat, strigînd cît îi ținea gura și făcînd o zarvă nemaipomenită ; apoi chemară pe ceilalți perși și, arătîndu-le capetele, le povestiră fapta ce-o săvîrșiseră. În același timp, uciseră, fără alegere, pe toți magii cîți le ieșiră în cale. Perșii, cînd afluă isprava celor șapte și înșelăciunea magilor, se crezură îndreptățiți să facă la fel și ei : trăgîndu-și jungherele din teacă, omorîră pe toți magii care le ieșeau în cale. Dacă nu s-ar fi lăsat noaptea, n-ar mai fi rămas în viață nici un mag. [De atunci] perșii serbează în fiecare an această zi, mai presus de oricare alta, încingînd o mare petrecere căreia i-au dat numele de „Magophonia“. Cînd perșii prăznuiesc această zi, nici unui mag nu-i este îngăduit să se arate la lumină, ci stau cu toții pe la casele lor, de dimineață pînă seara ¹⁹⁵.

LXXX După ce zarva se potoli și se împliniră cinci zile din ziua omorului, cei care se răzvrătiseră împotriva magilor ținură sfat despre felul cum se înfățișau lucrurile. Cu acest prilej s-au

rostit cuvîntări de necrezut pentru unii eleni, dar care nu-i mai puțin adevărat că s-au rostit.

Otanes dădu sfatul ca treburile țării să fie aduse în fața obștii perșilor, și ținu următoarea cuvîntare : „Păreră mea este că nu e bine ca unul singur din noi să ajungă stăpîn. Acest lucru nu e nici plăcut, nici potrivit. Știți foarte bine pînă unde a mers trufia lui Cambyses și cu toții ați încercat pe pielea voastră trufia magului. Cum poate oare monarhia să fie o orînduire nimerită cînd în monarhie este îngăduit unuia să facă tot ce vrea, fără să fie tras la răspundere ? Fie el și cel mai desăvîrșit dintre oameni, pus în acest loc de frunte tot s-ar abate de la firea obișnuită. Trufia i se zămislește în suflet pe urma bunurilor ce le are la îndemînă, iar pizma este dintru început înăscută în om. Cel ce-ar lua puterea în mînă, cu aceste două racile în suflet ajunge cu desăvîrșire rău ; plin de înfumurare și invidie, săvîrșește nelegiuiri fără număr. Cu toate acestea, e limpede că un monarh ar trebui să fie lipsit de simțămîntul pizmei, înconjurat cum este de tot ce-i pofteste inima ; față de cetățeni însă, se întîmplă ca purtarea lui să fie tocmai alta decît ar trebui. Tiranul îi invidiază pe toți cei de neam bun cîți au mai rămas încă în viață, nu se simte bine decît alături de cei mai netrebnici dintre cetățeni, își pleacă cu nesaț urechea la defăimări. Un tiran e omul cel mai nestatornic cu putință : de-arăți o admirație potrivită, se supără că nu l-ai cinstit îndeajuns, ca pe un stăpîn ce este ; dacă cineva i se închină cu prea mare rîvnă, de asemenea se supără, zicînd că omul e un lingușitor. Vă voi spune însă acum ceea ce este și mai rău : tiranul clatină rînduielile strămoșești, își bate joc de femei, ucide fără judecată pe oameni. Să nu uităm că puterea poporului poartă cel mai frumos nume de pe lume : isonomia¹⁹⁶. În al doilea rînd, nu săvîrșește nici una din încălcările pe care le-nfăptuiesc tiranii. Ea împarte dregătoriile țării prin tragere la sorți, cel care are pe seamă o dregătorie răspunde de faptele sale¹⁹⁷ – și toate hotărîrile se iau în sfatul obștesc. Eu zic, așadar, să înlăturăm monarhia și să ridicăm poporul; mulțimea face puterea“. Aceasta a fost părerea înfățișată de Otanes.

LXXXI Megabyzos îi îndemnă în schimb la oligarhie, spunînd cele ce urmează : „Cuvintele lui Otanes cu privire la

desființarea monarhiei mi le însușesc pe deplin. Cît despre ridicarea poporului la putere – aici se abate de la o judecată sănătoasă. Nimic nu-i mai smintit și mai neobrăzat decît o mulțime netrebnică ; într-adevăr, ar fi peste putință de îndurat ca oamenii care cată să scape de trufia unui tiran să îngenuncheze sub cea a unei mulțimi dezlănțuite. Tiranul măcar, cînd face ceva, știe ce vrea ; mulțimea însă nu poate s-o știe. Și cum ar putea ști, cînd niciodată n-a fost învățată, nici n-a dat cu ochii de ce e bun și cuviincios ! Ea se repede fără socotință la treburile țării, împingîndu-le înainte asemenea unui șuvoi năvalnic. Aibă parte de ocîrmuirea norodului doar cei ce poartă gînd rău persilor ; noi însă, alegîndu-ne o adunare alcătuită din bărbații cei mai destoinici, acestora să le încredințăm puterea. În rîndurile lor ne vom afla și noi – și este de așteptat că din partea celor mai cuminți bărbați vor veni și cele mai cuminți hotărîri“. Aceasta a fost părerea lui Megabyzos ¹⁹⁸.

LXXXII În al treilea rînd, Darius își spuse și el părerea zicînd : „În cele rostite de Megabyzos cu privire la mulțime cred că se cuprinde mult adevăr, nu însă și în cele spuse despre oligarhie. Din cele trei feluri de ocîrmuiri pe care le-am cercetat, și mă gîndesc la cea mai desăvîrșită înfățișare a lor, adică la cea mai bună democrație, oligarhie și monarhie, cred că aceasta din urmă este cu mult cea mai potrivită. Se pare că nimic nu-i mai bun decît un bărbat destoinic ; călăuzit de vederi sănătoase, ar putea să ocîrmuiască mulțimea fără greș și, mai presus de toate, față de răuvoitori ar ști să păstreze taina hotărîrilor luate. În oligarhie, unde mulți se întrec în înțelepciune pentru binele obștesc, e cu neputință să nu izbucnească o puternică dușmănie personală. Fiecare în parte năzuind să fie în frunte și părerile lui să biruie, se ajunge la o cumplită dihonie, de aici se trece la răzvrătiri, iar de la răzvrătiri, la vărsări de sînge care împing lucrurile tot spre monarhie. Prin această schimbare, se dovedește pe deplin cu cît este monarhia cel mai bun fel de stăpînire. Acuma, să zicem că poporul ar lua în mînă puterea – este iarăși peste putință să nu săvîrșească tot felul de ticăloșii ; cînd ticăloșia își scoate însă capul la iveală, nu-i urmează dezbinare și ură între netrebni, ci, dimpotrivă, prietenii foarte strînse ¹⁹⁹ ; căci cei care împilează țara

o fac prin bună înțelegere. Lucrurile merg tot așa înainte, pînă cînd se găsește cineva care să se ridice în fruntea poporului și să-i țină în frîu pe astfel de oameni. Urmarea e că un asemenea conducător este admirat de popor și, cînd este admirat, nu întîrzie să ajungă și rege. Prin aceasta iarăși se dovedește că monarhia este cel mai bun fel de ocîrmuire. Dar, ca să nu lungesc vorba, de unde ne vine oare nouă libertatea ? Cine ne-a dat-o ? Oare democrația, oligarhia, sau monarhia ? Credința mea este că dacă am fost mîntuiți de un singur bărbat²⁰⁰, datorii sîntem să păstrăm același fel de stăpînire. Afară de aceasta, să nu îngăduim să se strice rînduielile noastre strămoșești sub care ne-a mers așa de bine ; căci n-o să dăm doară de și mai bine !“

LXXXIII Acestea au fost cele trei păreri, iar din cei șapte bărbați, patru se alăturară celui din urmă. Otanes, cel care stăruia să se statornicească în Persia egalitatea în drepturi, cînd își văzu înfrîntă părerea, luă din nou cuvîntul în mijlocul celorlalți și zise : „Tovarăși de luptă, este limpede că unul din noi trebuie să ajungă rege, fie că sorții vor cădea pe cineva dintre noi, fie că ne-am întoarce spre obștea perșilor, căreia i-am lăsa în seamă alegerea, fie printr-un oarecare alt mijloc. Eu, din partea mea, n-am să fac nici o împotrivire ; n-am poftă nici să poruncesc, nici să mă supun. Mă lepăd de domnie dacă vă legați că nu voi primi porunci de la nici unul din voi, nici eu, atît cît voi trăi, nici urmașii mei în veci“. După aceste cuvinte ale lui Otanes, cum ceilalți șase s-au învoit cu cele cerute, Otanes nu le mai puse nici o piedică, ci se ținu deoparte. Pînă în ziua de azi, această casă [adică a lui Otanes] mai dăinuiește încă, fiind singura familie de perși care se bucură de libertate, se supune stăpînirii numai cît poștește, fără a încălca vreodată legile țării²⁰¹.

LXXXIV Cei șase cîți mai rămăseseră se sfătuiră între ei care ar fi chipul cel mai drept să-și aleagă un rege ; mai întîi luară hotărîrea ca, dacă stăpînirea regească ar ajunge în mîinile vreunuia din ei, lui Otanes și celor născuți din el să li se dea pe veci, în fiecare an, ca o cinstire cu totul aparte, haina medică²⁰², precum și toate darurile care au cea mai mare

prețuire la perși. Ei se hotărîră să-l dăruiască pe Otanes cu toate aceste semne de vază pentru că el fusese cel dintîi care pusese la cale fapta ce săvîrșiseră și el îi strînsese pe toți laolaltă. Acestea sînt cele asupra cărora s-au înțeles că se cuvin lui Otanes îndeosebi, și iată acum ce hotărîră și pentru sine : oricare din cei șapte are dreptul să pătrundă oricînd vrea în palatul regesc, fără să fie mai dinainte vestit, afară doar dacă se întîmplă ca regele să fie culcat cu vreuna din femeile lui ; regelui nu-i este îngăduit să-și ia soții decît din neamul conjuraților ²⁰³. Cu privire la puterea regească, hotărîră ca acela al cărui cal va necheza cel dintîi la răsăritul soarelui ²⁰⁴, cînd ei vor ieși călări afară din oraș, a aceluia să fie domnia.

LXXXV Darius avea un om la cai, foarte isteț, cu numele de Oibares ²⁰⁵. Cînd cei șapte plecară fiecare la ale lui, Darius îi spuse grăjdarului : „Oibares, noi am crezut că e bine să-l recunoaștem de rege pe acela al cărui cal, călărit de stăpînul lui, va necheza cel dintîi o dată cu răsăritul soarelui. Acuma, de ai tu vreun meșteșug, vezi de potrivește lucrurile în așa fel ca cîntea să ne vină nouă și nimănui altcuiva“. Oibares răspunse așa : „Stăpîne, dacă ține numai de atît ca tu să fii ori să nu fii rege, poți să ai deplină încredere și să mergi cu inima ușoară, căci nimeni altul nu va fi rege în locul tău ; am eu farmecele mele“. Darius cuvîntă iarăși : „Dacă într-adevăr știi vreun mijloc bun, zise el, a și sosit timpul să te apuci de treabă fără zăbavă, căci încercarea ce ne așteaptă are loc chiar mîine...“ Cînd auzi acestea, Oibares își și făcu pregătirile de trebuință : cum se lăsă noaptea, luă dintre iepe pe aceea pe care armăsarul lui Darius o îndrăgea cel mai mult și, ducînd-o afară din oraș, o priponi acolo ; apoi aduse și calul lui Darius. Oibares purtă armăsarul în jurul iepei, apropiindu-l tot mai mult, iar la urmă îl lăsă slobod s-o încalece.

LXXXVI Cum începu să se crape de ziuă, cei șase, după cum fusese înțelegerca, se înfățișară călări ; cînd călăreții străbătură marginea orașului și ajunseră la locul unde fusese priponită iapa în timpul nopții, calul lui Darius, repezindu-se înainte, necheză strașnic ; o dată cu nechezatul calului, un fulger brăzdă cerul senin și se auzi un bubuit de tunet ²⁰⁶. Aceste

împrejurări, parcă potrivite de o mînă anume, înclinată cumpăna de partea lui Darius și-l arătară drept neîndoielnicul cîștigător ; ceilalți, sărind jos de pe cai, se închinară pînă la pămînt în fața lui Darius ca înaintea unui rege ²⁰⁷.

LXXXVII După unii, acestea au fost vicleșugurile lui Oibares, după alții iată cum s-au petrecut lucrurile (amîndouă poveștile vin însă tot din gura perșilor) : Oibares, după ce ar fi atins cu mîna părțile dinapoi ale iepei, și-a ținut mîna ascunsă în nădragi ²⁰⁸ ; cînd, o dată cu răsăritul soarelui, caii scoși din grajduri erau gata de plecare – Oibares, scoțîndu-și mîna, a ridicat-o spre nările calului lui Darius ; armăsarul, mirosind-o, a început să sufle și să necheze.

LXXXVIII Așa a fost rînduit rege Darius, fiul lui Hystaspes ; afară de arabi, toți locuitorii Asiei se aflau sub stăpînirea lui. Ei fuseseră supuși mai întii de Cyrus, iar pe urmă de Cambyses ²⁰⁹. Singuri arabii nu încăpuseră niciodată sub jugul persan, ci ajunseseră aliații perșilor, îngăduindu-i lui Cambyses liberă trecere spre Egipt ; fără bunăvoia arabilor, perșii n-ar fi putut vreodată să pătrundă în Egipt ²¹⁰. Darius își luă două soții de neam mare, anume pe Atossa ²¹¹ și pe Artystona ²¹², amîndouă fiice ale lui Cyrus ; Atossa fusese înainte vreme soția lui Cambyses, propriul ei frate, iar apoi soția magului ; Artystona era fecioară. Mai tîrziu se căsătorii și cu fiica lui Smerdis, fiul lui Cyrus, al cărei nume era Parmys ; în afară de aceste femei, avea de soție și pe fiica lui Otanes, cea care l-a dat pe mag în vileag ²¹³. Totul fu strîns sub puterea sceptrului lui. Una din cele dintîi griji ale lui Darius a fost să cioplească în piatră un chip care înfățișa un bărbat călare ; sub chip a săpat următoarele : „Darius, fiul lui Hystaspes, mulțumită istețimii calului său (urma numele calului) și a lui Oibares, grăjdarul său, a dobîndit tronul Persiei“ ²¹⁴.

LXXXIX După ce săvîrși cele de mai sus în Persia, Darius înființă douăzeci de guvernăminte pe care perșii le numesc satrapii ²¹⁵. După ce le înființă și le rîndui satrapii ²¹⁶, așează birurile ce trebuia să-i plătească fiecare neam în parte și statornici vecinii de pe lîngă aceste neamuri ; apoi, depășind vecinii

apropiați, le subordonă fiecăruia în parte alte neamuri mai îndepărtate ²¹⁷.

Guvernămintele și vărsarea anuală a birurilor ²¹⁸ le rostui în felul următor : acehora dintre ele care-și plăteau darea în argint, le porunci să plătească în talanți de Babilon, iar celor ce plăteau în aur, în talanți euboici ²¹⁹. Talantul babilonic face cît șaptezeci de minc euboice ²²⁰. Pe vremea domniei lui Cyrus și apoi sub cea a lui Cambyses, stăpînirea nu așezase încă nici un bir, ci fiecare aducea daruri. Din pricina acestei statorniciri a birurilor și din alte asemenea pricini, perșii spun că Darius a fost un negustor, Cambyses un despot, iar Cyrus un părinte ; cel dintîi pentru că din toate scotea bani, al doilea, fiindcă era aspru și nepăsător, iar cel de-al treilea, fiindcă era blind la fire și se ostenea numai spre binele lor.

XC De la ionieni, magnesienii din Asia, colieni, carieni și lycieni, milyeni, pamfylieni (căci aceștia plăteau la un loc tributul) – Darius scotea patru sute de talanți de argint. Toți aceștia alcătuiau împreună primul district ²²¹. De la mysieni, lydieni, lasoni, de la cabali și hygennei, lua cinci sute de talanți ; aceștia alcătuiau al doilea district ²²². Locuitorii de pe țărmul drept al Hellespontului, cînd intri în strîmtoare, frigienii, tracii din Asia, paflagonii, mariandynii și syrienii plăteau un bir de trei sute șazeci de talanți și alcătuiau laolaltă al treilea district ²²³.

De la cilicieni, regele primea trei sute șazeci de cai albi, unul pe fiecare zi, și cinci sute de talanți de argint. Din acești bani, o sută patruzeci erau cheltuiți pentru călărimea care păzea pămîntul cilician, iar restul de trei sute șazeci mergeau în vistieria lui Darius. Cilicia era al patrulea district ²²⁴.

XCI De la orașul Posideion ²²⁵ – pe care l-a întemeiat Amphilochos, fiul lui Amphiaraios ²²⁶, pe fruntariile dintre Cilicia și Syria – începînd de aci și pînă în Egipt, afară doar de ținutul arabilor (care era iertat de bir ²²⁷), tributul se ridica la trei sute cincizeci de talanți. Acest district, al cincilea, cuprinde întreaga Fenicie, Syria, numită a Palestinci, precum și insula Cipru. Egiptul, părțile Libyei învecinate cu Egiptul, Cyrene și Barca (aceste ținuturi erau rinduite în districtul Egiptului, al

șaselea) trimiteau șapte sute de talanți, fără să mai pun la socoteală banii scoși din vânzarea peștelui din lacul Moeris ²²⁸. Districtul Egiptului vărsa deci șapte sute de talanți, afară de venitul provenit din pește, și o anume măsură de grâne. Grânele datorate, cîntărind o sută douăzeci de medimne, erau împărțite perșilor care locuiau în fortăreața Albă din Memfis ²²⁹, precum și oștilor ce-i însoțeau. Sattagizii și gandarii, dadicii și aparyții aduceau cu toții în devălmășie o sută șaptezeci de talanți ; aceștia alcătuiau al șaptelea district ²³⁰. De la Susa și din restul regiunii kissienilor, mai veneau vreo trei sute de talanți ; pe aici se întindea al optulea district ²³¹.

XCII Babilonul și restul Asiriei ²³² trimiteau regelui o mică de talanți în argint și cinci sute de tineri eunuci ²³³. Aceste ținuturi alcătuiau al nouălea district. Ecbatana, toată Media, paricanii și orthocoribanții, cel de-al zecelea district, trimiteau patru sute cincizeci de talanți ²³⁴ ; caspii, pausicii, pantimații și dareiții, cel de-al unsprezecelea ²³⁵, trimiteau și ei împreună două sute, iar locuitorii din Bactria, pînă la aigli, adică al douăsprezecelea district, trei sute ²³⁶.

XCIII Din Pactyike și din Armenia, cît și de la neamurile învecinate acestor regiuni, pînă la Pontul Euxin, Darius lua patru sute de talanți ; aici era al treisprezecelea district ²³⁷. De la sagarți, sarangi, thamanei, uți, mycieni și locuitorii insulelor din Marea Erythraea, în care regele-i așază pe cei surghiuniți, lua un tribut de șase sute de talanți ; aceștia se aflau într-al paisprezecelea district ²³⁸. Saccii și caspii aduceau și ei două sute cincizeci de talanți, alcătuiind al cincisprezecelea district ²³⁹. Parții, chorasmii, sogdienii și arii vărsau vistieriei trei sute de talanți ; ei erau al șaisprezecelea district ²⁴⁰.

XCIV Paricanii și etiopienii din Asia ²⁴¹ aduceau patru sute de talanți ; acesta era al șaptesprezecelea district. De la matieni, saspiri, alarodieni ²⁴² se luau două sute de talanți ; acesta era al optsprezecelea district. Moschii, tibarenii, macronii, mossynicii și marsii ²⁴³ erau impuși la trei sute de talanți ; acesta era al nouăsprezecelea district. Dintre toate populațiile pe care le cunoaștem, indienii ²⁴⁴ sînt cu mult cei mai numeroși și erau,

față de ceilalți, mai greu loviți de biruri, anume cu trei sute șazeci talanți pulbere de aur. Acesta era al douăzecilea district.

XCV Dacă argintul în talanți babilonici se prețuiește după greutatea talantului euboic, ajungem la nouă mii cinci sute patruzeci de talanți ²⁴⁵; aurul fiind socotit de treisprezece ori mai scump ca argintul ²⁴⁶, pulberea de aur face, în talanți euboici, patru mii șase sute optzeci de talanți. Dacă adunăm toate acestea la un loc, tributul plătit anual lui Darius se ridică la paisprezece mii cinci sute și șazeci de talanți euboici ²⁴⁷, fără să mai punem la socoteală și sume mai mărunte.

XCVI Acesta era tributul vărsat lui Darius de Asia și de o mică parte a Libyei ²⁴⁸; mai târziu însă se adăugară și alte tributuri din insule și de la locuitorii Europei care se întind pînă la hotarele Thessaliei ²⁴⁹.

Iată cum își strînge regele aceste dări în vistierie ²⁵⁰: argintul topit este turnat în niște vase mari de lut; spărgîndu-se apoi pereții vasului, argintul este dezghiocat din învelișul de lut. Cînd regele are nevoie de bani, bate atîta monedă cîtă îi trebuie de fiecare dată.

XCVII Prin urmare, aceasta era întocmirea satrapiilor și a birurilor ²⁵¹. Numai ținutul Persiei n-a fost trecut pe lista țărilor lovite de biruri: într-adevăr, perșii locuiesc într-o țară scutită de dări ²⁵². Populațiile care urmează nici ele n-au fost silite la vreun tribut, însă erau datoare să aducă daruri: anume este vorba de triburile etiopiene învecinate cu fruntariile Egiptului ²⁵³ și pe care le-a înfrînt Cambyzes cînd a pornit împotriva etiopienilor macrobi, triburi ce trăiesc prin preajma cetății sfinte a Nysei ²⁵⁴ și țin sărbătorile lui Dionysos. Acești etiopieni, precum și vecinii lor, scamănă aceleași grîne ²⁵⁵ ca și călanții ²⁵⁶ din India; bordeiele și le sapă sub pămînt ²⁵⁷. Și unii și alții aduc, și aduc încă și astăzi, la fiecare trei ani, două hoinice de aur curat, două sute de trunchiuri de lemn de abanos, cinci copii etiopieni, douăzeci de colți de elefanți ²⁵⁸.

Colchidienii ²⁵⁹ și vecinii lor [care se întind] pînă la poalele Caucazului – căci numai pînă la acest munte se întinde puterea perșilor – s-au îndatorat de bunăvoie la daruri; mai spre miază-

noapte, dincolo de Caucaz, nimeni nu se mai sinchisește de perși. Aceste populații, pe vremea mea, mai aduceau încă tot la cinci ani darurile pe care le hotărîseră, o sută de băieți și o sută de fete. Arabii, la rîndul lor, aduceau în fiecare an cîte o mie de talanți de tãmiic. Iată care sînt darurile închinat de aceste neamuri în afară de tribut.

XCVIII Iar aurul acela atît de mult, din care indienii trimit regelui praful despre care s-a vorbit, și-l agonisesc în felul următor : În părțile de răsărit ale Indiei se întinde o mare de nisip²⁶⁰ ; din cîți oameni știm, și despre care putem spune ceva fără șovăială, indienii sînt cei mai îndepărtați dintre locuitorii Asiei, care-și au sălașurile spre revărsatul zorilor și soare-răsare. Aceste ținuturi ale Indiei sînt pustii din pricina nisipurilor. În India este un furnicar de oameni care nu vorbesc toți aceeași limbă ; unii din ei sînt păstori nomazi, alții nu, unii locuiesc în partea mlăștinoasă a fluviului și se hrănesc cu pește crud, pe care-l prind în bărci de trestie²⁶¹ ; fiecare luntre este făcută din partea crescută între două noduri de trestie²⁶². Acești indieni poartă haine din scoarță de rogoz ; după ce retează și bat rogozul din fluviu, îl împletesc ca pe o rogojină și împletitura o poartă ca și cum ar fi o platoșă.

XCIX Alți indieni, locuind mai la răsărit de aceștia, sînt nomazi și mănîncă carne crudă ; ei se numesc padei²⁶³. Se zice că moravurile lor ar fi următoarele : dacă vreunul din ei se îmbolnăvește, fie bărbat, fie femeie, pe bărbat îl ucid ceilalți bărbați care-i sînt prieteni mai de aproape, sub cuvînt că dacă-l macină boala, carnea lui ar fi prăpădită pentru ospăț. Degeaba tăgăduiește omul că-i e rău, prietenii tot nu-l cred, îl omoară și pe urmă se veselesc la un mare praznic. Dacă o femeie boalește, de asemenea femeile mai legate sufletește de ea fac același lucru ca și bărbații. Pe cel care îmbătrînește îl jertfesc și-l mănîncă la un praznic. Puțini mai apucă bătrînețele, căci înainte de a-i scădea puterile, cel lovit de boală este ucis.

C La alți indieni găsești altfel de trai : nu ucid nici o vietate, nu seamănă, n-au obiceiul să-și ridice case ; ei se hrănesc cu buruieni ; în țara lor crește de la sine din pămînt o iarbă cu

grăunțele învelite într-o păstaie, mari cît bobul de mei ²⁶⁴ ; strîngînd boabele, le fierb cu teci cu tot și le mănîncă. Cel care cade bolnav pleacă în pustie și zace ; nimănui nu-i pasă nici dacă a murit, nici dacă boalește.

CI La toți acești indieni despre care am vorbit, împreună cu dîntre bărbat și femeie se petrece în vîzul lumii, de parcă ar fi vite ; culoarea pielii este aceeași la toți, foarte asemănătoare cu a etiopienilor ²⁶⁵. Sămînța lor, pe care o slobozesc în femei, nu este albă ca a celorlalți bărbați, ci neagră, după cum le e și pielea ; tot așa este și sămînța etiopienilor. Acești indieni locuiesc departe de Persia, spre soare-răsare, și nu dau nici un fel de ascultare regelui Darius.

CII Alte neamuri de indieni locuiesc în vecinătatea cetății Caspatyros și a Pactyikei ²⁶⁶ ; ei viețuiesc mai spre miazănoapte decît ceilalți indieni și felul lor de trai se aseamănă cu al bactrienilor ²⁶⁷. Aceștia sînt cei mai războinici dintre indieni și cei care merg în căutarea aurului, căci prin părțile locului se întinde pustia stearpă din pricina nisipului. Prin întinderile pustii și nisipoase forfotesc niște furnici, ceva mai mici decît ciîinii, dar mai mari decît vulpile ²⁶⁸. La curtea regelui Persiei pot fi văzute cîteva, prinse la vînătoare pe aici ²⁶⁹. Aceste furnici, săpîndu-și casa sub pămînt, ridică grămezi de pămînt, așa cum fac și furnicile din Ellada și în același chip ; la înfățișare seamănă foarte mult cu cele din Ellada. Nisipul ridicat de ele este amestecat cu firișoare de aur. După acest nisip merg oamenii în pustie, înhămînd fiecare trei cămile, la dreapta și la stînga animale de partea bărbătească pe care le mină din hățuri, iar la mijloc o cămilă de parte femeiască ; pe cămila din mijloc încalecă chiar omul ²⁷⁰, avînd însă grijă să inhame o cămilă fătată de curînd și pe care o desparte de puii ei. Cămilele, în ce privește iuțea, nu sînt mai prejos decît caii, afară de asta sînt în stare să care poveri mult mai grele.

CIII Nu voi mai descrie ce înfățișare are cămila, pentru că elenii o cunosc ; voi vorbi numai despre cîteva lucruri pe care ei nu le știu. Cămila are la picioarele dindărăt cîte două coapse

și doi genunchi ; părțile bărbătești trec printre picioarele dinapoi și sînt întoarse spre coadă ²⁷¹.

CIV În felul acesta, și înhămind animalele așa cum am spus, indienii se duc să caute aurul, socotindu-se să-l strîngă cînd va fi arșița mai cumplită. În timpul arșiței, furnicile se fac nevăzute sub pămînt. Prin acele ținuturi, cel mai tare frige soarele de dimineață, și nu cum se întîmplă pe aiurea, la amiază ; căldura ține cît timp se ridică soarele pe cer, pînă la ceasul cînd la noi se sparge tîrgul. În tot timpul acesta, soarele frige mult mai tare ca la nămiezi în Ellada, așa încît se zice că locuitorii sînt atunci nevoiți să se stropască cu apă. La amiază, în India, căldura este la fel ca și în alte părți. Cînd coboară spre apus, soarele are la ei aceeași putere ca într-alte părți de dimineață ; pe măsură însă ce asfințitul se face tot mai rece, la scăpătatul soarelui este de-a dreptul frig ²⁷².

CV Cînd indienii, ducînd cu ei desagi, ajung la țintă, își umplu desagii cu nisip și apoi o iau îndărăt la sănătoasa, cît pot de repede ; căci, după cîte spun perșii, furnicile, adulmecîndu-i după miros, se iau după ei. Ca iuțea sînt neîntrecute, așa că, dacă indienii nu le-ar lua-o cu mult înainte la drum, pînă cînd se strîng ele la un loc, nici unul din ei n-ar mai scăpa cu viață. Cămilele de parte bărbătească (care la fugă sînt mai încete decît cele de parte femeiască și de-abia se mai tîrăsc) sînt dezlegate pe rînd ²⁷³ ; cea din mijloc în schimb, cu gîndul la puii pe care i-a părăsit, nu slăbește nici o clipă pasul. După spusele perșilor, astfel își dobîndesc indienii cea mai mare parte din aurul lor ; o alta, mult mai neînsemnată, o scot din minele de aur de prin partea locului.

CVI Țările de la marginile lumii care sînt locuite au cele mai bune produse, așa cum Ellada se bucură în schimb de cele mai plăcute anotimpuri ²⁷⁴. Într-adevăr, după cum am spus ceva mai sus, spre răsărit, India este ultima țară locuită ; acolo, viețuitoarele cu patru picioare și zburătoarele sînt cu mult mai mari decît în alte ținuturi, afară doar de cai ; aceștia sînt întrecuți în mărime de cei din Media, cunoscuți sub numele de cai niseeni ²⁷⁵. Tot aici se află și aur din belșug ²⁷⁶, parte scos

prin săpături, parte cărat de apele râurilor și parte dobîndit așa cum am arătat. Tot în această țară cresc niște tufe sălbatice care rodesc lînă²⁷⁷, mult mai frumoasă și mai mătăsoasă decît cea tunsă de pe oi ; indienii culeg lîna de pe acești copăcei pentru îmbrăcăminte.

CVII Spre miazăzi, cea mai îndepărtată țară locuită este Arabia ; din toate țările lumii, numai aici se fac tămîia, smîrna, casia, scorțișoara și ledanul²⁷⁸. Toate acestea, afară de smîrnă, arabii le dobîndesc cu mare anevoie. Tămîia o strîng arzînd styraxul²⁷⁹ pe care în Ellada îl aduc fenicienii ; așa capătă ei tămîie, prin arderea styraxului, căci copacii producători de tămîie sînt păziți de niște șerpi înaripați, mititei și tărcăți, care stau grămadă în jurul fiecărui copac. Toți șerpii aceștia năvălesc în cete asupra Egiptului ; nimic altceva nu-i alungă de parte de copaci decît fumul styraxului.

CVIII Arabii spun că toată țara lor ar mișuna de acești șerpi, dacă nu s-ar întîmpla cu ei ceva asemănător cu ceea ce știm că se întîmplă cu viperele. Într-adevăr, pronia cerească, fiind înțeleaptă – cum e și firesc să fie – a rînduit ca acele vietuitoare fricoase și care se mănîncă să fie toate foarte puioase – ca nu cumva, mîncate într-una, să ajungă să li se stingă neamul ; iar, în schimb, cele rele și vătămătoare să nască pui puțini²⁸⁰. Așa, de pildă, iepurele, vînat de orice fiară, de păsări și de om, este într-atîta de puios, încît singur din toate animalele zămislește din nou înainte de a fi fătat ; în pîntecele iepuroaicei se pot afla deodată un pui cu blăniță, un altul fără, altul de-abia plămădit în mitră, și ea e pe cale să mai zămislească unul. Așa e soiul acestui animal²⁸¹. Iată însă leoaica. Ea, care este fiara cea mai puternică și mai îndrăzneată, fată doar o dată în viață un singur pui, căci atunci cînd fată leapdă, o dată cu fătul, și mitra. Pricina acestui fapt este următoarea : puiul de leu, pe cînd se mai află încă în pîntecele maică-sii și începe să miște, avînd cele mai ascuțite gheare dintre toate fiarele, sfîșie pereții mitrei ; și, cu cît crește, o rupe, zgiriind-o tot mai adînc. Cînd vine sorocul nașterii, n-a mai rămas din mitră nici o fărîmă nevătămată.

CIX De asemenea, dacă cumva năpîrcile și șerpîi zburători din Arabia s-ar înmulți după cum le este firea, traiul pe pămînt n-ar mai fi cu putință pentru oameni ; în clipele însă cînd ele se împerechează și șarpele bărbătesc își sloboade sămînța, șerpoaica își împlintă colții în gîtul lui și, înhățîndu-l strîns, nu-i dă drumul pînă nu i-a mîncat gîtul de tot. Partea bărbătească pierе așa cum am povestit. Femeiușca plătește și ea uciderea bărbătușului, cum veți vedea îndată : puii își răzbună părintele încă în pîntecul mamei, căci îi rod mitra și pe urmă își croiesc drum afară, mîncîndu-i în întregime măruntaiele.

Ceilalți șerpi, care nu sînt vătămători oamenilor, fac ouă ²⁸² și scot puzderie de pui. Viperele sînt răspîndite în lumea întreagă ; șerpîi înaripați se găsesc însă grămădiți numai în Arabia și nicăieri în altă parte ; de aceea și par așa de mulți.

CX Așadar, în acest fel strîng arabii tămîia ; iată acum cum fac pentru casia ²⁸³ ; pornesc în căutarea ei după ce-și acoperă tot trupul și fața – afară de ochi – cu piei de vită și alte animale. Casia se găsește prin bălți nu prea adînci ²⁸⁴ ; în jurul bălții, și chiar într-însa, roiesc niște jivine înaripate, foarte asemănătoare la înfățișare cu liliecii ; ele scot niște țipete înfiorătoare și sînt grozav de puternice la luptă. Oamenii adună casia apărîndu-și bine ochii de aceste lighioane.

CXI Culesul scorțișoarei e și mai nemaipomenit. Unde crește scorțișoara și în ce fel de pămînt, localnicii nu sînt în stare s-o spună, afară doar de unii, care, după o tradiție vrednică de crezare, spun că ea crește chiar prin ținuturile unde a fost crescut Dionysos. Ei povestesc cum acele coji răsucite, pe care noi am învățat de la fenicieni să le numim cinnamonă (scorțișoară) ²⁸⁵, sînt purtate în cioc de niște păsări mari ; păsările le cară ca să-și facă cuibul pe care-l lipesc cu lut de pereții stîncoși ai munților, acolo unde nu poate călca picior de om. Ca să ajungă la ele, iată ce meșteșugesc arabii : după ce taie în bucăți cît mai mari hoituri de bou și măgar, ca și de alte vite de jug, le duc în acele pustietăți, unde le pun cît mai aproape de cuiburi ; iar ei se îndepărtează și pîndesc mai în lături. Păsările, repezindu-se în jos, înhață carnea din zbor și o duc la cuib ²⁸⁶ ; cuiburile, nefiind în stare să țină greutatea, se prăbușesc la pămînt, iar oamenii stau

la pîndă și în chipul acesta adună scorțișoara, care, odată adunată, ajunge și pe meleaguri străine.

CXII În ce privește ledanul, căruia arabii îi zic ladan, se adună într-un chip care-i mai minunat decît toate : venind dintr-un loc puturos, are o mireasmă îmbătătoare. El se găsește, într-adevăr, prins de barba caprelor și a țapilor de care se lipește, fiind un fel de rășină viscoasă lăsată de un arbust. Se întrebuițează la pregătirea multor parfumuri și arabii o folosesc mai ales ca mirodenie de ars.

CXIII Cît am vorbit despre plantele aromate e de ajuns ; toată țara Arabiei răspîndește de pe urma lor o mireasmă minunată. Tot acolo găsești două soiuri de oi, care merită să te uimească și care nu se mai află nicăieri altundeva. Unul din ele are cozile lungi, cam de trei coți, care, dacă ciobanul le-ar lăsa să se tîrască după oi, s-ar acoperi de răni tot frecîndu-se de pămînt. Numai că fiecare cioban se pricepe la dulgherie : ei meșteresc un fel de roabe pe care le pun sub cozile oilor ; fiecare oaie are, prin urmare, coada legată de cîte o roabă. Celălalt soi de oi are cozile late, ajungînd și pînă la un cot lățime ²⁸⁷.

CXIV Acolo unde partea de miazăzi a bolții cerești se înclină spre soare-apune, acolo se întinde țara Etiopiei, ultima din țările locuite. Ea este foarte bogată în aur, în elefanți uriași ²⁸⁸, în tot soiul de copaci sălbatici, lemn de abanos și are bărbații cei mai înalți și mai frumoși ²⁸⁹ din lume, cărora le este hărăzită viața cea mai îndelungă.

CXV Acestea sînt părțile cele mai îndepărtate ale Asiei și ale Libyei. Despre ultimele ținuturi ale Europei, care se întind spre apus, nu pot spune nimic cu temei ²⁹⁰. Eu unul nu pot crede să fie vreun fluviu numit de barbari Eridanul, care s-ar vărsa în Marea Nordului, și de pe ale cărui maluri se zice că s-ar aduce chihlimbarul, nici nu știu niște insule Cassiterite, de unde ne-ar veni cositorul ²⁹¹. Mai întii, însuși numele „Eridan“ mărturisește că este elen și nu barbar ²⁹², plăsmuit de vreun poet oarecare ; apoi, pe de altă parte, cu toată silința ce mi-am dat, mi-a fost peste putință să aflu de la vreun om că a văzut cu ochii lui

vreo mare care scaldă țărmurile Europei prin acele meleaguri. Tot ce știm e că chihlimbarul și cositorul ne vin de acolo.

CXVI Spre nordul Europei, aurul pare să se găsească mai din belșug ; cum ajung să-l dobîndească, iarăși n-aș putea să spun fără greș ; se zice totuși că este răpit de la niște zgriptori de către arimaspi, oameni cu un singur ochi ²⁹³. Nu sînt însă de loc încredințat că se nasc oameni cu un singur ochi, care în toate celelalte privințe să fie la fel cu toți oamenii. Oricum ar fi, se vede că marginile lumii, care închid celelalte ținuturi și le strîng ca într-un inel, cuprind tot ce nouă ni se pare a fi mai bun și mai rar ²⁹⁴.

CXVII În inima Asiei se află o cîmpie încinsă din toate părțile de un lanț de munți, străpuns doar de cinci pasuri ²⁹⁵. Odiñoară, această cîmpie aparținea chorasmilor ²⁹⁶, întinzîndu-se chiar pe hotarul lor, precum și pe cel al hyrcanilor ²⁹⁷, parților, sarangilor ²⁹⁸ și thamaneilor ; de cînd însă perșii au pus mîna pe putere, cîmpia a căzut sub stăpînirea marelui rege. Din șirul de munți care înconjoară cîmpia izvorăște un mare fluviu al cărui nume e Akes ²⁹⁹. Fluviul, înainte vreme despărțit în cinci brațe, uda pămînturile neamurilor mai sus pomenite, rostogolindu-și apele prin trecătorile ce dau spre fiecare din ele. De cînd însă aceste neamuri au trecut sub stăpînirea marelui rege, iată ce-au pățit. Regele, zăgăzuind trecătorile din munți, a pus de s-au ridicat la fiecare trecătoare niște stăvilare ; apele fiind împiedicate să mai treacă, cîmpia aflată în mijlocul lanțului muntos, din pricina prisosului apelor fluviului care acum nu mai avea ieșire pe nicăieri, s-a prefăcut într-o mare. Oamenii, de multă vreme deprinși să se folosească de apa fluviului, nemaiavînd cum să facă acest lucru, s-au văzut loviți de o cumplită pacoste. Iarna mai ploua și pe la ei, cum plouă și pe la alții ; vara în schimb, cînd semănau meiul și susanul, duceau mare lipsă de apă.

Cînd n-au mai putut răbda seceta, ducîndu-se în Persia, bărbați și femei, s-au așezat în fața porților palatului regesc și s-au pus pe vaiete și bocete. Drept urmare, regele a poruncit să se deschidă numai porțile care dădeau spre pămînturile aceloră dintre ei care aveau mai grabnică nevoie ; cînd pămîntul lor s-a îmbibat și a mustit de apă, porțile s-au închis din nou, iar regele

a dat poruncă să se deschidă altele la rînd, pentru alte triburi rămase în suferință, care se vor fi tînguit cel mai tare. După cîte știu, marele rege stoarce mari sume de bani cînd deschide stăvilarele, afară de birul obișnuit ³⁰⁰. Așa stau lucrurile pe acolo.

CXVIII Din cei șapte bărbați care s-au sculat împotriva magului, unuia – și anume lui Intaphernes ³⁰¹ – i s-a tras moartea îndată după răscoală, pentru că a săvîrșit cu semeție următoarea faptă : odată voia să intre în palat ca să stea de vorbă cu regele asupra unor treburi ; după cum se știe, se întocmise rînduiala ca cei șapte care se răscuraseră împotriva magului să aibă liberă intrare la rege, fără să-l mai întrebe dacă-i primește, afară doar dacă s-ar fi întîmplat ca regele să fie în pat împreună cu vreuna din soțiile lui. Intaphernes, prin urmare, cum făcea parte din ceata celor șapte, se crezu în drept să nu mai înștiințeze pe rege și vru să intre înăuntru. Straja de la poartă și slujbașul care lăsa lumea înăuntru nu-i îngăduiră să treacă nici în ruptul capului, zicînd că regele era culcat cu o femeie. Atunci, năzărindu-i-se că oamenii mințeau, iată ce ispravă făcu Intaphernes : trăgîndu-și paloșul din teacă, tăie străjerilor urechile și nasul, înșiră bucățile de-a lungul căpăstrului de la calul lui și apoi, trecîndu-le căpăstrul pe după grumaz, le dădu drumul așa legați.

CXIX Slujitorii se înfățișară regelui și-i spuseră pricina pățaniei lor. Darius, temîndu-se ca nu cumva fapta să fi fost săvîrșită cu învoiala celor șase ³⁰², trimise după fiecare în parte și-i ispiti îndeaproape dacă încuviințează cele întîmplate. După ce se încredință că faptul fusese săvîrșit de Intaphernes fără vreun amestec al celorlalți, puse mîna pe Intaphernes, pe copii, cit și pe toate rudele lui apropiate, avînd mari bănuieli că el și neamurile lui uneltesc împotriva-i. După ce-i prinse, îi trimise în lanțuri la moarte.

Soția lui Intaphernes însă tot alerga în sus și în jos în fața porților palatului regesc, plîngînd și tînguindu-se într-una. Cum femeia nu-și mai ostoia plînsul, lui Darius i se făcu milă de ea și îi trimise vorbă : „Femeie, regele Darius îți îngăduie să scapi din ghearele morții pe unul din familia ta care zace în lanțuri, pe oricare anume ai să alegi tu“. După ce stătu și se gîndi, ea răspunse așa : „Dacă regele îmi dăruiește viața unuia singur, voi

alege dintre toți pe fratele meu“. Aflind răspunsul, Darius, uimit de aceste cuvinte, îi trimise o altă întrebare zicînd : „O, femeie, regele te întreabă ce gînd ai avut în minte cînd ți-ai lăsat în voia sorții bărbatul și copiii și ai hotărît să-ți rămîni în viață fratele, care-ți este și mai străin decît copiii și mai puțin drag decît soțul?“ Ea răspunse atunci așa : „O rege, dacă va voi cerul, poate voi mai avea alt bărbat și alți copii ; cum însă tatăl și mama mea nu mai trăiesc, este peste putință să mai am vreodată alt frate³⁰³. Iată cum am judecat eu cînd am spus cele ce-am spus“. Lui Darius i se păru că femeia vorbise cu mult miez și dădu drumul și celui pe care-l ceruse ea și celui mai vîrstnic dintre feciorii ei – plăcîndu-i cum gîndise ; pe ceilalți însă îi ucise pînă la unul. Așadar, după cum am povestit, chiar de la început pieri unul din cei șapte.

CXX Cam pe vremea bolii lui Cambyzes s-au mai petrecut și următoarele întîmplări. Un pers, Oroites, rînduit de Cyrus să fie satrap la Sardes³⁰⁴, își pusé în gînd să înfăptuiască o nelegiuire : fără să fi pățit ceva sau să fi auzit vreo vorbă nepotrivită din partea lui Polycrates, tiranul Samosului, fără măcar să fi dat vreodată ochii cu el, se hotărî să-l prindă și să-l piardă. După spusele mai multora, ura lui Oroites s-a aprins din următoarea pricină : așteptînd odată la poarta regelui împreună cu un alt pers, anume Mithrabates, satrapul din Daskyleion³⁰⁵, din vorbă în vorbă au ajuns să se certe. Cum tot își cîntăreau vrednicia, Mithrabates îi spuse mustrător lui Oroites : „Te numeri tu oare printre bărbați, cînd n-ai fost în stare să cucerești pentru regele nostru insula Samos, vecină cu satrapia ta ? Și totuși este foarte lesne să pui mîna pe insulă dacă a putut fi cucerită de unul din băștinași – care și acum o stăpînește – sprijinit în răscoala pusă la cale doar de cincisprezece oameni“³⁰⁶. Se zice că atunci Oroites, mîhnit adînc de aceste cuvinte pline de ocară, a hotărît în inima lui, nu atît să se răzbune pe cel care le rostise, ci mai ales să-l nimicească cu desăvîrșire pe Polycrates, din pricina căruia își atrăsese asemenea mustrare.

CXXI Alții, mai puțini la număr, povestesc că Oroites ar fi trimis un sol la Samos să întrebe ceva (nu se spune ce anume). Polycrates se afla întîmplător în camera bărbaților lungit pe un

pat, de față fiind și Anacreon din Teos³⁰⁷. Fie că dinadins n-a dat nici o însemnătate întrebărilor lui Oroites, fie că a fost doar o întâmplare, când intră trimisul lui Oroites să-i vorbească, Polycrates, care se nimerise să stea cu fața la perete, nici nu s-a întors, nici nu i-a răspuns.

CXXII Acestea ar fi fost deci cele două pricini care i-ar fi adus lui Polycrates moartea ; liber fiecare s-o creadă pe care vrea.

Adevărul este că Oroites, aflându-se în Magnesia pe malurile fluviului Meandru³⁰⁸, a trimis la Samos cu o solie pe Myrsos, fiul lui Gyges, un lydian, deoarece cunoștea gândurile lui Polycrates. Polycrates – după câte știm noi, afară de Minos din Cnosos sau de vreun alt stăpînitor al mărilor care va fi fost înaintea lui Minos – este cel dintîi elen care și-a pus în minte să se facă stăpînul mărilor³⁰⁹. În epoca așa-zisă a „vîrstei oamenilor“^{309 bis}, Polycrates este cel dintîi care și-a făcut mari speranțe cu privire la stăpînirea Ioniei și a insulelor.

Oroites, aflînd deci de gândurile lui Polycrates, îi trimise o solie prin care îi spunea : „Oroites grăiește către Polycrates astfel : mi-a ajuns la ureche că tu pui la cale fapte mari, dar că puterile tale bănești nu sînt pe măsura lor. Acuma, de vei face ce te sfătuiesc eu, va fi bine și de tine și mă vei mîntui și pe mine. Regele Cambyzes urzește moartea mea ; despre aceasta am primit vești neîndoielnice³¹⁰. Tu vino și scoate-mă de unde sînt, și pe mine și comorile ce le am pe mînă, ia-ți partea cuvenită, iar restul îmi rămîne mie. Cu aceste bogății vei putea ajunge stăpînul întregii Ellade. Dacă n-ai încredere în privința banilor, trimite pe omul tău cel mai de credință și îi voi arăta aceluia ceea ce am“.

CXXIII Auzind aceste cuvinte, Polycrates se lăsă ispitit și se învoui bucuros ; cum era însuflețit de dorința de a avea bani cît mai mulți, trimise mai întîi în Magnesia pe Maiandrios, fiul lui Maiandrios, cetățean al Samosului, care-i era și grămatic ; acesta, scurtă vreme după întâmplările ce le povestesc, a închinat în întregime templului Herci minunata mobilă din încăperile pentru bărbați ale palatului lui Polycrates. Oroites, aflînd că trebuia să soscască un trimis care să vadă starea avuțiilor, iată cum se pregăti : umplînd cu pietre opt lăzi pînă aproape de gură, presăra

un strat de aur pe deasupra pietrelor și apoi, înnodînd bine legătura lăzilor, le ținu gata la vedere. Maiandros veni, le văzu și înștiință pe Polycrates.

CXXIV Polycrates, cu toate rugămințile ghicitorilor de la curte și ale prietenilor săi, se pregăti să plece chiar el în Magnesia. Afară de aceasta, fiica lui avusese, pe cînd dormea, următorul vis : se făcea că tatăl ei, ridicat sus, în slăvile cerului, era scăldat de Zeus și uns de soare cu miresine. După acest vis, fata încercă tot ce-i stătea în putere ca să-l oprească pe taică-său să plece la Oroites ; tiranul era gata suit pe o penteconteră și fata tot îi mai striga încă prevestirile de rău. Atunci el o amenință că, dacă se va întoarce teafăr, o va lăsa multă vreme să rămînă fecioară. Ca răspuns, ea înălță rugi să se împlinească amenințarea lui : mai bucuroasă era să rămînă cît de multă vreme fecioară decît să-și piardă părintele.

CXXV Polycrates totuși, neținînd seama de sfaturile nimănu-i, porni pe mare spre Oroites, duînd cu sine o ceată întreagă de prieteni, pîntre care se găsea și medicul Demokedes, fiul lui Calliphon, cetățean al Crotonei, cel mai priceput pe acea vreme dintre toți cei din tagma lui.

De îndată ce puse piciorul pe pămîntul Magnesiei, Polycrates muri de o moarte grozavă, nevrednică de el și de înaltele lui năzuințe. Lăsînd la o parte pe tiranii Syracusei — nici unul din ceilalți tirani ai elenilor nu este vrednic să fie apropiat de Polycrates ca strălucire. După ce-l ucise într-un chip care nici nu se poate povesti, Oroites îi răstigni leșul. În schimb, le dădu drumul tuturor samienilor care-l însoțiseră pe tiran, atrăgîndu-le luarea-aminte să-i poarte recunoștință, deoarece datorită lui ajunseseră liberi ; cît despre străinii sau sclavii care-l însoțiseră pe Polycrates, îi păstră, sub cuvînt că îi socote în rîndurile robilor. Polycrates, atîrnat de cruce, împlini cu prisosință vedenia din visul fiică-sii : era scăldat de Zeus ori de cîte ori ploua și uns de soare cînd îi mustea trupul umflat ³¹¹.

Un asemenea sfîrșit a curmat șirul întîmplărilor norocoase din viața lui Polycrates, așa cum îi prezisese, de altfel, Amasis, regele Egiptului.

CXXVI Nu după multă vreme însă, urgia cerească, răzbunându-l pe Polycrates, îl lovi și pe Oroites. După moartea lui Cambyse, cît ținu domnia magilor, Oroites, rămas la Sardes, nu le fu de nici un folos perșilor, căroră mezii ³¹² le răpiseră puterea. În aceste vremuri tulburi îl ucise pe Mithrabates, satrapul din Daskyleion, cel care odinioară îi făcuse muștrări pentru Polycrates și după Mithrabates și pe Cranaspes, fiul acestuia, amîndoi bărbați de seamă printre perși. În multe chipuri își dovedi Oroites trufia : așa, de pildă, sosind odată la el un trimis ³¹³ al lui Darius cu vești care nu-i erau tocmai pe plac, puse să-l pîndească la drumul mare și-l ucise cînd se întorcea acasă. După săvîrșirea omorului, îl făcu nevăzut cu cal cu tot.

CXXVII Darius, îndată ce se făcu stăpîn pe tron, dorea din tot sufletul să se răzbune pe Oroites pentru nelegiuirile săvîrșite, dar mai ales pentru uciderea lui Mithrabates și a fiului său. Cu toate acestea, nu socoti cuminte să trimită de la început o oștire împotriva lui, și din pricină că apele nu se liniștiseră încă, domnia fiind nouă, și pentru că aflate că Oroites era foarte puternic ³¹⁴ ; într-adevăr, pe satrap îl păzea o strajă alcătuită din o mie de perși și avea sub stăpînirea sa districtele Frigiei, Lydiei și Ioniei. În asemenea împrejurări, iată ce făcu Darius : chemîndu-i la sine pe fruntașii perșilor le vorbi așa : „O bărbați perși, care din voi s-ar lega față de mine să împlinească o faptă care cere mai degrabă iscusință decît număr și putere ³¹⁵ ? Căci acolo unde se cere iscusință, nu încap silă. Care dintre voi ar putea sau să mi-l aducă de viu pe Oroites sau să-l ucidă ? Omul acesta n-a fost niciodată de folos perșilor și a săvîrșit mari fărădelegi ; i-a făcut să piară pe doi dintr-ai noștri, i-a omorît și pe cei trimiși de mine cu poruncă să se înfățișeze la curte. Mai înainte ca el să le facă perșilor vreun rău și mai mare trebuie să-l lovim de moarte“.

CXXVIII Acestea-s cuvintele lui Darius. Pentru rege săriră de îndată treizeci de bărbați, ficcare doritor să-i împlinească voia. Cum se sfădeau între ei, Darius îi potoli și îi îndemnă să tragă la sorți. Sorții căzură pentru Bagaios, fiul lui Arhontes. După ce ieși la sorți, Bagaios făcuse precum urmează : ticluind o mulțime de scrisori care priveau tot felul de treburi, puse pe ele

sigiliul lui Darius ; apoi, luându-le cu sine, plecă la Sardes. Sosind aici și fiind dus în fața lui Oroites, rupînd peceteile, desfăcu pe rînd fiecare sul și-l dădu spre citire grămaticului re-gesc³¹⁶ ; căci toți satrapii au pe lingă ci grămatici regești. În timp ce înmîna scrisorile, Bagaïos trăgea cu coada ochiului la străji să vadă dacă sînt semne că oamenii ar fi gata să se răzvrătească împotriva lui Oroites. Văzîndu-i că arată mare cînstire pentru scrisori și mai ales față de cuprinsul lor, mai înmîna una în care stăteau scrise următoarele : „Perși, regele Darius vă oprește de a mai sta de strajă lui Oroites“. Soldații, la auzul acestor cuvinte, puseră jos sulile³¹⁷. Bagaïos, îmbărbătat de supunerea soldaților față de porunca scrisă, îndrăzni atunci să-i dea grămaticului și pe cea din urmă în care stătea scris : „Regele Darius poruncește perșilor din Sardes să-l ucidă pe Oroites“. Străjile, de îndată ce auziră acestea, își traseră cuțitele și-l uci-seră pe satrap pe loc. Astfel îl ajunse pe Oroites persanul urgia cerurilor³¹⁸, răzbunîndu-l pe Polycrates din Samos.

CXXIX Averile lui Oroites fură ridicate și aduse la Susa. Nu mult mai tîrziu se întîmplă ca regele Darius, aflîndu-se la o vîna toare, să-și sucească piciorul sărind jos de pe cal. Scrîntitura fusese așa de grozavă, că osul de la gleznă îi ieșise din încheietură. Socotind că are la îndemîna medici egipteni³¹⁹, vestiți ca cei mai neîntrecuți în meșteșugul tămăduirii, se dădu la început pe mîna lor. Aceștia însă, încercînd să-i pună cu sila piciorul la loc, îi făcură și mai rău. Șapte zile și șapte nopți, durerile neslăbindu-l de loc, somnul nu se lipi de Darius ; în ziua a opta, mergîndu-i tot mai prost, cineva, care mai înainte vreme se vede că auzise la Sardes despre dibăcia lui Demokedes din Crotona, îi vorbi regelui despre el. Darius dădu poruncă ca Demokedes să-i fie adus cît mai repede cu putință. Medicul, găsit printre robii lui Oroites — unde fusese dat uitării — fu adus în fața tuturor, tîrîndu-și lanțurile de picioare și îmbrăcat în zdrențe.

CXXX Îndată ce se înfățișă curții, Darius îl întrebă dacă stăpînea arta vindecării. El nu dezvălui totuși cine este, de teamă ca nu cumva, dîndu-se cu totul pe față, să nu mai fie lăsat să se întoarcă vreodată în Ellada. Darius însă își dădu bine seama că omul, deși cunoscător, se prefăcea — și porunci celor ce-

aduseseră să-i mai aducă în odaie bice și țepi. Elenul fu atunci ceva mai deschis și spuse că nu știa prea bine meșteșugul leacurilor, dar că tot se pricepea nițel, fiindcă odinioară umblase mult pe la un medic. După aceea, cum Darius se lăsă pe mina lui, Demokedes, începu să-i facă oblojeli elenice și, folosindu-se de mijloace liniștitoare după cele dureroase, făcu mai întâi ca regele să-și redobândească somnul și în scurt timp îl vindecă cu totul, după ce Darius își pierduse orice nădejde să mai fie vreodată zdravăn de picior ³²⁰. După ce s-a vindecat, Darius îl dăruie cu două perechi de obezi de aur, iar Demokedes îl întreabă dacă dinadins îi îndoia răul, fiindcă îl făcuse bine. Lui Darius, plăcându-i cuvântul, îl trimise pe elen la soțiile lui. Eunucii care îl însoțeau le spuseră femeilor că el scăpase viața regelui. Atunci fiecare din ele, scoțind cu un talger bani din lada cu aur, îl coplesiră pe Demokedes cu daruri atât de bogate, că sluga care umbla în urma lui, un anume Skiton, adunând staterii ³²¹ ce cădeau pe de lături din talger, își agonisi o adevărată avere în aur.

CXXXI Iată cum, după ce plecase din Crotona, legase Demokedes prietenie cu Polycrates. La Crotona, mereu sîcîit de un tată arțăgos și minios din fire, nemaiputînd răbda, și-a luat lumea în cap și s-a dus la Egina. Statornicindu-se aici, chiar din primul an de practică, îi întrecu pe cei mai buni medici, deși era lipsit de scule și de toate cele trebuincioase în meseria lui. În al doilea an, egiptenii îl plătiră cu un talant din vistieria cetății ³²²; în al treilea, atenienii îi dădură o sută de mine și într-al patrulea, Polycrates, doi talanți ³²³ și așa ajunsese Demokedes la Samos. Datorită lui, medicii din Crotona cîștigară o faimă deosebită; într-o vreme, se spunea chiar că medicii din Crotona sînt cei dintîi din Ellada în meseria lor, și că după ei vin cei din Cyrene ³²⁴. Tot pe atunci argienii treceau drept cei mai neîntrepuți cîntăreți ³²⁵.

CXXXII La Susa, după ce-l tămăduie pe Darius, Demokedes primi ca locuință un adevărat palat și era mereu poftit să stea cu regele la masă. Tot ce visa avea la îndemînă, afară de încuviințarea de a se întoarce în Ellada. Rugîndu-se de rege, dobîndi iertarea de la pedeapsa cu moartea pentru medicii egipteni care-l îngrijiseră pe Darius mai înainte vreme și care fuseseră osîndiți

să fie trași în țeapă pentru vina de a se fi lăsat întrecuți de un medic elen ; mai scăpă și pe un ghicitor din Eleea care-l urmasse pe Polycrates și care fusese dat uitării printre robi. Într-un cuvînt, Demokedes se bucura de mare trecere pe lângă rege.

CXXXIII La puțină vreme după toate acestea, au mai urmat și alte întîmplări ; Atossei, fiica lui Cyrus și soția lui Darius, i-a ieșit un buboi la sîn. Buboii spărgîndu-se, puroiul săpa înainte. Cîtă vreme buboiul fusese mic, Atossa îl ținu ascuns și, fiindu-i rușine, nu spunea nimănui nimic. Cînd însă se simți rău, trimise după Demokedes și i-l arătă. Medicul îi făgădui că o va face sănătoasă, dar o puse să-i jure că și ea va face pentru el ceea ce îi va cere – lăsînd să se înțeleagă că nu-i va cere nimic ce ar fi călcat buna cuviință.

CXXXIV La cîtva timp după ce a căutat-o și a vindecat-o, Atossa, învățată de Demokedes, fiind în pat cu Darius, îi grăi așa : „O rege, deși ai o putere atît de mare, stai cu mîinile încruciate, nici nu aduci sub stăpînirea ta alte popoare, nici nu sporești puterea perșilor. Este firesc ca un bărbat, cît e încă tînăr și stăpîn peste avuții atît de mari, să strălucească printr-o ispravă oarecare – așa ca să știe și perșii că au de stăpîn un ade-vărat bărbat. Din două pricini s-ar cuveni să înfăptuiești asemenea lucruri : și ca perșii să știe că în fruntea lor stă un bărbat, și ca ei să se macine în lupte, nemaiavînd astfel răgaz să urzească împotriva ta. Acum e ceasul prielnic, cît mai ești încă în floarea vîrstei, pentru săvîrșirea unei fapte mari ; o dată cu trupul, crește mereu și mintea omului, dar îmbătrînind, slăbește și ea și parcă este lipsită de vlagă în orice ar întreprinde omul“³²⁶. Așa vorbi Atossa după cum o învățase medicul elen. Iar regele îi răspunse zicînd : „Draga mea, ai spus tocmai ceea ce îmi pusesem eu însumi în gînd să fac. Tocmai chibzuisem să duresc un pod între uscatul asiatic și celălalt uscat ca să pornesc cu război în ținuturile sciților ; în scurt timp, cele ce am în minte se vor împlini“. Atossa luă însă din nou firul vorbei și zise : „Gîndește-te mai bine și lasă-te deocamdată de gîndul ce a începe mai întîi războiul cu sciții ; pe aceștia, oricînd îți va fi voia, îi vei aduce sub sceptrul tău. De hatîrul meu pornește împotriva Elladei, doresc și eu, după toate cîte mi s-au spus, să am slujî-

toare din Sparta, din Argos, din Attica și Corint ³²⁷. Ai la curtea ta pe omul cel mai nimerit din lume ca să te lămurească despre Ellada și să-ți slujească de călăuză, omul care ți-a pus piciorul la loc..." Darius îi răspunse : „Femeie, dacă părerea ta este să ne încercăm puterile mai întâi asupra Elladei, cred că cel mai cuminte ar fi să trimitem mai întâi la eleni iscoade dintre perși, împreună cu cel despre care vorbești, care, aflînd și văzînd cu ochii lor tot ce este pe acolo, să ne spună apoi și nouă. Și după ce voi fi luminat pe deplin, îmi voi purta armele împotriva lor“.

CXXXV Acestea grăi Darius. Așa cum zise, așa și făcu. În-dată ce se luminează de ziuă, chemă la el cincisprezece fruntași perși și le dă porunci ca sub călăuzirea lui Demokedes să cucerire coastele mărilor Elladei, avînd însă mare grijă ca nu cumva să le scape elenul, ci să-l aducă înapoi cu orice preț. După ce le dădu aceste porunci, îl chemă chiar pe Demokedes și-l rugă ca, după ce-i va fi călăuzit pe perși și le va fi arătat toată Ellada, să se întoarcă înapoi. Îl îndemnă de asemenea să ia cu sine toată averea lui cîtă putea încărca și s-o ducă în dar tatălui și fraților săi, făgăduindu-i că-i va dărui în schimb lucruri și mai de preț. Afară de aceasta, îi mai făgădui să adauge o corabie încărcată cu tot soiul de bogății care îl va însoți pe drum. După cîte cred, Darius împărțasea lui Demokedes cele ce spunea fără nici un gînd ascuns. Demokedes însă, temîndu-se că e pus la încercare, nu se grăbi să primească toate cîte i le dăruia regele, ci spuse că-și va lăsa pe loc lucrurile ca să le aibă la întoarcere ; totuși, primi să ia cu sine corabia de care Darius îi spusese c-o pregătește în vederea darurilor ce urma să le dea fraților săi. Regele, învățîndu-l și pe Demokedes aceleași lucruri ca pe ceilalți, îi porni spre un port la mare.

CXXXVI Coborînd ei cu toții în Fenicia, anume la Sidon, pregătiră numaidecît două trireme și un mare vas de negoț încărcat cu tot felul de lucruri de preț. Terminîndu-și pregătirile, s-au îndreptat spre Ellada. Ținîndu-se cît mai aproape de coastă, luară bine seama la creștăturile țărmurilor și le însemnară în scris, iar după ce văzură cea mai mare parte a țării și orașele cele mai vestite, ajunseră în Italia, la Tarent. Aici, din bună-voință față de Demokedes, Aristophilides, regele tarentinilor ³²⁸,

scoase oîrmele de la corăbiile medic³²⁹ și-i băgă la închisoare pe perși, ca pe niște spioni, cum, de altfel, și erau. În timp ce perșii o pățiseră, Demokedes plecă la Crotona ; îndată ce Aristophilides îl știu ajuns acasă, le dădu drumul perșilor și le dete îndărăt și tot ce luase de pe corăbiile lor.

CXXXVII Perșii însă, pornind din Tarent pe mare și luîndu-i urma lui Demokedes, ajunseră la Crotona unde, găsindu-l pe elen prin piață, puseră mîna pe el. Unii crotoniați, temîndu-se de puterea perșilor, se arătau gata să li-l dea, alții însă se împotriviră și-i loviră pe perși cu ciomegele, în timp ce aceștia căutau să-i înduplece zicînd : „Oameni buni din Crotona, luați seama la ceea ce faceți ! Ne smulgeți un om care este robul fugar al marelui rege. Credeți voi oare că regele Darius va răbda această ocară ? Vă așteptați ca pentru faptele voastre să vă meargă bine dacă ni-l răpiți ? Împotriva cărui alt oraș vom porni cu armele dacă nu împotriva voastră ? Care altă cetate căuta-vom oare s-o robim mai întîi ?” Cu toată amenințarea lor, perșii nu izbutiră să-i înduplece pe crotoniați ; după ce-l pierdură pe Demokedes și după ce li s-a luat și vasul cu mărfuri pe care-l duceau cu ei, plecară pe mare îndărăt spre Asia, și nici n-au mai căutat să facă alte cercetări asupra Elladei cînd au trecut pe acolo, lipsiți fiind de călăuza lor. Cînd au ajuns în larg, atîta doar îi rugă Demokedes, să-i spună lui Darius că era logodit cu fata lui Milon³³⁰ pe care urma s-o ia în căsătorie. Numele luptătorului Milon se bucura de multă prețuire în ochii regelui³³¹ și, după socotința mea, numai din această pricină a grăbit Demokedes nunta, cheltuind și o groază de bani, numai ca să se arate în ochii lui Darius om cu mare trecere și la el acasă.

CXXXVIII Perșii, cînd ieșiră din apele Crotonei, fură zvîrliți de vînt cu corăbiile lor cu tot pe coastele Iapygiei³³². Luați acolo ca robi, un anume Gillos, tarentin de neam, însă surghiunit de ai lui, îi răscumpără și îi duse înapoi la regele Darius. Regele, în schimbul supușilor săi, se arătă gata să-i împlînească orice dorință ; Gillos, povestindu-i suferințele prin care trecuse, îi ceru să-i asigure reîntoarcerea la Tarent. Totuși, ca să nu se iște tulburare în Ellada dacă din pricina lui o flotă numeroasă

s-ar fi îndreptat împotriva Italiei, spuse că ar fi fost de ajuns dacă cnidienii ³³³ s-ar fi străduit să-i înlesnească întoarcerea, gândindu-se că prin mijlocirea lor, buni prieteni cu tarentinii, ar fi dobândit ușor puțința de a se întoarce. Darius, ascultându-l cu bunăvoință, îi îndeplini voia : trimițând un sol la cnidieni, le porunci să-l pună iarăși pe Gillos în drepturile lui de cetățean la Tarent. Cei din Cnidos se supuseră lui Darius, dar tarentinii nici nu vrură să audă de așa ceva, iar cnidienii se dovediră prea slabi ca să-i silească cu armele.

Așa s-au petrecut lucrurile. Aceștia au fost cei dintii perși care au venit din Asia în Ellada – și ei au fost trimiși ca iscoade în scopul pe care l-am arătat.

CXXXIX După aceasta, din toate orașele elene și barbare, Darius se făcu mai întâi stăpîn pe Samos ³³⁴, din următoarea pricină : pe vremea cînd Cambyes, fiul lui Cyrus, se războia împotriva Egiptului, stoluri de eleni merșeră și ei în Egipt, unii, cum era și firesc, pentru negoț, alții, pentru a lupta ca lefegii și cîțiva, minăți de dorința să cunoască țara aceasta ; printre aceștia din urmă se număra și Syloson, fiul lui Aiakes ³³⁵, frate cu Polykrates și surghiunit din Samos.

Iată ce întîmplare norocoasă îi ieși în cale acestui Syloson : înfășurat într-o mantie de lînă purpuric, se plimba prin piața Memfisului. Darius, care pe atunci făcea parte din straja lui Cambyes și nu era încă un om de mare vază, zărindu-l, îi plăcu grozav mantia și, apropiindu-se de el, îi ceru să i-o vîndă. Syloson însă, văzînd cît de aprig își dorește Darius mantia, parcă împins de o putere cerească, spuse : „Mantia n-o am de vînzare ; ți-o dăruiesc oricum, dacă ții cu orice preț să fie a ta !“ Darius îi mulțumi călduros și luă haina.

CXL Syloson își dădu numaidecit seama că-și pierduse mantia prostește. Dar timpul trecu, Cambyes muri, cei șapte se răsculară împotriva magului și, dintre acești șapte, Darius luă domnia, cînd numai ce află și Syloson că sceptrul încăpuse chiar pe mîna omului căruia odinioară îi dăduse el haina pe care acesta o rîvnise. Mergînd la Susa, se așază în poarta palatului regal și spuse că era un binefăcător al lui Darius. Păzitorul porții auzindu-l, se duse și-l anunță pe rege. Darius, foarte mirat, zise

către paznic : „Cine să fie oare elenul acesta care să-mi fi făcut mie vreun bine și eu să-i fi rămas îndatorat, când abia de curînd cîrmuiesc împărăția ? N-am avut de-a face cu nici un elen și nici nu mă știu dator față de vreunul. Totuși, lăsați-l să intre înăuntru, să văd și eu ce vrea să zică cu vorbele astea“.

Paznicul îl aduse pe Syloson în palat. Cînd se află în fața regelui, tălmăcii îl întrebară cine era și prin ce faptă se poate numi binefăcător al regelui. Syloson povesti atunci toată întîmplarea cu mantia – adăugînd că el era cel care o dăduse. La auzul acestor cuvinte, Darius strigă : „O, cel mai mărinimos dintre oameni, tu ești oare acela care, pe cînd n-aveam nici o putere, mi-ai făcut un dar oricît de neînsemnat ? Recunoștința mea în schimb va fi aceeași, ca și cum astăzi ași fi primit un dar de preț. Pentru bucuria ce mi-ai făcut-o odinioară, îți dăruiesc cu prisosință aur și argint, ca să nu te căiești vreodată că ai făcut un bine lui Darius al lui Hystaspes“. „Rege, răspunse Syloson, nu-mi da nici aur, nici argint... ; scapă însă, pentru a mi-o încredința mie, patria mea, Samosul, pe care acum, după uciderea fratelui meu Polycrates de către Oroites, o stăpînește un rob de-al nostru. Dă-mi-o, fără vărsare de sînge și fără luare în robie“.

CXLI Darius, dîndu-i ascultare, trimise o oștire în frunte cu Otanes, unul din cei șapte, cu poruncă să îndeplinească tot ce i-ar fi cerut Syloson. Otanes coborî la țărmul mării de unde porni expediția.

CXLII În vremea aceea la Samos puterea se afla în miinile lui Maiandrios, fiul lui Maiandrios, care fusese lăsat de Polycrates să-i țină locul³³⁶. Maiandrios ar fi dorit să fie cel mai drept om între oameni, dar dorința lui n-a putut fi împlinită. Cînd a fost înștiințat de moartea lui Polycrates, iată ce făcu : mai întîi a pus să se ridice un altar în cinstea lui Zeus Eliberatorul³³⁷, ridicînd de jur împrejur o incintă care și astăzi se mai vede încă într-o parte mărginașă a orașului. Apoi, cînd sfîrși construcția, porunci să fie chemată adunarea tuturor cetățenilor și rosti următoarea cuvîntare : „Mie, după cîte știți și voi, mi-au fost încredințate și sceptrul și toată puterea lui Polycrates. Atîrnă numai și numai de mine să fiu acum stăpînul vostru. Eu

însă, pe cît îmi stă în putere, nu voi face ceea ce nici eu nu văd cu ochi buni la altul. Felul cum Polycrates se făcuse stăpîn peste cei deopotrivă cu el nu mi-a plăcut cîtuși de puțin, cum nu mi-ar plăcea nici la altul care ar face așa ceva. Polycrates și-a împlinit soarta, dar eu mă lepăd de putere în fața voastră și hotărîsc să ne bucurăm cu toții de aceleași drepturi. Cred totuși că mi se cuvin oîteva cinstiri deosebite : mai întîi, să mi se pună deoparte din averea lui Polycrates șase talanți ³³⁸, apoi, în afară de asta, îmi opresc pentru mine și pentru urmașii mei, pe vecie, cinstea preoției lui Zeus Eliberatorul, căruia chiar eu i-am ridicat un sanctuar și în numele căruia vă dau înapoi libertatea“. Acestea le împărtăși Maiandrios samienilor în cuvîntarea sa. Unul din ei se sculă însă și zise : „Tu, om de rînd, o adevărată năpastă, nu ești nicidecum vrednic să domnești peste noi ! Vezi mai bine de dă socoteală de banii pe care i-ai avut în seamă !“

CXLIII Cel care rostise aceste cuvinte era un cetățean de vază, anume Telesarhos. Maiandrios înțelese atunci că, dacă ar fi lăsat puterea din mîină, în locul lui s-ar fi ridicat alt tiran. Prin urmare se răzgîndi să mai plece din fruntea cetății. După ce se închise în cetățuia orașului ³³⁹, trimise după fiecare frunză în parte, sub cuvînt că dorește să dea seama de mînuirea banilor. Cînd aceștia i se înfățișară, îi prinse și-i puse în fiare. Astfel fură aruncați în închisoare frunzașii Samosului.

La cîtăva vreme după aceea, Maiandrios căzu bolnav. Frate-său Lycarestes, crezînd că avea să moară, îi ucise pe toți cei închiși, ca să pună mai ușor mîna pe cîrmuirea Samosului. Pe cît se pare, samienilor nu le plăcea să fie liberi.

CXLIV Cînd perșii care-l aduceau îndărăt pe Syloson ajunseră în Samos, nimeni nu li s-a împotrivit ; cei care erau de partea lui Maiandrios, precum și Maiandrios însuși, se arătară gata să plece din insulă în urma unci învoieli pecetluite cu o libație. Otanes primind condițiile și, făcînd libația, cei mai de vază dintre perși, aducîndu-și niște jilțuri ³⁴⁰, se așezară în fața cetățuii.

CXLV Tiranul Maiandrios avea un frate cam slab de minte al cărui nume era Harileos ; acesta, pentru o vină oarecare,

fusesse aruncat în temniță. Prinzînd de veste ce se petrecuse, trecîndu-și capul printre gratiile temniței și văzîndu-i pe perși așezați pașnic pe jîlturi, începu să strige, zicînd că voia să vorbească cu Maiandrios. Frate-său, auzindu-l, porunci paznicilor să-l dezlege și să i-l aducă. Cum se găsi în fața lui Maiandrios, Harileos începu să-l mustre și să-l ocărască, îndemnîndu-l să-i atace pe perși. El vorbea așa : „Ticălosule, pe mine, fratele tău, care cu nimic n-am greșit ca să fiu aruncat în lanțuri, m-ai legat și ai socotit că-s bun de închisoare ! Cînd însă dai de niște perși care te alungă din țara ta și te lasă fără adăpost, nu îndrăznești să le-o plătești, oricît de lesne ar fi să pui mîna pe ei. Dacă ție ți-e frică de ei, dă-mi lefegii pe seamă și le voi arăta eu perșilor ce înseamnă să fi venit aici. Cît despre tine, sînt gata să te scot din insulă“.

CXLVI Acestea au fost spusele lui Harileos ; Maiandrios le luă de bune, după mine nu pentru că era așa de neghiob să-și închipuie că puterile lui erau în stare să se măsoare cu ale marelui rege, ci mai degrabă din pizmă față de Syloson, ca acesta să nu se facă atît de lesne stăpîn peste un oraș înfloritor și neatins deurgia războiului. Prin întăritarea perșilor, Maiandrios urmărea să slăbească cît mai mult puterea statului din Samos și abia astfel să le predea cetatea, știind el foarte bine că, dacă perșii ar fi pățit ceva, nu le-ar fi iertat-o niciodată samienilor. Mai știa de asemenea că, oricînd ar fi vrut, avea slobodă ieșire din insulă, căci își făcuse o trecere tainică ce ducea de sub cetățuie la malul mării ³⁴¹ ; și Maiandrios plecă din Samos. Cît despre Harileos, înarmînd pe toți lefegiii și deschizînd larg porțile, îi repezi asupra perșilor care nici nu se așteptau la așa ceva, încredințați fiind că toate erau în bună rînduială. Lefegiii, căzînd asupra perșilor, începură să ucidă tocmai pe aceia din ei care erau însoțiți de sclavi ce le purtau jîlturile și se bucurau de mare vază. În timp ce făceau treaba asta, restul oștirii persane sări într-ajutor ; respinși, lefegiii fură siliți să se închidă în cetățuie.

CXLVII Otanes, căpetenia oștirii persane, martor al grozăviei prin care trecuseră perșii, își aduse aminte de poruncile date de Darius cînd îl trimisese în Samos, adică să nu ucidă

și să nu ia în robie pe nici un locuitor și să-i încredințeze nevătămată insula lui Syloson, dar socoti că este mai bine să le uite. Așadar, trimise vorbă ostașilor să ucidă fără alegere pe cine le-ar cădea în mână, bărbat sau copil. Parte dintre ostași luară atunci cu asalt cetățuia, iar ceilalți trecură prin ascuțișu sabiei pe oricine le ieșea în cale, fie în templu ³⁴², fie afară din templu.

CXLVIII Maiandrios, fugind din Samos, se îndreptă spre Lacedemonia. Când ajunse acolo, puse oamenii să-i care de pe corabie tot avutul, se îngriji să-i găsească adăpost, apoi iată ce făcu : în timp ce slujitorii lui frecau de zor niște potire de aur și argint pe care le scosese la vedere, el, ducându-se să stea de vorbă cu Cleomenes, fiul lui Anaxandridas, care atunci era regele Spartei, îl aduse la locuința sa. Când Cleomenes zări potirele, rămase fermecat și plin de uimire în fața frumuseții lor. Maiandrios îl pofti să-și aleagă din ele după plac. Cu toate că Maiandrios stăruia de vreo două, trei ori, Cleomenes dovedi că era un om deosebit de cinstit, căci nu se crezu îndreptățit să primească cele cu care era îmbiat ³⁴³. Dându-și seama că, momiți de darurile lui Maiandrios, alți cetățeni i-ar fi putut da acestuia ajutorul după care umbla, Cleomenes se duse drept la efori și le spuse că cel mai bun lucru pentru Sparta ar fi fost izgonirea acestui străin din Pelopones, ca nu cumva să-l îndemne la rele pînă și pe el sau pe vreun alt spartan. Eforii îl ascultară și dădură de veste prin crainici că Maiandrios era izgonit.

CXLIX Perșii, prinzind Samosul, pustiit de bărbați, ca într-o plasă, îl cuceriră și îl încredințară lui Syloson. La cîtăva vreme după aceasta, Otanes, în urma unei vedenii avute în vis și a unei boli care l-a lovit la părțile bărbătești, aduse din nou locuitori pe insulă.

CL Pe vremea cînd Darius își porni corăbiile spre Samos, babilonienii, după îndelungă pregătire, se răzvrătiră ³⁴⁴. Cît dăinuise domnia magului și urzcala celor șapte, în tot timpul acesta plin de mari tulburări, ei se pregătiseră să facă față unei împresurări și cu toate acestea nimeni nu prinsese de veste.

Cînd s-au hotărit să se răscoale pe față, iată ce au făcut : afară de mamele lor, fiecare își alege, din cîte femei avea la casa lui, după voie, numai pe una singură, iar pe toate celelalte, adunîndu-le la un loc, le sugrumară. Fiecare își păstrase cîte o femeie care să-i facă de mîncare³⁴⁵, iar celelalte își găsiră moartea, ca în felul acesta să se cruțe merindele.

CLI Darius, aflînd despre răscoală, își strinse toată oastea și purcese împotriva lor ; înaintînd asupra Babilonului, îl împresură ; locuitorii arătau însă că nici nu le pasă. Suindu-se pe turnurile întăriturilor, dănuiau în bătaie de joc și-l ocărau pe Darius și oștirea lui. Unul din ei le zvîrli vorba asta : „Ce mai așteptați, perșilor, și nu faceți cale întoarsă ? Ne veți lua cetatea cînd vor făta catirii !“ Așa vorbi un babilonian, care-și închipuia că niciodată un catir n-ar putea să fete.

CLII Trecu un an și șapte luni. Darius și întreaga lui oștire nu mai puteau de inimă rea că nu erau în stare să cucerească Babilonul ; orice viclesug, orice mijloc întrebuintase Darius, toate dăduseră greș. Nu izbuti să-l cucerească nici atunci cînd, printre alte șiretlicuri, îl încercă și pe acela prin care odinioară izbîndise Cyrus ; babilonienii vegheau pretutindeni cu strășnicie, așa că degeaba îi împresura.

CLIII Între timp, după douăzeci de zile de împresurare, lui Zopyros³⁴⁶, fiul lui Megabyzos, care fusese unul din cei șapte care-l alungaseră pe mag, i s-a întîmplat o minune : i-a fătat o catircă din vitele lui de povară³⁴⁷. Îndată ce i se dădu de știre, nevenindu-i să creadă, se duse chiar el să vadă minzul, după ce mai întîi opri pe cei ce-l văzuseră să sufle cuiva vreo vorbă despre întîmplare. Apoi stătu și chibzui ce era de făcut. Luîndu-se după cuvintele acelui babilonian care spusese la începutul împresurării că „atunci vor fi cucerite zidurile cînd vor făta catirii“ și judecînd după această spusă, Zopyros socoti că sosise ceasul căderii Babilonului. El era incredințat că din porunca cerurilor vorbise babilonianul și îi fătase și lui catîrca.

CLIV Îndată ce-i încolți în minte gîndul că ursita hotărîse căderea Babilonului³⁴⁸, se duse la Darius și-l întrebă dacă ținea

mult să se facă stăpîn peste Babilon. La răspunsul regelui că punea mare preț pe această izbîndă, chibzui iarăși cum să facă să cucerească el orașul și isprava să fie numai a lui, căci la perși faptele mari se răsplătesc cu cinstiri tot mai mari. Frămîntîndu-și mintea, găsi că nu era altă cale să se facă stăpîn pe cetate decît să fugă la babilonieni după ce s-ar fi sluițit. Atunci, socotind că faptul n-avea deosebită însemnătate, se ciunti fără nădejde de îndreptare : după ce-și tăie nasul și urechile, își ciopîrți părul și se brăzdă cu lovituri de bici, se înfățișă lui Darius.

CLV Darius se îngrozi văzîndu-l ciuntit astfel pe unul din cei mai de seamă din oamenii săi ; sărind ca ars de pe tron, începu să strige și-l întrebă pe Zopyros : cine și pentru ce îl schilodise ? Acesta grăi : „Afară de tine nu se află om pe pămînt destul de puternic care să-și îngăduie să se poarte astfel cu mine... Nimeni altul, o rege, n-a înfăptuit cele ce vezi decît eu singur, cu mîna mea, adînc rănit în străfundul inimii mele că asirienii ³⁴⁹ își bat joc de perși“. Darius atunci îi luă vorba din gură : „Nenorocitul, împodobești cu cel mai frumos nume o faptă grozav de urîță cînd zici că din pricina împresuraților te-ai pocit fără leac ! De ce oare, om smintit ce ești, dacă tu te-ai ciuntit, dușmanii noștri s-or închina mai repede ? Nu cumva oare ți-ai ieșit din minți cînd te-ai adus în starea asta ?“ Zopyros îi răspunse : „Dacă ți-aș fi dezvăluit cele ce aveam de gînd, negreșit că nu m-ai fi lăsat ; așa că m-am luat numai după capul meu. Acuma, dacă nu ne vei lipsi de ajutorul tău, vom lua Babilonul. Eu, așa cum mă vezi, mă voi strecura în cetate ca fugar și le voi spune că ceea ce am pățit s-a întîmplat din porunca ta. Nădejdea mea este că, după ce îi voi încredința, voi ajunge căpetenia oștirii lor. Tu, într-a zecea zi de cînd eu voi fi pătruns în cetate, alege din oștenii tăi o mie de oameni a căror pierdere nu înseamnă mare pagubă și așază-i în fața porților Semiramidei. La o săptămînă din ziua a zecea, pune-mi la îndemînă alte două mii în fața porților lui Ninos. Cînd și săptămîna se va sfîrși, lasă să treacă încă douăzeci de zile și mai așază alți patru mii de oameni în dreptul porților chaldeiene. Nici primii, nici aceștia din urmă să nu aibă asupra lor altă armă de apărare decît sabia. Numai atît să aibă. După a douăzecea zi, poruncește întregii oștiri să lovească zidurile cetății

de jur împrejur, toate deodată, și cată mai ales să am la îndemână oștire persană în fața porților lui Belos și Kissos³⁵⁰. Nu mă îndoiesc că babilonienii, văzînd că săvîrșesc fapte mari, îmi vor lăsa totul pe mînă, pînă și zăvoarele porților ; pe urmă, ce rămîne de făcut e treaba mea și a perșilor“.

CLVI După ce se înțelese cu regele, se furișă spre porțile Babilonului, întorcînd privirea într-una și ferindu-se, ca și cum într-adevăr ar fi fost un fugar. Oamenii, așezați de pază sus pe turnuri, de cum îl zăriră, se dădură repede jos și, crăpînd puțin una din porți, l-au întrebat cine era și ce căuta. El le răspunse că era Zopyros și că-și căuta scăpare la ei. Paznicii porților, cum auziră acestea, îl duseră în fața sfatului babilonienilor. Ajuns în adunare, Zopyros se jelui cu glas mare și spuse că cele ce-și făcuse cu mîna lui le pătimise de pe urma lui Darius, pentru că-l sfătuisă să despresoare cetatea cînd nici o cale de izbîndă nu mai putea fi întrezărită. „Acuma, urmă el, o, babilonieni, am venit la voi spre binele vostru cît mai mare și spre răul lui Darius și al oastei lui. Doar n-o să-l las să doarmă liniștit pe cel care m-a batjocorit în așa hal ; cunosc eu cu de-amănuntul toate tertipurile pe care le-a pus el la cale“.

CLVII Așa vorbi Zopyros. Babilonienii, cînd văzură pe unul din cei mai de vază bărbați ai perșilor ciuntit la nas și la urechi, plin de sînge și brăzdat de urmele biciului, nu stătură nici o clipă la îndoială că spunea adevărul și că le venise într-ajutor. Ei se arătară gata să-i pună la îndemînă tot ce le-ar fi cerut. El le ceru căpetenia oștilor. După ce-o dobîndi, porni să facă ce se înțelesese cu Darius. Într-a zecea zi, scoțînd în iureș oastea babilonienilor, înconjură mia de ostași pe care îl sfătuisă pe Darius s-o trimită mai întîi, și o nimici cu desăvîrșire. Văzînd babilonienii că la faptă se arată așijderea ca la vorbă, se bucurară foarte și hotărîră să-i dea deplină ascultare. Omul nostru, așa cum se înțelesese cu Darius, lăsînd să mai treacă și zilele următoare, își alese iarăși o mînă de babilonieni pe care îi scoase la un nou atac, cînd nimici și celelalte două mii de soldați ai lui Darius. Martor al acestor isprăvi, întreg Babilonul avea pe buze numai numele lui Zopyros, copleșindu-l cu laude, iar el, pentru

a treia oară, după sorocul hotărît, îi mîna pe babilonieni la locul despre care a fost vorba mai înainte şi, înconjurîndu-i, ucise şi pe cei patru mii. După ce săvîrşi şi fapta asta, Zopyros ajunse totul pentru babilonieni, care trecură oastea numai sub porunca lui, şi-i încredinţară şi paza zidurilor de apărare.

CLVIII Abia cînd Darius, după cum le fusese vorba, începu să lovească cetatea de jur împrejur, se dezvălui şi viclenia lui Zopyros. Babilonienii, suiţi pe ziduri, ţineau piept oştirii lui Darius, cînd Zopyros – deschizînd larg porţile lui Kissos şi ale lui Belos – lăsa pe perşi să pătrundă în inima oraşului. Parte din babilonieni, care văzură ce se întîmplă, se adăpostiră în templul lui Zeus Belos ³⁵¹ ; cei care însă nu băgaseră de seamă au rămas fiecare la locul lui pînă cînd s-au lămurit şi ei că fuseseră trădaţi.

CLIX Aşa căzu pentru a doua oară Babilonul ³⁵². Darius, după ce puse stăpînire pe oraş, dărimă zidurile de apărare ³⁵³ şi smulse porţile de la locul lor. Cyrus, primul cuceritor al Babilonului, nu se gîndise să facă nici una, nici alta ³⁵⁴. Darius, prinzînd apoi cam la trei mii dintre cei mai de frunte bărbaţi ai cetăţii, îi trase în ţepă, îngăduindu-le celorlalţi să locuiască în oraş ca mai înainte. Totodată, ca babilonienii să aibă femei şi să nu li se stingă neamul, Darius prevăzător, iată ce făcu : babilonienii, cum s-a arătat la începutul acestei povestiri, îşi sugrumaseră femeile pentru a-şi cruşa merindele. Regele dădu poruncă neamurilor învecinate să trimită femei în Babilon, hotărînd şi numărul datorat de fiecare neam, pînă se strînseră la un loc cincizeci de mii de femei. Din acestea se trag babilonienii de astăzi.

CLX După părerea lui Darius, nici un alt pers, nici din vremurile de demult, nici din cele mai noi, nu l-ar fi putut întrece pe Zopyros în măreţia faptelor sale, afară doar de Cyrus, căci nici un pers nu s-a socotit cîndva vrednic să se asemene cu acesta ³⁵⁵.

Se spune că Darius ar fi zis că „mai bine aş vrea ca Zopyros să nu fi păţit [grozăvia ce şi-a făcut-o cu mîna lui] decît să

domnesc peste douăzeci de Babiloane, nemaipunînd la socoteală pe cel în ființă“. Regele îl cinstea peste măsură pe Zopyros : îi hărăzi în fiecare an darurile socotite drept cele mai de preț la perși și-i lăsa cîrmuirea Babilonului scutită de orice dări, pînă la sfîrșitul vieții, afară de multe alte hatiruri. Acest Zopyros fu tatăl lui Megabyzos ³⁵⁶, cel care luptă în Egipt împotriva atenienilor și a tovarășilor lor, iar din acest Megabyzos se născu Zopyros ³⁵⁷, cel care, lepădîndu-se de perși [se așeză] la Atena [de bună-voia lui].

CARTEA A IV - A

MELPOMENE

NOTIȚĂ ISTORICĂ

În bogăția de fapte, multiple și diverse, care constituie conținutul cărții a IV-a, două mari evenimente ies în relief: expediția lui Darius împotriva sciților și expediția lui Aryandes, satrapul Egiptului, împotriva Barcei.

Ce loc ocupă aceste evenimente, în aparență fără legătură cu războaiele medice, în ansamblul operei?

Potrivit planului lui Herodot de a prezenta drumul perșilor în cucerirea lumii antice, cunoscute atunci, pînă la ciocnirea lor cu grecii, prezența acestor evenimente în istoria dintre greci și „barbari“ este justificată; ele fac parte din aceleași acțiuni întreprinse de perși în vederea extinderii coteritoriilor teritoriale¹.

Prima parte a cărții (capitolele I–CXLIV), denumită în limbajul lui Herodot Σκυθικοὶ λόγοι – „istorii scite“, conține o serie de fapte grupate în jurul campaniei perșilor împotriva sciților din nordul Mării Negre.

Cine sînt acești sciți amenințați de oastea lui Darius?

În mileniul al II-lea î.e.n., documentele înregistrează o strămutare de populație din Asia Centrală spre apus; pe la 1600 î.e.n., încep migrațiile arienilor iranieni care, pornind din mijlocul Asiei, se îndreaptă mai întîi spre Mesopotamia, Syria, Asia Mică – unde scrierile cuneiforme îi atestă din secolul al XV-lea î.e.n. – apoi, prin nordul Mării Caspice, spre stepa din sudul Uniunii Sovietice de azi. Această mișcare de populație spre vest aduce un grup de iranieni în sud-estul și nordul Mării Negre, unde istoria îi cunoaște sub numele de sciți².

Deși sosiți anterior, sciții sînt atestați de resturile arheologice în sudul teritoriului de azi al U.R.S.S. abia din secolul al VII-lea

¹ Vezi nota 3 la această carte.

² Vezi și notele 5 și 12 la această carte. Despre originea etnică a sciților, vezi și *Istoria universală*, vol. II, p. 132.

i.e.n. ; răspîndirea lor în Europa răsăriteană, pînă în Tracia, se termină în secolul al VI-lea *i.e.n.*

Pe vremea lui Herodot, sciții ocupau un vast teritoriu în nordul Mării Negre, de la gurile Dunării pînă pe cursul inferior al Bugului, și de la Nipru pînă la Marea Azov¹.

Înainte de venirea sciților, regiunea nord-pontică, cuprinsă între Dunărea de Jos, Nistru, Don și Cuban, era ocupată de cimmerieni², care se aflau pe aceste meleaguri probabil din secolul al XVI-lea *i.e.n.* La sosirea sciților – împinși la rîndul lor de massageți spre vest, peste fluviul Araxes³ – cimmerienii, dezbinați, s-au măcelărit între ei, apoi și-au îngropat pe malurile Nistrului morții căzuți⁴. Urmele cimmerienilor în regiunile pontice au fost atestate pînă tîrziu în toponimie⁵.

Începînd din secolul al VII-lea *i.e.n.*, valurile de sciți din nordul Mării Negre s-au răspîndit spre apus, unii prin nordul Carpaților spre actuala pustă ungară, alții prin Carpații răsăriteni, pătrunzînd în Transilvania de sud, între Mureș și Olt, poate pînă spre Munții Apuseni, alții, însfîrșit, prin Muntenia, Oltenia, Banat, pînă spre Marea Adriatică⁶.

Pentru infiltrarea sciților spre vest sîrvesc drept mărturii numeroasele date arheologice. Agatirșii, despre care Herodot spune că locuiau la izvoarele rîului Maris (Mureș)⁷ și că practicau obiceiuri în parte trace⁸, în parte scite⁹, sînt rămășițele valului de sciți desprins în secolul al VII-lea *i.e.n.* de cei de pe Nipru, val stabilit în Transilvania și tracizat deja pe vremea lui Herodot¹⁰.

Sciții nord-pontici, în preajma expediției lui Darius, erau organizați în patru marii triburi: sciții nomazi (οἱ νομαδες),

¹ Vezi *Istoria universală*, vol. II, p. 129.

² Herodot, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. XI–XII. Vezi și nota 6 la aceeași carte.

³ *Ibidem*, cap. XI.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, cap. XII.

⁶ Vezi *Istoria României*, vol. I, Ed. Acad. R.P.R., 1960, p. 155 și urm.

⁷ *Op. cit.*, cap. XLVIII.

⁸ *Ibidem*, cap. CIV.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Vezi și nota 25 la această carte.

nomazii regali (οἱ βασιλεῖοι), *sciții agricultori* (οἱ γεωργοί și *sciții plugari* (οἱ ἀροτῆρες)¹. Cercetătorii moderni înclină să considere numai pe sciții nomazi ca sciți adevărați veniți din Asia, iar triburile sedentare (agricultori și plugari), drept băștinași de origine etnică diferită, peste care s-au suprapus triburile năvălitoare, asimilându-le. Organizarea societății scite din timpul lui Herodot se afla în stadiul uniunii de triburi sub forma democrației militare, pe baza căreia se nășteau treptat condițiile de formare ale unui stat de tip sclavagist, ale viitorului stat centralizat al lui Atheas (secolul al IV-lea î.e.n.).

Sciții năvălitori au adus cu ei o cultură materială avansată. Herodot relatează în cartea a IV-a că sciții plugari cultivau grâul și pentru vânzare; comerțul se făcea probabil prin intermediul grecilor. Săpăturile arheologice, în special din marea gorodiște Kamenka (aproape de Nicopole) au scos la iveală seceri de fier și rișnițe, care dovedesc gradul de dezvoltare a agriculturii din acea vreme. Oasele găsite în morminte, oase de vite cornute, mari și mici, de cai și de păsări, vorbesc despre creșterea animalelor, preocuparea de căpetenie a sciților nomazi.

Locuințele sciților sedentari constau din colibe de lut, din care s-au păstrat citeva resturi. Sciții nomazi și regali își duceau viața în căruțe acoperite cu coviltire, cu patru sau șase roți, împărțite în două sau trei mici încăperi și trase de două-trei perechi de boi fără coarne. Femeile și copiii trăiau mai mult în aceste căruțe, în timp ce bărbații le însoțeau călare pe cai.

Înfățișarea și îmbrăcămintea sciților sînt cunoscute din reprezentările de pe vasele de aur și de argint găsite în morminte. Herodot exagerează caracterul războinic al sciților.

Deosebirile de inventar dintre morminte – unele curgane sînt foarte bogate în obiecte, altele, în schimb, sînt cu totul lipsite – constituie o mărturie asupra procesului destul de avansat de diferențiere socială. Cu toate acestea, pe vremea lui Herodot, prizonierii de război se pare că nu erau păstrați, ci vînduți în afara țării; sclavia, în Sciția propriu-zisă, se afla în forma ei patriarhală.

¹ Vezi notele 67, 75, 61 și 56 la cartea de față, precum și *Istoria universală*, vol. II, pp. 130 și urm.

Religia sciților este cunoscută în special din relatările lui Herodot. Ca o trăsătură particulară a religiei scite este absența templelor, a unei caste speciale de preoți și a reprezentărilor antropomorfe despre zei. Zeul războiului era personificat, după cum arată Herodot, printr-un pumnal încovoiat înfipt în pământ. Încercarea lui Herodot de a găsi corespondențe ale zeilor greci în religia scită este cu totul greșită. Întreaga cultură materială a sciților se bazează pe o bogată prelucrare a fierului. Meșteșugul topirii metalelor și al fierăriei, tipurile de ceramică scitică și, în special, prelucrarea metalelor prețioase din care își făceau podoabe ce se remarcă prin stilul animalier¹, tipurile de arme și de harnășament, precum și ritul înmormântărilor în curgane căptușite cu piatră și birne au imprimat culturii materiale scite un specific atât de pronunțat, încât cultura scită a făcut o adevărată epocă. Influența exercitată asupra populațiilor vecine, ca alazoni, callipizi, aubați, catiari, paralați, neuri, melanhleni, budini, geloni etc., a fost atât de mare, încât tradiția a legat pentru totdeauna existența acestor populații de numele sciților.

Ținându-se seama de neamurile vecine cu sciții, enumerate de Herodot, și de mărturiile descoperirilor arheologice, s-a constatat² existența a patru zone de cultură materială, în epoca scită, în Europa răsăriteană: zona culturii materiale de silvostepă a Moldovei, Ucrainei, R.S.F.S. Ruse, reprezentate de triburi de origine diferită; zona culturii materiale de stepă propriu-zis scită, pe Bugul inferior, Niprul inferior și stepele Mării Azov, reprezentată de sciți nomazi și cultivatori ai pământului; zona culturii materiale a triburilor sindo-meotice din regiunea Cuban și partea răsăriteană a Mării Azov, unde se simte pătrunderea treptată a sarmaților (secolele III-II î.e.n.) și zona culturii materiale a sarmaților, în stepele de lângă Urali și Volga. Toate

¹ Chipurile animalelor sînt înfățișate totdeauna în mișcare, înlănțuite în luptă, cu dinții rînjiți etc.

² Vezi N. N. Погребова, Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК. АК. СССР, 1952. (Stadiul cercetării problemelor de arheologie scito-sarmatică la data conferinței organizată în 1952 de Institutul de istoria culturii materiale al Academiei de Științe a U.R.S.S.) în „Probleme privind arheologia scito-sarmată”, Izd. An. SSSR, 1954, p. 3-38.

aceste zone de cultură aveau elemente comune, datorită legăturilor istorice dintre ele.

Expediția lui Darius împotriva sciților din nordul Pontului Euxin a avut loc în jurul anului 514 î.e.n. Așa cum este povestită de Herodot, expediția s-a desfășurat în cursul unei singure veri în care oastea persană a cucerit teritoriile populațiilor scitice și nescitice dintre Dunăre și Volga, pe un spațiu a cărui străbateră ar necesita, cu mijloacele de atunci, ani întregi. Acest fapt a stîrnit multe discuții printre învățați; veracitatea narațiunilor lui Herodot în legătură cu acest itinerariu fantastic a devenit pentru specialiști subiect de discuții și de controverse.

Unii critici au șocotit întreg pasajul din Herodot în care este vorba de campania scită cu totul fără noimă, susținînd nu numai absurditatea relatărilor lui, dar negînd și eventuala intenție a lui Darius de a parcurge un asemenea drum¹.

În sprijinul acestei teze, alți învățați² au demonstrat că pentru expediția lui Darius nu există decît izvoare grecești, care au putut falsifica datele, ținînd seama că perșii erau pe atunci dușmanul cel mai de temut al Elladei, că rîndurile 21–30 din coloana a V-a a inscripției rupestre de la Behistun nu se referă la campania scită, ci la expediția lui Darius împotriva saccilor din răsăritul Mării Caspice.

Contrar acestor păreri, cei mai mulți oameni de știință au recunoscut că această expediție constituie un fapt care s-a petrecut în realitate și încearcă să aducă unele precizări față de felul în care este relatată campania de Herodot.

Astfel, unii³, considerînd imposibilă parcurgerea unui teritoriu atît de vast în timpul unei singure veri, rectifică pe autorul grec, susținînd că expediția nu s-a extins asupra spațiului uriaș indicat de Herodot, ci că ea s-a mărginit la ținuturile dintre Dunăre și Nistru.

¹ Despre expediția lui Darius împotriva sciților, vezi R. Henning, *Darius Feldzug ins Skythenland* (514 v. Chr.), în „*Terrae Incognitae*“, I, Leiden, 1936. Vezi și nota 3 la cartea a IV-a.

² W. Hinz, *Der Sakenzug des Dareios*, în „*Zeitschrift d. d. morgenländischen Gesellschaft*“, 1939, pp. 364 și urm.

³ G. Glotz, *Histoire grecque*, II, Paris, 1938, pp. 17 și urm. și H. Bengtson, *Griechische Geschichte*, München, 1950, p. 128.

În sfîrșit, alții¹ socot nu numai că expediția lui Darius a avut loc, dar că ea s-a soldat chiar cu succes, oprind expansiunea sciților spre sud și vest și fixînd imperiului persan o graniță sigură pe Dunăre.

Astăzi, în general, se crede că narațiunea lui Herodot în legătură cu subiectul în discuție conține un simbul de adevăr. Fie că expediția a durat mai mult decît o vară, fie că ea a avut un cîmp de bătaie mult mai restrîns decît cel descris de Herodot, prezența lui Darius în nordul Mării Negre și urmărirea sciților sînt considerate fapte reale, acceptate aproape de toți oamenii de specialitate.

În legătură cu scopul urmărit de Darius în această campanie, s-au iscat de asemenea discuții. Unii au văzut în expediția scită o măsură de prevedere, asigurarea spatelui frontului în vederea atacului îndreptat împotriva Elladei; alții au considerat campania ca o acțiune de intimidare, alții ca o acțiune cu scop comercial pentru obținerea controlului asupra bazinului pontic și, în sfîrșit, o campanie de sine stătătoare dusă în cadrul politicii expansioniste a statului ahemenid. Adevărul, în această privință, este greu de precizat. Toate motivele luate în discuție pot fi socotite ca egal valabile și poate toate au contribuit la determinarea „marelui rege” să-i atace pe sciți².

În drumul său pînă la Dunăre, Darius a supus toate populațiile care i-au stat în cale. Printre acestea se numără și geții, „cei mai viteji dintre traci”³.

Cunoștințele lui Herodot despre strămoșii noștri sînt foarte sumare. Olbiopolitani, care i-au furnizat informațiile, nu știau prea mult despre locuitorii de pe valea Istrului. Singurii greci care ar fi putut procura istoriografului date mai ample despre locuitorii de pe malul stîng al Dunării ar fi fost cei din Histria. Dar Herodot nu a vizitat această colonie pontică. Din această cauză, el nu cunoștea decît pe geții dintre Dunăre și Balcani. „Înainte de a ajunge la Istru – relatează autorul⁴ – [Darius] îi

¹ M. Rostowtzev, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, pp. 84 și urm., și R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, pp. 52–53.

² Vezi și nota 3 la cartea a IV-a.

³ Herodot, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. XCIII.

⁴ Cartea a IV-a, cap. XCIII.

supune mai întâi pe geții care se cred nemuritori". – „Regiunile de dincolo de Istru – spune el în altă parte¹ – sînt stăpînite de albine“, din pricina cărora nu poți să pătrunzi în acele locuri.

Cu multă vreme înaintea lui Herodot, în nordul Dunării locuiau daco-geții, triburi trace care au populat Dacia începînd din epoca bronzului ; se pare că ei erau organizați într-o formă prestatală compusă din uniuni de triburi care se aflau în stadiul democrației militare, avînd în frunte un rege și o reședință întărită numită dava ; ocupația lor de căpetenie era creșterea vitelor și agricultura. De asemenea, apicultura era foarte răspîdită ; cunoșteau și prelucrarea metalelor, iar legăturile comerciale cu grecii din coloniile dobrogene constituiau cele mai sigure căi de pătrundere a civilizației eline². Se pare că au avut și unele cunoștințe în legătură cu scrisul³. În privința organizării armatei, un rol de seamă l-a jucat influența scită.

Nu numai Herodot, dar nici alți scriitori antici nu știau mai mult despre vechii locuitori ai Daciei. Cel care a lăsat primele știri precise despre regatul geților din nordul Dunării a fost Ptolemeus al lui Lagos, viitorul rege al Egiptului⁴.

Expediția lui Darius împotriva sciților s-a încheiat – așa cum relatează Herodot⁵ – cu eșecul perșilor. Lășînd în urmă echipamentul greu, oamenii sleiți de puteri și animalele de povară, Darius s-a grăbit să ajungă cît mai repede la podul de vase de peste Istru. Sciții s-au ținut pe urmele perșilor, încercînd să le taie retragerea. O dată fluviul trecut, Darius a traversat Tracia, făcînd un popas la Sestos în Chersones, de unde el, cu o parte din oștire, s-a întors în Persia, iar o altă parte a lăsat-o în Europa sub comanda generalului Megabazos.

¹ Cartea a V-a, cap. X.

² Vezi V. Părvan, *Getica*, II și *Istoria universală*, vol. II, p. 128.

³ C. Daicoviciu, *Dacii au cunoscut scrisul*, în „*Flacăra*“, nr. 1, 1958.

⁴ Informațiile lui Ptolemeus sînt păstrate la doi scriitori greci : la Strabo, Γεωγραφικά cartea a VII-a, cap. III și urm., ed. Didot, îngrijită de C. Müller și F. Dübner, Paris, 1853, și la Arrian, *Itinerarium Alexandri*, cap. XVI, în *Reliqua Arriani et scriptorum de rebus Alexandri Magni*, ed. Didot, îngrijită de C. Müller, Paris, 1877.

⁵ Cartea a IV-a, cap. CXL-CXLIV.

Acestea sînt ultimele evenimente ale campaniei scite relatate de Herodot. Dacă exprimă sau nu adevărul¹, ele au stîrnit de asemenea mari dezbateri între cercetătorii moderni. Azi, majoritatea învățaților consideră datele furnizate de Herodot în privința sfîrșitului expediției scite conforme cu realitatea.

Concomitent cu evenimentele nord-pontice, are loc expediția lui Aryandes, satrapul persan din Egipt, împotriva Barcei, colonia greacă de pe coasta Libyei.

În jurul acestei expediții, Herodot grupează toate faptele povestite în partea a doua a cărții (capitolele CXLV-CCV). Cum evenimentele din această secțiune a cărții au drept cîmp de desfășurare Libya, ele sînt cunoscute în cuprinsul operei sub numele de Λιβυκοὶ λόγοι „istorii libyene“.

Încă din timpurile străvechi, corăbierii greci, pornind din Pelopones, au atins coasta nord-africană. Încă din secolul al VIII-lea î.e.n. insula Plateea (azi Bomba) a început să fie populată de greci. În 639 î.e.n., un grup de dorienii, majoritatea din insula Thera, parte din Rhodos, au debarcat pe coasta de nord a continentului african, statornicindu-și așezările lîngă un izvor ce țîșnea dintre două coline. Numele izvorului era Cyra, iar colonia care s-a întemeiat atunci a căpătat numele de Cyrene, după numele izvorului. Așa s-a născut vestita Cyrene, care a jucat un mare rol în istoria grecilor din Libya. Numele întemeietorului coloniei a fost Battos, în limba localnicilor însemnînd „rege“², iar al fiului său, Arkesilaos. După acești întemeietori ai cetății, toți regii care au ajuns în fruntea Cyrenei s-au numit Battos sau Arkesilaos.

Pe timpul lui Battos al II-lea, cyrenienii au ajuns în conflict cu libyenii; venind noi și noi coloniști greci și neajungîndu-le pămîntul, locuitorii orașului Cyrene s-au extins și asupra terenurilor vecine libyene. Libyenii, în frunte cu Adicran, nemulțumiți de fapta cyrenienilor, au cerut ajutorul lui Apries, faraonul Egiptului. În lupta dintre cyrenieni și libyeni, care a avut loc în 571/570 î.e.n. la Irasa³, armata egipteană a suferit o înfrîngere,

¹ Vezi P. Alexandrescu, *Retragerea lui Darius din expediția scitică*, în „Studii și cercetări de istorie veche“, VII, 3-4, 1956.

² Vezi această carte, cap. CLV.

³ Cartea a II-a, cap. CLXI și cartea a IV-a, cap. CLIX.

fapt care a adus mare prestigiu cetății grecești. Mai târziu, relațiile de dușmănie dintre egipteni și cyrenieni s-au schimbat ; se povestește că faraonul Amasis a legat prietenie cu cyrenienii, aducându-și de la ei chiar o soție, pe Ladike¹.

La rindul ei, Cyrene a întemeiat o altă colonie, cu numele Barca, pe timpul lui Arkesilaos al II-lea, în urma unor certuri fraterne din familia conducătoare². Împotriva acestei cetăți va porni Aryandes cu oaste.

Pe timpul lui Battos al III-lea, la Cyrene începe să se afirme tot mai mult pe teren politic o partidă democratică sclavagistă. În lupta sa pentru îngrădirea prerogativelor regale, a adus un legiutor din Mantineea, pe Demonax, care a delimitat autoritatea regelui, a împărțit populația în trei triburi³, trecind o bună parte din drepturile regelui pe seama adunării poporului.

Dar pe timpul lui Arkesilaos al III-lea, care nu era mulțumit de constituția lui Demonax, s-a iscat un mare conflict între rege și cetățeni. În urma unor acte de violență comise, Arkesilaos s-a refugiat la socrul său, la Barca, dar a fost ucis de barceeni. Mama sa, Pheretima, ca să se răzbune pe locuitorii orașului Barca pentru uciderea fiului său, a recurs la ajutorul satrapului Aryandes.

Campania împotriva Barcei, contrar celei din Sciția, s-a încheiat cu dezastrul celor atacați : barceenii, înfrinși, au fost deportați aproape de marele rege, dându-li-se spre așezare ținutul Bactriana.

Expediția lui Aryandes a fost îndreptată împotriva unei singure cetăți și, în aparență, fiind solicitat. E sigur însă că satrapul Egiptului n-a întreprins expediția fără încuviințarea „marelui rege”. Speranțele nutrite de perși – după cum remarcă Herodot⁴ – au fost să-și extindă stăpânirea și la vest de Egipt, asupra Libyei.

De ce totuși perșii s-au mulțumit să pedepsească Barca și n-au înaintat în Libya, Herodot nu spune nimic în acest sens. Vaga aluzie făcută de Herodot⁵ la slăbirea oștirii persane, pe

¹ Cartea a II-a, cap. CLXXXI-CLXXXII.

² Vezi această carte, cap. CLX.

³ Ibidem, cap. CLX-CLXI.

⁴ Ibidem, cap. CLXVII.

⁵ Ibidem, cap. CCIII.

urmele căreia se luaseră libyenii, hărțuind-o și pricinuindu-i pagube, ne îndreptățește să credem că au existat motive serioase pentru care expediția s-a încheiat aci și cu acest rezultat.

În mijlocul relatării conflictului dintre barceeni și Pheretima, ajutată de perși, Herodot intercalează treizeci și trei de capitole (CLXVII-CC) în care descrie populațiile din Libya, așa cum în expediția scită le descrisese pe cele din Sciția.

Majoritatea faptelor cuprinse în cartea a IV-a sînt culese de Herodot în timpul călătoriilor sale prin Samos, Byzantion, Calcedonia, Sestos, Perinthos, Apollonia, Olbia, Cyrene. Dacă a avut, în special pentru datele geografice și etnografice, și anumite izvoare scrise, azi nu se știe nimic sigur. Fragmentele neînsemnate rămase din opera lui Hecataios din Milet nu ne permit să constatăm în ce măsură s-a servit în compunerea cărții a IV-a istoricul nostru de lucrarea acestui logograf.

Pentru toate aceste fapte, Herodot rămîne pînă azi cel mai prețios izvor antic, în care, pe lîngă bogăția informațiilor, găsim și farmecul unui mare și talentat povestitor.

I După căderea Babilonului ¹, Darius porni cu oaste împotriva sciților ². Cum Asia avea o populație înfloritoare și aici se îngrămădeau bogății uriașe, Darius fu cuprins de dorința de a-i pedepsi ³ pe sciți, sub cuvînt că ei, cei dintîi, începuseră vrăjmășia cînd au năvălit în Media și i-au doborât în luptă pe cei care li s-au împotrivit. După cum am arătat mai înainte ⁴, sciții au stăpînit Asia de sus ⁵ vreme de douăzeci și opt de ani. Ei au năvălit în Asia, urmărindu-i pe cimmerici ⁶, și au pus capăt domniei mezilor care, înainte de sosirea sciților, fuseseră stăpîniții Asiei.

Pe sciții care trăiseră douăzeci și opt de ani departe de casă și care s-au înturnat după atîta amar de vreme, i-a așteptat o încercare tot atît de grea ca și cea din Media ⁷; ei au dat peste o oaste destul de numeroasă, ieșită întru întîmpinarea lor. Pasămite, nevestele sciților, fiindcă bărbații le-au fost plecați de acasă vreme îndelungată, începuseră să trăiască cu robii ⁸ lor.

II Sciții scot ochii la toți robii din pricina laptelui pe care-l beau ⁹, făcînd următoarele : după ce iau niște țevi de os, foarte asemănătoare cu fluierul, și le vîră în partea dinapoi a iepelilor, suflă în ele cu gura. În timp ce unii suflă, alții mulg. Ei spun că fac așa, deoarece vinele iepei se umflă cînd se suflă în ele, iar ugerul coboară. După ce termină mulsul, toarnă laptele în ciubere adînci de lemn și, așezînd în jurul lor [pe sclavii orbi], își bat laptele ; partea din lapte care se ridică deasupra, punînd-o la o parte, o socot mai bună, iar pe cea care se lasă la fund, mai slabă decît cealaltă. Din aceste pricini orbesc sciții pe oricine ar prinde ; ei nu sînt plugari, ci nomazi.

III Aşadar, din aceşti robi şi din nevestele [sciţilor] a răsărit un tineret care, după ce şi-a aflat obîrşia, s-a ridicat împotriva sciţilor ce se întorceau de la mezi. Mai întii au îngădit ţinutul, săpînd un şanţ lat ¹⁰ care se întindea de la munţii Tauriei pînă la lacul Meotis pe unde este cel mai lat ; apoi, ţinînd piept sciţilor care căutau să pătrundă aici, s-au luptat cu ei. Cum se tot încăierau mereu şi sciţii nu erau în stare să-i dovedească, unul din ei a vorbit aşa : „Bărbaţi sciţi, ce-avem noi oare de făcut ? Dacă ne luptăm cu robii noştri şi ne ucid ei, ne împrăştiăm, iar dacă-i omorîm noi pe ei, pe viitor vom stăpîni peste mai puţini. Acuma, cred că ar fi nimerit să lăsăm sulitele şi săgeţile şi, luînd fiecare în mînă biciul calului, să ne apropiem de ei. Atîta timp cît ne vedeau cu arme, se socoteau deopotrivă cu noi şi din părinţi deopotrivă. Cînd însă or să ne vadă cu biciul în mînă în loc de arme, dîndu-şi seama că ne sînt sclavi şi pătrunzîndu-se de acest lucru, nu vor mai arăta împotriva“.

IV Ascultînd aceste cuvinte, sciţii au făcut întocmai. Ceilalţi, înmărmuriţi de ce se petrecea, uitară de luptă şi dădură bir cu fugiţii. Aşa au domnit sciţii peste Asia şi, alungaţi de mezi, s-au întors iarăşi în ţara lor în acest fel. Iată pentru ce Darius, dornic să se răzbune, a început să strîngă oaste împotriva lor.

V După cîte spun sciţii, cel mai tînăr dintre toate neamurile pămîntului este neamul lor ¹¹, care s-a născut astfel ¹² : mai întii, în ţinutul acesta, pe atunci pustiu, s-a ivit un om cu numele de Targitaos ¹³. Părinţii acestui Targitaos – spun ei, povestind lucruri căroră eu nu le pot da crezare, dar aşa povestesc ei – ar fi fost Zeus şi o fiică a fluviului Borysthenes. O atare obîrşie a avut deci Targitaos, iar el, la rîndul lui, a avut trei fii : pe Lipoxais, pe Arpoxais şi pe Colaxais ¹⁴, cel mai tînăr. Pe timpul domniei acestora, au căzut în Sciţia din cer nişte lucruri de aur ; un plug, un jug, o bardă cu două tăişuri şi o cupă ¹⁵. Primul dintre ei care le-a văzut, anume fratele cel mai vîrstnic, s-a apropiat cu gîndul să le ia, dar aurul, cînd a ajuns la el, s-a prefăcut în flăcări. După plecarea lui, a venit al doilea, dar şi lui i s-a întîmplat acelaşi lucru. Aurul, arzînd cu văpăi, i-a îndepărtat deci pe cei doi ; dar cînd s-a apropiat al treilea, cel mai tînăr, aurul s-a stins, iar el l-a putut duce cu sine acasă. Faţă de această întîm-

plare, frații mai mari s-au înțeles între ei să-i lase întreaga împărăție celui mai tânăr.

VI Din Lipoxais se trag acei sciți care se cheamă auhați ; din cel mijlociu, Arpoxais, cei cu numele de catiari și traspieni ; iar din cel mai tânăr dintre ei, regele lor, cei care se numesc paralați¹⁶. Cu toții la un loc poartă numele de *scoloți*, după numele unui rege de-al lor. *Sciți* le-au zis elenii.

VII Așa povestesc sciții despre obirșia lor ; de cînd s-au ivit ei pe pămînt, anume de la Targitaos, întîiul lor rege, și pînă la venirea lui Darius în ținuturile lor, sînt cu totul nici mai mult, nici mai puțin de o mie de ani¹⁷. Iar aurul acesta sfînt îl păzesc cu strășnicie sciții regali și în fiecare an se apropie de el, căutînd să-l îmblînzească prin jertfe mari. Dacă cel care are în paza lui aurul sfînt adoarme sub cerul liber, în ziua sărbătorii, sciții îi prezic că nu va apuca sfîrșitul anului. Pentru primejdia prin care trece i se dăruiește atîta pămînt cît poate înconjura călare într-o singură zi¹⁸.

Fiindcă împărăția era întinsă, Colaxais a împărțit-o în trei, pentru cei trei fii ai lui. Una din părți, tocmai cea în care se păstrează aurul sfînt, a potrivit-o să fie cea mai mare. Sciții mai spun că ținuturile dinspre vîntul de miazănoapte, aflate deasupra locuitorilor din sus de această țară, nu e cu putință să le vezi sau să pătrunzi prea departe în ele din pricina fulgilor împrăstiați pe aici ; căci și pămîntul și văzduhul este plin de pene¹⁹ care îți întunecă vederea.

VIII Așa povestesc sciții despre ei înșiși și despre ținutul din sus de ei. Iată însă ce spun și elenii care locuiesc în Pont : Heracles, pe cînd mîna vacile lui Geryon²⁰, a ajuns în această parte a lumii, pe atunci pustie, astăzi locuită de sciți. Geryon sălășluia în afara Pontului, avîndu-și lăcașul în insula pe care elenii o numesc Erythreia, cea din fața Gedeirei²¹, iar Gedeira se află dincolo de Coloanele lui Heracles, pe țărmul Oceanului. Merge vorba, fără să fie însă dovedită în fapt, că Oceanul, după ce izvorăște la soare-răsare, înconjoară cu apele lui tot pămîntul. Așadar, cînd Heracles a ajuns de aici pe meleagurile numite acum Sciția, apucîndu-l viscolul și gerul, s-a acoperit cu pielea

de leu și a adormit. În vremea asta, ielele de la carul lui, care pășteau deshămate, s-au făcut nevăzute printr-o minune cerească.

IX Când s-a deșteptat, Heracles a început să și le caute și, străbătînd toate coclaurile, a ajuns în cele din urmă pe pămîntu numit Hylaia²². Aici el a dat într-o peșteră peste o făptură jumătate fată, jumătate viperă²³ : de la briu în sus era femeie, iar de la briu în jos, șarpe. Văzînd-o și minunîndu-se, Heracles a întrebato dacă nu cumva i-a văzut ielele rătăcite. Ea i-a răspuns că într-adevăr ielele se află la ea, dar că n-are de gînd să i le dea înapoi mai înainte de a se împreuna cu ea. Învoindu-se pentru acest preț, Heracles i-a fost bărbat. Femeia însă amîna mereu să-i înapoieze ielele, vrînd să trăiască cu Heracles cît mai multă vreme, iar el ardea de nerăbdare să și le ia și să plece. Pînă la urmă, dîndu-i-le, i-a spus : „Ielele acestea rătăcite pînă aici eu ți le-am scăpat, iar tu m-ai răsplătit : cu tine am zămislit trei feciori. Învăță-mă acum ce trebuie să fac cu ei cînd vor ajunge mari, să-i aciuiiez oare pe aici (unde sînt eu stăpîna locurilor) sau să-i trimit la tine ?“ Aceasta l-a întrebato ea pe Heracles, la care, spun sciții că el ar fi răspuns : „Cînd vei vedea copiii ajunși la vîrsta bărbăției, n-ai să greșești dacă vei face acestea : pe acela dintre ei pe care-l vei vedea întinzînd așa acest arc, și încingîndu-se cu cingătoarea aceasta în chipul următor, pe acela să-l faci moșteanul locurilor. Dar pe cel care nu va trece de încercările ce ți le las în seamă, să-l izgonești din țară. Dacă mă vei asculta, de mare bucurie ai să ai parte, și vei împlini și poruncile mele“.

X Atunci, întinzînd unul din arcuri (pentru că pînă în acea vreme Heracles purta două), și arătîndu-i cum se prinde cingătoarea, Heracles i-a dat [femeii] arcul și cingătoarea care avea în vîrfu cataramii o cupă de aur²⁴, iar după ce i le-a dat, a plecat. Ea, cînd copiii pe care i-a născut au ajuns bărbați, le-a dat următoarele nume : unuia din ei Agathyrsos, următorului Gelonos, iar celui mai tînăr Skythes²⁵. Aducîndu-și atunci aminte de povața [lui Heracles], a săvîrșit cele poruncite de el. Doi dintre copiii ei, Agathyrsos și Gelonos, neizbutind să treacă încercarea la care au fost supuși, au plecat din țară, alungați fiind de

mama lor ; în schimb, cel mai tânăr dintre ei, Skythes, trecînd-o cu bine, a rămas pe loc. Din Skythes, fiul lui Heracles, se trag regii de totdeauna ai sciților, iar după cupa de la briu, pînă și azi sciții poartă cupe la cingători ²⁶. Ca Skythes să rămînă [în țară] a neltit chiar mama lui. Acestea le povestesc elenii care locuiesc în Pont ²⁷.

XI Mai umblă și o altă poveste care este așa ; de cînd am auzit-o, acesteia îi dau cel mai mult crezare : sciții nomazi, care-și au leagănul în Asia ²⁸, împinși prin lupte de massagetii, și-au strămutat sălașurile, trecînd peste fluviul Araxes ²⁹ pe pămîntul cimmerician ³⁰ ; într-adevăr, pămîntul locuit astăzi de sciți se spune c-ar fi fost înainte vreme al cimmericienilor. La sosirea sciților, cimmericienii, cum se abătea asupra lor o oaste mare, s-au adunat să se sfătuiască. Dar părerile lor au fost împărțite și amîndouă sprijinite cu tărie ; cea mai nimerită era a regilor ³¹ ; părerea poporului era că ar fi mai cuminte să părăsească locul și că n-ar trebui să-și primejduiască viața ținînd piept puhoiului ; dimpotrivă, regii credeau de cuviință să lupte pentru țară cu năvălitorii. Dar ascultare n-au vrut să dea nici poporul regilor nici regii poporului. Poporul hotărîse să-și părăsească țara fără împotrivire, lăsînd-o pe mîna dușmanului ; regii însă au găsit că e mai bine să-și afle hodina după moarte în glia strămoșească și să nu fugă cu poporul, punînd în cumpănă bunătățile de care se bucuraseră aici față de cîte neajunsuri vor avea de îndurat dacă fug din țară.

După ce au luat această hotărîre, [regii] împărțindu-se în două tabere, deopotrivă la număr, s-au pornit să se bată unii cu alții. Și, omorîndu-se toți între ei, gloata cimmericienilor i-a îngropat lingă fluviul Tyras ³² (unde încă se mai poate vedea mormîntul lor). După ce i-au înmormîntat, poporul a părăsit ținutul. Sciții, cînd au intrat, au ocupat țara pustie.

XII Pînă acuma se mai află în Sciția ziduri cimmericiene ³³ „trecători“ cimmericiene ³⁴, ba și un loc cu numele de Cimmeria, precum și așa-numitul Bosforul Cimmerian ³⁵. Se vede că cimmericienii au fugit în Asia de răul sciților ³⁶ și s-au așezat în promontoriul unde se află astăzi orașul grec Sinope ³⁷. Tot atît de limpede e și faptul că sciții, urmărindu-i, s-au pomenit pe

pământul Mediei, rătăcind drumul ; cimmerienii fugari s-au ținut într-una pe lângă coasta mării, iar sciții i-au urmărit avînd mereu Caucazul în dreapta, pînă cînd, abătîndu-se spre inima uscatului, au pătruns pe pământul mezilor ³⁸. Iată, prin urmare, o altă poveste răspîndită deopotrivă și la eleni și la barbari.

XIII Aristeas ³⁹ însă, fiul lui Caystrobios, un bărbat din Proconnesos ⁴⁰, și poet epic, povestea că, îndrumat de luminile lui Phoibos, a ajuns pînă la issedoni ⁴¹, că mai sus de issedoni locuiesc arimaspii ⁴², niște oameni cu un singur ochi, iar mai sus de ei se află griffonii, paznicii aurului ⁴³ ; dincolo de griffoni locuiesc hyperboreii ⁴⁴ care se întind pînă la mare ; toți aceștia, afară de hyperborei, începînd cu arimaspii, s-au tot ridicat împotriva vecinilor lor și astfel issedonii au fost goniți din țară de arimaspi, sciții de issedoni, iar cimmerienii, care locuiau la marea de miazăzi ⁴⁵, împinși de sciți, și-au părăsit țara.

Astfel, nici Aristeas nu se potrivește cu sciții cînd e vorba de țara aceasta.

XIV Am arătat de unde era Aristeas, poetul care a vorbit despre aceste întîmplări. Acum voi povesti legenda pe care am auzit-o despre el în Proconnesos și în Cyzicos ⁴⁶. Se zice că Aristeas, care nu era mai prejos, ca neam, față de nici unul din cetatea lui, intrînd în atelierul unui piuar, la Proconnesos, s-a săvîrșit din viață ; piuarul, închizîndu-și atelierul, a plecat să ducă vestea neamurilor mortului. Cînd s-a răspîndit în cetate vestea că Aristeas ar fi murit, sosi, spre tăgada celor ce se spuneau, un om din Cyzicos, venind din orașul Artake ⁴⁷, spunînd că l-a întîlnit pe Aristeas intrînd în Cyzicos și a stat de vorbă cu el. În timp ce călătorul ținea morțiș că spune adevărul, rudele mortului s-au înfățișat la piuar cu cele de trebuință pentru a-l duce de acolo. Cînd au deschis odaia, nu-l mai aflară pe Aristeas nici mort, nici viu. După aceea, șapte ani mai tîrziu, ivindu-se iarăși la Proconnessos, a scris acele poeme pe care azi elenii le numesc *Arimaspeu* ; după alcătuirea lor, a pierit pentru a doua oară.

•

XV Asemenea lucruri povestesc despre Aristeas aceste orașe. Iată ce știu că le-a fost dat să li se întîmple și metapontienilor ⁴⁸

din Italia, la două sute patruzeci de ani ⁴⁹ de la a doua pieire a lui Aristeas, așa cum, după socotința mea, am aflat în Proconnessos și Metapontum. Metapontienii spun că Aristeas însuși, arătându-se în țara lor, le-a poruncit să ridice un altar lui Apollo și alături să înalțe o statuie care să aibă numele lui Aristeas din Proconnessos : Apollo, zicea Aristeas, i-a cercetat numai pe ci, dintre toți italoții, iar el, cel care acum era Aristeas, îl însoțise pe zeu ; atunci însă, când era în tovărășia zeului, avea chip de corb ⁵⁰. Zicând acestea, s-a făcut nevăzut. Metapontienii, trimițând oameni de-ai lor la Delfi, l-au întrebat pe zeu ce-ar putea să fie cu năluca acestui om. Pythia le-a poruncit să asculte de năluca ; de vor asculta, numai de bine vor avea parte ; iar ei, primind aceste sfaturi, le urmară. Și acum încă se mai află la Metapontum o statuie cu numele lui Aristeas alături de altarul lui Apollo ; în jurul ei au fost sădiți dafini, iar altarul se înalță în piața publică. Dar cred că am vorbit destul despre Aristeas.

XVI Ce se află mai sus de ținutul despre care tocmai încep să vorbesc, de bună seamă că nimeni nu știe sigur. Mi-e cu neputință să aflu ceva vești de la cineva care să poată spune că a văzut acele locuri chiar cu ochii lui. Nici măcar Aristeas, de care am pomenit cu puțin mai sus, nici măcar el n-a putut spune, în poemele pe care le-a plăsmuit, că ar fi pătruns mai departe de isedoni, ci despre ținuturile de dincolo de aceștia a povestit doar din auzite, zicând că le știe numai din spusele isedonilor. Totuși, pe cât mi-a stat în putință să culeg și eu din auzite știri cât mai de departe și mai de încredere, pe toate le voi înșira.

XVII [Începînd] de la portul borystheniților ⁵¹ (care, din întreaga Sciție, este așezat cel mai la mijloc pe coastele mării ⁵²), de acolo, primul neam de locuitori sînt callipizii ⁵³, niște eleno-sciți ; mai sus de ei sălășluiește o altă seminție, care poartă numele de alazoni ⁵⁴ ; alazonii și callipizii, în alte privințe, au aceleași obiceiuri ca sciții, dar, pe deasupra, ei seamănă și se hrănesc cu cereale, precum și cu ceapă, usturoi, linte și mei ⁵⁵. Mai sus de alazoni locuiesc sciții plugari ⁵⁶, care seamănă griu nu pentru hrana lor, ci ca să-l vîndă. Și mai spre miazănoapte de aceștia locuiesc neurii ⁵⁷, iar ținutul care se întinde

spre borta vîntului de miazănoapte, după cîte ştiu eu, este nelocuit de oameni.

Aceste noroade se înşiră de-a lungul fluviului Hypanis ⁵⁸, la apus de Borysthenes ⁵⁹.

XVIII Dacă cumva treci peste Borysthenes, pornind de la mare, mai întii dai de Hylaia ⁶⁰, iar mai sus de acest ținut locuiesc sciții agricultori ⁶¹, cărora elenii de pe lîngă fluviul Hypanis le zic borystheniți, iar lor înșile își zic olbiopoliți ⁶². Acești sciți agricultori locuiesc în părțile dinspre răsărit, cale de trei zile de drum, întinzîndu-se pînă la fluviul cu numele Panticapes ⁶³, iar înspre miazănoapte, cale de unsprezece zile ⁶⁴, pe Borysthenes în sus. Dincolo de ei, pînă hăt departe, se întinde un deșert, iar dincolo de pustietate locuiesc androfagii ⁶⁵, un neam de oameni cu totul aparte și deosebit de sciți. Ținutul de mai sus de ei este cu desăvîrșire pustiu ⁶⁶ și, după cîte ştiu, nelocuit de nici o semînție omenească.

XIX Cînd treci de fluviul Panticapes, la răsărit de acești sciți agricultori locuiesc sciții nomazi ⁶⁷, care nici nu seamănă, nici nu ară ; această parte este lipsită în întregime de copaci, afară de Hylaia. Nomazii despre care este vorba sînt răspîndiți spre răsărit, cale de paisprezece ⁶⁸ zile, într-un ținut care se întinde pînă la fluviul Gerrhos ⁶⁹.

XX Dincolo de Gerrhos se află acele locuri numite „sălașurile regilor“ ⁷⁰, precum și sciții cei mai viteji și cei mai numeroși care-i socotesc pe ceilalți sciți drept robii lor. Aceștia ajung spre miazăzi pînă la Taurida ⁷¹, spre răsărit pînă la valea săpată de feciorii sclavilor orbi ⁷² și pînă la tîrgul numit Cremnoi ⁷³ de lîngă lacul Meotis ; cîteva triburi de-ale lor ating chiar fluviul Tanais ⁷⁴. Spre miazănoapte, mai sus de sciții regali ⁷⁵ sălășluiesc melanhlenii ⁷⁶, o altă semînție care nu este scită. Mai în sus de melanhleni încep mlaștinile și pustietatea ⁷⁷, fără suflare omenească, după cîte știm.

XXI Dacă treci de fluviul Tanais, nu mai ești în Sciția, ci intri pe primul din loturile de pămînt ale sauromaților ⁷⁸, care, începînd din înfundătura lacului Meotis, își au așezările cale de

cincisprezece zile spre miazănoapte ⁷⁹, într-un ținut cu desăvîrșire lipsit de pomi, fie roditori, fie sălbatici. Deasupra acestora, pe un al doilea lot, locuiesc budinii ⁸⁰, într-un ținut pe de-antregul acoperit cu tot soiul de păduri ⁸¹.

XXII Mai departe de budini, spre miazănoapte, vine mai întii un pustiu întins cale de șapte zile ⁸², iar după pustiu, în fața celui ce-o ia mai spre răsărit ⁸³, apar sălașurile tissageților ⁸⁴, popor numeros și aparte, care trăiește din vînat. În vecinătatea tissageților, pe aceleași meleaguri, sînt așezările iurcilor ⁸⁵. Și ei trăiesc din vînat, pe care-l prind astfel : omul stă la pîndă suit într-un copac, căci sînt copaci peste tot locul ; fiecare vîntor are la îndemînă un cal învățat să se culce pe burtă, ca să se facă cît mai mic, și un ciîne ; cînd din virful copacului zărește vinatul, vîntorul trage cu arcu și apoi, încălecînd pe cal, îl urmărește, iar ciinele se ține pe urmele lui. Și mai sus de aceștia, dacă drumețul o ține mereu spre răsărit, întîlnește alți sciți ⁸⁶, care s-au răsculat împotriva celor regali și s-au strămutat în ținutul acesta.

XXIII Pînă la țara sciților acestora, ținutul de care am pomenit este în întregime pămînt șes și mănós ⁸⁷, dar dincolo de el începe să fie pietros și sterp. După ce străbați o bucată bună din ținutul presărat cu stînci, la poalele unor munți înalți ⁸⁸ se ivesc așezările unor oameni despre care se spune că sînt cu toții pleșuvi din naștere ⁸⁹, și bărbații și femeile deopotrivă ; ei au nasul turtit și fălci puternice ; vorbesc o limbă deosebită, însă poartă îmbrăcăminte scită și trăiesc din rodul unor copaci. Numele pomului din care se hrănesc este acela de „pontic“ ⁹⁰ ; el este cam cît un smochin de mare și poartă un fruct la fel cu bobul, dar are și simbure. Cînd rodul s-a copt, îl storc prin niște pînze ; din fruct curge un must gros și negru ; numele lui este „ashi“ ⁹¹ ; pe acesta îl sug și îl beau amestecat cu lapte, iar din rămășițele de poame zdrobite fac niște turte pe care le mănîncă. Vite nu prea au : prin partea locului nu se află pășuni bune. Fiecare locuiește cu ai săi sub un copac, iarna, acoperindu-l cu o velință de lînă albă ⁹², iar vara fără învelitoare. De acești oameni nu se leagă nimeni (se spune că sînt sfinți). Arme de luptă nu poartă. Ei sînt cei care judecă pricinile vecinilor ⁹³, iar

dacă vreun fugar se aciuează pe la ei, nimeni nu-i face nici un rău. Numele lor este acela de argipei ⁹⁴.

XXIV Pînă la neamul acesta de oameni pleșuvi sînt bine cunoscute și ținutul și semințiile de dincoace de ei. Știri nu-i greu să capeți, fie de la unii sciți care ajung pînă la ei, fie de la elenii din portul Borysthenes și din alte porturi ale Pontului. Sciții care pătrund pînă acolo își pun la cale treburile cu ajutorul a șapte tîlmaci în șapte limbi ⁹⁵.

XXV Pînă la argipei locurile sînt dar cunoscute, însă ce o mai fi dincolo de oamenii pleșuvi nimeni nu mai știe să spună sigur; munți înalți și de neumblat se ridică în cale și nimeni n-a izbutit încă să-i treacă ⁹⁶. Oamenii pleșuvi povestesc — lucruri pe care eu nu le cred — că în munți ar locui niște oameni cu picioare de capră ⁹⁷, iar dacă treci de aceștia, dai de alți oameni care dorm cîte șase luni pe an ⁹⁸. Acest lucru nu pot să-l cred nici în ruptul capului. Ținutul dinspre răsărit de pleșuvi este în schimb foarte bine cunoscut, căci îl locuiesc issedonii ⁹⁹. Cît despre ținutul care se întinde către miazănoapte, din sus de oamenii pleșuvi și de issedoni, nimic altceva nu se știe decît ceea ce povestesc aceștia.

XXVI Cu privire la issedoni se spune că au următoarele datini: Cînd unui om îi moare tatăl, toate rudele îi aduc oi; după ce le înjunghie și le spintecă, taie în bucăți și pe părintele mort al gazdei, apoi, amestecînd toată carnea la un loc, o mănîncă la ospăț ¹⁰⁰. Iar capul mortului, după ce-l rad și-l curăță bine, îl poleiesc cu aur și, după aceea, i se închină ca unui idol, aducîndu-i an de an jertfe bogate ¹⁰¹. Fiul săvîrșește toate acestea în cinstea părintelui său, așa cum fac și elenii pomenirea morților ¹⁰². Altfel, și despre ei se spune că sînt oameni drepti ¹⁰³, iar femeile și bărbații se bucură decopotrivă de aceleași drepturi ¹⁰⁴.

XXVII Prin urmare și acești locuitori sînt cunoscuți. Mai sus de ei, după cîte spun issedonii, se află însă oamenii cu un singur ochi și griffonii păzitori de aur ¹⁰⁵. Sciții îi pomenesc aflînd de ei de la issedoni, iar noi ceilalți din tată în fiu îi

știm de la sciți și-i cunoaștem sub numele scit de arimaspi, căci în limba scită *arima* înseamnă „unu“, iar *spu* înseamnă „ochi“ ¹⁰⁶.

XXVIII În tot ținutul acela despre care am vorbit sînt ierni așa de grele, că vreme de opt luni gerul este de neîndurat ¹⁰⁷; în acest răstimp, dacă ai turna apă, n-ai izbuti să moi lutul; ca să-l prefaci în noroi, ești nevoit să faci focul. Și marea și întreg Bosforul cimmerian îngheață ¹⁰⁸, iar sciții care locuiesc în afara șanțului ¹⁰⁹ pornesc în cete pe sloiurile de gheață ¹¹⁰ [după pradă] și căruțele și le mîină de cealaltă parte, la sinzi ¹¹¹. Așa trec cele opt luni de iarnă. În celelalte patru luni, acolo tot frig e. Iarna de pe aici e cu totul altfel în stihiiile ce le dezlănțuie decît iernile dintr-altă parte. Cînd e firesc să plouă ¹¹², nu plouă mai de loc; vara însă ploile nu mai conțesc. Atunci cînd aiurea tună, pe aici nu se aud tunete, dar vara se stîrnesc vijelii puternice. Dacă, din întîmplare, tună vreodată și în timpul iernii, lumea se minunează ca de un semn, după cum și dacă se cutremură pămîntul fie vara, fie iarna, sciții socot că e o minune. Caii, deprinși, îndură ușor o asemenea iarnă, catirii și măgarii însă n-o pot îndura de fel; totuși, pretutindeni în altă parte caii lăsați în ger pier degerați, pe cînd măgarii și catirii rabdă la frig.

XXIX Eu cred că și soiul de vite de pe aici, lipsit de coarne, tot din pricina asprimii frigului n-are coarne. O mărturie în sprijinul părerii mele este și versul lui Homer care spune în Odiseea așa:

Libya-apoi, unde repede mieii poartă cornițe ¹¹³,

vorbă plină de tîlc, căci în țările calde coarnele mijesc repede, dar în locurile cu frig aspru vitelor nu le ies coarnele de loc, ori, dacă ies, le cresc anevoie ¹¹⁴.

XXX Așadar, acestea se întîmplă pe acolo din pricina frigului. Mă tot mir (povestirea mea de la început s-a tot abătut din drum), de ce în tot ținutul Eleei ¹¹⁵ nu se pot zămisli catiri, cu toate că nici locurile nu sînt reci, nici nu se cunoaște vreo altă pricină. Eleenii susțin că dintr-un blestem ¹¹⁶ nu se prădesc

la ei catîri. Într-adevăr, cînd le vine iepeilor vremea împerecherii, ei le mîna în ținuturile vecine¹¹⁷ și după ce măgarii vecinilor le gonesc pînă ce iepele au prins rod în pîntece, abia atunci le aduc înapoi acasă.

XXXI Cît despre fulgii de care zic sciții că e plin văzduhu și din pricina cărora nu poți nici să vezi, nici să străbați mai departe pămîntul, iată ce cred eu. Dincolo de acest ținut, ninge pururea, mai puțin vara decît iarna, după cum e și firesc. Oricine a văzut de aproape căzînd ninsoare deasă pricepe ce spun : ninsoarea seamănă în adevăr cu niște fulgi. Din pricina unei astfel de ierni, ținuturile dinspre miazănoapte sînt nelocuite. Eu cred, așadar, că sciții și vecinii lor vorbesc de zăpadă, asemănînd-o cu fulgii.

XXXII Am arătat ce se spune despre locurile acestea atît de îndepărtate. Despre hyperborei¹¹⁸, sciții nu ne dau nici o știre¹¹⁹, nici alți locuitori de prin partea locului, afară, poate, de issedoni. Dar, după părerea mea, nici aceștia nu spun nimic, altminteri sciții ar fi vorbit [despre hyperborei], așa cum vorbesc, de pildă, despre oamenii cu un singur ochi. Doar în Hesiod¹²⁰ se află cîte ceva despre hyperborei ; se mai află și în *Epigonii* lui Homer¹²¹, dacă într-adevăr Homer a făcut această epopee.

XXXIII Mult mai multe vești¹²² ne dau despre ei cei din Delos ; aceștia povestesc că la sciți au ajuns prinoase tocmai de la hyperborei, învelite în paie ; de la sciți, trecînd din vecin în vecin, prinoasele au fost purtate tot spre apus pînă la Adriatica¹²³, iar de aici trimise mai departe spre miazăzi ; dodonieii¹²⁴ ar fi fost, dintre eleni, cei dintii la care au ajuns prinoasele. De la ei au fost îndreptate în jos spre Golful Malic¹²⁵ și pe urmă au trecut marea în Eubeea¹²⁶ ; aici, oraș după oraș, le-au trimis pînă la Carystos¹²⁷, de unde însă au ocolit Androsul¹²⁸. Cei din Carystos le-au dus la Tenos¹²⁹, iar cei din Tenos, la Delos¹³⁰.

Se spune că aceste prinoase au ajuns la Delos în felul următor : la început, hyperboreii au trimis două fecioare cu prinoasele ; după spusele delienilor, fetele se numeau Hiperohe și Laodike ;

o dată cu ele, ca să le ocrotească, hyperboreii au trimis ca însoțitori și cinci cetățeni de-ai lor, [însoțitori] care astăzi sînt cunoscuți sub numele de *perferi* ¹³¹, și care la Delos se bucură de mare cinstire. Fiindcă trimișii hyperboreilor nu s-au mai întors acasă și pentru că acestora nu le venea de loc la socoteală să se întimple de fiecare dată ca cei trimiși să nu le mai vină înapoi, [s-au hotărît] să ducă numai pînă la hotarele țării prinoasele învelite în paie și să le încredințeze vecinilor, cu rugămintea ca ei să le trimită mai departe la un alt neam. Prinoasele trimise astfel au ajuns, după spuscle lor, pînă la Delos. Eu însumi știu un obicei care se apropie oarecum de aceste rituri sfinte : femeile trace și peonice ¹³², cînd aduc jertfă Artemidei Regina ¹³³, se folosesc întotdeauna de paie de grîu. Și știu [foarte bine] că ele așa fac.

XXXIV În cinstea acelor fecioare hyperboreene care și-au aflat sfîrșitul la Delos, atît fetele cît și băieții delienilor își tund părul. Fetele, înainte de nuntă, după ce-și retează o şuviță de păr, o răsucesc pe un fus și apoi o pun pe mormîntul hyperboreenelor (mormîntul se află în curtea sanctuarului Artemidei ¹³⁴, pe stînga, cum intri, iar deasupra lui a crescut un măslin) ; băieții din Delos, la rîndul lor, înfășurînd cîteva fire de păr pe tulpina unei anume buruieni, le așază și ei pe mormînt.

XXXV De această cinstire din partea locuitorilor din Delos se bucură fecioarele hyperboreene ¹³⁵. Delienii mai povestesc că Arge și Opis, tot niște fecioare hyperboreene ¹³⁶, trecînd pe la aceleași popoare, sosiseră și ele la Delos mai înainte încă decît Hiperohē și Laodike. Acestea din urmă sosiseră cu tributul pe care îl hotărîseră în cinstea zeiței Eilethyia ¹³⁷ pentru naștere ușoară ¹³⁸ ; iar Arge și Opis veniseră chiar o dată cu zeii ¹³⁹. [Cei din Delos] spun că acestora le sînt hărăzite din partea lor și alte cinstiri : femeile adună bani în numele lor, invocîndu-le într-un imn pe care l-a făurit licianul Olen ¹⁴⁰. De la ei aflîndu-l insularii și ionienii, îl cîntă invocînd pe Opis și Arge și adunînd bani (acest Olen, venit din Licia, a compus și alte imnuri vechi care se cîntă la Delos) ; cenușa rămasă de la coapsele arse pe altare, o iau și o presară peste mormîntul lui Opis și Arge. Mormîntul fecioarelor se află în spatele Artemisionului ¹⁴¹, cu fața spre răsărit, foarte aproape de sala de oaspeți a keenilor ¹⁴².

XXXVI Dar cu acestea închei cele ce aveam de spus despre hyperborei. Nu mai înșir despre Abaris ¹⁴³ – care se spunea că era hyperborean – povestea că ar fi făcut înconjurul lumii cu săgeata ce-o avea, fără să mănînce ceva.

Dacă e adevărat că unii oameni sînt hyperborei, atunci trebuie să se afle și alții, hypernotieni ¹⁴⁴. Pe mine unul mă apucă rîsul cînd văd cum mulți descriu marginile pămîntului fără nici o noimă ¹⁴⁵ ; aceștia desenează Oceanul curgînd jur împrejurul pămîntului, care la rîndu-i este rotund de parcă ar fi strunjit, iar Asia o fac cît Europa de mare. Eu voi arăta pe scurt cît de întinsă este și una și cealaltă și ce înfățișare are fiecare ¹⁴⁶ în descriere.

XXXVII Perșii locuiesc în Asia, ajungînd pînă la țărmurile Mării de miazăzi, așa-numita Erythre ¹⁴⁷. Mai sus de ei, spre miazănoapte, se află mezii, mai sus de mezi, saspirii, iar mai sus de saspiri, colchidienii, care se mărginesc cu Marea de miazănoapte, în care se varsă rîul Phasis ¹⁴⁸. Acestea sînt cele patru seminții ¹⁴⁹ care se întind de la o mare la alta.

XXXVIII De aici, spre apus, prelungindu-se din uscat, înaintează în mare două limbi de pămînt despre care voi da unele lămuriri. Una din ele se întinde spre miazănoapte, începînd de la Phasis, de-a lungul Pontului Euxin și al Hellespontului, pînă la capul Sigeion din Troada ¹⁵⁰, iar spre miazăzi, aceeași limbă de pămînt înaintează în mare din Golful Myriandric ¹⁵¹, aflat în spre Fenicia, pînă la capul Triopion ¹⁵². În această peninsulă locuiesc treizeci de seminții de oameni. Aceasta este una din cele două peninsule.

XXXIX Cealaltă limbă de pămînt ¹⁵³, începînd din țara persilor, se întinde pînă la Marca Erythre, [cuprinzînd] pămînt persan ¹⁵⁴, apoi, în continuare, se află Asiria, iar după Asiria, Arabia ; ea se sfîrșește – adică, de fapt, nu se sfîrșește ¹⁵⁵, dar așa e obiceiul să se spună – în Golful Arabic, pînă la care Darius a tras canalul din Nil ¹⁵⁶. Din Persia pînă în Fenicia ținutul este un șes nesfîrșit : începînd din Fenicia, peninsula se întinde în apele acestei mări ¹⁵⁷ prin dreptul Syriei, Palestinei și Egiptului, unde se isprăvește. Ea cuprinde numai trei neamuri ¹⁵⁸.

XL Acestea sînt ținuturile Asiei dinspre perși către apus. Locurile de dincolo de perși, de mezi, de saspiri și de colchidieni, spre auroră și soare-răsare, sînt mărginite dintr-o parte de Marea Roșie ¹⁵⁹, iar dinspre miazănoapte, de Marea Caspică ¹⁶⁰ și fluviul Araxes ¹⁶¹, care curge spre răsărit. Asia e locuită pînă în India. De aci însă, spre răsărit, e numai pustiu și nimeni nu poate spune despre ceva de acolo cum o fi ¹⁶².

XLI Aceasta este înfățișarea și întinderea Asiei. Cît despre Libya ¹⁶³, ea face parte din cea de-a doua peninsulă, căci se află în prelungirea Egiptului ¹⁶⁴. Spre Egipt, această peninsulă este îngustă : de la marea aceasta pînă la Marea Erythreă ¹⁶⁵ sînt o sută de mii de coți, care ar face cam o mie de stadii ¹⁶⁶. Dincolo de gîtitură însă, limba de pămînt ce a primit numele de Libya se lățește foarte mult.

XLII Eu unul mă mir de cei care au hotărnicit și împărțit uscatul în Lybia, Asia și Europa, pentru că deosebiriile dintre ele nu sînt mici de loc. Căci dacă în lungime Europa are o întindere cît amîndouă celelalte la un loc, ca lățime însă, după părerea mea, nu e vrednică nici măcar să fie asemănată cu ele ¹⁶⁷.

E vădit în schimb că Libya este înconjurată de apă, afară de partea unde se află hotarul dinspre Asia. Necos, regele egiptenilor, este, după cunoștința noastră, cel dintîi care a dovedit acest adevăr. Acesta, după ce a întrerupt săparea canalului care duce din Nil la Golful Arabic ¹⁶⁸, a trimis niște fenicienii cu corăbii, poruncindu-le ca la întoarcere să treacă prin Coloanele lui Heracles ¹⁶⁹ pînă vor ajunge iarăși în Marea de miazănoapte ¹⁷⁰ și pe acolo să ajungă în Egipt. Fenicienii, pornind deci din Marea Erythreă, își urmau drumul pe Marea de miazăzi ¹⁷¹ ; cum sosea toamna, ei coborau pe uscat și se apuiau de semănat pămîntul Libyei prin locurile unde se nimereau să fi ajuns de fiecare dată, rămînînd acolo pînă la seceriș. După seceratul grîului porneau din nou pe mare și, cînd s-au împlinit doi ani, în cel de-al treilea, trecînd prin Coloanele lui Heracles, s-au întors în Egipt ¹⁷². Ei povesteau lucruri pe care eu nu le cred – le-or fi dînd poate alții crezare – anume că, în timp ce făceau înconjurul Libyei, aveau soarele de-a dreapta lor ¹⁷³.

XLIII Aşa a fost cunoscută Libya pentru prima oară. Apoi, carthaginezii ¹⁷⁴ sînt cei care le întăresc mărturia, deoarece Sataspes fiul lui Teaspis, un Ahemenid, n-a săvîrşit înconjurul Libyei cînd a fost trimis pentru această ispravă, ci, înspăimîntat de lungimea călătoriei pe apă şi de pustietăţi, s-a întors din drum fără să fi dus la bun sfîrşit încercarea la care l-a supus maică-sa.

El necinstise o fecioară, pe fiica lui Zopyros al lui Megabyzos ¹⁷⁵. Cînd urma să fie tras în țeapă de regele Xerxes din această pricină, mama lui Sataspes, soră cu Darius, s-a rugat de iertare, legîndu-se să-i dea ea o pedeapsă mai aspră decît regele : tînărul va fi silit să facă înconjurul Libyei pînă ce, făcîndu-i ocolul, o să ajungă din nou în Golful Arabic. Xerxes învoindu-se, Sataspes se duse în Egipt de unde luă o corabie şi corăbieri şi porni spre Coloanele lui Heracles ; lăsîndu-le în urmă, trecu pe la capul Libyei al cărui nume este Soloeis ¹⁷⁶ şi se coborî spre miazăzi. Străbătînd astfel luni în şir o nesfîrşită întindere de apă, cînd văzu că înainte tot mai mult era, făcînd cale întoarsă, sosi înapoi în Egipt. De aici, înfăţişîndu-se regelui Xerxes, începu a-i povesti că în locurile cele mai depărtate trecuse cu corabia pe lîngă nişte oameni pitici ¹⁷⁷, înveşmîntaţi în frunze de palmier, care, de cîte ori se apropiiau cu corabia de ţarm, o luau la fugă spre munţi, părăsindu-şi aşezările ¹⁷⁸. Oamenii lui, intrînd în oraşe, le luau numai cîteva vite, fără să facă nici o pagubă. Pricina pentru care n-au ajuns pînă la capătul drumului în jurul Libyei – spunea el – era următoarea : corabia n-a mai putut merge înainte, ci a fost ținuită locului. Xerxes încredințat că nu spune adevărul şi fiindcă nu dusesese la capăt încercarea hotărîtă, l-a tras în țeapă, după cum fusese osînda dintîi. Un eunuc al acestui Sataspes, îndată ce a aflat că stăpînul său s-a sfîrşit, a fugit cu averi uriaşe în Samos, unde a pus mîna pe ele un om din Samos, al cărui nume, deşi îl ştiu, îl tănuiesc de bunăvoie.

XLIV Dar cea mai mare parte a Asiei a fost descoperită de Darius. Acesta, vrînd să afle unde se varsă în mare fluviul Indus, al doilea dintre toate fluviile care au crocodili ¹⁷⁹, trimite cu corăbii, printre alţii în care avea încredere că vor spune adevărul, şi pe Skylax ¹⁸⁰ din Caryanda ¹⁸¹. Oamenii aceştia,

pornind din orașul Caspatyros și din ținutul Pactyike¹⁸², au mers pe fluviu în jos, mercur spre răsărit¹⁸³, pînă la țărmlul mării ; apoi, luînd-o în larg spre apus, au ajuns, după treizeci de luni, tocmai în locul¹⁸⁴ de unde regele egiptenilor îi pornise să înconjoare Libya pe fenicienii despre care am pomenit mai sus¹⁸⁵. Darius i-a supus pe indieni¹⁸⁶, după împlinirea acestui ocol, și luă în folosință această mare¹⁸⁷. Astfel s-a descoperit că, afară de părțile răsăritene, Asia are o mare asemănare cu Libya¹⁸⁸.

XLV Despre Europa nimeni nu s-a încredințat pe deplin dacă spre răsărit și spre miazănoapte este cumva înconjurată de apă ; ca lungime, se știe că este cît amîndouă celelalte continente la un loc¹⁸⁹.

Nu pot să mă dumiresc pentru ce pămîntul, unul singur fiind, poartă trei nume care sînt nume de femei – și de ce i s-au rînduit ca hotare Nilul¹⁹⁰, fluviul egiptean, și Phasis¹⁹¹ din Colchida (sau, după cîte vorbesc alții¹⁹², fluviul Tanais de la Meotis și Porțile Cimmeriene) ; de asemenea, nu pot afla cum îi chema pe cei care au statornicit această împărțire și de unde le-or fi pus aceste nume.

Mare parte din eleni spun că Libya își trage numele de la Libya¹⁹³, o femeie de prin partea locului, iar Asia¹⁹⁴, de la soția lui Prometeus. Lydienii însă socot că acest nume e lydian, spunînd că Asia și-a luat numele de la Asias, fiul lui Cotys al lui Manes¹⁹⁵, și nu după Asia, soția lui Prometeus ; de la Asias vine și numele tribului Asias din Sardes¹⁹⁶. Despre Europa nu știe nimeni nici dacă este cumva înconjurată de apă, nici de unde și-a luat acest nume¹⁹⁷, nici cine ar putea să fie cel care i l-a dat, afară doar dacă nu vom spune că continentul și-a luat numele de la Europa din Tyr¹⁹⁸ ; înainte vreme era fără nume, ca și celelalte două. Dar se știe că Europa din Tyr era de fel din Asia și că n-a ajuns pînă la pămîntul numit de eleni Europa, ci a trecut doar din Fenicia în Creta și din Creta în Licia¹⁹⁹. Dar, cu acestea, destul despre asemenea lucruri ; ne vom folosi și noi de numele îndătinat.

XLVI Țărmurile Pontului Euxin, spre care își îndrepta Darius oștile, afară de sciți, sînt locuite de cele mai neînvățate neamuri din lume. Nici un neam din cele din Pont nu-l putem

socoti mai răsărit în înțelepciune, nici nu cunoaștem vreun om învățat de pe aici, decît doar neamul sciților și pe Anacharsis ²⁰⁰.

La neamul scit, un singur lucru, dar cel mai de căpetenie din toate lucrurile omenești, e rînduit în chipul cel mai înțelept pe care-l cunoaștem ; în alte privințe însă, n-am de ce să-i laud. Iată în ce stă lucrul acesta atît de însemnat : este cu neputință să le scape cineva cînd vine cu oaste împotriva lor, și nimănui nu-i stă în putere să dea de ei dacă ei înșiși nu vor să se arate. Căci sciții n-au nici cetăți, nici ziduri întărite, ci toți își poartă casa cu ei și sînt arcași călări, trăind, nu din arat, ci din creșterea vitelor, și locuiesc în căruțe ²⁰¹ ; [mă întreb atunci], cum să nu fie ei de nebiruit și cu neputință să te apropii de ei ?

XLVII Acest fel de apărare și l-au ales sciții, pentru că pămîntul le e prielnic, iar rîurile le vin și ele într-ajutor. Țara lor, o cîmpie întinsă, este acoperită de pășuni și bine scaldată de ape ; prin ea curg rîuri, nu cu mult mai puține la număr decît canalele din Egipt. Le voi pomeni numai pe cele mai vestite și pe care se poate umbla dinspre mare în sus : Istrul, cu cinci guri ²⁰², apoi Tyras ²⁰³, Hypanis ²⁰⁴, Borysthenes ²⁰⁵, Panticapes ²⁰⁶, Hypakyris ²⁰⁷, Gerrhos ²⁰⁸ și Tanais ²⁰⁹. Iată acum care este cursul lor.

XLVIII Istrul, cel mai mare dintre toate fluviile pe care le cunoaștem, curge și vara și iarna mereu deopotrivă de mare, fiind dintre fluviile Sciției cel dintîi dinspre apus. Pricina că Istrul a ajuns cel mai mare fluviu este faptul că și alte rîuri se varsă în el. Iată rîurile care îi sporesc apele : prin ținutul Sciției ²¹⁰ curg cinci mari cursuri de apă. Pe unul sciții îl numesc Porata ²¹¹, elenii Pyretos, iar celelalte sînt : Tiarantos ²¹², Araros ²¹³, Naparis ²¹⁴ și Ordessos ²¹⁵. Rîul pomenit mai întîi ²¹⁶, bogat în apă, avîndu-și cursul spre răsărit ²¹⁷, își împreună apele cu Istrul. Al doilea pomenit, Tiarantos, curge ceva mai spre apus și este mai mic. Araros, Naparis și Ordessos, curgînd între acestea două, se varsă și ele în Istru. Aceste rîuri, izvorîte din pămînt scit, măresc apele Istrului. Venind de la agatirși ²¹⁸, fluviul Maris ²¹⁹ își unește de asemenea undele cu ale Istrului ²²⁰,

XLIX Din creștetul Munților Haemus²²¹, îndreptându-și cursul spre miazănoapte, se varsă în Istru și alte trei râuri mari : Atlas, Auras și Tibisis. Athrys, Noes și Artanes²²², trecînd prin Tracia și pe la tracii crobzyzi²²³, se varsă și ele tot în Istru. De la peonieni și din muntele Rhodope²²⁴, riul Skios, despiciînd în două lanțul Munților Haemus, se aruncă în același fluviu. Riul Angros²²⁵, săpîndu-și albia din Illyria spre miazănoapte, se varsă pe cîmpia Triballică²²⁶ în riul Brongos²²⁷, iar Brongosul în Istru ; astfel, Istrul înghite deodată aceste două mari riuri. Din ținutul de mai sus de ombrii²²⁸, un riu Carpis²²⁹ și altul Alpis²³⁰, curgînd și acestea spre vîntul de miazănoapte, se varsă și ele în Istru. Căci Istrul, începînd de la celți – cei mai îndepărtați locuitori din Europa spre asfințitul soarelui după kyneti²³¹ – străbate întreaga Europă. După ce a trecut prin toată Europa, se aruncă în coasta Sciției²³².

L Așadar, Istrul ajunge să fie cel mai mare dintre fluvii pentru că aceste riuri, despre care am vorbit, și multe altele, își adaugă apele la ale lui. Cînd însă am pune singure alături, o apă lingă alta [fără afluenți], Nilul îl întrece pentru că lui nu i se adaugă nici un riu și nici un izvor care să-i sporească apele²³³. Istrul curge mereu la fel de bogat, și vara și iarna, din următoarea pricină, după cîte cred eu : iarna rămîne așa cum este de obicei, poate ceva mai umflat decît îi este înfățișarea, căci pe vreme de iarnă în acest ținut nu plouă aproape de loc, însă ninge într-una. Vara, în schimb, zăpada care cade în timpul iernii din belșug, se topește scurgîndu-se de pretutindeni în Istru. Apa din zăpezi, vărsîndu-se în fluviu, îl face să crească și, o dată cu ea, se adaugă și apa ploilor multe și bogate, căci vara plouă. Cu cît soarele soarbe din Istru mai multă apă vara decît iarna, cu atît sînt mai îmbelșugate în timpul verii față de iarnă apele care se unesc cu Istrul. Această cumpănire formează un echilibru încît el apare întotdeauna la fel.

LI Una din apele curgătoare de la sciți este deci Istrul. După el vine Tyras, care izvorăște de la miazănoapte, pornește dintr-un lac²³⁴ mare care desparte Sciția de Neurida²³⁵ ; la gura lui sînt așezămintele de eleni, care se numesc tyriți.

LII Al treilea fluviu, Hypanis, izvorăște din Sciția și curge dintr-un mare lac²³⁶ în jurul căruia pasc cai albi sirepi. Pe bună dreptate, lacul acesta se cheamă „muma Hypanisului“. Începându-și deci cursul de aici, fluviul Hypanis curge, ca la cinci zile cale pe apă, îngust²³⁷ și cu apă dulce, iar de aici, cale de patru zile dinspre mare, se amărăște cumplit, căci în el se varsă un izvor cu apă amară, într-atîta de amară, că, deși neînsemnat de puțină, strică totuși apele Hypanisului, rîu mare între cele mici²³⁸. Acest izvor se află la hotarul dintre țara sciților plugari și a alazonilor²³⁹. Numele izvorului și al ținutului de unde curge este în limba scită Exampaïos²⁴⁰, în elină „Căile sacre“. Tyrasul și Hypanisul își apropie albia unul de altul la alazoni ; de aici, fiecare făcînd o cotitură, se îndepărtează unul de altul lăînd uscatul dintre ele.

LIII Cel de-al patrulea fluviu este Borysthenes, care, după Istru, este cel mai mare dintre ele și, după părerea mea, fluviul cu cele mai mănoase cîmpii, nu numai printre rîurile sciților, ci și printre toate celelalte, afară doar de Nilul Egiptului. Alături de acesta din urmă, este cu neputință să pui vreun alt rîu. Față de celelalte însă, Borysthenes este cel mai îndestulător ; de-a lungul lui se află pășuni frumoase și bogate pentru turme ; pește dă mult, de cel mai bun soi, iar apa lui este foarte bună de băut și curge limpede pe lîngă ape mîloase ; bucatele pe malurile lui sînt minunate, iar iarba, acolo unde pămîntul nu e semănat, crește uimitor de înaltă ; la gura fluviului sarea se alege de la sine în grămezi uriașe de bulgări. Pentru saramură el dă niște pești uriași, fără oase, căroră le zic antacei²⁴¹ ; [afară de acestea] se mai află multe alte lucruri vrednice de admirat. Pînă la ținutul Gerrhosului²⁴², cale de patruzeci de zile de drum pe apă²⁴³, se știe că fluviul curge dinspre miazănoapte, dar mai în sus, pe la ce neamuri trece, nimeni nu poate spune. Se pare că pînă să ajungă în ținutul sciților agricultori străbate un deșert²⁴⁴. Acești sciți au așezăminte pe malurile lui cale de zece zile pe apă²⁴⁵. Numai despre izvoarele acestui singur fluviu, ca și despre izvoarele Nilului, nu pot da amănunte²⁴⁶, dar îmi închipui că nici vreun alt elen nu le poate da. Cînd Borysthenes se apropie de mare, Hypanisul își unește apele cu ale lui, dînd în același liman mlăștinos²⁴⁷. Locul dintre cele două fluvii, fiind ca un ic, poartă

numele de capul Hippolaos, iar aici s-a înălțat un sanctuar al Demetrei ²⁴⁸. În fața sanctuarului, pe Hypanis, locuiesc borystheniții. Atîta am avut de spus despre aceste rîuri.

LIV După ele, cel de-al cincilea este un alt rîu cu numele Panticapes ²⁴⁹. Și acesta curge dinspre miazănoapte, izvorînd dintr-un lac, iar între el și Borysthenes locuiesc sciții agricultori ²⁵⁰; pătrunde apoi în Hylaia ²⁵¹ și, după ce trece de ea, se împreună cu Borysthenes.

LV Al șaselea este fluviul Hypakyris ²⁵² care-și începe cursul dintr-un lac; fluviul străbate prin mijlocul țării sciților nomazi ²⁵³ și se varsă lîngă orașul Carkinitis ²⁵⁴, lăsînd la dreapta Hylaia și așa-numita „Cale a lui Ahile” ²⁵⁵.

LVI Al șaptelea rîu, Gerrhosul, se ramifică din Borysthenes chiar în locul unde este Borysthenes cunoscut; deoarece se desprinde din acest loc, poartă același nume ca și ținutul, adică Gerrhos. În drumul său spre mare, taie ținutul sciților nomazi de cel al sciților regali. Se varsă în Hypakyris.

LVII Al optulea este fluviul Tanais, care curge foarte de departe, izvorînd dintr-un lac întins ²⁵⁶, și se varsă într-altul și mai mare încă, numit Meotis, care desparte pe sciții regali de sauromați. În acest Tanais își rostogolește apele un alt rîu, Hygris ²⁵⁷ după nume.

LVIII De asemenea ape vestite au parte sciții. Din toate soiurile de iarbă cîte le știm bune de pășunat pentru vite, cea din Sciția face să crească îndeosebi fierea ²⁵⁸; cînd sînt despicate vitele lor, se poate vedea că așa este.

LIX În felul acesta băștinașii au din belșug cele trebuincioase vieții ²⁵⁹. Cît despre datinile lor, iată care sînt: ei cinstesc numai pe următorii zei: pe Histia ²⁶⁰, mai presus de toți, apoi pe Zeus și Gaia, ținînd-o pe Gaia drept soția lui Zeus; după aceștia, pe Apollo și Afrodita Cerească ²⁶¹, pe Heracles ²⁶² și pe Ares. Acestor zei li se închină toți sciții, iar cei care sînt numiți sciți regali aduc jertfe și lui Poseidon. În limba scită, Histia se numește

Tabiti ²⁶³, iar Zeus, pe drept cuvînt, după părerea mea, „Papa-
ios“ ²⁶⁴, Pămîntul – Api ²⁶⁵, Apollo – Goitosyros ²⁶⁶, Afrodita
Cerească – Argimpasa ²⁶⁷, Poseidon – Thagimasadas ²⁶⁸. Statui,
altare și temple ²⁶⁹ n-au obiceiul să ridice, decît lui Ares ; aces-
tua obișnuiesc.

LX La toți sciții s-a statornicit un singur fel de jertfă ²⁷⁰, ori-
care ar fi animalele jertfite, săvîrșindu-se în felul următor : ani-
malul de jertfă rămîne în picioare, împiedicat cu o funie la pi-
cioarele din față ; preotul jertfitor care stă în spatele victimei,
trăgînd de un capăt al funiei, o trîntește la pămînt. În timp ce
animalul cade, el strigă cu glas mare pe zeul căruia îi închină
jertfa, și apoi aruncă un laț în jurul gîtului victimei ; vîrînd apoi
în laț un băț, îl răsucește pînă o sugrumă, fără să aprindă focul,
fără să facă alte pregătiri și fără să aducă libații. După ce a su-
grumat animalul de jertfă și l-a jupuit de piele, se pregătește să
fiarbă carnea.

LXI Pentru că în țara sciților lipsa lemnului este cumplită,
iată cum au născocit ei să fiarbă carnea : după ce jupoaie anima-
lele, despoaie carnea de pe oase și pe urmă pun carnea în niște
căldări de prin partea locului, dacă se întîmplă să aibă, foarte
asemănătoare cu craterele din Lesbos, numai că sînt mult mai
mari. După ce-au zvîrlit carnea în aceste vase, o fierb la focul
făcut cu oasele animalelor jertfite. Cînd n-au vreo căldare la în-
demînă, vîră toată carnea într-un burduf făcut din pîntecele vic-
timelor, toarnă apă peste carne și aprind dedesubt un foc de
oase. Oasele ard de minune, iar burdufurile cuprind cît se poate
de bine carnea curățită de oase. În felul acesta un bou se va
fierbe singur și tot așa și celălalte animale de jertfă, fiecare
pe sine. După ce fierbe carnea, cel care a adus jertfa, scoțînd mai
întîi cîteva bucăți de carne și măruntaie, le aruncă înaintea
lui ²⁷¹. Sciții sacrifică tot soiul de vite, dar mai ales cai ²⁷².

LXII Așa sacrifică ei celorlalți zei și acestea sînt animalele
de jertfă ; pentru Ares însă, sacrificiul se petrece altfel. În fie-
care ținut ²⁷³, lingă scaunul dregătorilor, i-au ridicat lui Ares cîte
un sanctuar în acest fel : snopi de vrecsuri sînt strînși laolaltă
într-un morman cam de trei stadii în lung și în lat, dar mai puțin

în înălțime ²⁷⁴. Partea de deasupra alcătuiește un fel de podiș în patru muchii ; trei din părțile lui sînt ca o rîpă dreaptă, se poate urca numai pe o singură parte ²⁷⁵. În fiecare an sciții mai grămădesc peste movilă încă o sută cincizeci de căruțe cu crengi, căci se surpă mereu din pricina ploilor. În vîrful acestei grămezi, în fiecare despărțămînt al țării se înfige un vechi pumnal de fier ²⁷⁶, care îl închipuie pe Ares ²⁷⁷. Acestui pumnal îi aduc în fiecare an jertfă de vite și cai, ba și pe acestea i le jertfesc în număr mai mare decît celorlalți zei. De asemenea, cînd [la război] prin dușmanii de vii, la o sută de oameni jertfesc unul, dar nu în chipul cum ucid animalele, ci altfel : după ce toarnă libații de vin pe capul victimelor, înjunghie oamenii deasupra unui vas și pe urmă, suind vasul pe mormanul de crengi, varsă sîngele peste pumnal.

În timp ce acestea se petrec sus, iată ce se mai întîmplă jos, lîngă sanctuar. Tăind toți umerii dreپți, cu mîini cu tot ²⁷⁸, ale victimelor înjunghiate, le aruncă în văzduh și, cînd au isprăvit de făcut sacrificiul, se îndepărtează din acel loc. Mîna zace pe unde s-a nimerit să cadă, iar trupul într-altă parte.

LXIII Acestea sînt, prin urmare, jertfele îndătinate la sciți. Ei nu folosesc niciodată porci și nici măcar să-i crească în țară la ei nu vor ²⁷⁹.

LXIV La război, iată ce rînduieli păzesc : cînd un bărbat scit doboară pentru prima oară un dușman, el bea din sîngele lui. Capetele tuturor celor uciși în luptă le aduce regelui ²⁸⁰, căci numai aducînd un cap e părtaș la prada făcută ; dacă nu aduce, nu i se cuvine nimic. Iată cum jupoaie un scit capul : tăind pielea de jur împrejur pe după urechi, o apucă și o smulge de pe țeastă ; după aceea, răzuind-o bine de carne cu o coastă de bou, o frămîntă în mîini și cînd a izbutit s-o înmoaie, își face din ea un fel de ștergar. Atîrnîndu-l de frîul calului pe care-l încalecă, se făleşte grozav. Cine are cele mai multe ștergare este socotit cel mai viteaz bărbat. Mulți din ei își fac din pieile jupuite și mantale de purtat, cosînd pieile împreună, ca la cojoc. Mulți alții, smulgînd cu unghii cu tot pielea de pe mîna dreaptă a leșului dușmanului, își fac din ea capac la tolba. Pielea de om era ²⁸¹ firește și grasă și lucioasă, aproape cea mai strălucitoare din toate

pieile, datorită albeții ei. Mulți jupoaie chiar omul întreg, îi întind pielea pe niște bucăți de lemn și o poartă cu ei călare.

LXV Acestea le sînt datinile. Căpățînile însă, nu chiar ale tuturor dușmanilor, ci numai ale celor mai huliți, iată cum le lucrează : după ce [fiecare scit] retează toată partea pînă din jos de sprîncene, o curăță ; dacă e om sărac, se mulțumește s-o îmbrace pe deasupra cu o piele netăbăcită de bou și așa se folosește de ea ; dacă e un om avut, după ce o acoperă cu piele de bou crudă, iar pe dinăuntru o poleiește cu aur, se folosește astfel de ea ca de un pocal²⁸². Acest lucru sciții îl fac pînă și cu rudele lor, dacă se întîmplă să se iște certuri între ei și dacă vreunul izbutește să-și dovedească dușmanul în fața regelui²⁸³. Cînd vin oaspeți pe care gazda îi prețuiește, le arată aceste capete, povestindu-le cum cei uciși, deși rude, i-au căutat pricină, și cum i-a biruit el, vorbind de aceasta ca de o ispravă.

LXVI O dată pe an, fiecare cîrmuitor²⁸⁴ al unui ținut, în ținutul său, amestecă într-un crater vin cu apă și din el beau sciții care au ucis vreun dușman ; cei care nu se pot mîndri cu o asemenea faptă nu gustă din această băutură, ci rămîn la o parte copleșiți de dispreț. Aceasta este pentru ei cea mai cumplită rușine. Cei care, în schimb, au doborât dușmani mai mulți, beau din două cupe deodată.

LXVII Sciții au mulți prezicători care ghicesc din mai multe nuiiele²⁸⁵ de salcie în felul următor : după ce adună la un loc mănunchiuri groase de nuiiele, așezîndu-le pe jos, le dezleagă și, răsfirîndu-le una cîte una, rostesc cuvinte magice ; pe cînd rostesc vrăjile lor, strîng iarăși nuiielele și din nou le așază cîte una. Acest fel de a ghici l-au moștenit ei din moși strămoși. Enareii²⁸⁶, bărbații-femei, spun că darul de-a ghici le-a fost hărăzit de Afrodita. Ei ghicesc în coajă de tei ; după ce despică coaja în trei, ghicitorul dă răspunsurile, tot răsucindu-și-o și desrăsu-cind-o de pe degete.

LXVIII Cînd regele sciților cade bolnav, trimite după trei vrăjitori, cei mai vestiți dintre ei, care vrăjesc cum am arătat mai sus. Aceștia, îndeobște, cam atîta spun, anume că cutare sau cutare - (arătîndu-l pe nume pe cetățeanul de care vorbesc)

— a jurat strimb pe vatra regelui ²⁸⁷ ; sciții au obiceiul să jure pe vatra regească atunci cînd vor să se lege prin cel mai grozav jurămînt.

Îndată se aduce prins cel despre care spun ei că a jurat strîmb ; o dată de față, ghicitorii îl învinovătesc că în vrăjile lor se arată cum a jurat strîmb pe vatra regelui, pricină din care zace regele bolnav. Omul tăgăduiește, spunînd că n-a jurat, și se aprinde de minic. Fiindcă tăgăduiește, regele trimite după alți vrăjitori, încă pe atîția la număr. Dacă și aceștia, cercetînd oracolul, dovedesc că omul e vinovat de jurămînt mincinos, pîrîtului i se taie capul pe dată, iar avutul lui și-l împart între ei primii vrăjitori. Dacă, dimpotrivă, al doilea rînd de ghicitori îl dezvinovătesc, sînt aduși rînd pe rînd alți ghicitori și, dacă pînă la urmă cei mai mulți dintre ei îl găsesc nevinovat, hotărîrea este să piară chiar primii ghicitori.

LXIX Iată chipul în care sciții ucid pe vrăjitori : după ce încarcă un car de vreascuri ²⁸⁸ și înjugă la el boii, vracii sînt urcați în mijlocul vreascurilor, cu picioarele împiedicate, cu mîinile legate la spate și cu căluș în gură ²⁸⁹ ; pe urmă, dau foc la vreascuri și gonesc boii înnebuniți de spaimă. Se întîmplă adesea ca boii să ardă împreună cu osîndiții, dar mulți boi pot să și scape, alegîndu-se numai cu arsuri, după ce le-a ars oiștea.

Sciții ard pe vrăjitori în felul pomenit mai sus și pentru alte pricini, numindu-i „vrăjitori mincinoși“. Celor pe care-i ucide, regele nu le lasă în viață nici copiii, ci le omoară toate vlăstarele de parte bărbătească ; pe fete însă le cruță.

LXX Cînd sciții se leagă prin jurăminte față de cineva, fac astfel : turnînd vin într-o cupă mare de pămînt, îl amestecă cu sîngele celor care se jură ²⁹⁰, înțepîndu-i cu o sulă sau creștîndu-le puțin trupul cu o custură ; în cupă moaie apoi un pumnal, săgeți, un topor și o sulită. După săvîrșirea acestor pregătiri, rostesc rugăciuni îndelungi, iar la sfîrșit beau din cupă și cei care s-au legat prin jurămînt ²⁹¹ și acei dintre însoțitorii lor care se bucură de vază deosebită ²⁹².

LXXI Mormintele regilor ²⁹³ se află la gerrhieni, adică acolo pînă unde Borysthènes este navigabil ²⁹⁴. Cînd le moare regele,

sciții sapă în pământ pe aceste meleaguri o groapă mare, pătrată. După ce au pregătit groapa, iau leșul – trupul este mai dinainte învelit cu un strat de ceară, iar pîntecele deschis și curățat bine, umplut apoi cu căprișor pisat, cu mirodenii, cu sămînță de pătrunjel și anason, și cusut apoi la loc – și îl duc într-o căruță la un alt neam.

Cei care primesc leșul purtat cu alai, întocmai cum au făcut și sciții regali, își taie nițel din ureche, își tund părul în jurul capului, își fac creștături în jurul brațului, își zgîrie fruntea și nasul, iar mîna stîngă și-o străpung cu săgeți²⁹⁵. De aici, duc în căruță leșul regesc mai departe, la un alt neam dintre cele supuse lor ; alaiul este însoțit de cei pe la care a trecut mai înainte. După ce-au făcut ocol, petrecînd leșul pe la toate neamurile, ajung pe meleagurile gerrhienilor care, dintre neamurile stăpînite de sciți, sînt cei mai depărtați și unde se află locul mormintelor. Apoi, după ce așază leșul în mormînt, pe un pat de verdeață, înfig sulițe de-o parte și de alta a mortului, apoi sprijină de ele niște birne de lemn și la urmă le acoperă cu rogojini, iar în locul rămas liber în mormînt îngroapă, după ce i-au sugrumat, pe una din țiitoarele regelui, pe paharnic, pe bucătar, pe grăjdar, o slugă, un crainic, cai și din toate celelalte lucruri ce-i mai bun, precum și cupe de aur (căci nu întrebuintează arama și argintul²⁹⁶). Cînd sînt gata, cu toții laolaltă înalță deasupra o movilă, întrecîndu-se cu însuflețire să iasă cît mai mare²⁹⁷.

LXXII Cînd s-a împlinit anul, iată ce mai fac : alegînd din ceata celorlalți slujitori pe cei mai destoinici (aceștia sînt sciți²⁹⁸ din naștere, căci pe rege îl slujesc toți cei cărora le poruncește el, la sciți negăsindu-se robi cumpărați), dintre acești slujitori, după ce sugrumă cincizeci și, [împreună cu ei], cincizeci de cai din cei mai frumoși²⁹⁹, scoțîndu-le măruntaiele și curățîndu-le bine pîntecele, îl umplu cu paie și-l cos la loc. Proptind apoi oblu pe doi țaruși o jumătate de roată cu scobitura în sus și cealaltă jumătate a roții pe alți doi țaruși, înfig în acest fel în pământ o mulțime de țaruși ; pe urmă, străpung caii de-a lungul trupului pînă la grumaz cu niște țapușe groase și îi aburcă pe roți. Roțile dinainte sprijină partea din față a cailor, iar cele din spate le țin pîntecele prin dreptul coapselor, așa că amîndouă perechile de picioare rămîn atîrnate în aer. Cailor le pun frîu și zăbală ; frîul îl trag

înainte și-l leagă de niște pari. Pe cei cincizeci de tineri sugrumați îi pun pe fiecare pe câte un cal, suindu-l astfel : fiecare mort este străpuns de-a lungul șirei spinării cu câte un arac, pînă la gît, iar capătul de jos al aracului, ceva mai lung, se îmbucă în parul care trece prin trupul calului. După ce așază roată în jurul mormîntului asemenea călăreți, [sciții] se îndepărtează.

LXXIII Așa își înmormîntează ei regii. Cît privește pe ceilalți sciți, cînd mor, rudele cele mai apropiate ale mortului îi poartă în căruțe pe la prieteni. Fiecare din cunoscuți primește și ospătează alaiul, iar mortului îi pun dinainte bucate, la fel ca și celorlalți. Oamenii de rînd sînt purtați de colo pînă colo tot așa, timp de patruzeci de zile, și abia pe urmă sînt îngropați ³⁰⁰.

După înmormîntare, sciții se purifică în chipul următor ³⁰¹ : își freacă mai întîi cu alifie capul, apoi îl spală ; iar pentru trup, iată ce fac : după ce înfig în pămînt trei prăjini sprijinite în vîrf una de alta, își întind peste prăjini, de jur împrejur, pături de lînă, împreunîndu-le cît mai bine ; apoi, într-o albie așezată pe jos înăuntrul parilor și păturilor, aruncă pietre înroșite la foc.

LXXIV Le crește în țară și cînepă ³⁰², care e foarte asemănătoare cu inul, afară de grosime și mărime. În această privință, cînepa întrece cu mult inul ; ea crește și de la sine, și semănată. Tracii își fac din cînepă haine care aduc foarte mult cu cele de in ; cine nu e prea obișnuit cu ea, nici n-ar putea deosebi dacă e vorba de in sau de cînepă ; iar cine n-a văzut niciodată cînepa, își închipuie chiar că hainele sînt de in.

LXXV Sciții iau, așadar, sămînță de cînepă, se strecoară sub cortul făcut din pături și aruncă sămînța peste pietrele încinse. Sămînța aruncată [peste pietre] scoate un fum parfumat și se face atîta abur, încît nici o baie elinească de abur n-ar putea s-o întrecă. Amețiți de dogoarea aburului ³⁰³, sciții se apucă să urle. Aceasta ține loc de baie, căci trupul nu și-l spală cu apă niciodată. Femeile lor, în schimb, macină, frecînd de niște pietre colțuroase lemn de chiparos, de cedru, de tămîie ³⁰⁴, picurînd apă și apoi, rumegușul acesta formînd cu apa o cocă groasă, și-l întind peste tot trupul și pe față. De îndată le învăluie mireasma

plăcută a rumegușului, iar a doua zi, cînd dau jos coca, pielea rămîne curată și de o proșteime strălucitoare.

LXXVI Și sciții se feresc cumplit de obiceiuri străine³⁰⁵, și de datinile altor neamuri, dar mai cu seamă de cele elinești, cum s-a dovedit [întîi] cu Anacharsis³⁰⁶ și a doua oară, cu Skyles. Anacharsis, după ce-a cutreierat multe țări și a dat nenumărate dovezi de înțelepciune, s-a întors pe meleagurile scitice. Cum trecea cu corabia prin Hellespont, s-a oprit la Cyzicos ; fiindcă îi găsi pe locuitorii din Cyzicos ținînd cu mare alai o sărbătoare în cinstea Mamei zeilor³⁰⁷, Anacharsis i-a făcut o făgăduință sfîntă acestei zeițe, anume că, dacă se va întoarce teafăr și sănătos acasă la el, îi va aduce și el jertfe cum vedea că săvîrșesc cyzicienii și va împămînteni și o noapte de priveghere. Ajuns cu bine în Sciția, afundîndu-se în așa-numita Hylaia (un ținut de-a lungul „Căii lui Ahile“, din întîmplare împădurit în întregime cu copaci de toate soiurile³⁰⁸) – intrînd deci în inima codrului, Anacharsis ținu toată rînduiala sărbătorii în cinstea zeiței, avînd cu sine o tobă și niște statui mărunte atîrnate [pe piept]³⁰⁹. Un scit, văzîndu-l ce făcea, se duse de-l pîrî la regele Saulios ; regele, mergînd și el pînă acolo, cum îl văzu pe Anacharsis cu ce se îndeletnicește, trase cu arcul și-l ucise. Pînă și astăzi, dacă cineva întreabă de Anacharsis, sciții răspund că nu-l cunosc, din pricină că a călătorit prin Ellada și a deprins obiceiuri străine. După cîte am aflat eu de la Tymnes, epitropul³¹⁰ lui Ariapeithes, Anacharsis îi era unchi după tată lui Idanthysos, regele sciților ; totodată, era fiul lui Gnuros al lui Lycos, al lui Spargapeithes³¹¹. Dacă, prin urmare, Anacharsis se trăgea din neamul acesta, să se știe că a murit de mîna fratelui său, căci Idanthysos era fiul lui Saulios – și tocmai acest Saulios este ucigașul lui Anacharsis.

LXXVII Totuși, am auzit și o altă legendă, povestită de peloponesieni, că Anacharsis, trimis de regele sciților, ar fi ajuns să învețe în Ellada ; cînd s-a întors acasă, ar fi spus în fața celui ce-l trimisese că toți elenii nu mai ostenesc însușindu-și tot felul de învățături, afară de spartani, dar că aceștia erau singurii în stare să vorbească și să răspundă cu măsură. Această poveste este însă curată născocire de-a elenilor înșiși ; omul nostru a pierit așa cum am arătat mai înainte.

LXXVIII Aşa a pătit Anacharsis din pricina obiceiurilor străine şi a legăturilor sale cu elenii ; cu foarte mulţi ani mai târziu, Skyles, fiul lui Ariapeithes, a avut aceeaşi soartă.

Ariapeithes, regele sciţilor, printre alţi fii, l-a avut şi pe Skyles. Pe acesta l-a născut o femeie din Istria ³¹², şi nu o băştinaşă ; chiar mama lui l-a învăţat limbă şi carte elinească ³¹³. După o bucată de vreme, Ariapeithes se sfârşi, răpus de vicleşugul lui Spargapeithes, regele agatirşilor. Skyles moşteni şi domnia şi pe soţia tatălui său ³¹⁴, al cărei nume era Opoia. Opoia era din partea locului şi îi născuse şi ea lui Ariapeithes un fiu, pe Oricos ³¹⁵.

Măcar că domnea peste sciţi, lui Skyles nu-i era pe plac felul lor de trai, ci trăgea mai mult spre obiceiurile elineşti, datorită educaţiei în care fusese crescut. Iată ce obişnuia să facă. Ori de câte ori îşi mîna oastea de sciţi spre cetatea borystheniţilor (borystheniţii aceştia zic că sînt milesieni) ³¹⁶, cum ajungea la ei, Skyles îşi lăsa grosul oştirii la marginea oraşului, iar el, după ce intra în cetate şi [porunca] să se închidă porţile, lepăda îmbrăcămintea scită şi-şi lua straie elineşti ; îmbrăcat ca un elen, se plimba prin piaţă, neînsoţit de străji sau de altcineva (între timp porţile erau bine păzite ca nu cumva vreunul din sciţi să-l vadă în asemenea veşminte) ; şi în alte privinţe trăia ca un elen şi aducea zeilor jertfe după datinile elene. Cînd trecea o lună, sau mai bine, pleca, îmbrăcînd iarăşi straiele scite. Aşa făcea adesea, ba îşi mai şi durase un palat la Borysthenes, unde ţinea şi o soţie pe care o luase de pe acolo.

LXXIX Cum îi era scris să i se întîmple o nenorocire, ceasul rău s-a ivit în următoarea împrejurare ³¹⁷. Îi încolţi dorinţa să fie iniţiat în cultul lui Dionysos-Bacchus ; tocmai se pregătea să înceapă ceremonia iniţierii, cînd îi fu trimis un mare semn prevestitor. În cetatea borystheniţilor avea un palat mare şi bogat, despre care am pomenit şi ceva mai înainte, împrejmuit de toate părţile cu sfîncşi şi zgriptori de marmură albă. Pe acest palat Zeus îşi aruncă trăsnetul, şi palatul arse pînă în temelii, dar, cu toate acestea, Skyles nu-şi întrerupse iniţierea.

Sciţii îi învinuiesc pe eleni pentru cinstirea lui Bacchus ; ei spun că este împotriva firii să-ţi închipui un zeu care să-i împingă pe oameni la nebunie ³¹⁸.

După ce Skyles a fost inițiat în cultul bacchic, unul dintre borystheniți se apucă să clevetească în fața sciților zicînd : „Voi sciților, ne luați în rîs că ne lăsăm scoși din minți la praznicul lui Dionysos și că zeul pune stăpînire pe noi ; dar iată că acum zeul l-a prins în mreajă și pe regele vostru ; și el s-a lăsat cuprins de vraja lui Bacchus și și-a pierdut mințile din pricina zeului. Dacă nu-mi dați crezare, urmați-mă, și am să vi-l arăt“. Fruntașii sciților se luară după el și borysthenitul, suindu-i pe furis pe un foișor, îi lăasă acolo. Ceva mai tîrziu, cînd Skyles trecu cu ceata lui Dionysos și sciții îl văzură cuprins de nebunia sfîntă ³¹⁹ li se strînse inima de mîhnire. Plecînd din oraș, spuseră întregii oștiri cele ce văzuseră.

LXXX Cînd, după cele întîmplate, Skyles s-a întors la viața sa obișnuită, sciții, în frunte cu fratele său Octamasades, născut din fiica lui Teres ³²⁰, s-au răscolat împotriva-i. Regele, dîndu-și seama de ce i se pregătește și din ce pricină se făceau toate acestea, fuge în Tracia ³²¹. Octamasades, prinzînd de veste, porni cu oastea împotriva Traciei. După ce ajunse pe malul Istrului ³²², a fost întîmpinat de traci și, cînd era să se încingă o încăierare, Sitalkes trimise o solie la Octamasades și-i spuse așa : „La ce bun să ne măsurăm puterile ? Tu ești fiul surorii mele și ții în puterea ta pe fratele meu ³²³. Dă-mi-l înapoi pe fratele meu, iar eu ți-l dau pe Skyles. Nici eu, nici tu să nu ne mai primejduim viața încercînd norocul armelor“. Aceste vorbe i le trimise Sitalkes prin crainic. Într-adevăr, un frate de-al lui Sitalkes pribegise la Octamasades. Octamasades se învoi, îl dădu pe mîna lui Sitalkes pe unchiul său din partea mamei și-l dobîndi în schimb pe fratele său Skyles. Luîndu-și fratele cu sine, Sitalkes se îndepărtă, iar Octamasades îi tăie pe loc capul lui Skyles ³²⁴. Cu atîta dîrzenie țin sciții la datinile lor și atît de aspru îi pedepesc pe cei care deprind obiceiuri străine.

LXXXI Cît să fie la număr neamul sciților — mi-a fost cu neputință să aflu întocmai ; am auzit felurite vorbe despre numărul lor. Ca să fie numai sciți, ori ieșeau prea mulți la socoteală, ori prea puțini ³²⁵. Totuși, un lucru mi-au arătat și mie să-l văd. Între fluviul Borysthenes și Hypanis se întinde un petec de pămînt, al cărui nume este Exampaios, despre care am

pomenit puțin mai înainte ³²⁶, cînd am spus că aici se află un izvor cu apă amară care, vărsîndu-se în Hypanis, îi face apa rea de băut. În acest ținut este așezat un vas de bronz ³²⁷ de șase ori mai mare decît craterul de la gura Pontului, pe care l-a închinat Pausanias, fiul lui Cleombrotos ³²⁸. Pentru cine încă n-a văzut craterul din Pont, dau următoarele lămuriri : în vasul de bronz de la sciți încap lesne șase sute de amfore ³²⁹, iar bronzul este gros de șase degete. Vasul, după cîte povestesc băștinașii, a fost făurit din vîrfuri de săgeți. Vrînd regele lor, pe nume Ariantas, să cunoască numărul sciților, a poruncit ca fiecare scit să aducă cîte un vîrf de săgeată ³³⁰ ; cel care nu va aduce, va fi pedepsit cu moartea. S-a adus atunci o mare mulțime de vîrfuri și regele a hotărît să facă un lucru vrednic de lăsat urmașilor spre amintirea lui : din vîrfuri a turnat acest vas de bronz și l-a închinat [zeilor] în acest ținut, în Exampaios. Atita doar am aflat despre numărul sciților.

LXXXII Țara sciților minunății nu are, afară de faptul că fluviile ei sînt cu mult cele mai mari și cele mai numeroase [din lume]. Voi mai adăuga ce este încă vrednic de mirare, pe lângă fluvii, și nesfîrșita întindere a stepci : lângă fluviul Tyras, oamenii arată, întipărită pe o stîncă, urma piciorului lui Heracles ³³¹, care seamănă cu o urmă de picior omenesc, dar e lungă de doi coți.

Așa se înfățișează această urmă. Să mă întorc acum la firul povestirii pe care mă pregăteam de la început să-l depăn ³³².

LXXXIII În timp ce Darius se pregătea împotriva sciților și trimitea în toate părțile soli cu poruncă – pentru unii să-i adune pedestrime, pentru alții, să-i pregătească corăbii, iar pentru alții, să lege printr-un pod Bosforul tracic – Artabanos, fiul lui Hystaspes și fratele lui Darius, îl indemna să-și mute gîndul de la războiul cu sciții, aducîndu-i aminte că este peste putință să pui mîna pe sciți ³³³. Cum văzu însă că povața lui înțeleaptă n-a găsit nici o ascultare, Artabanos s-a ferit să mai stăruie, iar Darius, cînd toate pregătirile fură gata, și-a pornit oștirea la drum, plecînd din Susa ³³⁴.

LXXXIV În acel timp, unul din perși, Oiobazos, se rugă de Darius să-i lase acasă pe unul din cei trei feciori pe care-i avea

și care tustrei plecau la război. Darius îi răspunse că, pentru un prieten ce-i era, și cum cererea nu depășea măsura, îi va lăsa pe toți copiii. Oiobazos nu mai putea de bucurie, trăgînd nădejde că feciorii săi fuseseră scutiți de oaste ; Darius însă le porunci celor ce sînt puși pentru asemenea treburi ³³⁵ să-i ucidă pe toți fiii lui Oiobazos. Și așa, uciși de mîna gidelui, aceștia au rămas într-adevăr acasă.

LXXXV Darius, pornind la drum din Susa, sosi în ținutul Calkedoniei ³³⁶, pe Bosfor, unde un pod lega cele două maluri ; de aici se urcă într-o corabie, îndreptîndu-se spre stîncile Cyaneae ³³⁷, despre care elenii spun că erau rătăcitoare odinioară ; suindu-se pe o stîncă ³³⁸, Darius privea cu nesăț Marea Pontului, vrednică de a fi privită. Dintre toate mările, este într-adevăr cea mai minunată. În lungime atinge unsprezece mii o sută de stadii, iar în lățime, acolo unde este mai întinsă – trei mii trei sute de stadii ³³⁹. Gura acestei mări e largă de patru stadii ³⁴⁰ ; în lungime, strîmtoarea alcătuită de această gură, numită Bosfor, peste care fusese aruncat podul, este de o sută douăzeci de stadii ³⁴¹. Bosforul se întinde pînă la Propontida. Propontida, avînd cinci sute de stadii lățime și o mie patru sute de stadii lungime ³⁴², dă în Hellespont, care este îngust numai de șapte stadii și lung de patru sute ³⁴³. Hellespontul, la rîndul lui, se deschide într-o mare largă, cea pe care o numim Egee.

LXXXVI Iată cum s-au făcut aceste măsurători. Îndeobște, un vas străbate, într-o zi lungă [de vară], cel mult șaptezeci de mii de brațe, iar noaptea, șazeci de mii ³⁴⁴. Așadar, din strîmtoare ³⁴⁵ pînă la Phasis (căci aceasta este cea mai mare lungime a Pontului ³⁴⁶) drumul cu corabia ține nouă zile și opt nopți ; acestea, în total, dau un milion una sută zece mii de brațe, iar aceste brațe fac unsprezece mii una sută de stadii ³⁴⁷. De la Sindike ³⁴⁸ pînă la Themiskyra ³⁴⁹, care se află pe fluviul Thermodon ³⁵⁰ – Pontul Euxin pe aici este cel mai lat ³⁵¹ – drumul ține trei zile și două nopți, adică arc trei sute treizeci de mii de brațe, deci trei mii trei sute de stadii. În acest chip am măsurat cu Pontul Euxin, Bosforul și Hellespontul, care sînt întocmai cum le-am înfățișat. Lîngă Pontul Euxin se mai întinde un lac

care dă în Pont, nu mult mai mic decît marea, și care poartă numele de Maietis și „mama“ Pontului ³⁵².

LXXXVII După ce-a privit îndelung Pontul, Darius s-a întors îndărăt la podul pe care-l făcuse arhitectul Mandrocles din Samos. După ce a stat să privească și Bosforul, a ridicat acolo două stele ³⁵³ de marmură albă, săpînd, în asiriană pe una, iar pe cealaltă în elină ³⁵⁴, numele tuturor neamurilor pe care le adusesese cu sine ; și Darius le adusesese pe toate cîte se aflau sub stăpînirea lui. Cu călăreți cu tot, dar fără cei de pe corăbii, numărul ostașilor se ridica la șapte sute de mii ³⁵⁵ ; se mai strînseseră încă și șase sute de corăbii ³⁵⁶. Ceva mai tîrziu, locuitorii Byzantionului, aducînd stelele în oraș, le-au folosit ca podoabă pentru altarul Artemidei Orthosia ³⁵⁷, afară de o singură piatră pe care au lăsat-o lîngă templul lui Dionysos în Byzantion ³⁵⁸ ; această piatră este acoperită în întregime cu scriere asiriană. Locul din Bosfor unde Darius a durat podul, făcînd socoteala, cred că trebuie să fi fost tocmai la jumătatea drumului dintre Byzantion și sanctuarul de lîngă gura strîmtorii ³⁵⁹.

LXXXVIII După aceasta, Darius, bucuros foarte de podul de vase, l-a răsplătit înzecit ³⁶⁰ cu tot felul de daruri pe arhitectul care-l durase, pe Mandrocles din Samos. Cea dintîi cheltuială pe care o făcu Mandrocles din darurile primite a fost pentru zugrăvirea unei cadre închipuind întreaga muncă de legare a podului peste Bosfor, pe regele Darius așezat la loc de cinste și armata lui trecînd podul. Cînd fu gata, arhitectul o închină templului Herei ³⁶¹, adăugînd și următoarele stihuri :

Peste Bosforul în pește bogat durînd pod Mandrocles,
Herei închină acum puntea aceasta de vas[e].
Sie-și cunună și-a dobîndit, samienilor – fală,
Înfăptuind, cum vedeți, chiar al lui Darius gînd.

LXXXIX Acestea au fost, așadar, lăsate ca pomenire de cel care durase podul.

După ce-l copleși cu daruri pe Mandrocles, Darius trecu în Europa, dînd mai întîi poruncă ionienilor să se îndrepte, pe mare, pînă la fluviul Istru, iar cînd vor fi ajuns la Istru, să

lege malurile fluviului printr-un pod și să-l aștepte acolo. Într-adevăr, ionienii, eolienii și hellespontienii erau în fruntea corăbiilor.

Oștirea de pe corăbii trecu deci pe la stîncile Cyanee și se îndreptă întins spre Istru ; de la țărmul mării, urcă fluviul cale de două zile ³⁶² și începu să lege malurile printr-un pod la cotel fluviului unde se răsfirea gurile Istrului. Cît despre Darius, după ce trecu Bosforul pe podul de vase, străbătu pămîntul Traciei și, ajungînd la izvoarele rîului Tearos ³⁶³, făcu un popas de trei zile.

XC Despre Tearos, locuitorii din împrejurimi spun că ar fi cea mai minunată dintre apele curgătoare, fiind bună de leac pentru tot felul de boli, dar mai ales tămăduitoare de riie la oameni și la cai. Rîul are treizeci și opt de izvoare, care țîșnesc din aceeași stîncă ; unele din ele sînt reci, altele calde. Drumul pînă la ele, fie de la orașul Heraion cel de lîngă Perinthos ³⁶⁴ fie de la Apollonia ³⁶⁵ Pontului Euxin, este la fel de lung, anume cale de două zile, pornind dintr-o parte sau dintr-alta ³⁶⁶.

Acest Tearos se varsă în rîul Contadesdos ³⁶⁷, Contadesdosul în Agrianes ³⁶⁸, Agrianesul în Hebros ³⁶⁹, iar acesta din urmă, în mare, prin preajma orașului Ainos ³⁷⁰.

XCI Sosind la acest rîu, Darius, după ce-și așeză tabăra, fermecat de [însușirile] rîului, ridică și aici o stelă pe care săpă cuvintele următoare : „Izvoarele rîului Tearos dau apa cea mai bună și mai minunată dintre toate apele din lume ; la aceste izvoare, purtîndu-și oștirea asupra sciților, a sosit cel mai bun și cel mai minunat dintre toți oamenii, Darius al lui Hystaspes, regele perșilor și al pămîntului întreg“. Acestea au fost scrise acolo ³⁷¹.

XCII Pornind de aici mai departe, Darius a ajuns la un alt rîu, după nume Artescos ³⁷², care udă ținutul odrysilor ³⁷³. Cînd a ajuns la acest rîu, iată ce s-a apucat să facă : arătînd oștirii un loc anume, porunci ca fiecare om care va trece pe alături să pună în locul arătat cîte o piatră. Cum oștenii i-au

îndeplinit vrerea, cînd au pornit mai departe, au lăsat în urmă mormane uriașe de pietre.

XCIII Înainte de a ajunge la Istru ³⁷⁴, [Darius] îi supune mai întîi pe geții ³⁷⁵ care se cred nemuritori, căci tracii care au în stăpînirea lor Salmydessos ³⁷⁶ și care locuiesc la miazănoapte de Apollonia și de orașul Mesambria ³⁷⁷ – numiți skyrmiazi ³⁷⁸ și nipsei ³⁷⁹ – i s-au închinat lui Darius fără nici un fel de împotrivire. Geții însă, care luaseră hotărîrea nesăbuită ³⁸⁰ (de a-l înfrunta), au fost robiți pe dată, măcar că ei sînt cei mai viteji și cei mai drepecți dintre tracii.

XCIV Iată în ce chip se socot ei nemuritori ³⁸¹ : credința lor este că ei nu mor, ci că cel care pierie se duce la Zamolxis – divinitatea lor ³⁸² – pe care unii îl cred același cu Gebelezis ³⁸³. Tot în al cincilea an aruncă sortii, și întotdeauna pe acel dintre ei pe care cade sortul îl trimit cu solie la Zamolxis, încredințîndu-i de fiecare dată toate nevoile lor ³⁸⁴.

Trimiterea solului se face astfel : cîțiva dintre ei, așezîndu-se la rînd, țin cu vîrfurile în sus trei sulite, iar alții, apucîndu-l de miini și de picioare pe cel trimis la Zamolxis, îl leagă de cîteva ori și apoi, făcîndu-i vînt, îl aruncă în sus peste vîrfurile sulitelor. Dacă, în cădere, omul moare străpuns, rămîn încredințați că zeul le este binevoitor ; dacă nu moare, atunci îl învinuiesc pe sol, hulindu-l că este un om rău ; după ce aruncă vina pe el, trimit pe un altul. Tot ce au de cerut îi spun solului cît mai e în viață. Cînd tună și fulgeră, tracii despre care este vorba trag cu săgețile în sus, spre cer, și își amenință zeul ³⁸⁵, căci ei nu recunosc vreun alt zeu afară de al lor ³⁸⁶.

XCV După cîte am aflat de la elenii care locuiesc în Hellespont și în Pont ³⁸⁷, acest Zamolxis, fiind om [ca toți oamenii], ar fi trăit în robie la Samos ca sclav ³⁸⁸ al lui Pythagoras, fiul lui Mnesarhos ³⁸⁹. Apoi, cîștigîndu-și libertatea, ar fi dobîndit avere multă și, dobîndind avere, s-a întors bogat printre ai lui. Cum tracii duceau o viață de sărăcie cruntă și erau lipsiți de învățătură, Zamolxis acesta, care cunoscuse felul de viață ionian și moravuri mai alese ³⁹⁰ decît cele din Tracia, ca unul ce trăise printre eleni și mai ales alături de omul cel mai înțe-

lept al Elladei, lângă Pythagoras, a pus să i se clădească o sală de primire unde-i găzduia și-i ospăta pe cetățenii de frunte ; în timpul ospetelor, îi învăța că nici el, nici oaspeții lui și nici urmașii acestora în veac nu vor muri, ci se vor muta numai într-un loc unde, trăind de-a pururea, vor avea parte de toate bunătățile. În tot timpul cit își ospăta oaspeții și le cuvinta astfel, pusesese să i se facă o locuință sub pământ. Când locuința îi fu gata, se făcu nevăzut din mijlocul tracilor, coborînd în adîncul încăperilor subpămîntene, unde stătu ascuns vreme de trei ani. Tracii fură cuprinși de părere de rău după el și-l jeliră ca pe un mort. În al patrulea an se ivi însă iarăși în fața tracilor și așa îi făcu Zamolxis să creadă în toate spusele lui. Îată ce povestesc [elenii] c-ar fi făcut el.

XCVI Cît despre mine, nici nu pun la îndoială, nici nu cred pe deplin cîte se spun despre el și locuința lui de sub pământ ; de altfel, socot că acest Zamolxis a trăit cu multă vreme mai înaintea lui Pythagoras. Fie că Zamolxis n-a fost decît un om, fie c-o fi fost [într-adevăr] vreun zeu de prin părțile Geției, îl las cu bine. Așadar, geții care duc astfel de viață, fiind supuși de perși, urmară și ei grosul oștirii.

XCVII Când Darius, împreună cu pedestrima pe care-o avea, ajunse la Istru, unde trecură cu toții pe malul celălalt. Darius porunci ionienilor să strice podul de vase și să vină după el pe uscat, ei și oștirea de pe corăbii. Ionienii tocmai se pregăteau să desfacă podul și să-i împlinească voia, cînd Coes, fiul lui Erxandros ³⁹¹ și căpetenia mytilenienilor, îi spuse lui Darius – întrebîndu-l mai întii dacă i-ar fi pe plac să asculte părerea unuia care ar dori să i-o arate – următoarele : „O rege, ai de gînd să-ți mii oștirea într-o țară unde nu vom da peste nici o arătură și peste nici un oraș locuit ; lasă mai bine podul să rămînă pe loc și pune-i pe cei care l-au durat să-i stea de strajă. Dacă, dînd de sciți, vom isprăvi lucrurile după gîndul nostru, ne slujește la întoarcere, iar dacă n-om izbuti să-i găsim, întoarcerea ne va fi ferită de primejdii. Nu mi-a fost nici cînd teamă că am putea fi înfrînți de sciți în luptă, ci mai degrabă să nu pățim ceva rătăcind la voia întîmplării, neputîndu-i afla. S-ar putea bănuî că, spunînd toate acestea, îmi apăr pielea

ca să rămîn pe loc. Eu însă, o rege, supunînd judecății tuturor gîndul care mi se pare cel mai de folos pentru tine, eu te voi urma și n-aș dori să fiu lăsat aici“. Darius se arată foarte bucuros de povață și-i răspunse așa : „Străine din Lesbos, cînd mă voi întoarce teafăr la casa mea, să mi te înfățișezi negreșit ca să-ți răspund cu bună răsplată la sfatul bun pe care mi-l dai“.

XCVIII Zicînd acestea, făcu șaiszeci de noduri la o curea și, chemînd la sfat pe tiranii ionienilor, le grăi așa : „Bărbați ionieni, aflați că mi-am schimbat gîndul ce vi l-am arătat mai înainte cu privire la pod ; acum, luați această curea și faceți cum vă spun : de îndată ce mă veți vedea purces împotriva sciților, începînd chiar din acea clipă, dezlegați în fiecare zi cite un nod ; dacă în acest răstimp nu m-am întors și vor fi trecut atîtea zile cîte noduri, luați calea mării către țara voastră ³⁹². Pînă atunci, de vreme ce m-am răzgîndit, faceți bună strajă lîngă puntea de vase, dîndu-vă toată osteneala să rămînă nevătămată și să fie apărată cum trebuie ; făcînd întocmai, mă îndatorați mult“. După ce le vorbi așa, Darius se grăbi să pornească mai departe.

XCIX Înainte de țara sciților, lîngă mare, se întinde Tracia ; de la un golf care pătrunde în acest ținut, începe Sciția pe care Istrul o străbate spre vărsare, îndreptîndu-și gurile spre soare-răsare ³⁹³. Pentru a măsura întinderea țării sciților, am să-mi încep deslușirile pornind de la Istru pe lîngă coastele mării ³⁹⁴.

Trecînd de Istru și pînă la orașul numit Carkinitis ³⁹⁵, spre miazăzi și vîntul Notos se întinde partea Sciției scîldată de apele mării ³⁹⁶. Dincolo de orașul acesta, neamul taurilor ³⁹⁷ locuiește aceeași țară care dă spre mare, ținut muntos ³⁹⁸ și prelungit în largul Pontului Euxin, pînă la Chersonesul zis Traheea ³⁹⁹, care atinge marea dinspre vîntul de răsărit ⁴⁰⁰.

Prin urmare, două dintre hotarele Sciției, anume cel dinspre miazăzi și cel dinspre răsărit, sînt mărginite de apele mării ⁴⁰¹, așa cum este și țara Atticii ; și într-un chip foarte asemănător cu aceasta din urmă, taurii sînt așezați în Sciția așa cum ar sălășlui în capul Sunion ⁴⁰² al Atticii un alt neam, și

nu atenienii, dacă, începînd de la Thoricos ⁴⁰³ pînă la demul Anaphlystos ⁴⁰⁴, acest cap ar intra ceva mai adînc în mare ; aceasta o spun în măsura în care e îngăduit să asemeni lucrurile mici cu cele mari. Cam așa este înfățișarea Tauridei. Pentru cine n-a trecut cu corabia de-a lungul coastelor Atticii, voi da o altă pildă [lămuritoare] : [Taurida este] ca și cum în Iapygia ⁴⁰⁵ un alt neam decît al iapygilor ar locui capătul [peninsulei], tăind-o în două ⁴⁰⁶, începînd de la Brundisium pînă la Tarent. Vorbînd despre acestea două, e ca și cînd aș vorbi despre multe altele la fel, cu care seamănă Taurida.

C Din Taurida, mai în sus de tauri ⁴⁰⁷ și în ținuturile care se întind spre Marea de răsărit ⁴⁰⁸, locuiesc iarăși sciți, precum și la apus de Bosforul Cimmeric și de țărmurile lacului Meotis, pînă la fluviul Tanais, care se varsă în înfundătura acestui lac.

Acum, dacă am porni în sus de Istru spre inima uscatului, Sciția este mărginită mai întîi de agatirși ⁴⁰⁹, și apoi de neuri ⁴¹⁰, de androfagi ⁴¹¹ și, în cele din urmă, de melanhleni ⁴¹².

CI Așadar, Sciția, avînd înfățișarea unui pătrat ⁴¹³, cu două din laturi scăldate de valurile mării, partea care intră în inima uscatului și cea care se întinde de-a lungul țărmurilor mării sînt deopotrivă de mari. Căci de la Istru la Borysthenes este cale de zece zile, iar de la Borysthenes pînă la Meotis, alte zece ⁴¹⁴ ; pe de altă parte, de la țărmul mării spre inima țării, pînă la melanhleni, care locuiesc mai sus de sciți, drumul ține douăzeci de zile ⁴¹⁵. După socoteala mea, într-o zi poți face pînă la două sute de stadii ⁴¹⁶. Sciția ar avea atunci de-a curmezișul patru mii de stadii, iar de-a dreptul, apucînd prin mijlocul țării, alte patru mii de stadii ⁴¹⁷. Așa este de mare această țară.

CII Sciții, gîndindu-se că singuri nu se pot bizui să țină piept într-o luptă deschisă numeroasei oști a lui Darius, au trimis solii la vecinii lor. Regii acestora se și adunaseră ca să chibzuiască [ce-i de făcut], deoarece vine împotriva-le puhoiul unei oștiri uriașe. Acolo se întîlniseră regii taurilor, ai agatir-

șilor, ai neurilor, ai androfagilor, ai melanhlenilor, ai gelonilor ⁴¹⁸, ai budinilor și ai sauromaților ⁴¹⁹.

CIII Dintre aceștia, taurii au următoarele obiceiuri : ei jertfesc Fecioarei ⁴²⁰ pe străinii naufragiați și pe elenii care le cad în mână în largul mării. Sacrificiul îl fac precum urmează : După ce isprăvesc ritualul de începere a jertfei, îi izbesc cu o măciucă în cap. Unii spun că trupurile le prăvălesc în jos de pe o stîncă (căci templul se află pe o margine de prăpastie), iar capetele le înfig în pari ; alții, de aceeași părere în privința capetelor, spun totuși că trupurile nu sînt prăvălite de pe stîncă, ci îngropate în pămînt. După spusele taurilor înșiși ⁴²¹, această divinitate căreia ei îi aduc jertfe ar fi Ifigenia, fiica lui Agamemnon.

Cît despre dușmanii pe care-i prind, iată ce le fac : după ce le taie capetele, le duc acasă, le înfig într-o țeapă lungă de lemn ridicîndu-le cît mai sus deasupra casei, cel mai adesea deasupra hornului. Ei zic că, în felul acesta, capetele cocoțate veghează toată casa. Ei trăiesc din tilhăria pe mare și din prăzile de război.

CIV Agatirșii însă sînt bărbații cei mai gingași și poartă mereu podoabe de aur ⁴²². Femeile le au de-a valma, ca să se lege între ei ca frații, și astfel, înrudiți fiind cu toții, să nu mai fie roși de pizmă și ură între ei. În ce privește celelalte obiceiuri, se apropie de traci.

CV Neurii ⁴²³ au aceleași obiceiuri ca sciții. Cu o generație înainte de năvălirea oștilor lui Darius, s-a întîmplat să fie nevoiți să-și părăsească țara întreagă din pricina șerpilor ⁴²⁴. Țarinile lor au început să mișune de șerpi, ba mai mulți [șerpi] încă i-au năpădit din sus, din pustiri, pînă cînd, văzîndu-se copleșiți, s-au strămutat la budini ⁴²⁵, părăsindu-și țara. Oamenii aceștia lasă bănuiala că ar fi vrăjitori. Sciții și elenii așezați în Sciția spun că, o dată pe an, fiecare neur se preschimbă în lup ⁴²⁶ pe cîteva zile și apoi se face iar cum a fost ; celor ce povestesc astfel de lucruri nu pot să le dau crezare, măcar că ei așa spun, ba se și jură pentru asta.

CVI Androfagii ⁴²⁷ au cel mai sălbatic fel de viață din lume ; nici dreptatea nu știu ce este, nici nu practică vreo lege. Ei sînt nomazi, poartă îmbrăcăminte la fel ca sciții, dar vorbesc o limbă aparte ⁴²⁸. Dintre neamurile despre care v-am vorbit, carne de om numai ei singuri mănîncă.

CVII Melanhlenii ⁴²⁹ poartă toți veșminte negre, de unde li se trage și numele ; au obiceiuri scite.

CVIII Budinii alcătuiesc un neam mare și numeros ; ei au ochii foarte albaștri și sînt roșcați ⁴³⁰. La ei s-a întemeiat un oraș de lemn, iar numele orașului este Gelonos ⁴³¹. Fiecare latură a gardului împrejmuitor are treizeci de stadii în lungime ; gardul este înalt și făcut cu totul din lemn. Și casele și sanctuarele sînt tot din lemn. Într-adevăr, aici se află niște sanctuare ale unor zei eleni, împodobite, ca la eleni, cu statui, cu altare și cu temple de lemn ; tot la doi ani țin sărbători în cinstea lui Dionysos și urmează rînduiala bacchică, căci gelonii sînt, ca origine, acei eleni care, alungați din locurile de negoț [de pe țărmul mării] s-au așezat la budini. Vorbesc o limbă în parte scită, în parte elinească.

CIX Budinii însă n-au aceeași limbă ca gelonii, nici trai asemănător ; budinii, fiind băștinași, sînt nomazi, și din toți cei de prin partea locului numai ei mănîncă ciocălăi de pin ⁴³². Gelonii, dimpotrivă, lucrează pămîntul, consumă cereale și au grădini ; nici la înfățișare, nici la culoarea pielii nu se aseamănă cu budinii. Și pe budini elenii îi numesc geloni, dar greșesc dîndu-le același nume.

Țara lor este în întregime acoperită de păduri de tot felul. În desișul codrilor dai de un lac întins și bogat în apă ⁴³³, înconjurat cu mlaștini și trestii. În acest lac prind ei vidre, castori, precum și alte victăți cu botul lat ⁴³⁴, ale căror blănuri sînt cusute pe marginea șubelor ; părțile bărbătești ale jivinelor acestora sînt bune de leac la bolile de mitră ⁴³⁵.

CX Cit despre sauromați ⁴³⁶, iată ce se povestește. Pe vremea cînd elenii s-au luptat cu amazoanele ⁴³⁷ (sciții le numesc pe

amazoane *oiorpata*, iar cuvîntul înseamnă în clină „ucigaşe de bărbaţi“, căci sciţii spun *oior* la „bărbat“, iar *patà* – „a ucide“) ⁴³⁸, atunci se zice că elenii, învingători în bătălia de la Thermodon ⁴³⁹, au plecat pe mare, ducînd cu ei, pe trei corăbii, atîtea amazoane cîte izbutiseră să prindă. Ajunşi în largul mării, amazoanele săriră asupra bărbaţilor şi-i măcelăriră. Ele însă nu se pricepeau la corăbii şi nu ştiau să minuiască nici cîrma, nici pînzele şi vislele ; după ce i-au ucis pe bărbaţi, au fost purtate la împlinire în voia valurilor şi vinturilor. Şi așa au ajuns pe țărmurile lacului Meotis, la Cremnoi ⁴⁴⁰ ; Cremnoi se află în ținutul sciților liberi. Dîndu-se jos aici de pe corăbii, amazoanele s-au așternut la drum spre așezările omenești. Cum dădură de o herghelie de cai, puseră mîna pe ea şi, călare, începură să prade pămînturile sciților.

CXI Sciții nu puteau de fel să se dumirească ce se petrecea : nu le cunoșteau nici limba, nici portul, nici neamul şi se întrebau uimiți de unde puteau să vină. Ei își închipuiau că ele sînt bărbați, toți în fragedă vîrstă ⁴⁴¹, şi de aceea începură să lupte împotriva lor. Cînd însă, după o luptă, au rămas în puterea lor cîteva leşuri, atunci abia şi-au dat seama că erau femei. Ținînd sfat, au hotărît să nu le mai omoare, ci să trimită spre tabăra lor pe cei mai tineri dintre ei, socotind să fie cam deopotrivă la număr cu ele ; flăcăii trebuiau să-și așeze corturile în apropierea femeilor şi să facă întocmai ce aveau şi ele să facă : dacă i-ar fi alungat, să nu lupte, ci să fugă din fața lor ⁴⁴² ; cînd ele s-ar fi oprit, să se întoarcă şi să-și așeze iarăși tabăra cît mai aproape [de a lor]. Sciții au luat aceste hotărîri cu gîndul să aibă copii de la ele.

CXII Tinerii trimiși au făcut întocmai cum li s-a spus. Cînd amazoanele s-au lămurit că ei nu veniseră să le facă vreun rău, i-au lăsat în pace. Din zi în zi taberele se apropiau tot mai mult una de alta. Tinerii, ca şi amazoanele, de altfel, nu aveau nimic altceva decît armele şi caii ; ei duceau același fel de viață ca şi ele, trăind de pe urma vînatului şi a jafului.

CXIII Pe la amiazi, iată ce făceau amazoanele : împrăștiindu-se una cîte una, sau două cîte două, se îndepărtau de

tabără, risipindu-se ca să-și facă nevoile. Sciții, băgînd de seamă, s-au apucat să facă la fel. Unul [o dată] o opri pe o amazoană care se plimba singuratică ; amazoana nu l-a alungat, ci s-a lăsat în voia lui. Cum nu putea să-i vorbească (căci nu se înțelegeau unul cu altul), ea îi dădu de înțeles, prin semne făcute cu mîna, să vină și a doua zi în același loc, aducînd și pe un altul, arătîndu-i tot prin semne să fie doi că și ea va mai aduce o tovarășă. Tînărul, cînd se întoarse la ai lui, le povesti celorlalți întîmplarea. În ziua următoare se duse la locul întîlnirii împreună cu un al doilea tînăr ; aici o găsiră pe amazoană așteptînd cu încă una. Ceilalți tineri, cînd aflară cum mergeau lucrurile, s-au dat și ei în vorbă cu restul amazoanelor.

CXIV Apoi, împreunîndu-și taberele, locuiră laolaltă, fiecare tînăr luîndu-și de soție [amazoana] pe care o avusese pentru prima oară.

Bărbații n-au fost în stare să învețe limba nevestelor lor, dar femeile au deprins-o pe a bărbaților. Cînd au ajuns să se înțeleagă între ei, bărbații grăiră astfel către amazoane : „Noi avem părinți, avem și avere. Haideți să nu mai ducem felul acesta de trai, ci să ne rostuim viața întorcîndu-ne la neamuri ; voi veți rămîne nevestele noastre și niciodată nu ne vom lua altele“. La aceasta, femeile răspunseră așa : „Noi n-am putea să trăim cu femeile de pe la voi. Deprinderile noastre nu sînt aceleași cu ale lor. Noi tragem cu arcul, aruncăm sulița, călărim, n-am învățat îndeletnicirile la care se pricep femeile, iar cele de pe la voi nu fac nimic din cîte am înșirat aici, ci, ocupîndu-se de treburi muieresti, ele rămîn în căruțe, fără să meargă la vînătoare și nicăieri altundeva. Așa că n-am putea să ne împăcăm cu ele. Dacă totuși țineți să rămînem nevestele voastre și să dovediți că vă purtați după buna dreptate, duceți-vă la părinții voștri, luați-vă partea de avere⁴⁴³ și întoarceți-vă să locuim împreună noi în de noi“.

CXV Voinicii le-au dat ascultare și au făcut întocmai. După ce și-au luat partea cuvenită de avere, s-au întors înapoi la amazoane. Atunci femeile le-au vorbit așa : „Noi sîntem muncite de frică și neliniște cită vreme trebuie să locuim în ținutul acesta, și pentru că v-am despărțit de părinții voștri, și pentru

multele stricăciuni cu care v-am lovit țara. Dar dacă ne socotiți vrednice să ne păstrați de soții, alături de noi, faceți ce vă cerem : haideți să plecăm de pe meleagurile acestea, să trecem dincolo de fluviul Tanais și să ne așezăm acolo“.

CXVI Tinerii s-au învoit și la aceasta. Trecînd peste Tanais, s-au așternut la drum spre soare-răsare cale de trei zile de la malurile Tanaisului și de trei zile de la lacul Meotis spre miazănoapte. Cînd au ajuns la locul unde stau pînă astăzi, s-au statornicit aici. De atunci femeile sauromaților duc un fel de viață asemenea cu al străbunelor lor, merg la vînătoare călare, și împreună cu bărbații lor, și fără bărbați, ba merg și la război, și portul îl au întocmai ca bărbații.

CXVII Sauromații vorbesc limba scită ⁴⁴⁴, dar pocită încă din vremurile de demult, pentru că amazoanele nu izbutiseră s-o învețe bine. În ce privește căsătoria, iată ce lege au : nici o fată nu se mărită pînă nu ucide vreun dușman ; unele din ele sfîrșesc bătrîne înainte de a se fi măritat, neputînd să împlinească datina.

CXVIII Solii sciților, înfățișîndu-se la sfat înaintea regilor noroadelor despre care am vorbit, arătară cum persul, după ce adusese sub ascultarea lui toate țările din partea cealaltă a uscatului ⁴⁴⁵ și legase printr-un pod de vase strîmtoarea Bosforului, a trecut spre uscatul cestălalt ; după ce a trecut și a supus puterii sale și pe traci, făurește [acum] un pod peste fluviul Istru, vrînd să aducă sub stăpînirea lui și aceste ținuturi toate. „Voi, prin urmare, să nu priviți cu liniște la pierzania noastră ocolind lupta ci, într-o inimă și un gînd, să-l înfruntăm pe năvălitor. Nu veți face asta ? Noi, la grea strîmtoare, sau ne vom părăsi țara, sau, rămîinînd pe loc, vom cădea la o învoială [cu vrăjmașul]. Ce altceva am putea oare face dacă voi n-ați vrea să ne săriți în ajutor ? Dar, după aceea, nici vouă n-o să vă vină bine la socoteală ; persul n-a pornit mai cu seamă împotriva noastră decît a voastră ; și nici nu va răbda ca, îngenunchindu-ne pe noi, pe voi să vă cruce. Vă dăm acum o dovadă de neclintit pentru vorbele noastre : dacă persul ar fi pornit războiul numai împotriva noastră, însetat de răzbunare pentru

înfrîngerea de odinioară ⁴⁴⁶, ar fi trebuit să pornească doar împotriva țării noastre, iar de toți ceilalți să nu se atingă ; în felul acesta ar fi arătat lumii întregi că se răfuiește [numai] cu sciții și că n-are nimic împotriva altora. Dar el, de îndată ce a pășit pe această parte a uscatului ⁴⁴⁷, îi supune de-a valma pe toți cîți îi întîlnește în cale : în puterea lui au și căzut tracii ceilalți, cît și vecinii noștri cei mai apropiați, geții“.

CXIX Cînd sciții sfîrșiră ce aveau de spus, regii veniți din partea neamurilor [mai sus pomenite] ținură sfat ; părerile lor fură împărțite. Gelonul, budinul și sauromatul, căzînd la învoială, au primit să dea ajutor sciților, însă agatirsul, neurul, androfagul și regii melanhlenilor și ai taurilor le-au răspuns sciților așa : „Dacă n-ați fi fost voi cei dintîi care v-ați îngăduit să încălcați dreptatea față de perși și să porniți războiul, cerînd ceea ce cereți acum, ni s-ar părea că vorbiți cu dreptate și, plecîndu-ne urechea la rugămintea voastră, v-am face pe voie. Voi însă, cînd ați năvălit pe pămîntul perșilor, i-ați stăpînit fără de noi, atîta vreme cît v-a îngăduit-o zeul, iar perșii, cum același zeu îi ațîță acum, după faptă vă aduc răsplată. Cît despre noi, nici pe vremuri n-am săvîrșit vreo fărădelege față de acești oameni și nici acum nu vom începe să-i nedreptățim noi cei dintîi. Dacă totuși [regele pers] va veni asupra noastră și va începe el cel dintîi vrăjmășia, nici noi nu vom sta nepăsători. Dar pînă nu vom vedea aceasta, nu ne mișcăm de pe locurile noastre ; rămînem încredințați că perșii nu vin împotriva noastră, ci împotriva celor vinovați de [întîia] nedreptate“.

CXX Cînd au aflat sciții răspunsul adus [de la regi], s-au sfătuit să nu se împotrivească perșilor fățiș, într-o luptă piept la piept, de vreme ce aceste neamuri nu înțelegeau să le vină în ajutor, ci, tot retrăgîndu-se și strecurîndu-se înapoi, să astupe toate fîntîinile și izvoarele pe lîngă care vor trece, să strice iarba pămîntului, despărțîndu-se în două cete. Uncia din ele, peste care domnea Scopasis, urma să i se alătore sauromații ; dacă regele pers s-ar fi îndreptat într-acolo, ei trebuiau să dea îndărăt, retrăgîndu-se drept spre fluviul Tanais, pe lîngă lacul Meotis, iar cînd persul ar fi făcut calc-ntoarsă, să-l urmărească hărțuîndu-l. Acestei cete, care făcea parte din pămîntul sciților

regali ⁴⁴⁸, i-a căzut în seamă să facă drumul despre care a fost vorba. Cît despre celelalte două părți ale sciților regali, cea mare, cîrmuită de Idanthysos ⁴⁴⁹, și a treia, cîrmuită de Taxakis ⁴⁵⁰, unindu-se la un loc și alăturîndu-li-se gelonii și budinii, urmau și aceștia să se retragă, ținîndu-se la o zi depărtare de perși, iar în retragere să îndeplinescă cele hotărîte ⁴⁵¹ : în primul rînd, să se retragă direct spre ținuturile celor care le refuzaseră alianța, pentru ca și aceștia să fie tîrîți în război ; dacă nu ridicaseră armele de bunăvoie împotriva perșilor, să le ia măcar de nevoie ; după aceea, să se întoarcă în țara lor și să înceapă chiar lupta, dacă, stînd și judecînd, așa ar fi socotit de cuviință.

CXXI După aceste hotărîri, sciții meraseră în întîmpinarea oștilor lui Darius, trimițînd ca înaintași pe cei mai buni dintre călăreții lor. Căruțele în care locuiau copiii și femeile lor le porniră pe toate la drum împreună cu grosul turmelor, afară de aceea ce le trebuia pentru hrană ; oprindu-și doar atîta, trimiseră tot ce mai aveau împreună cu căruțele, poruncindu-le s-o țină mereu spre miazănoapte.

CXXII Pe cînd convoiul se îndepărta, înaintașii sciților au dat de perșii care se aflau la trei zile depărtare de Istru ; de cum i-au găsit, și-au așezat tabăra la o zi depărtare de perși, pustiind toate roadele pămîntului. Perșii, cînd văzură ivindu-se călărimea sciților, s-au luat pe urmele călăreților, care dădeau însă mereu înapoi ; apoi (deoarece perșii se îndreptau către ceata singuratică ⁴⁵²), au urmărit-o către răsărit drept spre Tanais. Cînd sciții au trecut dincolo de Tanais, perșii, trecînd și ei fluviul, îi urmăriră mai departe, pînă ce, străbătînd de la un capăt la altul pămînturile sauromaților, au ajuns pe meleagurile budinilor.

CXXIII Atîta vreme cît perșii rătăciseră prin ținuturile Sciției și Sauromației, n-au putut face nici o stricăciune, pămîntul fiind nedestelenit ⁴⁵³ ; cînd însă au pătruns pe pămîntul budinilor, au dat peste orașul cu construcții de lemn ⁴⁵⁴ pe care budinii îl părăsiseră și-l goliseră de tot ce avea ; perșii i-au dat foc. După această ispravă, s-au luat mereu înainte pe urmele sciților, pînă ce, trecînd de acele locuri, au ajuns în pustiu.

Acest pustiu – unde nu locuiește ȋipenie de om – se întinde mai sus de țara budinilor, fiind lung cît șapte zile de drum ⁴⁵⁵. Mai sus de întinderile pustii locuiesc tissageȋii ⁴⁵⁶, din ȋinutul cărora izvorăsc patru fluvii mari, care, după ce udă țara meoȋilor ⁴⁵⁷, se varsă în lacul Meotis. Aceste fluvii se cheamă Lycos, Oaros, Tanais și Syrgis.

CXXIV Cînd Darius sosi la marginile pustiiului, încetîndu-și alergătura, își așeză oastea lîngă fluviul Oaros. După ce-și orîndui oamenii, începu să ridice opt întărituri uriașe ⁴⁵⁸, la aceeași depărtare una de alta, anume cam la șazeci de stadii cel mult ; dărîmăturile lor au rămas pînă pe vremea mea. În timp ce el se îndeletnicea cu aceasta, sciȋii pe care-i urmărea, făcînd un ocol prin ȋinuturile de miazănoapte, s-au întors în Sciȋia ⁴⁵⁹. Cum ei se făcuseră cu totul nevăzuȋi și nu se mai arătau perșilor, Darius lăsă zidurile acelea neisprăvite și, făcînd și el cale-ntoarsă, o apucă spre apus ⁴⁶⁰, închipuindu-și că atȋȋia erau sciȋii toȋi și că fugiseră înspre asfinȋit.

CXXV Purtîndu-și oștirea în pas grăbit, cum ajunsese în Sciȋia, dădu peste celelalte două cete ale sciȋilor ⁴⁶¹ ; cînd le întîlni, începu iarăși urmărirea sciȋilor, care se ȋineau însă la depărtare de o zi.

Cum Darius nu-și încetinea mersul, sciȋii, așa cum se înȋeleseseră, se retrăgeau mereu spre pămînturile acelora care le refuzaseră ajutorul, mai întii spre țara melanhlenilor. După ce sciȋii și perșii îi răscoliră pe melanhleni prin năvala lor, sciȋii se îndreptară spre ȋinuturile androfagilor ; după ce fură tulburaȋi și aceștia, sciȋii apucară spre Neurida ; cînd și neurii fură la rîndul lor călcaȋi, sciȋii plecară, retrăgîndu-se spre țara agatirșilor ⁴⁶². Agatirșii însă, văzînd pînă și pe vecinii lor cei mai apropiaȋi luînd-o la fugă înspăimîntaȋi în faȋa sciȋilor, fără să mai aștepte ca sciȋii să ajungă la ei, trimiȋînd un crainic, dădură sciȋilor de veste să nu le calce hotarul, prevenindu-i că, dacă vor încerca totuși să pătrundă în ȋinuturile lor, vor avea să se lupte mai întii cu ei. De îndată ce trimiseră această solie, agatirșii și ieșiră cu armele la hotare, punîndu-și în gînd să ȋină piept năvălitorilor. Melanhlenii, androfagii și neurii însă, atunci cînd perșii o dată cu sciȋii năvăliseră peste ei, nici nu s-au gîndit

să pună mîna pe arme și, uitînd cum se grozăviseră, au luat-o înspăimîntați la goană, ținînd-o tot spre miazănoapte, împinși spre pustiu. Sciții n-au mai ajuns pînă la agatirși, fiindcă aceștia nu le-au îngăduit ⁴⁶³; din țara neurilor au cotit-o înapoi spre propria lor țară ⁴⁶⁴, împreună cu persii.

CXXVI Cum această stare de lucruri nu mai contenea, Darius, trimițînd un călăreț la Idanthysos, regele sciților, îi vorbea astfel : „Om nechibzuit, de ce tot fugi cînd poți să faci una din două ? Dacă în cugetul tău te simți în stare să înfrunți puterea mea, oprește-te o dată locului, pune capăt rătăcirilor și primește lupta ; dacă recunoști că ești mai slab, curmîndu-ți o dată fuga și aducîndu-i stăpînului tău în dar pămînt și apă ⁴⁶⁵, vino să stăm de vorbă“.

CXXVII La acestea, Idanthysos, regele sciților, grăi așa : „Iată cum stau lucrurile cu mine, rege pers : eu n-am fugit de frică în fața nimănui, nici mai înainte și nici acum nu fug de frica ta. Nu mă port altfel decît sînt deprins să mă port și în timp de pace. Că nu încep pe dată lupta cu tine, te lămuresc eu numaidecît : noi nu avem nici cetăți, nici semănături pentru care să ne încăierăm mai repede cu voi în luptă, de teamă să nu ni se ia sau să nu ni se strice. Dacă însă trebuie cu orice preț și cît mai grabnic să ajungem aici, avem [de apărut] mormintele ⁴⁶⁶ părinților noștri ; ei bine, dacă le găsiți, încercați să le pîngăriți și veți afla voi atunci dacă ne vom lupta cu voi pentru ele sau nu ne vom lupta. Pînă atunci însă, dacă nu vom socoti de cuviință, n-o să ne batem. Astea am avut de spus despre război. Iar ca stăpîni ai mei, eu îi recunosc numai pe Zeus, strămoșul ⁴⁶⁷ meu, și pe Histia ⁴⁶⁸, crăiasa sciților. Cît despre tine, în loc să-ți dăruiesc pămînt și apă, îți voi trimite astfel de daruri cum ți se cuvin ție ; pentru vorba că «tu ești stăpînul meu», atîta îți spun : «du-te, jelindu-te ⁴⁶⁹»“. Acesta a fost răspunsul din partea sciților.

CXXVIII Crainicul se întoarce cu răspunsul la Darius. Regii sciților ⁴⁷⁰, auzind cuvîntul „robie“, s-au umplut de minie. Partea de oaste alipită cu cea a sauromaților, pe care o conducea Scopasis, o trimiseră la ionieni, ca să ajungă la o înțelegere cu ei,

la acei ionieni care străjuiau podul de peste Istru. Ceilalți sciți, care rămîneau pe loc, hotărîră să nu-i mai poarte pe perși de colo pînă colo, ci să-i lovească ori de cîte ori se vor îndeletnici cu procurarea merindei ⁴⁷¹. Pîndindu-i, așadar, pe oamenii lui Darius cînd umblau după mîncare, făcură precum hotărîseră. Călărimea ciocnindu-se cu călărimea, cea a sciților o respingea de fiecare dată pe cea persană ; călăreții perșilor fugind în neorînduială, cădeau peste pedestrima care le sărea într-ajutor ; sciții însă, după ce hărțuiau călărimea, se întorceau, temîndu-se de pedestrima ⁴⁷². Sciții au dat asemenea atacuri și în timpul nopții.

CXXIX Spre paguba sciților care atacau tabăra lui Darius și în ajutorul perșilor, lucru nespus de uimitor, era zbierătul măgarilor și înfățișarea catirilor. Pe pămîntul Sciției, așa cum am arătat ceva mai sus ⁴⁷³, nu se prăsesc nici măgari, nici catiri ; în tot ținutul Sciției, din pricina gerurilor, nu se găsește nici urmă de măgar sau de catîr. Măgarii, cu zbieretele lor, iscau tulburări în rîndurile călărimii scite ; foarte adesea, în cursul iureșului asupra perșilor, de îndată ce caii auzeau zbierătul măgarilor, se speriau, dădeau înapoi și, de uimire, ciuleau urechile, căci pînă atunci nu mai auziseră asemenea strigăt, nici nu mai văzuseră așa dihanii. Această întîmplare le ajuta oarecum [perșilor] în desfășurarea luptelor.

CXXX Sciții, văzînd adesea neliniște în tabăra perșilor, ca să-i facă să zăbovească cît mai îndelung în Sciția, unde să fie chinuiți de tot felul de lipsuri, iată ce au făcut : lăsînd în urmă o parte din turmele lor cu păstori cu tot, ei se trăgeau într-alt ținut ; perșii, venind, dădeau [peste turme], puneau mîna pe ele, și pentru asemenea ispravă le mai venea inima la loc.

CXXXI Măcar că aceasta se întîmpla descori, pînă la urmă Darius se văzu în mare încurcătură ; regii sciților, care aflaseră de grijile lui, îi trimiseră un crainic care-i aducea lui Darius în dar o pasăre, un șoarcce, o broască și cinci săgeți ⁴⁷⁴. Perșii îl întrebă pe cel cu darurile care le era tîlcul ? Omul zise că fusese însărcinat numai să le înmîneze și să se întoarcă înapoi cît mai repede ; ceru perșilor să dezlege singuri, dacă erau ageri

la minte, ce vor să spună darurile ⁴⁷⁵. Auzind povața, perșii se adunară la sfat.

CXXXII Părerea lui Darius era că sciții i se închinau de bunăvoie, ei, pământul și apa ; tălmăcirea lui se sprijinea pe faptul că șoarecele trăiește sub pământ, hrănindu-se din aceleași roade ca și omul, că broasca trăiește în apă, pasărea seamănă mai ales cu calul ⁴⁷⁶, iar săgețile, că îi închinau puterea lor. Așa înțelese Darius rostul darurilor. Potrivnică acestei păreri fu cea a lui Gobryas ⁴⁷⁷, unul din cei șapte bărbați care-l răsturnaseră pe mag ⁴⁷⁸ ; după tălmăcirea lui, darurile așa grăiau : „Dacă nu veți zbura în înaltul cerului, o perși, preschimbați în păsări sau dacă nu vă veți ascunde sub pământ, preschimbați în șoareci, sau dacă nu veți sări în bălți, preschimbați în broaște, înapoi n-o să vă întoarceți, căci veți pieri de aceste săgeți“. Așa deslușiră perșii ce voiau să grăiască darurile.

CXXXIII Partea aceea din oștirea sciților, care mai înainte ⁴⁷⁹ fusese așezată de pază de-a lungul coastelor lacului Meotis, iar acum primise însărcinarea să ajungă la o înțelegere cu ionienii de la Istru, de cum ajunsese la pod, spuse următoarele : „Ionieni, venim să vă aducem libertate, dacă vreți să ne dați ascultare. Am aflat că Darius v-a cerut să străjuiți podul numai șaizeci de zile ⁴⁸⁰ și, dacă nu se arată în acest răstimp, să plecați în țara voastră. Acum, dacă vreți să faceți acest lucru, veți fi curați de orice vină și din partea lui, și din partea noastră. Rămîneți pe loc numai pînă se împlinește sorocul hotărît mai dinainte, iar pe urmă plecați fără zăbavă“. Sciții, după ce ionienii au făgăduit că așa vor face, au luat-o înapoi în mare grabă.

CXXXIV După ce darurile îi fură trimise lui Darius, sciții care rămăseseră pe loc se rînduiră în fața perșilor, călărime și pedestrime ⁴⁸¹, ca să pornească lupta. Cînd sciții erau gata așezați în linie de bătaie, țîșni un iepure printre cele două tabere ; din grămada sciților, care cum vedea iepurele, alerga pe urmele lui. Cum sciții făceau un tărăboi nemaipomenit și strigau cît îi ținea gura, Darius întrebă ce-i zarva din rîndurile dușmanilor. Aflînd că urmăreau un iepure, grăi atunci așa către cei cu care obișnuia să-și împartă gîndurile : „Oamenii ăștia au față de noi

un adînc dispreț ⁴⁸² și acuma văd că Gobryas a tilcuit bine daturile scite. Cum de aici înainte mă alătur și eu părerii lui, avem nevoie de o povață bună ca să ne putem întoarce acasă teferi“. La aceste cuvinte Gobryas răspunse : „O rege, mai că știam din auzite că pe oamenii ăștia nu poți pune mîna ; de cînd am sosit aici, îmi dau și mai bine seama de asta, văzîndu-i cum își bat joc de noi. Acum, eu cred că ar fi bine ca de îndată ce se lasă noaptea, după ce vom fi aprins focurile cum obișnuiam să facem și altă dată, amăgindu-i pe ostașii care sînt prea slăbiți pentru osteneala drumului, și priponind toți măgarii, s-o și pornim la drum, mai înainte ca sciții să aibă vreme să se îndrepte spre Istru ca să strice podul sau ca ionienii să ia o hotărîre care ne-ar duce la pieire“.

CXXXV Acestea fură sfaturile lui Gobryas ; de cum se făcu noapte, Darius și trecu la înfăptuirea lor. El părăsi chiar pe locul taberei pe oamenii sleiți de puteri și pe cei de care-i păsa mai puțin dacă vor pieri, precum și toți măgarii priponiți ; rostul părăsirii măgarilor și al oștenilor slăbiți era ca măgarii să zbiere ; cît despre oameni, ei erau părăsiți din pricina slăbiciunii lor ; în față însă, fură amăgiți că el, însoțit de ostașii în putere, trebuia să-i lovească pe sciți, pe cînd ei urmau să apere în acest timp tabăra. Dînd aceste lămuriri celor lăsați în urma lui și poruncind să se aprindă focuri, Darius se îndreptă cu mare zor spre Istru. Măgarii, despărțiți de grosul armatei, se puseră pe zbierete mai rău ca oricînd ; sciții, auzindu-i, nu se îndoiră nici o clipă că perșii se aflau tot acolo ⁴⁸³.

CXXXVI Făcîndu-se ziuă și cei părăsiți, înțelegînd că fuseseră înșelați de Darius, le întinseră mîna sciților și le povestiră cele întîmplate ; sciții, cum aflară de cele ce se petrecuseră, adunîndu-și oștile în mare grabă – (pe cele două cete ⁴⁸⁴ din oastea scită, și pe cea singuratică ⁴⁸⁵, pe sauromați, budini și geloni ⁴⁸⁶) – se luară pe urmele perșilor drept spre Istru. Cum oștirea perșilor era alcătuită în mare parte din pedestrime și nu cunoștea drumurile, căci nu erau drumuri tăiate, iar sciții erau călări și știau cum să scurteze drumul, fără să se întilnească unii cu alții, sciții au ajuns la pod cu mult înaintea perșilor.

Aflind că perşii nu ajunseseră încă, [sciții] le spuseră ionienilor care se aflau pe vase : „Bărbați ai Ioniei, zilele cîte v-au fost hotărîte la număr au trecut, și nu faceți bine că mai așteptați încă. Dacă mai înainte vreme ați rămas locului de teamă, acum grăbiți-vă să desfaceți podul și plecați bucuroși că sînteți liberi ⁴⁸⁷, purtînd în inimile voastre recunoștință zeilor și sciților. Cît despre stăpînul vostru de odinioară, îi vom pregăti o astfel de soartă, încît nu va mai porni cu război împotriva nimănui“.

CXXXVII Față de aceste cuvinte, ionienii ținură sfat. Miltiades din Atena ⁴⁸⁸, strateg și tiran al Chersonesului ⁴⁸⁹ din Hellespont, fu de părere ca ei să dea ascultare sciților și să libereze Ionia ⁴⁹⁰. Histiaios din Milet ⁴⁹¹ a fost însă de părere potrivnică, spunînd că deocamdată numai datorită lui Darius fiecare din ei era tiranul unei cetăți ⁴⁹² ; dacă puterea lui Darius va fi nimicită, nici el nu va mai fi în stare să-și păstreze stăpînirea asupra Miletului, nici vreun altul peste celelalte cetăți ; căci fiecare oraș va alege mai degrabă ocîrmuirea democratică, decît jugul tiraniei ⁴⁹³. Dintr-o dată, cunoscînd părerea lui Histiaios, toți trecură de partea lui, deși mai înainte o îmbrățișaseră pe a lui Miltiades.

CXXXVIII Cei a căror părere a tras în cumpănă și care se bucurau de mare trecere în ochii regelui erau următorii : tiranii elenilor din Hellespont ⁴⁹⁴, Daphnis din Abydos ⁴⁹⁵, Hippoclos din Lampsacos ⁴⁹⁶, Herophantos din Parion ⁴⁹⁷, Metrodoros din Proconnesos ⁴⁹⁸, Aristagoras din Cyzicos ⁴⁹⁹ și Ariston din Byzantion ⁵⁰⁰. Aceștia erau tiranii din Hellespont. Din Ionia [se aflau de față] Strattis din Chios ⁵⁰¹, Aiakes din Samos ⁵⁰², Laodamas din Focea ⁵⁰³ și Histiaios din Milet, cel care se împotrivise îndemnului lui Miltiades. Din Eolida ⁵⁰⁴, singurul om de vază care se afla de față era Aristagoras din Kyme ⁵⁰⁵.

CXXXIX Aceștia toți, după ce împărtășiră părerea lui Histiaios ⁵⁰⁶, au hotărît, față de împrejurări, să înfăptuiască și să răspundă cele ce urmează : din pod, să desfacă numai partea dinspre sciți, anume ca la o zvîrlitură de praștie, ca să pară că fac ceva, deși, de fapt, nu făceau nimic, și ca sciții să nu încerce să treacă cu de-a sila Istrul peste pod, iar în timpul desfacerii

capului de pod dinspre Sciția, să spună că vor face tot ce este pe placul sciților. Acestea au fost adăugiri făcute la părerea [lui Histiaios] ; după aceea, în numele tuturor, el le răspunse sciților grăind : „Bărbați sciți, sosiți cu povețe bune și veniți tocmai la vreme. Precum v-ați silit să ne puneți pe calea cea bună, și noi la rîndul nostru sîntem gata oricînd să vă plătim cu bine. După cum vedeți, podul am și început să-l desfăcăm și ne vom da toată sîrguința, căci sîntem dornici să fim liberi. Dar pînă stricăm noi podul, ar fi nimerit ca voi să plecați în căutarea perșilor și, găsindu-i, să vă răzbunați pe ei și pentru noi, și pentru voi, așa cum li se cade“.

CXL Sciții, încrezîndu-se pentru a doua oară în ionieni că spun adevărul ⁵⁰⁷, s-au întors să-i caute pe perși și nu izbutiră să dea nicăieri de urma lor. Vinovați de această greșală erau chiar sciții care nimiciseră prin acele locuri pășunile pentru cai și astupaseră izvoarele. Dacă n-ar fi făcut așa, le-ar fi fost lesne să-i găsească pe perși atunci cînd voiau. Acum însă, chiar ceea ce li se păruse o socoteală minunată, tocmai asta le-a venit de hac. Sciții, cutreierînd acea parte a țării lor pe unde se mai găseau apă și nutreț pentru cai, pe acolo își căutau dușmanii, în credința că și aceștia se vor întoarce prin asemenea locuri. Perșii însă se retrăgeau păzind urma ce o făcuseră mai înainte [la ducere], — ba chiar și așa, abia anevoie găsiră podul. Cum ajunseră în miez de noapte și dădură de podul desfăcut ⁵⁰⁸, îi apucă spaima ca nu cumva ionienii să-i fi părăsit.

CXLI În preajma lui Darius se afla un egiptean, cu glasul cel mai răsunător din lume ; Darius îi porunci acestui om să se ducă pe malul Istrului și să-l strige pe Histiaios din Milet. Egipteanul așa făcu, iar Histiaios, auzind chemarea dintîi ⁵⁰⁹, aduse toate corăbiile pentru trecerea oștii și legă podul la loc. În felul acesta putură perșii să scape ⁵¹⁰.

CXLII Sciții care-i căutau au pierdut urma perșilor pentru a doua oară ⁵¹¹ și de atunci zic ei de ionieni că, dacă sînt oameni liberi, sînt cei mai josnici și mai lipsiți de bărbăție din toți oamenii, și dacă, dimpotrivă, îi socoți sclavi, sînt robii cei mai

iubitori de stăpîn și cei mai puțin dornici să fugă ! Acestea sînt ocările care au fost aruncate de sciți ionienilor.

CXLIII Darius, străbătînd Tracia, a ajuns la Sestos în Chersones ⁵¹². De aici, el trecu cu corăbiile în Asia, iar în Europa lăsa în fruntea oștilor pe Megabazos ⁵¹³, un pers, căruia o dată Darius îi arătase o deosebită cinste cînd spusese, în fața perșilor, această vorbă : pregătindu-se Darius o dată să mănînce niște rodii, cum deschise prima rodie, fratele lui, Artabanos, îl întrebă ce și-ar dori să aibă atît de mult, cîți sîmburi într-o rodie ; regele răspuase că ar dori să aibă atîția Megabazi mai degrabă, decît Ellada supusă. Zicînd acestea în fața perșilor, îi arătase marea sa prețuire. Iar acum pe el îl lăsa căpetenie peste optzeci ⁵¹⁴ de mii de oameni din oastea lui.

CXLIV Același Megabazos, cu vorba ce urmează a lăsat o amintire de neșters printre hellespontini : fiind la Byzantion, află că cei din Calkedon întemeiaseră o colonie în acel ținut, cu șaptesprezece ani mai devreme decît byzantinii ⁵¹⁵ ; cînd află aceasta, zise că fără îndoială calkedonienii trebuie să fi fost orbi ⁵¹⁶ pe vremea aceea, altfel nu și-ar fi ales locul cel mai rău pentru așezare, cînd le stătea la îndemîină unul cu mult mai frumos, dacă n-ar fi fost orbi. Acest Megabazos, fiind lăsat, prin urmare, în fruntea oștilor din ținut, aduse sub stăpînirea sa pe toți hellespontinii care nu erau de partea mezilor ⁵¹⁷.

CXLV El săvîrșea deci aceste fapte ; în același timp, o altă parte însemnată din oștire purcese împotriva Libyei ⁵¹⁸, pentru o pricină pe care o voi arăta de îndată, după ce mai întîi voi povesti următoarele :

Urmașii fiilor celor care odinioară se suiseră pe corabia Argo ⁵¹⁹, alungați acum de pelasgii care răpiseră din Brauron pe femeile atenienilor ⁵²⁰, alungați fiind, zic, din Lemnos de acești pelasgi, s-au îndreptat pe mare spre Lacedemona ⁵²¹ ; [aici], așezîndu-se pe Tayget ⁵²², aprinseră focuri. Spartanii, văzîndu-i, trimiseră un sol ca să-i cerceteze cine erau și de unde veneau. Solului care i-a întrebat, ei i-au răspuns că sînt minyeni ⁵²³, coborîtori din eroii care umblaseră pe mare cu corabia Argo ;

acești eroi, oprindu-se pentru un popas pe insula Lemnos, au ajuns să le fie strămoși.

Spartanii, auzind povestea obîrșiei minyenilor, trimiseră pentru a doua oară să-i întrebe cu ce gînduri veniseră în ținut și de ce aprinseseră focuri. Ei răspunseră că, fiind goniți de pelasgi, veneau la străbunii lor, căci așa era și drept, și că cereau să locuiască împreună cu spartanii, avînd și ei parte de cinstiri și dobîndind la sorți cîte un petic de pămînt. Spartanii găsiră cu cale să-i primească pe minyeni după voia acestora. Ceea ce i-a îndemnat cu osebire pe spartani la această învoire a fost călătoria Tindarizilor ⁵²⁴ pe vasul Argo. După ce-i primiră pe minyeni, le dădură pămînt și îi împărțiră pe triburi. Minyenii de îndată se încuscriă cu ei, dînd, la rîndul lor, altor spartani de soții pe femeile pe care le aduseseră din Lemnos.

CXLVI Nu trecu însă multă vreme și minyenii prinseră a se sumeți, cerînd să fie părtași la ocîrmuirea regească și săvîrșind tot soiul de nelegiuiri. Ca urmare, spartanii hotărîră să-i omoare ; prinzîndu-i pe toți, îi aruncară în închisoare. La Sparta, osînda de moarte se împlinește numai noaptea, niciodată ziua. Cînd tocmai se făceau pregătiri pentru uciderea minyenilor, nevestele lor, cetățene și fiicele fruntașilor spartani, cerură îngăduința să intre în închisoare ca fiecare să mai vorbească o dată cu soțul ei. Spartanii le lăsară să intre fără să le dea prin gînd că tocmai ele ar putea urzi vreun vicleșug. Femeile, după ce-au pătruns înăuntru, iată ce-au făcut : toată îmbrăcămintea pe care o purtau au dat-o bărbaților, iar ele au îmbrăcat straietele acestora. Minyenii, îmbrăcați cu haine femeiești, ieșiră afară din temniță, trecînd drept femei. Scăpînd în acest fel, s-au așezat din nou pe muntele Tayget.

CXLVII Chiar pe vremea aceea, Theras, fiul lui Autesion, fiu al lui Teisamenes, fiu al lui Thersandros, fiu al lui Polyneikes ⁵²⁵, tocmai se pregătea să plece din Sparta ca să întemeieze o colonie. Acest Theras era din neamul lui Cadmos, fratele mamei fiilor lui Aristodemos, adică [unchiul] lui Eurysthenes și Procles ⁵²⁶ ; pe cînd acești copii erau încă nevîrstnici, Theras ținuse în mîinile lui puterea regească la Sparta ca epitrop [al lor]. Cînd epoții s-au făcut mari și au luat ei domnia, Theras, căruia acum

îi venea greu să se lase cîrmuit de alții, după ce gustase din dulceața cîrmuirii, spuse că el nu mai rămîne la Sparta, ci că va pleca pe o corabie la cci de un sînge cu el ⁵²⁷.

Pe insula care se numește acum Thera, una și aceeași cu cea care înainte vreme se numea Calliste ⁵²⁸, trăiau urmașii lui Membliaros, fiul lui Poikiles, bărbat din Fenicia. Într-adevăr, Cadmos, fiul lui Agenor, cînd umbla în căutarea Europei ⁵²⁹, se oprise pe insula numită astăzi Thera. Făcînd aici un popas, fie că-i plăcuse locul, fie c-o fi avut și altceva în gînd, lăsă în această insulă, printre alți fenicieni, și pe o rudă de a sa, anume pe Membliaros. Acești fenicieni locuiseră insula numită Calliste, mai înainte de sosirea lui Theras din Sparta, timp de opt generații ⁵³⁰.

CXLVIII Theras porni, așadar, spre aceștia, avînd [cu sine] o ceată de oameni aleși din [toate] triburile ⁵³¹, cu gînd să rămînă împreună cu cei de pe insulă, fără să-i alunge, ci să trăiască în bună înțelegere. Cum tocmai atunci minyenii fugiseră din închisoare și se așezaseră pe muntele Tayget, iar spartanii țineau sfat ca să-i dea pierzării, Theras îi rugă să nu facă vărsare de sînge, luînd asupra lui să-i scoată din ținut. Spartanii învoindu-se cu Theras, acesta se îndreptă spre urmașii lui Membliaros, cu trei triecontere ⁵³². Cu sine nu-i ducea însă pe toți minyenii, ci numai o mică parte, căci cei mai mulți dintre ei apucaseră spre paroreai ⁵³³ și cauconi ⁵³⁴, pe care, alungîndu-i din țara lor, și-au împărțit între ei pămîntul în șase loturi; ceva mai tirziu, minyenii au întemeiat acolo următoarele orașe: Lepreon ⁵³⁵, Makistos ⁵³⁶, Phrixai ⁵³⁷, Pyrgos ⁵³⁸, Epion ⁵³⁹, Nudion ⁵⁴⁰. Pe timpul meu, elcenii au nimicit cele mai multe din aceste orașe ⁵⁴¹. Cît despre insulă, ea și-a luat numele de Thera, după numele celui care o colonizase.

CXLIX Fiul lui Theras îi spuse tatălui său că nu vrea să se îmbarce împreună cu el, dar taică-său îi răspunse că-l lasă ca pe o oaie în mijlocul lupilor ⁵⁴²; de la vorba asta i s-a tras tînrului numele de Oiolycos ⁵⁴³, nume care, de altfel, i-a și rămas. Din Oiolycos s-a născut Egeus, de la care își trag numele Egizii, trib mare din Sparta. Cum oamenilor din acest trib ⁵⁴⁴ nu le trăiau copiii, au înălțat, după sfatul unui oracol, un sanctuar

închinat Eriniilor ⁵⁴⁵, lui Laios ⁵⁴⁶ și Oedip ⁵⁴⁷; după aceea, odraslele le-au rămas în viață. Același lucru li s-a întâmplat și la Thera urmașilor acestor oameni ⁵⁴⁸.

CL Pînă într-acest loc al povestirii mele, spartanii înfățișează lucrurile la fel ca și thereenii, dar de aici înainte, numai thereenii spun că evenimentele s-au petrecut precum urmează: Grinnos, fiul lui Aisanios, care cobora din acest Theras și era regele insulei Thera ⁵⁴⁹, sosi la Delfi, aducînd cu sine o hecatombă ⁵⁵⁰ din orașul său; regele era însoțit de mai mulți cetățeni, printre care se afla și Battos, fiul lui Polynestes, din neamul lui Euphemos ⁵⁵¹, un minyan. Lui Grinnos, regele thereenilor, care întreba oracolul despre alte treburi, Pythia îi răspunse să întemeieze o cetate în Libya. El însă îi întoarse vorba zicînd așa: „Eu, slăvite stăpîn ⁵⁵², sînt prea bătrîn și prea greoi ca să mai pornesc la drum; poruncește tu unuia din cei mai tineri să înfăptuiască cele ce ceri“. În timp ce spunea aceste cuvinte, arăta înspre Battos. Deocamdată, atîta s-a întâmplat. După ce s-au întors acasă, n-au mai ținut seama de oracol, neștiind măcar unde se află Libya pe fața pămîntului ⁵⁵³ și neîndrăznind să trimită o colonie în necunoscut.

CLI Șapte ani de-a rîndul după aceste întimplări, în Thera nu căzu picătură de ploaie, ani în care se uscară toți copacii de pe insulă, afară doar de unul singur. Thereenii întrebînd iarăși oracolul, Pythia le aduse din nou aminte de colonia din Libya. De vreme ce nu aveau nici o altă scăpare din năpastă, trimiseră soli în Creta să cerceteze dacă nu cumva vreunul din cretani sau din străinii care locuiau în insulă ajunsese vreodată în Libya ⁵⁵⁴. Solii, cutreierînd coastele Cretei, ajunseră și la cetatea Itanos ⁵⁵⁵, unde intrară în vorbă cu un neguțător de purpură, numit Corobios, care le spuse că, împins de vînturi, ajunsese la țărmurile Libyei și la insula Plateea ⁵⁵⁶ a Libyei. Momindu-l cu o răsplată în bani, solii l-au dus [cu ei] la Thera. Din Thera plecară la început în recunoaștere o mină de oameni; după ce Corobios le-a arătat drumul pînă la insula Plateea, ei îl lăsară aci pe Corobios, cu hrană la îndemînă pentru cîteva luni, iar ei plecară în grabă să-i vestească pe thereeni despre insulă.

CLII Cum aceștia n-au dat semne de viață mai mult timp decît fuscse prevăzut, Corobios ducea lipsă de toate, cînd întîmplarea abătu spre Plateea o corabie samiană care mergea în Egipt și al cărei stăpîn era Colaios. Samienii, aflînd de la Corobios toată povestea lui, îi lăsară merinde pentru un an. Cît despre ei, ieșind în larg în apele insulei, deși erau nerăbdători să ajungă în Egipt, tăiau valurile mării împinși într-una de vîntul de răsărit ; cum puterea vîntului nu slăbea de loc, samienii trecură dincolo de Coloanele lui Heracles⁵⁵⁷ și, mînați de pronia cerească, ajunseră la Tartessos⁵⁵⁸. Acest loc de negoț era pe vremea aceea cam neumblat, așa că samienii, întorcîndu-se acasă, s-au pomenit cu cel mai mare cîștig de pe urma mărfurilor dintre toți elenii pe care îi cunoaștem bine, afară doar de Sostratos, fiul lui Laodamas din Egina⁵⁵⁹. Cu acesta nimeni nu se poate lua la întrecere. Samienii, scoțînd din cîștigurile lor a zecea parte, anume șase talanți, făcură un vas de bronz în felul unui crater din Argos⁵⁶⁰ ; de jur împrejurul vasului sînt capete de griffoni ieșind în relief. Vasul l-au închinat templului Herei⁵⁶¹, sprijinindu-l pe trei statui uriașe de bronz, de cîte șapte coți, [statui înfățișate] stînd în genunchi. De la această împrejurare se trage începutul mării prietenii⁵⁶² care de atunci îi leagă pe cyrenieni și thereeni de locuitorii Samosului.

CLIII Thereenii, după ce-l lăsară pe Corobios în insulă, se întoarseră la Thera și dădură de veste că puseseră temelia unei așezări într-o insulă pe coasta Libyei. Thereenii hotărîră atunci să trimită [în colonie] cîte un frate la doi frați⁵⁶³, prin tragere la sorți, precum și bărbați din toate cele șapte despărțăminte ale insulei. În fruntea acestora, căpetenie și rege, urma să plece Battos. Astfel dar trimiseră ei două pentecontere⁵⁶⁴ la Plateea.

CLIV Acestea le spun thereenii ; în restul povestirii, spusele thereenilor se potrivesc cu ale cyrenienilor⁵⁶⁵. Cît despre cele privitoare la Battos, cyrenienii spun cu totul altceva decît thereenii, căci iată ce povestesc :

În Creta se află un oraș, Oaxos, în care domnea odinioară regele Etearchos ; acesta, avînd o fiică numită Phronime, a cărei mamă murise, își luă de soție o altă femeie. Aceasta, după ce intră în casă, dovedi și cu fapta că era o mașteră pentru

Phronime, făcîndu-i numai zile amare și scornind cîte toate pe seama ei. În cele din urmă, învinuind-o că nu e fată cinstită, își convinsese bărbatul că asta așa era. Etearchos, încredințat de nevasta lui, puse la cale o faptă nelegiuită împotriva fiicei sale. La Oaxos se afla un neguțător din Thera, numit Themison. Etearchos, chemîndu-l ca oaspete în casa lui, îi smulse jurămîntul că-l va sluji în tot ce-i va cere. După ce-l puse să jure, îi dădu fata pe mînă, cu porunca s-o ducă cu el departe și s-o azvîrle în mare. Themison, furios de înșelătoria jurămîntului și rupînd legăturile de prietenie, iată ce făcu : luînd cu sine copila, plecă cu corabia, iar cînd se află în largul mării, ținînd să îndeplinească jurămîntul față de Etearchos, legînd-o pe Phronime cu funii, o cufundă în mare și apoi, după ce o trase pe punte [plecă mai departe] și ajunse la Thera. După un timp oarecare, Polymnestos, om de vază printre thereeni, o luă ca țiitoare.

CLV Vremea trecu și Phronime născu un fiu cu vorba greoaie și gîngav, căruia, după cîte zic thereenii și cyrenienii, i s-a pus numele de Battos ; credința mea este însă că a avut alt nume, care a fost schimbat în „Battos“ cînd a sosit în Libya, căpătîndu-și porecla în urma oracolului ce i s-a dat la Delfi și a cinstei pe care a primit-o. Într-adevăr, libyenii zic *battos* la rege. Din această pricină, socot eu, Pythia proorocindu-i, l-a numit așa în limba libyană, știind că va fi rege în Libya. Cînd a ajuns bărbat în toată firea, Battos se duse la Delfi să vadă ce-i cu graiul lui. La întrebarea ce-o puse, Pythia îi răspunse așa : „Battos, venit-ai pentru vocea ta ; dar stăpînul Phoebos Apollo te trimite să întemeiezi o așezare în Libya cea bogată în turme de mioare“ ⁵⁶⁶, [sau] cum ar veni pe elinește, dacă ar fi vorbit în această limbă : „O rege, venit-ai pentru vocea ta“... Battos răspunse la rîndul lui : „Stăpîne, într-adevăr venit-am la tine să cercetez oracolul despre bilbîiala mea, tu însă prin oracol îmi vorbești despre alte lucruri peste putință, poruncindu-mi să colonizez Libya. Cu ce putere [te întreb], cu ce oameni ?“ Dar cu toate cîte le spuse, nu izbuti să smulgă Pythiei alt răspuns ; cum mereu stăruia în profeția de mai înainte, Battos, lăsînd-o în mijlocul proorocirilor ei, plecă la Thera.

CLVI După aceea însă nenorocirile ⁵⁶⁷ se ținură lanț și de capul lui Battos, și de al celorlalți thereeni. Neștiind de unde le veneau pacostele, thereenii trimiseră la Delfi să vadă ce era cu necazurile care îi copleșeau. Pythia le profeți că, dacă împreună cu Battos vor întemeia Cyrene în Libya, le va merge mai bine. În urma acestui oracol, thereenii îl porniră la drum pe Battos cu două pentecontere. După ce aceștia au mers pe mare pînă în Libya, pentru că altceva nu puteau să facă, s-au întors înapoi la Thera. Thereenii însă au azvîrlit în ei [cu pietre], cînd au dat să coboare, și nu le îngăduiră să pună piciorul pe pămînt, ci îi siliră să plece înapoi ⁵⁶⁸. Aceștia, de nevoie, s-au înturnat pe mare și au întemeiat o colonie în insula care se află în preajma Libyei, al cărei nume, așa cum s-a spus mai înainte, este Plateea. Se zice că insula este tot atît de mare ca și orașul de astăzi al cyrenienilor.

CLVII La doi ani după așezarea în această [insulă], cum nu le mergea cîtuși de puțin mai bine, lăsînd acolo doar pe unul de-ai lor, ceilalți plecară cu toții la Delfi ; sosind la locul oracolului, îl cercetară, spunînd că locuiesc în Libya, și cu toate că locuiesc acolo, treburile nu le merg de loc mai bine. Pythia, la aceste cuvinte, le răspunse așa :

Libya-n turme bogată ⁵⁶⁹ de-o știi mai bine ca mine,
Tu care-acolo n-ai fost, pe cînd eu printr-însa umblat-am,
Peste măsură mă miră propria-ți deșteptăciune.

La auzul vorbelor Pythiei, Battos și tovarășii săi plecară pe mare îndărăt. Era limpede că zeul nu le dădea dezlegare mai înainte de a se fi așezat chiar în Libya. Ajungînd în insulă și luîndu-l cu ei și pe cel ⁵⁷⁰ pe care-l lăsaseră aici, s-au așezat de astă dată pe pămîntul Libyei, în fața insulei, într-un loc numit Aziris ⁵⁷¹. Ținutul este închis din două părți de niște coline împădurite, de toată frumusețea, iar pe la poalele uneia din ele curge un rîu ⁵⁷².

CLVIII Pe aceste meleaguri locuiau ei de șase ani, cînd într-al șaptelea, libyenii, făgăduindu-le că îi vor duce într-un loc și mai bun, îi făcură să-și părăsească [colonia]. Libyenii însă,

după ce-i scoaseră de aici, îi mînară tot spre apus, și pentru ca elenii să nu vadă, în trecerea lor, locul cel mai frumos din toate, au măsurat în așa fel ceasurile de mers ziua, încît să treacă [pe acolo] noaptea. Numele acestui loc este Irasa ⁵⁷³. În cele din urmă, ducîndu-i pînă la un izvor ⁵⁷⁴ zis al lui Apollo, grăiră către ei : „Bărbați ai Elladei, aici e locul potrivit să-l locuiți ; pe aici cerul este găurit“ ⁵⁷⁵.

CLIX Pe vremea cînd trăia Battos Intemeietorul, care a domnit patruzeci de ani, și fiul său Arkesilaos, care a domnit șaisprezece, cyrenienii rămaseră tot atîția la număr ca la început ⁵⁷⁶, cînd fuseseră trimiși să [întemeieze] colonia. Sub cel de-al treilea rege, poreclit Battos cel Fericit ⁵⁷⁷, Pythia, prin oracolele ce le dădea, îi îndemna pe toți elenii să treacă marea ca să se așeze în Libya, la un loc cu cyrenienii. Cyrenienii, într-adevăr, chemau oameni să le împartă pămînt. Oracolul Pythiei ⁵⁷⁸ grăia astfel :

Cine tirziu va sosi în Libya cea mult dorită,

După-mpărțirea pămîntului – zic cu – căi-se-va foarte.

După ce la Cyrene se adună o mare mulțime de oameni, libyenii de prin împrejurimi și regele lor, al cărui nume era Adicran, cînd își văzură împărțită o însemnată întindere de pămînt, socotindu-se jefuiți de țarina [strămoșească] și batjocoriți de cyrenieni, trimiseră soli în Egipt și se închină regelui Egiptului, Apries ⁵⁷⁹. Acesta, după ce adună o mulțime de oaste egipteană, o trimise împotriva Cyrenei. Cyrenienii însă, ieșindu-le în întîmpinare spre ținutul Irasei, se ciocniră cu ostașii egipteni în preajma izvorului Theste și ieșiră învingători din încăierare. Egiptenii, care pînă atunci nu-și mai încercaseră puterile cu elenii și nu-i prea luaseră în seamă, au fost nimiciți în așa măsură, încît puțini dintre ei se mai înturnară în Egipt. Pentru acest măcel, de care-l învinuiau pe Apries, egiptenii se răzvrătiră împotriva lui.

CLX Acest Battos avu un fiu, anume pe Arkesilaos ⁵⁸⁰ ; la începutul domniei sale, Arkesilaos avu mari neînțelegeri cu frații săi ⁵⁸¹, pînă cînd aceștia, părăsindu-l, se strămutară într-un alt

ținut al Libyei și, înțelegându-se între ei, întemeiară orașul care și astăzi se cheamă Barca ⁵⁸², tot ca pe vremuri. Pe cînd întemeiau orașul, îi dezbinară pe libyenii de cyrenieni. Ceva mai târziu, Arkesilaos porni cu oaste împotriva acelor libyenii care îi primiseră [frații] și care se răsculască împotriva-i. Libyenii, temîndu-se de el, s-au grăbit s-o ia la fugă spre libyenii dinspre răsărit. Arkesilaos se luă pe urmele fugarilor pînă cînd, gonindu-i mereu, ajunse la Leucon ⁵⁸³ din Libya, unde libyenii se hotărîră să-l atace. În ciocnirea care a urmat, biruința libyenilor asupra cyrenienilor fu atît de mare, că șapte mii de hopliți ⁵⁸⁴ cyrenieni căzură pe cîmpul de luptă. În urma acestei înfrîngerii, Arkesilaos, bolnav și otrăvit cu o băutură, fu sugrumat de fratele său Learchos ⁵⁸⁵; dar și pe Learchos îl ucise printr-un vicleșug soția lui Arkesilaos, al cărei nume era Eryxo.

CLXI După acest Arkesilaos, urmă la domnie fiul său Battos, care era șchiop și slăbănog de picioare ⁵⁸⁶. Cyrenienii, față de nenorocirea ⁵⁸⁷ ce-i lovise, au trimis la Delfi să întrebe cum ar fi mai bine să-și orînduiască treburile ca să aibă parte de un trai fericit. Pythia îi sfătui să-și aducă din Mantineea Arcadiei ⁵⁸⁸ un reformator. Cerură, așadar, cyrenienii, iar mantineenii le-au dat pe unul dintre cei mai de vază cetățeni, al cărui nume era Demonax ⁵⁸⁹. Acesta, sosind la Cyrene și lămurindu-se cum stau lucrurile, mai întîi alcătui trei triburi ⁵⁹⁰, împărțindu-i astfel : o parte o alcătui din thereeni și perieci ⁵⁹¹, alta, din peloponesieni și cretani, iar pe a treia, din toți cei veniți din insule. Pe urmă, alegînd deoparte pentru rege pămînturile care-i reveneau de drept și dregătoria preoțească, toate celelalte puteri de care mai înainte se bucuraseră numai regii le împărțăși poporului.

CLXII Sub domnia acestui Battos, așa au rămas lucrurile, dar sub fiul său, Arkesilaos ⁵⁹², s-au iscat mari tulburări din pricina onorurilor. Arkesilaos, fiul lui Battos cel Șchiop și al Pheretimei, spuse că el nu se va ține de rînduiele lui Demonax din Mantineea și ceru drepturile de care se bucuraseră strămoșii săi. Ca urmare, urzi o răscoală, fu învins și fugi la Samos ⁵⁹³, în timp ce mama sa fugi în Salamina Ciprului ⁵⁹⁴. Pe acea vreme, stăpîn al Salaminei era Evelthon, cel care a închinat la Delfi un vas de ars tămîie vrednic de a fi văzut, așezat în tezaurul

corintienilor. Pheretima, după ce sosi la curtea lui Evelthon, îi cerea într-una o oștire care să-i aducă îndărăt la Cyrene. Evelthon îi dăruia de toate, afară de armată. Femeia, primind darurile, zicea că sînt frumoase, negreșit, și acestea, dar mai frumos ar fi să-i dea oștirea cerută. Și acest lucru îl spunea mereu, după fiecare dar ce i se aducea. Pînă la urmă, Evelthon îi trimise în dar un fus de aur și o furcă, pe care se afla și un caier de lînă. Cum Pheretima rosti iarăși aceeași vorbă, Evelthon zise că astfel de daruri sînt potrivite pentru femei și nu o oștire.

CLXIII În vremea aceea, Arkesilaos, aflindu-se la Samos, strîngea pe oricine găsea, [cu făgăduința] unei împărțiri de ogoare; cînd izbuti să adune oaste multă, Arkesilaos se duse la Delfi ca să întrebe oracolul despre întoarcerea lui. Pythia îi proroci așa : „Loxias ⁵⁹⁵ vă hărăzește să domniți la Cyrene vreme de opt generații, sub patru Battos și patru Arkesilaos ; mai mult decît atît vă sfătuiește să nu încercați [a rămîne]. Cît despre tine, o dată întors la tine acasă, stai liniștit ; de vei găsi cuptorul plin de amfore, vezi de nu le arde, ci lasă-le să se risipească în vînt ; dacă însă vei aprinde focul, nu intra în țara împresurată de ape. Altminteri ai să pieri și tu și cel mai mîndru dintre tauri“ ⁵⁹⁶.

CLXIV Acestea au fost prorociile Pythiei către Arkesilaos. Iar el, luînd cu sine pe cei din Samos, s-a întors la Cyrene, și, după ce s-a făcut stăpîn pe putere, nu și-a mai adus aminte de oracol, ci a căutat să se răzbune pentru fuga sa pe toți ciți se răsculasera împotriva sa. Unii din aceștia au plecat pentru totdeauna din țară, iar pe alții, punînd mîna Arkesilaos, îi trimise la pieire în Cipru ⁵⁹⁷ ; pe aceștia din urmă îi scăpară cnidienii ⁵⁹⁸, căci fură aruncați de vînt pe coastele lor, și-i trimiseră în Thera ⁵⁹⁹. Alți cițiva cyrenieni, care își găsiseră adăpost într-un turn înalt al unui anume Aglomathos, cetățean fără nici o dregătorie în stat, fură arși de vii de Arkesilaos, care îngrămădi lemn în jurul turnului. Dîndu-și pe dată seama că oracolul pomenise tocmai de cele ce făptuise – deoarece Pythia nu-i îngăduise să dea foc amforelor găsite într-un cuptor – se îndepărtă de bunăvoie de orașul cyrenienilor, temîndu-se de oartea ce-i fusese prevestită, căci socotea că locul împrejmuit

de apă ⁶⁰⁰ era chiar Cyrene. De soție avea pe o rudă de-a lui, o fiică a regelui din Barca, al cărui nume era Alazeir ⁶⁰¹. El se duse la acesta, dar aici, cițiva barceeni și cițiva pribegi din Cyrene, zărindu-l și recunoscându-l oînd se plimba prin piață, îl uciseră pe el și pe socrul lui, Alazeir. Așadar, Arkesilaos, nesocotind oracolul cu sau fără voie, își împlini ursita.

CLXV Mama sa Pheretima, pe cînd Arkesilaos se afla la Barca, pregătindu-și picirca chiar cu mina lui, se bucura la Cyrene de puterea [regală] a fiului ei, avînd grijă de treburile obștești și stînd de față la sfatul senatului. Îndată ce află de moartea fiului ei întîmplată la Barca, fugi să-și afle adăpost în Egipt. Ea se bizuia pe ajutorul pe care i-l dăduse cîndva Arkesilaos lui Cambyes, fiul lui Cyrus ; căci tocmai acesta era acel Arkesilaos care predase Cyrene în miinile lui Cambyes și se invoise să-i plătească tribut ⁶⁰². Ajungînd în Egipt, Pheretima se înfățișă lui Aryandes ⁶⁰³ cerîndu-i s-o răzbune, lăsînd să se creadă că fiul ei a murit din pricina dragostei pe care le-o purtase perșilor ⁶⁰⁴.

CLXVI Aryandes acesta fusese satrap peste Egipt, otînduit de Cambyes și, ceva mai tîrziu după întîmplările povestite acum, a pierit, vrînd să se arate deopotrivă cu Darius. Știînd bine și văzînd că Darius dorește să lase pe urma lui ceva care să nu mai fi fost făcut de nici un alt rege, Aryandes îl imită pînă cînd își căpătă răsplata. Darius, după ce rafinase aurul cît mai curat cu putință, bătuse monedă. Aryandes, cîrmuitorul Egiptului, făcu același lucru cu argintul ⁶⁰⁵ ; pînă în ziua de astăzi argintul „aryandic“ este cel mai curat. Darius însă, aflînd fapta lui Aryandes, învinuindu-l de alte gînduri, că ar umbla să se răscoale împotriva lui, îl ucise ⁶⁰⁶.

CLXVII Pe acea vreme însă, făcîndu-i-se acestui Aryandes milă de Pheretima, îi puse la îndemînă toată oastea ⁶⁰⁷ cîtă se afla în Egipt, pedestrime și corăbii. În fruntea oastei de pedestrași orîndui pe Amasis, un marafian ⁶⁰⁸, iar peste corăbii, pe Badres, din neamul Pasargazilor ⁶⁰⁹. Înainte de a-și porni oștirea, Aryandes, trimițînd un crainic la Barca, cercetă cine era ucigașul lui Arkesilaos ; dar barceenii luară cu toții omorul

asupra lor, [zicînd] că au avut de îndurat multe și mari rele de pe urma lui Arkesilaos. Cînd acest răspuns ajunse la urechile lui, Aryandes încuviință plecarea oștilor împreună cu Pheretima. Această pricină nu era decît o amăgire de ochii lumii în privința expediției ; căci după credința mea, oastea fusese trimisă ca să supună Libya ⁶¹⁰.

Neamurile Libyei sînt multe și felurite, dar numai cîteva erau sub ascultarea marelui rege, iar celor mai multe nici nu le păsa de Darius.

CLXVIII Iată acum, la rînd, așezarea neamurilor libyene. Începînd de la hotarul Egiptului, adyrmachizii ⁶¹¹ sînt cei dinții locuitori ai țării ; ei au în nenumărate privințe obiceiurile egiptene, dar portul le e la fel cu al celorlalți libyeni. Femeile lor poartă la fiecare gleznă brățări de aramă, își lasă părul lung și, cînd prind pe ele vreun păduche, îl strivesc la rîndul lor ⁶¹² în dinți și pe urmă îl scuipă. Asemenea obicei au numai acești lybieni ; tot ei sînt singurii lybieni care-i înfățișează regelui pe fetele de măritat ; dacă vreuna îi e cumva pe plac, regele îi ia fecioria. Adyrmachizii despre care este vorba se întind de la hotarul Egiptului pînă la portul care se numește Plynos ⁶¹³.

CLXIX După aceștia urmează la rînd gyligamii ⁶¹⁴, care locuiesc în ținutul dinspre apus pînă la insula Afrodiasias ⁶¹⁵. Aproape de coasta cuprinsă între aceste hotare, se află insula Platea ⁶¹⁶ pe care au colonizat-o cyrenienii, iar pe uscat dai de porturile lui Menelaos ⁶¹⁷ și Aziris ⁶¹⁸, unde s-au așezat cyrenienii ; de aici începe să crească silfiul ⁶¹⁹ și se întinde din dreptul insulei Plătea pînă la gura Syrtei ⁶²⁰. Obiceiurile băștinașilor sînt aproape ca ale celorlalți.

CLXX Lîngă gyligami, se întind spre apus asbystii ⁶²¹ care locuiesc deasupra Cyreni. Asbystii nu ajung la țărmul mării, căci de-a lungul lui s-au așezat cyrenienii. La mînatul carelor cu patru cai sînt neîntrecuți între libyeni ; cît despre obiceiuri, se străduiesc să-și însușească cît mai multe de la cyrenieni.

CLXXI Mai spre apus de asbysti se află aushisii ⁶²² ; aceștia își au sălașul deasupra orașului Barca și sînt răspîndiți pînă la

coasta mării în preajma Evesperidelor ⁶²³. Cam prin dreptul jumătății ținutului aushisilor locuiesc bacalii ⁶²⁴, un neam puțin la număr, care ajung la mare în dreptul Tauheirei ⁶²⁵, oraș din pământul Barcei. Obiceiurile lor sînt aceleași ca ale libyenilor de la miazănoapte de Cyrene.

CLXXII Către apus de acești aushisi, vin la rînd nasamonii ⁶²⁶, neam bogat la număr, care în timpul verii, lăsîndu-și turmele lingă țărmul mării, urcă în ținutul zis Augila ⁶²⁷ ca să culeagă curmale ; pe acolo sînt palmieri din belșug, cu coroană stufoasă, și toți roditori.

Acest neam face și vînătoare de lăcuste, pe care le usucă la soare, le pisează și, presărîndu-și cu ele laptele, îl beau. Au obiceiul ca fiecare să-și ia mai multe neveste, cu care au legături în comun, într-un chip foarte asemănător cu ceea ce se petrece la massageți ⁶²⁸ : ei se unesc cu femeile după ce mai întîi înfig un par în fața locuinței. Cînd, la nasamoni, un bărbat se însoară pentru prima oară, datina cere ca mireasa, în noaptea nunții, să se culce pe rînd cu toți oaspeții ; fiecare din cei care s-au culcat cu ea îi dă după aceea darul care se întîmplă să-l fi adus de acasă. Iată cum se leagă ei prin jurămînt și cum ghicesc viitorul : jurămîntul îl fac atingînd cu mîna mormintele oamenilor care au trecut drept cei mai dreپți și cei mai buni dintre ei ; pentru ghicit, se duc la mormintele străbunilor lor și adorm deasupra lor după ce au înălțat rugăciuni ; dacă în somn li se arată vreo vedenie, o tălmăcesc. Iată cum se leagă ei în frăția de credință ; unul dă să bea din pumnul său, iar el bea din pumnul celuilalt ; dacă n-au la îndemîină nici un fel de băutură, adună praf de pe jos și îl ling.

CLXXIII Vecini de hotar cu nasamonii sînt psyllii ⁶²⁹. Aceșia au fost nimiciți în următoarele împrejurări : vîntul de miazăzi, suflînd într-una, le-a secat apa din zăcători și, aflîndu-se țara lor toată în fundul Syrtei, a rămas lipsită de apă ⁶³⁰. Oamenii, sfătuindu-se între ei, porniră la război împotriva vîntului (spun numai cele ce povestesc libyenii) și, cînd au ajuns în mijlocul nisipurilor, vîntul de miazăzi, începînd [mai tare] să sufle, i-a îngropat în nisip. După pieirea lor, au pus nasamonii mîna pe ținut ⁶³¹.

CLXXIV Mai sus de nasamoni, spre vîntul de miazăzi, pe unde mișună fiarele, trăiesc gamfasanții ⁶³², care fug de toți oamenii și de tovărășia oricui. Ei n-au nici un fel de armă de luptă și nici nu știu să se apere. Ei trăiesc [așa cum am spus] deasupra ⁶³³ nasamonilor.

CLXXV De-a lungul mării, spre soare-apune, urmează makii ⁶³⁴, care-și rad părul, lăsînd să crească doar un moț în creștet, și-și rad amîndouă tîmplele pînă la piele ; la război, poartă pavăză din piei de struț ⁶³⁵. Prin ținutul lor curge fluviul Kinyps ⁶³⁶ care, izvorînd din așa-zisa colină a Haritelor ⁶³⁷, se varsă în mare. Această colină a Haritelor este acoperită cu pădure deasă, deosebindu-se cu totul de Libya cea golașă, despre care am vorbit mai înainte ; de la mare pînă aici sînt două sute de stadii ⁶³⁸.

CLXXVI Dincolo de acești maki se află gyndanii ⁶³⁹, ale căror femei poartă [fiecare] un mare număr de brățări de piele în jurul gleznelor, după cîte se zice, din următoarea pricină : [femeia] își pune cîte o brățară pentru fiecare bărbat cu care a avut legături ; cea care are cele mai multe e deosebit de prețuită, ca una care a fost iubită de cei mai mulți bărbați.

CLXXVII O limbă de pămînt care înaintează în mare [porînd din ținuturile] acestor gyndani este locuită de lotofagi ⁶⁴⁰ care trăiesc hrănindu-se doar cu fructe de lotus ⁶⁴¹. Fructul lotusului este de mărimea boabei de fistic, iar dulceața lui amintește de curmală. Din acest fruct lotofagii fac și vin.

CLXXVIII După lotofagi, de-a lungul țărmului mării, vin la rînd mahlii ⁶⁴² care, și ei, mănîncă lotus, dar, ce e drept, mai puțin decît cei despre care s-a vorbit mai înainte. Ei se întind pînă la un mare fluviu, al cărui nume este Triton ⁶⁴³ ; acest fluviu se varsă într-un lac întins, Tritonis ⁶⁴⁴, în mijlocul căruia se află o insulă numită Phla ⁶⁴⁵. Se spune că, după o profeție, această insulă trebuia să fie colonizată de lacedemonieni.

CLXXIX Se mai povestește de asemenea și următoarea legendă : Iason, după ce i s-a terminat de făcut corabia Argo la

poalele Pelionului, punînd pe corabie, afară de o hecatombă, și un scaun de bronz cu trei picioare, a pornit în jurul Pelopone-sului, vrînd să ajungă la Delfi.

Pe cînd se afla pe drum, plutind spre capul Malea ⁶⁴⁶, l-a prins vîntul de miazănoapte, care l-a abătut spre Libya. Mai înainte de a fi zărit uscatul, Iason se pomeni în apele puțin adînci ale lacului Tritonis. Aflîndu-se în mare încurcătură cum să iasă de acolo, i s-a arătat Triton ⁶⁴⁷, care i-a cerut lui Iason să-i închine lui trepiedul, spunîndu-i că, în schimb, va pune pe corăbieri pe calea cea bună și-i va lăsa să plece teferi. Iason învoindu-se, Triton le arată ieșirea din apele joase [ale lacului] și așează trepiedul în propriul lui sanctuar ; după aceea profeti chiar de pe trepied, dezvăluindu-le tovarășilor lui Iason tot ce avea să li se întîmple, și le mai spuse că, atunci cînd vreunul din urmașii celor care fuseseră tovarăși de drum pe Argo va lua cu sine trepiedul, atunci va trebui negreșit ca în jurul lacului Tritonis să se ridice o sută de cetăți elene. Cînd au auzit despre profetie, libyenii din împrejurimi au ascuns trepiedul ⁶⁴⁸.

CLXXX Dincolo de acești mahli se află ausii ⁶⁴⁹ ; aceștia, ca și mahlii, locuiesc în jurul lacului Tritonis, despărțiți de mahli prin rîul Triton. Mahlii își lasă chica să le crească la spate, iar ausii, în față. Pe timpul unei sărbători care are loc în fiecare an în cinstea Athenei, fetele de pe la ei, împărțindu-se în două tabere, se bat între ele cu pietre și ciomege, zicînd că săvîrșesc datina strămoșească în cinstea unei zeițe născute pe meleagurile lor, pe care noi o numim Athena ⁶⁵⁰. Fetele care mor de pe urma rănilor trec drept „fecioare neadevărate“. Înainte de a lăsa fetele slobode să lupte, iată ce mai fac pe cheltuială comună : împodobind de fiecare dată pe fata cea mai frumoasă ⁶⁵¹, cu coif corintian, cu armură elinească și urcînd-o pe un car de război, o plimbă de jur împrejurul lacului. Cu ce și-or fi împodobit ei fetele mai înainte de a se fi pripășit pe la ei elenii, n-aș putea spune, dar bănuiesc că le găteau cu arme egiptene ; căci, pe cît socot, și scutul și coiful le-au venit elenilor din Egipt ⁶⁵². Athena – zic băștinașii – este fiica lui Poseidon ⁶⁵³ și a lacului Tritonis ⁶⁵⁴ ; avînd o supărare ⁶⁵⁵ oarecare împotriva tatălui ei, s-a încredințat lui Zeus, iar Zeus a înfiat-o. Așa povestesc ei. Femeile le au în comun ; nu locuiesc împreună,

ci se împerechează cu ele ca vitele. Cînd pruncul unei femei se face mai măricel, în luna a treia de la naștere se adună la un loc toți bărbații și, cui îi seamănă copilul, al aceluia socot că este ⁶⁵⁶.

CLXXXI Aceștia, despre care am pomenit, sînt nomazii libyenii de pe coasta mării. Deasupra acestora, spre inima uscatului, începe Libya, pe unde mișună fiarele, iar dincolo de ținutul plin de fiare, se întinde un val de nisip care pornește tocmai de la Teba Egiptului ⁶⁵⁷ și ajunge pînă la Coloanele lui Heracles ⁶⁵⁸. De-a lungul acestui val, la depărtare de cel mult zece zile unele de altele, se află niște dîmburi de sare bolovănoasă, înalte ca niște coline, și din vîrfurile fiecărei coline țîșnește din inima sării o apă rece și dulce ⁶⁵⁹; prin împrejurimi locuiesc oameni care sînt ultimii dinspre pustiu, dincolo de ținutul cu jivine.

Cei dintii, începînd de la Teba cale de zece zile ⁶⁶⁰ de mers, sînt ammonienii ⁶⁶¹, avîndu-și sanctuarul legat de [cultul] lui Zeus Tebanul ⁶⁶²; căci și la Teba, cum am spus mai înainte ⁶⁶³, [ca și aici], se află o statuie a Zeului înfățișat cu cap de berbec. Ei mai au și o altă apă de izvor ⁶⁶⁴; în revărsatul zorilor apa este caldută, cînd tîrgul este în toi, ceva mai rece, iar spre amiază se face chiar rece de tot; atunci își udă și grădinile. Pe măsură ce ziua scade, apa își pierde din răceală; pînă la scăpătatul soarelui, s-a făcut iar caldică și se încălzește mereu cu cît se apropie de miezul nopții; atunci clocotește de-a binelea. Cum trece de miezul nopții, începe iar să se răcească, pînă spre ziuă ⁶⁶⁵. Izvorul acesta poartă numele de „Fîntîna Soarelui” ⁶⁶⁶.

CLXXXII După ammonieni, de-a lungul valului de nisip, cale de alte zece zile ⁶⁶⁷, se înalță o [altă] colină de sare, ca și la ammonieni, precum și un izvor de apă; și în jurul acestei coline locuiesc oameni. Numele ținutului este Augila ⁶⁶⁸. Prin părțile acestea vin adesea nasamonii ca să culeagă curmale ⁶⁶⁹.

CLXXXIII De la Augila, cale de alte zece zile, dai de încă o colină de sare și de apă și de mulți palmieri roditori ⁶⁷⁰, ca și în celelalte oaze, de altfel. Și oameni locuiesc prin părțile locului, numiți garamanți ⁶⁷¹, un neam foarte puternic; ei cară

pământ de acoperă sarea și așa își fac semănăturile⁶⁷². Cea mai scurtă cale... pînă la lotofagi [trece pe la ei]⁶⁷³, drumul ținînd cam treizeci de zile⁶⁷⁴. Pe la ei se găsesc și boi care pasc de-a-ndaratele. Iată de ce umblă ei așa : coarnele lor sînt încovoiate înainte⁶⁷⁵, de aceea sînt nevoiți să pască dînd mereu îndărăt. Mergînd înainte, n-ar putea [să pască], fiindcă li s-ar înfige coarnele în pământ. Încolo, nu se deosebesc de loc de ceilalți boi, afară de aceasta, de grosimea și de tăria pielii⁶⁷⁶.

Acești garamanți⁶⁷⁷ vînează din care cu patru cai⁶⁷⁸, troglodiți etiopieni. Troglodiții etiopieni⁶⁷⁹ sînt cei mai iuți la picior dintre toți oamenii despre care am auzit vorbindu-se. Ei mănîncă șerpi, șopîrle și tot soiul de tîrîtoare. Au o vorbire care nu seamănă cu nici un alt grai, ci scot niște țipete ca de liliac⁶⁸⁰.

CLXXXIV De la garamanți, după alte zece zile de drum, găsești o altă movilă de sare și apă ; oamenii care locuiesc prin preajmă se numesc ataranți⁶⁸¹ ; dintre toți oamenii pe care-i știm, sînt singurii care nu poartă nume⁶⁸² ; laolaltă, au numele de ataranți, dar unul de altul nu se deosebesc prin nici un fel de nume. Oamenii aceștia blestemă soarele cînd ajunge la nămiezi și îi aruncă tot felul de ocări, pentru că [zic ei], prin arșița lui îi arde și pe ei, și țara lor⁶⁸³.

De mai mergi încă zece zile, apare un alt dîmb de sare și apă și oameni care locuiesc în jur. Vecin cu dîmbul de sare se înalță un munte al cărui nume este Atlas⁶⁸⁴. Muntele este îngust, rotunjit din toate părțile și atît de înalt – se spune – încît nu i se poate vedea vîrfurile ; într-adevăr, norii nu-l părăsesc niciodată, nici vara, nici iarna. Cei de prin partea locului spun că ar fi stîlpul care sprijină cerul⁶⁸⁵, iar numele acestor oameni se trage după cel al muntelui, căci se numesc atlanti. Se mai zice că ei n-ar mîncă nici un fel de vietate⁶⁸⁶ și că somnul lor e totdeauna fără vise.

CLXXXV Pînă la acești atlanti am putut să înșir numele celor care locuiesc de-a lungul valului de nisip, dar dincolo de aceștia nu mai știu. Spinarea de nisip se întinde pînă la Coloanele lui Heracles și chiar mai departe încă ; [și pe aici], tot la zece zile de drum, se află cîte o baie de sare și așezări de oameni. Locuințele tuturor acestor oameni sînt clădite din

bolovani de sare ⁶⁸⁷, căci pe aici Libya începe să fie lipsită de ploi ; altfel, dacă ar ploua, zidurile fiind de sare, ploaia le-ar surpa. Sarea care se scoate prin partea locului este și albă și porfirie ⁶⁸⁸. Dincolo de val – spre miazăzi și inima Libyei – începe ținutul deșert, fără apă, fără fiare, fără ploi și copaci, pe unde nu este nici un strop de umezeală ⁶⁸⁹.

CLXXXVI Și așa, pornind din Egipt și pînă la lacul Tritonis ⁶⁹⁰, trăiesc libyenii nomazi care se hrănesc cu carne și beau lapte ⁶⁹¹, dar nu se ating de carnea de vacă, din aceeași credință ca și egiptenii ⁶⁹², și nici porci ⁶⁹³ nu cresc. Pînă și femeile cyrenienilor socot că nu se cuvine să mănînce carne de vacă, arătînd astfel cinstire Isidei ⁶⁹⁴ din Egipt, ba mai țin și posturile și sărbătorile zeiței. Cît despre femeile barceenilor, pe lîngă carne de vacă, ele nu bagă în gură nici carne de porc. Așa stau lucrurile pe acolo.

CLXXXVII Spre asfințit de lacul Tritonis, libyenii nu mai sînt nomazi ⁶⁹⁵, nu mai au aceleași obiceiuri și nu le fac copiilor lor ceea ce obișnuiesc să le facă nomazii. Libyenii nomazi, chiar dacă nu toți – acest lucru n-aș putea să-l spun negreșit – dar mulți dintre ei fac următoarele : cînd copiii lor ajung pe la patru ani, le ard vinele din creștetul capului ⁶⁹⁶ cu lînă de oaie încă plină de grăsime, ba unii din ei, și pe cele de pe tîmple, ca, în felul acesta, pe toată viața, să nu mai fie supărați de lichidul care curge din cap ; de aceea, zic ei, sînt atît de sănătoși ⁶⁹⁷. E drept, libyenii sînt cei mai sănătoși din toți oamenii pe care-i cunoaștem ; dacă cumva din această pricină, asta nu cutez s-o spun, dar nu e mai puțin adevărat că sînt cei mai sănătoși. Dacă, în timp ce le ard vinele copiilor, aceștia încep să se zvîrcolească, le-au găsit ei leacul : îi stropesc cu ud de țap ⁶⁹⁸ și astfel îi izbăvesc. Eu unul nu fac decît să spun cele povestite de libyeni.

CLXXXVIII Iată care e la nomazi rînduiala jertfelor. După ce încep sacrificiul, tăind o bucată din urechea vitei de jertfă, o aruncă peste pod ⁶⁹⁹, și abia după aceea sucesc gîtul animalului. Ei aduc jertfe numai Soarelui și Lunii ⁷⁰⁰ ; acestor [două] divinități le jertfesc toți libyenii, însă cei care locuiesc în jurul

lacului Tritonis îi jertfesc cu osebire Athenei, apoi lui Triton și lui Poseidon.

CLXXXIX Cit privește îmbrăcămintea și egidele ⁷⁰¹ statuilor Athenei, elenii le-au luat de la femeile libyene, afară doar de faptul că haina libyenelor este de piele și că ciucurii ⁷⁰² de la egidele lor nu sînt șerpi, ci curelușc, încolo veșmîntul lor se potrivește întru totul cu al zeiței. Pînă și numele mărturisește că haina cu care sînt împodobite statuile zeiței Pallas vine din Libya ; într-adevăr, femeile libyene pun peste veșmîntul lor piei de capră curățite de peri și cu ciucuri pe margine, vopsite în roșu-aprins. De la aceste piei, [„egei“] ⁷⁰³, elenii au împrumutat denumirea de *egide*. Părerea mea este că pînă și țiپetele ascuțite care însoțesc slujbele religioase acolo s-au ivit [ca datină] pentru prima oară ; căci libyenele practică foarte frumos acest obicei. Și înhămatul a patru cai la un car tot de la libyeni l-au învățat elenii ⁷⁰⁴.

CXC Nomazii își îngroapă morții la fel ca elenii, afară de nasamoni. Aceștia îi îngroapă șezînd ⁷⁰⁵, avînd grijă ca, în clipa cînd omul își dă sufletul, să-l pună pe șezut ca nu cumva să-l apuce moartea culcat ⁷⁰⁶. Locuințele lor sînt durate din bețe de asfodel împletite cu trestie și pot fi mutate din loc în loc. Acestea le sînt obiceiurile.

CXCI La apus de fluviul Triton, dincolo de ausi ⁷⁰⁷, se află libyenii plugari ⁷⁰⁸ care locuiesc în case ; numele lor este acela de maxi ⁷⁰⁹. Ei poartă păr numai pe partea dreaptă a capului, stînga o rad, iar corpul și-l vopsesc în roșu cu chinovar. Ei zic că s-ar trage din bărbații veniți de la Troia ⁷¹⁰. Țara lor ⁷¹¹ și restul Libyei care se întinde spre apus este mult mai bogată în animale sălbatice și mai împădurită decît țara nomazilor. Partea răsăriteană a Libyei, unde locuiesc nomazii, este joasă și nipoasă pînă la fluviul Triton, dar, de la acest fluviu spre apus, ținutul plugarilor e foarte muntos, împădurit și plin de fiare ⁷¹². Pe la ei se află șerpi uriași și lei ; tot la ei se află elefanți ⁷¹³, urși, șerpi veninoși, măgari cu coarne, dihănii cu cap de cîine, cum și fără cap – după cîte spun libyenii – cu ochii așezați pe

piept, precum și bărbați și femei sălbatice ⁷¹⁴, pe lângă o sumedenie de alte sălbăticiuni care nu-s fiare plăsmuite.

CXCII La nomazi nu afli asemenea animale, ci alte soiuri, cum ar fi antilope ⁷¹⁵, gazele, bivoli și măgari, nu din cei cu coarne, ci alt soi „nebăutori“ (căci într-adevăr nu beau) ⁷¹⁶ - oricii ⁷¹⁷, din ale căror coarne se fac brațe pentru lirele feni-cienilor ⁷¹⁸ (animalul acesta este mare cît un bou), vulpi pitice, hiene, arici, berbeci sălbatici, dictyi ⁷¹⁹, șacali, pantere, boryi ⁷²⁰, crocodili de trei coți care trăiesc pe uscat ⁷²¹, semănînd foarte mult cu șopîrlele, struți, niște șerpi mici cu cîte un corn fiecare ⁷²². Animalele de pe aici sînt acestea și cele care se găsesc prin alte părți, afară de cerb și mistreț ; cerbul și mistrețul lipsesc cu desăvîrșire din Libya ⁷²³. Tot în acest ținut se află trei feluri de șoareci ; unii sînt numiți „bipezi“ ⁷²⁴, alții „zegeri“ (e vorba de un cuvînt libyan care în limba elină ar însemna „coline“) alții „arici“ ⁷²⁵. Pe aici mai sînt și nevăstuici care trăiesc în sil-fiu ⁷²⁶, aidoma celor din Tartessos. Cam atîtea jivine sălbatice are pămîntul libyenilor nomazi, după cît am putut afla cercetînd cu multă luare aminte ⁷²⁷.

CXCIII După libyenii maxi vin zavekii ⁷²⁸, ale căror femei mină carele la război.

CXCIV Dar dincolo de aceștia sînt gyzanții ⁷²⁹, în ținutul că-rora albinele fac multă miere, cu mult mai multă încă face - se spune - iscusința omului. Oamenii aceștia se vopsesc cu toții cu roșu ⁷³⁰ și mănîncă maimuțe, care mișună prin munții lor ⁷³¹.

CXCV Carthaginezii povestesc că, în fața gyzanților, se află o insulă pe nume Kyrauis ⁷³², lungă de două sute de stadii, dar îngustă, pe care poți trece lesne de pe uscat, plină de măs-lini și viță de vie ; pe insulă este un lac din apele căruia fetele localnicilor scot din mîl ⁷³³ firișoare de aur, cu niște pene de pasăre muiate în păcură. Dacă acestea se întimplă cu adevărat, nu știu ; scriu și cu ce se povestește. Poate să fie și adevărat, de vreme ce am văzut chiar eu, cu ochii mei, la Zakynthos cum se scoate păcură din apele unui lac ⁷³⁴. Prin împrejurimi se află chiar mai multe lacuri, dar cel mai mare dintre ele este — ori-

cum l-ai măsura – de şaptezeci de picioare şi adînc de două braţe ; în apa lacului oamenii vîră o prăjină de vîrfu l căreia leagă o ramură de mirt şi apoi scot afară păcura prinsă de mirt, avînd miros de catran, dar altfel mai bună decît cea de Pieria ⁷³⁵. Păcura este turnată într-o groapă săpată la marginea lacului. Cînd se adună îndeajuns, atunci este scoasă din groapă şi vîrsată în amfore. Ceea ce cade în lac, scurgîndu-se pe sub pămînt, iese la iveală în mare ; marea e la o depărtare de patru stadii de lac ⁷³⁶. Astfel, şi cele [ce se spun] cu privire la insula din vecinătatea coastei Libyei ar putea fi adevărate ⁷³⁷.

CXCVI Carthaginezii mai povestesc încă ceva : în Libya, dincolo de Coloanele lui Heracles, se găseşte un ţinut locuit de oameni ⁷³⁸. Ori de cîte ori ajung carthaginezii acolo şi-şi descarcă mărfurile, după ce le înşiră la rînd de-a lungul ţărmului, se urcă iarăşi pe corăbii şi fac să iasă fum. Băştinaşii, vîzînd fumul, se apropie de ţărmul mării, pun aur lîngă mărfuri, apoi se îndepărtează de acolo. Carthaginezii se dau atunci jos de pe corăbii, îl cîntăresc din ochi şi, dacă aurul li se pare potrivit cu marfa, îl iau cu ei şi se duc ; dacă nu li se pare îndeajuns, se suie din nou pe vasele lor şi aşteaptă ; ceilalţi, apropiindu-se, mai adaugă alt aur pe lîngă cel pe care îl pusese ră, pînă cînd îi mulţumesc. Nu se înşală unii pe alţii ; ei nu se ating de aur mai înainte de a fi egalat, după socoteala lor, preţul mărfurilor, şi nici băştinaşii nu se ating de mărfuri mai înainte ca ei să fi luat aurul ⁷³⁹.

CXCVII Iată deci care sînt libyenii ale căror nume le pot înşira ⁷⁴⁰. Celor mai mulţi din ei, acum, ca şi pe vremuri, de altfel, nici nu le pasă de regele mezilor. Aş mai avea încă de spus despre această ţară că e locuită numai de patru neamuri şi nu de mai multe ⁷⁴¹ – pe cîte ştiu eu – şi anume, două băştinaşe şi două nu ; libyenii şi etiopienii sînt băştinaşi, unii locuind Libya de miazănoapte, iar ceilalţi la miazăzi. Fenicienii şi elenii sînt pripăşiţi ⁷⁴².

CXCVIII Eu cred că Libya nu e destul de mănoasă ca să fie pusă alături de Asia şi Europa, afară doar de ţinutul Kynips ⁷⁴³, care poartă acelaşi nume cu fluviul. În bogăţia roadelor

Demetrei, țarina este de o seamă cu cele mai rodnice pământuri și nu se aseamănă de fel cu restul Libyei ; pe aici pământul este negru, bine udat și n-are a se teme nici de uscăciune, nici de înecul ploilor ; căci prin această parte a Libyei plouă. Bogăția roadelor de grîne este la fel cu a țării Babilonului ⁷⁴⁴. Bun e și pământul locuit de evesperiți ⁷⁴⁵ ; cînd recolta este din cele mai bune, dă rod însutit, dar pământul Kynipsului dă de trei ori pe atît.

CXCIX Mai trebuie amintit că și Cyrenaica, cel mai înalt ⁷⁴⁶ ținut din această parte a Libyei locuită de nomazi, se bucură de trei anotimpuri vrednice de luat în seamă : în primul rînd, se coc și ajung numai bune de secerat sau de cules roadele de pe țărmurile mării ; cînd acestea sînt gata strînse, vine rîndul culesului în regiunile din mijloc, care se întind mai sus de țărmul mării, așa-numitele „dealuri” ⁷⁴⁷. După ce s-a terminat și culesul roadelor de la mijloc, se coc abia cele din partea cea mai de sus a ținutului, așa încît, cînd primele roade sînt băute și mîncate, cele din urmă abia se strîng. În acest chip anotimpul culesului ține opt luni la cyrenieni. Dar cu acestea să ne oprim aici.

CC Perșii care trebuiau s-o răzbune pe Pheretima ⁷⁴⁸, porniți din Egipt sub conducerea lui Aryandes, ajunseră la Barca și împresurară cetatea, cerînd prin soli să le fie dați pe mîna cei vinovați de uciderea lui Arkesilaos ; cum însă întregul oraș era făptaș la omor, barceenii nici n-au primit să stea de vorbă. Atunci perșii au împresurat Barca vreme de nouă luni, săpînd șanțuri pe sub pămînt ⁷⁴⁹, pînă la zidul de apărare, dînd totodată și puternice asalturi. Șanțurile însă au fost descoperite de un meșter arămar, cu ajutorul unui scut de bronz ⁷⁵⁰. Meșterul a făcut astfel : purtînd scutul înăuntrul cetății de jur împrejurul zidului [cel mare], îl lipea mereu de pămînt ; pe alocuri pe unde-l punea rămînea mut, dar pe unde se săpa, bronzul scutului răsuna. Barceenii, săpînd atunci pe acolo din partea opusă, îi omorau mereu pe perșii care lucrau la săpături. Iată ce au născocit pentru șanțurile subpămîntene ; cît despre asalturi, barceenii le tot respingeau.

CCI După ce s-au istovit vreme îndelungată și mulți au căzut din amîndouă părțile – și mai ales din partea perșilor – Amasis, căpetenia oștirilor de uscat, urzi un vicleșug : dîndu-și seama că barceenii nu pot fi cucerîți cu puterea brațului, ci numai prin viclenie, făcu așa : punînd să se sape peste noapte o groapă lată, întinse peste ea niște lemne subțiri, iar peste podeaua de lemne așternu un strat de pămînt, potrivindu-l la fel de înalt ca locul de primprejur. În revărsatul zorilor îi chemă pe barceeni să stea de vorbă ; ei primiră bucuroși, pînă la urmă, căzura la învoială. Această învoială o făcură astfel, depunînd jurăminte deasupra gropii ascunse : că atîta vreme cît pămîntul [de sub picioare] va rămîne așa cum este, atîta să dăinuiască și jurămîntul ; barceenii făgăduiau să-i plătească marelui rege un tribut potrivit ⁷⁵¹, iar perșii să nu facă nici o altă daună barceenilor. După pecetluirea jurămîntului, barceenii, încrezîndu-se în perși, au ieșit din cetate și au îngăduit să intre înăuntru zidurilor cine vrea dintre dușmani, deschizînd larg toate porțile. Perșii însă surpară puntea ascunsă și năvăliră înăuntru. Ei au dărîmat puntea pe care o făcuseră ca să nu-și calce jurămîntul ⁷⁵², căci se legaseră față de barceeni ca jurămîntul să rămînă în picioare atîta vreme cît va rămîne și pămîntul așa cum era atunci ; după dărîmare însă, jurămîntul nu mai rămîne în picioare.

CCII Pe cei mai vinovați dintre barceeni, după ce îi fură dați pe mină de perși, Pheretima [puse] să-i tragă în țeapă de jur împrejurul zidului cetății, iar femeilor acestora tăindu-le sînii ⁷⁵³, împodobi cu ei zidul. Ceilalți barceeni porunci să fie lăsați pradă perșilor, afară doar de cei care făceau parte din familia Battiazilor și nu erau părtași la omor. Acestora le încredință Pheretima orașul.

CCIII Perșii, robînd pe ceilalți barceeni, făcură cale întoarsă. Cînd au ajuns aproape de cetatea cyrenienilor, aceștia, ținînd seama de spusa unui oracol, îi lăsară să treacă prin oraș. În timp ce oștirea îl străbătea, Badres ⁷⁵⁴, capul oștirii de pe corăbii, porunci ca cetatea să fie cucerită, dar Amasis, capul celei de pe uscat, nu îngădui acest lucru ; el îi reaminti lui Badres că fuseseră trimiși numai împotriva unui singur oraș elen,

Barca. Însă după ce trecuseră de Cyrene și-și așezaseră tabăra pe colina lui Zeus Lycaios ⁷⁵⁵, s-au căit că n-au cucerit și Cyrene. Atunci, încercară să pătrundă înăuntru pentru a doua oară, dar cyrenienii nu-i mai lăsară. Atunci, în sufletele perșilor, deși nici unul n-a avut de înfruntat vreo luptă, se cuibări spaima ; luînd-o deci la fugă, se opriră cam la șaizeci de stadii depărtare. Cînd tabăra fu gata așezată în acel loc, sosi din partea lui Aryandes un sol care-i chema în țară. Perșii, cerînd de la cyrenieni să le dea merinde pentru drum, le primiră și, luîndu-le cu ei, plecară spre Egipt. De aici înainte însă, pînă cînd au ajuns în Egipt, libyenii, luîndu-se pe urmele lor, îi omorau pe cei care se răzlețeau și pe cei care de-abia se mai tîrau, ca să le ia îmbrăcămintea și armele.

CCIV Această oaste a perșilor a pătruns cel mai adînc în Libya, pînă la Evesperides. Barceenii luați în robie au fost tîrîți din Egipt în pîrbegie ⁷⁵⁶ în preajma marelui rege. Regele Darius le dăruî pentru așezare un tîrg în regiunea Bactrianei ⁷⁵⁷ ; acestei așezări ei îi dădură numele de Barca ; și pe vremea mea ea mai era încă locuită, în ținutul Bactrianei.

CCV Cît despre Pheretima, nici ea nu-și sfîrși cu bine viața. De îndată ce s-a întors din Libya în Egipt – după ce se răzbunase pe barceeni – a avut o moarte cumplită : fu mîncată de vie de viermi, așa că într-adevăr răzbunările crunte aduc asupra oamenilor mînia zeilor.

Iată cît de cumplită și de mare a fost răzbunarea Phere-timei, fiica lui Battos ⁷⁵⁸, împotriva barceenilor.

NOTE

CARTEA I. CLIO

- 1 Grecii antici cuprindeau sub denumirea comună de „barbari” (βάρβαροι – cei care vorbesc o limbă străină) toate populațiile din Europa, Asia și Africa, indiferent de gradul lor de civilizație, marcind nu un sens peiorativ, ci numai o diferențiere față de greci. Aci, Herodot se referă la perși.
- 2 E vorba de preoții persani care cunoșteau în amănunt vechea istorie a Persiei și vegheau ca tradițiile să nu se stingă. Herodot mărturisește fățiș că în aceste capitole de introducere urmează tradiția persană.
- 3 Erythrea este Marea Roșie. Sub denumirea de Marea Roșie, Herodot înțelege însă Golful Persic și Oceanul Indian. Actuala Mare Roșie el o denumește Golful Arabic (Ἀράβιος κόλπος, vezi și la cartea a II-a, nota 35).
- 4 În textul grec : „pe țărmurile acestei mări”. E vorba de bazinul răsăritean al Mediteranei. Herodot vorbește în calitate de locuitor al Ioniei.
- 5 Cf. Thucydides, *Istoria războiului peloponesiac*, cartea I, cap. II : ἡ νῦν Ἑλλάς καλουμένη.
- 6 Cf. Homer, *Odiseea*, cîntul XV, v. 545–560 și urm., trad. G. Murnu, ESPLA, București, 1956.
- 7 În mitologia greacă, Io, fiica lui Inachos, iubită de Zeus și transformată în juncă, a rătăcit îndelung pînă a ajuns în Egipt unde a dat naștere unui fiu, Epaphos. Vezi notele 172 și 536 la cartea a II-a.
- 8 Aci sub înțelesul de „învățații greci”, oț și celor persani, menționați în capitolul precedent (vezi nota 2).
- 9 Herodot. face această presupunere amintind indirect puterea maritimă la care ajunseseră cretanii și isprăvile de piraterie curente în acele vremuri. Cf. Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. IV. Tradiția greacă susținea, de altfel, că Minos, vestitul rege al Cretei, era fiul fenicienei Europa.
- 10 Vasele grecești de război aveau o construcție specială, anume erau lungi și înguste, deosebindu-se de corăbiile de transportat mărfuri, joase și rotunjite (ὀκράδες). Vezi mai jos nota 374 cu privire la corăbiile feniciene de transport și nota 453 referitoare la plutele care coborau Eufratul.
- 11 Este vorba despre expediția Argonauților conduși de Iason, care a răpit din Colchida lina de aur. Colchida, străbătută de riul Phasis (azi Rion), se afla în Caucaz, la țărmul Mării Negre. Cf. Homer, *Odiseea*, cîntul XI, v. 96.
- 12 Adică fiica regelui Colchidei, Aietes.

- 13 După tradiția greacă, copiii celor care au participat la expediția din Colchida au luptat, la rîndul lor, împotriva Troiei.
- 14 Alexandros („cel ce respinge oamenii”), este numele grec al lui Paris, fiul regelui Priam al Troiei. În *Iliada* se întilnesc amindouă numele; în cînturile IV, V, VII, VIII și XI din *Iliada*, numele Alexandros apare în exclusivitate. După o legendă nu mai veche de secolul al V-lea î.e.n., numele de Alexandros a fost dat lui Paris de păstorii de pe muntele Ida, în urma respingerii unui atac asupra turmelor lor.
- 15 Herodot reproduce aici, fără comentarii, „spusele învățaților persani”.
- 16 E vorba de Elena, soția lui Menelaos, regele Spartei.
- 17 Ilion, altă denumire dată Troiei de greci.
- 13 Este vorba de Cresus, regele Lydiei.
- 19 Cf. *Odiseea*, cîntul I, v. 3.
- 20 În textul grec : τύραννος – tiran. Cuvîntul, care nu face parte din fondul de cuvinte al limbii grecești, pare că este în vechea greacă un împrumut lydian.
- 21 Actualmente Kizil Irmak, în Turcia (vezi harta de la sfîrșitul acestui volum).
- 22 Syrienii erau locuitorii Cappadociei, așa-numita Leuké Syria (Syria albă), situată la răsărit de fluviul Halys. Spre apusul fluviului se întindea Paflagonia. Vezi cartea I, cap. LXXII.
- 23 Această afirmație nu este întru totul exactă. După cum reiese din cap. XIV și urm. ale acestei cărți, Mermnazii și-au extins oarecum autoritatea asupra coloniilor grecești din Asia Mică încă de pe vremea lui Gyges. Vezi și Studiul introductiv, p. LXV.
- 24 Cu privire la cimmerici, vezi : Notița istorică și nota 46 la această carte, precum și nota 5 la cartea a IV-a.
- 25 *Heraclizii* – patronimic grec – se pretindeau urmașii lui Heracles Sandon, zeul Soarelui. Dinastie lydiană. Această dinastie susținea că-și are obîrșia din zeul Soarelui, numit de lydieni Sandon (același cu zeul Bel al asirienilor), identificat de greci cu Heracles.
- 26 Candaules – numele, în lydiană, se pare că era un titlu pentru capetele încoronate, și nu un nume propriu. Adevăratul nume al regelui era probabil Myrsilos.
- 27 Atys, socotit fiul lui Manes, era o străveche divinitate orientală. Vezi mai jos notele 95 și 256.
- 28 În *Catalogul* populațiilor care luptă alături de Troia, din cîntul al II-lea al *Iliadei*, v. 864–866, sînt pomeniți *meonii*, nu lydienii. Meonii erau însă un neam distinct de cel lydian; fiind cucerii de lydieni, cu care s-au contopit ulterior, numele de *meonian* a fost dat uitării, nu schimbat, cum susține Herodot, care probabil urma o tradiție populară, adică meoniană.
- 29 Numele acestei slave era Omphala; după o altă legendă, Omphala era fiica lui Iardanos și regină în Lydia. Vîndut ca sclav de Hermes în Lydia, Heracles s-a îndrăgostit de Omphala și a uitat cu desăvîrșire de îndeletnicirile bărbătești. Plecînd de la o informație a lui Hellanicos, fr. 102, ed. Didot, D. I. Ghica, *Istoriile lui Erodor*, vol. I, p. 14, nota 2, presupune că aici e însă vorba de o sclavă a lui Iardanos, numită Malis, și nu de Omphala.

- 30 O generație, după socoteala lui Herodot, se schimbă cam în decurs de treizeci de ani (vezi cartea a II-a, cap. CXLII). Prin urmare, de astă dată, durata unei generații este redusă la 22-23 de ani.
- 31 Ph. L e g r a n d, *op. cit.* I, p. 7, interpretează cuvintele lui Herodot, credem, pe bună dreptate, ca referindu-se la o perioadă timpurie a căsătoriei lui Candaules.
- 32 În Bithynia exista un oraș cu numele de Daskyleion. Nu este exclus ca Gyges să fi fost un bithynian.
- 33 Despre predestinare la Herodot vezi Studiul introductiv, p. LXXXIX.
- 34 În grecește κιθών; kithonul era de fapt o tunică subțire ca o cămașă care se îmbrăca direct pe piele.
- 35 Ușa camerei de culcare răminea peste noapte deschisă pentru aerisire. Se pare că încăperea de dormit n-avea ferestre.
- 36 Cf. Th u c y d i d e s, *op. cit.*, cartea I, cap. VI.
- 37 Faptul că o regină primea curtenii oșebit de soțul ei denoră obiceiuri evaluate. Regina este înfățișată de Herodot ca o femeie nu numai frumoasă, ci și deșteaptă, stăpînă pe sine. În realitate, lucrurile trebuie să se fi petrecut altfel. Gyges era, pe cit se pare, iubit de regină - căci ea a fost cea care ulterior l-a îndemnat să-i ucidă soțul și apoi să devină stăpînul Lydiei. Cf. P l u t a r h, Ἑλληνικά (Probleme grecești), cap. XLV.
- 38 Pasaj considerat interpolat. Trimetrul de care pomenește Herodot : Οὐ μοι τὰ Γύγεω τοῦ πολυχρύσου μέλει (nu-mi pasă de comorile lui Gyges cel putred de bogat) fr. 22, ed. Diehl³, a fost păstrat printre fragmentele care ne-au parvenit de la Archilochos. De curînd însă filologia clasică s-a îmbogățit cu un fragment dramatic dintr-o tragedie necunoscută, descoperit printre papirii de la Oxyrynchos, a cărui forță dramatică și suflu poetic ne fac să presupunem că tragedia trebuie să fi avut o reală valoare literară. Subiectul tragediei trată sfîrșitul lui Candaules, iar fragmentul descoperit conține o tiradă rostită de regina Lydiei. Asemănarea detaliilor cu privire la scena din camera de dormit, pe care le citim în Herodot, cu cele cuprinse în fragmentul dramatic este izbitoare. Fragmentul dramatic a fost comentat de D. L. Page, *A new chapter in the history of greek tragedy*, Cambridge University Press, 1951.
- Cu privire la datarea tragediei căreia îi aparținea fragmentul, tragedie cu totul necunoscută nouă, dar care era citită încă în Egipt în secolul al II-lea î.e.n., s-au emis două ipoteze : sau această tragedie este foarte timpurie (prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n.), poate chiar anterioară operei lui Herodot, sau, dimpotrivă, foarte tîrzie, aparținînd creației tragice alexandrine. Examinînd fragmentul cu multă atenție, atît din punctul de vedere al tehnicii dramatice, cit și al măiestriei literare, D. L. Page s-a oprit la această ultimă soluție, care pare că este și cea bună.
- 39 Oracolul întărea puterea ca monarh a lui Gyges, fără însă a aproba și procedeul prin care fusese luată. Vezi sfîrșitul acestui capitol, despre felul cum au fost răzbnunți Heraclizii, și cap. XCI al acestei cărți. Aceasta este prima consultare a unui oracol grec de către un rege lydian. În Lydia nu existau oracole. Procedeul consultării oracolelor

- a fost apoi folosit deseori de Cresus ; ştirile referitoare la aceste consultări au fost culese de Herodot chiar din Delfi. Referitor la încrederea acordată de Herodot oracolelor, vezi Studiul introductiv, p. XCVII.
- 40 Aluzia presupune existenţa unui alt motiv mai plauzibil în răsturnarea Heraclizilor : o conjuraţie condusă de Gyges. Vezi mai sus nota 37.
- 41 Este vorba de Cresus, menit să ispăsească păcatul lui Gyges. Vezi cap. XCI, cartea I şi Studiul introductiv p. LXXXIX. Prin Gyges, care făcea parte din puternica familie a Mermnazilor, victorioasă asupra casei domnitoare a Heraclizilor, în Lydia s-a instaurat o dinastic energică, activă, care a ridicat regatul, în Asia Anterioară, la rangul de mare putere.
- 42 La Delfi se aflau înălţate diferite clădiri care păstrau darurile cetăţenilor din oraşele greceşti. Una dintre aceste clădiri-tezaur aparţinea corintienilor. Pentru talant, a se vedea tabloul de măsuri şi greutate de la sfîrşitul vol. II al *Istoriilor*.
- 43 Kypselos, fiul lui Eetion şi tatăl tiranului Periandros din Corinth. Vezi cartea I, cap. XX-XXIII şi cartea a V-a, cap. XCII. Era originar din familia Bacchiazilor, celebră familie de tirani care iniţial a dat un puternic impuls cultural Corinthului şi s-a bucurat de sprijinul maselor populare (vezi Studiul introductiv, p. XXII). Vezi şi Pausanias, Περὶ γηγενισ τῆς Ἑλλάδος (Călătorie în Ellada), cartea a V-a, cap. II, 4.
- 44 Gygade : adjectiv dorizat, reprodus desigur aşa cum era curent rostit la Delfi.
- 45 Herodot nu cunoaşte sau trece peste alte fapte de arme ale lui Gyges. Vezi Notiţa istorică la cartea a II-a, p. 127 şi nota 555 cu privire la ajutorul dat de Gyges Egiptului împotriva asirienilor.
- 46 Herodot menţionează aici invazia cimmericiană în Asia Mică, petrecută cu aproximaţie între anii 655-650 î.e.n. Într-o luptă cu năvălitorii a căzut însuşi regele Gyges, întemeietorul dinastiei Mermnazilor. Moartea lui Gyges a avut loc în anul 653/652 î.e.n. (Lehmann-Haupt, *Kimmerier*, în Pauly-Wissowa, *Real-Enzyklopädie*, col. 415-416). Căderea Sardesului, dacă ţinem seama de textul lui Herodot, a avut, prin urmare, loc după moartea lui Gyges, pe vremea urmaşului său Ardys.
- Înainte de lui Herodot, în literatura greacă invazia a mai fost pominită şi de poetul elegiac Callinos din Efes (fr. 2, 3, ed. Diehl³). Vezi şi Strabo, Γεωγραφικά (Geografia), cartea a XIV-a, cap. I, 4 ; 1,40. Valul invadator s-a extins pînă în regiunea Smirnei, Efesului şi Colofonului. La Efes, cimmericienii au prădat templul Artemidei. Vezi Callimachos, *Imn către Artemis*, v. 248 şi urm.
- Cu privire la cimmericieni, vezi şi nota 275 la cartea I şi nota 6 la cartea a IV-a.
- 47 Despre raporturile dintre lydianul Alyattes şi Cyaxares, vezi Notiţa istorică şi cartea I, cap. LXXIII-LXXIV. Vezi şi nota 207 la această carte. Cyaxares era regele mezilor, pe acea vreme în plină expansiune (vezi cartea I, cap. CLXXXV).
- 48 Iniţial colonie coliană.
- 49 Σύριγξ (syrinx), naiul, în mitologia greacă instrumentul preferat al zeului Pan. Cf. Homer, *Iliada*, cîntul X, v. 13.

- 50 În text *πηγίς* (*pectis* sau *magadis*), era un fel de citară de proveniență lydiană, mult mai evoluată decât phorminxul homeric, cu douăzeci de coarde și putînd cuprinde două octave.
- 51 Prin urmare, muzica citaristică (adică muzica instrumentelor cu coarde) era îmbinată cu cea auletică; obiceiul lydian de a conduce ostașii la luptă în sunete de instrumente pentru suflători a fost adoptat în Grecia continentală de spartani.
- 52 Aici avem de semnalat o nepotrivire. Într-adevăr, mai sus, Herodot a precizat că războiul purtat de Alyattes era o continuare a luptelor mai vechi duse de tatăl său, Sadyattes (cartea I, începutul cap. XVII). Dar la începutul cap. XVIII, textul în originalul grec sună în felul următor: „războiul ținea de unsprezece ani, purtat în acest fel de *Alyattes*“. Avem de-a face, pe cit se vede, cu o scăpare din vedere în redactarea materialului. În traducerea românească am evitat-o printr-o exprimare impersonală: „Purtat în felul acesta... etc.“
- 53 Chiosul sprijinea Miletul și datorită intereselor comune ce-l lega de Milet în combaterea concurenței comerciale a Samosului.
- 54 E vorba de localitatea Erythrai de pe coasta Asiei Mici, aflată în fața Chiosului, și nu de Eretria din Euboea (vezi și nota 156 la cartea I).
- 55 Pythia se adresează solilor vizîndu-l pe Alyattes.
- 56 Oracolele date de Pythia nu constituiau, precum se vede, nici un secret.
- 57 Vezi mai sus nota 43.
- 58 Adică compatrioții citaredului Arion, Methymna fiind un oraș din insula Lesbos.
- 59 *Citared*: cîntăreț care se acompaniază la citară, spre deosebire de *citarist* (instrumentist). Arion era un vestit citared de la sfîrșitul secolului al VII-lea î.e.n., poet și compozitor totodată; el a ridicat ditirambul dionysiac la rangul de poezie cultă.
- 60 Ditirambul era inițial un imn în cinstea zeului Dionysos, intonat de corul dionysiac cu acompaniament de flaute. Conținînd elemente din legenda zeului, ditirambul a devenit cu vremea semidramatic (cf. Aristotel, *Poetica*, I, 1447 a, 14). Poezia ditirambică a contribuit în măsură hotărîtoare la nașterea dramei grecești. În Grecia, răspîndirea ditirambilor a pornit din Corint (vezi și nota 43 la această carte).
- 60 bis Sicilia și sudul Italiei, care purtau numele de Grecia Mare, fuseseră colonizate de greci încă din secolul al VIII-lea î.e.n. Vezi Studiul introductiv, p. XXI.
- 61 Costumele în care citarezii se înfățișau în fața publicului erau deosebit de bogate. Moda era de proveniență ioniană și s-a perpetuat pînă tîrziu în Grecia, chiar și în primele secole ale erei noastre.
- 62 *Nomosul* era o cîntare liturgică monodică, însoțită de muzică instrumentală (citară inițial); *nomosul* se cînta îndeosebi în cinstea zeului Apollo. Denumirea de *nomos*, „datină“, „lege“, dată ariei muzicale, se explică prin faptul că în compunerea *nomosului* se ținea seama de anumite „reguli“, care nu puteau fi încălcate. *Nomosul orthian* era o varietate ritmică a *nomosului*, atribuită poetului lesbic Terpandros.
- 63 Promontoriul de sud al Laconiei. Astăzi capul Matapan.

- 64 Statuia se afla într-un templu închinat zeului Poseidon. Vezi Pausanias, *op. cit.*, III, cap. 25. Elian, în lucrarea *Περὶ ζώων ιστορίας* (Istoria animalelor), cartea a XIII-a, 45, relatează că monumentul putea fi încă văzut în secolul al III-lea e.n., purtind următoarea inscripție, pe care însă Herodot nu o menționează: „Prin voia nemuritorilor, acest animal a salvat din Marea Siciliană pe Arion, fiul lui Cyclon“.
- Delfinul fiind animalul sacru al lui Poseidon, iar citaredul emblema lui Apollo – în toată legenda lui Arion povestită aici de Herodot se ascunde probabil o încercare de a lega cultul lui Poseidon de cel al lui Apollo.
- 65 În seriile de monede grecești din epoca arhaică exista un tip de monedă care reprezenta un om călare pe un delfin. Acest tip comun Tarentului, Corintului și Methymnei este inspirat din tradiția mitică despre Taras, fiul zeului Poseidon, salvat în chip miraculos de un delfin. Legenda lui Arion este un decalc după cea a lui Taras (Ambrosoli-Ricci, *Monete Greche*, Milano, 1917, pp. 233–235).
- 66 Acest capitol întărește ipoteza că Herodot a cules știri despre Mermnazi chiar din povestirile preoților de la Delfi. Darurile închinat de Alyattes au fost descrise și de Pausanias, *op. cit.*, X, 16.
- 67 Este vorba de lipirea bucăților de fier prin forjare. Glaucos din Chios a fost cel mai renumit meșter fierar din secolul al VII-lea î.e.n. În orice caz, Glaucos a trăit cu mult înaintea lui Alyattes. Despre progresele culturii materiale în Grecia din secolul al VII-lea î.e.n. și cauzele care au determinat aceste progrese vezi Studiul introductiv, p. XXX.
- 68 Cresus s-a suit pe tronul Lydiei aproximativ în anul 560 î.e.n.
- 69 Orașul era astfel declarat inviolabil, iar frînghia avea rolul de a stabili un fel de legătură materială între templul protectoarei orașului, zeița Artemis, și zidurile amenințate. Artemision-ul din Efes era celebru în antichitate. Vezi informația lui Thucydides, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. CIV, cu privire la o consacrare asemănătoare făcută lui Apollo din Delos. Descrierea exactă a templului se găsește în lucrarea *Șapte monumente celebre ale arhitecturii antice*, de G. Chițulescu și T. Chițulescu, Editura Tehnică, București, 1959, pp. 56–71.
- 70 Orașul vechi se afla așezat la sud de riul Caistros, care curgea prin mijlocul orașului Efes.
- 71 Bias și Pittacos, doi din cei „șapte înțelepți“ ai Greciei vechi, cărora li se atribuie precepte dintr-o culegere de scrieri sentențioase de mare circulație în secolul al VII-lea î.e.n. (vezi Schmid – Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, vol. I, Beck, München, 1929, pp. 371 și urm.). După Platon, *Protagoras*, 343 a, „înțelepți“ erau numiți următorii șapte: Thales, Solon, Periandros, Cleobulos, Hilon, Bias, Pittacos.
- 72 Lydienii erau renumiți pentru caii pe care-i creșteau și arta călăritului. Vezi și povestirea luptei între Cresus și Cyrus, cartea I, cap. LXXX.
- 73 Motivul întreruperii pregătirilor lydiane împotriva grecilor insulari trebuie să fi fost în realitate legat de interesele orientale ale politicii duse de Cresus și nu cel relatat în anecdota povestită de Herodot.

- 74 De dincoace de Halys : adică la vest și sud-vest de Halys, în direcția ținuturilor ocupate de greci. Herodot vorbește din punctul de vedere al unui locuitor din Halicarnas.
- 75 În mod efectiv, Cresus nu *cucerise* prin lupte teritoriile tuturor acestor neamuri aflate în orbita de influență a Lydici. În lumina celor spuse de Herodot în cartea I, cap. XXXV, se pare că Frigia, de pildă, era dependentă de Lydia ; relațiile cordiale dintre casele domnitoare din cele două țări nu îngăduie presupunerea unei cuceriri lydiane, ci obținerea unei dependențe pe cale pașnică.
- 76 Ținutul chalibilor se afla însă la răsărit de Halys. Vezi harta la sfârșitul acestui volum.
- 77 Această enumerare a neamurilor supuse lui Cresus include și pe lydieni, deci are un caracter pur geografic, fără a ține seama de ordinea cuceririlor lydiane.
- 78 Textul aci este incert.
- 79 În grecește σοφιστῶν sofîști. Sensul inițial al cuvîntului este acela de „înțelept”, „învățat”. Cf. cartea a IV-a, cap. XCVI.
- 80 Aceași informație este dată de Plutarh în *Viața lui Solon* (vezi *Vești paralele*, vol. I, Editura Științifică, București, 1960).
- 81 Adevărul istoric este cu totul denaturat. Nici Amasis, nici Cresus nu domneau în perioada de 10 ani, cit a lipsit Solon din Attica, și anume între anii 591–581 î.e.n. Suirea pe tron a lui Amasis a avut loc în 569 iar a lui Cresus în 560 (cu aproximație). Întîlnirea dintre Solon și Cresus este, prin urmare, legendară, iar originea legendei trebuie probabil căutată în creațiile populare cu caracter etiologic care au apropiat două figuri celebre în prima jumătate a secolului al VI-lea î.e.n. D. I. Ghica, urmînd o cronologie mai timpurie pentru domnia lui Cresus (după Rawlinson) și adoptînd părerea că Solon a călătorit în Orient *pentru a doua oară* cînd Peisistratos a venit la putere (aprox. 560 î.e.n.) -- socoate totuși posibilă această întîlnire. Vezi *Istoriile lui Herodot.* vol. I, p. 44, nota 9. Contrariu, Ph. Le grand, *op. cit.*, p. 29.
- 82 În grecește ὥς φιλοσοφῶν. Înțelesul cuvîntului pare a fi aci acel de „a fi iubitor, dornic de a învăța”. În orice caz, textul lui Herodot este printre primele care conțin cuvîntul φιλοσοφεῖν
- 83 Aceași cinstire a fost dată luptătorilor de la Marathon.
- 84 La templul Herci (Heraion), care era situat între Mycene și Argos. Mama băieților era preoteasă la templu. Templul mai este menționat o dată de Herodot, în cartea a VI-a, cap. LXXXI.
- 85 Înțelesul textului este ambiguu : pe mamă ori pe zeiță ? Se pare că pe aceasta din urmă. Desigur, băieții își cinsteau cum se cuvine mama, însă motivul primordial care i-a îndemnat să săvîrșească o asemenea faptă trebuie să fi fost în primul rînd pietatea lor religioasă pentru care Herodot, cu formația ideologică ce-o avea, îi și admiră. Vezi Studiul introductiv, p. LVIII.
- 86 Cele două povestiri, a lui Telloș și a lui Cleobis și Biton au comun faptul că toți acești oameni au murit proslăviți de semenii lor. Ideea despre importanța bunului nume în societate era curentă la greci încă de pe vremea lui Homer.

- 87 La muzeul din Delfi, și astăzi pot fi văzute două statui, datind din secolul al VI-lea î.e.n., înfățișând doi tineri. Sînt poate aceleași menționate de Herodot și descrise de Pausanias, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XX. În această privință, B. A. van Gronigen, *L'exploit de Cléobis et Biton et la véracité d'Hérodote*, în „Mnemosyne“, XII, 1944, Leida, Brill, pp. 34-43, atestă veridicitatea relatării lui Herodot cu privire la ridicarea monumentului lui Cléobis și Biton de către argieni.
- 88 Vezi Studiul introductiv, p. XCIV.
- 89 Cf. Solon, fr. 22, ed. Diehl³.
- 90 Plutarh, în *Viața lui Solon* (cap. XXV) amintește, printre altele, că Solon s-a ocupat și cu reforma calendarului. Prin urmare, toate aceste calcule atribuite lui Solon nu trebuie să ni se pară curioase. Anul grec număra, după informația lui Herodot, 360 de zile. În realitate, pînă la sfîrșitul secolului al V-lea î.e.n., anul grec (lunar) avea 354 de zile. Dacă însă, după cum arată Herodot, din doi în doi ani, fiecare an numărînd deci 360 de zile, se introducea o lună suplimentară – atunci durata medie a unui an ar fi devenit de 375 de zile. (Cf. Herodot, *Istorie*, cartea a II-a, cap. IV și nota 14). Luna intercalată se introducea de trei ori în decursul unei perioade de opt ani (octoeteridă), anume în anul al treilea, al cincilea și al optulea.
- 91 Vezi Studiul introductiv, p. XCV.
- 92 Această idee se află redată în tragedia greacă de mai multe ori. De pildă, Eshil, *Agamemnon*, v. 928; Euripides, *Medeea*, v. 1225 și urm.
- 93 Vezi începutul tragediei lui Sofocles, *Trabiniile* (monologul Deianirei).
- 94 În tot pasajul care se întinde de la mijlocul cap. XXXII pînă la sfîrșitul lui, raționamentele lui Solon, așa cum le vedem expuse de Herodot, nu sînt toate în directă legătură cu problema „cine este cel mai fericit om din lume“. Istoricul alunecă spre tratarea unei alte probleme, și anume aceea a fericirii obișnuite.
- 95 Atys era numele unei vechi divinități orientale a vegetației și a pămîntului și trecea drept rege al Lydiei. Atys fusese ucis de un mistreț. Herodot a introdus în povestirea sa această veche legendă, legînd-o de istoria lui Cresus.
- 96 Dragostea părintească a lui Cresus era neîndoiește dublată și de grija de a avea urmași în linie directă.
- 97 Frigia, după suirea pe tron a lui Cresus, era încorporată Lydiei sau dependentă de Lydia. Prin urmare, Adrastos aparținea unei dinastii care nu mai domnea cu puteri depline (vezi mai sus și nota 75).
- 98 Nume caracteristice dinastiei din Frigia. Un rege Midas – renumit pentru avuțiile sale și lăcomia sa de aur – a fost satirizat de Lucian. Vezi Lucian din Samosate, *Scrieri alese*, trad. R. Hincu, E.S.P.L.A., București, 1960, pp. 136 și 187.
- 99 Cresus se arată plin de prictenie pentru o dinastie ce-i era acum supusă.

- 100 Mistrețul, ca fiară care ucide o divinitate a vegetației, apare și în alte legende grecești și orientale. Legenda lui Adonis, de pildă, conține aceleași elemente ca și cea a lui Atys.
- 101 După cum se vede, vinătoarea avea proporțiile unei adevărate lupte.
- 102 Identificare cu „piața” (ἀγορά) din cetățile grecești.
- 103 Numele *Adrastos* este probabil pus aici de Herodot în legătură cu numele zeiței *Adrasteia*, „destinul inevitabil”, pomenită, între alții, de Eshil în *Prometeu înlăntuit*, v. 936. Totuși, în *Iliada*, cîntul II, v. 828, este menționat orașul *Adrasteia* din Mysia, de unde era originar *Adrastos*, eroul ucis de *Agamemnon* (cîntul VI, v. 63). Numele fiind deci de origine mysiană, Herodot sau nu a cunoscut etimologia numelui, sau a făcut un joc de cuvinte în sprijinul concepției sale despre destin (vezi Studiul introductiv, p. LXXXIX).
- 104 Identificare între tată și fiu. Cf. identificarea între mamă și fiu, cartea I, cap. CCXIV.
- 105 Este vorba de victoria perșilor asupra mezilor petrecută aproximativ în anul 550 î.c.n. (vezi cartea I, cap. CXXVII–CXXVIII).
- 106 *Cresus* era fratele soției lui *Astygases*, regele mezilor (vezi cartea I, cap. LXXIV). El era îngrijorat și de progresul cuceririlor lui *Cyrus* (incepute în anul 550 î.e.n.), dar și de prejudiciile economice care ar fi rezultat pentru regatul lydian în urma cuceririlor persane.
- 107 La *Abai*, în *Focida*, se afla un vechi templu al lui *Apollo*, mai vechi decît cel de la *Delfi*; și templul din *Abai* avea un oracol. Despre templul de la *Abai*, vezi cartea a VIII-a, cap. XXVII.
- 108 *Dodona*, localitate în *Epir*. Aici se afla unul din cele mai vechi oracole din *Grecia*, după toată probabilitatea preelenic. Răspunsurile depindeau de interpretarea dată de preoții templului după ce ascultau fișitul frunzelor unor stejari bătrîni.
- 109 *Amphiaraos*, vestit profet argian. Potrivit tradiției, *Amphiaraos* l-a însoțit pe *Adrastos*, unul din cei șapte care, la îndemnul lui *Polynices*, au organizat expediția împotriva *Thebei*, și a prezis sfîrșitul dezastruos al acestei expediții. În cursul luptelor, amenințat să fie ucis, *Amphiaraos* s-a refugiat pe malurile riului *Ismenos*, unde, spre a-l salva, pămîntul îl înghiți cu carul lui de război cu tot. Locul unde a dispărut profetul a devenit sediul unui oracol, dar cum nu se mai știa precis unde se petrecuse dispariția, nu mai puțin de trei oracole își disputau cîntea de a se numi „oracolul lui *Amphiaraos*”. Cel mai renumit se afla la *Oropos*. Ținînd seama de pasajul din cartea a VIII-a, cap. CXXXIV, aci se pare că este vorba de un sanctuar din apropierea *Thebei*; vezi mai jos și nota 121.
- 110 *Trophonios*, fiul regelui *Erginos* din *Orchomenos*, a intrat în pămînt întocmai ca și *Amphiaraos*, pătrunzînd însă prin gura unei peșteri. Peștera, devenită oracol, ca și locul unde a dispărut profetul din *Argos*, se afla la *Lebadcia*, în *Beoția*.
- 111 *Branchizii* erau preoții lui *Apollo* din faimosul templu înălțat la *Didyme*, în sudul *Miletului*. Aici se afla și un oracol foarte prețuit în *Ionia*. Fondatorul oracolului era un anume *Branchos*, după legendă fiul unei

- milesiene și al lui Apollo. Descendenții lui Branchos rămăseseră din generație în generație preoții oracolului. Templul lui Apollo Didymos a fost distrus cu prilejul invaziei lui Xerxes și refăcut ulterior.
- 112 Aici e vorba de oracolul lui Ammon-Zeus din deșertul Libyei. Despre originea comună a oracolelor din Libya și de la Dodona, vezi cartea a II-a, cap. LV.
- 113 Aur alb – aur în aliaj cu argint și de o densitate mai mică decât aurul epurat (80% aur, 20% argint). În antichitate, acest aliaj se numea *electrum*. După cum reiese dintr-un vers din *Arigona* lui Sofocles (v. 1036), Sardesul era renumit pentru fabricarea electrumului.
- 114 Leul era socotit un animal sacru în Lydia, legat de cultul Cybelci și al lui Heracles Sandon, zeul soarelui. Figuri de lei se găsesc și pe monedele vechi lydiene. Leul închinat de Cresus la Delfi era așezat pe un fel de postament alcătuit din druggii de aur, despre care este vorba câteva rânduri mai sus. Vezi și notele 25 și 231 la această carte.
- 115 Incendiul de la Delfi a avut loc în anul 548 î.e.n. (vezi cartea a II-a, cap. CLXXX și cartea a V-a, cap. LXII).
- 116 Theophaniile erau sărbători de primăvară în cinstea Soarelui.
- 117 În Samos au existat doi vestiți meșteri cu numele de Theodoros. Cel dintâi, Theodoros, fiul lui Rhoicos, a trăit în secolul al VII-lea î.e.n. El era un mare artist în lucrări de bronz. Al doilea, Theodoros fiul lui Telecles, este meșterul giuvaergiu care a lucrat inelul cu piatra de smaragd, atât de scump lui Polycrates (vezi cartea a III-a, cap. XLI), deci contemporan cu Cresus. Având în vedere că în pasajul de față e vorba de un crater celebru, nu este exclus ca lucrarea să fi aparținut totuși primului Theodoros, unchi celui de-al doilea. Theodoros, fiul lui Rhoicos, era mult mai renumit decât nepotul său; aceasta poate fi pricina pentru care Herodot nu precizează despre care Theodoros este vorba. Vezi și Studiul introductiv, p. XXXI.
- 118 În text *χρύματα*: „bucăți de metal fără formă, cel mai adesea fiind resturi din metalul turnat în formă“. Cuvântul înseamnă însă și „vase pentru libații“.
- 119 În text, *Ἀρτοκόπος*, adică: „cea care taie piine“. Plutarh, în *Despre oracolele pythice*, cap. XVI, povestește că această femeie l-a înștiințat pe Cresus că era în primejdie să fie ucis cu o piine otrăvită.
- 120 Lance cu virf la fiecare capăt; unul din virfuri folosea la lovit, celălalt, la înfipt lancea în pământ.
- 121 Dacă ofrandele lui Cresus către Amphiaraios nu se mai găseau în secolul al V-lea î.e.n. în sanctuarul croului, devenit divinitate subpămînteană (vezi nota 109 la această carte), faptul înseamnă că dintr-un motiv oarecare ele fuseseră transportate chiar în oraș, în marele templu al lui Apollo Ismenios. Ismenios este epitetul lui Apollo, după numele râului Ismenos, de lângă Theba.
- 122 Staterii erau monede de aur care aveau curs în toată Grecia. Herodot nu specifică cu ce fel de stateri i-a dăruit Cresus pe delfici.

- 123 *Promantia*, prioritate la consultarea oracolului ; *atelia* – scutire de dări ; *proedria* – dreptul de a sta în primele rânduri la spectacole și sărbători.
- 124 În textul original, formulă de decret.
- 125 În grecește ποδαβρύς – „cu mers ușor, grațios“. Oracolul face aluzie la rafinamentul excesiv care începuse să se facă simțit în Lydia încă de pe vremea lui Cresus. Vezi Euripides, *Troienele*, v. 506–507.
- 126 Herosul era un riu plin de pietre care curgea prin cimpia Sardesului și se vărsa în golful Smirnei. Afluentul lui era Pactolos, pomenit de Herodot în cartea I, cap. XCIII.
- 127 În acest important pasaj, Herodot, opunînd pe spartani atenienilor, specifică în mod corect că primii erau o ramură dorică și că ceilalți formau o comunitate cu ionienii. Cînd vorbește însă despre substratul etnic al unora și al altora, atenienilor le recunoaște drept strămoși pe pelasgi, iar spartanilor pe *eleni* (în gr. ταῦτα γὰρ ἦν τὰ προκεκριμένα, ἔόντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ Ἑλληνικὸν ἔθνος). Cu privire la atenieni, redactarea lui Herodot este confuză, nefăcîndu-se aci distincția foarte clară între *pelasgi* și *eleni*, așa cum se face la cap. LVII al cărții I : „neamul celor din Attica, fiind tot pelasgic, a învățat o altă limbă abia atunci cînd s-a preschimbat într-un neam elen“. Identificarea strămoșilor celor din Sparta cu *elenii* se explică în felul următor : *Ellada* (Ἑλλάς) era numită inițial numai o regiune din Phthiotida, patria lui Ahile, unde triburile doriene venite de la nord au poposit vremelnice. Numele de *eleni* (de la numele propriu *Hellen*, vezi mai jos nota 131), s-a extins ulterior la toate triburile grecești, nu numai la cele doriene, cum specifică aici Herodot, marcînd opoziția între *eleni* (greci) și *barbari* (cf. primului paragraf al cărții I).
- 128 A doua oară, antiteza între atenieni și spartani nu mai apare corectă. „Cei din Attica“, în concepția lui Herodot, sînt desigur atenienii ; acestora, Herodot le opune acum pe doriene în ansamblul lor, și nu pe spartani în special.
- 129 Conform mitologiei elenice, Deucalion, rege al Phthiei, era fiul lui Prometeu. Pe vremea sa ar fi avut loc potopul, care, după o legendă, a distrus pe toți locuitorii Greciei. Deucalion și soția sa Pyrrha se salvară într-o corabie, după cîte pretinde legenda ; corabia s-a oprit, după retragerea apelor, pe vîrfurile muntelui Parnas. Deucalion este tatăl lui Hellen și bunicul lui Doros, strămoșul eponim al doriienilor. Deucalion era socotit totodată și întemeietorul dinastiei thessaliene.
- 130 Phthiotida era regiunea din sud-estul Thessaliei, cuprinzînd micul ținut Ellada, patria lui Ahile. Vezi mai sus nota 127.
- 131 Hellen, fiul lui Deucalion, avea trei fii, care treceau drept întemeietorii principalelor seminții grecești : Doros, Xutos și Aiolos.
- 132 Histiaiotida se întindea în regiunea de la poalele Pindului.
- 133 *Cadmeenii* sînt, de fapt, cum a demonstrat A. I. Tiumentev, nu o populație, ci o dinastie asiatică venită în Beotia din Asia Mică. Articolul lui A. I. Tiumentev, *Asupra problemei etnogenezei poporului grec*, partea I, în „Vestnik drevnei istorii“, 1953, nr. 4.

- pp. 19-46, unde este discutată problema lui Cadmos, are o deosebită importanță pentru elucidarea problemelor din capitolele LVI-LVII ale cărții I. Cadmeenii n-au stat vreme îndelungată în Beotia, ci au fost alungați de triburi sosite din sudul Thessaliei (vezi Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XII). E posibil ca, însoțiți de un grup de susținători, cadmeenii să se fi așezat și în Histiaiotida, regiune muntoasă și ferită din calea invaziilor. O altă versiune pomenește prezența lor în sudul Illyriei. În această privință, vezi R. Vulpe, *Les haches de bronze de type Albano-Dalmate*, în „Istros“, I, 1934, fasc. 1, pp. 55 și urm. R. Vulpe îi considera pe cadmeenii drept fenicieni, însă ulterior s-a alăturat părerii că sînt eleni asiatici sau un neam asiatic elenizat.
- 134 Este vorba de Pindul Macedoniei; același nume însă îl purta și un oraș din confederația Doridei, în regiunea muntelui Parnas. E posibil ca Herodot să fi avut în vedere această localitate, ținînd seama de context (dorienii trec apoi din Dorida în Driopida; vezi nota următoare).
- 135 Driopida, ținut din Grecia centrală, vecin cu Dorida, integrat cu timpul în confederația Doridei; cf. cartea a VII-a, cap. XXXI, XLIII (vezi harta de la sfîrșitul volumului). În mod curios, Herodot nu menționează în acest capitol ținutul și confederația Doridei de la care dorienii și-au căpătat numele; Dorida se află în sudul Thessaliei. Nu este exclus ca, scriînd *Driopida*, el să fi înțeles în fapt *Dorida*, fără să săvîrșească o greșeală propriu-zisă.
- 136 Asupra numelui acestei localități părerile sînt împărțite. Adoptăm lecțiunea Crestona, localitate din Tracia sudică, între Axios și Strymon, la nord de peninsula Chalcidică, și nu *Crotona* (Cortona), localitate situată în sudul Italiei. Crestonii erau un neam tracic. Vezi și Herodot, cartea a V-a, cap. III; cartea a VII-a, cap. CXXIV, CXXVII; cartea a VIII-a, cap. CXVI.
- 137 Un text din Thucydides, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. CIX, foarte important pentru interpretarea acestui pasaj din Herodot, atestă că *tyrrhenienii* pomeniți aici de Herodot nu sînt *etruscii* din Italia, ci o populație de pe coasta Traciei, în vecinătatea cărora se aflau crestonii. Skutsch, articolul *Etrusker*, în Pauly-Wissowa, *Real-Enzyklopädie*, col. 734, este de părere că acești tyrrhenieni sînt aceiași cu cei sosiți în Italia. Vezi mai jos nota 258 despre etrusci. În același articol, Skutsch discută și lecțiunile *Crotona* și *Crestona* la textul lui Herodot.
- 138 Thessalia se afla la nord de Ossa și Olympos; în antichitate, regiunea se numea și Pelasgiotis.
- 139 Localități lingă orașul Cyzicos, în regiunea Propontidei. Herodot numește Propontida, prin extensiune de sens, „Hellespont“.
- 140 Colonizarea Propontidei de către atenieni este menționată și în cartea a VI-a, cap. CXXXVII.
- 141 Problema limbii vorbite de pelasgi a fost și este încă mult dezbătută în lingvistica modernă. Contrar părerii lui P. Kretschmer, care a promovat ideea neapartenenței pelasgilor la familia indoeuropenilor și ulterior i-a numit „protoindoeuropeni“, din ce în ce mai multe lucrări se

străduiesc să dovedească caracterul indoeuropean al limbii pelasgilor. În această direcție cităm contribuția adusă de lingvistul austriac W. Merlingen, *Das „Vorgriechische“ und die sprachwissenschaftlich-vorhistorische Grundlagen*, Wien, 1955, pp. 3 și urm. și cea a lingvistului bulgar V. I. Gheorghiev, *Ис ледования по сравнительно-историческому языкознанию*, Moscova, 1958, pp. 90 și urm.

142 Celebrul tiran al Atenei din secolul al VI-lea î.e.n., care a adus o contribuție importantă la democratizarea Atticei; despre activitatea lui avem știri destul de complete datorită tratatului descoperit în 1891 al lui Aristotel, *Constituția atenienilor*, cap. XIV și urm. Vezi și Studiul introductiv, p. XXIV.

143 Despre tiranie, vezi Studiul introductiv, p. XXIII.

144 Și Hilon făcea parte dintre cei „șapte înțelepți“ (vezi nota 71 la această carte); efor la Sparta în anul 560 î.e.n. (vezi cartea a VII-a, cap. CCXXXV), a fost unul dintre cei mai renumiți bărbați de stat din Sparta, în prima jumătate a secolului al VI-lea î.e.n.

145 Aici este vorba de cele două mari grupări politice din Attica, în secolul al VI-lea î.e.n., și anume *paralienii* (locuitorii de pe lângă coasta mării, a căror principală ocupație era negoțul) și *pedienii* (locuitorii din cîmpie, în majoritatea lor mari proprietari de pământ). Aceste grupări erau dezbinat de interese economice și politice diferite. În fruntea paralienilor se afla puternica familie a Alcmeonizilor, reprezentată de Megacles, iar în fruntea pedienilor, care aveau un program oligarhic, Lycurgos, din familia Aristoloizilor. Interesele economice ale paralienilor erau mai mult de ordin agrar (cf. Herodot, cartea a VI-a, cap. CXXVI și Aristotel, *op. cit.*, cap. XIII, 4).

146 E vorba de gruparea diacrienilor (țărani munteni), care trăiau aproape numai din păstorit. Din punct de vedere politic, prin programul de revendicări pe care-l susținea, era gruparea politică cea mai revoluționară și dinamică. Peisistratos este caracterizat de Aristotel drept „cel mai apropiat de popor“ (*δημοτικώτατος*) (*op. cit.* la nota precedentă).

147 Ecclesia (adunarea poporului), în secolul al VI-lea î.e.n., la Atena; după reformele soloniene, care marchează începutul democratizării constituției atenienilor, ecclesia a căpătat puteri sporite, pe care le preluase în parte de la areopag. Vezi *Grecia antică*, p. 178.

148 În text: ἐν τῇ πρὸς Μεγαρέας γενομένην στρατηγίῃ. Anacronism. Pe vremea lui Peisistratos nu exista titlul de στρατηγός – strateg. La Aristotel, *op. cit.*, cap. XIV, 1, în loc de στρατηγίῃ găsim πόλεμος (ἐν τῇ πρὸς Μεγαρέας πολέμῳ) – războiul (în războiul împotriva megarienilor). Datarea războiului între Atena și Megara în anul sau anii imediat premergători tiraniei lui Peisistratos (aproximativ 560 î.e.n.) nu este potrivită. Acest război, pornit din contradicții economice care ținteau cucerirea Salaminei, a avut loc cu cel puțin 30 de ani mai devreme, înainte chiar de arhontatul lui Solon. E adevărat că Plutarh, în *Viața lui Solon*, cap. VIII, pomenește de participarea tinărilor Peisistratos la acest război, ceea ce ar confirma faptul în sine.

149 Nysaia era portul Megarei, unit cu orașul, întocmai cum a fost unit ulterior Pireul cu Atena.

- 150 „Lăncierii“ (δορυφόροι) erau străji personale ; la Roma, echivalentul lor erau lictorii purtători de fascii.
- 151 Adică cele două adunări : ecclesia și bulé (adunarea bătrînilor), cit și magistrații în funcție.
- 152 Megacles se afla într-o situație critică trecătoare. Ulterior s-a împăcat cu partizanii săi, în majoritatea lor paralienci.
- 153 Cf. Aristotel, *op. cit.*, cap. XIV, 4, unde este reproducă toată această poveste a instaurării celei de a doua tiranii a lui Peisistratos.
- 154 Demele – așezările rurale, opuse lui ἄστυ – orașul. Organizarea lor din punct de vedere administrativ a fost realizată sub Cleisthenes (sfîrșitul secolului al V-lea î.e.n.). Locuitorii demelor aveau în marea lor majoritate la politica lui Peisistratos, care protegia economia rurală a Atticeii. Vezi Aristotel, *op. cit.*, cap. XVI, 5.
- 155 Vezi cartea a V-a, cap. LXXI. Alcmeonizii, eupatrizi cu mare prestigiu politic, erau învinovați de a fi omorît pe Kylon și partizanii săi, în urma unei tentative a acestora de a pune mina pe putere. Kylon urmărea să răstoarne regimul aristocratic din Attica. Omorul fusese săvîrșit în templul Eumenidelor, după ce Kylon ceruse ocrotire puterii zeiței Athena, și, prin urmare, crima era privită drept un sacrilegiu. Pe vremea uciderii lui Kylon, Megacles era arhonte. Orașul Atena a fost ulterior purificat de Epimenides din Creta, la cererea lui Solon.
- 156 Oraș din insula Eubeea, așezat în fața coastei attice. Vezi mai sus și nota 54.
- 157 Hippias era fiul cel mai mare al lui Peisistratos, iar Hipparchos – cel mai mic. Amîndoi fiii duceau o politică activă alături de tatăl lor, politică pe care de altfel au și continuat-o după moartea acestuia.
- 158 Deși era aristocrat, Lygdamis, sprijinit de masele populare, urmărea să alunge regimul aristocratic din Naxos. Insula a ajuns ulterior sub stăpînirea lui Peisistratos și cîrmuirea lui Lygdamis. Vezi mai departe cap. LXIV.
- 159 Pasajul are o notă critică cu privire la tiranie, în spiritul poeziei lirice vechi din secolul al VII-lea î.e.n., îndeosebi a celei solonice (cf. și cartea a III-a, cap. CXLIII). Despre atitudinea lui Herodot față de tiranie vezi Studiul introductiv, p. LXII.
- 160 Astăzi Harvati. Localitatea era situată la poalele muntelui Hymettos, spre nord-est, unde cîmpia Mesogaiei se unea cu cea a Atticeii. În aceste cîmpii se afla masată populația rurală care simpatiza pe Peisistratos.
- 161 χρησμολόγος ἀνὴρ: un om cu darul divinației sau un interpret al profeciilor făcute de alții. Astfel de profecții în secolul al VI-lea î.e.n. circulau în popor grupate în lucrări cu pretenții literare. Această literatură, elaborată cu scopuri de propagandă politică, era apreciată de Herodot, care reproduce adesea oracole și prevestiri (vezi Studiul introductiv, p. XCIX).
- 162 Ton : pește de mare. Cuvîntul este folosit figurat, după o veche legendă greacă.
- 163 Cf. Aristotel, *op. cit.*, cap. XV.
- 164 Adică resursele locale ale Atticeii ; e vorba de diferite feluri de taxe și impozite care, după instaurarea tiraniei, loveau mai ales aristocrația

(vezi și Thucydides, *op. cit.*, cartea a VI-a, cap. LIV). E posibil ca Herodot să se refere și la veniturile scoase din exploatarea minelor de argint de la Laurion. Vezi cartea a VII-a, cap. CXLIV.

- 165 Actualul Struma din Bulgaria. Proprietățile de aici ale lui Peisistratos erau tot mine de argint. Cf. Aristotel, *op. cit.*, la nota 163 de mai sus, cu privire la banii strinși mai înainte vreme de Peisistratos din regiunea muntelui Pangaion. Vezi și Thucydides, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. CV.
- 166 Lygdamis era, de fapt, numai susținut de Peisistratos, nu instaurat tiran al insulei. Vezi mai sus nota 158.
- 167 După instaurarea puterii lui Peisistratos, neamul Alcmeonizilor a părăsit Attica.
- 168 Spartanii, în secolul al VI-lea î.e.n., terminaseră cele două mari campanii împotriva Messenici, pe care o încorporaseră statului lor; populația messeniană fusese înrobită.
- 169 Această pereche de regi a domnit aproximativ între anii 600 și 560 î.e.n. La Sparta exista o dualitate a puterii regale, reprezentată prin două case domnitoare: Euripontizii și Hagiazii. Leon făcea parte din familia Hagiazilor (cf. cartea a VII-a, cap. CCIV). Vezi *Grecia antică*, p. 117.
- 170 Personalitatea lui Lycurg este legendară.
- 171 Marca insulă a Cretei fusese colonizată tot de doriene, care au întâlnit aici urmele civilizației cretane din mileniul al II-lea î.e.n. Cf. Aristotel, *Politica*, II, cap. VII, 1271 b. Constituțiile doricе posedau numeroase trăsături caracteristice organizării tribale care au dăinuit vreme îndelungată la ramura dorică, chiar după cucerirea definitivă a Peloponesului și a unor insule mari (Creta, Rhodosul).
- 172 Cf. Plutarh, *Viața lui Lycurg*, cap. XXIX.
- 173 Enomotia era, în secolul al V-lea î.e.n., cea mai mică unitate de infanterie a armatei spartane, compusă numai din 32 de oameni. Pentru vremurile despre care vorbește Herodot e un anacronism. Vezi *Grecia antică*, p. 121.
- 174 Triecade – unități sociale, alcătuite din 30 familii sau de 30 persoane. S-a presupus că triecadele erau și unități militare.
- 175 Syssitiile erau mesele luate în comun de cetățeni în acele cetăți care posedau constituții de tip doric. La Sparta, ele se numeau phiditii (Plutarh, *op. cit.*, cap. XVI). Vezi și *Grecia antică*, p. 121.
- 176 Eforatul – instituție politică la Sparta, explicată de Plutarh (*Viața lui Cleomenes*, cap. VIII) ca rezultatul unei uzurpări a drepturilor regale; eforatul era suprema autoritate în statul spartan. În număr de cinci, eforii erau aleși în fiecare an. La origine, eforii fuseseră locuitorii regelui plecat în război; cu prilejul războaielor cu messenienii, eforii au profitat de ocazie și au uzurpat multe din prerogativele regale. În secolul al III-lea î.e.n., Cleomenes, doritor să-și faurească un regat după model elenistic, a desființat eforatul (Plutarh, *op. cit.*, cap. V).
- 177 Gerusia – sfatul bătrînilor, era principala instituție a Spartei: diriguia treburile comunității și îndeplinea funcțiile de tribunal suprem și de consiliu militar. Gerusia era alcătuită din reprezentanții celor mai

- reacționare familii aristocratice doricе. Eforatul se desprinsese din gerusia (vezi *Grecia antică*, pp. 117–118).
- 178 Arcadia era o regiune muntoasă din centrul Peloponesului. Și împotriva Arcadiei spartanii au dus lupte îndelungate, întocmai ca împotriva Messeniei (regiune în sud-vestul Peloponesului), încununată însă de mai puțin succes (Aristotel, *op. cit.*, II, cap. VI, 1270 a). În Arcadia, elementul doric a pătruns foarte puțin, munții acestui ținut devenind refugiul populației aheiene asuprite de doriceni. Dialectul arcadian este urmașul limbii vorbite de ahei; acest dialect se înrudește îndeaproape cu cel cipriot.
- 179 Lucrurile s-au întâmplat conform spuselor oracolului, însă tocmai pe dos față de ceea ce înțeleseseră spartanii.
- 180 Cultul Athenei Alea în Arcadia era străvechi, premergător invaziei doriene; templul acestei zeițe la Tegeea este descris de Pausanias, *op. cit.*, cartea a VIII-a, cap. XLVII.
- 181 Acest al doilea război purtat de spartani în Arcadia (aproximativ 550 î.e.n.) este un fapt istoric cert. Despre regele spartan Anaxandridas, Herodot vorbește în cartea a V-a, cap. XXXIX, iar despre regele Ariston, tatăl lui Demarates, în cartea a VI-a, cap. LXI.
- 182 După tradiția spartană, Orestes fusese rege al Spartei, unde se înapoiasc cu statuia zeiței Artemis pe care o aducea din Taurida. Arcadienii susțineau însă că Orestes, venind din Taurida, ajunsese în ținutul lor. Povestea despre aducerea oaselor lui Orestes la Sparta, unde ulterior a fost divinizat, are o semnificație politică deosebit de importantă: prin cinstirile aduse fiului lui Agamemnon și al Clitemnestrei, o tindaridă, spartanii doriceni tindeau totuși spre împăcarea aheilor supuși, implicit spre o aplanare a conflictului cu Arcadia, unde se comasaseră aheii.
- 183 Ἀγθοεργοί – cei care duc la îndeplinire acțiuni frumoase.
- 184 Călărimea era garda personală a regilor spartani, formată din trei sute de oameni. Și aici avem însă de-a face cu un anacronism, căci Herodot vorbește despre o stare de lucruri contemporană lui.
- 185 Este vorba numai de o întrerupere temporară a ostilităților. În timp de armistițiu se putea circula fără prea mare greutate dintr-o cetate elenică în alta.
- 186 Prelucrarea fierului, în plin secol al VI-lea î.e.n., după cum rezultă din mărturia lui Herodot, stârnea încă mirare în unele regiuni ale Peloponesului. Din punct de vedere arheologic, fierul este atestat în Grecia mult mai de timpuriu (secolele XI–X î.e.n.), vezi *Istoria universală*, vol. I, p. 645.
- 187 Vezi Hesiod, *Munci și zile*, v. 167–171:
„Oh! – de nu mi-ar fi dat să trăiesc în vîrsta de-a cincea!
De-ași fi murit mai înainte sau de mă nașteam mai pe urmă!
Neamul de-acum e de fier și oamenii de-azi, stricăciunii
Dați, de durere și trudă, și ziua și noaptea, avea-vor
Parte, iar zeii le-or da necurmat doar mîhnire și grijă.”
- 188 Străinii nu aveau în Tegeea (ca și în Sparta) dreptul de a încheia astfel de tranzacții. Vezi *Grecia antică*, p. 123. Cu toate că Lychas

se dădea drept o victimă a concetătenilor săi, fîcîrîrîl tegeean ținea totuși seama că străinul venea din Sparta, oraș învîrjbit cu Tegeea.

- 189 Thornax – localitate în nord-estul Spartei: Pausanias, *op. cit.*, III, 10, vorbește la rîndul lui despre această întîmplare, specificînd însă că aurul era destinat statuiei lui Apollo din Amyclai. Nu este exclus ca aurul, sau însăși statuia lui Apollo, să fi trecut ulterior la Thornax.
- 190 În text: ζῳδια, care înseamnă nu numai figuri de animale, ci și de plante. Craterul a fost văzut de Herodot în templul Herei din Samos. Vezi cartea I, cap. CCXIII și cartea a II-a, cap. IV și CXLVIII.
- 191 În tot acest capitol e vizibil că Herodot înclină să accepte versiunea celor din Samos.
- 192 Neînțelegerea adevăratului sens al oracolelor era adesea dată ca motiv principal în producerea unor nenorociri (vezi și Studiul introductiv, p. LXXXIX).
- 193 Ἀναξυρίδες – un fel de pantalon strîmt, asemănător celui în care sînt înfățișați dacii de pe columna lui Traian. Perșii, munteni în majoritatea lor, nu purtau pantalonul larg adoptat de orientali în general. Vezi și D. I. Ghica, *op. cit.*, I, p. 119.
- 194 Xenofon, *Cyropaedia*, cartea, I, 2, 3; a V-a, 2, 16 și a VII-a, 5.
- 195 Vezi cartea a VII-a, cap. LXXII. Grecii numeau syrieni pe cappadocieni, căci această populație, înainte de a ocupa regiunea muntoasă a Cappadociei, locuise în ținuturile Syriei.
- 196 În limba greacă a secolului al V-lea, *perșii* erau în mod curent numiți *mezi*. Vezi nota 517 la cartea a IV-a.
- 197 Cilicia, astfel descrisă de Herodot, este mult mai largă decît hotarele Ciliciei de mai tirziu, întinzîndu-se la nord de munții Taurus și la vest de fluviul Eufrat (vezi harta de la sfîrșitul volumului). Izvoarele Halysului erau presupuse mult mai spre sud decît sînt în realitate.
- 198 Vezi nota 468 la această carte.
- 199 Distanța dintre gura Halysului și marea insulei Cipru (respectiv de la vîrsarea Halysului și pînă la cea a Kydnosului) este de aproximativ 600 km și, în consecință, imposibil de străbătut pe jos în cinci zile (cf. cartea a II-a, cap. XXXIV).
- 200 În acest capitol Herodot reia relatarea motivelor care l-au determinat pe Cyrus să intre în Cappadocia. Herodot nu mai pomenește acum de grija lui Cresus cu privire la expansiunea persană (vezi cap. XLVI). În schimb, revine la propriile pretenții de expansiune ale lui Cresus (vezi și nota 106 la această carte). Discuția cu privire la motivarea dată de Herodot evenimentelor istorice se află în Studiul introductiv, p. XC.
- 201 Astyages era fratele soției lui Cresus numită Aryenis. Vezi mai jos nota 207.
- 202 Ceva mai departe (în cap. CVI), Herodot, povestind invazia în Asia a sciților, menționează că au fost alungați din Media tocmai de acest Cyaxares. Prin urmare, în capitolul de față ar fi vorba de o revenire în Media a unui grup de sciți, aparținînd celor alungați. Aici avem de-a face cu o anticipare în povestire.

- 203 Această poveste, sub altă formă, se repetă în capitolul CXIX al cărții I, în care se relatează pedepsirea lui Harpagos de către Astyages. Motivul nu era străin nici mitologiei grecești (mitul lui Thyestes, cel al lui Tantalos).
- 204 Bătălia a avut loc la 28 mai 585 î.e.n. Ph. Legrand optează însă pentru data 610 î.e.n. (Ph. Legrand, *op. cit.*, cartea I, p. 73, nota 2).
- 205 *Syennesis* pare că nu era un nume propriu, ci un titlu, ca, de pildă, *jarakonul* la egipteni, sau *candaules* la lydieni. Vezi nota 26 la cartea aceasta. Cf. cartea a VII-a, cap. XCVIII.
- 206 Vezi cap. LXXVII și CLXXXVIII din cartea I. *Labynetes* este una și aceeași persoană cu regele babilonian *Nabonides* (Nabunaid – vezi Notița istorică, p. 11). Acest Labynetes a fost învins de Cyrus când Babilonul a căzut sub puterea persană (în anul 539 î.e.n.). Adevărul istoric e că, pe vremea războiului medo-lydian, Labynetes nu putea să domnească încă. Numele nu reprezintă însă în nici un caz transcrierea numelui lui Nabucodonosor – care a preluat domnia Babilonului în anul 604 î.e.n., predecesor de scurtă durată a lui Nabonides – cum s-a crezut de unii cercetători.
- 207 Alyattes, părintele lui Cresus. Prin urmare, Aryenis, sora lui Cresus, lua în căsătorie pe Astyages, fiul lui Cyaxares, viitorul rege al Mediei. Cum se va vedea în cele ce urmează, Astyages a devenit bunicul lui Cyrus.
- 208 Podurile peste Halys se aflau nu departe de Sinope, aproape de litoralul Mării Negre.
- 209 Herodot vrea să spună că în acest ultim caz, debitul de apă al fluviului fiind același ca la început, la reîntoarcere era de presupus că lydienii urmau să presteze o muncă egală cu cea dintii.
- 210 Pteria era regiunea unde la sfârșitul mileniului al II-lea î.e.n. înflorise puterea hittită, cu marele centru Bogaz-Kioi. În epoca greco-romană, numele Pteria era dat chiar pentru așezarea orășenească care fusese Bogaz-Kioi.
- 211 Lydienii își rezervau cinstea de a lupta numai călare. Ca trupe pedestre, angajau de obicei mercenari greci sau carieni. Vezi și cap. XXVII al cărții I; cf. *M i m n e r m o s*, fr. 13, ed. Diehl³: „Lydienii care luptă călare“.
- 212 Sunt trei localități cu numele Telmessos în Asia Mică: în Lydia, Lycia și Caria. Nu se știe despre care din cele trei este vorba. Cea mai renumită era cea din Lycia. Telmessienii pretindeau că neamul lor coboară din Apollo. Locuitorii orașului Telmessos își făcuseră o deosebită faimă ca tâlmaci de vise. Cf. *Cicero, De divinatione* (Despre divinație), I, 42.
- 213 Anticipare, ca atâtea altele presărate de-a lungul povestirii herodotice, de pildă, cea din cartea I, cap. LXXXIII.
- 214 În cartea a V-a, cap. CI, Herodot menționează în această cîmpie și apele riului Pactolos, în care era nisip aurifer (cf. și cartea I, cap. XCIII). O străveche legendă povestește că în apele acestui râu fusese aruncat regele frigian Midas, blestemat de Dionysos ca tot ce atingea să se transforme în aur.

- 215 E vorba de muntele Dindymon, din Frigia.
- 216 E vorba de Cybele, *Dea Mater* a frigienilor, socotită divinitate protectoare a muntelui. Cybele era socotită totodată și divinitatea tutelară a Frigiei.
- 217 Vezi cap. CXXIII și urm. din această carte. Același personaj.
- 218 În planul strategic al acestei bătălii, rolul cavaleriei persane era să intervină abia la urmă, în toiul zăpăcelii generale, care se sconta că avea să cuprindă oștirea lydiană
- 219 Prin urmare, lui Cresus, deși asediat de perși, îi rămânea totuși o posibilitate să comunice cu exteriorul. Această posibilitate o avea probabil prin vestul cetății.
- 220 Capitolul LXXXII deschide o largă paranteză care prelungește inutil povestirea asediului Sardesului.
- 221 Thyreea era o parte din regiunea de coastă, numită Kynuria, la sud de Argolida. Kynuria, aflindu-se între hotarele Laconiei și Argolidei, a fost veșnic un măr al discordiei. Vezi *Thucydides*, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XLI.
- 222 Capul din fața insulei Cythera. Regiunea despre care este aci vorba se află în sud-estul Peloponesului, la sud de bazinul fluviului Eurotas.
- 223 Grup de insule minore în jurul Cytherei, astăzi Cerigo.
- 224 *Pausanias*, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XXXVIII, 5, confirmă faptul pomenit de Herodot.
- 225 La căderea nopții, argienii n-au putut să vadă pe ultimul supraviețuitor al spartanilor.
- 226 În semn de doliu.
- 227 Vezi *Thucydides*, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XLI, cu privire la aceeași problemă; în anul 420 î.e.n., luptele pentru Thyreea între Argos și Sparta continuau încă.
- 228 Vezi același motiv al luptei individuale la Titus Livius, *De la fundarea Romei*, Editura Științifică, București, 1959, cartea I, cap. XXIV și urm. (povestea Horaților și a Curiților). Despre moartea lui Othryadas, în literatura greacă au circulat diverse versiuni; *Pausanias*, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XX, povestește că Othryadas ar fi fost ucis mai târziu de Perilaos, fiul lui Alkenor.
- 229 Mard – cf. capitolul CXXV al acestei cărți, paragraful cu privire la triburile perșilor. Marzii erau un trib nomad.
- 230 Rege din dinastia Heraclizilor, răsturnată de cea a Mermnazilor. Vezi tot în această carte, cap. VII.
- 231 Vezi nota 25 la această carte. Leul era socotit animal sacru în Lydia, închinat lui Heracles Sandon (zeitatea Soarelui), cît și cultului Cybele. Ph. *Legend*, *op. cit.*, cartea I, p. 83, nota 4, remarcă că nu este exclus ca plimbarea leului în jurul zidurilor cetății să însemne de fapt consacrarea orașului divinității Heracles Sandon. Sardesul avea și pe monede bătută efigia unui leu.
- 232 Cu privire la a doua cucerire a Sardesului în același chip (în anul 213 î.e.n.), vezi *Polybios*, *Istoria*, cartea a VII-a, cap. XV.
- 233 Adică și partea de jos și cea de sus, inclusiv acropola orașului. Nu se știe dacă acropola (cetățuia orașului) era sau nu inclusă în zidul de incintă al cetății.

- 234 În anul 546 î.e.n. Cf. Xenofon, *op. cit.*, VIII, 2.
- 235 Se pare că numărul de paisprezece (de două ori șapte) avea în antichitatea orientală o oarecare însemnătate, legată de cultul Soarelui, cum se poate vedea și câteva rinduri mai jos, când pe rugul lui Cresus sînt urcați paisprezece tineri lydieni (de două ori cîte șapte). Vezi O. Gruppe, *Griechische Mythologie*, vol. II, p. 939.
- 236 Idee remarcabilă, aparținînd desigur lui Herodot. Împrejurările în care se afla Cresus explică oarecum atribuirea acestei idei regelui lyidian.
- 237 Vezi Studiul introductiv, p. XCII.
- 238 Adică porțile incintei orășenești care fusese cucerită de perși. Perșii își aveau taberele în afara acestei incinte.
- 239 D. I. Ghica, *op. cit.*, cartea I, p. 159, nota 2, face observația că Herodot a urmat în capitolul XC o altă tradiție decît cea din cap. LXXXVII. Pentru mentalitatea antică nu e însă ciudat ca un adorator al unci zeițăți să-i reproșeze o atitudine neleală. Prin urmare, este inutil să se considere povestirea lui Herodot lipsită de unitate.
- 240 Vezi capitolul XIII, cartea I. În realitate, Gyges era al patrulea strămoș al lui Cresus : Gyges, Ardys, Sadyattes, Alyattes, Cresus.
- 241 Epitet pentru Apollo : Λόξιας în limba greacă înseamnă „oblic“, „echivoc“. Epitetul *Loxias*, pentru zeul Apollo, amintește desigur echivocul oracolelor pythice. Cf. Sofocles, *Oedip rege*, v. 410, 813.
- 242 În textul grec Μοῖραι Parcele : Clotho, Lachesis, Atropos ; în mitologia greacă, Parcele erau socotite divinitățile care hotărau soarta fiecărui om și care întrerupeau firul vieții.
- 243 Ellada (în gr. Ἑλλάς) ca și în cap. XXVII al acestei cărți, denumirea ce include totalitatea elenilor, atît a celor din Europa, cît și a celor din Asia Mică.
- 244 Vezi cap. LII și nota 121 la cartea I și cap. LIX la cartea a V-a.
- 245 Din tonul de siguranță cu care vorbește Herodot despre aceste „vaci de aur“ din Efes, probabil un dar al lui Cresus pentru marele templu al zeiței Artemis, rezultă că ele erau foarte cunoscute în antichitate.
- 246 Templul Athenei de la Delfi se afla în fața templului lui Apollo (πρὸ νόω). De aici epitetul de Athena Pronaia. Vezi și Pausanias, *op. cit.*, cartea a X-a, cap. VIII.
- 247 Cf. cartea a VI-a, cap. XIX, unde se povestește jefuirea acestui templu de către perși în anul 494 î.e.n.
- 248 În cap. XLVIII din cartea I, Branchizii, care fuseseră consultați de Cresus (cf. cap. XLVI), sînt înfățișați în rîndul celor ce n-au putut da răspunsuri exacte. Totuși, după cum se vede din acest capitol, și ei au primit daruri de o mare valoare din partea regelui Lydiei.
- 249 Aceeași informație la Plutarh, *Viața lui Themistocles*, cap. XXXII.
- 250 „Mărăcinele“ era un instrument de tortură cu țepi.
- 251 Mormîntul lui Alyattes a fost descoperit pe malul drept al riului Hermos, lângă ruinele vechiului Sardes. În interiorul mormîntului se află o cameră sepulcrală captușită cu blocuri de marmură. Descrierea lui Herodot, care a văzut monumentul, este corectă. Despre monument, vezi Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art*, V, pp. 265-274.
- 252 Despre acest obicei caracteristic orînduirii comunei primitive, vezi citatul din Fr. Engels, la nota 461.

- 253 Rămășiță de matriarhat. Vezi M. O. Kosven, *Introducere în istoria culturii primitive*, Editura Științifică, București, 1957, p. 106.
- 254 Astăzi se numește Mermerghiol — (în turcește) „lacul cu marmură“. În jurul acestui lac, pomenit și în *Iliada*, cîntul XX, v. 392, se află pînă astăzi ruinele mormintelor regilor Lydici. Strabo, *op. cit.* cartea a XIII-a, cap. IV, descriind lacul, specifică faptul că pe malurile lui se ridica și un templu al lui Artemis. Blocurile de marmură de la care își trage astăzi numele „lacul lui Gyges“ provin de la acest templu.
- 255 Informația lui Herodot este exactă. Lydienii și frigienii au bătut cele mai vechi tipuri de monedă cunoscute în istoria numismaticii, imitate ulterior și de greci (secolul al VII-lea î.e.n.). Apariția monedei în aceste regiuni a fost determinată de necesitățile comerțului deosebit de extins — vezi Corneliu Secășanu, *Numismatica antică*, Monete grecești, București, 1939, p. 24.
- 256 Rege legendar al Lydiei, socotit fiu al pămîntului (conceput ca divinitate feminină) și al lui Zeus. Pentru numele Atys, vezi mai sus nota 95.
- 257 În grecește πεσσοί pietricele ovale cu care se juca un joc similar jocului de dame. Jocul este menționat și în *Odissea*, cîntul I, v. 107.
- 258 În acest paragraf este vorba despre cunoscuta tradiție antică care se referă la originea lydiană a etruscilor (tyrrhenienii). Vezi discuția la Skutsch, loc cit., col. 731–732. Vezi și V. I. Gheorghiev, *Despre originea etruscilor*, VDI, 1952, 4, pp. 133–141 și Исследования по сравнительно — историческому языкознанию, Moscova, 1958, pp. 184 și urm.
- VI. Gheorghiev socotește pe etrusci indo-europeni, originari din Troada. Cînd Herodot spune că lydienii au ajuns „la umbri“, nu trebuie înțeles teritoriul Umbricii clasice, ci un teritoriu mult mai vast, cuprinzînd aproape toată Italia centrală, unde unitatea de cultură preetruscă a fost dovedită din punct de vedere arheologic. În cartea a IV-a, cap. XLIX, Herodot numește umbrice pînă și regiunile lombarde.
- 259 Cu această ultimă remarcă se încheie prima parte a cărții I. Cuceritorii ionienilor au fost la rîndul lor cucerți de persi. Urmează istoria perșilor cu care ionienii au venit de aici înainte în contact direct.
- 259 bis Prin Asia de sus, Herodot înțelege regiunile din sudul lacului Van și nordul Mesopotamiei.
- 260 Realitatea istorică este că asirienii n-au dominat niciodată în mod absolut triburile mezilor. În timpul regelui asirian Așșurbanipal (669–626 î.e.n.), triburile mede s-au reunit sub o singură conducere și n-au mai acceptat nici un fel de amestec asirian în treburile lor. Vezi mai jos nota 267 și Notița istorică, p. 8. Succesiunea asirieni, mezi, persi în dominația Asiei de sus (ἡ ἄνω Ἀσία) era un loc comun în istoriografia veche greacă, întilnit și în Περσικά (Persica) a lui Ctesias. Vezi F. Jakob, *Ktesias*, în Pauly-Wissowa, *Real-Enzyklopädie*, col. 2041.
- 261 Evreii, egiptenii, babilonienii.
- 262 Obiceiul era oriental, foarte des pomenit în poveștile Orientului.
- 263 Ctesias, Περσικά (Persica excerpta, la Fotios, Βιβλιοθήκη *Bibliotheca*, 365) a descris pe larg așezarea Ecbatanei (gr. Ἀγβάτανα) actualmente Hamadan, la granița dintre Iran și Irak. Ph. Le Grand, *op. cit.*, cartea I, p. 110, presupune că descrierea Ecbatanei, așa cum

- poate fi citită la Herodot, provine dintr-un izvor atenian, grec în orice caz. D. I. Ghica, *op. cit.*, cartea I, p. 179, nota 2, urmînd pe Rawlinson, crede că Ecbatana, pomenită de Herodot, nu este actualul Hamadan, ci ruinele de la Takti-Soleiman, aproape de țărmul Mării Negre, care corespund mai bine descrierii lui Herodot.
- 264 Cf. nota 235 ; vezi și cap. CLXXXI la această carte.
- 265 60 de stadii probabil, dacă e vorba numai de incinta acropolei, nu de marea incintă a orașului. Marea incintă ateniană avea aproximativ 175 de stadii ; de cifra aceasta s-ar apropia cifra dată de Diodor, XVII, 110, cînd vorbește despre incinta Ecbatanei : 150 de stadii.
- 266 D. I. Ghica, *op. cit.*, cartea I, p. 181, traduce greșit pe ἄπαντα — „față de oricine“, adică risul și scuipatul sint considerate la perși o necuviință față de *oricine*, nu numai față de rege.
- 267 Unificarea triburilor de mezi și întărirea puterii lor a început de fapt încă de pe timpul regelui asirian Asarhaddon (681–669 î.e.n.), predecessorul lui Așșurbanipal. Vezi Notița istorică, p. 8.
- 268 Tribul magilor era cel mai de vază din toate. Din acest trib se alegeau preoții unui colegiu sacerdotal, așa cum la evrei se alegeau din tribul leviților. Sub dinastia Sassanizilor, magii au devenit organizatorii religiei oficiale perse, mazdeismul. P. Masson și Louise Morin, *Mitologia Persiei vechi*, în *Mythologie Générale*, publicată de F. Guirand, Larousse, Paris, 1935, p. 288.
- 269 Herodot includea ținutul Babilonului în Asiria, de aceea se simte acuzat să precizeze : asirienii din Ninive. Vezi Notița istorică, p. 4.
- 270 Este vorba de marile tulburări interne care au dus la destrămarea regatului asirian al lui Așșurbanipal, în jurul anilor 635–630 î.e.n. Despre sfîrșitul regatului asirian, vezi Notița istorică p. 7.
- 271 Știre transmisă numai de Herodot. Izvoarele orientale nu vorbesc nimic de acest dezastru al mezilor în lupta cu asirienii.
- 272 Cf. cartea I, cap. LXXIV și nota 204.
- 273 Adică la răsărit de fluviul Halys.
- 274 Cf. mai sus nota 46. Vezi cap. XIV și XVI din cartea I, cit și cartea a IV-a, cap. XI–XV.
- 275 Informația lui Herodot referitoare la năvălirea sciților în Asia „pe urmele cimmericienilor“ (sfîrșitul secolului al VIII-lea, circa 705 î.e.n.) nu este întru totul exactă, ținînd seama de datele inscripțiilor cuneiforme. Drumul pe unde au năvălit sciții în Asia (regiunea răsăriteană din masivul Caucazului, de-a lungul coastei răsăritene a Caspice) nu corespunde celui pe unde au venit cimmericienii (regiunea centrală din masivul Caucazului), lucru pe care, de altfel, Herodot îl menționează mai jos, în cap. CIV. Vezi Lehmann-Haupt, loc. cit., col. 405. Invazia scită în ținuturile centrale ale Asiriei a început în jurul anilor 630–625 î.e.n., cu treizeci de ani aproximativ înaintea căderii Ninivei sub mezi (vezi cap. CVI, cartea I și nota 284). Despre sciți („așguzai“, „iskuza“, în inscripțiile cuneiforme) și regele lor Protohyes (Bartatua), tatăl acestui Madyes (Matyes, la Strabo), pomînesc inscripțiile cuneiforme din timpul lui Asarhaddon (681–669 î.e.n.). Lehmann-Haupt, loc. cit., col. 404. Acești „sciți“ se pare că erau „sacii“, împinși la rîndul

lor de massageți (cartea a IV-a, cap. XI). Vezi nota 2 la cartea a IV-a și Notița istorică, pp. 5-6.

276 Marea de Azov.

277 Vezi mai jos, cap. CX, precum și cartea a IV-a, cap. XXXVII.

278 Adică prin nordul masivului Caucaz și pe țărmul răsăritean al Mării Caspice.

279 Herodot includea în Siria anumite părți din Palestina (Iudeea și ținutul filistenilor). Vezi cartea a III-a, cap. V și cartea a VII-a, cap. LXXXIX.

280 Oraș al filistenilor din Palestina, între Gaza și Azot, la șaptezeci de km de Ierusalim.

281 Divinitate reprezentată ca fiind jumătate femeie, jumătate pește, numită în Ascalon *Derketo*. Cf. Di o d o r, cartea a II-a, cap. IV.

282 La Paphos. Cf. P a u s a n i a s, cartea I, cap. XIV, 7 (vezi cap. CXXXI la această carte cu privire la o Afrodită Uranic de la perși). R. Dussaud a contestat însă contingența între Afrodita din Paphos și zeitatea din Ascalon, demonstrând că Afrodita din Paphos nu era de origine semită, ci o străveche divinitate indo-europeană, bine ilustrată în aria miceniană (în „Revue d'histoire de la religion”, 1916).

283 Asupra caracterului acestei boli s-au făcut diferite presupuneri (cf. și cartea a IV-a, cap. LXVII). Era probabil vorba de o efeminare excesivă în înfățișarea fizică la unii bărbați aparținând triburilor scite. G. D u m é - z i l, *Les „énarées” scythiques et la grosseur de Narte Hamyc*, în „Latomus”, V, 1946 (Mél. Heuten), pp. 249-255, explică că Herodot a conectat aici o tradiție scitică autentică despre „pedeapsa” venită din partea Afroditei, cu jefuirea templului de la Ascalon, fapt istoric sigur.

284 Căderea Ninivei sub mezi a avut loc în anul 612 sau 607-606 î.e.n. Babilonul însă nu a fost cucerit de mezi, căci marele oraș reușise anterior anului 612 să se desprindă de sub dominația asiriană, în timpul lui Nabopalassar, rege chaldean, care, dimpotrivă, se aliase cu Cyaxares în lupta împotriva Ninivei (cf. cartea I, cap. CLXXXVIII și nota 410).

285 Vezi Studiul introductiv, p. LXVII.

286 Rangul lui Cambyses nu era totuși al unui nobil de rind. Cambyses era rege al Anzanului, așa cum fusese și tatăl său, Cyrus, după numele căruia a fost chemat și băiatul regăsit. Vezi mai jos nota 289. Regatul Anzanului depindea însă de puterea dinastiei mede. Vezi Notița istorică, p. 9.

287 Kyno înseamnă cățea. Numele *Spako*, după Herodot, este med. Despre legenda legată de numele *Spako*, vezi cap. CXXII, cartea I. O legendă asemănătoare s-a ivit în jurul nașterii lui Romulus și Remus. Copiii Rheel-Silvia au fost crescuți de o femeie numită *Lupa*, pretind cei care interpretează datele despre copilăria întemeietorului legendar al Romei. Desigur, legenda alăptării unui personaj celebru de o cățea sau o lupoaică este mai veche decât interpretarea raționalistă a celor care văd în animalul (la origine sacru) o femeie purtând numele animalului respectiv. Legenda are la bază un element totemic și este comună neamurilor indo-europene.

288 Cf. povestea lui Romulus și Remus la Tit u s-L i v i u s. *De la fundarea Romei*, cartea I, cap. IV.

- 289 Numele *Cyrus*, a fost dat copilului după bunicul său, tatăl lui Camby-
ses, cînd copilul a fost recunoscut. Numele purtat mai înainte vreme de
Cyrus este necunoscut lui Herodot.
- 290 Spionii, sau chiar inspectorii oficiali ai marelui rege, care roiau pe tot
cuprinsul regatului persan, purtînd porecla de „ochii și urechile reg-
lui“ ; cf. mai sus cap. C.
- 291 Copilul, în joacă, îndeplinea toate funcțiile regești și se înconjură de
demnitari obișnuiți curții.
- 292 Băiatul lui Artembares nu făcea parte din ceata micilor tovarăși de
joacă ai lui Cyrus, avînd un alt rang social. Herodot nu povestește
cum de-a ajuns să se amestece cu ceilalți copii, dar o dată intrat în
cercul lor, copiii i-au pretins, cum era și firesc, să se joace la fel cu toți.
- 293 Recunoașterea, după cum se vede din povestire, nu se petrece după
semne exterioare. Cyrus este izbit de istețimea băiatului, istețime care
apoi atrage atenția asupra fizionomiei lui (nu invers, în ordinea în care
relatează textul). Este al treilea fel de „recunoaștere“, după clasificarea
lui Aristotel, în *Poetica*, XVI, 1455 a.
- 294 Cf. cap. CXIII, unde este vorba de „gărzi“ (δορυφόροι) și nu de
eunuci. În fața regelui, Harpagos schimbă într-adins persoana celor tri-
miși să se asigure de moartea copilului. Eunucii erau socotiți în antîchi-
tate slujitori de perfectă încredere.
- 295 În legătură cu povestea lui Harpagos, vezi mai sus nota 203.
- 296 Întreg acest pasaj vorbește despre credințele celor vechi cu privire la
traducerea în realitate a prezicerilor. Uneori, în viață, susțineau magii,
faptele prezise se adevăresc pe o scară foarte redusă. Acest lucru, cre-
deau ei, se întîmplă mai ales cu prezicerile din vise.
- 297 Cyrus, de fapt, nu se întoarce în casa tatălui său, unde nu locuise
niciodată. Aci nu-i vorba decît de un anumit mod de exprimare.
- 298 Cf. Justin, *Epitomata*, I, 4 și mai sus, la această carte, notele 287,
288. Ciinele, la popoarele antice din Iran, era socotit un animal sacru,
consacrat lui Ormuz (Ahurumazda).
- 299 Vezi mai sus nota 286. Regatul lui Cyrus, care purta numele Anzan,
se întindea parte în actuala Persie, parte în Elam (vezi harta de la
sfîrșitul volumului). Prin urmare, cele povestite aci de Herodot nu s-au
putut petrece în acest fel, Cyrus fiind el însuși rege.
- 300 Tribul pasargazilor era cel mai de vază ; din acest trib descindea fami-
lia lui Cyrus, Ahemenizii, căreia, de altfel, îi aparținea, prin altă ramură,
și urmașul lui la tron, Darius. Triburile următoare, înșirate aci, sînt
probabil cele asupra cărora Cyrus și-a extins puterea la începutul
domniei sale. Teritoriul populat de aceste triburi, cuprins între Oxos și
Oceanul Indian, era destul de întins. Afirmația lui Herodot că toți
aceștia erau perși este puțin sigură.
- 301 Este vorba de dinastia lui *Perseus din Argos* ; cf. cartea a VII-a, cap.
LXI și cap. CL. Apropierea de nume, *Perseus*, *Persia*, este eronată.
Despre Perseus, vezi și cartea a II-a, cap. XCII.
- 302 Lupta între Cyrus și Astyages nu s-a desfășurat așa de simplu cum o
înfățișează Herodot. Coroborînd știrile din operele lui Ctesias, Strabo,
Nicolae din Damasc, se știe că această luptă a durat timp de trei ani,

cu succese alternative. Astyages a capitulat, în cele din urmă, fiind trădat. Capitularca lui Astyages a avut loc în anul 550 î.e.n.

- 303 Informația (unică în literatura istorică antică), dată aci de Herodot, este exactă. Marea inscripție săpată în stinca de la Behistun confirmă că această răscoală a avut într-adevăr loc în primii ani de domnie a lui Darius. Șeful răscoalei era un anume Phraortes, care se pretindea coborîtor din neamul lui Cyaxares. Prins în cele din urmă, Phraortes a fost ucis în chinuri groaznice, iar revolta reprimată cu cruzime. Concomitent cu răscoala mezilor, Darius a înăbușit și o răscoală a babilonienilor.
- 304 Religia vechilor perși nu era antropomorfică, ca a grecilor, explică aici Herodot. Într-adevăr, religia perșilor vechi se baza pe principiul dualismului binelui și al răului, fiind o religie care adora principii abstracte. Această religie s-a contopit însă cu credințe despre elementele naturii și cu un străvechi cult al focului.
- 305 Identificare între denumirea divinității persane Diaus (- Cer) și Zeus al grecilor. Zeul suprem al perșilor, întruchipînd principiul binelui, era Ormuz (Ahuramazda), căruia se credea că îi aparține creația cerului, dar nu se confundă cu el. Aceeași identificare poate fi întilnită și la Diogenes Laertios, Βίον φιλοσόφων (Viețile filozofilor), I, 8; Ahriman, întruchiparea principiului răului și întunericului, este, în schimb, identificat cu Hades (*ibidem*).
- 306 Vezi mai sus nota 304. În religia perșilor, cultul focului avea preponderență asupra celorlalte elemente ale naturii. *Atar* (focul), în mitologia persană, a devenit fiul lui Ormuz și sprijinitorul tatălui său în lupta acestuia cu Ahriman.
- 307 Vezi mai sus nota 281.
- 308 Mithras, la perși, era zeitatea soarelui și adevărului, susținătoare a lui Ormuz, principiul binelui. Afrodita, zeiță a fertilității și a apelor, sub numele de *Anaita*, avea un cult atașat celui al lui Mithras. Herodot face aici greșeala de a extinde numele divinității soarelui, Mithras, și asupra divinității adiacente, Anaita.
- 309 *Mag*, aici sinonim cu *preot*. Interesante sînt informațiile despre magi care se desprind din Diogenes Laertios, *op. cit.*, cartea I cap. I, 2, 8, 9; în multe privințe, cele relatate de Herodot se potrivesc cu textul din Diogenes Laertios.
- 310 *Theogonia* despre care vorbește Herodot nu era o cîntare referitoare la nașterea zeilor, ci o invocare a genealogiei lui Ormuz sau a lui Mithras (poate și a altor divinități), în genul unei litanii.
- 311 Cf. Tacitus, *Despre originea și țara germanilor*, cap. XXI, 2.
- 312 Textul e incert aci.
- 313 Boli de piele: lepra - ulceratii grave ale pielii; boala albă, *vitiligo* - pete albe pe suprafața pielii provenite din lipsă de pigmenți. Această din urmă boală se credea că lovește pe cei năpăstuiți de divinitatea soarelui.
- 314 Lacună în text, sensul nefiind cu siguranță cel dat aici.
- 315 Sunetul *s* sau *ș* final, în numele perșilor, apare numai în transcrierea greacă. Nu este exclus ca, în pronunțare, pe vremea lui Herodot, să fi subzistat ceva dintr-o consoană finală siflantă (ipoteză formulată de Ph. Legend, *op. cit.* cartea I, p. 139, nota 1). Cît privește pe *san*

- (dorian) și *sigma* (ionian), inițial, transcriau două sunete diferite : *san* – *šin* (fenician), *sigma* – *samech* (fenician). *San* corespundea lui *ș*. Deoarece grecii nu-l aveau în alfabetul lor pe *ș*, *san* a căzut în desuetudine, iar *sigma* s-a generalizat.
- 316 Obiceiul relatat de Herodot, cu privire la îngroparea leșului învelit în ceară, este arhaic, păstrat pe vremea lui numai pentru personajele de vază. În Persia, cadavrul era expus în vârful unui rug sau al unui turn, pînă era sfîșiat de vulturi. Rugul purta numele de „rugul tăcerii”. Herodot poate contaminează un obicei med cu unul pers. Altfel nu se poate explica „învelirea cu ceară” în lumina celor spuse mai sus (sfîșierea cadavrului).
- 317 Ciinele era socotit animal sacru. Vezi mai sus nota 298.
- 318 Este vorba mai ales de viețuitoarele dăunătoare socotite a fi în slujba lui Ahriman, divinitatea răului, opusă lui Ormuz.
- 319 Povestirea din acest capitol figurează în seria povestirilor moralizante atribuite lui Esop. Vezi, de pildă, *Corpus Fabularum Aesopicarum*, I, ed. A. Hausrath, Teubner, 1959, nr. 11.
- 320 Pînă la această dată, orașele Ioniei, neavînd de ce se teme, nu posedau fortificații puternice exterioare.
- 321 Perșii nici nu denumeau altfel totalitatea grecilor decît „ionieni” (*yauna*), incluzînd în această denumire atît pe cei din Asia Mică, cit și pe cei din Grecia continentală.
- 322 Orașele Myus și Priene se aflau, primul, la sud de gura Meandrului, al doilea, la nord. Ruinele acestor așezări, din cauza aluviunilor cărate de Meandru, se găsesc astăzi la o distanță apreciabilă de malul mării.
- 323 Efesus se afla la gura fluviului Caistros ; Efesus a fost cea mai veche și mai importantă colonie ionică. Colofonul a fost fundat, ceva mai spre nord de Efes, de milesieni. Lebedos se află între Colofon și Teos ; Teosul, inițial colonie coliană (a locuitorilor din Orchomenos), a devenit cu timpul, prin amestecul populației, tot un oraș ionian. Clazomenai, la nord de Teos, este o colonie a Colofonului, iar ultimul oraș al acestei liste, Focea, se află la intrarea nordică a golfului Smyrna. Orașul a fost colonizat o dată de foceni și ulterior, din nou, de atenieni. Enumerarea lui Herodot, după cum se vede, pornește de la sud spre nord.
- 324 Nu ne putem da seama de natura acestor diferențe. Pe inscripții n-a rămas nici o urmă în sensul celor spuse de Herodot.
- 325 Erythrai – vezi mai sus nota 54.
- 325 bis Herodot face aici aluzie la faptul că perșii s-au folosit de flota orașelor comerciale feniciene împotriva orașelor grecești (vezi Studiul introductiv, p. XVI).
- 326 Motivul migrației ioniene a fost de o natură cu totul alta decît cea invocată aici de Herodot, și anume mișcările de triburi care au avut loc în Grecia continentală, la sfîrșitul mileniului al II-lea î.e.n., determinate de inegalitatea creșterii forțelor de producție. Vezi *Grecia antică*, p. 86.
- 327 Vezi mai sus și cap. CXLVIII. Cu privire la aversiunea atenienilor față de numele de „ionian”, Herodot se referă la faptul că grecii de pe coasta Asiei se amestecaseră cu triburi localnice ; avem, poate, de-a face și cu o

aluzie la supunerea acestor greci de către perși în anul 499 î.e.n, în urma mării răscoale a Ioniei (vezi Studiul introductiv p. XXVI).

- 328 Cu privire la *Panionion*, vezi mai jos, cap. CXLVIII.
- 329 *Triopionul* era un cap care înainta departe în mare, în regiunea orașului Cnidos. Templul de aci (*Triopicul*) era centrul confederației dorice din Asia Mică. Numele derivă din acela al unui fondator legendar, *Triopas*. Vezi *Pausanias*, *op. cit.*, carea a X-a, cap XI. Vezi mai jos și nota 404. Nu se știe cu siguranță cărei divinități îi era închinat templul. Probabil lui *Apollo*.
- 330 Adică pe cei din insulele *Carpathos*, *Syme*, *Calymna* și *Nisyros*.
- 331 Oraș situat în fața *Cnidosului*, în partea nordică a *Golfului Ceramic*; *Halicarnasul* era orașul natal al lui *Herodot*.
- 332 Toate aceste trei localități se află pe insula *Rhodos*; la origine, ele erau vechi colonii feniciene cucerite de argieni (care erau doriani) și ulterior de doriani. Aceste orașe au format o confederație la sfârșitul secolului al V-lea î.e.n.
- 333 Insulă la intrarea în *Golful Ceramic*.
- 334 Cauza adevărată a excluderii *Halicarnasului* din confederația doriană a fost faptul că orașul avea o populație amestecată, în care predominau ionienii, și nu dorianii. În *Halicarnas* se aflau, de asemenea, mulți carieni care se înruderiseră cu grecii. Cf. Studiul introductiv, p. LVIII cu privire la familia lui *Herodot*.
- 335 Aluzie la tradiția care povestea că ionienii au locuit înainte de epoca marilor migrații în nordul *Peloponesului* – de unde au fost siliți să emigreze în Asia Mică de către ahei, izgoniți la rindul lor din *Laconia* și *Argolida* cu prilejul venirii dorienilor.
- 336 Rîu din *Ahaia*, în nordul *Peloponesului*. Un rîu omonim (azi *Crati*) se află în Italia meridională, vărsîndu-se în golful *Tarentului*.
- 337 Numărul doisprezece era probabil socotit sacru. Vezi cartea a II-a, cap. CIX. Toate aceste localități menționate aici de *Herodot* se găsesc în *Ahaia*, pe coasta de nord a *Peloponesului*.
- 338 *Abanții* erau la origine un trib tracic așezat din vremuri străvechi în *Eubeea*. Din *Eubeea* emigraseră în *Chios*, unde se amestecaseră cu localnicii.
- 339 „*Minyenii*“ din *Orchomenos* (în *Beoția*) erau renumiți pentru bogățiile ce le posedau, renume confirmat de săpăturile recente de la *Orchomenos*. Controversa științifică despre apartenența minyenilor la grupul eolic sau la cel ionian al grecilor dănuiește pînă astăzi.
- 340 *Cadmeenii* – vezi mai sus nota 133. Aici însă, prin „*cadmeenii*“, *Herodot* înțelege pe coloniștii din *Priene*, numită ulterior *Cadmeea*; *dripii*, din regiunea *Driopida* (vezi mai sus nota 135), locuiau la poalele munților *Oeta*; *focidienii*, locuitori ai *Focidei* de pe continentul european; *moloșii* și *pelasgii* din *Arcadia* erau populații preelenece din *Pelopones*. *Arcadia* era regiunea muntoasă a *Peloponesului*, unde locuitorii își găseau refugiu în fața năvălitorilor; „*dorienii*“ din *Epidauros* erau probabil ionieni, izgoniți ulterior de doriani.
- 341 *Prytaneul* era locul (vatra) unde ardea focul sacru al orașului pe altarul zeiței *Hestia*. Cînd se întemeia o colonie, cei care plecau luau de aci foc pe care-l duceau în viitoarea lor reședință pentru a marca depen-

- dența de locul de unde porneau. Herodot raportează aici obiceiul la acele vremuri cînd prytaneul, sediul administrativ al orașului, nu putea să existe încă.
- 342 Se pare că în acest obicei se strecura și o superstiție : dacă soția ar fi chemat pe nume bărbatul ce-o luase în căsătorie, exista credința că ar fi atras asupra-i duhurile rele. Cu privire la această tradiție, vezi și Pausanias, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. II și III.
- 343 Homer, *Iliada*, cîntul II, v. 876 și cîntul VI, v. 155, pomenește pe acest șef lycian.
- 344 Codros, fiul lui Melanthos, originar din familia Neleizilor, care s-au refugiat în Attica cu prilejul invaziei triburilor dorice. Pentru întemeietorul dinastiei Codrizilor în Attica, vezi cartea a V-a, cap. LXV. Cauconii, întocmai ca pelasgii și lelegii, erau preelenici. În Grecia europeană, cauconii ocupau ținutul Messeniei, adică regiunea Pylosului (sud-vestul Peloponesului) unde a înflorit puterea Neleizilor.
- 345 Apaturiile erau o sărbătoare a frațiilor din Attica, timp în care se consacrau în scripte numele noilor născuți. Apaturiile țineau trei zile în luna Pianepsion (în anotimpul de toamnă) : *dorpiā* (cînd avea loc un mare banchet), *anarrysis* (aducerea jertfelor divinității comune) și *kureotis* (inscrierea numelor).
- 346 Munte situat pe teritoriul orașului Priene, în nordul peninsulei (vezi harta).
- 347 Poseidon din Helike, oraș menționat de Herodot mai sus, la cap. CXLV, ca făcînd parte din confederația ioniană din Ahaia. Helike era centrul confederației din Ahaia, fiind socotit sediu sacru sub protecția lui Poseidon. Aci se întrunea consiliul confederației (Panionion). Helike, în urma unui cutremur, a fost inundat de apele mării, iar templul lui Poseidon reconstruit în Asia, la Panionion (aproape de Priene).
- 348 Herodot se gîndește la comunitatea denumirilor pentru sărbătorile grecești, nume terminate în - a (- α) și o compară cu cea a numelor perșilor, terminate în - s (- ς). Vezi mai sus, sfîrșitul cap. CXXXIX. Ph. Legend, *op. cit.*, cartea I, p. 147, nota 3, socoate această observație ca o notă marginală, introdusă ulterior în text.
- 349 Aceste orașe aparțin Eolidei asiatică, care se întindea în regiunea fertilă cuprinsă între gurile rîurilor Hermos și Caicos, începînd din dreptul golfului Smyrna și pînă la gura Evenosului. Enumerarea lui Herodot nu ține seamă, de astă dată, de poziția geografică a coloniilor eoliene, nici nu include toate așezările eoliene de pe coasta Asiei Mici. Smyrna, principala și cea mai veche colonie eoliană, este dinadins omisă din lista „celor unsprezece” orașe.
- 350 Pe vremea lui Herodot, Smyrna, inițial oraș eolic, avea o populație ionică.
- 351 Teritoriul Idei se întindea de la golful Adramyttion pînă spre Propontida, corespunzînd anticiei Troada.
- 352 Cele cinci cetăți din Lesbos pomenite de Herodot fără să le mai denumescă erau : Methymne, Antissa, Eresos, Pyrrha și Mytilene. Despre Arisba nu se știe unde era localizată (poate în apropierea Methymnei, dacă a fost cucerită de locuitorii Methymnei).

- 353 Grup de insule mici aflate între coasta insulei Lesbos și cea a Asiei Mici. Erau, de fapt, circa 40 la număr. Ele sînt menționate, printre alți istorici, și de Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a XIII-a, cap. LXXVII.
- 354 În cadrul sobrietății generale care domnea la Sparta, un atare veșmînt putea într-adevăr să apară drept o curiozitate.
- 355 Oratoria la eleni a înflorit pe coastele Asiei Mici, foarte de timpuriu, iar tradițiile oratorice locale s-au contopit cu vremea în programul unei faimoase școli retorice numită „școala asiatică”, care s-a dezvoltat în secolul I î.e.n. și în secolele I–II e.n.
- 356 Pentecontera era un vas care dispunea de cincizeci de vîsle, așezate într-un singur șir pe ambele laturi ale corăbiei. Vasul avea dimensiuni foarte mari, însă era un vas ușor, care nu putea servi la operații de război.
- 357 Referitor la concepția perșilor despre puterea unui popor – cf. mai sus, cap. CXXXVI.
- 358 Este vorba de *piața publică* (ἀγορά) în care se ținea adunarea poporului (ecclesia). Cyrus vorbește aci despre orașele grecești în general. Avînd în vedere că mai jos Herodot pomeniște și de tranzacțiile comerciale, străine obiceiurilor persane, trebuie înțeles că Cyrus acoperea cu disprețul său și aceste tranzacții.
- 359 Cyrus marchează opoziția existentă între felul de viață al grecilor și cel al perșilor.
- 360 Fără o legătură stringentă cu cele de mai sus, Herodot amintește aci de schimbul vinzare-cumpărare din piețele grecești. Afirmația că perșii nu cunosc schimbul petrecut în piețe nu este exactă. Xenofon vorbește în *Anabasis*, în nenumărate rînduri, de „piețele” (ἀγοραί) fie și ocazionale, în care „cei zece mii” își procurau alimente pe întinsul teritoriului persan.
- 361 Herodot nu explică de ce Cyrus a incredințat transportul acestor bogății unui lydian, care ulterior l-a și trădat, de altfel. Numele lui Pactyes apare aci pentru prima dată în text. Bogățiile din Sardes urmau probabil să fie transportate la Ecbatana. De notat diferența pe care o face Cyrus între incredințarea atribuțiilor administrative și cele fiscale. Pactyes, familiarizat cu problemele economice din Lydia, era însărcinat cu supravegherea despăgubirilor de război.
- 362 Cuvinte atribuite unui vechi poet epic elen, și anume lui Stasinos. Vezi Aristotel, *Rhetorica*, 1, 1376 a: νήπιος ὅς πατέρα κτείνας παῖδας καταλείπει (e prost cel care, ucigînd tatăl, îi cruță copiii).
- 363 Sardesul, din punct de vedere administrativ, fusese de fapt incredințat lui Tabalos, cum s-a specificat mai sus, la cap. CLIII. Aici este vorba de o exprimare cu sens lărgit: Pactyes, care a avut pe mîna lui bogățiile Sardesului.
- 364 Ocupație care, cum s-a văzut mai sus, părea înjositoare în ochii perșilor. Totuși, dacă recitim sfîrșitul cap. XCIV din cartea I, vedem că lydienii nu erau cîtuși de puțin străini de ocupațiile negustorești, nici mai înainte.
- 365 Vezi Studiul introductiv, p. XCVIII.

- 366 O atare impietate se pedepsea chiar cu moartea.
- 367 Athena Poliuchos înseamnă Athena ocrotitoarea cetății (πόλις ἔχω).
- 368 Acest ținut a intrat ulterior în posesia orașului lesbian Mytilene, care aducea de aci grânele ce-i lipseau. Cf. și cartea a VI-a, cap. XXVIII.
- 369 E vorba de Magnesia de pe riul Meandru, deosebită de cea de lângă Sipylos, munte în Lydia. Magnesia de pe Meandru era una din puținele colonii grecești situate de la început ceva mai departe de țărmul mării, la circa 50 km depărtare (vezi harta).
- 370 Metoda aceasta de asediu aparținea triburilor mede, care o învățaseră de la asirieni.
- 371 Etruria.
- 372 Coasta de est a Spaniei până la fluviul Hebrus.
- 373 Regiunea litoralului Spaniei cuprinsă între Gibraltar (Coloanele lui Heracles) și Gades. Tartessos era un ținut colonizat de fenicieni.
- 374 În gr. στρογγυλός – rotund, rotunjit. Στρογγυλαὶ νῆες – vase de transport folosite de fenicieni.
- 375 Faptul presupune pentru locuitorii din vestul Mediteranei o informare precisă asupra evenimentelor politice din Orient.
- 376 Ca semn de supunere.
- 377 Închinarea se făcea către regele Persiei.
- 378 Ocuparea Foccei, părăsită de locuitorii ei, a avut loc în anul 542 î.e.n.
- 379 Aceste insule se află între insula Chios și coasta Asiei Mici.
- 380 Corsica. În privința numelui grec de „Kyrnos“, vezi nota 390 la această carte. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. CVI, susține, contrar lui Herodot, că foccenii s-au oprit în Sardinia, nu în Corsica.
- 381 Localitate pe coasta răsăriteană a insulei Corsica, ulterior Aleria. Înțelegerea Alaliei a avut loc cu aproximație între 565 și 560 î.e.n.
- 382 Etruscii, stabiliți în Italia, și carthaginezii (fenicieni), stabiliți pe coasta Africii, aveau întinse interese comerciale în bazinul Mediteranei occidentale. Anterior sosirii foccenilor, etruscii colonizaseră Corsica, iar carthaginezii Sardinia. Era normal ca sosirea foccenilor și incursiunile lor de jaf să nu le fie pe plac nici unora, nici altora.
- 383 Marea Sardiniei.
- 384 Aluzie la lupta fratricidă între Eteocles și Polynices, descendenți din Cadmos: cei doi frați, fii ai lui Oedip, s-au luptat pentru tronul Thebei și s-au omorât **reciproc**.
- 385 Rhegium, azi Reggio de Calabria, în sudul Italiei.
- 386 Ulterior, latinizată, localitatea care aparținea teritoriului etrusc din Italia s-a numit Caere.
- 387 Regiune din sudul Italiei, întinzându-se de la Rhegium până spre linia care unea Posidonia de Heraclea.
- 388 Hycle, latinizată Velia, localitate în Lucania, pe coasta de vest a Italiei, la sud de Paestum.
- 389 Ulterior, Posidonia a devenit orașul latin Paestum.
- 390 Kyrnos, fiu al lui Heracles, născut în Argos, crou eponim al Corsicii.
- 391 Vezi tot cartea I, cap. XXVII și nota 71.
- 392 Adică localnicilor, poate și locuitorilor din insulele învecinate.

- 393 Informația lui Herodot, ionian care a trăit la scurtă vreme dupăarele filozof antic materialist Thales din Milet, are toate șansele să fie exactă. Plutarh însă, în diatriba pe care a scris-o împotriva lui Herodot, Περὶ Ἡροδότου κακοηθείας (Despre reaua-credință a lui Herodot), cap. XV, îl acuză și în privința informației asupra obârșiei lui Thales de „reacredință” față de unul din cei mai de seamă oameni ai Greciei antice.
- 394 E vorba de locuitorii coastei de sud a Asiei Mici (vezi harta de la sfârșitul volumului). Cu toată strădania oamenilor de știință, originea etnică a acestor populații rămâne încă necunoscută. Problema principală care se pune în legătură cu carienii îndeoschi, menționați de Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. VIII, gravitează în jurul întrebării dacă erau sau nu indo-europeni sau înrudiți cu indo-europenii (preindo-europeni). În această privință, a se vedea I. A. Tiumenev, art. cit. la nota 133 din cartea I și VI. Gheorghiev, *исследования...*, p. 164. Carienii, împreună cu lelegii, jucaseră un însemnat rol politic în regiunea Cycladelor și a insulelor din apropierea Asiei Mici înainte de cucerirea acestor insule de către greci. Caunienii ocupau un mic teritoriu între Caria și Lycia. Capitala lor era Caunos.
- 395 Herodot este singurul autor antic care confundă pe carieni cu lelegii. Informația cu privire la dependența carienilor – pe vremea când ocupau majoritatea Cycladelor – de puterea dinastiei din Creta este, în schimb, corectă. Vezi și Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. IV.
- 396 Mina stângă a războinicului intra în această curea până la cot.
- 397 Acesta era modul în care minuiu scuturile eroii homerici. Vezi, de pildă, *Iliada*, cîntul XI, v. 29.
- 398 Mylasa era o localitate în Caria. Ulterior, în secolul al IV-lea î.e.n., Mylasa a ajuns capitala Cariei.
- 399 Oraș în Caria, situat aproape de hotarul cu Lycia, pe riul Calbis.
- 400 Milyada era partea muntoasă din interiorul Lyciei.
- 401 Informația lui Herodot este corectă. *Lycieni* era numele sub care grecii denumeau populația Lyciei, în vreme ce locuitorii își ziceau, în inscripțiile din veacurile V–IV î.e.n., *termili* (sau *tremili*), cum susține Herodot. Vezi VI. Gheorghiev, *op. cit.*, pp. 153 și urm. Caracterul indo-european al limbii lyciene este astăzi bine stabilit. Lycos, fiul lui Pandion, era originar din Attica, de unde fusese alungat de unchiul său Aigeus, tatăl lui Theseus.
- 402 Faptul povestit de Herodot denotă că această populație, prin descendența matrilineară, păstra încă o puternică rămășiță a matriarhatului. Vezi M. O. Kosven, *op. cit.*, p. 104.
- 403 Oraș în Caria, în sud-vestul Asiei Mici.
- 404 Cf. cap. CXLIV și nota 329 la această carte. Triopionul este însă un singur promontoriu al limbii de pământ ocupată de cnidieni, nu întreg ținutul, cum susține Herodot.
- 405 Astăzi Golful Marmoric, la extremitatea sud-vestică a Asiei Mici.
- 406 Toate celelalte oracole reproduse până acum de Herodot erau în hexametri. Vezi Studiul introductiv, p. XXXIII.
- 407 E vorba de numele marelui riu din Asia Mică, ale cărui ape se varsă în Mediterana, și, totodată, numele unui oraș din Lycia.

- 408 Aici este vorba de Asia Mică.
- 409 Vezi nota 269 la această carte, în care se arată că Herodot integra Babilonul în regatul asirian.
- 410 Informația nu este exactă; după căderea Ninivei în anul 606 î.e.n., documentele cuneiforme atestă că dinastia domnitoare a plecat la Harran, și nu la Babilon, care, de altfel, la aceasta dată, se desprinsese cu totul de sub dominația asiriană.
- 411 Herodot se referă aici la teritoriul împrejurimilor Babilonului, cuprins de marele zid de centură (vezi mai jos nota 414), nu la întinderea propriu-zisă a orașului, îngrădită de un zid mai îngust (menționat la cap. CLXXXI). În imensa întindere a Babilonului antic au fost făcute săpături de către o misiune arheologică germană condusă de R. Koldewey, între 1896–1914, răstimp în care s-au scos la iveală rămășițele grandioaselor temple și palate de odinioară. Rezultatele cercetărilor întreprinse, Koldewey le-a expus în lucrarea sa fundamentală, care până astăzi n-a fost încă depășită, *Das wiedererstehende Babylon* (a treia și ultima ediție a fost publicată în 1925). Koldewey a pus un mare semn de întrebare cu privire la extinderea zidului exterior și pe malul drept al Eufratului. Așezările arabe din secolul al XIX-lea, de pe malul drept al Eufratului, s-au ridicat aproape numai din materialul scos de localnici din ruinele Babilonului; este ciudat însă cum nu s-a putut găsi nici o urmă a marelui zid de centură, atât de bine păstrat pe malul stîng, a cărui construcție corespunde, în mare, descrierii lui Herodot. În consecință, se poate trage concluzia că *pătrată* era numai incinta orașului propriu-zis, iar marele zid de centură, așa cum au dovedit săpăturile, forma numai laturile unui triunghi îndreptat cu vârful spre răsărit (de unde venea amenințarea medo-persă), avînd baza pe cursul Eufratului, care tăia orașul în două; bineînțeles, baza acestui triunghi depășea dimensiunile orașului. Herodot, care nu a cunoscut înfățișarea teritoriului rural al Babilonului, a confundat-o cu cea a teritoriului urban. Pentru alte detalii, vezi G. și T. Chițulescu, *op. cit.*, pp. 49–56.
- 412 Cifra dată de Herodot este mult exagerată. Istoricul dă o cifră pe care i-a transmis-o o persoană fără nici o competență. Koldewey a măsurat cu precizie ambele laturi ale marelui zid aflat în stînga Eufratului. Cea mai lungă măsoară 4 500 m. Chiar dacă s-ar presupune că această latură aparține perimetrului pătrat menționat de Herodot, un atare perimetru nu însumează mai mult de 18 km, care corespund cu aproximație, la 100 de stadii; datele reale nu se apropie de cele transmise de Herodot; în această privință, Ph. Le grand, *op. cit.*, p. 115; André Parrot, *Archéologie Mésopotamienne*, Albin Michel, Paris, 1946, p. 186 și G. și T. Chițulescu, *op. cit.*, p. 50.
- 413 Lungimea construcțiilor de fortificație, inclusiv șanțul protector, atîngea aproape 30 de metri.
- 414 Descrierea construcției marelui zid de centură (inceput de Nabucodonosor) este în general exactă. Lucrările de dezgropare a zidului au dovedit însă că numai partea exterioară era alcătuită din cărămizi arse, și

că straturile de rogojini erau mult mai dese decât susține Herodot. Marcele zid de centură era realizat prin juxtapunerea a două ziduri. Cel din afară, clădit din cărămizi arse, avea în lățime 7,50 m și era întărit cu o ieșitură lată de 3,30 m. Cel interior, din cărămizi nearse, avea o lățime de 7,12 m. Ambele ziduri aveau turnuri (vezi și A. Parrot, *op. cit.*, p. 187).

- 415 Μουνοκόλας – am tradus prin „turnuri cu o singură încăpere“, deși e posibil să fie vorba de blocuri de protecție care depășeau nivelul obișnuit al zidului, sau chiar simple turnuri în formă de creste.
- 416 Cifra cu totul exagerată. După toate probabilitățile, Herodot, care a sosit la Babilon pe calea apei, adică pe Eufrat, n-a văzut personal marcele zid, care se afla la o distanță apreciabilă de oraș.
- 417 Această localitate se numește astăzi Hi sau Ait.
- 418 Vezi mai sus nota 411. În text se găsește cuvântul ἀγκῶνες – coate (zidul își prelungește coatele), pentru a sugera modul cum zidul de centură atinge malurile fluviului.
- 419 În gr. ἀψαλά – zid fără mortar, numai din cărămizi arse.
- 420 Afirmație puțin probabilă. Koldewey, *op. cit.*, pp. 100–101, a demonstrat că, dimpotrivă, la Babilon casele cu etaj erau relativ rare (citată după Ph. Legend, *op. cit.*, p. 71).
- 421 Este vorba de incinta interioară a Babilonului, zidită de Nabucodonosor, incintă care avea într-adevăr forma unui pătrat, ceea ce explică greșeala lui Herodot când descrie incinta exterioară. Eufratul taie această incintă, ale cărei dimensiuni sînt 2 550 m pe 1 500 m, străbătînd laturile de nord-vest și sud-est ale orașului. Lățimea întăriturii era de aproximativ 17 m. Pe malul stîng al fluviului, între zidul incintei interioare și al celei exterioare, se afla un spațiu lipsit de așezări omenești. Zidul incintei interioare era, la rîndul lui, alcătuit din două ziduri juxtapuse, unul de 6,50 m și celălalt de 3,72 m, ambele prevăzute cu turnuri; zidul era precedat de un chei lat, construit din cărămizi arse și bitum, și mărginit de un canal în care era adusă apă din Eufrat. Zidul incintei interioare se prelungea pe ambele maluri ale fluviului.
- 422 Reședința regală din Babilon se afla în partea stîngă a Eufratului, pe locul unde astăzi se află satul arab Qasr. Reședința regală nu trebuie confundată cu palatul de vară al lui Nabucodonosor, în afara incintei Babilonului, situat mult mai spre nord, în punctul numit Babil. Complexul arhitectonic al reședinței regale includea trei fortărețe; el este rodul cîtorva campanii de construcții succesive, din vremea lui Nabopolassar, Nabucodonosor și Nabonides (625–539 î.e.n.). Aici s-au găsit numeroase săli, curți, colonade, o decorație extraordinar de bogată și frize de o rară valoare istorică și artistică. Urmele vestitelor grădini suspendate ale Babilonului au fost găsite în nord-estul complexului, ca un ansamblu separat. În apropierea porții zeiței Iștar s-au găsit și sistemele de irigație ale grădinilor.

Reședința regală era străjuită, spre nord, de poarta zeiței Iștar, principala cale de acces în Babilon. Venind dinspre nord, călătorul pătrundea în Babilon pe un drum pavat cu dale de piatră, de-a lungul căruia se înșirau, de-o parte și de alta, ziduri de cărămidă arsă, cu

figuri de lei. Poarta zeiței, datorită unei diferențe de nivel, apărea încetul cu încetul în ochii celui care cobora spre sud. Poarta era în email de un albastru intens, înaltă de 12 metri și ornamentată cu figuri de lei, dragoni și tauri, distribuiți simetric pe trei rânduri. După ce străbătea marele complex al palatului regal, drumul pavat cu dale de piatră se îndrepta spre sud către zigguratul Babilonului și templul lui Bel-Marduk (Esagila), cotind-o apoi în unghi drept spre Eufrat.

423 Principalul sanctuar al Babilonului (zigguratul) era în formă de turn, construit pe principiul cuburilor suprapuse, care cuprindea faimoasa „casă a temeliei cerului și pământului” (*E-temen-an-ki*), „turnul Babel” (pomenit în *Biblie*, *Geneza*, XI, 1-9), și marele templu al lui Bel-Marduk, „casa cu capul ridicat” (Esagila). În curtea pătrată a sanctuarului, în care se putea pătrunde prin patru porți, în afară de templul lui Marduk, erau ridicate diferite alte temple, în cinstea unor divinități care reprezentau forțele naturii: *Nusku* – focul, *Anu* – cerul etc. Marduk era socotit „conducătorul zeilor” și uzurpatorul puterii din mina altei generații de zei. Marduk era asimilat de greci cu Zeus.

Turnul Etemenanki era construit din șapte corpuri suprapuse, de formă pătrată, care se îngustau spre vîrf. Turnul avea o înălțime de 91 m. Etajele erau ridicate din argilă și cărămizi, principala scară exterioară care suia spre vîrf împodobit cu un mic templu, descris de Herodot, avînd o lățime de 9,35 m. Baza turnului, destul de bine conservată, s-a putut studia din punct de vedere arheologic (A. Parrot, *op. cit.*, p. 193). Înfățișarea impunătoare a acestei construcții este cunoscută din descrierea lui Herodot, care a vizitat personal turnul, și dintr-o imagine de pe o teracotă păstrată astăzi la Luvru (AO 6.555).

Marca nedumerire în legătură cu textul lui Herodot este stîrnită de afirmația istoricului asupra poziției templului. Herodot afirmă că templul se găsește de *cealaltă parte* a Eufratului, față de palatele regale, adică pe malul drept al fluviului. Anumiți comentatori au presupus că Herodot s-a referit la un alt sanctuar, anume la cel din Borsippa, oraș pe malul drept al Eufratului, în sud-vestul Babilonului, posedînd, de asemenea, un turn cu șapte etaje (*Eur-meimin-an-ki* – „casa celor șapte conducători ai cerului și ai pământului”) și un templu al lui Bel-Nebo (Ezida). Explicația însă nu a satisfăcut, fiindcă evident, Herodot se referă la Etemenanki și la Esagila. Comentatorii moderni ai lui Herodot sînt dispuși actualmente să primească o altă versiune, datorită lui Eckhard Unger, *Babylon*, 1931, pp. 43 și 103: între reședința regală și ziggurat trecea în vechime un canal foarte larg, semnalat de textele cuneiforme: Libilșegala sau Banitum. Unger bănuiește că Herodot a luat acest canal drept un braț sau chiar drept cursul Eufratului.

424 Arrian, Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου (Expediția lui Alexandru) cartea a VII-a, cap. XVII, 2, Strabo, *op. cit.*, cartea a XVI-a, cap. I-V și Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. CXII, 3 susțin, de comun acord, că turnul Etemenanki și Esagila au fost dărîmate de Xerxes în anul 479 î.e.n., cînd regatul babilonian a fost oficial desființat. În lumina afirmației lui Herodot, care spune că a vizitat personal aceste locuri, este evident că autorii citați mai sus au

urmat o tradiție care a exagerat mult dărimările întreprinse de Xerxes, după cum și Herodot, în cartea a III-a, cap. CLIX, exagcrează dărimările întreprinse de Darius.

- 425 Afară de această scară monumentală, care măsura peste 9 metri în lățime, turnul poseda încă două scări, tot în spirală.
- 426 Marele templu de la Karnak al lui Ammon. Ammon a fost identificat de Herodot, ca și Marduk, cu Zeus.
- 427 Este vorba de Apollo, despre care se spunea în mitologia greacă că petrecea o parte a anului la Patara, localitate în Lycia, nu departe de coasta mării, iar restul timpului la Delfi. La origine, să nu uităm că Apollo era o divinitate orientală.
- 428 Așa cum s-a arătat mai sus, la nota 423, sanctuarul Babilonului reprezenta un complex de temple.
- 429 Identificare între Zeus și Marduk.
- 430 Această statuie a fost luată de Xerxes în anul 479 î.e.n., atunci când a cucerit în mod definitiv Babilonul; răpirea statuii simboliza înrobirea Babilonului. Vezi Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. IX și Arrian, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. XVII.
- 431 Vezi Studiul introductiv, p. LXVIII.
- 432 Samu-ramat, mama regelui asirian Adad-Nirari (810-762 î.e.n.), regină care a jucat un rol însemnat în istoria Asiriei și Mesopotamiei.
- 433 Confuzie foarte curioasă. O regină Nitocris, pe tronul Babilonului, n-a existat niciodată. Aici este pur și simplu vorba de regele Nabucodonosor (605-562 î.e.n.), al cărui nume în epoca Ahemenizilor suna în persană *Nabukudrașara*. Confuzia cu un nume feminin, posibilă în grecește, este poate anterioară lui Herodot. În cartea a II-a, cap. C, apare pentru a doua oară numele Nitocris, atribuit de astă dată unei regine egiptene; în capitolul amintit din cartea a II-a, Herodot nu uită totuși că și pe o regină asiriană a chemat-o la fel, făcând aluzie la capitolul de față.
- 434 După ruinarea Ninivei, mezii au subjugat ținuturile Elamului și au atacat pe lydieni. Din cite înțelegem însă, după Herodot, alianța mezilor cu Babilonul, de pe vremea lui Cyaxares (vezi mai sus, cap. CVI), încetase la această dată.
- 435 La Sippar, la nord de Babilon.
- 436 Aci este vorba de porțiuni din Asiria anexate de mezi.
- 437 Marile lucrări de întărire și de ridicare a zidurilor incintei exterioare, executate de Nabucodonosor, nu mai sînt pomenite de Herodot în acest capitol.
- 438 Această anecdotă este de origine elenă, și nu orientală.
- 439 Ultimul rege al Babilonului, un uzurpator, se numea Nabonides, nu Labynetes. Se știe sigur că nu era fiul lui Nabucodonosor (respectiv: Nitocris), care domnise, e drept, numai puțin înaintea lui. În nici un caz acest rege nu putea fi fiul lui Labynetes, menționat mai sus, în cap. LXXIII.
- 440 Cf. nota 269. Babilonienii, deși erau înrudiți cu vecinii lor din nord, împotriva cărora s-au răsculat adesea, nu erau asirieni. Cucerirea Babilonului de către perși s-a întimplat în anii 539-538 î.e.n. Politica lui

Cyrus era continuarea aceleia a bunicului său Astyages, care dusesese la rindul său o intensă politică de cuceriri.

441 Astăzi Dîala.

442 Vezi nota 468 la această carte.

443 Dardanii – trib necunoscut din Asia Mică – care nu trebuie confundată cu dardanii traco-illyri din Balcani.

444 La persi exista obiceiul ca, în expedițiile războinice, opt cai albi să tragă un car gol, socotit carul Soarelui. În cartea a VII-a, cap. XL, acest obicei este din nou pomenit; mai departe sînt menționați și alți zece cai sacri, duși de friie (cf. cartea a VIII-a, cap. CXV).

445 Cîte zile avea anul. Vezi și nota 90 la această carte.

446 După datele documentelor cuneiforme, la această dată, un asediu persan asupra Babilonului nici n-a avut loc. Trădat de o parte a populației orașului, după o ultimă încercare de apărare făcută de fiul său Balthazar, Nabonides s-a predat lui Cyrus. Vezi Notița introductivă, p. 12.

446 bis Lecțiune plauzibilă, adoptată de P. h. L e g r a n d, *op. cit.*, p. 185. Majoritatea manuscriselor au: „nu i-ar fi lăsat...” etc.

447 Cf. cap. CLXXX al acestei cărți.

448 Herodot pare să nu cunoască cuceririle anterioare ale Babilonului de către asirieni; Babilonul abia tirziu a scăpat de jugul asirian. Istoricul vorbește aici de prima cucerire a Babilonului de către persi (539–538 î.e.n.), dorind s-o pună în contrast cu cea a lui Darius al lui Hystaspes (circa 520–519 î.e.n.), pe care-o povestește în cartea a III-a, cap. CLIX.

49 Comparativ cu medimna attică, *artabe*-ul persan avea aproximativ 55 kg.

450 Niște ciini de o mărime și o forță excepțională.

451 Adică spre sud-est.

451 bis Lacună în text.

452 Teorie absolut falsă. Herodot știa totuși ceva. Pentru polenizarea florilor de smochin și curmal, cei vechi foloseau o specie de viespi care grăbeau procesul de polenizare și asigurau o recoltă bogată. (Cf. A r i s t o t e l, Περὶ ζῴων ἱστορίαι (*Historia animalium*), cartea a V-a, cap. XXXII).

453 Luntre rotunjite pentru transport. Vezi mai sus nota 374. Asemenea bărci mai sînt și astăzi încă utilizate de localnici. D e l i t z s c h, *Zu Herodots babylonische Nachrichten* (Festschrift für Sachau) 1915, pp. 90–91, a demonstrat că în realitate aceste ambarcații pluteau pe *burdufuri* din piele umflate și nu erau căptușite cu pici (citată de P. h. L e g r a n d, *op. cit.*, p. 72).

454 Vița de vie nu crește în ținutul Babilonului. Vinul se aducea tocmai din Fenicia (transportat pînă la Eufrat pe uscat, iar de aci pe calea apei ajungea la Babilon). O altă interpretare: vin de palmier (de cocos).

455 Pentru materialele din care erau făcute aceste luntre, greutatea ce-o puteau transporta este, cu siguranță, exagerată. Un talant attic cîntărea 26 kg.

55 bis Embadcle beoțiene: o încălțăminte grosolană, pe care o purtau mai ales bătrînii în Beoția.

456 Săpăturile de la Babilon au dat la iveală nenumărate asemenea toiege în formă cilindrică. Pe aceste toiege erau săpate uneori scene întregi

din vechile legende chaldeene. Adesea se găsește gravat numele posesorului, al tatălui său și al unui zeu protector.

- 457 Cf. cartea a V-a, cap. IX: veneții, care populau litoralul Golfului Adriatic.
- 458 Informația, întâlnită numai la Herodot, este foarte nesigură.
- 459 Lacună în text, care face înțelesul pasajului obscur.
- 460 Informație inexactă. La Babilon existau medici, cf. Delitzsch, *op. cit.*, p. 93 (citată de Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 72). Probabil că este vorba de cei săraci, care n-aveau cu ce plăti medicii.
- 461 Femeile pe care, desigur, Herodot le-a văzut cu ochii lui în Babilon, umplind incinta templului zeiței Mylitta (Iștar), erau *hierodulele* (femei care-și vindeau trupul în credința că slujesc cultul zeiței fecundității). Dacă totuși știrca lui Herodot despre obligația oricărei femei de a trece prin templul Mylittiei este exactă, faptul înseamnă că la Babilon, la începutul secolului al V-lea î.e.n. mai dăinuia încă tradiția orientală că orice fată este datoră să-și sacrifice virginitatea zeiței fecundității. Iată ce spune Fr. Engels în această privință: „Acest heterism (raporturile sexuale extraconjugale ale unui bărbat însurat cu femei nemăritate – *n.n.*) se trage de-a dreptul din căsătoria pe grupe, din jertfa expiatoare, prin care femeile, prostituându-se, își răscumpărau dreptul la castitate. A se da pentru bani era la început un act religios care se consuma în templul zeiței amorului, iar banii reveneau la început vistieriei templului. Hierodulele Anaitei în Armenia, cele ale Afroditei în Corint, ca și dansatoarele religioase de pe lângă templele din India... au fost cele dintii prostituate. A se da bărbaților era la început o datorie pentru fiecare femeie; mai târziu, această îndatorire a fost îndeplinită numai de aceste preotese, ca locuitoare ale tuturor femeilor. La alte popoare, heterismul se trage din libertatea sexuală îngăduită fetelor înainte de căsătorie; el este deci tot o rămășiță a căsătoriei pe grupe, dar transmisă nouă pe altă cale” (*Originea familiei, a proprietății private și a statului*, ediția a IV-a, E.S.P.L.P., București, 1957, pp. 67–68).
- 462 În semn de supunere, *hierodula* însemnând sclavă sacră.
- 463 În textul grec tradițional ἔξω – în afară de templu. Lucrul pare însă curios în lumina textului din cartea a II-a, cap. LXIV. Traducătorii lui Herodot, inclusiv Legrand, propun însă ἔσω – în; ἔξω este considerat ca o greșală făcută de copisti.
- 464 Aluzie la faptul că adesea hierodulele se măritau și, o dată la casa lor, uitau cu desăvîrșire de viața anterioară. Poate că și acest fapt a împins pe Herodot să facă presupunerea greșită pe care a prezentat-o în acest capitol cu privire la obligația oricărei femei de a trece o singură dată prin templul Mylittiei.
- 465 Issedonii locuiau în regiunea sud-estică a munților Urali (vezi harta de la sfârșitul volumului). Vezi nota 99 la cartea a IV-a.
- 466 Descrierea ce urmează cu privire la fluviul Araxes este cu totul fantastă, reunind elemente disparate, care se potrivesc pentru Amu-Daria (numit în antichitate Oxos) și pentru cursul inferior al Volgăi. Araxes, astăzi Erask, își are izvoarele în platoul Erzerumului. Herodot confundă regiunea izvoarelor Araxesului cu cea a izvoarelor Gyndesului

- (Diala) care se află în sud-vestul Mediei. Vezi mai jos nota 468.
- 467 Dunărea. Cf. apropierea dintre Nil și Dunăre din cartea a IV-a, cap. I.
- 468 Matienii erau o populație nomadă răspândită în Cappadocia și Armenia răsăriteană (cf. cartea a III-a, cap. XCIV, unde matienii sînt pomeniți în vecinătatea saspirilor). Din ținuturile acestor matieni izvorăște Araxesul (Erask) care se varsă în sud-vestul Mării Caspice.
- Herodot, în capitolele CLXXXIX și CCII ale acestei cărți, menționează însă, pe cit se pare, alți matieni, din regiunea izvoarelor Gyn-desului (Diala). Confundînd pe matienii armeni cu cei din bazinul Dialei, Herodot comite grava eroare de a plasa și izvoarele Araxesului la aceștia din urmă. Vezi și nota 242 la cartea a III-a.
- 469 Adică : Marca Neagră și Mediterană.
- 470 Oceanul Atlantic.
- 471 Vezi nota 3 la această carte pentru Marca Roșie. Observație corectă, repetată în cartea a IV-a, cap. XLII. Constatarea fusese făcută de fenicieni, care au înconjurat Africa cu mult înaintea lui Vasco da Gama. Vezi cartea a IV-a, cap. XLII.
- 472 Iarăși o observație corectă, care se opune părerilor eronate din antichitate că Marea Caspică ar comunica cu alte mări.
- 473 Această unitate de măsură (corabia cu visle), pentru calcularea drumului pe apă, este mult mai sigură decît cca a corăbiilor cu pînze întinse de vînt.
- 474 Poduri de vase.
- 475 Cresus joacă acum pe lingă Cyrus rolul de sfătuitor, rol ce-l avusese odinioară Solon pe lingă el (vezi mai sus, cap. XXXII-XXXIII).
- 476 Vezi mai sus, cap. LXXXIX ; cf. și cartea a III-a, cap. XXXVI.
- 477 Conștient de riscul expediției, Cyrus ia toate măsurile, inclusiv cele referitoare la succesiunea sa. Dacă a acceptat propunerea lui Cresus, regele a făcut-o pentru că și-a dat seama de primejdia invadării propriului teritoriu de către massagetii, eventual învingători.
- 478 Cf. Xenofon, *Cyropaedia*, cartea I, cap. II, 13. Perșii erau obligați la prestarea serviciului militar de la vîrsta de 25 de ani în sus.
- 479 Hystaspes făcea și el parte din familia Ahemenizilor. Strămoșul comun al lui Cyrus și Hystaspes se numea Teispes. Hystaspes avusese putere regală asupra unei părți a perșilor ca și Cyrus de altfel, înainte de răsturnarea lui Astyages.
- 480 Observație necorespunzătoare cu conținutul visului.
- 481 Massagetii nu cunoșteau vinul. Întocmai ca și sciții, erau „băutori de lapte” (cf. mai jos, cap. CCXVI). Caracteristică potrivită triburilor nomade de păstori.
- 482 Catastrofa în care a pierit Cyrus s-a petrecut în anul 529 î.e.n. Prin urmare, cifra de 29 de ani pentru totalul domniei lui Cyrus trebuie înțeleasă ca totalizînd și anii anteriori răsturnării lui Astyages, petrecută în 550 î.e.n. ; cf. nota 105.
- 483 Povestirea sfîrșitului lui Cyrus, așa cum o găsim relatată de Herodot, este verosimilă. Totuși, cadavrul regelui, înmormîntat la Pasargade, arată că trupul lui n-a rămas în mîinile massagetilor.
- 484 Descrierea viciei sciților ocupă un loc întins în prima parte a cărții a IV-a.

- 485 *Sagaris* – în Persia și astăzi există un fel de secure numită în limba locului *batar*, foarte asemănătoare cu baltașul. S-ar putea să fie vorba și de toporișca cu două tășuri, caracteristică popoarelor antice din Orient, răspândită până în Creta arhaică.
- 486 Despre viața nomadă a sciților, asemănătoare cu cea a massageților, cf. cartea a IV-a, cap. XLVI.

CARTEA A II-a. EUTERPE

- 1 Cyrus a murit în anul 529 î.e.n. (vezi și nota 482 la cartea I).
- 2 Urcarea pe tron a lui Cambyces, după cum arată Xenofon, *Cyropaedia*, în capitolul final, a fost însoțită de tulburări și răskoale în aproape întregul imperiu persan, despre care Herodot nu pomeniște nimic.
- 3 Pharnaspes aparținea tot familiei Ahemenizilor. Cf. cartea a III-a, cap. II.
- 4 Expediția lui Cambyces în Egipt, după Diodor din Sicilia, *Bibliotheca*, cartea I, cap. LXVIII, a avut loc în al treilea an al olimpiadei a 63-a, adică în anul 525 î.e.n. După Xenofon, *op. cit.*, cartea I, cap. I, 4 și cartea a VIII-a, cap. VI, 20, Egiptul a fost cucerit și alipit la imperiul persan de Cyrus. Herodot pomeniște în cartea I, cap. CLIII de intenția lui Cyrus de a porni o expediție împotriva lui Amasis, faraonul Egiptului, care s-a aliat cu Cresus, regele Lydiei (vezi cartea I, cap. LXXVII). Cyrus însă n-a mai apucat să facă expediția împotriva Egiptului. Vezi *Istoria universală*, vol. II, p. 7.
- 5 Pentru domnia lui Psammetihos, vezi nota 555 la această carte.
- 6 *Bekós* este, după toate probabilitățile, un cuvânt onomatopeic care redă behăitul caprelor. *Hippónax*, fr. 28, ed. Diehl³, spune că βέκος înseamnă „piine” în dialectul cipriot. După Herodot, cuvântul este frigian. S-ar putea ca etimologia să fie apropiată de germ. *backen* – „a coace”, *Bäcker* – „brutar”, deci, în acest caz, să fie un cuvânt indo-european.
- 7 Cuvântul *bekós*, cu sens de „piine”, este totuși atestat de inscripțiile frigiene; el circula și în Cipru (vezi *Hippónax*, fr. 75: Κυπρίων βέκος φαγοῦσι) cu același sens.
- 8 După părerea grecilor antici, egiptenii ar fi fost cel mai vechi popor din lume.
- 9 La egipteni, Phtah, zeul focului, adorat îndeosebi la Memfis, era reprezentat cu cap de crete. Herodot, în tot cursul istoriei sale, caută corespondențe în panteonul grecesc pentru zeii altor popoare; dacă găsește unele puncte comune, cum e și cazul de față, nu ezită să folosească numele grecesc în locul celui indigen.
- 10 Memfis, în egipteană Mennefert – „poziție frumoasă”, a fost unul din cele mai vechi orașe ale Egiptului; orașul era închinat zeului Phtah. Ruinele Memfisului se află pe malul stâng al Nilului, cam la 25 km spre sud de Cairo.
- 11 Teba, în limba egipteană *Nu* – „orașul lui Ammon”, era închinată acestui zeu. Templul lui Ammon din oraș este pomenit de Herodot

sub numele de templul lui Zeus. Atît Memfis cît și Teba au jucat, în diferitele epoci ale istoriei egiptene, un însemnat rol politic.

- 12 Cuvîntul Heliopolis, în grecește, traducînd din egipteană, *Ein-Râ* – „Casa lui Râ“, înseamnă „orașul Soarelui“; orașul a fost un vestit centru religios și cultural, bine cunoscut la greci; vezi și Strabo, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. I, 29. Ruinele orașului se află la 9 km depărtare de Cairo, la răsărit de unghiul deltei Nilului.
 - 13 Aristoteles, Περὶ οὐρανοῦ (Despre cer), II, 12, adeverește că primii astronomi au fost egiptenii și babilonienii. Într-adevăr, egiptenii sînt primii care au perfecționat datele astronomice pe care le-au preluat de la chaldeenii.
 - 14 Grecii, în special atenienii, se foloseau de un calendar bazat pe anul lunar de 354 de zile, 8 ore, 48', 38'', spre deosebire de anul solar real, format din 365 de zile, 5 ore, 48', 48''. Pentru corectarea acestui calendar, care rămînea în urma mișcării de revoluție a pămîntului, atenienii adăugau din cînd în cînd cîte o lună suplimentară (ἐμβόλιμος). Vezi și nota 90 la cartea I. Nu se știe exact cîte zile avea această lună și dacă luna se intercala sau nu cu regularitate din doi în doi ani.
 - 15 Egiptenii, după Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XI, aveau anul format din 360 de zile și împărțit în trei anotimpuri de cîte 4 luni, fiecare lună fiind de 30 de zile. Într-un an, calendarul lor rămînea în urma mișcării pămîntului cu 5 zile, 5 ore, 48', 48''. De aceea, după cum spune istoricul sicilian, ei adăugau la ultima lună a fiecărui an cîte 5 zile, iar din 4 în 4 ani încă o zi suplimentară. Ziua adăugată în anii bisecți se pare că nu era luată în considerație decît doar în calendarul preoților. În realitate, se pare că anul egiptean rămînea în urmă față de anul calendarului iulian numai cu un sfert de zi. Ptolemeu Evergetul s-a străduit să corecteze și această diferență (în anul 238 î.e.n.).
 - 16 În textul grec: „porecle“; se pare că primele nume ale zeilor au exprimat anumite trăsături de caracter specifice fiecărui zeu în parte, de aci „poreclele“ la care se referă și Herodot.
 - 17 Cei 12 zei egipteni (principalii) nu coincid cu cei 12 zei eleni. Poseidon, de exemplu, nu era cunoscut de egipteni.
 - 18 După regii-zei (vezi cartea a II-a, cap. CXLIV), primul rege-om (*piromis*) a fost Menes. După tabelele cronologice ale egiptenilor, în prima perioadă a dinastiilor ar fi domnit zeii, în a doua, semizeii, apoi oamenii. Min (Menes) domnește aproximativ pe la 2000 î.e.n. Tradiția pretinde că, pe timpul acestuia, s-au introdus scrierea și cultul zeilor și s-a organizat administrația. Domnia lui se pierde în legendă.
- Perioada domniei „zeilor“ s-ar putea să fie de fapt perioada în care au dominat preoții, iar apariția primului rege-om să fie rezultatul victoriei maselor împotriva castei preoților. În orice caz, tradiția arată limpede că dinastiile regilor-oameni coincid cu mari reforme sociale și cu apariția legislației scrise în Egiptul antic. Vezi și Notița istorică la această carte, p. 121 și urm.
- 19 „Mai jos“ înseamnă mai la nord de lacul Mocris, unde odinioară se întindea marea; prin depunerea aluviunilor cărate de Nil s-a format

pământ de locuit. Prin termenul „mai jos“ Herodot desemnează *nordul* Egiptului, iar prin „mai sus“, *sudul*.

- 20 „Egiptul spre care elenii se îndreaptă cu corăbiile“ este Delta Nilului și, probabil, ținutul pînă la Memfis.
- 21 Prin retragerea apelor și prin ridicarea terenului datorită aluviunilor. Despre δῶρον τοῦ ποταμοῦ, vezi Studiul introductiv, p. XLVIII și LXXIX și Notița istorică la această carte, p. 130.
- 22 Nu se știe cit socotea Herodot durata unei zile de navigație, de aceea și punctul terminus indicat aici este foarte vag. După unii cercetători, el ar corespunde regiunii oazei Faium.
- 23 *Shoina* – vezi mai jos, nota 522.
- 24 Golful Plinthinetic se află pe coasta nordică a Egiptului.
- 25 Lacul Serbonis (azi balta Sebaket-Barduil) se află la răsărit de Delta Nilului. Herodot îl mai menționează în cartea a III-a, cap. V.
- 26 Muntele Casios (azi El-Kas sau Raș-Kasorim) se află la răsăritul Deltei Nilului, aproape de lacul Serbonis.
- 27 Parasanga – vezi mai jos, nota 522.
- 28 Shoina (atur) are 20 000 de coți, iar un cot 0,525 m, deci o shoină avea 10 500 metri. Un stadiu are 600 de „picioare“.
- 29 Vezi nota 12 la această carte.
- 30 Distanța în linie dreaptă este de 160 km. Herodot evaluează drumul la 1 500 de stadii, adică aproximativ 160 km. Herodot calculează aici destul de exact.
- 31 Altarul celor doisprezece zei din Atena, ridicat de Peisistratizi, se afla în centrul Atenei, în agora, între Acropole și Pnyx ; era un punct de reper pentru grecii antici de la care se măsurau distanțele.
- 32 Pisa, oraș în Elida – în vestul Peloponesului –, aproape de Olympia.
- 33 Templul lui Zeus din Olympia.
- 34 „Lanțul muntos al Arabiei“ – este vorba de muntele numit azi Djebel Mokkatem, între Nil și Marea Roșie, paralel cu coasta mării.
- 35 Herodot înțelege aici, prin denumirea de Marea Roșie, actualul Golf Persic sau Oceanul Indian. Vezi și nota 3 la cartea I.
- 36 Vezi, în această carte, cap. CXXIV și urm., privitor la construcția piramidelor din Memfis.
- 37 Adică la Memfis.
- 38 Adică în direcția Golfului Arabic (cotul făcut de munți se află în dreptul orașului Memfis).
- 39 Herodot se referă la una din cele mai însemnate bogății ale Arabiei ; el confundă însă părțile apusene ale Peninsulei Arabice cu regiunea situată între Nil și Marea Roșie.
- 40 În cele mai multe ediții figurează cifra 4 nu 14. În traducere, noi am urmat ediția Stein, unde apare 14. Chiar în edițiile cu lecțiunea „patru zile“, notele indică posibilitatea de a modifica acest număr în 14, pentru că lungimea teritoriului „îngust“ al Egiptului este cu siguranță mai mare de patru zile de drum.
- 41 Se pare că Herodot exagerează lărgimea acestui teritoriu.
- 42 Adică s-ar merge cîte 540 stadii zilnic. Socotit astfel în etape zilnice, drumul în sus pe Nil, de la mare la Elefantina ($6\,120 + 1\,800 = 7\,920$ stadii, vezi sfîrșitul capitolului), ține, după Herodot, 15 zile, iar cobori-

tul de la Elefantina la Sais (vezi cartea a II-a, cap. CLXXV) necesită 20 zile. Această inconsecvență poate fi explicată astfel : pe Nil exista un serviciu fluvial foarte rapid, întreținut de perși pentru afacerile de stat. La acest serviciu se referă Herodot când spune că distanța de la Heliopolis la Teba se parcurge în 9 zile (și 9 nopți) ; totodată, transporturile de mărfuri și de călători se făceau mult mai încet ; după afirmațiile lui Herodot, distanța de la Elefantina la Sais, în bărci de comerț, se parcurgea în cel puțin 20 de zile. Este vorba deci de două sisteme diferite de transport.

43 Tot în cartea a II-a, cap. VI.

44 Cifra de 6 120 stadii este dată – se pare – cu aproximație, pentru că, după cele afirmate de Herodot la sfârșitul capitolului VII, ar trebui să fie 6 360. Anume, de la mare până la Heliopolis, Herodot susținuse că sint 1 500 stadii (cap. VII), iar de la Heliopolis până la Teba, 4 860 stadii, ceea ce dă în total 6 360 și nu 6 120.

45 Orașul Elefantina era situat în insula cu același nume formată de Nil (azi Djeziret-Assuan). Insula se afla în dreptul orașului Syene, deci la prima cataractă a Nilului.

46 Troia, vestitul oraș antic de pe coasta Asiei Mici, asediat de greci și cîntat în poemele homerice. În cîmpia lui curgeau riurile Simois și Scamandru.

47 Teuthrania, ținut în Asia Mică prin care curgea riul Caicos.

48 Efesul, oraș în Lydia, Asia Mică ; pe lângă Efes curgea riul Caistros.

49 Meandru, riu al Cariei, Asia Mică, vestit prin cotiturile lui (de unde denumirea „meandre”).

50 Aceeași expresie în cartea a IV-a, cap. XCIX.

51 În capitolul XVII apar numele celor cinci guri ale Nilului.

52 Acheloos, azi Aspropotamos, în Grecia, curge prin Etolia, Acarnania și se varsă în Marea Ionică în fața insulei Cefalonia.

53 Acarnania, ținut în Grecia centrală, la nord-vest de Pelopones.

54 Prin depunerea mare de aluviuni. Insulele Echinade se află în dreptul guri fluvialului Acheloos.

55 Herodot înțelege prin „Marea Roșie” Oceanul Indian, iar golful „Mării Roșii” este ceea ce numim noi azi Marea Roșie.

56 Evaluarea este greșită, întrucît Marea Roșie este mai lată decît cale de o jumătate de zi de navigație. Trebuie însă ținut seama că posibilitățile antice de calcul erau limitate.

57 Marea de miazănoapte, față de poziția Egiptului, este Marea Mediterană.

58 Etiopia, țară în Africa, la sud de Egipt.

59 Marea de miazăzi este Oceanul Indian, respectiv Golful Persic.

60 „Golful egiptean”, imaginat de Herodot, cuprindea Delta Nilului și o parte destul de mare din valca Nilului. Herodot vrea să spună că cele două golfuri, Egiptean și Arabic, înaintau unul spre altul, din sens invers.

61 Cum este Nilul. Pasajul întreg este confuz. Herodot vrea să spună că Egiptul odinioară a fost un golf marin pe care l-au împotmolit în așa măsură aluviunile aduse de Nil, încît a devenit pămînt de locuit. Ceea ce s-a întimplat cu Golful Egiptean, după Herodot, ar putea să se

întimplă și cu Golful Arabic, dacă, admițând prin absurd, Nilul și-ar abate cursul spre acest golf.

62 Afirmație justă.

63 Ceea ce vrea să spună că Egiptul a fost odinioară un fund de marc. Aceeași teorie a fost reluată atât de Plutarh, cit și de Strabo.

64 În cap. VIII al acestei cărți, Herodot totuși spune că mai există un munte înspre Libya, „acoperit cu nisip“.

65 Pământul „negru“ al Egiptului, în contrast cu pământul roșcat al țărilor vecine, a fost remarcat și de Vergilius, *Georgica*, cartea a IV-a, v. 291–292. Egiptenii – de asemenea – își numesc țara lor *Hem* (Ham), sau *Hemi*, adică „negru“, iar după numele țării, ei se cheamă *hamiți*.

66 Pentru domnia lui Moeris, vezi nota 68 și nota 349 la această carte.

67 Afirmație contestabilă.

68 Moeris, dacă este, cum se presupune, unul și același cu Amenemhet al III-lea, a trăit mai devreme decât își imaginează Herodot. După Herodot (cartea a II-a, cap. CXLV), Moeris a trăit cu două generații înainte de războiul troian, care a avut loc, probabil, în secolul al XII-lea î.e.n.

69 În muzeul din Vatican se află o statuie a zeului Nilului, însoțită de un grup de 16 figuri de copii, care reprezintă cei 16 coți cu care Nilul trebuie să crească pentru a se revărsa peste cîmpii.

70 „Înșelați în marea lor nădejde“ – despre căderea ploilor care condiționează rodul pământului.

71 În capitolul precedent.

72 „Din jos“ de Memfis înseamnă la nord de Memfis. Herodot se orientează după cursul Nilului: cursul inferior al Nilului sau „de jos“ se află la nord de Memfis.

73 Zicala „Nilul este rivalul ploii“ constituia în antichitate o temă literară tratată printre alții de Aristofan, *Thesmophoriile*, v. 855–856; Euripides, *Elena*, v. 1–3; Isocrates, *Busiris*, XIII etc. (vezi S. Sauneron, *Un thème littéraire de l'antiquité classique: „Le Nil et la pluie“*, în „Bulletin de l'Institut français d'Archéol. Orientale“, Cairo, LI, pp. 41–48, articol comentat în „Ann. Phil.“, XXIII, 1952, p. 213).

74 Herodot exagerează: egiptenii din părțile acestea folosesc și ei unelele agricole; în plus, revărsarea apei le dă mult de lucru.

75 Folosirea porcilor în Egipt pentru afundarea semințelor în pământ și pentru călcatul griului este atestată de diferite monumente. Pe monumente figurează și alte animale cu același rol, de pildă oile.

76 Turnul lui Perseus se afla, după Strabo, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. I, 18, la răsărit de gura Bolbitină a Nilului.

77 Salinele de la Pelusion se găseau probabil la apus de gura Pelusiacă a Nilului.

78 Kercassoros se afla pe țărmul stîng al Nilului, în punctul unde Nilul se ramifică în brațele care formează Delta.

79 Canobos, localitate la gura Canobică a Nilului, cam la 25 km nord-vest de Alexandria.

80 Adică înainte de formarea Deltei, care este relativ recentă.

- 81 Dacă egiptenii ar fi apărut o dată cu Delta, după cum susțin ionenii, n-ar fi avut nici un rost să se creadă cei mai vechi oameni. Herodot, prin acest raționament, vrea să dovedească absurditatea tezei ionienilor.
- 82 Deoarece cuvântul rostit de copii nu putea fi egiptean ; vezi cap. II din această carte.
- 83 Anume că Egiptul este format numai din Deltă. Critică indirectă la adresa lui Hecataios din Milet. Vezi Studiul introductiv, p. LXXXIII și Notița istorică la această carte, p. 130.
- 84 Prin afirmația „chiar de este dreaptă părerea ionienilor“ nu trebuie să înțelegem că Herodot admite posibilitatea de a fi considerată justă limitarea Egiptului la Deltă, ci că și în cazul, admis prin absurd, că unii ar considera justă această limitare, părerea ionienilor tot ar fi defectuoasă, pentru că ei nu cunosc numărul exact al continentelor.
- 85 Prin „ionieni“, în acest pasaj, Herodot înțelege pe logografii anteriori lui, în special pe Hecataios din Milet, cu care polemizează mereu, fără să-l numească decît o singură dată (în cartea a II-a, cap. CXLIII). În această privință, H. Diels, *Herodot und Hecataios*, în „Hermes“, XXII, 1887.
- 86 Subînțelegînd că Nilul desparte Asia de Libya. Prin Libya, Herodot înțelege partea de nord a Africii, la apus de Egipt.
- 87 Pentru că gura Pelusiacă o desparte de Asia, iar gura Canobică de Libya.
- 88 Păreră după care pămîntul se împarte în trei continente. Cf. cartea a IV-a, cap. XLII.
- 89 Cum credeau grecii în general.
- 90 Cilicia, ținut în sudul Asiei Mici.
- 91 Prin Asiria, Herodot înțelegea și Asiria propriu-zisă, adică nordul Mesopotamiei, și ținutul Babilonului, stăpinit vremelnice de asirieni.
- 92 Se înțelege : de la prima cataractă a Nilului, adică de la cataracta cea mai sudică.
- 93 Elefantina – vezi nota 45 la această carte. Pe insula Elefantina s-au aflat în antichitate temple vestite, ale căror ruine se mai văd și astăzi. Aici era și limita sudică a Imperiului Roman (vezi Tacitus, *Annales*, cartea a II-a, cap. LXI).
- 94 Gurile Nilului (naturale și artificiale) sînt în total 7, de la răsărit spre apus : Pelusiacă sau Bubastică, Thanitică sau Saitică, Mendesiană, Bucolică, Sebennitică, Bolbitină și Canobică sau Naucratică.
- 95 Oracolul lui Ammon – vezi cap. XLII și LIV și urm., precum și nota 145 la această carte.
- 96 Orașul Maréa era situat în afara Deltei, la apus de gura Canobică, aproape de lacul Mareotis. Fiind un însemnat punct strategic, așa se explică menținerea unei armate considerabile în acest oraș și sub dinastiile egiptene și pe vremea dominației persane (vezi la această carte cap. XXX). Orașul Maréa mai era vestit și prin vinurile sale alese.
- 97 Orașul Apis era situat tot aproape de lacul Mareotis, nu departe de Naucratis.
- 98 Vacile, la egipteni, erau socotite animale sacre și nu puteau fi tăiate pentru mîncare.

- 99 Mai jos de Elefantina, înseamnă mai la nord de acest oraș. Elefantina era considerat granița dinspre sud a Egiptului, de unde începea apoi Etiopia.
- 100 Aci face aluzie la părerea lui Thales din Milet (cf. Diodor, *op. cit.*, cartea I, cap. XXXVIII).
- 101 Vinturile etesiene bat dinspre nord-vest în timpul verii. Prin urmare, direcția lor este contrară cursului Nilului.
- 102 A doua soluție pare a fi a lui Euthymenes din Massilia, perieget care a trăit la sfârșitul secolului al VI-lea î.e.n.
- 103 A treia explicație aparține lui Anaxagoras (cf. Diodor, *loc. cit.*), exprimată și de *Esbil*, fr. 300, Wecklein, *Partis I auctarium, Fragmenta*, Berlin, 1893.
- 104 „Mai neintemeiată“ pentru că, după Herodot, nu poate exista zăpadă în sudul Egiptului. De fapt, această explicație era cea mai apropiată de adevăr.
- 105 O afirmație greșită; nu există o asemenea obligativitate.
- 106 Aci Herodot se referă iarăși la Hecataios.
- 107 Drumul „vechi“ al soarelui este, după Herodot, de la răsărit la apus, prin mijlocul cerului, drum ce pare descris de soare la solstițiul de vară.
- 108 „Libya de sus“ înseamnă aici „mai de sud“.
- 109 Soarele.
- 110 Vânturi reci care ar împiedica evaporarea apelor.
- 111 În Libya, spre deosebire de alte regiuni, e vară veșnică.
- 112 Probabil în părțile cele mai de sud ale continentului african, și nu în văzduh.
- 113 E vorba de vânturile de sud și de sud-vest – în realitate, aceste vânturi sînt aducătoare de ploi numai pentru țărmurile nordice ale Mediteranei, deci pentru sudul Europei, nu și pentru cele sudice ale Mediteranei, deci pentru Egipt. Herodot le cunoștea doar efectul de la el din Grecia.
- 114 După Thales, focul nu este altceva decît o altă formă a apei; conform acestei teorii, soarele și alte corpuri cerești se nutresc cu vaporii. Acesta ar fi motivul, după Herodot, al păstrării unei părți din apă în jurul soarelui.
- 115 Adică iarna.
- 116 Explicația este cu totul nesatisfăcătoare. Herodot ar fi trebuit să-și dea seama că teza lui era valabilă și pentru alte fluvii.
- 117 Herodot consideră apele Nilului mult mai calde decît aerul din jur, pentru că provin din regiunile sudice. Acesta ar fi, prin urmare, motivul că dinspre Nil nu adie vîntul (vezi și cap. XIX).
- 118 Cuvîntul „Nil“ este semitic și înseamnă „fluviu“. Numele egiptean al fluviului era *Hapi*. Vezi și G. H. Wainwright, *Herodotos, II 28 and the sources of the Nile*, în „Journal of Hellenic Studies“, LXXIII, 1953, pp. 104–107.
- 119 Athena este identificată aci cu zeița egipteană Neith.
- 120 Locul de unde izvorăște Nilul a fost necunoscut pînă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Grămăticul din Sais exprimă o opinie străveche; pe timpul cînd egiptenii nu cunoșteau locurile mai sus de cataracte Nilului, se credea că la cataracte se află izvoarele subterane ale

- fluviului și că o parte a debitului de apă apucă spre nord (Egipt), iar alta spre sud (Etiopia).
- 121 Syene, oraș situat pe malul drept al Nilului (actualul Assuan). A fost oraș de graniță spre Etiopia ; aici se afla o garnizoană militară egipteană.
- 122 Tebaida, după Herodot, înseamnă uneori noma Tebei Egiptului (vezi mai jos cap. XLII), alteori întreg Egiptul de Sus (sud), ca în acest capitol și ca în cap. XV).
- 123 Elefantina – vezi nota 45 la această carte.
- 124 *Crofi*, probabil *Ker-bapi* sau *Ker-fi* care înseamnă „vîltoarea Nilului”.
- 125 *Mofi* este *Mu-bapi* sau *Mu-fi* care înseamnă „apa Nilului”.
- 126 Herodot se referă aci la ceea ce i-a povestit grămaticul din Sais privitor la experiențele lui Psammetihos.
- 127 Adică un bou condus de doi oameni, care-l țin de funie, unul din dreapta, altul din stînga.
- 128 Tahompso se presupune că este insula Djerar, cam la 120 km spre sud de Syene.
- 129 Probabil e vorba de o simplă lățire a Nilului, unde apele curg liniștite.
- 130 Contrar obiceiului său, Herodot nu indică durata traversării lacului.
- 131 Meroe, veche capitală etiopiană, situată între a 5-a și a 6-a cataractă a Nilului. În secolul al VI-lea (sau în secolul al IV-lea ?) î.e.n., capitala a fost mutată de la Napata la Meroe, cetate situată într-o regiune fertilă, vestită și prin producția de fier. După indicațiile lui Herodot și săpăturile arheologice, Meroe a fost fondată în anul 538 î.e.n. Aceasta este data la care se oprește G. A. Wainwright, *The date of the rise of Meroë*, în „Journal of Egyptian Archaeology”, Londra, XXXVIII, 1952.
- 132 Adică pe Ammon și Osiris.
- 133 Celebrul oracol al lui Ammon de la Napata, unde zeul era reprezentat cu cap de berbec. Vezi mai jos și nota 145.
- 134 O inscripție publicată de G. Maspero în „Annuaire de la Société pour l'encouragement des Etudes grecques”, 1877, pp. 124–125, confirmă textul lui Herodot.
- 135 Automolii – „dezertorii”, erau urmașii războinicilor egipteni care au trecut la etiopieni în timpul domniei lui Psammetihos.
- 136 Adică Meroe-Napata.
- 137 În egipteană, *smh*, vocalizat în (*a*) – *sm* (*a*) *b* –, cu *k* (*b*) aspirat, înseamnă într-adevăr „stînga”. Explicația etimologică dată de Herodot nu este însă sigură.
- 138 Explicația pare adevărată ; sub faraonul Apries s-a întîmplat ceva similar. Numărul transfugilor este, în orice caz, exagerat.
- 139 În locul numit azi Tell-Defenneh.
- 140 Elefantina se afla, după cum s-a arătat, la frontiera sudică a Egiptului, spre Etiopia.
- 141 Daphne (sau Daphnele Pelusiace), oraș în nordul Egiptului, aproape de Delta Nilului.
- 142 Ei s-au stabilit în ținutul roditor numit Sennaar, nu prea departe de Chartum.
- 143 Adică 112 zile, atît cît durează străbaterca Nilului cu corabia.

- 144 Cyrenienii – locuitorii oraşului Cyrene, colonie grecească pe coasta Africii, fondată în secolul al VIII-lea î.e.n. de colonişti din insula Thera. Despre colonizarea Cyreniei, vezi cartea a IV-a, cap. CLVIII-CLIX.
- 145 Oracolul lui Ammon de la Napata a fost vestit până pe vremea scriitorului latin Juvenalis (secolul I e.n.) ; el era situat în oaza care astăzi se cheamă Sivah ; ruinele templului se văd până în zilele noastre. Ammon era – se pare – socotit o divinitate pastorală. Cu privire la reprezentarea lui cu coarne de berbec, vezi, în această carte, cap. XLII. Acesta pomenit aici a fost oracolul cercetat şi de Alexandru cel Mare. Despre legenda întemeierii lui, vezi, tot în această carte, cap. LIV şi urm.
- 146 Etearhos – probabil elenizarea numelui libyan Jaharca.
- 147 Ammonieni, populaţie antică din Libia.
- 148 E vorba de Syrta Mare, azi golful Sidra, la Marea Mediterană, pe coasta Libiei ; Herodot nu cunoştea Syrta Mică, azi golful Gabes, pe aceeaşi coastă.
- 149 Capul Soloeis este un promontoriu al Libiei pomenit de Herodot şi în cartea a IV-a, cap. XLIII ; după unii, el ar fi capul Spartel de azi, nu departe de Tanger, după alţii – mai puţin sigur – ar corespunde actualului Cantin, care se află dincolo de Gibraltar, tot pe coasta africană.
- 150 Probabil spre sud-vest.
- 151 Deşi Herodot presupune că acest râu este Nilul, s-ar putea să fie vorba, după toate probabilităţile, de fluviul Niger, ţinând seamă de direcţia şi distanţa drumului parcurs.
- 152 Cei vechi credeau că crocodilii trăiesc numai în Nil. Aici, unii învăţaţi socot că este vorba de fluviul Niger, în care trăiesc de asemenea crocodili.
- 153 Expresie luată după Solon.
- 154 Afirmatie gratuită : Herodot nu are puncte de reper pentru a dovedi că Istrul şi Nilul pornesc de la aceeaşi distanţă. Despre Istru, vezi cartea a IV-a, cap. XLVIII-L. Singura apropiere reală ce se poate face între Nil şi Istru este faptul că ambele fluvii taie în două continentul pe care-l străbat. Şi unul şi altul izvorăsc însă din mijlocul continentului respectiv. Părerea lui Herodot, împărtăşită, de altfel, şi de Aristoteles, că Istrul izvorăşte din marginile apusene ale Europei (vezi mai jos, cap. XXXIII), era curentă în antichitate.
- 155 „Oraşul Pyrene“ constituie o confuzie, în informaţiile lui Herodot, cu munţii Pirinei, socotiţi de el greşit ca aflându-se la izvoarele Dunării. Cf. Aristotel, *Μετεωρολογικά* I, 13, despre *muntele Pyrene*.
- 156 „Coloanele lui Heracles“ sau strimtoarea Gibraltar, cu cei doi munţi (coloane) Calpe şi Abyla.
- 157 Kynesienii (în cartea a IV-a cap. XLIX, Herodot îi numeşte kyneti), populaţie situată probabil în sud-vestul Peninsulei Iberice.
- 158 Istria, veche colonie milesiană din Dobrogea, la 60 km spre sud de braţul Sf. Gheorghe al Dunării. Istria (sau, după denumirea latină, Histria) se poate socoti că se află la gurile Dunării, pentru că laguna Sinoe pe care e aşezată continuă caracterele geografice ale Deltei, iar teritoriul său se întindea până în Deltă (Peuce), după cum atestă *horrothesia* lui Labe-rius Maximus. Vezi cap. LXXVII şi nota 312 la cartea a IV-a.

- 159 Vezi cartea I, cap. LXXII și nota 199 la cartea I ; aprecierea de aici este de asemenea greșită.
- 160 Vezi Sofocles, *Oedip la Colona*, v. 337 și urm ; nu este exclus ca Sofocles să fi luat aceste observații de la Herodot.
- 161 Probabil că în cartea I, cap. CLXXXII și cartea a II-a, cap. LIV și LVI, unde Herodot vorbește de femei în slujba unui templu egiptean, este vorba de sclave (hierodule) în serviciul zeului, și nu de preotese.
- 162 Vezi și cartea I, cap. LXXXII – tăierea părului la locuitorii din Tyr.
- 163 Vezi cartea a II-a, cap. LXV și LXVI și cartea a III-a, cap. XII.
- 164 În gr. ὄλυρα „olyra“ este *Triticum dicoccum*, așa zisa „floare faraoanică“ sau durahul, *Sorghum vulgare*.
- 165 Vezi mai jos, cap. XXXVII și CIV.
- 166 În textul grec un joc de cuvinte : egiptenii spun că grecii, care duc mina, cînd scriu, de la stînga la dreapta (ἀπὸ τῶν ἀριστερῶν ἐπὶ τὰ δεξιὰ) scriu spre stînga (ἐπαρίστερα) iar ei, care scriu de la dreapta spre stînga (ἀπὸ τῶν δεξιῶν ἐπὶ τὰ ἀριστερά) scriu spre dreapta (ἐπιδέξια). Este un fel de a răspunde la întrebarea cine este „stîngaci“, cel care *pornește* de la la stînga sau cel care se *îndreaptă* spre stînga.
- 167 Scrierea *hieroglifică* și scrierea *demotică*, prima fiind folosită în special de preoți, a doua, după cum indică numele, avînd caracter popular.
- 168 Observațiile următoare se referă la curățenia egiptenilor, într-adevăr excepțională pentru acele vremuri.
- 169 În hieroglife, diagrama care reprezenta noțiunea de preot era un om care se spală.
- 170 Bobul, în Egiptul antic, după cum arată Herodot, era socotit o plantă impură ; cu toate acestea, s-a găsit bob în mormintele antice egiptene.
- 171 Preoții unei divinități erau organizați în trepte ierarhice.
- 172 Epaphos este numele grec al zeului *Apis*, după cite susține Herodot în cartea a II-a, cap. CLIII. Cultul lui *Apis* a avut o mare răspîndire sub dinastia a XXVI-a egipteană. La greci, Epaphos era socotit fiul lui Zeus și al lui Io.
- 173 „Animalul întinat“ – Plutarh, în Περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος (Despre Isis și Osiris), cap. XXXI, spune că boii care urmau să fie sacrificați lui *Apis* erau roșii și fără nici o pată neagră sau albă.
- 174 S-ar părea că pasajul promis de Herodot pentru prezentarea mai detaliată a animalului de jertfă în cinstea lui *Apis* este cel din cartea a III-a, cap. XXVIII. Unii comentatori însă consideră promisiunea neîmplinită, pentru că în locul citat este vorba numai despre boul care încarnează pe *Apis*, și nu de animalul jertfit acestui zeu.
- 175 Obiceiul acesta pare a fi străin și împrumutat relativ tîrziu de egipteni.
- 176 Herodot se înșală : egiptenii se fereau să mănînce numai din capul asupra căruia s-au făcut imprecății.
- 177 Despre sărbătoarea în cinstea lui Isis, așa cum era celebrată la Busiris, vezi mai jos, cap. LXI.
- 178 Arderea animalelor de jertfă era inițial străină Egiptului ; se pare că egiptenii au împrumutat obiceiul de la alte neamuri. Vezi A. E r m a n, *Die Religion der Aegypter*, Berlin-Leipzig, 1934, p. 337.
- 179 Loviturile date cu pumnii în piept erau semne de marc jale la egipteni.

- 180 Interzicerea sacrificării vacilor în Egipt este atestată, printre alții, și de Porphyrios și Sf. Ieronymus. Ultimul este de părere că vaca nu se sacrifică în Egipt din pricina rarității vitelor. Deci, sub interzicerea religioasă se ascundea, ca în atâtea alte cazuri, un scop practic.
- 181 Vaca divinizată de egipteni era Hathor, care era sincretizată cînd cu zeița Nut (cerul), cînd cu Isis, fiica acesteia. Coarnele de vacă apar ca atribut al zeiței Isis numai în cazul contaminării ei cu Hathor, dar la origine nu-i sînt proprii. Divinitatea cu coarne personifică productivitatea naturii. Acestei divinități îi corespundea la greci figura Demetrei, zeița fertilității. Isis, ca soră a lui Osiris-Dionysos și mamă a lui Horos, ocupa un loc important în panteonul egiptean. Vezi, în această carte, cap. LIX.
- 182 Pentru că grecii consumă carne de vacă.
- 183 Insula Prosopitis se află între gura Canobică și cea Sebennitică a Nilului.
- 184 Afrodita este identificată la egipteni cu Hathor, în cazul sincretismului divinităților syriene cu cele egiptene.
- 185 Decît la sacrificii făcute zeilor.
- 186 Zeus Tebanul este Ammon-Râ, marea divinitate care avea și un oracol în Teba Egiptului. Uneori zeul era înfățișat cu o figură de berbec.
- 187 Mendes este numele divinității egiptene Mandu sau Munt, reprezentată cu cap de erete. Herodot identifică această divinitate cu zeul Pan.
- 188 Noma (districtul) Mendesia se afla în nord-estul Deltei.
- 189 Heracles, ca zeitate egipteană, trebuie socotit fie zeul Șu, fiul lui Râ și al lui Hathor, fie Khonșu, fiul lui Ammon și al lui Nut.
- 190 După Manethon (la Plutarh, Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος, 9) Ammon sau Amun înseamnă „cel ascuns“.
- 191 Vezi, tot în cartea a II-a, cap. CXLV, despre cei doisprezece zei.
- 192 Alcaios, tatăl lui Amphitryo, și Electryon, tatăl Alcmeniei, erau fiii lui Perseus, care se credea că descinde din Aigyptos, prin Lynceus, și din Danaos, fratele lui Aigyptos, prin Hipermnestra, iar aceștia sînt socotiți originari din Egipt, după legendă.
- 193 Dioscurii, Castor și Pollux, erau fiii lui Zeus și ai Ledei. Dioscurii erau divinități importante în religia elenă și se bucurau de o adorație specială din partea navigatorilor. În cetățile elene de pe țărmul Pontului Euxin, Dioscurii apar ca divinități principale, probabil prin influența divinităților similare traco-dace (zei călăreți, cu semnificație solară ca la indieni și iranieni). Cf. Pîrvan, în „Dacia“, I, 1924, pp. 278-279.
- 194 Pentru domnia lui Amasis, vezi mai jos nota 583.
- 195 Tyrul, capitala Feniciei, situată pe litoralul Siriei.
- 196 Cunoscut sub numele de Melkart, în Fenicia.
- 197 Desigur, imitație de smarald, eventual un fel de cristal verde, sau o rocă verde.
- 198 „Thasianul“, după numele orașului Thasos, din insula cu același nume, situată în Marea Egee.
- 199 Europa, după legendă, fiica lui Agenor, sora lui Cadmos, era iubită de Zeus, care, preschimbîndu-se în bou, a răpit-o, ducînd-o în spîinare.
- 200 Heracles, fiul lui Amphitryo, era, conform mitologiei elene, contemporan cu fiii lui Oedip, descendenți din Cadmos, fratele lui Thasos și al Europei (vezi cartea a V-a, cap. LIX).

- 201 Sicyonienii, de pildă (vezi P a u s a n i a s, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. X, 1).
- 202 Este vorba de legenda lui Heracles și Busiris pe care a povestit-o Pherecydes din Leros și probabil Panyasis, ruda lui Herodot, autorul unei *Heracleide*.
- 203 Mendesienii, locuitorii nomei Mendes, în Egipt.
- 204 Pan, în noma mendesiacă, corespundea lui Osiris. Pan este și numele grecesc al zeului Min din Hemmis.
- 205 Despre cei opt zei, vezi, tot în această carte, cap. CXLV.
- 206 Numele „Mendes” provine din *Bé-nb-dd* – „berbec”, nu țap, cum susține Herodot. De la zeitatea Mendes (cu cap de berbec, nu de țap) și-a luat numele și noma. Confuzia provine din faptul că Herodot identifică pe Mendes cu Pan și nu cu Ammon. Vezi, tot în această carte, cap. XLII și nota 145, precum și nota 187.
- 207 Această întâmplare este pomenită și de Pindar, într-un fragment citat de S t r a b o, în cartea a XVII-a a *Geografiei* sale.
- 208 Porcul era considerat animal necurat și la evrei, mahomedani și alte popoare orientale; motivul invocat era hrana acestui animal, nu totdeauna curată; adevărul este că în ținuturi calde, carnea de porc, prea grasă, poate fi dăunătoare sănătății.
- 209 Dionysos = Osiris. Osiris, ca și Dionysos, a murit și a înviat, a fost închis într-o ladă și aruncat în apă. Prin Selene = Luna, Herodot numește fie pe zeița Mehempet, fie pe Isis.
- 210 Plutarh, *Despre Isis și Osiris*, 18, arată motivul acestei datini: capul lui Osiris, închis într-o ladă, a fost găsit de Typhon, când urmărea un porc, și aceasta s-a întâmplat pe timp de lună plină.
- 211 Ajunul: în gr. $\tau\eta\delta\omicron\rho\pi\acute{\iota}\eta$ Cuvîntul $\delta\omicron\rho\pi\acute{\iota}\alpha(-\eta)$ de la $\tau\omicron\delta\omicron\rho\pi\omicron\nu$ „odihna de seară”, desemna prima zi de sărbătoare la ionieni, cînd toți membrii unei ginți se întruneau să cinze împreună. Cuvîntul mai desemnează și „ajunul unei sărbători”, pentru că la egipteni, ca și la evrei și alte popoare, ziua începea o dată cu asfințitul soarelui, deci sărbătoarea începea totdeauna din seara ajunului.
- 212 Iată și alte fapte comune în cultul lui Dionysos la greci, și în cel al lui Osiris la egipteni: icdera este planta sacră a celor doi zei; thyrsosul (un toiag) apare, de asemenea, în ambele culte, cu deosebirea că cel egiptean avea în vîrf o floare de lotus, iar cel elen, un con de brad.
- 213 Phallusurile erau embleme ale fecundității purtate la sărbătoarea lui Dionysos.
- 214 Povestită de Plutarh în lucrarea citată. Caracter phallic avea și cultul zeului Hem sau Pan; Herodot contaminează în acest capitol elemente ale cultului lui Osiris cu cel al lui Hem.
- 215 Melampus, fiul lui Amytheon, este un personaj legendar, vestit vrăjitor din Argos. Legenda povestește cum servitorii lui au ucis odată doi șerpi, dar Melampus i-a îngropat cu cînstă, și le-a crescut puii. Odată, pe cînd dormea, acești pui l-au lins pe ochi și pe urechi; de atunci lui Melampus i-a rămas darul de-a ghici viitorul. Se credea că Melampus a împămîntenit în Grecia unele culte asiatice. Vezi Herodot, cartea a VII-a, cap. CCXXI și a IX-a, cap. XXXIV.

- 216 Herodot credea că Dionysos nu era pentru greci un zeu indigen, deoarece cultul lui n-ar fi fost introdus atît de tirziu. Cultul dionysiac, demonstrează Herodot, prin orgiile sale, nici nu este în armonie cu obiceiurile grecilor.
- 217 Orficii, de pildă, printre care neuitat a rămas numele lui Onomacritos. Vezi Studiul introductiv, p. XXXV.
- 218 Procesiuni în cinstea lui Dionysos, la care se purta phallusul și roade ale pămîntului. Vezi Aristofan, *Abarnanienii*, v. 241 și urm.
- 219 Tradiția greacă susținea că Melampus a trăit cu cinci generații după Cadmos din Tyr. Cadmos cu ai săi a venit în Grecia din Fenicia, ținut vecin Egiptului. În Fenicia, cultul zeului Dionysos era, desigur, cunoscut. Vezi nota 133 la cartea I.
- 220 Numele *Beoția* n-a apărut decît după războiul troian, vezi Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XII.
- 221 Herodot înțelege, aici și în alte locuri, prin ὄνομα „desemnarea“, „corespondența în trăsături“ și nu sensul strict al acestui cuvînt (adică „nume“, „cuvînt“).
- 222 La cap. XLIII, din această carte.
- 223 Mai tirziu, Herei și Hestiei le-au fost asimilate zeițele egiptene Satis și Anubis.
- 224 Themis, fiica lui Uranos și Gaia, zeița justiției, care prezidau ordinea în toate lucrurile – după cum spunea mitologia elenilor.
- 225 Haritele sau Grațiile erau fiicele lui Zeus și ale Eurynomei: Aglaia, Euphrosyne și Thalia.
- 226 Nereidele sînt nimfele mării, fiicele lui Nereus.
- 227 Eroii, la greci, erau socotiți ființele născute dintr-un zeu și un pămîntean, după moartea lor fiind considerați semizei.
- 228 Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XCVI, afirmă același lucru, anume că Orfeu a introdus din Egipt în Grecia majoritatea ceremoniilor legate de mistere și cunoștințele despre infern: pedeapsa celor răi în Tartar, răsplata celor buni în Cîmpiile Elysee, legenda apelor Infernului. După Diodor, toate acestea sînt de proveniență egipteană.
- 229 Vezi și Cicero, *De natura deorum*, III, 22.
- 230 Referitor la originea atenienilor vezi cartea I, cap. LVII și nota 127.
- 231 După Strabo, *op. cit.*, cartea a IX-a, cap. II, pelasgii coborau din Beoția. Teoria lui Herodot cu privire la atenieni expusă aici nu se potrivește cu cea din cartea I, cap. LVII. Inconsecvența nu se poate explica decît dacă se admite că Herodot avea în vedere un val pelasgic invadator, străin Atticeii.
- 232 Cabirii, străvechi divinitați pelasgice, erau considerați fii ai lui Hephaistos și erau cinstiți în special în insulele Samothrake, Lemnos și Imbros. Misterele Cabirilor aveau inițial la bază cultul focului; ulterior ei au fost asimilați cu Dioscurii; uneori aceste mistere au căpătat un caracter afrodisiac. Cf. B. Hembert, *Die Kabiren*, Uppsala, 1956. Vezi și nota 110 la cartea a III-a.
- 233 În textul grec πρότερον – mai înainte, se referă la epocă anterioară lui

- Herodot, nu la epoca dinaintea stabilirii lor în Attica ; după Strabo, *op. cit.*, cartea a X-a, cap. II, 17, pelasgii au ajuns la Samothrake și Lemnos venind din Attica.
- 234 Samothrake, insulă aproape de vărsarea fluviului Hebrus (Marița) în Marea Egee.
- 235 Hermes, fiul lui Zeus și al Maiei, era socotit mesagerul zeilor, zeul comerțului, al întrecerilor gimnice ; el conducea și sufletele morților în Infern.
- 236 Dodona, oraș în Epir, vestit în antichitate prin oracolul său.
- 237 Etimologie cu totul fantezistă, prin apropierea rădăcinii θε - „a așeza“, de cuvântul θεός - „zeu“.
- 238 După cum arată Herodot, reiese că poeții Homer și Hesiod au fost contemporani.
- 239 Herodot greșește atribuind numai celor doi poeți fixarea theogoniei, a originii zeilor, în Grecia.
- 240 Herodot se referă probabil la Orfeu, Musaios, Linos, Olympos etc. nume legendare ale poeziei vechi grecești.
- 241 Oracolul Dodonei și oracolul lui Ammon.
- 242 O asimilare voit făcută. Nu e vorba de preoții cu care Herodot a stat de vorbă, ci de predecesorii lor.
- 243 Socotit copac sacru la Dodona. Cei care consultau oracolul atirau niște tăblițe de plumb, pe care erau scrise întrebări, de crengile stejarului din apropierea templului și peste câteva zile veneau și citeau răspunsul pe verso.
- 244 Thesproții - populație care a locuit pe coasta Epirului, în fața insulei Corfu.
- 245 După o explicație a lui Hesychios (lexicograf grec din Alexandria, secolul al V-lea e.n., care a scris un „Glossar“) cuvântul πελειάς, în dialect epirot și thessalic, înseamnă și „femeie bătrână“. Nu era greu să se facă confuzie cu omonimul său πελειάς - „porumbel“. Vezi și D. M. Pippidi, *Sur un procédé critique d'Herodot, in „Revista clasică“* XI-XII (1939-1940).
- 246 Bubastis sau Pi-Bastit, azi Tell-Basta, aproape de Zagazig, era situat în partea de răsărit a Deltei Nilului.
- 247 Artemis corespunde în egipteană zeiței Bastit, imaginată cu cap de pisică.
- 248 Busiris, adică Pi-Osiri, probabil actualul Abusir, pe malul stîng al gurilor Schennitice a Nilului.
- 249 Sais corespunde actualului Sà-cl-Hagar, unde era adorată zeița Neith (Athena), reprezentată uneori cu lancea și bufnița alături (orașul era situat aproape de gura Canobică a Nilului).
- 250 Heliopolis, sau Pi-Râ (orașul lui Râ), era situat puțin mai la nord de locul unde se află azi Cairo, în locurile numite Tell-Hasan.
- 251 Buto sau Pi-Uto (orașul zeiței Uto), probabil actualul Ebtu, era situat între Sais și lacul Burlos.
- 252 Latona (Leto) era probabil zeița egipteană Maut, zeița maternității, una din cei opt zei primari (vezi cartea a II-a, cap. CLV).

- 253 Despre Papremis se ştiu puţine lucruri ; s-ar putea ca el să nu fi fost chiar un oraş, căci ruinele lui nu s-au găsit. Papremis era poate o tabără militară, situată în apusul Deltei.
- 254 Arcs corespunde zeului egiptean Mandu ; după alţi comentatori, zeului Seth, sau zeului Şu-Onuris, fiul lui Râ.
- 255 Procesiunile acestea licenţioase s-ar potrivi mai degrabă cultului zeiţei Afrodita, decît celui al Artemidei, la a cărei sărbătoare aveau loc.
- 256 Vezi cap. XL din această carte.
- 257 În cinstea doliului Isidei, care plîngea dispariţia lui Osiris, urmărit de duşmanul său Typhon.
- 258 Vezi, tot în această carte, cap. CLII, unde Herodot povesteşte cum Psammetihos s-a servit de ionieni şi carieni pentru a-şi relua domnia, dîndu-le apoi acestora pămînt de locuit, ca răsplată pentru serviciile aduse.
- 259 Iluminaţia se făcea pentru ca zeiţa Neith, asimilată de astă dată cu Isis, să-l poată găsi pe Osiris, sau pentru a îndepărta spiritele rele. Deci este o legendă sacră a căutării lui Osiris.
- 260 În acest pasaj, verbul *συμμίγνυμι* nu are poate sensul de „a avea relaţii sexuale“, ci „a se întreţine“, „a sta de vorbă“. La egipteni nu aveau loc acte sexuale în temple. Vezi nota 463 la cartea I.
- 261 Vezi şi *Levitic*, XV, v. 18, cu privire la acest obicei respectat prin lege şi la evrei.
- 262 Libya avea o faună bogată, vezi cartea a IV-a, cap. CXCI.
- 263 Totuşi, nu toate animalele erau considerate sacre ; unele erau socotite sacre într-o regiune, altele, în altă regiune.
- 264 Este vorba în primul rînd de copii bolnavi ; ceea ce descrie aici Herodot este un ritual religios de însănătoşire.
- 265 La cap. XXXVI al acestei cărţi, dimpotrivă, se spune că, în semn de doliu, egiptenii îşi lăsau părul lung, şi în mod obişnuit îşi purtau părul ras.
- 266 Ichneumonul (*Viverra ichneumon*), numit azi în Egipt *Nimo Faraón* – „pisica faraonului“, seamănă cu o şopîrlă mare ; şi azi se mai pot vedea ichneumoni pe malul stîng al Nilului, între Gizeh şi Faium.
- 267 Hermopolis, sau Şmunu (oraşul zeului Thoth), se afla unde este azi Aşmuneîn ; ruinele Hermopolisului se află pe malul stîng al Nilului, în regiunea Tebei.
- 268 Lupii în Egipt erau rari fiindcă nu le pria clima caldă ; atîţia cîţi existau se pare că veneau din Syria.
- 269 De fapt, crocodilul are limbă, dar ea este foarte puţin mobilă şi stă lipită de maxilarul inferior ; de asemenea, crocodilul îşi mişcă falca de jos, ca toate animalele.
- 270 Herodot greşeşte : în Nil nu există lipitori.
- 271 Pluvianul (trohilul), *Hyas aegyptiacus*, este o pasăre mică, neagră la cap.
- 272 Crocodilul era socotit în Egiptul antic animalul sfînt al zeului Sobk sau Sebak.

- 273 În labirintul Egiptului (descriș de Herodot în cartea a II-a, cap. CXLVIII) s-au găsit într-adevăr morminte de crocodili. Vezi mai jos, pentru labirint, nota 509.
- 274 Crocodilul în egipteană se numea *msb*, vocalizat, *emsab*; e posibil să fie o legătură reală între acest cuvânt și *bampsai* – șopîrle, reproduș de Herodot.
- 275 Portughezii au numit la fel crocodilii găsiți de ei în America: *al legato* – „șopîrlă“, de unde denumirea de „aligator“.
- 276 Hipopotamul era sfînt pentru că era socotit încarnarea lui Seth, dușmanul lui Osiris.
- 277 Herodot greșește: în Nil nu se găsesc vidre.
- 278 *Lyprinus lepidotus*, despre care Plutarh, *Moralia*, 358, spune că nu se minca, deoarece era închinat lui Osiris.
- 279 Țiparul este un pește din familia murenidelor.
- 280 Gisca egipteană, „călifarul“ sau „cravanul“, întruchipa pe zeul Sch, tatăl lui Osiris.
- 281 Pasărea Phoenix, în egipteană *bymw* care se vocalizează *boyni(w)* sau *bennu*.
- 282 La Heliopolis exista un cult al păsării Phoenix.
- 283 Descrierea păsării Phoenix făcută de Herodot nu corespunde nici unei picturi sau sculpturi egiptene a acestei păsări. Este posibil ca Herodot să fi luat acest pasaj de la Hecataios din Milet. Pasărea, în plastica egipteană, e reprezentată curent ca avînd pene cenușii, nu frumos colorate cum susține Herodot.
- 284 Șarpele descriș de Herodot este *Cerastes aegyptiacus* sau vipera cu corn; e un șarpe extrem de veninos, contrar celor susținute de Herodot.
- 285 E vorba de orașul Buto, situat aproape de lacul Timsah, și nu de cel descriș în capitolele LIX, LXV, CLV din această carte.
- 286 Șarpele cu aripi pare a fi un animal fantastic care n-a existat în realitate, deși Herodot vorbește despre el de parcă l-ar fi văzut; unii învățați presupun că e vorba de lăcuste uriașe sau de lilieci.
- 287 Vezi cartea a III-a, cap. CVII; șerpilor aceștia se spunea că păzeau în Arabia arborii de tămîie.
- 288 Adevărul este că în Egipt era onorat ibisul alb, nu cel negru.
- 289 Ibisul negru (*Plegadis falcinellus*) este de fapt o altă pasăre decît cel alb, brun închis la culoare, cu reflexe verzi și roșietice.
- 290 Ibisul pleșuv este *Ibis religiosa*, în egipteană *bibi*, consacrat zeului Thoth.
- 291 Prin *hidră*, Herodot înțelege șarpele de apă. De aici, *hidra de Lerna*.
- 292 Spre deosebire de cei care locuiesc în ținuturile mlăștinoase (vezi cap. XCII din această carte).
- 293 Purgația se făcea cu o plantă, *συρμαίν*, neidentificată. Vezi nota 442 la această carte.
- 294 Vezi și cartea a IV-a, cap. CLXXXVII.
- 295 Vezi la cap. XXXVI al acestei cărți *olyra* – „durah“ și nota 164.
- 296 *Kyllestis* se chema în egipteană *Klšt*, *kršt*.

- 297 Contradicție cu cele afirmate tot în această carte în cap. XXXVII (sfirșit) și LX (sfirșit).
- 298 Aceste figurine imitau mumiile.
- 299 „Linos“ are denumiri variate de la popor la popor ca : Adonis, Tam-mus, Atys, Bormos, Hylas.
- 300 Maneros este un nume necunoscut în documentele egiptene.
- 301 După Herodot, în Egipt se cînta un singur cîntec, probabil în genul bocetelor. S-ar putea însă ca lui Herodot, fiind străin, să i se fi părut toate cîntecele egiptene la fel.
- 302 Calasyris, probabil în egipteană *șal-ba-șar*.
- 303 Cultul zeului Dionysos (Zagreus) se contopise cu doctrina orfică. Nu se știe precis din ce constau practicile orfice și cele bacchice. Se știe doar că ele erau de două feluri, publice și private : cele publice constau din anumite ceremonii și procesiuni, cele private din orgii precedate de post și abstenență. Vezi și nota 228 la această carte și Studiul introductiv, p. XXXIII și urm.
- 304 Vezi, tot în cartea a II-a, cap. XLIX – cu privire la cultul lui Dionysos adus în Grecia de Melampus.
- 305 Practica pithagoreică consta din pregătirea pentru orgiile orfice printr-un fel de post ; în afară de aceasta, pithagoreicii erau vegetarieni. Vezi și nota 228 la această carte și Studiul introductiv, p. XXXIV și urm.
- 306 Vechii poeți greci orfici, ale căror nume sînt legendare, ca Orpheus, Melampus, precum și un poet bine cunoscut ca Hesiod, în *Ἔργα καὶ ἡμέραι* (Munci și zile). Vezi și Studiul introductiv, p. XXXV și urm.
- 307 Adică la egipteni nu existau interpreți ai oracolelor ca în Grecia, ci ei credeau că oamenii puteau afla voința zeilor direct, prin vise sau semne.
- 308 Medicii, în Egipt, făceau parte din casta preoților ; Plinius, *Historia naturalis*, cartea a VII-a, cap. LVI, spune că egiptenii se considerau inventatorii medicinei.
- 309 Este vorba de Osiris, îmbălsămat după legendă de Anubis, care a fost considerat inventatorul îmbălsămării. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XCI, dă și alte amănunte în legătură cu îmbălsămarea : după ce meșterul făcea incizia după anumite prescripții, fugca de lângă cadavru, urmărit de blestemele celorlalți lucrători și lovit cu pietre (originea acestei practici este necunoscută). Apoi se scoteau măruntaiele, se spălau, iar pîntecele, umplut cu balsamuri pentru conservare și mirodenii, era cusut la loc ; corpul se ținea în anumite substanțe lichide un număr determinat de zile. Toate măruntaiele erau puse într-un fel de urne, care se puneau în mormînt alături de mumie.
- 310 În gr. λίτρον – „natron“, carbonat de sodiu (sodă).
- 311 În gr. βύσσος – probabil un fel de în foarte fin.
- 312 În gr. κόμμι – „gumă“, în egipteană *gomi* ; vezi cap. XCVI, cartea a II-a.
- 313 Probabil este vorba de *Juniperus oxycedrus* și nu de *cedru*.

- 314 Neapolis, la Herodot Νέα πόλις – „orașul nou“, este probabil același cu Καινή πόλις – „orașul nou“ de pe timpul Ptolemeilor, care azi se cheamă Keneh, pe malul drept al Nilului. Hemmis se află cam la 140 km depărtare pe apă de acest oraș, deci nu este prea aproape.
- 315 Hemmis este Khem-min, azi Achmim.
- 316 Perseus, în realitate zeul Menes, care avea porecla Peh-re-su, ceea ce putea fi apropiat de un grec de cuvîntul Perseus.
- 317 Trecerea divinității peste pămîntul țării și fertilizarea solului drept urmare a acestei treceri era o idee răspîndită la popoarele semitice și indo-europene. Sandala de doi coți a zeului Perseus poate fi apropiată de cea a lui Heracles (vezi cartea a IV-a, cap. LXXXII).
- 318 Danaos, fondatorul Argosului ; a avut 50 de fete, Danaidele, căsătorite cu cei 50 de feciori ai lui Aigyptos, fratele tatălui lor. Legenda Danaidelor a inspirat pe Eshil în una din tragediile lui timpurii, *Rugătoarele*.
- 319 Lynkeus, un argonaut, vestit pentru ochiul său ager, este fiul lui Aigyptos și ginerele lui Danaos.
- 320 În mitologia greacă, Perseus este socotit fiul Danaei, fiica lui Acrisios a lui Abas, iar Abas e fiul Hypermnestrei și al lui Lynkeus. Hypermnestra este fiica lui Danaos ; Lynkeus, soțul ei, fiul lui Aigyptos.
- 321 Gorgona, în mitologia elenă, era un monstru feminin cu șerpi în loc de păr, a cărei privire pietrifica ; pe Gorgona a ucis-o Perseus, care n-a privit-o în ochi, ci s-a uitat doar la chipul ei oglindit pe luciul scutului său.
- 322 Ținutul din apropierea Deltei.
- 323 Cu toate acestea, egiptenii bogați aveau, în afară de soția legitimă, și harehuri.
- 324 *Nymphaea lotus* ; egiptenii îl numeau *seschen* și *serpet*.
- 325 *Nymphaea nelumbo*, originar din India și introdus relativ tîrziu în Egipt.
- 326 Adică nu pe tulpina pe care apar florile, ceea ce este greșit.
- 327 *Cyperus papyrus*, redat în greacă prin βύβλος și πάπυρος ; aceste denumiri sînt, poate, două forme dialectale ale aceluiași cuvînt egiptean.
- 328 Vezi cărțile a II-a, cap. XXXVII, XXXVIII, XCVI ; a V-a, cap. LVIII ; a VII-a cap. XXV, XXXIV, XXXVI ; a VIII-a, cap. XXIX.
- 329 Se pare că Herodot se referă în acest pasaj la canalele trase din Nil.
- 330 Aristotel, Περὶ ζώων μωρίων, III, 5, califică această explicație drept εὐήθης λόγος – „poveste stupidă“.
- 331 De fapt, inundația începea în locurile cele mai joase, chiar dacă erau departe de Nil, apa ajungînd acolo prin canale.
- 332 Peștii, în realitate, veneau o dată cu apa.
- 333 Probabil *Ricinus communis* ; cuvîntul συλλικύπριον poate fi alterarea cuvîntului σέσιλι κύπριον, plantă semnalată de Teophrastos, în *Istoria plantelor*, cartea a IX-a, cap. XV, 5, în Arcadia, dar care n-are nici o legătură cu ricinul.
- 334 Foișoarele și terasele îi fereau de scorpioni, reptile etc., mai puțin însă de țînțari.
- 335 Ἀκάνθη sau *Acacia nilotica*.

- 336 Lotusul din Cyrene sau *Zizyphus spina-Christi*.
- 337 „Ca pe niște cărămizi” – în construcția clădirilor, adică mijlocului unei cărămizi îi corespund capetele alăturate ale cărămizilor din rîndul următor. Scheletul bărcii era format din γόμφοι, adică patru rînduri de pari, rînduri paralele două cite două, care formau un dreptunghi. Pe partea exterioară a parilor se așezau scîndurile ca niște cărămizi, apoi urmau niște cîpriori transversali ca să țină scîndurile. Acești cîpriori se numeau ζυγά – „juguri”. Peste cîpriori se așeza un alt rînd de scînduri. În interior, vasul se căptușea cu papirus și cu smoală. Pînă la acest punct al construcțiilor, vasul avea forma unei cutii dreptunghiulare. La capete se adăugau apoi prora și pupa. Aceste vase aveau o singură cîrmă.
- 338 Θύρη – este o plută avînd înfățișarea unei grape.
- 339 Naucratis, oraș situat pe malul stîng al brațului Canobic al Nilului, aproape de Tell-Nebirch în Deltă.
- 340 Anthylla, oraș din Delta Nilului, nu se știe precis unde era situat.
- 341 Arhandros, după Herodot, era ginerele lui Danaos și fiul lui Phthios al lui Ahaïos; după Pausanias, op. cit., cartea a II-a, cap. VI, Arhandros era chiar fiul lui Ahaïos.
- 342 Arhandropolis azi satul Șabur.
- 343 Menes sau Min, Menis, Meinios, Menas, Minaïos, Mnenas, în egipteană Mena sau Mina, face parte din primele dinastii (vezi Notița istorică la această carte) ale regilor-oameni, dinastiile thinite. Mormîntul acestui rege pare să fi fost găsit la Nagadeh, la 30 km nord de Teba.
- 344 Ἀπογεφυρώω – „a face un pod” – este folosit aici cu sensul de „a ridica un stăvilar”.
- 345 Acest pasaj se înțelege astfel: Nilul, înainte de lucrarea de zăgăzuire a lui Menes, curgea pe locul unde regele a ridicat orașul Memfis, adică pe lîngă poalele munților nisipoși dinspre Libya, deci spre apus. Menes a secat vechea albie și a abătut cursul fluviului, silindu-l să facă o cotitură ca la 100 stadii depărtare de vechea matcă. După unii cercetători, urme din vechiul curs pot fi văzute și azi aproape de locul pe care se află piramidele. Nisipul însă l-a acoperit și mulți contestă posibilitatea regăsirii acestor urme.
- 346 Hephaistos era identificat cu zeul egiptenilor Phtah.
- 347 După Manethon, regina Nitocris (Net-aker-ti) a trăit către sfîrșitul celei de a VI-a dinastii. Numele ei este confirmat de un papirus păstrat la muzeul din Torino.
- 348 Privitor la construcții subterane în Egipt, vezi, tot în această carte, cap. CXXIV și CXXVII și notele respective.
- 349 Moeris, sau Merrhâ (Meri-Râ – „prieten al Soarelui”) este un nume purtat de mai mulți regi egipteni; primul Moeris a fost, pe cît se pare, Papi I (Pepi) din dinastia a VI-a, atestat într-o inscripție din labirintul lăsat de cei 12 regi (vezi mai jos nota 509). Herodot se referă însă aici la Amenemhet al III-lea, din dinastia a XII-a, poreclit *Moeris* după numele locului de care s-a îngrijit; în egipteana veche; *moêr*, *mer-ur* – „lac mare”.
- 350 Propileele sînt un șir de colonade și curți construite cele mai adeseori în fața unui templu; partea cea mai impresionantă în propileele egiptene.

- tene era o poartă monumentală, străjuită de niște construcții speciale, pilonii.
- 351 Vezi, tot în cartea a II-a, cap. CXLIX.
- 352 Sesostris (Seaosis, Sesothis, Sostris) sau Senosret, este, de asemenea, un nume comun mai multor regi ai Egiptului. Bine cunoscut este Senosret al III-lea din dinastia a XII-a, care și-a întins puterea spre sud (Etiopia), cit și un alt Senosret din dinastia a XIX-a, sub care Egiptul a atins apogeul înfloririi sale. Sub numele de Sesostris, Herodot a contopit isprăvile mai multor faraoni, printre care și unele săvârșite de Ramses al II-lea (eventual și al III-lea). Vezi Notița istorică, la această carte. Personajul lui Herodot este înfățișat după legende populare și nu pare să aibă verosimilitate. Cf. și Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LIII și urm.
- 353 Afirmatie necontrolabilă prin altă știre.
- 354 Aci urmează o lacună în text.
- 355 Prin *stele* se înțelege pietre comemorative sau funerare. În Syria s-au găsit numeroase stele comemorative de pe vremea lui Ramses al II-lea, de pildă cele de la gura riului Nahr-el-Kelb. Ele sînt amintite și de cîțiva istorici ai antichității, printre alții și de Tacitus, *Annales*, cartea a II-a, cap. LX.
- 356 Vezi nota 11 la cartea I.
- 357 Colchidienii sînt aici considerați drept urmași ai soldaților lăsați în urmă de Sesostris în Colchida, ținut pe coasta răsăriteană a Pontului Euxin, patria legendarei Medeea. Dar expedițiile lui Sesostris la Marea Neagră și în Balcani sînt ireale; nu există nici cea mai slabă indicație istorică ori arheologică asupra unei acțiuni egiptene atît de nordice. E o legendă deci originea egipteană a colchidienilor.
- 358 Herodot dă egiptenilor epitele de *μελάγχροες* - „de culoare neagră,” și *οὐλότριχες* - „cu părul creț” (în comparație cu europenii, care sînt mai albi), dar nu în sensul că i-ar considera de tip african.
- 359 Syrienii care locuiesc lingă riurile Thermodon și Parthenios sînt cappadocienii. Vezi cartea I, cap. LXXII: „Cappadocienii sînt numiți de eleni syrieni”. Riul Thermodon, azi Termeli, se află în Cappadocia (în mijlocul Asiei Mici).
- 360 Riul Parthenios se află la hotarul dintre Bithynia și Paflagonia. Numele de azi al riului este Chate-su sau Bartan; turcii îl mai numesc și Dolap.
- 361 Macronii erau un popor ce locuia aproape de Trapezunt; ei sînt menționați de Xenofon, *Anabasis*, cartea a IV-a, cap. VIII, 1; Herodot îi mai pomenește în cartea a III-a, cap. XCIV și cartea a VII-a, cap. LXXVIII.
- 362 Herodot presupune că circumcizia, la toate aceste popoare, vine direct sau indirect de la egipteni.
- 363 Afirmatia nu este verosimilă.
- 364 Cuvîntul „sardonic” poate să se refere la Sardinia sau la orașul Sardes din Asia Mică. S-ar putea însă să fie și o transcriere greșită a unui cuvînt cu un complex sonor similar, dar mai puțin cunoscut de greci.

- 365 Despre care s-a vorbit în cap. II din această carte.
- 366 La Beryhos, în Palestina, s-au descoperit înainte de 1940 inscripții amintind victoriile lui Ramses al II-lea, dar fără semnul amintit de Herodot.
- 367 Pe drumul de la Efes la Foccea, aproape de localitatea Karabel sau Karambel, se află săpate în stincă chipuri ale unuia și aceluiași războinic, corespunzătoare întrucâtva descrierii lui Herodot. Basoreliefurile se pare că sînt hittite, înfățișînd un zeu al războiului. Lancea purtată de personaj se află însă în mina stîngă, iar arcul în dreapta; pe piept nu are săpate hieroglife. Herodot sau nu a văzut aceste basoreliefuri pe care le-a descris din auzite, sau le-a privit doar în treacăt.
- 368 Efes, oraș în Lydia, Asia Mică; ruinele Efesului se găsesc azi aproape de Ajasluk.
- 369 Sardes, capitala Lydiei, azi Sart.
- 370 Smyrna, oraș al Ioniei, Asia Mică, azi Ismir.
- 371 Σπιθαμή, măsură corespunzînd unei jumătăți de cot (πῆχυς) vezi mai jos nota 522.
- 372 Arcul era arma preferată a etiopienilor (cf. cartea a III-a, cap. XXI și cartea a VII-a, cap. LXIX), iar lancea a egiptenilor.
- 373 În textul grec „a umerilor mei”. Cf. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LV, 8.
- 374 Memnon este un personaj legendar, fiu al Aurorei și al lui Tithonos, regele Etiopiei. Memnon a venit cu armata în ajutorul Troiei și a fost ucis de Ahile. Nu este exclus ca aci Herodot să aibă în vedere pe Ramses al II-lea (cel Mare) care purta epitetul de Mi-Amun. Cum s-a arătat la nota 367, arheologii înclină însă să vadă în basoreliefurile de la Karabel (datînd din prima jumătate a secolului al XIII-lea î.e.n.), opere ale glipticii hittite.
- 375 Daphnele Pelusiace, vezi mai sus, nota 141.
- 376 Povestea ce urmează n-are nici o bază istorică. Se presupune că este o transpunere pe plan uman a legendei lui Seth și Osiris.
- 377 Egiptul a cunoscut folosirea calului la tracțiune foarte tirziu. Se poate ca acest animal să fi fost adus în Egipt abia pe vremea invaziei hicsșoșilor (secolele XVIII–XVII î.e.n.). Pe vremea menționată de Herodot, încă nu existau cai în Egipt.
- 378 Canalele serveau atît la irigație, cit și la trafic.
- 379 Regele a împărțit pămîntul arabil în loturi egale, percepînd impozite de la beneficiari; în dinastiile de tip oriental, regele era considerat proprietarul de drept al pămîntului, numai parte din uzufruct fiind acordat celor ce-l luau în folosință. Scutire de impozite se acorda în semn de marcă favoare.
- 380 Κλῆρος are aici doar accepțiunea de „ogor” – lot. Herodot folosește cuvîntul în loc de „arura” – ogor, care avea forma pătrată cu latura de 100 de coți.
- 381 Numai preoții și războinicii erau scutiți de impozite, vezi, în această carte, cap. CLXVIII.

- 382 Cadranul solar se numea, în limba greacă, *πόλος*, iar acul acestuia cadran *γνώμων*. Polosul avea forma unei emisfere concave de metal; din marginea inferioară a cavității se ridica *gnomonul*. Umbra lăsată de acest ac pe emisfera concavă indica orele zilei. *Gnomon* se numea însă și o simplă vergea înfipită într-o suprafață plană, pe care ora se citea după umbra vergelei.
- 383 Adevărul este că au existat și alți regi egipteni care au domnit peste etiopieni. Nu-i mai puțin adevărat că Senosret al III-lea din dinastia a XII-a a fost primul rege care a pus baze solide dominației egiptene în Nubia.
- 384 După măsurătoarea lui Herodot, aceste statui trebuie să fi avut 13 metri înălțime (29 de coți). Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LVII, spune că Sesostris a ridicat aceste statui în cinstea zeului Phtah, pentru că l-a scăpat din primejdia despre care vorbește Herodot în cartea a II-a, cap. CVII. Statuia lui Sesostris (Ramses al II-lea) a fost găsită în ruine la Mit Rahina, lângă Memfis; statuia soției lui nu a fost însă găsită.
- 385 Statuile copiilor trebuie să fi fost de aproximativ 10 metri. S-au găsit bucăți dintr-una din aceste statui.
- 386 Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LVIII, povestește și el această întâmplare în legătură cu Darius. După Diodor, Darius ar fi răspuns preotului că speră să ajungă cu timpul la măriștea faptelor lui Sesostris.
- 387 Pheron sau Pheros este probabil Phtah (Soarele) sau „Faraon“, un titlu regal, și nu un nume propriu-zis. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LIX, menționează că succesorul lui Sesostris este Sesosis al II-lea. Pheron a fost identificat cu Amenemhet sau Menephtah al III-lea, faraonul sub care au ieșit izraeliții din Egipt; numele Pheron l-a auzit Herodot probabil de la un semit, pentru care „Faraon“ era chiar numele regelui sub care au scăpat evreii din robie. Vezi și interpretarea dată de V. Bérard, *L'Odyssée d'Homère*, Paris, 1931, p. 255: Pharos – faraon – „Dublul Palat“, în egipteană *paraouiaoui* sau *paron*, transcris de semiți și de greci ca *pharao*, *pheron*; este titlu de rege și nu nume.
- În realitate, Pheron nu poate fi identificat cu nici un rege, pentru că nu este identificat precis nici Sesostris. Dacă Sesostris este cumva Ramses al II-lea, atunci Pheros e posibil să fie Menephtah, fiul și succesorul lui Ramses al II-lea. Legenda lui Pheros a fost luată de Herodot după tradiția egipteană. Elementele egiptene sînt prea numeroase ca să fie vorba de o tradiție greacă. În această privință, cf. H. de Meulenaere, *La légende de Phéros II*, în „Chronique d'Egypte“, XXVIII, 1953, pp. 248–260.
- 388 Oracolul din Buto, al Latonci, este menționat mai pe larg tot în această carte, la cap. CLV.
- 389 Orașul Erythrebolos (Ἐρυθρὴ βόλος) nu este menționat de nici un alt autor; Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LIX, vorbește de un oraș Hierabolos. S-ar putea să fie un oraș legendar.

- 390 În locurile fostului Heliopolis se mai poate vedea un obelisc ridicat de Senosret I; monumentul este parțial îngropat.
- 391 Regele Proteus este ncidentificat. Poemele homerice pomenesc un Proteus, divinitate care locuia pe țărmul Egiptului și pe care a consultat-o Menelaos (vezi și Herodot cartea a II-a, cap. CXIX). S-ar putea ca Herodot să fi confundat numele unei divinități cu un nume de rege; în „Tabăra tyrienilor” (vezi nota următoare) era cinstit zeul-pește Dagon, la care se referă probabil Herodot când vorbește de Proteus V. B é r a r d, *op. cit.*, p. 185, dă numelui *Proteus* următoarea interpretare: Proteus, în egipteană *Prouiti, Prouti* – „Poarta Sublimă”, titlu de faraon.
- 392 „Tabăra tyrienilor” era un cartier locuit de fenicieni. Egiptenilor nu le plăcea să se amestece cu străinii. Vezi, tot în această carte, cap. CLIV, unde este vorba de ținuturile acordate de Psammetihos ionienilor și carienilor.
- 393 „Afrodita Străină” este, se pare, zeița Afrodita a fenicienilor, numită Astarte.
- 394 Alexandros, adică Paris fiul regelui Troiei, Priam.
- 395 Trecerea Elenei prin Egipt este pomenită și de H o m e r, *Odiseea*, cîntul IV, v. 384 și urm. Stesichoros, marele poet liric anterior lui Herodot, susține în *Palinodia* că Proteus a oprit-o pe Elena în Egipt, iar lui Paris i-a lăsat doar un fel de fantomă închipuind pe Elena.
- 396 Gura Canobică și-a primit numele, după cum spune mitologia greacă, de la Canobos, vislașul cîrmaci al lui Menelaos, care a murit aici. Egiptenii îi ziceau însă *Șet-nu-fi* – „ramura cea bună”. A existat și un oraș cu același nume.
- 397 Ταρτηρεῖσι ~ „sărătorii”, probabil pentru conservarea peștelui. S t r a b o, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. III, 16, vorbește de asemenea sărătorii într-un grup de insule aproape de coasta Libyei.
- 398 Unde s-a ridicat mai tirziu localitatea Heracleion.
- 399 Sclavii unui templu egiptean purtau o anumită pecete.
- 400 Exista și o localitate Thonis care și-a căpătat numele – se pare – de la regele egiptean Thon, contemporan cu Menelaos, vezi H o m e r *op. cit.*, cîntul IV, v. 228.
- 401 Teucru: troian.
- 402 Lacună în text.
- 403 *Iliada*, cîntul VI, v. 289 și urm.; „Isprăvile lui Diomedes” (Diomedea), este titlul cîntului V din *Iliada*, extins și la cartea a VI-a.
- 404 *Odiseea*, cîntul IV, v. 227 și v. 351–352. Aceste pasaje nu apar în edițiile poemelor homerice; ele par a fi apocrife, interpolări ale copiștilor.
- 405 *Cintece cypriote* sau *Cypriile* – poem epic atestat de A r i s t o t e l, *Poetica*, cap. 23 și atribuit unui anume Stasinus. În *Cyprii* se povestesc faptele de la plecarea grecilor la Troia, pînă la retragerea din luptă a lui Ahile.
- 406 Cf. și S o f o c l e s, *Filoctet*, v. 822.
- 407 P l u t a r h, Περὶ Ἡροδότου κακονθείας, cap. 12, referindu-se la acest pasaj, îl învinuia pe Herodot de simpatie față de „barbari”.

- 408 Sholiastul lui Apollonios din Rhodos, *Argonautica*, I, 587, și Eustathios, *Comentariul la Odiseea*, 167, spun că ἐντομα – „victimele sacrificate morților” erau destinate să potolească vînturile, spre deosebire de ἑπεῖα – „victime jertfite zeilor olympieni”.
- 409 Herodot vorbește în cartea a IV-a, cap. CLXIX, despre un port întemeiat de Menelaos pe coasta Libyei.
- 410 Vezi și *Iliada*, cîntul III, v. 155–159, unde bătrînii Troiei se sfătuesc s-o trimită înapoi pe Elena.
- 411 Una din manifestările credinței lui Herodot într-un zeu drept și răzbunător (vezi și Studiul introductiv, p. XCI și urm.).
- 412 Rampsinitos este numele mai multor faraoni din dinastiile a XIX-a și a XX-a ; aici este vorba, probabil, de Ramses al III-lea, fiul lui Setnaht – întemeietorul dinastiei a XX-a (1200 î.e.n.).
- 413 Mai mulți Ramses au înfrumusețat sanctuarul lui Hephaistos (Phtah).
- 414 Egiptenii, în realitate, nu aveau statui alegorice, iar anul îl împărțeau în trei anotimpuri.
- 415 În camera vîstieriei templului construit de Ramses al III-lea din Medinet-Habu există inscripții care vorbesc de bogăția și daniile acestui faraon. Ele au fost scrise, desigur, la porunca faraonului, după un obicei străvechi de-a se lăuda pretinsa generozitate a regelui.
- 416 Această legendă seamănă cu povestea greacă a lui Agamedes și Trophonios (vezi Pausanias, *op. cit.*, cartea a IX-a, cap. XXXVII).
- 417 În Egipt existau multe temple și clădiri cu o piatră mobilă care servea de intrare tainică fie în clădire, fie într-o criptă a ei.
- 418 În antichitate era obiceiul să se păstreze banii, aurul, argintul și pietrele scumpe în vase.
- 419 Spinzurătoarea era una din cele mai rușinoase pedepse ; spinzurarea cadavrelor servea drept pildă pentru ceilalți, ca să se înfricoșeze de pedeapsă și să nu încalce legea ; astfel, Amenhotep al II-lea (dinastia a XVIII-a, secolul al XVI-lea î.e.n.) a atîrnat de zidurile Tebei și Napatei cadavrele prinților syrieni pe care-i luase prizonieri.
- 420 Egiptenii erau în general rași, dar, începînd cu dinastia a XIX-a (sfîrșitul mileniului al II-lea î.e.n.), au existat și oameni cu barbă, în special printre gardieni, probabil străini la origine.
- 421 Admirația egiptenilor pentru iscusința în înșelătorii a făcut ca grecii, prin cuvîntul ἀιγυπτιαζειν – „a egipteniza”, să înțelegă πανουργεῖν – „a fi în stare de orice”.
- 422 Infernul la egipteni se chema *Amenthes* și era localizat undeva, departe, spre apus (Plutarh, *Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος*, 30).
- 423 Jocul cu zarurile era foarte obișnuit în Egipt ; unii învățați cred că această legendă a coborîrii lui Rampsinitos în infern, unde a jucat zaruri cu Demetra, adică cu Isis, este varianta celei povestite de Plutarh (*op. cit.*, 12) despre Hermes și Selene (Luna).
- 424 Această mantie reprezenta la egipteni un simbol al cursului vieții omenești țesut de Parce.
- 425 Herodot confundă șacalii cu lupii. Șacalii erau animale consacrate infernului și divinităților din infern, printre care Anubis. Vezi mai sus nota 268 cu privire la lupi în Egipt.
- 426 La egipteni Isis și Osiris.

- 427 Vechea credință egipteană că sufletul (*ba*) nu moare este confundată de Herodot cu doctrina idealistă despre metempsihoză.
- 428 Herodot expune aci, cu oarecare confuzii, doctrina metempsihozei, așa cum era formulată în Egipt.
- 429 Herodot se referă aci la orfici : Pherekydes, Pythagoras, Empedocles etc.
- 430 Keops, sau Kufu, faraon din dinastia a IV-a, cel care a ridicat piramida ce-i poartă numele (în mileniul al III-lea î.e.n.) ; regii dinastici a IV-a (după Manethon) au domnit între anii 3124-2840 î.e.n. Piramida ridicată de Keops, precum și cele ridicate de urmașii săi, Kephren și Mykerinos, se mai pot vedea și azi lângă satul Giseh, în apropiere de Cairo. Vezi Notița istorică la această carte.
- 431 Manethon spune la fel ca Herodot : Keops a fost un rege rău și necredincios, dar la urmă s-a pocăit și a redactat „cartea sacră“.
- 432 Blocurile de piatră necesare construcțiilor erau scoase din carierele de piatră prin lărgirea fisurilor naturale ale stincii cu unelte de bronz introduse forțat în fisuri, sau cu bucăți de lemn care se udau ca să se umfle. Instrumentele folosite erau : ferăstrăul pentru tăiatul pietrei, burghiul pentru găurit, spițuri și ciocane pentru fasonat, dalta pentru îmbucătățit. Vezi Dem. Catana, *Tehnica construcțiilor la vechii egipteni*, în „Știință și tehnică“, nr. 11, 1956, p. 16.
- 433 Transportul blocurilor de piatră pe fluviu se efectua cu ajutorul bărcilor de care era legat monolitul, scufundat în apă (aplicându-se principiul lui Arhimedes), pentru reducerea greutății. Vezi Dem. Catana, loc. cit.
- 434 Transportul monoliților pe uscat se făcea cu ajutorul săniilor trase de boi sau de oameni, sau cu ajutorul pîrghiilor în locuri povîrnite. Vezi Dem. Catana, loc. cit.
- 435 Munții Libyei se întind pe malul sting al Nilului ; pe malul drept se află munții Arabiei.
- 436 Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LXIII, descriind construcția piramidei lui Keops, dă același număr de 100 de mii (adică 10 miriade) ; Plinius, *Hist. Nat.*, cartea a XXXVI-a, cap. XVII, vorbește de 300 de mii de oameni care au lucrat la marea piramidă.
- 437 Este vorba de rampa de acces de la Giseh, adică o șosea din piatră lustruită, pentru a putea transporta piatra pe un teren cu diferență de nivel. Vezi Dem. Catana, loc. cit.
- 438 Inexact ; Herodot atribuie piramidei lui Keops ceea ce i s-a povestit probabil despre o altă piramidă, care se afla la un nivel mai puțin ridicat.
- 439 Vezi *Iliada*, cîntul XII, v. 258 și 444. Κρόσσαι înseamnă de fapt pietre așezate în formă de trepte, iar βωμῖς este diminutivul cuvîntului βωμός - „soclu, estradă, pedestal“.
- 440 Această „mașinărie“ de lemn este „ascensorul oscilant“, un leagăn de lemn făcut din două fâlcii tăiate în segment de cerc, întărite prin traverse ; se păstrează și azi în diverse muzee. Vezi Dem. Catana, loc. cit.
- 441 „Ascensorul oscilant“ în care se punca blocul de piatră funcționa astfel : se apăsa pe un capăt al leagănului, celălalt se ridica și se vîra

- sub el o țepușă sau o piatră ; leagănul bascula pînă își găsea echilibrul pe țepușă. Apoi se apăsa de celălalt capăt și se introducea și aici o altă țepușă. Peste țepușe, sub leagăn, se introducea apoi o platformă, pe care reincepea operațiunea cu introducerea țepușelor, peste țepușe iar platformă, peste platformă din nou țepușe, pînă se ridica leagănul la treapta următoare. Apoi la fel, de pe o treaptă pe alta, pînă la nivelul construcției. Vezi Dem. C a t a n ă, loc. cit., p. 17.
- 0442 Συρμαίν este, se pare, hrean sau o varietate a acestei plante, numită *Raphanus edulis*. În cap. LXXXVII al acestei cărți s-a vorbit de această plantă în întrebuintarea ei ca purgație pentru pregătirea mumifierii.
- 0443 Inscripția despre care vorbește Herodot nu se mai păstrează ; fiind făcută pe fața exterioară a piramidei s-a tocit cu vremea.
- 0444 Aceste trei piramide pomenite de Herodot aci nu sînt cele trei care există azi grupate la un loc, anume piramidele lui Keops, Kephren și Mykerinos de la Giseh, ci niște piramide mai mici, care au dispărut. Ele se aflau la răsărit de piramida lui Keops ; alte trei piramide mici se înălțau și spre sud de piramida lui Mykerinos. Într-un templu vecin s-a descoperit o inscripție în care era vorba despre o piramidă ridicată de Keops fiicei sale Hontsen. Vezi D. G h i c a, *Istoriile lui Herodot*, II, p. 341.
- 0445 Kephren sau Khâphra a fost, se pare, fratele lui Dedephra, succesorul, amintit de documente, al lui Keops, și nu fratele lui Keops, cum spune Herodot ; face parte din dinastia a IV-a (din mileniul al III-lea î.e.n.)
- 0446 Lacună în care Herodot arăta probabil că nici în alte privințe piramida lui Kephren nu egala pe aceea a lui Keops.
- 0447 Herodot greșește ; săpăturile au descoperit și sub piramida lui Kephren camere subterane sepulcrale și mumia regelui. Herodot însă era de bună-credință, căci se pare că pe timpul lui intrarea piramidei era astupată.
- 0448 Piatra etiopică pestriță este un granit roșu cu pete negre. S-au păstrat astfel de pietre în baza piramidei lui Kephren. Cf. Plinius, *Naturalis Historia*, cartea a XXXVI-a, cap. XVII.
- 0449 E curios că Herodot nu vorbește de Sfinx, care se afla în dreptul piramidelor încă de pe timpul dinastiei a VIII-a.
- 0450 Nu se știe ce semnificație mai adîncă include acest nume de „Philitis“. S-ar putea să reprezinte o aluzie la filistenii, care, pe timpul Ramesizilor au ocupat nordul Egiptului, sau la dominația „regilor-păstori“ (hicsosii). Vezi Notița istorică la această carte.
- 0451 „După Kephren“ – vezi cap. CXXVII, a cărui continuare se află aici.
- 0452 Mykerinos (în egipteană Menkaura) face parte din dinastia a IV-a, (mileniul al III-lea î.e.n.).
- 0453 Vaca descrisă de Herodot este imaginea lui Isis ; sarcofagul în formă de vacă avea aceeași semnificație ca și sarcofagul lui Osiris, divinitate protectoare a morților. Ea nu poate fi în nici un caz pusă în legătură cu un faraon din dinastia a IV-a. Nu este exclus ca Herodot să fi confundat pe Mykerinos cu Psammetihos al II-lea, care avea porecla „Menkaura“ (593–588 î.e.n.).

- 454 Într-adevăr, egiptenii aveau statui nude. Pentru nudul feminin, sculptura egipteană ne oferă splendide exemplare ; nu este vorba de reprezentări idcale de divinități, ci de statui naturaliste de regine și de prințese care au pozat nude ; nudurile statuare masculine erau aproape tot atît de frecvente ca în Grecia antică.
- 455 Probabil este vorba de o legendă care nu are nimic de-a face cu realitatea. Nu se știe pentru care motiv Mykerinos (Psammetihos al II-lea ?) a avut această reputație.
- 456 E vorba de Osiris. *Plutarh*, *Περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσύριδος*, 52, povestește cum la sărbătoarea din Sais se făcea o procesiune cu vaca în jurul templului, ceea ce simboliza peregrinările lui. Isis în căutarea lui Osiris.
- 457 Probabil că lacurile din Deltă erau special amenajate pentru distracții. Lacurile și împrejurimile lor erau locuri de petrecere – vinătoare în special –, dar și de refugiu ; Mykerinos se ducea acolo să petreacă.
- 458 Vezi mai sus nota 448.
- 459 Adică fiecare latură fiind de trei plethre fără 20 de picioare. Plethra fiind de 100 de picioare, cele trei plethre fără 20 de picioare fac 240 de picioare. Măsura dată de Herodot este ceva mai mică decît lungimea adevărată.
- 460 Rhodopis – „obraji rumeni“ a fost o curtezană de origine tracă. În povestirea lui Herodot s-ar putea să se confunde, sub acest nume, două persoane : curtezana și regina Nitocris, care a fost cea mai frumoasă femeie din timpul ei (după cum spune Manethon) și care ar fi construit, se pare, a treia piramidă.
- 461 Asupra argumentării lui Herodot că piramida nu putea aparține Rhodopei există discuții ; în general, este considerată ca justă argumentarea lui Herodot.
- 462 O legendă susține că Esop ar fi fost ucis la Delfi în urma unei învinuirii false ; locuitorii, la porunca unui oracol, au fost siliți să dea despăgubire pentru moartea lui. Motivul uciderii fabulistului diferă de la autor la autor. În fond, toate versiunile relatează cam același lucru : Cresus l-a trimis pe Esop la Delfi pentru a oferi acolo un mare sacrificiu, iar banii ce-i mai rămîneau urma să-i ofere delfienilor. Îscîndu-se ceartă la împărțirea banilor, Esop nu a mai dat banii, intenționînd să-i ducă înapoi lui Cresus, lucru pentru care delfienii l-au ucis.
- 463 Sappho, vestită poetă de la începutul secolului al VI-lea î.e.n. ; a trăit la Mytilene. Sappho a avut trei frați : Larihos, Charaxos și Erygios. Charaxos a rămas imortalizat în versurile poetei. Privitor la acest pasaj din Herodot vezi *Eduard Will, Alcée, Sappho, Anacréon et Hérodote, Note de chronologie littéraire*, în „Revue de Philologie“, 1951/II, p. 178.
- 464 Se subînțelege : „poate să-și dea seama de total, după a zecea parte“.
- 465 Asemenea frigări de metal (ὀβελισκοί) au servit un timp ca unități de schimb. Probabil că și aceste frigări de la Delfi erau un fel de unități monetare.
- 466 Chios, insulă aproape de coasta ionică a Asiei Mici.
- 467 Mytilene, oraș din insula Lesbos, în Marea Egee.

- 468 Numele Asychis este necunoscut în listele de faraoni. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XCIV, vorbește de un Sasychis, succesor apropiat al lui Mykerinos, care ar fi construit, de asemenea, o piramidă. S-ar putea ca sub acest nume să se ascundă Aseskaf, un urmaș al lui Menkaura, (dinastia a IV-a, mileniul al III-lea î.e.n.).
- 469 Aci în text este $\theta\acute{\eta}\chi\eta$, care înseamnă „cameră mortuară, unde se păstrau mumiile“.
- 470 Nu se știe unde a fost situată această piramidă. S-au găsit totuși piramide de cărămidă lângă lacul Moeris la Ntasur, la sud de marile piramide.
- 471 Pasaj ironizat și parodiat de Aristofan, *Păsările*, v. 1142 și urm.
- 472 Numele Anysis este cu totul necunoscut în listele de faraoni.
- 473 Regele Sabacos sau Sabaka (sfârșitul secolului al VIII-lea î.e.n.). Invazia etiopiană a avut loc în Egipt în jurul anului 715 î.e.n.
- 474 În timpul dominației etiopiene peste Egipt (prima dată în secolul al VIII-lea î.e.n.), cind monarhii erau etiopieni, în Deltă, cu ajutorul asirienilor, și-au menținut domnia și câțiva monarhi egipteni.
- 475 Despre aceste canale, vezi, tot în această carte, cap. CVIII.
- 476 Bubastis sau Pašt (Luna), asimilată de greci cu Artemis. Ruinele templului de la Bubastis se mai găsesc și azi în localitatea Tel-Bašt.
- 477 Cuvântul $\alpha\iota\mu\alpha\sigma\acute{\iota}\eta$ înseamnă „perete de piatră“ (vezi, tot în cartea a II-a, cap. LXIX), de cărămidă (cartea I, cap. CXX și CXCI), dar și „zid“ care înconjoară o clădire (în pasajul acesta și în cartea a VI-a, cap. CXXXIV).
- 478 La retragerea etiopienilor, regele acestora n-a mai fost Sabaka (cel de la sfârșitul secolului al VIII-lea î.e.n.), ci Tanut-Amon, alungat de egipteni cu ajutor asirian (în prima jumătate a secolului al VII-lea î.e.n.).
- 479 Amyrtaios a trăit în secolul al V-lea î.e.n. și a luptat contra persilor. Herodot greșește punind un interval de 700 de ani între dominația etiopiană și epoca lui Amyrtaios; în realitate au fost mai puțin de 300 de ani.
- 480 Numele insulei nu apare în nici un alt text vechi; nu se știe unde a fost situată.
- 481 Sethos nu apare în listele regilor date de Manethon sau de Diodor. După Herodot, el ar fi un contemporan al lui Sennacherib, regele asirienilor (705–681 î.e.n.). În *Isaia*, cap. 37, v. 9, se arată că pe tronul Egiptului, contemporan cu Asarhaddon, fiul lui Sennacherib, se afla un rege etiopian, Tirhata sau Terak (Taharka), bătut de Asarhaddon în 671 î.e.n. S-ar putea ca Herodot să facă aici o confuzie cu numele marcului preot al lui Phtah.
- 482 Vezi tot în această carte, cap. CXLIX și nota 522.
- 483 Sennacherib a fost numai regele asirienilor, nicidecum și al arabilor. În unele ediții, cuvintele „și al asirienilor“ lipsesc cu totul, ca fiind o interpolare tirzie. S-ar putea ca această confuzie a lui Herodot să se datorce faptului că ambele popoare erau semite și că arabii se găseau în imediata vecinătate a egiptenilor.
- 484 Expediția a avut loc în jurul anului 700 î.e.n.
- 485 Adică regele Sethos.

- 486 Textul prezintă o lacună aci.
- 487 S-ar putea ca adevărata cauză a retragerii lui Sennacherib să fi fost într-adevăr o epidemie adusă de șobolani. În Fenicia, șobolanul era socotit simbolul ciumei.
- 488 Această statuie nu era a regelui Sethos, ci a preotului lui Horos, divinitate căreia îi era consacrat șobolanul.
- 489 Inscripția nu s-a găsit pînă acum.
- 490 Adică de la Min (Menes) pînă la Mocris au fost trei sute treizeci de regi, cărora le-au urmat cei unsprezece regi enumerați de Herodot (dintre care etiopianul nu este pus la socoteală).
- 491 În capitolul următor se spune că în acest timp au fost trei sute patruzeci și cinci de regi. Trei sute patruzeci și una de generații, considerînd trei generații pe secol, reprezintă aproximativ 11 366 ani, deci socoteala lui Herodot este aproape aceeași.
- 492 Tot în această carte, cap. CXLIV, Herodot vorbește totuși de zei care au domnit peste Egipt; înseamnă că aici vrea să spună că, conform legendelor egiptene, n-au existat zei întrupați în oameni care să fi domnit peste Egipt.
- 493 Această absurditate poate fi atribuită faptului că Herodot n-a înțeles bine unele explicații date de preoți.
- 494 Hecataios din Milet, celebru logograf și geograf care a trăit spre sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n.
- 495 În capitolul precedent – 341 coloși; să se remarce că, după această afirmație, lui Hecataios i s-au arătat 345 de statui, deci cu 4, în plus față de Herodot, care este mai tînăr și a vizitat mai tîrziu Egiptul; ar fi trebuit, invers, ca pe vremea lui Herodot numărul lor să fie crescut. Probabil, sub acțiunea vremii, să se fi distrus unele statui.
- 496 *Piromis* înseamnă în egipteană numai „om” și nu, cum traduce Herodot, „om de treabă”.
- 497 Aceași părere expusă de Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XII, 44. Vezi și Notița istorică la această carte.
- 498 În mitologia egipteană există doi zei Horos, amîndoi zeii Soarelui, unul fratele, altul fiul lui Osiris. Horos, fiul lui Osiris, aparține dinastiei zeilor care au domnit peste Egipt. Vezi Diodor, *op. cit.*, cartea I, cap. XLIV, și Pausanias, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XXX, 6. Herodot îl identifică cu Apollo.
- 499 Typhon sau Seth, ucigașul lui Osiris.
- 500 Vezi, tot în această carte, cap. XLVI și nota 204.
- 501 Vezi, tot în această carte, cap. XLIII și nota 191.
- 502 Tot în cartea II, cap. XLII: 17 000 de ani.
- 503 Calculele nu s-au făcut an de an, așa cum susține Herodot, ci începînd de la Amasis înapoi. Dacă între Cadmos și Heracles au existat cinci generații (vezi cartea a II-a, cap. XLIV), între Dionysos, nepotul lui Cadmos, și Heracles, au existat numai trei generații.
- 504 În unele ediții ale textului lui Herodot apare cifra 1 000.
- 505 Vezi, tot în această carte, cap. I, unde Herodot a spus că aproape toți zeii greci vin din Egipt.

- 506 Au existat mai multe orașe cu acest nume : în Etiopia, Egipt, Arabia, Babilonia, Grecia etc. În limba veche egipteană, numele „Nysa” poate fi legat de cuvântul *n-isi* – „locuința Isidei”.
- 507 Probabil Herodot se referă aci în special la clasa războinicilor cu care s-a purtat rău Sethos.
- 508 Înainte de Psammetihos I (intemeietorul dinastiei a XXVI-a saită, 663 î.e.n.), Egiptul a fost împărțit chiar în mai mult de 12 mici regate.
- 509 Herodot greșește, deoarece construcția labirintului este anterioară domniei celor doisprezece regi ; inscripțiile găsite acolo amintesc de numele lui *Lamaris* (*Moeris*), adică Amenemhet al III-lea, din dinastia a XII-a (cel mai vestit faraon din Regatul Mijlociu, mileniul al II-lea î.e.n.). Labirintul a fost clădit aproape de actualul oraș Medinet-el-Faium. *S t r a b o*, în *op. cit.*, cartea a XVII-a, dă o descriere mult mai amplă a labirintului pe care l-a vizitat în persoană.
- 510 Lacul Moeris (*Mer-ur* – „lac mare”) ocupa odinioară întreaga cîmpie în care e situat azi orașul Medinet-el-Faium. Pe vremea lui Plinius cel Tânăr, acest lac, întreținut în mare parte cu apă adusă prin canale din Nil, era secăt și redus la dimensiunile care pot fi văzute și azi în actualul lac Birket-el-karun.
- 511 Orașul „Crocodililor” (*Crocodilopolis*) era situat la apus de lacul Moeris. Pe timpul regilor Ptolemei, acest oraș a primit numele de Arsinoe, după numele sorei și soției lui Ptolemeu Filadelful (care a domnit între anii 285–246 î.e.n.)
- 512 Templul din Efes a fost distrus și reconstruit de trei ori. A treia oară a fost reconstruit de arhitectul Eratostatos în anii 356 î.e.n., mai mare și mai plin de splendoare decît clădirile anterioare. Templul a fost ridicat în cinstea Artemidei. Azi n-au mai rămas din el decît ruine.
- 513 Templul Herei din insula Samos întrecea în mărime și frumusețe toate templele elene, afară de cel din Efes (vezi *Herodot*, cartea a III-a, cap. LX). Azi au rămas ruinele templului Herei.
- 514 *S t r a b o*, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. I, 37, dimpotrivă, nu consideră construcția labirintului superioară piramelor.
- 515 *S t r a b o*, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. I, 37, indică o altă împărțire a curților. După Herodot, se înțelege că aceste curți, pentru a putea fi față în față, trebuiau să fie dispuse pe două rînduri de cîte șase.
- 516 Destinația labirintului este foarte discutată. Unii scriitori antici, printre care și Herodot, susțin că în camerele subterane erau înmormîntați regi ai Egiptului, ceea ce nu pare verosimil ; săpăturile arheologice făcute aici n-au găsit nici un mormînt. Învățații moderni au presupus, unii, că aceste camere au servit ca lăcaș de închinare, alții, ca palat al regilor, alții că erau destinate studiilor astronomice, întrunirilor publice și religioase. Adevărul nu se cunoaște.
- 517 Este vorba de piramida de la Hawarah (din care se mai văd ruinele la Birket-el-karun). Cf. și *S t r a b o*, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. VIII 11. Această piramidă a servit ca mormînt faraonului Moeris (Amenemhet al III-lea din dinastia a XII-a).
- 518 Brațul, ca măsură – vezi mai jos, nota 522.
- 519 Cam peste 400 de km ; calculul este exagerat. În realitate, cam 148 km.

- 520 Lacul a fost săpat numai în parte ; numeroase canale îl legau de Nil. Partea din lac care se mai poate vedea și azi este naturală.
- 521 Este vorba nu de piramide, ci doar de soclul statuilor lui Amenemhet al III-lea (dinastia a XII-a), care totuși nu erau în mijlocul lacului ; Herodot le-a văzut în perioada inundației.
- 522 Măsurile folosite de Herodot sunt : δάκτυλος - „degetul“ - cea mai mică unitate (aproximativ 2 cm) - ; patru degete fac o palmă - παλαιστή, iar trei palme fac o palmă întinsă - σπιθαμή ; patru παλαιστή fac un picior, ποῦς ; - πῆχυς, „cotul“ este distanța de la vârful degetului mare până la cot (echivalând cu 24 δάκτυλοι ; - un cot este egal cu un picior și jumătate sau cu două σπιθαμή „palme întinse“ ; ὀργύια - „brațul“ - este distanța ambelor brațe întinse, ceea ce este egal cu patru coți, sau șase picioare, sau 96 de degete ; πλέθρον - plethra este distanța de 100 de picioare ; σταδίων este echivalentul a 6 plethre sau 600 de picioare ; σχοῖνος - „shoina“ - e o măsură egipteană, echivalentă cu 60 de stadii ; παρασάγγη - „parasanga“ - este o măsură persană, echivalentă cu 30 de stadii grecești ; ἀρούρα - „arura“ - e o măsură agrară, $\frac{1}{4}$ de plethra pătrată.
- 523 Strabo, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. I, 4, 35, 37 și Diodor, *op. cit.*, cartea I, cap. LII, spun că acest canal pornea din Nil, lângă Heracleopolis, și avea 80 de stadii lungime. Probabil este vorba de canalul Bahr-Yusuf de azi.
- 524 În perioada inundației.
- 525 În perioada retragerii apelor.
- 526 Este vorba de lanțul muntos al Libyei, orientat spre nord-sud, și nu est-vest, cum spune Herodot. Herodot se referă, probabil, la o ramificație a muntelui în această direcție.
- 527 În Egipt, armurile de metal erau puțin obișnuite, prelucrarea fierului era încă necunoscută în această vreme, vezi *Istoria Universală*, vol. I, p. 582 ; coifurile se făceau mai ales din piele ; așa se explică mirarea egiptenilor la vederea soldaților greci îmbrăcați în armură de bronz (vezi mai jos, cap. CLII).
- 528 Mlaștinile pomenite și în cap. XCII și CXL din această carte.
- 529 Sub numele de Sabacos, Herodot înglobează patru regi etiopieni : Sabacos, Șabataka, Taharka și Tanut-Ammon. Vezi, tot în această carte, cap. CXXXVII-CXXXIX. Etiopianul Sabacos (Sabakha) a domnit la sfârșitul secolului al VIII-lea î.e.n. Pentru pasajul acesta din Herodot, vezi și Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LXVI.
- 530 Necos (Nechao, în textele cuneiforme) este fiul lui Psammetihos I, urcat pe tron în 609 î.e.n., domnind până în 594 î.e.n. Acest monarh egiptean a fost întronat de Așsurbanipal în Deltă (la Sais și Memfis) în timpul dominației etiopiene (663 î.e.n.). El este, de fapt, fondatorul celei de a XXVI-a dinastii, saite. A pierit ucis de Tanut-Ammon, un urmaș al lui Sabacos.
- 531 Psammetihos fugise în regatul protectorului său.
- 532 Vezi, tot în această carte, cap. CXXIX.
- 533 Pentru că egiptenii, datorită căldurii, nu purtau armură, ci îmbrăcăminte de în și piei.

- 534 Apis (boul), în egipteană *Hapis*, reprezenta, în mitologia egipteană, încarnația lui Osiris. Curtea lui Apis este descrisă pe larg de Strabo, *op. cit.*, cartea a XVIII-a 555. Boul Apis avea o cameră somptuoasă, împrejmuită de o curte în care lumea intra să i se închine. Această curte se afla aproape de templul lui Pthah din Memfis, sau, cum spune Herodot, a lui Hephaistos.
- 535 Statuile, puse probabil pe un pedestal, serveau drept coloane, întocmai ca în construcția Erechteionului de pe Acropole.
- 536 Numele *Epaphos* pare a fi, după Herodot, o variantă stilcită a numelui Apis și nu, cum spune Eshil, *Prometeu*, v. 848, un derivat al cuvântului grecesc ἐπαφείν - „a atinge“.
- 537 Cum erau și „Taberele tyrienilor“ care ocupau un cartier întreg din orașul Memfis. Vezi, tot în această carte, cap. CXII.
- 538 Vezi mai jos, cap. CLXIV, unde Herodot vorbește despre acești interpreți ca despre o adevărată castă socială.
- 539 Brațul Pelusiac este cel mai răsăritean braț al Nilului, azi aproape sec-cat. Așezarea coloniștilor în acest loc se explică prin importanța lui strategică.
- 540 La Memfis, în cartierul numit mai tirziu Καρικόν (Caricon).
- 541 Probabil că este vorba numai de prima așezare de greci în Egipt și nu de orice stabilire de străini, pentru că însuși Herodot vorbește de tyrienii stabiliți la Memfis (vezi, tot în această carte, cap. CXII).
- 542 Ὀλκοί - „calele“ - erau niște butuci cilindrici pe care se trăgea nava din apă sau se împingea în apă.
- 543 Adică despre cel mai important oracol din Egipt, despre oracolul Latonei din orașul Buto (vezi, tot în această carte, cap. LXXXIII).
- 544 Aci e o lacună în text; în rîndurile care lipsesc, Herodot preciza probabil locul sanctuarului în raport cu Nilul.
- 545 Orașul Buto este menționat și în cap. LIX, LXIII, LXXXIII și CXXXIII din această carte.
- 546 Fraza aceasta este încurcată, cu un sens obscur; nu este exclus ca textul să fie corupt.
- 547 παρωροφίς - „streașină“ - este explicată de Pollux, *op. cit.*, I, 81, astfel: τὸ μετὰ τοῦ ὀρόφου καὶ τοῦ στέγους - „partea dintre tavan și acoperiș“, cu alte cuvinte, partea acoperișului de la zid, unde se termină tavanul, și pînă-n capăt, deci streașina.
- 548 Insula Hemmis este numită de Hecataios (fr. 284 Müller) *Hembis*; în egipteană *Khebt*.
- 549 Teophrastos, Περὶ φυτῶν, IV, 13, Seneca, *Quaestiones naturales*, III, 25, Plinius, *Historia naturalis*, cartea a II-a, cap. XCV, vorbesc și ei despre insulele plutitoare ale Egiptului. Vorbind chiar de insula Hemmis, Hecataios, fr. 284 Müller, spune: „este o insulă suspendată, și plutește pe apă, și e purtată pe apă“.
- 550 Legendă analogă cu cea a insulei Delos, consacrată tot Latonei.
- 551 Vezi, tot în această carte, cap. XLVI și CXLV.
- 552 Adică insula plutitoare își schimba mereu locul pentru a-l ascunde pe Apollo (Horos) de Typhon.

- 553 După greci, Horos al egiptenilor corespundea cu Apollo, Isis cu Demetra, Osiris cu Dionysos. În mitologia egipteană însă, Apollo nu avea ca soră pe Artemis, cum exagerează Herodot analogia. Artemis egipteană era Bubastis sau Pašt, una din cele opt divinități primordiale.
- 554 Eshil, marele poet tragic, născut la Eleusis în Attica în anul 525 î.e.n. ; a murit la Gela în Sicilia, în anul 456 î.e.n.
- 555 Domnia lui Psammetihos I a avut loc între anii 664-610 î.e.n. Psammetihos a luptat în mod strălucit pentru eliberarea Egiptului, și-a întors apoi armele împotriva asirienilor cu sprijinul lui Gyges (Gugu), regele Lydiei. Asediul Așdodului face parte din această campanie. Cf. și Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LXVI.
- 556 Azotos sau Așdod, oraș al filistenilor, azi Esdud. După Diodor din Sicilia, asediul îndelungat al orașului a creat în cele din urmă nemulțumiri care au dus la dezertarea trupelor egiptene.
- 557 Necos, în egipteană Nechao (după numele bunicului său), pomenit și în *Biblie* Ieremia, XLVI, 2), vezi și nota 530 la această carte.
- 558 Sesostris, adică Ramses al II-lea, ar fi fost, după unii autori antici, primul faraon care a început săparea canalului. Lucrările au fost de fapt inițiate de Seti I (1328-1300 î.e.n.).
- 559 Fapt atestat de o inscripție trilingvă, găsită între Suez și lacurile Amare.
- 560 Patumos sau Pi-tumu (Pi-tumon - „locul zeului Tumon“), azi Tell-el-Mașhûta, la 17 km spre vest de Ismailia.
- 561 Este vorba de partea de nord a masivului muntos al Arabiei.
- 562 Prin depresiunea Uâdy Tûmilât, spre miază-zi.
- 563 Herodot înțelege prin Marea Roșie, Golful Persic, iar prin Golful Arabic, actuala Mare Roșie.
- 564 Exagerat ; se pare că 800 de stadii sînt mai aproape de realitate.
- 565 Herodot are în vedere trecerea din Marea Mediterană în Marea Roșie prin canal și pe cursul inferior al Nilului.
- 566 Construirea canalului, la care au pierit, după Herodot, 120 de mii de oameni, urmărea, se pare, nu numai scopuri comerciale, ci și militare, Nechao fiind un faraon care a dus o politică expansionistă.
- 567 La fel cu grecii ; Herodot se miră că și lor, grecilor, le poate da cineva epitetul de „barbar“. Cf. nota 1 la cartea I.
- 568 Trireme (vezi cartea I, notele 10 și 356) egiptene s-au găsit pictate pe zidurile unui templu ridicat de Ramses al III-lea (dinastia a XX-a, Regatul Nou, secolul al XII-lea î.e.n.). Grecii au învățat construcția triremelor de la egipteni. Cf. Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XIII.
- 569 Necos a fost faraonul care a trimis din Golful Persic o expediție feniciană pentru a face înconjurul Africii (vezi cartea a IV-a, cap. XLII).
- 570 Magdolos sau Mageddo este orașul în care Necos l-a omorît pe Iosias, regele Izraelului (*Regii*, II, 23), în anul 608 î.e.n.
- 571 Oraș cunoscut și sub denumirea Kadeș - probabil Gaza.
- 572 Vezi cartea I nota 111.
- 573 Domnia lui Nechao a fost între anii 609 și 594 î.e.n.

- 574 Psammis sau Psamtik, faraon renumit pentru o expediție de represalii în Etiopia, este cunoscut sub numele de Psammetihos al II-lea (593-588 î.e.n.).
- 575 Eleea, ținut în vestul Peloponesului.
- 576 Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XCV, plasează această întâmplare pe timpul lui Amasis (Ahmes al II-lea, 569-525 î.e.n.).
- 577 Din anul 593 pînă în anul 588 î.e.n.
- 578 În timpul acestei expediții (începutul secolului al VI-lea) mercenarii greci au gravat pe coloșii de la Abu-Simbel inscripții cu litere grecești. Această dată timpurie dă o marcă importantă acestor inscripții, pentru că aparțin unei vremi cînd scrisul grec se manifesta rar. Cea mai recentă comentare a inscripțiilor este făcută de A. Bernard și O. Masson, *Les Inscriptions d'Abou-Simbel*, în „Revue des Etudes Grecques” LXX, 1957, pag. 1-47.
- 579 Apries (sau Uahabra) este identic cu faraonul Ofra amintit în *Vecchiul testament*, Ieremia, cap. XXXVII vers. 8 și 11 ; cap. XLIV vers. 30 ; pomenit și de Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LXVIII și a domnit între anii 588-566 î.e.n.
- 580 După Manethon, Apries a domnit numai 19 ani (între 588-569 î.e.n.).
- 581 Herodot povestește aici o reeditare a atacului lui Nechao al II-lea asupra Palestinei și Syriei pe la sfîrșitul secolului al VII-lea î.e.n. Acest atac, pomenit tot în cartea a II-a, cap. CLIX, era de fapt îndreptat împotriva Babilonului, cu care Egiptul își disputa Siria și Palestina. După victoria de la Kadeș (Cadytis), Nechao al II-lea, care pătrunsese pînă la Eufrat, a fost bătut de Nabucodonosor (încă tînăr pe acea vreme și asociat la domnia tatălui său Nabopalassar), la Karkemish (605 î.e.n.). Vezi Notița istorică la cartea a II-a, p. 127.
- Apries a reluat atacurile tatălui său, luptînd mai departe împotriva lui Nabucodonosor pentru aceleași regiuni. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LXVIII, vorbește de unele victorii ale lui Apries. Se pare că tyrienii și sidonienii, în alianță cu Apries, au luptat multă vreme împotriva lui Nabucodonosor, dar nu au reușit să-și mențină mult timp pozițiile avantajoase ; Apries n-a putut rezista armatelor din Babilon și în cele din urmă și-a părăsit aliații.
- 582 Vezi și cartea a IV-a, cap. CLIX.
- 583 Amasis sau Ahmes, după Manethon - Ἀμωσις, despre care Diodor din Sicilia, cartea I, cap. LXVIII, spune că era ἀνὴρ ἐμφανής Αἰγύπτιος - „un bărbat egiptean de seamă”, a domnit între anii 569-525 î.e.n. El este ultimul mare rege din dinastia saită.
- 584 Vezi mai sus, la cap. CLI, unde, de asemenea, un coif servește ca un semn al regalității.
- 585 Momemfis, azi Menuf era așezat pe un canal între gura Canobică și Lacul Marcotic.
- 586 Prin care nu trebuie să se înțeleagă „caste”, cum probabil înțelegea Herodot (Cf. cartea a VI-a, cap. LX), ci pături sociale. Alți autori antici împart pe egipteni în alte categorii sociale : Diodor din

Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XXVIII, vorbește de trei pătri (preoții, țăranii, meseriașii); Strabo, *op. cit.*, cartea XVII, îi împarte, de asemenea, în trei: soldații, agricultorii și preoții.

587 Sensul acestor cuvinte este obscur: „calasyriceni“, după unii, înseamnă „soldați în floarea virstei“, iar „hermotybieni“ ar fi soldați de mîna a doua.

588 Noma Hemmis se afla în Deltă, nu în regiunea insulei cu același nume.

589 Natho (Neut) era situată între Busiris și Bubastis; azi Saragd.

590 Cifra este exagerată, la fel și cifra calasyricenilor, enunțată mai jos.

591 În afară de noma Tcebi, celelalte nome nu sînt cunoscute cu precizie; în orice caz, ele erau situate în partea de nord a Egiptului.

592 Adică obiceiul de a considera o meserie ca nedemnă de militari.

593 La Sparta, învățarea și îndeletnicirea cu vreo meserie erau interzise cetățenilor de drept; ele erau profesate numai de perieci.

594 Și sicyonienii, după Strabo, *op. cit.*, cartea a VIII-a, cap. VII, 23.

595 Vezi, tot în această carte, cap. XXXVII, despre privilegiile de clasă ale preoților.

596 Arystera — măsură pentru lichide, care corespunde cotyl-ului grec (27 centilitri).

597 Despre îngîmfarea și orgoliul lui Apries se vorbește și în *Vecbiul testament*, Ezechiel, XXIX, 3 și Ieremia, XLIV, 30.

598 Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LXVIII, relatează și el moartea lui Apries, iar istoricul evreu Flavius Iosephus, cartea a X-a, cap. IX povestește cum Apries (Hofra) a fost prins și ucis de Nabucodonosor. Nu este imposibil ca Nabucodonosor să se fi amestecat în cearta dintre cei doi rivali, sprijinindu-l însă pe Amasis, care a devenit apoi un fel de supus al lui Nabucodonosor.

599 τὸ ἱερόν este sanctuarul, τὸ μέγαρον, nu ὁ ναός, este templul.

600 Διὰ θύρων. — Nu se știe nimic precis ce este o θύρα, probabil porți monumentale, în interior avînd anumite încăperi; cuvîntul dă loc la multe interpretări: unii comentatori consideră că e vorba de două porți, alții, de porți duble, adică porți cu două canaturi. Am ales interpretarea lui Legrand, *op. cit.*, II, p. 186 și nu cea a lui Panetsos, *Herodot, Historia*, Athēna, 1939 (ușă cu două canaturi).

601 Al zeului Osiris.

602 Lacul se poate vedea și azi, dar nu mai are formă circulară, și poartă numele Sa-el-Hagar.

603 Herodot și-a propus încă de la începutul cărții (cap. III) să fie discret în problemele religioase. Vezi Studiul introductiv, p. XXXIII.

604 În grecește ἐξάνιστημι — „a emigra“; s-a tradus liber prin „cotropire“, „năvală“ a străinilor care a provocat emigrarea; dorienii au coborît în Pelopones în secolele XII—XI î.e.n.

605 Siuf — azi Es-Seffeh.

606 Se pare că e vorba de o anecdotă străină Egiptului, pentru că lipsa de respect față de faraon, spălarea picioarelor, ridicarea statuii unui zeu într-o piață, sînt străine obiceiurilor egiptene.

- 607 Cercetarea oracolelor pentru descoperirea hoțului este un obicei egiptean.
- 608 Sfinxul era o ființă legendară cu trup de animal și cap de om ; ia greci, sfinxul avea cap de femeie, la egipteni, cap de bărbat. Și azi se mai păstrează asemenea coloși ; cel mai mare sfinx se poate vedea la Gisch, lângă Cairo. Sfinxul era simbolul sau chipul Soarelui – ca divinitate.
- 609 Vezi, tot în această carte, cap. CLXVI.
- 610 Masa cubică a acestui bloc de piatră era deci cam de 343 m^3 (ținând seama că 21 coți = 11 m ; 14 coți = 7,38 m ; 8 coți = 4,216 m).
- 611 Vezi, tot în această carte, cap. CLV, unde este vorba de 40 de coți.
- 612 Oftatul șefului lucrărilor i s-a părut lui Amasis un semn rău-prevestitor.
- 613 Există monumente, dar de dimensiuni mult mai mici decât cele indicate de Herodot, care reprezintă pe Osiris culcat într-un pat funerar, între statuile surorilor lui, Isis și Nephtys, așezate vertical.
- 614 Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XXXI, vorbește despre 18 mii de orașe în Egipt, Teocrit, *Idile*, XVII, v. 82–84, de peste 33 de mii.
- 615 Interpretarea dată de Herodot acestei legi este falsă : prezentarea surșelor de ciștig în fața monarhului se făcea nu din pricini morale, ci pentru fixarea impozitelor.
- 616 Herodot greșește : Solon (născut aproximativ 640 î.e.n.) a dat aceste legi cu douăzeci de ani înainte de domnia lui Amasis (care a devenit rege în anul 569 î.e.n.).
- 617 Probabil că din cauza simpatiei lui Amasis pentru greci, tradiția egipteană l-a prezentat răuvoitor față de localnici (vezi, tot în această carte, cap. CXXIII).
- 618 Pînă la Amasis, în afara mercenarilor, grecii n-au fost socotiți decât oaspeți tolerați în Egipt. Naucratis era situat la vest de Delta Nilului.
- 619 Situat în partea de nord a orașului Naucratis.
- 620 Care aveau datoria să supravegheze și să protejeze comerțul, să rezolve diferendele comerciale etc. ale cetățenilor veniți aici din orașele grecești amintite.
- 621 „Celelalte orașe“ – Chios, insulă lângă coasta ionică a Asiei Mici, cu un oraș cu același nume ; Teos, oraș al Ioniei, azi ruinele de la Bcdrun ; Focea, oraș pe coasta Ioniei, azi Fokia ; Clazomenai, oraș al Ioniei, azi S. Giovanni ; Rhodos, insulă aproape de Asia Mică ; Cnidos, oraș în Caria (Asia Mică), azi ruine aproape de Capul Erio ; Phaselis, oraș în Licia (Asia Mică), azi ruine aproape de Tekrova ; eginetii, locuitorii Eginiei, insulă în Golful Saronic.
- 622 Săpăturile au dezvăluit și existența altor temple.
- 623 Lângă care se afla Naucratis (vezi, tot în cartea a II-a, cap. CXXIX).
- 624 Amfictyonii erau deputați ai cetăților grecești unite într-o confederație politică și religioasă, ale căror adunări se țineau primăvara la Delfi, toamna la Anthela, aproape de Thermopyle.
- 625 Alți scriitori vechi dau incendierea templului pe seama Peisistratizilor.

- 626 În texte este *στυπτήρια* și se presupune a fi piatră acră (alumen) despre care Plinius, *Historia naturalis*, cartea a XXX-a, cap. XV, spune că era de o calitate superioară în Egipt. Darul lui Amasis reprezintă aproximativ 25 mii de kg piatră acră. Piatra acră se găsește din belșug în Egipt, în consecință darul n-avea o valoare excepțională.
- 627 Contrar predecesorului său (vezi, tot în cartea a II-a, cap. CLXI).
- 628 Este vorba despre Battos al II-lea, zis „Fericitul”, urcat pe tron în jurul anului 574 î.e.n.; el a distrus armata lui Apries (vezi cartea a IV-a, cap. CLIX).
- 629 Cyrene, colonie greacă pe coasta Libyei, s-a supus lui Cambyses de bunăvoie (vezi cartea a III-a, cap. XIII).
- 630 E vorba de statui ale zeiței Athena.
- 631 Vezi cartea a III-a, cap. XLVII.
- 632 Vezi cartea a IV-a, cap. XXXIX și urm.
- 633 Lindos este unul din cele trei orașe dorice din insula Rhodos. Din templul Athenei din Lindos azi nu se mai văd decît foarte puține ruine.
- 634 În mitologia elenă se credea că fiicele lui Danaos au introdus în Grecia „thesmophoriile” sau cultul Demetrei (vezi, tot în cartea a II-a, cap. CLXXI). În acest pasaj, Herodot vorbește de Danaide în legătură cu introducerea la Lindos a cultului zeiței din Sais. Prin urmare, Amasis a trimis darul pomenit acestui templu, datorită faptului că a fost ctitorit de egiptence.
- 635 În realitate, el este primul egiptean care a cucerit Ciprul, și nu primul monarh din lume: înaintea lui, Ciprul a fost stăpînit de regele asirian Sargon; unii monarhi ciprioți au fost tributari lui Asarhaddon și Așșurbanipal.

CARTEA A III-a. THALIA

- 1 „Dintre clenii” – intenția autorului este de a marca faptul că grecii nu intrau în categoria celorlalte popoare peste care Cambyses domnea cu adevărat. Grecii erau dependenți de marele rege, nu subjugați în mod absolut.
- 2 Amasis, așa cum se arată în cartea a II-a, cap. CLXXVIII, era însuflețit de sentimente prietenești față de greci. Ionienii și eolienii, aduși cu sine de Cambyses, veniseră, desigur, împotriva voinței lor, așa cum mai târziu aveau să vină împotriva voinței lor contingentele de ionieni tirite de Darius în Europa.
- 3 Herodot întrebuițează aici cuvîntul *αἰτία* – „cauză”, cu sensul de *πρόφασις* – „motiv”; *πρόφασις* apare într-o conjunctură identică de idei în cartea a IV-a, cap. LXXIX. Herodot știa foarte bine că Egiptul era unul din statele care stînjeneau expansiunea puterii persane, și, ca atare, figura în programul de cuceriri persane încă de pe vremea lui Cyrus. Cf. cartea I, cap. CLIII, și menționarea tratatului de alianță între Cresus și Amasis, cartea I, cap. LXXVII. Vezi Studiul introductiv, p. XI.

- 4 Despre medicii egipteni și priceperea lor, cf. cartea a II-a, cap. LXXXIV. În cartea a III-a, la cap. CXXIX, se arată de asemenea că Darius avea medici egipteni la curtea lui.
- 5 În grecește *παλλακή*. La curtea Persiei se instituisse obiceiul că numai localnicele puteau deveni soții legitime ale regelui. Darius, când a ajuns rege, s-a căsătorit numai cu femei din neamurile aristocrate persane (vezi, tot în această carte, cap. LXXXIV).
- 6 Cf. aceeași apreciere despre Phya, cartea I, cap. LX și cartea a V-a, cap. XII. Idealul de frumusețe feminină în Grecia veche era o femeie înaltă și cu forme perfecte. Aristotel, *Περὶ ῥητορικῆς* (*Rhetorica*), I, 5 : *θῆλειῶν δὲ ἀρετὴ σώματος μὲν κάλλος καὶ μέγεθος*. În privința frumuseții copiilor mici, vezi cartea I, cap. CXII, iar pentru frumusețea bărbătească, cartea a VII-a, cap. XIX și cartea a IX-a, cap. XCVI.
- 7 Numele derivă de la zeitatea egipteană Neith sau Nith, menționată în cartea a II-a, de pildă, la cap. LXII.
- 8 Versiunea persană reproducă aici de Herodot nu poate sta în picioare. Dacă socotim intervalul scurs de la detronarea lui Apries și invazia lui Cambyses în Egipt (adică aproximativ 570–528 î.e.n.), această fiică a lui Apries tot ar fi avut aproximativ 50 de ani.
- 9 Versiunea egipteană, deși tendențioasă, este mai plauzibilă decât cea persană doar din punct de vedere cronologic. Egiptenii, făcând din Cambyses un egiptean după mamă, căutau să-și înșele întrucîtva propria lor obidă de a fi fost cuceriti de un persan.
- 10 Fecior din flori : adică fiul unei soții nelegitime. Astfel de vlăstare ale regilor Persiei ocupau totuși funcții înalte la curtea Persiei sau în administrația regatului. Această regulă nu împiedica luptele pentru domnie și fratricidul. Cassandana nu era totuși singura soție legitimă a lui Cyrus. Cf. Xenofon, *Cyropaedia*, cap. V, 19. După versiunea lui Ctesias, *Persica excerpta*, § II, mama lui Cambyses ar fi fost Amytis, fiica lui Astyages.
- 11 Vezi mai sus, nota 6.
- 12 Regii Egiptului aveau obiceiul încă de pe vremea lui Psammetihos să angajeze în solda lor mercenari carieni și ionieni. Cf. cartea a II-a, cap. CLII, CLIV, CLXIII și cartea a III-a, cap. XI. De altfel, unele din cele mai vechi inscripții grecești în proză (datate la 581 î.e.n.) se află săpate în piatra postamentului coloșilor de la Abu-Simbel de mercenarii greci veniți în Egipt (vezi nota 578 la cartea a II-a).
- 13 În text *σοφίη* – „înțelepciune“. Sensul de „viclenie“ se află și mai jos, la cap. LXXXVI, și în cartea a II-a, cap. CLXXII. Vezi și nota 79 la cartea I.
- 14 În fapt, un rege al Arabiei nu exista pe vremea lui Cambyses. Aici e vorba probabil despre o căpetenie a unei uniuni de triburi din regiunea pe unde urma să treacă armata lui Cambyses.
- 15 Herodot se referă la pustiul Sinai și istmul Suezului, singura cale de legătură între Siria și Egipt, urmată în mod obișnuit de caravane.
- 16 Orașul mai este pomenit și în cartea a II-a, cap. CLIX, dar impresia care se degajă din pasajul cărții a II-a, unde se povestește o ciocnire

- între faraonul Necos (Necho) și syrieni, c. că Herodot menționează acolo un oraș din interiorul Syriei, și nu un oraș de coastă. Numele de *Cadytis* apare numai la Herodot; la Hecataios, *Canytis* (Κάνυτις πῶλις Συρίων μεγάλη fr. 261 Müller) este poate identic cu *Cadytis*. Etimologia numelui este ebraică: *Kadiša* – „orașul sfânt”. Plecînd de la această etimologie, comentatorii lui Herodot s-au gîdit la o identificare a *Cadytisului* cu *Ierusalimul*. Dacă această identificare se potrivește într-
cîtva cu pasajul din cartea a II-a, cap. CLIX, ca nu poate fi în nici un caz acceptată pentru cartea a III-a, cap. V, unde în mod evident este vorba despre un oraș de coastă. Rawlinson, urmat de H. Stein, *Herodotos*, I, 5, p. 7, nota 2, înclină să vadă în *Cadytis* portul Gaza (ebr. Gazitah); cf. și Polybios, *Istoria*, cartea a XVI-a, cap. XL.
- 17 Syrienii palestinieni – cf. cartea I. cap. CV, cartea a II-a, cap. CVI, cartea a IV-a, cap. XXXIX și cartea a VII-a, cap. LXXXIX. Fenicia propriu-zisă se întindea, după Herodot, numai pînă în regiunea muntelui Carmel. De aici și pînă spre Gaza, ținutul ocupat de filistenii, este constant numit de Herodot *Syria Palestinei*, spre deosebire de *Syria Arabiei*.
- 18 Oraș situat spre sud-vest de *Cadytis* (Gaza). Identificări cu localități moderne sînt imposibil de stabilit. În orice caz, Ienysosul era un important punct de comerț, fiind la capătul drumului de caravane care lega Golful Persic de Mediterana, ca și celelalte *emporion*, de altfel, despre care este vorba în text.
- 19 Vezi nota 25 la cartea a II-a. „Lacul” Serbonis era, în realitate, o întindere de mlaștini care avea o ieșire artificială spre Mediterană.
- 20 Vezi nota 26 la cartea a II-a. Numele muntelui are o origine semită: *Kaš* (*Keš*) – „limită, graniță”. Prin urmare, imensa dună de nisip, care este în realitate muntele Casios, era considerată hotar între Egipt și Siria. Un alt munte cu același nume se află în nordul Syriei, în Antiokia, unde s-a ridicat sanctuarul marelui zeu syrian Casios.
- 21 Afirmare curioasă, asupra căreia s-au încercat mai multe explicații. Vezi D. Ghica, *op. cit.*, cartea a III-a, p. 13, nota 3. Pe cine a vrut Herodot să înțeleagă prin acești „syrieni” nu se poate ști.
- 22 În mitologia elenă, Typhon este un monstru, fiu al pămîntului (Gaia) și al Tartarului. După o luptă înfricoșătoare cu Zeus, a fost învins prin puterea fulgerului și azvîrlit în fundul Tartarului. Cf. Hesiod, *Theogonia*, v. 820 și urm. Locul unde s-ar fi dat lupta era situat în regiunile unde au loc erupții vulcanice, exalații dăunătoare sănătății (mlaștini, cum e lacul Serbonis, de pildă), călduri insuportabile și vînturi calde. Typhon a fost identificat de greci cu principiul răului din mitologia egipteană, *Set*, opus lui *Osiris*. Cf. și cartea a II-a, cap. CXLIV.
- 23 Herodot înțelege: din toate regiunile viticole ale Greciei.
- 24 Vinul era probabil transportat și din alte regiuni învecinate cu Fenicia, și anume din Siria, unde, după o informație a lui Strabo, Γεωγραφικά (*Geografia*), cartea a XVI-a, cap. II, exista o localitate numită ulterior, în epoca elenistică, Laodikeea, care furniza Egiptului vinuri de bună calitate.

- 25 Textul grec are aici două variante : *κεῖμενον*, adică ulciorul a fost „golit“ și așezat apoi pe jos, – această variantă, adoptată de noi, a fost tradusă prin cuvintele : „prin părțile locului“. *Κεῖνόν* – „golit“, a doua variantă, aparține probabil unui sholiast care a dorit să fie cit mai explicit.
- 26 Demarh – despre împărțirea Egiptului în *νομοί* (districte administrative) și guvernarea lor, vezi cartea a II-a, cap. CLXIV și CLXXVII. Numele egiptene erau, la rîndul lor, divizate în unități administrative minore, conduse de *demarhi* ; cuvîntul înseamnă „cel care conduce poporul“ (dintr-un sat, comună, district).
- 27 Textul grec nu lasă precis să se înțeleagă *cine* face transportul, cine se îngrijește ca oalele să ajungă în Syria. Din această pricină am tradus impersonal.
- 28 Adică în regiunea dintre Ienysos și muntele Casios, despre care este vorba la sfîrșitul cap. V.
- 29 Adică la conducătorul triburilor arabe.
- 30 Herodot se referă la triburile arabe care ocupă peninsula Sinai și sălășluiesc pînă în partea Syriei.
- 31 La popoarele semitice, aflate sub influența idcilor religioase și idealiste propagate de clasa dominantă, numărul 7 avea o mare importanță, ca și la alți orientali, de altfel. Cf. nota 235 la cartea I.
- 32 Dionysos și Urania erau zeitățile Soarelui și Lunii ; arabii aveau o religie care se baza pe observațiile făcute asupra corpurilor cerești și mișcărilor acestora. Nu este exclus ca și numărul 7 să reprezinte observația existenței celor șapte planete ale soarelui, cunoscute în antichitate.
- 33 *Orath-el* sau *Oroth-el* – „zeul focului, al luminii“.
- 34 *Alilat* – vezi cartea I, cap. CXXXI, cu observația că în cartea I este vorba de o zeiță a fecundității, pe cînd aci se pare că Alilat este o zeitate astrală (Luna), citată la rînd cu zeul focului, al luminii.
- 35 Cf. cartea a VII-a, cap. XXVI, unde este vorba de un burduf făcut din pielea satirului Marsyas.
- 36 Acest fluviu n-a putut fi identificat.
- 37 Despre exactitatea informației lui Herodot, vezi A. Maude și J. L. M y r e s, *The desert pipe-line in Herodotus, III*, 9, în „Classical Review“, 1946, p. 19.
- 38 Cf. cartea a II-a, cap. XVII și CXLI. Gura Pelusiacă este gura cea mai aproape de hotarele Syriei și de lacul Serbonis. Astăzi, brațul Pelusiacă este secăt și înlocuit printr-un canal care-și are deschiderea în canalul de Suez.
- 39 Sanctuarul și templul zcității Neith din Sais, reședința celei de-a XXVI-a dinastii egiptene.
- 40 Psammenitos a avut o domnie foarte scurtă. Manethon, în șirul faraonilor celei de-a XXVI-a dinastii, așa-numita *saită*, îl numește *Ψαμμεχερίτης* Psammecherites).
- 41 Exagerare, în regiunea Tebei cad ploi ușoare.
- 42 Cf. cartea a II-a, cap. CLII, precum și nota 12 la cartea aceasta.

- 43 Actul de cruzime săvârșit de mercenari reprezenta totodată și un ritual războinic : ritualul jurământului de credință ; cf. cartea a V-a, cap. CXIX, despre sacrificiile umane făcute de carieni unei divinități a războiului.
- 44 Faptul că mercenarii beau din singele victimelor lor întărește părerea că s-a săvârșit totodată și un ritual războinic. Cf. cartea a IV-a, cap. LXX, despre un ritual similar la sciți. Prin acest ritual, mercenarii se legau cu jurămintă că vor lupta până la moarte.
- 45 Cf. cartea a II-a, cap. XXXVI.
- 46 Vezi nota 253 la cartea a II-a. Relativ la data când Herodot a vizitat câmpul bătăliei de la Papremis, vezi Studiul introductiv, p. LX.
- 47 Despre revolta lui Inaros, în Egiptul de Sus, soldată cu înfrângerea acestui patriot care a luptat șase ani împotriva perșilor, cf. cartea a VII-a, cap. VII și Thucydides, *Istoria războiului peloponesiac*, cartea I, cap. CIV-CXII. Acest Inaros, pe care Herodot îl dă drept libyan, era un fiu al lui Psammetihos. Revolta lui Inaros a durat din anul 460 și până în 454 î.e.n. Inaros a avut în sprijinul său pe Amyrtaios, pretendent la tronul Egiptului de Jos, care avea capitala la Sais, și un contingent de atenici, plecat din Cipru. Inaros a dobândit la Papremis o mare victorie asupra perșilor, când a ucis chiar cu mâna lui pe Achaimenes, fiul lui Darius și fratele lui Xerxes ; pe acea vreme Achaimenes era investit în funcția de satrap al Egiptului. Inaros a fost doborât în cele din urmă de Megabizos, dus în Persia și crucificat, dar Amyrtaios s-a menținut încă multă vreme în regiunea bălților. Cf. cartea a II-a, cap. CXL și nota 479.
- 48 Despre cetățuia (acropolea) Memfisului, vezi mai jos, cap. XCI din această carte, unde este numită λευκὸν τεῖχος. Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. CIV descrie Memfisul într-un chip foarte asemănător cu Herodot.
- 49 Istoria Cyrenaicei este descrisă de Herodot în cartea a IV-a, cap. CXLVII-CLXVII.
- 50 Barca - vezi cartea a IV-a, ultimele capitole. Orașul se găsea în imediata apropiere a Cyrenei.
- 51 Judecătorii regești - cf. cap. XXXI al acestei cărți, cartea a V-a, cap. XXV și cartea a VII-a, cap. CXCIV. În număr de 7, judecătorii regești formau un colegiu care făcea parte din sfatul marelui rege.
- 52 Despre acest Pausiris, ca și despre Thannyras, de altfel, nu se știe nimic altceva decât ce spune aici Herodot.
- 53 Singele de taur nu este dăunător organismului omenesc, dar în antichitate exista o credință universal răspândită că cine bea singe de taur moare. Cf. Aristofan, *Cavalerii*, v. 84.
- 54 Informațiile primite de Herodot cu privire la comportarea lui Cambyses când a intrat pentru prima oară în Sais sînt eronate, provenind dintr-o sursă care vorbea cu deosebită patimă despre perși. Înăsprirea purtării lui Cambyses față de egipteni și pingărirea cultului lor este logic povestită de Herodot după expediția nefericită a monarhului persan împotriva Etiopiei, dar nu coincide cu intrarea lui Cambyses în Sais.

Inscripțiile hieroglife atestă că regele persan, dimpotrivă, a fost inclus în listele faraonilor egipteni, unde apare sub numele de *Cambath*

sau *Cambathet*, la care se mai adaugă și epitetul de *Ramsoth* – „fiu al Soarelui“. Pe o coloană care astăzi se află în muzeul Vaticanului, provenind din templul zeiței Neith (Athena) din Sais, se află o lungă inscripție închinată lui Cambyzes. Conform celor spuse de această inscripție, regele a reorganizat și a redat deplină strălucire cultului zeiței, căzut în desuetudine. Calitatea informației primită de Herodot se poate judeca și după detaliul cu totul fals despre „părul mumiiilor“.

55 Vezi nota 304 la cartea I.

56 Cf. cartea I, cap. CXL, și cartea a II-a, cap. LXXXVI și urm. Despre dualismul dintre principiul binelui și al răului la perși, care formează substratul vechii religii persane, vezi notele 304, 305 la cartea I. Vechile credințe abstracte au fost ulterior contopite sau chiar înlocuite printr-un sistem religios în care erau adorate elementele naturii, îndeosebi focul. Conform acestei credințe, arderea unui cadavru echivala cu pingărirea divinității focului. Focul, ca principiu creator, viu, era, pe de altă parte, venerat și în Egipt în persoana zeului Phtah, care avea un templu uriaș la Memfis. De notat că perșii adorau focul ca element material, iar egiptenii ca un principiu însuflețit.

57 Este firesc ca orgoliul egiptenilor, adânc jignit, să fi inventat această versiune.

58 Ammonieni – vezi cartea a IV-a, cap. XII.

59 Herodot, în cartea a VII-a, cap. LXIX și urm., vorbește despre două ramuri ale etiopienilor: cei din vest (libyeni) și cei din est (asiatici). Libyenii răspinși în părțile sudice ale Libyei (cf. cartea a IV-a, cap. CXCII), întinzându-se pînă în regiunile ecuatoriale, reprezentau un amalgam de triburi diferite a căror trăsătură comună era culoarea neagră a pielii. În cartea a II-a, la cap. XXIX și urm., Herodot vorbește despre libyenii (etiopieni) de la Meroe, care au suferit influența civilizației egiptene, iar la cap. XXXII, despre libyenii din Africa centrală, descoperiți de nasamoni. Etiopienii „macrobi“ (cei cu viață lungă), ținându-se seama de pasajele citate, în care nu sînt nicăieri pomeniți, au fost plasați de comentatorii lui Herodot în regiunea orientală a Africii, aproximativ în Somalia. Prin urmare, după această ipoteză, ei ocupau coasta africană care se întinde la sud de strimtoarea Bab-el-Mandeb, în regiunea capului Guardafui.

60 „Masa Soarelui“, în afară de Herodot, este menționată și de Pomponius Mela, *Horografia*, cartea a III-a, cap. XV, care însă probabil îl copiază pe Herodot. La originea acestei „mese“ stă un mit despre bogăția ținuturilor etiopiene unde puterea soarelui face să crească o floră luxuriantă. Încă în *Iliada*, cîntul I, v. 423 și cîntul XXIII, v. 205 și în *Odiseea*, cîntul I, v. 22, se povestește cum zeei, doritori să se desfete cu jertfe grase, se duceau în ținutul etiopienilor, la marginea lumii, pe unde ar curge fluviul Okeanos. Interesantă este și ipoteza lui Heeren (citată de D. Ghica, *op. cit.*, cartea a III-a, pp. 45–46, nota 5); Heeren crede că „masa Soarelui“ reprezintă eventual un troc, cu străini sau cu alți indigeni, așa cum este, de pildă, descris de Herodot trocul dintre greci și indigenii de dincolo de coloanele lui Heracles, în cartea a IV-a, a *Istoriilor*, cap. CXCVI.

- 61 Elefantina – cf. cartea a II-a, cap. XXVIII. Elefantina este orașul egiptean cel mai apropiat de etiopienii macrobi.
- 62 Ichthyophagi – sub acest nume, care înscamnă „mîncători de pește“, vechii autori greci înțelegeau pe locuitorii coastelor din apropierea strîmtorii Bab-el-Mandeb. Cf. Pausanias, *op. cit.*, cartea I, cap. XXXIII, 4. Este foarte posibil ca ichthyophagii să fi cunoscut graiul etiopienilor macrobi, care locuiau coasta africană la sud de regiunile lor. Nu trebuie în nici un caz înțeles că ichthyophagii populau împrejurimile orașului Elefantina. Interpreții folosiți de Cambyses erau găsiți întimplător, sau locuiau la Elefantina.
- 63 Carthagina era colonie feniciană. Ca atare, respectînd principiile coloni-zărilor, fenicienii nu puteau să se războiască cu „propriii lor copii“ fără a comite un sacrilegiu. Cf. și cartea a VII-a, cap. LI și cartea a VIII-a, cap. XXII.
- 64 Data supunerii Tyrului (principalul oraș al Feniciei) de către perși nu este cunoscută. Xenofon, *Cyropaedia*, cartea I, cap. I, 4 atribuie această cucerire lui Cyrus. Tot așa Polybios, *Istoria*, cap. XVI, XL și Flavius Josephus, *Κατὰ Ἀπλώνος* (Împotriva lui Apion), cartea I, cap. XXI.
- 65 Apropiînd informația lui Herodot din cartea a II-a, cap. CLXXXII, unde se povestește cucerirea insulei Cipru de Amasis, regele Egiptului, de informațiile lui Xenofon, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. IV, 1 și cartea a VIII-a, cap. VI, 1, se pare că ciprioții s-au supus de bunăvoie lor perșilor, sau mai bine-zis s-au pus sub protectorat persan, pentru a scăpa de dominația egipteană. Evenimentul s-a petrecut în timpul domniei lui Cyrus.
- 66 Veșmintele scumpe figurau printre darurile făcute de monarhii orientali. Traducerea romînească „veșmînt de purpură“ respectă spiritul limbii romîne; trebuie însă înțeles că veșmîntul trimis de Cambyses era vopsit cu purpură, culoarea roșie extrasă dintr-o scoică mediteraneană. Tyrul avea specialitatea vopsitului stofelor în culori purpurii, care variau ca intensitate și nuanță. Pentru obținerea efectului dorit, tyrienii utilizau diferite specii de scoici (vezi Plinius, *Historia naturalis*, cartea a IX-a, cap. XXXVI).
- 67 Vasul de alabastru, destinat în vechime parfumurilor, avea, de obicei, forma unui *lecythos*, adică a unui vas în formă de pară, strîmt la gît, fără toarte. Alabastrul este carbonat de calciu cristalizat, de o culoare galbenă sau albăstruie, străbătută de vinișoare ondulate.
- 68 Despre vinul de palmier, vezi discuția de la nota 454 de la cartea I.
- 69 Cf. *Biblia*, *Cartea lui Isaia*, cap. XLV, verset 14: „Așa zice Iehova: Ciștigul Egiptului și negoțul Etiopiei și al sabeilor, bărbați mari de corp, vor trece la tine, Ierusalimule, și ale tale vor fi...“
- 70 Despre perși se știe că erau arcași vestiți. Vezi Ctesias, *op. cit.*, § 17. Arcurile etiopienilor macrobi, vinători de fiare tropicale, depășeau probabil ca mărime arcurile obișnuite, lucru de altfel mărturisit și de Diodor din Sicilia, *Bibliotheca*, cartea a III-a, cap. VIII.
- 71 În textul grec „cereale“. Pîinea se făcea în mod obișnuit, în antichitate, din făină de ovăz.

- 72 În gr. ὕαλος sau ὕαλος, un mineral care nu se știe precis dacă e „cristalul de stincă”, cum am tradus. Cristalul de stincă nu se găsește în aceste regiuni ale Africii. Unii comentatori opinează pentru blocuri de sare, confundate de greci, sau de informatorii grecilor, cu roca cristalului de munte. Despre sticlă (cristal) nu poate în nici un caz fi vorba, mai ales că Herodot, citeva rinduri mai jos, menționează că acest mineral se scotea din pământ.
- 73 Vezi și cartea a II-a, cap. LXXXVI–LXXXVIII și nota 309 referitor la mumiile egiptene.
- 74 În grecește ἐμμανής τε εὖν καὶ οὐ φρενήρης, expresie pleonastică pentru sublinierea ideii. Procedeu utilizat și de Sofocles – vezi de pildă, *Antigona*, v. 498 și *Electra*, v. 472. Cf. și Herodot, *Istorie*, cartea a III-a, cap. XXXV, cartea a IV-a, cap. CLXI, cartea I, cap. XLII ș.a.
- 75 Adică ionienii și colienii menționați în cap. I al cărții a III-a. Acești greci se pricepeau să lupte pe mare, nu în expediții de tipul celei pregătite de Cambyes.
- 76 După o informație a lui Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XLVI, la Teba, Cambyes a jefuit templele.
- 77 Numărul este cu siguranță exagerat. Nu exista nici o rațiune ca regele Persiei să pornească împotriva libyenilor din sud cu efective atât de uriașe.
- 78 E vorba de pustiul Nubiei. Drumul pe care a mers Cambyes corespunde cu o linie dreaptă care taie marele cot al Nilului între a doua și a cincea cataractă. Dacă și pînă unde a mers Cambyes spre sud, nu se știe cu siguranță. Unele izvoare antice, printre care și Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XXXIII, pretind că regele persan a ajuns în ținutul Meroe, unde a fondat orașul cu același nume. Cambyes nu a putut în nici un caz atinge acest punct. Nu este însă exclus ca în vederile lui Cambyes să fi intrat cucerirea ținutului mănăs din vecinătatea actualului Khartum.
- 79 Hotărîre foarte curioasă în împrejurările grele prin care trecea Cambyes.
- 80 Dacă comparăm spusese lui Herodot din acest capitol cu cele de la cap. XCVII al acestei cărți, rezultă că expediția lui Cambyes nu a fost cu totul infructuoasă. Cambyes a izbutit totuși să aducă sub dependența persană pe etiopienii din sudul orașului Elefantina.
- 81 Cuvîntul *Oasis* are o rădăcină egipteană, cu sensul de „loc plantat”. În cazul de față *Oasis* desemnează însă o localitate. În Egipt existau șapte oaze renumite, dintre care cea mai cunoscută este Siva (Siuah). Localitatea (și oaza) despre care este vorba aici purta numele de Ὀασις μεγάλη – „Oaza cea mare”, și se afla nu departe de Teba. Oaza cea mare a fost identificată cu așezarea egipteană de azi. El-Chargeh. În toate aceste oaze cultul lui Ammon din Teba era ținut în mare cinste.
- 82 Informația lui Herodot este unică, ca, de altfel, și pomenirea tribului *aischronic* din Samos, cf. nota 114 la această carte. D. Ghica *op. cit.*, cartea a III-a, pp. 63–64, opinează pentru autenticitatea informației. Ghica crede că nu este exclus, avînd în vedere intensele legă-

- turi comerciale dintre insulele grecești și Etiopia, ca neguțatori samieni să fi stabilit în aceste regiuni îndepărtate un punct de comerț cu indigenii.
- 83 Pentru această denumire sînt două interpretări : a) „insula fericitilor” – deoarece oaza este o adevărată insulă a fericirii în mijlocul deșertului ; b) loc unde sălășluiesc sufletele celor răposați, rai pămîntean. Într-adevăr, credința despre existența pămîntească a „raiului”, răspîndită printre greci în epoca clasică (secolul al V-lea î.e.n.), este de origine egipteană. Printre alte locuri unde era plasată de greci „insula fericitilor” se află și extremitatea sudică a Egiptului, pe unde se bănuia că trece fluviul Okeanos.
- 84 Informația este îndoielnică. O întreagă armată, afară doar dacă oamenii au pierit de sete, nu poate fi îngropată în pustiul Nubiei.
- 85 Vezi notele 174 și 534 la cartea a II-a. Apis era privit, în mitologia egipteană, ca reîncarnarea lui Osiris, avînd atribuții speciale de protejare a morților.
- 86 Vezi cartea a II-a, cap. CLIII și nota 172. Numele de *Epaphos* este explicat în Eshil, *Prometeu înlănțuit*, v. 849, de la verbul *ἐπαφᾶν* „a atinge”. Între *Apis* și *Epaphos* nu există nici o contingentă. Herodot semnalează numai confuzia făcută de greci, fără să o discute.
- 87 Cînd apărea un vițel identificat cu Apis, după patruzeci de zile de la naștere era dus în Nilopolis, un oraș în Egiptul de mijloc, iar de aci transportat pe Nil cu mare alai pînă la Memfis. Aceste detalii sînt povestite de Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XXI și cap. LXXXV.
- 88 În grecește *ἐπίτροποι* adică „cei cărora li s-a dat în grijă guvernarea orașului”, prin urmare oameni numiți de Cambyzes, nu dregători din aparatul administrativ al Egiptului.
- 89 În grecește *χειροθήης* „care se poartă blind cu oamenii”, „care mănîncă din mîna omului”, epitet aplicat mai ales animalelor domestice. Cambyzes nu putea să conceapă că un zeu poate să se încarneze într-un animal. Despre religia perșilor antici, care nu admitea chipuri, întru-chipări, vezi cartea I, cap. CXXXII.
- 90 Despre natura acestei raze, vezi Plutarh, *Despre Isis și Osiris* cap. XLIII, unde se lămurește că această rază provenea de la lună, adică de la Isis (mama lui Osiris). Divinitatea zeiței Isis era socotită ca avînd o influență binefăcătoare asupra holdelor.
- 91 Cf. Plutarh, *op. cit.*, cap. LVI. Cu toate că informațiile lui Herodot și Plutarh concordă, monumentele care-l reprezintă pe Apis îl arată cu un triunghi pe frunte, nu cu un pătrat ; aceasta este rațiunea pentru care Stein adoptă lecțiunea *τρίγωνον* „triunghi” ; figura lui Apis – Osiris este aceea a unui om cu cap de bou, ținînd luna între coarnele ușor încovoiate.
- 92 Un vultur, nu o pajură. Vulturul era emblema lui Osiris, în calitatea acestuia de zeu al Soarelui.
- 93 Vezi mai sus nota 56. Perșii nu admiteau nici măcar divinități cu chip și însușiri umane, cu atît mai puțin încarnarea unei divinități într-un animal.

- 94 Cf. cartea a IV-a, cap. LXXXIV ; aici e probabil vorba de călăi persani, nu egipteni.
- 95 În marea sală a sanctuarului construit la Memfis de Psammetihos, în cinstea lui Phtah ; cf. cartea a II-a, cap. CLIII.
- 96 Întocmai ca și sărbătorirea nașterii unui nou Apis, îngroparea celui mort se făcea cu mare fast. Animalele erau îngropate în așa-zisul *Sarapeion*. templul lui Sarapis (Osar-hapi = Osiris-Apis), aparținând aceluiași sanctuare din Memfis. Mormintele animalelor sfinte au fost descoperite de A. Mariette, celebrul arheolog francez, care a fost pionierul marilor descoperiri egiptene din secolul al XIX-lea. Despre uciderea lui Apis de către Cambyses cf. Plutarh, *op. cit.*, XLIV. Plutarh susține că Apis, o dată mort, a fost aruncat la ciini.
- 97 Herodot recunoaște că versiunea nebuniei lui Cambyses este dată de egipteni. Cambyses era într-adevăr un impulsiv, dar nu un dement, cum este înfățișat de egipteni.
- 98 Marea inscripție de la Behistun confirmă uciderea acestui frate al lui Cambyses de către rege, însă *înainte* de expediția în Egipt a lui Cambyses. Numele de *Smerdis* este grecizat. Pe coloana I a inscripției de la Behistun, rândul 10, numele lui original apare ca *Bardiya*. Versiunea oficială persană despre moartea lui Smerdis este următoarea : Smerdis era satrapul Persiei, în vreme ce capitala regatului condus de Cambyses se afla la Ecbatana. În Persia, Smerdis a căutat să stîrnească nemulțumiri împotriva fratelui său, care pînă la urmă l-a ucis. Versiunea persană a fost relatată de Ctesias, *Persica excerpta* § 8. Ctesias îl numește pe Smerdis : Tanyoxarkes, Cf. și Xenofon, *Cyropaedia*, cartea a VIII-a cap. VII, 11. Mama celor doi frați era Cassandana, pomenită la cap. II al acestei cărți.
- 99 Susa încă nu era capitala regatului persan pe vremea uciderii lui Smerdis. Vezi nota precedentă. Susa a devenit capitala regatului ahemenid abia pe vremea lui Darius al lui Hystaspes.
- 100 Vezi nota 3 la cartea I.
- 101 Căsătoria între frate și soră din același tată (mai rar din aceeași mamă) era permisă numai în Egipt. Ctesias, *op. cit.*, § 91, susține totuși că orice fel de incest era permis și la perși.
- 102 Probabil de Atossa, care a devenit pe urmă soția magului Smerdis și ulterior soția lui Darius. Vezi cap. LXVIII și urm. ale acestei cărți.
- 103 Epileptic. Întreg acest capitol este edificator pentru exemplificarea atitudinii critice a lui Herodot, care nu crede că Apis a insuflat nebunia lui Cambyses. Vezi Studiul introductiv, p. LXXXIV.
- 104 Vezi cartea I, cap. CXXXIII despre înclinarea la beție a perșilor.
- 105 Un zeu care este maestru în trasul cu arcul – Prexaspes îl avea în vedere probabil pe Ormuz, străveche divinitate iraniană, care, întocmai ca Apollo la greci și Mithra, zeul persan al Soarelui, al luminii și adevărului, a fost de asemenea reprezentat cu arcul în mînă. Antropomorfizarea lui Ormuz, care era un principiu abstract (vezi cartea I, nota 304) nu era însă decît un artificiu statuar (cf. P. Masson și Louise Morin, articolul *Mitologia Persiei vechi* în *Mythologie Générale*, publicată de F. Guirand, Larousse, 1935, p. 289).
- 106 Cf. cartea a VII-a, cap. CXIII.

- 107 Vezi nota 476 la cartea I.
- 108 Vezi cartea I, cap. CLXXXVII și nota 438 despre un sacrilegiu asemănător săvârșit de Darius.
- 109 *Pataicii* erau idoli adorați de fenicieni, plăsmuiți din pământ sau ciopliți în piatră, lemn, os etc. *Pataicii* aveau o figură diformă, cu cap enorm și picioare subțiri. Ca înfățișare, semănau într-adevăr, așa cum remarcă Herodot, cu Phtah „embrionul”, denumit chiar Phtah „pataicul”, reprezentat ca un pitic cu capul mare și picioare strimbe. Identificarea între acest Phtah și Hephaistos, divinitatea greacă a focului, care la rândul lui avea o înfățișare diformă și aceleași atribuții de meșter făurar ca și Phtah, a fost făcută de timpuriu.
- 110 Cabirii sînt vechi divinități pelasgice (preelenice ; vezi cartea a II-a, cap. LI și nota 232 la aceeași carte) care personificau principiul focului. Cultul lor a dăinuit în Beotia și în insulele populate de pelasgi, cum ar fi, de pildă, Lemnos și Samothrake. Grecii i-au considerat drept fii ai lui Hephaistos, și cum Hephaistos era identificat cu Phtah, Herodot îi consideră fiii ai lui Phtah.
- Cabirii pelasgici nu trebuie confundați cu cele opt divinități astrale ale fenicienilor, *Kabirim* ; apropierea între cabirii pelasgici și cei fenicieni a fost făcută în literatura greacă abia în epoca bizantină, cînd cultul cabirilor dispăruse.
- 111 Callații sînt pomeniți și la cap. XCVII al acestei cărți ; în dialectele indiene *kala* înseamnă negru. Obiceiuri canibalice sînt atribuite de Herodot și padeilor indieni (cartea a III-a, cap. XCIX).
- 112 Poemul căruia îi aparținea acest citat s-a pierdut. Plato, *Gorgias*, 484 b, citează însă cîteva versuri din acest poem în sprijinul teoriei despre „legea naturii”.
- 113 Despre Polycrates vezi Studiul introductiv, p. XXIV ; data cînd Polycrates s-a făcut stăpin pe Samos (spre mijlocul secolului al VI î.e.n.) este necunoscută. Despre Polycrates, vezi mai departe, cap. CXLII și urm. ale acestei cărți, unde este povestită și moartea tiranului.
- 114 Despre tripla diviziune administrativă a Samosului, vezi cap. XXVI, în care este pomenit tribul aischrionic din Samos și nota 82 la această carte.
- 115 Cf. cartea a II-a, cap. CLXXXII.
- 116 Pentecontera – vezi nota 356 la cartea I. Ceva mai jos, la cap. LXXIV al acestei cărți, se spune însă că Polycrates ar fi trimis în ajutorul lui Cambyzes tireme.
- 117 Cf. Thucydides, *Istoria războiului peloponesiac* cartea I, cap. XIII.
- 118 Lupta lui Polycrates cu Miletul nu este cunoscută, dar informația lui Herodot pare să fie exactă, dacă se ține seama de rivalitatea comercială dintre Samos și Milet.
- 119 Vezi Studiul introductiv, p. XCIV.
- 120 Vezi la cartea I, cap. LI și nota 117.
- 121 Nu trebuie uitat că vechile tiranii grecești se sprijineau inițial pe simpatia maselor populare. Tiraniile au dispărut cînd și-au înstrăinat simpatia maselor. Vezi Studiul introductiv, p. XXIII.
- 122 Vezi Studiul introductiv, p. LXXXIX.

- 123 Cydonia, pomenită de Herodot și la cap. LIX al acestei cărți, se afla aproape de Canea, în nord-vestul insulei Creta. Informația că Cydonia a fost colonizată de samieni este eronată, orașul fiind o colonie eginetă. Vezi nota 167 la această carte.
- 124 Vezi Studiul introductiv, p. XII. Pe cât reiese din povestirea lui Herodot, motivul care l-a împins pe Polycrates spre un astfel de demers au fost uneltirile împotriva sa din partea aristocrației locale.
- 125 Numărul triremelor samiene este exagerat, mai ales dacă apropiem această cifră de informația lui Thucydides, *op. cit.* cartea I, cap. XIV, că Polycrates avea puține trireme în flota lui; cf. Herodot, *op. cit.*, cartea I, cap. CLXIII, și cartea a III-a, cap. CXXIV, plecarea lui Polycrates la Oroites.
- 126 Insula Carpathos, astăzi Scarpanto, se află în nord-estul Cretei. Marea din jurul insulei se numea în antichitate Marea Carpathică.
- 127 „Puțini la număr” – afirmație care se contrazice cu numărul triremelor citat mai sus de Herodot. Trirema putea cuprinde pînă la 200 de oameni, fiind un tip de corabie mult mai mare decît pentecontera.
- 128 În grecește *νέωσολοιχοὺς* „remize pentru corăbii”.
- 129 Asimilare între arhonții atenieni și eforii spartani. Despre eforat, vezi nota 176 la cartea I; cf. cartea a IX-a, cap. VII și urm.
- 130 Eforii spartani dezaprobau elocvența ionică folosită de solii samieni.
- 131 Povestea cu „sacul” și „făina” nu are nici un rost în sprijinul cererii fugarilor samieni. Herodot a contaminat două intervenții samiene la Sparta, deosebite între ele, despre care auzise probabil vorbindu-se la Samos, fără a ține seama de realități. Un pasaj din Sextus Empiricus, *κατὰ μαθηματικούς* cartea a II-a, cap. XXIII, dezleagă însă problema. Anecdota pomenită de Herodot se referă la o cerere de ajutor în grîne pe care samienii au făcut-o spartanilor. În cazul acesta se explică foarte bine de ce solii, criticați pentru prea marea lor volubilitate verbală, s-au înfățișat eforilor doar cu un sac de făină gol. Observația eforilor că rostirea cuvîntului „sac” este de prisos, trebuie înțeleasă în felul următor: eforii socoteau că este suficient dacă *văd* sacul gol în mîinile solilor.
- 132 Singura aluzie la războaiele din secolul al VII-lea dintre Sparta și Messenia făcută de Herodot (vezi și *Grecia antică*, p. 123). În acest pasaj este vorba de al doilea război messenian.
- 133 Vezi cartea I, cap. LXX.
- 134 Faptul presupune existența unor legături de prietenie între Sparta și Amasis, regele egiptean, care-i simpatiza pe greci. Cf. cartea a II-a, cap. CLXXVIII și urm.
- 135 Despre acest pieptar pomenește și Plinius, *Historia naturalis*, cartea a XIV-a, cap. I. Despre cultura bumbacului în Egipt, *ibidem*, cap. XIV.
- 136 Localitate din insula Rhodos, cf. nota 332 la cartea I.
- 137 „O generație” număra aproximativ 25–30 de ani. Cu privire la criteriul cronologic în *Istorie*, vezi Studiul introductiv, p. XLII; dacă se admite că furtul craterului a avut loc pe vremea căderii Sardesului (cf. cartea I, cap. LXX, adică în anul 546 î.c.n.), expediția spartanilor și a corintienilor împotriva Samosului datează aproximativ din anul

520 î.e.n. Este însă posibil, conform primei versiuni date în cap. LXX, din cartea I, ca expedierea craterului spre Lydia să fi avut loc înaintea căderii Sardesului și, ca atare, expediția spartanilor să dateze aproximativ din anul 525 î.e.n.

- 138 Legătura dintre Periandros care a murit foarte bătrîn în anul 585 î.e.n. și Alyattes, părintele lui Cresus, mort abia în 560 î.e.n., este cu totul fantezistă. Ea nu se poate admite decît dacă cronologia tiraniei lui Periandros ar fi coborîtă cu cel puțin douăzeci de ani. În nici un caz nu se potrivește cu „furtul craterului“, care a avut loc pe vremea căderii Sardesului sub Cresus, 546 î.e.n. Vezi și D. Ghica, *op. cit.*, *Thalia*, pp. 113–114, nota 5. Despre Periandros, fiu al lui Kypselos, vezi nota 43 la cartea I.
- 139 În Samos exista celebrul templu al Herei (Heraionul) pomenit, de altfel, de Herodot în cartea I, cap. LXX. Vezi Diogenes Laertios, *Viețile filozofilor*, cartea I, cap. XCV. Callimachos, *Imnul către Artemis*, v. 228, pomeneste totuși și de existența unui templu al zeiței Artemis în Samos, în sud-vestul localității Hesion.
- 140 În grecește, *πρωτά* „prăjituri cu susan și miere“, o specialitate a Samosului, după cîte aflăm din Athenaios, *Δειπνοσοφισταί* (Banchetul sofistilor), XIV, 13. Numele acestor prăjituri mici și gustoase era *σῆσαιμόντες* sau *σῆσαμίδες* – „susănei“.
- 141 Plinius, *Historia naturalis*, cartea a XIX-a, cap. XXV, urmînd pe Plutarh, dă o altă versiune : băieții au fost salvați și duși la ei acasă de locuitorii din Cnidos, la solicitarea samienilor.
- 142 După celebra inscripție cunoscută sub numele de Marmura din Paros, moartea lui Periandros a avut loc în 585 î.e.n. ; vezi mai sus nota 138.
- 143 Cu privire la relațiile dintre o colonie și orașul fondator, vezi mai sus, nota 63 și Studiul Introductiv, p. XXII ; relațiile dintre Corcyra și Corint nu erau însă din cele mai bune. Din Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XXV aflăm că pricina ostilității între Corcyra și Corint a fost concurența comercială pe care colonia o făcea Corintului. În prima jumătate a secolului al VII-lea, corintienii au atacat Corcyra pe mare (aproximativ 664 î.e.n.), cînd a avut loc cea mai veche luptă navală cunoscută în istoria Greciei (Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XIII). Începutul războiului peloponesiac, așa cum este descris de Thucydides, a avut drept pretext tot un conflict între corcyrieni și corintieni.
- 144 Diogenes Laertios, *op. cit.*, cartea I, cap. XCIV, în biografia lui Periandros, menționează că numele soției lui Periandros era Lissida, „Melissa“ – „albină“ – era o poreclă pe care i-o dăduse Periandros pentru hărnicia ei. Lissida era fiica lui Procles, tiran în Epidaurus. Pausanias, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XXIV, susține că la Epidaurus putea fi văzut mormîntul Lissidei. Periandros, în urma unor calomnii care s-au dovedit ulterior mincinoase, și-a ucis soția, însărcinată, lovind-o cu piciorul în pîntece. Convingîndu-se apoi de nevinovăția ei, se spune că a rămas deznădăjduit toată viața.
- 145 Pe Kypselos, după numele tatălui lui Periandros, și pe Lycophron – (Diogenes Laertios, *ibid.*).

- 146 În grecește Κορίνθου τῆς εὐδαίμονος Epitetul de εὐδαίμων lat. *felix* – „fericit“, însoțea în antichitate orașele și regiunile bogate. Homer, *Iliada*, cîntul II, v. 570, alătură Corintului epitetul ἀφνειός – „rodnic“; cf. și Thucydides *op. cit.*, cartea I, cap. XIII, despre bogăția Corintului.
- 147 După cum s-a remarcat de către comentatorii lui Herodot, cap. LII și LIII din cartea a III-a sînt scrise în spiritul și în stilul tragediilor sofocleene. Proclamația dată de Periandros amintește pe cea a lui Creon, după cum neînduplecarea lui Lycophron, amintește neînduplecarea Antigonei.
- 148 Kypselos.
- 149 Expresie curentă în literatura greacă din secolul al V-lea; cf. Thucydides, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. LXV : διανοεῖται κακὸν κακῷ ἰᾶσθαι „cugetă să îndrepte răul prin rău“.
- 150 După moartea lui Lycophron, Periandros a lăsat ca succesor în locul său pe Psammetihos, nepotul său de frate. Informația o deținem de la Aristotel, *Política*, V. 12.
- 151 Ruinele vechiului oraș Samos se găsesc lângă actualul Tigani, pe coasta sudică a insulei, ridicîndu-se în parte pe povirnișurile muntelui Castro. Orașul propriu-zis se întindea pe două dealuri, numite *Apelos* și *Astypalaia*; pe acest din urmă deal se afla cetățuia orașului (τὸ προάστειον), de la care se întindea pînă la mare o întăritură puternică. Samosul era înconjurat de un zid puternic, cu lucrări de fortificație din loc în loc, refăcut în anul 411 î.e.n.
- 152 Probabil un turn din zidul care unea cetățuia de pe Astypalaia cu marea.
- 153 τὸ προάστειον – suburbie în care se afla cetățuia de pază a orașului.
- 154 O altă fortificație se afla spre nordul orașului. D. Ghica, care a locuit la Samos cu tatăl său, scriitorul Ion Ghica, și care cunoaște foarte bine topografia Samosului (vezi harta pe care o dă în *Istoriei*, cartea a III-a, p. 129) presupune că acest al doilea turn trebuie să fi fost situat în spatele dealului Ampelos.
- 155 Pitane – în grecește Πιτάνη sau Πιτάναι, unul din cele patru teme ale Spartei. Celelalte trei erau Mesoa, Kynosura și Limnai.
- 156 Vezi cartea I, cap. XXIX și notele 83 și 86 la cartea I.
- 157 După cum reiese din Plutarh, *Moralia*, § 860 c, acestui Archias i s-a ridicat ulterior un monument pe cheltuiala statului samian : τάφον εἶναι δημοσίᾳ κατεσκευασμένον și nu a fost *îngropat* cum susține Herodot. Informația lui Plutarh este plauzibilă. Monumentul a fost ridicat, probabil, după alungarea tiranici din Samos. Plutarh mai precizează că „alungarea tiranici“ era și scopul pentru care spartanii debarcaseră în insulă, iar povestea cu samienii o sokoate drept născocire.
- 158 Povestea relatată aici își are originea în faima de venalitate pe care și-o creaseră conducătorii spartani. Thucydides, în diferite locuri ale *Istoriei războiului peloponesiac*, cum ar fi bunăoară cartea a V-a, cap. XVI, sau cartea a VII-a, cap. XLV, pomeneste de această venalitate, pe care, de altfel, însuși Cleomenes în povestirea lui Herodot din cap. CXLVIII al acestei cărți o recunoaște drept o realitate. Cf. și cartea a V-a, cap. LI, privitor la același Cleomenes.

- 159 În gr. Λακεδαιμόνιοι Δωριέες. Epitetul de „dorian“ era o mindrie pentru spartani, triburi dorice care pînă în secolul al VI-lea î.e.n. controlau tot sudul Peloponesului.
- 160 Insula Siphnos este situată la apus de Paros. Insula avea mari bogății miniere. Pausanias, *op. cit.*, cartea a X-a, cap. XI, 2, pretinde că minele de aur ale Siphnosului au fost inundate de apele mării ca pedeapsă divină, fiindcă siphnienii au refuzat, din zgircenie, să plătească o zecime din venitul minelor de aur tezaurului pe care-l ridicaseră la Delfi. Despre rolul politic și economic al oracolului de la Delfi vezi Studiul introductiv, p. XXXIII.
- 161 Vezi nota precedentă. După ridicarea tezaurului, „zeul“, adică preoții templului, ar fi dorit ca siphnienii să-i mai dăruiască și alte zecuieli, ceea ce, desigur, era exagerat.
- 162 Vezi Studiul introductiv, p. XXX. În cartea a V-a, cap. LXII, Herodot amintește că Alcmeonizii și-au luat asupra lor cheltuiala de a reface fațada templului.
- 163 În gr. μιλτηλιφές - „vopsite cu roșu de miniu“. Miniu este un oxid de plumb avînd o culoare roșie portocalie. Cf. Homer, *Iliada*, cîntul II, v. 687 ; „corăbiile cu obraji roșii“ - μιλτοπάρηοι.
- 164 Hermione și Troizen sînt două localități în Argolida, aproape de coastă. Hydrea (azi Idra) este o insulă stîncoasă, în fața coastelor Argolidei, ai cărei locuitori se ocupă cu pescuitul.
- 165 Vezi nota 123 la această carte, și mai jos, nota 167.
- 166 Artemis-Dictys : Δίκτυνα sau Δίκτυονα, adorată în părțile de vest ale Cretei, nu era o divinitate elenică. Templul pomenit aici de Herodot se afla ridicat pe muntele Tityros.
- 167 Cf. Strabo, *op. cit.*, cartea a VIII-a, cap. VI. Egeții erau adevărații fondatori ai coloniei. Alungîndu-i pe samieni, nu făceau altceva decît să revendice drepturi străvechi. Samienii se așezaseră nu chiar în Cydonia, care se afla la o depărtare de cîtiva km de coastă, ci în spațiul rămas liber între așezarea orășenească propriu-zisă și țărmul mării.
- 168 Mistrețul, animal atașat cultului zeiței Artemis, era emblema navelor samiene.
- 169 Templul Athenei la Egina este pomenit numai de Herodot, menționarea lui lipsind din descrierea Egeinei făcută de Pausanias.
- 170 Acest Amphicrates a fost ultimul rege al Samosului, detronat în prima jumătate a secolului al VII-lea de o mișcare aristocratică îndreptată împotriva sa. Regimul oligarhic care i-a succedat (*geomorii*) a devenit în curînd atît de urît de masele populare, încît Polycrates a izbutit cu ușurință, spre sfîrșitul secolului, să pună mîna pe putere. Vezi Studiul introductiv, p. XXII.
- 171 Pentru acest capitol vezi Studiul introductiv, p. XXX, cf. Aristotel, *Politica*, V. 11.
- 172 Muntele Castro - vezi nota 151 la această carte.
- 173 Lucrările prin care se aducea apa potabilă în Samos dintr-un rezervor natural aflat la 400 m NV de Castro, erau mult mai complicate și mai vaste decît sînt sumar descrise aici de Herodot. Ele au slujit pentru aprovizionarea cu apă a orașului pînă în epoca romană ; și astăzi rămășițele acestei lucrări sînt bine păstrate.

- 174 Portul despre care este vorba aici se numește astăzi Tigani, un mic sat de pescari.
- 175 Templul se numea Heraion. Hera era principala divinitate adorată în insulă. Ca suprafață, acesta era unul dintre cele mai mari temple ioniene. Așezarea Heraionului se află la aproximativ 5 km de oraș, aproape de izvoarele fluviului Imbrasos. Pausanias, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. IV, 4, leagă fundarea templului de legenda argonauților.
- 176 Alături de Theodoros din Samos, cf. cartea I, cap. LI, Rhoicos este unul al doilea meșter vestit din Samos în domeniul artelor plastice și al construcțiilor (vezi *Grecia antică*, p. 196). În afară de Pausanias, *op. cit.*, cartea a VIII-a, cap. XV, numele lui Rhoicos este pomenit și de Plinius, *Historia naturalis*, cartea a XXXV-a, cap. XII. Theodoros și Rhoicos au lucrat împreună la descoperirea procedurii turnării statuiilor de bronz. Pausanias și Plinius enumeră și alte opere de artă ale acestui vestit arhitect, care era totodată și un mare sculptor. Rhoicos a trăit în prima jumătate a secolului al VII-lea î.e.n.
- 177 Evenimentele povestite de Herodot în cap. LXI-LXII ale acestei cărți, adică uzurparea puterii regale persane de către cei doi magi (cf. cartea I, cap. CXX, cu privire la felul cum priveau magii dominația persană) și moartea lui Cambyzes, au fost povestite, în afară de Herodot, și de Ctesias, *Persica excerpta*, § 10 și urm. Cea mai sigură confirmare a verității acestor evenimente o dă însă marea inscripție de la Behistun, col. I, § 10. Această inscripție trilingvă datează din anul 517 (516 ?) î.e.n., din al cincilea an de domnie a lui Darius, și se află săpată la o înălțime de 550 m de la baza unei stinci uriașe. Pentru a fi citită, învățații au imaginat diferite sisteme de suspendare, ajutându-se de efectele luminii solare. Behistunul se află între Babilon și Ecbatana, pe una din principalele artere de comunicație, în munții care separă Iranul de calea Tigrului și Eufratului. Inscripția, în persană, a fost descifrată de marele orientalist Henry Rawlinson. Spre deosebire de Herodot, inscripția de la Behistun nu vorbește decât de un singur mag uzurpator, încolorelatarea evenimentelor coincide în linii generale. Magul este numit în inscripție *Gaumata*, iar despre Cambyzes se dă informația că s-a sinucis. În § 14, Darius menționează că Gaumata a distrus templele persane și a interzis religia perșilor. Herodot, în schimb, în cap. LXVII al acestei cărți, menționează marile ușurări fiscale pe care, din motive politice, magul le aducese în regatul persan care gemea sub impunerile grele cerute de Ahemenizi. Vezi *Istoria universală*, vol. II, p. 8.
- 178 Despre această asemănare, povestită și de Ctesias, inscripția de la Behistun nu pomeneste nimic, cum nu pomeneste nici despre identitatea de nume între falsul Smerdis și fiul lui Cyrus.
- 179 O scholie la textul lui Herodot menționează că numele lui Patizeithes a fost citat și de Dionysos din Milet, însă sub forma Πανζούθης. Deoarece inscripția de la Behistun nu-l pomeneste, se crede că Patizeithes (Panzeithes) nu era decât un ajutor al lui Gaumata, nu fratele acestuia.
180. Herodot este singurul autor grec care menționează o Agbatana (Ecbatana) syriană. În nord-estul lacului Tiberiada există totuși o localitate Betana (în arabă El-Batanich), menționată de Flavius Iosephus, Κατὰ Ἀπίωνος (Impotriva lui Apion), cartea a II-a, cap. IX. Aceasta

este poate Agbatana din textul lui Herodot ; o altă *Betana* se află lângă Cezareea, la poalele muntelui Carmel.

- 181 În grecește τὸ ξίφος, în realitate este acel ἀκινάκης persan, un paloș încovoiat, scurt, de mărimea unui pumnal, foarte lat, care se purta prins de cingătoare pe dreapta. Virful acestui paloș era băgat într-o teacă care se deșuruba. Cf. Ctesias, *op. cit.*, § 12. Ctesias, relatînd moartea lui Cambyzes în același fel ca și Herodot, menționează ο μάχαίρα în loc de ξίφος.
- 182 Cf. cartea a V-a, cap. CVI. În inscripția de la Behistun, Darius invocă pe Ormuz (Ahurumazda) și pe zeii din neamul lui Ormuz ; cf. și nota 177, despre măsurile luate de Gaumata cu privire la religia persană.
- 183 Cambyzes a domnit între anii 529 și 522 î.e.n. (521 ? î.e.n.). Vezi Nota istorică la cartea a III-a.
- 184 Revolta magilor a fost ceea ce se cheamă o răscoală de palat ; revolta avea un substrat religios, magii fiind inițial un trib med din care făceau parte preoții *magismului*, o religie care a prins rădăcini adînci în rîndurile mezilor și care întîmpina o rezistență înverșunată în cercurile aristocratice persane (vezi mai sus, nota 177, sfîrșit). Din această pricină, Cambyzes spune, în textul lui Herodot : „în numele zeilor ocrotitori ai acestui regat, să nu îngăduiți cumva ca stăpînirea să se întoarcă iarăși la mezi“. Revolta magilor trebuie înțeleasă în lumina cuvintelor lui Cambyzes și ca o revoltă a *mezilor* împotriva hegemoniei perșilor. Vezi cartea I, cap. CXX, mai jos, la cartea a III-a, cap. LXXIII și *Istoria universală*, vol. II, p. 8.
- 185 Otanes, fiul lui Pharnaspes regele Cappadociei, era cumnatul lui Cyrus și unchiul lui Cambyzes, prin sora sa Cassandana. Vezi cap. II al acestei cărți. Inscripția de la Behistun însă – document autentic – în col. IV, § 18, menționează că Otanes (Utana) era fiul unui anume Thukhra
- 185 bis Reședința de vară, întărită cu ziduri de fortificație, se afla în apropierea Susei.
- 186 Preluarea haremului unui rege detronat sau dcedat era curentă în Persia. Așa va face și Darius cînd îl va alunga pe mag. Vezi mai jos cap. LXXXVIII al acestei cărți.
- 187 Pedepsă obișnuită la curtea Persiei. Vezi automutilarea lui Zopyros, cap. CLIV al acestei cărți. Cf. Xenofon, *Anabasis*, cartea I, cap. IX, 13.
- 188 În inscripția de la Behistun, col. I, § 13, Darius își asumă cîstea de a fi cel dintîi conspirator împotriva lui Gaumata și nu Otanes. Cf. și cap. LXXVIII din această carte.
- 189 În aceeași inscripție, col. IV, § 18, sînt menționați conspiratorii care au fost alături de Darius la uciderea magului Gaumata. Lista corespunde exact celei transmise de Herodot, cu excepția lui Aspathines. Totuși, inscripția de la Nakş-i-Rustem, ultima din cele patru mari inscripții rupestre săpate de Darius, pomeneste de Aşpacana, cel care purta tolba cu săgeți a lui Darius, alături de Gobryas (Gaubaruva) însărcinat cu aceeași fruncție.
- 190 Vezi cartea I, cap. CCIX. Hystaspes era tot un Ahemenid, dintr-o ramură care guverna în Persia. Cyrus se pare că avea toată încrederea

- în el. Darius, în raport cu cele relatate în cartea I, cap. CCIX, se afla acum în jurul a treizeci de ani. În Persia, Ahemenizii cărora le aparținea Darius aveau puteri echivalente cu ale unui monarh. De aceea, chiar la începutul inscripției de la Behistun, § 4, Darius nu se sfiește să spună: „Opt din neamul meu au domnit înaintea mea. Eu sînt al nouălea“. În realitate, Darius este cel dintîi din ramura Ahemenizilor care se urcă pe tronul regatului fundat de Cyrus cel Mare.
- 191 Vezi Studiul introductiv, p. XXXIX despre influența sofisticii contemporane asupra lui Herodot. Contrariu, cartea I, cap. CXXXVIII: la perși, minciuna era considerată ca un lucru deosebit de rușinos. Despre aprecierile lui Herodot asupra moralei, ca parte integrantă a suprastructurii, vezi Studiul introductiv, p. LXXXVI.
- 192 Cf. cartea a VII-a, cap. XI.
- 193 Și Ctesias, *op. cit.*, § 13, pomeneste de această întîmplare, numai că la Ctesias numele lui Prexaspes este înlocuit cu cel de Izabates și faptele sînt intrucîtva altfel povestite decît de Herodot.
- 194 Unde se găsea acest *palat* în care a fost asasinat falsul Smerdis? Mai sus, la cap. LXII, Herodot spune clar că era vorba de „cetățuia“ întărită din preajma Susei, reședința de vară a regilor care aveau capitala la Susa. Inscripția de la Behistun susține însă că uciderea a avut loc într-o fortăreață, „Cikathauvatis“, într-un district din Media, anume Nisaia. Această din urmă informație se potrivește mai bine cu știrea pe care o citim chiar în Herodot, la sfîrșitul cap. LXIX al acestei cărți: „ei erau șase la număr cînd sosi la Susa Darius, fiul lui Histaspes. *venind din Persia*“, sau, cu propriile cuvinte ale lui Darius, cap. LXXII: „am o pricină minunată prin mijlocirea căreia putem pătrunde, spunînd că tocmai *am sosit din Persia* și că doresc să mă înfățișez regelui cu vești de la tatăl meu“. Cu toate că Susa era capitala Persiei, și este de neînțeles cum Darius *venea din Persia* în Persia, Herodot în cap. LXIX susține totuși cu fermitate acest punct de vedere. Singura explicație posibilă este că Herodot a făcut aici o diferență între regiunea Susei, Susiana propriu-zisă, înglobată și ea în Persia, și regiunea Persepolisului, al cărei nume *Pars* s-a generalizat apoi pentru un ținut cu mult mai întins.
- 195 Uciderea magilor este povestită și de Ctesias, *op. cit.*, § 14.
- 196 Isonomia: egalitate în fața legilor.
- 197 Aristotel, *Politica*, I, 8; IV, 7, 3, confirmă că în cele mai multe din polisurile sclavagiste grecești, unde triumfase democrația sclavagistă, funcțiile obștești se obțineau prin tragera la sorți. Cf. *Retorica*, I, 8. În *Politica*, II, 2 și 12, Aristotel vorbește și despre responsabilitatea funcțiilor în polisurile democratice sclavagiste. Despre semnificația acestor discuții în general, vezi J. de Romilly, *Le classement des constitutions d' Hérodote à Aristote*, în „Revue des études grecques“, 1959, pp. 81-99.
- 198 Părerile profund reacționare exprimate de Megabyzos reprezentau concepția politică a celor mai retrograde pături ale aristocrației, atît din regatul persan, cit și din polisurile grecești. Sub haina acestor discursuri atribuite unor fruntași perși din secolul al II-lea î.e.n., Herodot a strecurat în *Istorie* dezbaterile pe tărîm ideologic din Grecia secolului al

- V-lea î.e.n., cînd sub presiunea maselor cetățenilor liberi, regimurile aristocratice sînt definitiv alungate de la conducere în multe regiuni ale Greciei. Vezi Studiul introductiv, p. XXII.
- 199 Acest capitol cuprinde faimoasele pasaje din *Istoriei*, prin care se exprimă concepția reacționară a teoriei ciclice despre succesiunea regimurilor sclavagiste enumerate de Herodot. Referitor la concepția cuprinsă în cele trei discursuri despre democrație, oligarhie și monarhie, vezi și Studiul introductiv, p. XXXIX.
- 200 Aci se face aluzie la Cyrus cel „mare“, sau cel „bătrîn“, cum i-au spus istoricii greci întemeietorului regatului persan.
- 201 Această situație a lui Otanes și a familiei lui se datora legăturii de rudenie ce-o avea cu casa Ahemenizilor. Vezi nota 185 la cartea aceasta.
- 202 Haina medică – vezi cartea I, cap. CXXXV. Costumul mezilor, lucrat din stofe fine, cu o croială largă, era un semn de distincție. Regii perși trimiteau adesea printre darurile lor și o „haină medică“, mai ales străinilor (Xenofon, *Anabasis*, cartea I, cap. II, 27), avînd semnificația unei înalte distincții.
- 203 Vezi nota 5 la această carte.
- 204 Ctesias, *op. cit.*, § 15, confirmă pe Herodot. Nechezatul calului era socotit un semn bun la popoarele primitive indo-europene. cf. Tacitus, *Germania*, cap. X, 2. Nu trebuie uitat că la perși, așa cum, de altfel, amintește Herodot în cap. CLXXXIX al cărții, I, caii albi erau socotiți animale sacre, închinare soarelui. Cf. și cartea a VIII-a, cap. CXXXVII. Soarele care răsare (Mithra) este unul din elementele naturii adorate de perși (vezi cartea I, cap. CXXXI și notele 304, 308 de la cartea I).
- 205 Inscriptia de la Behistun nu pomeneste nimic despre povestea cu Oibares, care în tradiția persană era cunoscut și ca slujitor al lui Cyrus. În limba persană numele este *Ubara*. Despre sensul acestui nume, ἀγαθάγγελος – „vestitorul cel bun“, vezi Nicolae din Damasc, fr. 66 Müller.
- 206 Acest semn suplimentar era socotit ca o confirmare a nechezatului calului. Fulgerul și tunetul erau semne curente de bun și rău augur în antichitate. Și Xenofon, *Cyropaedia*, cartea I, cap. VI, 1, scrie despre Cyrus: „după ce-a ieșit din casă, se spune că fulgere și tunete i-au prevestit izbînda“. Semn de rău augur: Plinius, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. LI.
- 207 În gr. προσκύνειν Cf. cartea a II-a, cap. LXXX.
- 208 Pantaloni pe care-l purtau perșii, munteni de felul lor. Vezi nota 193 la cartea I.
- 209 Herodot nu povestește în cartea a III-a a *Istoriilor* decît prea puțin din situația tulbură găsita de Darius la suirea sa pe tron, după îndelungata absență a lui Cambyses și domnia magilor, anume, împotrivirea lui Oroites (cap. CXXVI și urm.) și răscoala Babilonului (cap. CL). În cartea I, cap. CXXX amintește în treacăt și de marea răscoală a mezilor. E drept că în cap. CXXVII al acestei cărți, Herodot recunoaște că lucrurile nu erau cîtuși de puțin liniștite la începutul domniei lui Darius (οἰδεόντων ἔτι τῶν πραγμάτων) dar nu dezvoltă această idee.

Inscripția de la Behistun dă însă informații ample asupra primilor ani ai domniei lui Darius : col. IV, § 2 : „Regele Darius grăiește : ceea ce am înfăptuit, am înfăptuit prin mila lui Ormuz, în toate privințele. După ce regii s-au răsculat împotriva mea, am dat nouăsprezece bătălii ; prin mila lui Ormuz, i-am biruit și am prins nouă regi“. Urmează numele celor nouă regi învinși de Darius : *Gaumata* (falsul Smerdis) ; *Atrina* din Susiana ; *Naditabira*, care se dădea drept Nabucodonosor, fiul lui Nabonides, monarh al Babilonului ; *Martiya* din Susiana ; *Fravartis* (Phraortes) din Media, care se dădea din neamul lui Cyaxares ; *Citratakhma*, care se pretindea tot din neamul lui Cyaxares, în ținutul sagarților ; *Frada* din Margiana ; *Vabyazdâta*, care și el se dădea drept Smerdis, fiul lui Cyrus, care a răsculat o parte din perși ; *Arakha*, un armean care se dădea drept Nabucodonosor, fiul lui Nabonides, a răsculat Babilonul.

- 210 Pustiurile Arabiei n-au interesat niciodată pe regii Persiei, și nici pe alți monarhi, cu excepția părții numite *Arabia Petraea* (corespunzând peninsulei Sinai) care a fost cucerită de romani pe vremea lui Traian.
- 211 Atossa – vezi cap. XXXI al acestei cărți. Atossa fusese soția propriului ei frate, Cambyses. Cu Darius a avut patru fii, pe Xerxes, pe Mastes (cartea a VII-a, cap. LXXXII), pe Achaimenes (cartea a VII-a, cap. XCVII) și pe Hystaspes (cartea a VII-a, cap. LXIV). Ea avea cel mai mare rang printre soțiile lui Darius, iar primul ei născut, Xerxes, a fost și moștenitorul tronului.
- 212 Mult mai tinăra ca sora ei, a fost iubită îndeosebi de Darius, care a făcut după chipul ei o statuie de aur (cartea a VII-a, cap. LXIX). Fiii ei erau Arsames și Gobryas.
- 213 Din această listă lipsește fiica lui Gobryas, unul din cei șapte conjurați, pomenită însă în cartea a VII-a, cap. II ; ea era soția lui Darius încă înainte ca acesta să devină rege. În urma pactului încheiat între conjurați, nu reiese pentru ce Darius ar fi renunțat s-o introducă în haremul pe care și l-a format după suirea sa pe tron. În cartea a VII-a, cap. CCXXIV, Herodot menționează și pe o a șasea soție a lui Darius.
- 214 O astfel de inscripție n-a fost nicăieri găsită. Herodot, de altfel, dă o informație „din auzite“. Personal n-a văzut inscripția. S-a presupus de către unii comentatori ai acestui pasaj că povestea lui Oibares, care a circulat și în legătură cu Cyrus, este legată de reprezentarea lui Ormuz sub înfățișarea unui cal, animal sacru la perși, consacrat soarelui.
- 215 În persană : *catrapatra*. *Satrapia* (guvernământul) era o diviziune administrativă, diferită de *dahyava* – „provincie“, adică unitatea etnică. Herodot, în capitolele care urmează, nu enumeră, în fapt, nici satrapiile, nici „provinciile“, ci *diviziunile fiscale* ale regatului persan, în număr de douăzeci, care se suprapuneau satrapiilor. Așa, de pildă, în cartea a VII-a, cap. LXIV și în cartea a IX-a, cap. CXIII, Herodot atestă că bactrii și saccii aparțineau aceluiași satrapii. În cartea a III-a, cap. XCII și XCIII, bactrii sînt trecuți în districtul XII, iar parții în districtul XVI, care, de altfel, includea populații răspândite pe o arie mai mare decît putea fi întinderea unei satrapii. Numărul de neamuri înșirate de Herodot că făcînd parte din aceste districte se ridică la 66. vezi și Ph Le grand, Hérodote, *Histoires*, III, *Notice*, p. 111, nota 2.

Descifrarea marilor inscripții de la Behistun, Persepolis și Nakš-i Rستم, unde se afla și mormintul lui Darius, au dat la iveală liste asemănătoare celei înfățișate de Herodot, liste alcătuite încă după criteriul etnic (*dabyava*). Numărul neamurilor supuse de Darius variază în aceste inscripții după diferitele etape ale domniei: inscripția de la Behistun cuprinde 23 de provincii, cea de la Persepolis 24, Persia inclusiv. Lista de la Nakš-i-Rستم sare la 29 de provincii. Marile inscripții rupestre respectă criteriile geografice și istorice, care la Herodot lipsesc cu desăvîrșire. Aceste inscripții au fost studiate de acad. V. V. Struve. În importantul său articol *Darius I și sciții de la Marea Neagră*, publicat în „Vestnik drevnei istorii”, 1949, 4, V. V. Struve a demonstrat că în primele două inscripții predomină criteriul geografic, iar în cea de la Nakš-i-Rستم, criteriul istoric.

- 216 În reorganizarea radicală pe care a înfăptuit-o în Persia, Darius a ținut seama ca satrapii să devină dependenți de capitala întregului regat, să fie direct sub ordinele lui și să aibă oarecare teamă de controlul regal. Anterior lui Darius, satrapii, din care unii erau localnici, aveau puteri nelimitate și greu controlabile. Vezi *Istoria Universală*, vol. II, p. 14. De remarcat, după cum reiese mai jos din cap. CXXVII, că totuși Darius nu și-a putut impune dintru început autoritatea. Așa cum se vede din capitolul citat, Oroites, satrapul Lydiei, controla districtele financiare ale Frigiei, Lydiei și Ioniei (respectiv districtele III, II și I), deci avea o putere imensă și Darius a stat mult pe gânduri ca să vadă ce era de făcut pentru a-l doborî. Să se remarce că în cap. CXX al acestei cărți Herodot face o distincție clară între satrapia Lydiei și cea a Frigiei (Daskyleion).
- 217 Această împărțire este făcută din punct de vedere fiscal. Vezi nota 215 de mai sus. Într-un *district fiscal* (νομός) după cum reiese din acest pasaj obscur și greu de tradus, nucleul central îl forma un *neam principal*, căruia i se atașau *vecini* (πλησιόχωροι) și „alte neamuri mai îndepărtate”. Despre o practică asemănătoare la mezi în subordonarea neamurilor mai îndepărtate celor mai apropiate, vezi cap. CXXXIV din cartea I. După sugestia lui H. Stein, *op. cit.*, cartea a III-a, p. 102, nota 5 nu am tradus cuvintele υπερβαίνων τοὺς προσχέας prin: „sărind, omițind pe unii vecini” ci, „depășind vecinii apropiați”. Vezi și Ph. E. Legrand, *Hérodote, Histoires*, III, Paris, 1958, p. 138, nota 5. În primul district (νομός) punctul central îl formau ionienii; la nord de ionieni se aflau colienii, la est de aceștia – magnesienii, spre sud-est de aceștia – carienii, și mai spre sud-est – lycienii, milyenii și pamfylienii (vezi harta). În districtul al VI-lea (cap. XCI) ca punct central se găseau egiptenii, cărora le erau atașați libyenii din împrejurimile hotarelor Egiptului, Cyrenaica și Barca.
- 218 Aci este vorba de *satrapii*, (ἑρχαί) și de birurile fixe pe care trebuiau să le plătească satrapiile organizate în districte fiscale (νομοί) În afara acestor biruri φόροι mai existau tot felul de alte dări și vămi, ca acelea pomenite în cap. XCI (vînzarea peștelui din lacul Moeris) sau în cap. CXVII (zăgăzuirea unui fluviu), din această carte. Populația regatului persan, eterogenă și în mare parte vrajmașă

guvernării centrale, după venirea la putere a lui Darius, care avea nevoie de bani mulți pentru reformele ce și le propusese, gema sub o povară fiscală deosebit de grea. Vezi Studiul introductiv, p. XV și *Istoria universală*, vol. II, pp. 13–14.

- 219 Această măsură fiscală nu se poate înțelege decât în lumina cap. CLXVI din cartea a IV-a, unde apare informația că abia pe vremea lui Darius a fost introdusă în Persia moneda de aur (daricul), care a circulat alături de moneda de argint. Măsura prin care se stabilea ca unii să plătească în argint, „talanți de Babilon“, iar alții în aur, „talanți euboici“, era firească, deoarece ponderea „talantului babilonic“ era mai mare decât cea a „talantului euboic“ (raport de 4 : 3). Un daric (stater medic) de argint cântărea, de pildă, 11,64 gr argint, iar un daric de aur 8,36 gr aur (după H. Stein, *op. cit.*, cartea a IV-a, p. 103, nota 10). Talantul euboic era aproape egal cu cel persan, așa încît Herodot nu săvîrșește o greșeală scriind „talanți euboici“.
- 220 Vezi tabelul de măsuri și greutatea la sfîrșitul volumului II. Mina euboică avea, după reforma soloniană, 606 gr, iar talantul babilonian cântărea 42,42 kg, aproximativ cu 7 kg mai mult decât cel euboic (care avea 36,36 kg).
- 221 Νομός – „district financiar“. D. Ghica, *op. cit.*, III, p. 212, traduce greșit pe νομός prin „satrapie“. Așa cum s-a arătat mai sus, la nota 215, Herodot enumeră *districtele financiare* (νομοί) nu satrapiile, pe care le numește în grecește ἀρχαί. Cu privire la primul νομός, vezi nota 217 la această carte.
- 222 În acest al doilea district, populația principală de care depindeau celelalte erau lydienii. Lasonii și cabalii, pomeniți și în cartea a VII-a, cap. LXXVII, erau o populație de munteni, răspîdită prin munții dintre hotarul Lydiei și al Lyciei; hygenneii, sau, după o altă lecțiune, hytenneii, erau probabil locuitorii regiunii Ὑτέννα (Hytenna), un oraș din Pisidia, nu departe de coasta Pamfyliei.
- 223 Într-al treilea district, nucleul îl formau frigienii. În cap. CXXVII al acestei cărți este : νομός Φρύγιος. Orașul cel mai de seamă al regiunii era Daskyleion, reședință de satrapie (vezi cap. CXX al acestei cărți). Populațiile enumerate aci sînt populațiile din nord-estul Asiei Mici, care se înșiră de-a lungul țărmului sudic al Mării Negre. Prin „syrieni“, Herodot înțelege pe cappadocieni, vezi cartea I, cap. VI și cap. LXXII, precum și nota 195 la cartea I ; cît despre „tracii“ asiatici, originari din bazinul fluviului Strymon din Tracia, în cartea a VII-a, cap. LXXV Herodot îi confundă cu „bithynii“.
- 224 Cilicia, mult mai largă în hotare decât Cilicia cunoscută de istoricii secolului al IV-lea și al III-lea (vezi cartea I, cap. LXXII), furniza „caii sacri“ (vezi nota 444 la cartea I și nota 214 la cartea aceasta) pentru curtea regală din Susa. Suma tributului cilician, 500 de talanți de argint, este menționată și în cartea a V-a, cap. XLIX.
- 225 Posideion – oraș la granița dintre Cilicia și Syria (Fenicia), ceva mai la sud de Seleucia clenistică. Centru de export viticol, în special spre Egipt.
- 226 Acest Amphilochos, fiu al profetului Amphiarao (vezi nota 109 la cartea I) și al Eriphylci, după ce și-a asasinat mama, care jucase un rol

funest în dispariția lui Amphiaraios, a luat parte la expediția grecilor împotriva Troiei și a picrit într-o luptă pe teritoriul Ciliciei.

- 227 Despre Arabia, vezi nota 210 la cartea aceasta.
- 228 Vezi notele 217 (sfârșit) și 218. Despre lacul Moeris, nota 510 la cartea a II-a și cap. CXLIX din cartea a II-a.
- 229 Cf. Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XXVII. Λευκὸν Τεῖχος partea fortificată a Memfisului, era foarte întinsă, echivalând aproape cu o treime a orașului.
- 230 Neamurile enumerate aici se află la extremitatea răsăriteană a regatului persan. Sattagizii (în persană, ținutul Thatagus) se aflau în estul Iranului și nordul Belucistanului; gandarii, menționați și de Hecataios, fr. 178 Müller (Kandaharul din Afganistan își trage probabil numele de la vechiul Gandara), ocupau împrejurimile Kabulului modern. Cf. cartea a VII-a, cap. LXVI; dadicii și aparyții sint necunoscuți; se bănuiește că erau tot munteni din Hindukuș.
- 231 În cartea a V-a, cap. XLIX, Susa mai este o dată numită capitala Kissiei. Kissienii locuiau în nordul Susiane, în munții care fac hotar între Susiana și Media.
- 232 În toate cele trei mari inscripții rupestre despre care s-a amintit mai sus, Behistun, Persepolis și Nakş-i-Rustem, Babilonia (Bâbiru) e întotdeauna separată de Asiria (Athura). Herodot însă, în cartea I, cum ar fi, de pildă, cap. CLXXVIII, integrează Babilonia în Asiria.
- 233 Hellenicos, fr. 109 Müller, certifică că scopitul era o practică obișnuită la Babilon.
- 234 Pentru descrierea Ecbatanei, vezi cartea I, cap. XCVIII; Media corespundea geografic Irakului modern; paricanii (hircanii?) și orthocoribanții erau populații care locuiau în sudul și sud-estul Mării Caspice. Paricanii nu trebuie confundați cu tribul pomenit mai jos, în cap. XCIV, învecinat cu etiopienii din Asia. Orthocoribanții (oameni cu căciuli ascuțite) au fost identificați de V. V. Struve (în articolul *Darius I și sciții de la Marea Neagră*) cu saccii cu căciuli ascuțite, pomeniți în inscripțiile rupestre de la Susa și Nakş-i-Rustem.
- 235 În al unsprezecelea district sint enumerate populațiile de pe coasta de vest și sud-vest a Caspice. Caspii, care se întindeau în regiunea de la vărsarea Araxesului, nu pot fi în nici un caz aceiași cu caspii alăturați saccilor, în cel de-al cincisprezecelea district.
- 236 Bactria, Bâkhtri, în inscripțiile rupestre, este una din cele mai cunoscute regiuni ale regatului lui Darius, întinzându-se în ținutul fluviului Oxos. Aiglii sau ugalii erau un trib din Sogdiana, care locuia în sudul fluviului Iaxartes.
- 237 Pactyike – regiunea aceasta nu poate fi identică cu cea menționată mai jos, la cap. CII, în bazinul superior al Indusului. Această regiune parcă să fi fost învecinată cu Armenia. Nu apare pe nici una din marile inscripții. În schimb, Armenia (Armina) apare în toate listele.
- 238 Al patrusprezecelea district cuprindea triburi nomade din platoul Iranului. Sagartii sint pomeniți în cartea I, cap. CXXV și în cartea a VII-a, cap. LXXXV. Ei locuiau în nord-vestul podișului iranian și duceau o viață semisălbatică; sarangii și thamaneii locuiau în jurul lacului

Zareh (astăzi Seistan), la sud-vest de Kandahar. Numele de sarangi vine de la cuvântul *zara* – „lac, baltă”. Aceste neamuri revin în povestirea lui Herodot în cap. CXVII al acestei cărți; uții (în inscripția de la Behistun, *yutijâ*) se întindeau spre țărmurile Golfului Persic (Marea Erythreë), iar mycienii (*maka*) locuiau în prelungirea țărilor, spre est. Numele *Mekran*, dat regiunii sudice a Iranului, de la ei se trage. Despre amplasamentul insulelor din Golful Persic (Marea Erythreë) vezi harta.

- 239 Saccii (*saka*) – triburile nomade din nordul Bactrianei, la est de lacul Aral, în ținutul Turkestanului. Aceste triburi erau înrudite cu sciții europeni, denumiți de perși tot *saka*. Saccii figurează în lista inscripției rupestre de la Nakš-i-Rustem. Data supunerii lor de către Darius a fost stabilită de V. V. Struve la 517 î.e.n., în articolul citat mai sus, *Darius I și sciții de la Marea Neagră*. Struve îi identifică cu triburile massagete, vecine saccilor, denumindu-i „saccii massageti”, și nu cu „saccii amirgeni”, pomeniți de Herodot în cartea a VII-a, cap. LXIV. Pe aceștia din urmă îi identifică cu *daii*, populație din sud-estul Mării Caspice, care locuia în apropierea orthocoribanților. Vezi și nota 234 la această carte.

Despre caspii dintr-al cincisprezecelea district, nu se știe nimic sigur. Ph. Le Grand, *op. cit.*, p. 142, nota 1 îi identifică cu casperii pomeniți de Ptolemeios (VII, 43–47). Regiunea unde locuiau ar fi, în acest caz, Pendjabul. Vezi nota 235 la această carte.

- 240 Cel de-al șaisprezecelea district cuprindea populații numeroase și bine cunoscute, care se aflau răspândite în nordul podișului iranian și în câmpia din nordul Iranului. „Arii” din lista lui Herodot Ἄριοι nu sînt aceiași cu „arii” Ἄριοι menționați în cartea a VII-a, cap. LXII, care locuiau în Afganistanul de vest. Sogdiana avca ca oraș principal, Samarkandul.

- 241 Despre paricani nu se știe nimic din inscripțiile persane. Fiind citați alături de etiopienii din Asia – populație de coastă din regiunea aflată la vest de gura Indusului – se presupune că locuiau în partea de vest a Belucistanului modern, întinzându-se pînă la coastele mării.

- 242 Acești matieni par să nu fie aceiași cu cei menționați la cap. LXXII din cartea I. Maticii pomeniți în cartea I se aflau prin Cappadocia, pe cînd aceștia locuiau în regiunea muntoasă din nordul lacului Van. Saspirii, menționați în cartea I, cap. CIV, cartea a IV-a, cap. XXXVII și cartea a VII-a, cap. LXXIX, locuiau în nordul Mediei, la sud de Colchida, în preajma Erevanului de azi. Despre alarodieni nu se știe nimic.

- 243 În al nouăsprezecelea district intrau o sumedenie de mici populații de munteni care plăteau dări neînsemnate. Moschii locuiau regiunea dintre Cilicia și Armenia de azi, în împrejurimile Erzerumului; tibarenii sînt asociați întotdeauna cu moschii, deci locuiau în aceeași regiune. În *Biblie* sînt numiți, respectiv, *meșek* și *tublai*: macronii (cf. cartea a II-a, cap. CIV) ocupau vecinătatea Trebizondei, iar mossynicii și marsii, menționați în cartea a VII-a, cap. LXXVIII la rînd cu moschii, erau vecini cu aceștia, ocupînd regiunea de coastă dintre Erzerum și țărmul sudic al Mării Negre.

- 244 Mai jos, la cap. XCVIII al acestei cărți, Herodot precizează că indienii nu erau triburi omogene. Cf. Ctesias, *Indica excerpta*, § 1. Prin „indieni“, Herodot înțelege toate populațiile Indici, după părerea lui, ultima porțiune locuită în răsăritul Asiei. Darius își întinsese stăpânirea numai asupra indienilor din bazinul sudic al Indusului (vezi cartea a IV-a, cap. XLIV), dar textul lui Herodot nu este destul de clar în această privință.
- 245 Calcul care nu corespunde raportului de valoare stabilit mai sus în cap. LXXXIX, unde talantul babilonic (argint) era în raport de 4 : 3 cu cel euboic. În cazul de față, suma totală de talanți babilonici vărsată lui Darius de cele nouăsprezece districte (7 600 talanți babilonici) stă în raport de 7,53 : 6 cu suma echivalentă în talanți euboici (9 540 talanți euboici) – după H. Stein, *op. cit.*, cartea a III-a, p. 110. Vezi mai jos nota 247.
- 246 Raportul dintre aur și argint varia în antichitate ca și în zilele noastre după raritatea aurului. În general, un gram aur echivala ca valoare cu 10 gr argint. În acest capitol, raportul între aur și argint este de 1 : 13. Această ușoară creștere se explică în două feluri : a) după vicisitudinile politice din epoca când a scris Herodot, b) se crede că Herodot a ținut seama de titlul în aur, destul de ridicat al daricilor ; în cartea a IV-a, cap. CLXVI, Herodot ne informează că daricii erau bătuiți din aur cit mai curat posibil.
- 247 Calculul lui Herodot se dovedește a fi superficial și greșit. Dacă din 14 560 talanți euboici, cît calculează el suma la care se ridicau tributurile celor douăzeci de districte (nouăsprezece plătind în talanți de argint, unul plătind în talanți de aur), se scoate suma de 4680 talanți euboici, cît pretinde Herodot că era echivalentul în argint al pulberii de aur livrate de indieni, pentru tributurile în talanți de argint rămân 9 880 talanți euboici. În acest caz, 9 880 talanți euboici nu mai corespund totalului de 7 600 talanți (la acest total s-a ajuns scăzându-se cei 140 de talanți folosiți în Cilicia, vezi cap. XC), care este suma tuturor tributurilor vărsate de cele nouăsprezece districte. Diferența se ridică la 2 280 talanți argint. E posibil ca în această diferență Herodot să fi inclus diferite valori : caii furnizați de districtul al patrulea, vânzarea peștelui din lacul Moeris etc ; totuși, valoarea acestor venituri suplimentare tot nu putea atinge această sumă enormă.
- 248 Prin Libya, Herodot înțelege aici coasta Africii de nord, de la hotarele Egiptului pînă la Syrte. În capitolul CXVI al acestei cărți, prin Libya, Herodot înțelege „Africa“.
- 249 Vezi cartea a IV-a, nota 494. În inscripția de la Persepolis care menționează pe ionienii „de pe uscat și cei de pe mare“ (yaună, tyaiy uškakyă ută tyaiy drayahya) V. V. Struve citește în continuare, împreună cu asiologul american G. G. Cameron : ută dahyavă tyă parodaraya – „și țările care se află peste mare“, adică litoralul european al Hellespontului și al Propontidei, unde locuiau populații trace, elenizate (V. V. Struve, *op. cit.*, la nota 494, cartea a IV). Lectura această corespunde informației date de Herodot în acest capitol.

- 250 Vistierii regești se aflau în diferite reședințe regale, sau capitale de mari satrapii, Susa, Ecbatana, Persepolis etc. Arrian, *Expediția lui Alexandru*, cartea a III-a, cap. XVI, dă informația că Alexandru cel Mare, cînd a intrat în Susa, a găsit o sumă enormă în talanți de argint.
- 251 Identificare a satraپیوں cu districtele fiscale.
- 252 Cu toate acestea, în inscripția de la Behistun – cea dintîi din șirul marilor inscripții rupestre săpate de Darius – Pârsa, Persia era încă trecută în șirul satraپیوں care plăteau tribut.
- 253 Vezi cartea a II-a, cap. XXIX și urm. E vorba de triburile nubiene nomade, care se întind la sud de Elefantina.
- 254 Pasajul suscită o mare dificultate și pare să fi fost corupt. Nu este sigur dacă traducerea dată de noi e corectă. Propunem și varianta următoare: „triburile etiopiene învecinate cu fruntariile Egiptului... și acele triburi care trăiesc în preajma cetății sfinte a Nysei“.
- 255 După o informație a lui Athenaios, Δειπνοσοφισταί (Banchetul sofiștilor), 110 e, ar fi vorba de „orez“ sau „mei“.
- 256 Aceeași cu „calatii“ menționați la cap. XXXVIII al acestei cărți.
- 257 Cf. cartea a IV-a, cap. CLXXXIII, unde este vorba de etiopienii troglodiți.
- 258 După cum observă P. Kretschmer, *Numele elefantului*, în „Anzeiger der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien“, Philos. Hist. Klasse, LXXXVIII, 1951, pp. 307–325, cuvîntul ἐλέφας este întrebuințat pentru întîia dată de Herodot cu sensul de „elefant“. Pînă la Herodot, ἐλέφας însemna numai „fildesul“.
- 259 În inscripția de la Nakš-i-Rustem, colchidienii, *barkâ*, apar alături de *maciya* (matieni?), menționați în cap. XCIV al acestei cărți.
- 260 Herodot n-avca idee despre marea peninsulă a Indiei. Pustiul despre care vorbește aici, care se întinde, după părerea sa, în răsăritul Indiei, pare a fi pustiul din Rajputan, la vest de malul sting al Indusului, în bazinul inferior al fluviului sau cel din regiunea Sindului (nord-vestul Indiei).
- 261 Regiunea de la vărsarea Indusului. Locuitorii erau ichthyophagi (vezi cap. XIX al acestei cărți). Bineînțeles, acești ichthyophagi nu sînt acciași cu ichthyophagii africani.
- 262 Se presupune, că aici este vorba despre un soi de bambus uriaș care crește în bazinul inferior al Indusului, așa-numitul *Kana*. Ctesias, *Indica excerpta*, § 6: „așa-numita trestie indică... de o grosime atît de mare, încît doi oameni abia de-i pot cuprinde trunchiul cu brațele“.
- 263 În grecește παδάου. Despre padei nu se știe nimic sigur, nici cîc erau, nici unde se aflau așezările lor.
- 264 Dacă această plantă e cumva orezul – cum cred unii comentatori – nu e cituși de puțin sigur.
- 265 Nu absolut neagră.
- 266 Pactycii sînt menționați la începutul cap. XCIII. Pactyika corespundea Afganistanului de nord-est, în munții Hindukuș. Caspatyros se crede aproape sigur că era Kabulul modern. Hecataios, fr. 179 Müller, dă

numele exact al acestei localități: *Κασπάπυρος πόλις Γανδαρική* – „Cetatea caspilor“.

- 267 Acești „indieni“, pe care Herodot nu-i numește, sînt numiți de Plinius, *op. cit.*, cartea a IX-a, cap. CXI, *Dardae*; ei locuiau la nord-vest de Kașmir, pe cursul superior al Indusului.
- 268 Povestea care urmează despre aceste „furnici“ ale deșertului indian este relatată de mai mulți autori antici, printre care de *Megasthenes*, fr. 39 Müller, *Plinius*, *op. cit.*, cartea a XI-a, cap. LVI etc. Este vorba de o veche legendă indiană, pe care Herodot a scris-o așa cum a auzit-o, avînd totuși un simburc de adevăr. În Tibet se află un soi de șobolani uriași de cîmp, care se hrănesc cu furnici. E posibil ca acest distrugător de furnici să fi fost confundat cu furnicile înseși. După alte presupuneri, e vorba de un patruped, cu înfățișarea unei mici pantere, care trăiește în găuri pe care le sapă în pămînt, unde hibernează patru luni pe an.
- 269 Herodot povestește după relatări străine. El personal n-a văzut parcul zoologic de la Susa.
- 270 În cartea a VII-a, cap. LVI, indienii, în armata lui Xerxes, nu călăresc pe cămile, ci pe cai. Cămila este un animal obișnuit în Turkestan, nu și în India.
- 271 Această descriere a conformației cămilei este falsă. *Aristotel*, *Περὶ ζώων ιστορίαι* (Istoria animalelor), cartea a II-a, cap. I, corectează această greșeală a lui Herodot: *καὶ γόνυ δ' ἔχει (ἢ κάμιλος) ἐν ἑκάστῳ τῷ σκέλει ἓν* (Cămila are la fiecare picior un singur genunchi) etc. Părerea despre cei doi genunchi ai cămilei provine din faptul că glezna animalului, foarte sus situată, pare un adevărat genunchi. Cu privire la organele genitale ale masculului, e adevărat că masculii sînt retromingenți.
- 272 Această descriere a climei Asiei Centrale, fantezistă, bineînțeles, provine din ideea pe care o avea Herodot despre forma pămîntului (plană) și mersul soarelui (pe o suprafață concavă). După o atare concepție cosmografică (cf. și cartea a II-a, cap. XXIV) în India soarele arde tare dimineața, iar seara, abia de-și mai aruncă razele pînă în ținuturile Răsăritului.
- 273 În grecește *παράλυσθαι*. Traducerea acestui verb e controversată, și, de aceea, a fost diferit tradus: de pildă, „a slăbi în puteri“ și nu „a fi dezlegat“.
- 274 Despre „ordinea“ în natură -ca rezultat al grijii providențiale – vezi Studiul introductiv, p. LXXXIX. Cf. cartea I, cap. CXLII și CXLIV.
- 275 Cf. cartea a VII-a, cap. XL. Nisea era o regiune învecinată cu Behistunul.
- 276 Afirmția nu este întru totul exactă, deși e adevărat că India avea în antichitate renumele unei țări a aurului. În India, aur se găsește în masivul Himalaiei.
- 277 Arbuști de bumbac.
- 278 Plante cu rășini aromatice și scoarță aromată. Tămîie, în gr. *λιβανωτός* provine din rășina unui conifer, *Jeniperus thurifera*, în gr. *λίβανος*; despre casia (*κασσίη*) vezi nota 283 la această carte; prin cuvîntul

- „scoarțioară“ s-a tradus cuvîntul grec κιννάμων ; ledanul, în gr. λήδανον sau λάδανον, este un exudat aromatic al unei plante *Cistus ladaniferus*, care crește în Cipru, Creta și sudul Europei, nu numai în Arabia, cum susține Herodot.
- 279 Styraxul este guma care curge din scoarța coniferului producător de tămîie. Tămîia nu este decît un reziduu provenit din arderea styraxului (sau storaxului) – care, în mod obișnuit, se folosește în Orient pentru îmborsămintarea aerului.
- 280 Despre această concepție, vezi Studiul introductiv, p. LXXXIX.
- 281 Cf. Aristotel, *Istoria animalelor*, cartea a II-a, cap. XXXIII ; iepuroaica față de trei, patru, chiar cinci ori pe an, dar superfoetație nu există.
- 282 De observat că Herodot crede că șerpii vătămători sînt vivipari, iar cei nevătămători, ovipari. Ca și pentru lei, descrierea înmulțirii viperelor prin pui vii este fantezistă.
- 283 Casia (Κασία), ca și cinnamonul (κιννάμων), menționate la nota 278, nu sînt de fapt scoarțioara pe care o avem astăzi în comerț provenită din sudul Indiei și Ceylon, ci varietăți ale arbustului cunoscut sub denumirea *Laurus cinnamomum*.
- 284 Informația nu este exactă. Dimpotrivă, arbuștii soiurilor de scoarțioară cresc în locuri uscate și calde. S-ar putea totuși să fie vorba de un soi de scoarțioară *achu*, cu o scoarță gălbuie, mult mai puțin aromată decît scoarța roșiatică a scoarțioarei propriu-zise.
- 285 Fenicienii erau renumiți pentru comerțul lor cu aromatice, și numele de „cinnamon“, care se explică printr-o rădăcină ebraică, a intrat în limba greacă prin intermediul lor. Toate numele plantelor aromatice care au intrat în limba greacă au rădăcini semitice.
- 286 Povestea își are originea în folclorul arab, unde păsări uriașe cară bucăți de carne. Păsările uriașe joacă un rol de seamă în poveștile Orientului.
- 287 Cele spuse de Herodot în acest capitol despre cele două specii de oi pe care le descrie – bîncîntes fără exagerările în legătură cu coada – sînt adevărate. Aceste specii sînt și azi răspîndite în Asia Mică, Arabia, Persia, Afganistan etc. Discuția asupra veracității acestui capitol, la C. H. Benedict, *Herodotus confirmed once again*, în „Classical Journal“, XXXVI, 1940, pp. 168–169.
- 288 Vezi nota 258 la cartea aceasta.
- 289 Vezi nota 69 la cartea aceasta.
- 290 Herodot a cunoscut ținuturile apusene ale Europei, despre care a scris, numai din relatările călătorilor, îndeosebi fenicienii, care ajunseseră în Spania și chiar trecuseră dincolo de Gibraltar.
- 291 Scepticism de data aceasta neîntemeiat. Eridanul (numele antic al Padului), este menționat pentru prima oară în literatura greacă de Hesiod, *Theogonia*, v. 338. Drumurile pe care ajungea chihlimbarul în sudul Europei, transportat de pe coastele Mării Baltice, erau diferite : chihlimbar se transporta și prin Europa de răsărit, principalele puncte de trafic fiind porturile grecești de pe țărmurile Pontului Euxin, și prin cea de apus, unde la gura Padului se aflau importante centre de des-

facere. Plinius, *op. cit.*, cartea a XXXVI-a, cap. III, amintește și de un al treilea drum, care străbătea Europa centrală prin Pannonia, terminându-se la Marea Adriatică.

Insulele Cassiterite – „insulele cositorului” – sînt un grup de mici insule, astăzi numite Scilly, în sud-vestul Angliei, în fața Cornwalles-ului. Identificarea insulelor Cassiterite a variat în antichitate, multă vreme neștiindu-se cu siguranță unde se aflau. Fenicienii, care erau principalii deținători ai secretului poziției acestor insule, aveau tot interesul să nu-l divulge. Astfel, Strabo, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. XXV, povestește cum căpitanul unei corăbii feniciene, simțindu-se urmărit de un vas roman, a preferat să-și distrugă corabia decît să se afle poziția Cassiteritelor. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XXI–XXII, știe în plus că exploatarea masivă a minelor de cositor se făcea chiar în Cornwalles, de unde, prin Gallia, cositorul ajungea în porturile grecești din sudul Galliei, îndeosebi la Massalia. Regiunea de sud-vest a Angliei este bogată în cositor, ca și insulele Scilly, de altfel, care serveau probabil drept bază de comerț și pentru produsele Cornwalles-ului. Diodor plasază însă Cassiteritele în apropierea coastei Spaniei, unde de asemenea se găsește cositor.

292 Herodot are dreptate cînd afirmă că etimologia cuvîntului Ἑριδανός este greacă. Cuvîntul conține rădăcina * sreu – „a curge”.

293 Vezi cartea a IV-a, cap. XIII și notele 42 și 43 la cartea a IV-a. Herodot are în vedere probabil minele din Altai, căci pentru Herodot, Asia din nordul Caspiceii este tot Europa.

294 Ideea este legată de cea de la începutul cap. CVI, „Țările de la marginile lumii care sînt locuite au cele mai bune produse etc.”, adică se integrează în concepția mistică a lui Herodot despre o dispoziție providențială a naturii globului pămîntesc. Să se remarce totuși că aici expresia este atenuată prin cuvintele „*tot ce ni se pare a fi mai bun și mai rar*”.

295 Despre așezarea acestei cîmpii, comentatorii lui Herodot nu pot să dea nici un fel de știre, deoarece populațiile mai jos înșirate nu formează o grupare, ci sînt răzlețite unele de altele; cf. notele următoare.

296 Menționați la cap. XCIII al acestei cărți; chorasmii se întindeau între Persia și Afganistan.

297 Hyrcanii nu figurează în lista neamurilor tributare perșilor. Sînt totuși menționați în cartea a VII-a, cap. LXII.

298 În lista lui Herodot, părții fac parte din districtul XVI, împreună cu chorasmii (cap. XCIII), iar sarangii din cel de-al XIV-lea. În inscripția de la Behistun însă, părții și sarangii sînt grupați laolaltă. Despre thama-nei, vezi nota 238 la cartea aceasta.

299 Necunoscut. Probabil un rîu sau un fluviu care cobora din masivul Elbruzului.

300 Vezi cap. LXXXIX la cartea aceasta și nota 218.

301 Numele lui Intaphernes figurează în inscripția de la Behistun, printre cele ale conspiratorilor împotriva magului Gaumata (circa 520 î.e.n.). Același Intaphernes este poate cel care reprimă a doua răscoală a Babilonului. Vezi nota 344 la această carte.

- 302 Situația politică a lui Darius, relațiile care au existat între rege și ceilalți conspiratori au fost analizate de V. V. Struve în articolul *Herodot și tendințele politice din Persia sub domnia lui Darius*, publicat în „Vestnik drevnei istorii”, 1948, pp. 12–35. În același articol sunt analizate și reprimările marilor rășcoale din timpul domniei lui Darius. Concluzia la care ajunge Struve este că Herodot a văzut personal și a citit cu ajutorul unui interpret marea inscripție de la Nakş-i-Rustem.
- 303 Textual, aceleași idei la Sofocles, în *Antigona*, v. 909–913. O corelație există neîndoielnic între textul lui Herodot și cel al lui Sofocles, dar nu se poate preciza anterioritatea unuia sau a celuilalt.
- 304 Adică în satrapia Lydiei.
- 305 Despre Daskyleion, vezi nota 32 la cartea I și nota 223 la această carte. Orașul, deși se află în Bithynia, era reședința unei mari satrapii, al cărei ținut principal era teritoriul Frigiei. Ulterior, Daskyleionul a devenit reședința satrapului Mysiei.
306. Despre modul cum Polycrates a izbutit să pună mina pe putere în Samos, vezi cap. XXXIX al acestei cărți și notele respective.
- 307 Vestitul poet ionian din secolul al VI-lea î.e.n. care s-a făcut cunoscut în toată Grecia prin versurile erotice pe care le-a scris. Prietenia ce-l lega de Polycrates a fost bine cunoscută în antichitatea greco-romană.
- 308 Magnesia de pe Meandru se afla în districtul ionic (cf. cap. XC al acestei cărți), în dreptul insulei Samos, ceva mai la sud de Efes. Acest oraș nu trebuie confundat cu Magnesia din apropierea Smyrnei.
- 309 Vezi Studiul introductiv, p. XVI. Despre puterea maritimă a lui Polycrates cf. Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XIII. Thalassocrația cretană este menționată de Thucydides, la cap. IV al cărții I.
- 309 bis Herodot face distincția între „vîrsta zeilor”, perioada mitologică, și „vîrsta oamenilor”, perioada de cînd datează știrile istorice propriu-zise.
- 310 Afirmatia lui Oroites nu era chiar lipsită de temei. Oroites era un simpatizant al magilor și Darius a căutat să-l distrugă. Vezi și începutul cap. CXXVI al acestei cărți.
- 311 Cf. sfîrșitul lui Cleomenes povestit de Plutarh în *Viața lui Cleomenes*.
- 312 Aluzie clară la faptul că magii nu făceau altceva decît jocul cercurilor mede din regat. Oroites, deși era pers, a căutat să tragă un profit personal în vremea dominației magilor.
- 313 În grecește ἀγγελῆς – „curier”.
- 314 Nu se știe nimic despre data doborîrii lui Oroites de către Darius. În pragul domniei lui, așa cum stă mărturie inscripția de la Behistun, Darius a trebuit să facă față unor numeroase revolte, dintre care cea mai puternică a fost a Medici, pomenită în treacăt de Herodot în cartea I, cap. CXXX. Ținînd seama de ordinea povestirii lui Herodot, Oroites a fost omorît înainte de reprimarea rășcoalei Babilonului de către Intaphernes. În lista de nouă provincii răscolite împotriva lui Darius, care poate fi citită la începutul coloanei a II-a a inscripției de la Behistun, Lydia nu figurează. E posibil ca o rășcoală fătîșă a lui Oroites împotriva lui Darius nici să nu fi existat. Trebuie notat că

Darius îi întinde o cursă lui Oroites, nu pornește cu armată împotriva sa. Cu privire la Oroites, vezi și nota 216 la această carte.

315 Cf. *Iliada*, cîntul X, v. 290–291 (trad. Murnu) : „Cine ar putea jurui că va duce la capăt o treabă, / Dacă ar primi un dar mare ? De-ajuns o să-i fie răsplată...”

316 Funcționar regal atașat pe lingă persoana satrapului, care avea totodată sarcina să supravegheze acțiunile satrapului.

317 Semn de mare respect.

318 „Urgia cerurilor” : în grecește *τίσεις*. Despre *τίσις*, vezi Studiul introductiv, p. XCIV.

319 Vezi nota 4 la această carte.

320 Povestea lui Demokedes din Crotona este relatată și de Dio Chrysostomos, *Orationes*, LXXVII. În această *Oratio*, Dio indică și care a fost mijlocul liniștitor : cataplasme și comprese.

321 În cartea a VII-a, cap. XXVIII : stater daric.

322 Medicii plătiți din fondurile publice ale cetății aveau datoria să îngrijească pe oricare cetățean bolnav. Cf. Aristofan, *Acharnienii*, v. 1029.

323 Sumele acestea, fie că erau calculate în talanți eginetici, fie în talanți attici, sînt atît de exagerate, încît este imposibil să fie reale.

324 Afirmatia lui Herodot este valabilă pentru timpul anterior apariției școlii lui Hippocrates, dezvoltată în Cos.

325 De suplinit : „din flaut”. Asocierea artei medicale cu cea muzicală, deși pare curioasă la prima vedere, este lesne de explicat : grecii vechi, îndeosebi cei din Pelopones, erau profund încredințați că muzica are proprietăți terapeutice, slujind la vindecarea bolilor psihice. Cf. Aristotel, *Politica*, VII, 7 : „unii oameni sînt complet stăpîniți de aceste zguduirii sufletești (mila, teama, entuziasmul) ; totuși, sub influența melodiilor sacre, cînd ascultă melodii care le răscolesc sufletul, îi vedem dintr-o dată potoliți, ca și cînd ar fi găsit un leac (*λατρεῖν*) și o ușurare purificatoare (*κάθαρσις*)”.

326 Atossa emite o teorie curentă în vechea medicină greacă. Stobaios, *Florilegium*, CXV, 592, reproduce un pasaj din Democrit : „o dată cu creșterea trupului cresc și puterile cugetului, îmbătrînind trupul, îmbătrînesc și ele”. Cf. Aristotel, *Politica*, II, 7 și Lucretius, *De natura rerum*, cartea a III-a, v. 445–446 :

Praeterea gigni pariter cum corpore et una
crescere sentimus pariterque senescere mentem.

327 Dorința exprimată de Atossa nu se potrivește de loc cu ignoranța lui Darius despre așezarea Atenei (vezi cartea a V-a, cap. CV).

328 Acest Aristophilides este numit „rege” (*βασιλεύς*), și nu „tiran” (*τύραννος*), deoarece Tarentul, colonie spartană, avea o constituție de tip spartan, cu „regi” ereditari.

329 Corăbiile medice – pentru termenul *medic* în loc de *persan*, vezi nota 517, la cartea a IV-a.

330 Milon era un atlet celebru în secolul al VI-lea î.e.n., originar din Crotona. Pausanias, *Călătorie în Ellada*, cartea a VI-a, cap. XIV,

- ne informează că a fost de șapte ori învingător la jocurile olympice și de șase ori la cele pythice. În legătură cu Milon au circulat diferite povestiri reproduse la Athenaios, *Banchetul sofistilor*, cartea a X-a, 412.
- 0331 Darius nu avea cum să cunoască pe Milon decât tot din povestirile lui Demokedes.
- 0332 Iapygia este regiunea care corespunde promontoriului din sudul Italiei între golful Tarentului și Marea Adriatică.
- 0333 Cnidosul, ca și Tarentul, era tot o colonie spartană.
- 0334 Samosul, foarte aproape de coasta Ioniei, unde se aflau puternicile satrapii ale Lydiei și Frigiei, era firesc să cadă cel dintâi pradă expansiunii persane.
- 0335 Când acesta plecase în Magnesia – vezi cap. XXXIX al acestei cărți, unde Herodot menționează că Syloson a fost alungat la instaurarea tiraniei lui Polycrates.
- 0336 Vezi cap. CXXIII al acestei cărți, despre misiunea aceluiași Maiandrios pe lângă Oroites.
- 0337 Templul lui Zeus Eliberatorul, Ἐλευθέριος, se afla într-o suburbie din vestul orașului Samos.
- 0338 Maiandrios nu era un om bogat și nu făcea parte din aristocrația Samosului. Din această pricină a crezut de cuviință să-și prevaleze suma de șase talanți din averea lui Polycrates. În nici un caz nu era un „rob“, cum îl numește plin de dispreț Syloson, mai înainte, la cap. CXL.
- 0339 Astypalaia. Vezi nota 151 la această carte.
- 0340 În grecește θρόνος – „scaun cu spătar înalt“. Obicei curent în cercurile înalte persane. Cf. mai jos, cap. CLV : Darius asistă așezat pe tron la asediul Babilonului.
- 0341 Despre arta construirii tunelurilor la Samos în secolul al VI-lea î.e.n., vezi cap. LX al acestei cărți.
- 0342 Dacă Herodot scrie simplu ἱεῖον – „templu“, subînțelege *Heraionul*, marele templu al Herei.
- 0343 Despre renumele de venali pe care-l dobândiseră conducătorii Spartei, vezi nota 158 la această carte.
- 0344 Răscoala Babilonului, povestită de Herodot în capitolele care urmează, pare să corespundă celei de-a doua răscoală a Babilonului, menționată de Darius în col. III a inscripției de la Behistun, § 13 și 14. Prima răscoală a Babilonului, reprimată de Darius însuși, este povestită în col. I, § 16 și urm. și col. II, § 1. A doua răscoală a fost înfrântă de Intaphernes. În acest caz însă datarea inscripției de la Behistun în anul 520 î.e.n., făcută de V. V. Struve, apare totuși ceva prea timpurie, deși nu e mai puțin adevărat că Intaphernes, conspiratorul, citat de Darius în col. IV, § 18 al inscripției de la Behistun este *pers*, iar Intaphernes, cuceritorul Babilonului, col. III, § 14, este *med*. Această diferență dă de gândit, poate nu e vorba de una și aceeași persoană.
- 0345 În grecește σιτοποιός – „care să le facă piine“.
- 0346 Ctésias, în *Persica excerpta*, § 22, care susține că cele povestite de Herodot s-ar fi petrecut pe vremea lui Xerxes, face din Zopyros satrapul Babilonului, ucis de răsculați, iar din Megabyzos, fiul acestui

satrap, eroul intimplării povestite de Herodot ; vezi, mai departe, nota 356.

347 Fenomenul e rar, dar posibil.

348 Vezi Studiul introductiv, p. XC.

349 Confuzia curentă la Herodot între asirieni și babilonieni – vezi și nota 269 la cartea I.

350 Orașul avea o sută de porți (vezi cartea I, cap. CLXXIX). Porțile Semiramidei se pare că erau în partea de nord-vest a orașului. Cele ale lui Ninos și cele chaldeene în sud, iar cele ale lui Belos în sud-vest ; porțile kissiene se aflau în răsărit. În mod precis săpăturile au dezvăluit numai patru porți, și anume : a zeiței Iștar (la nord), a lui Chișșu (Marduk) și Zababa (Minurta) (la est), a lui Uras (la sud). Poarta lui Iștar, lângă care se aflau grădinile Semiramidci, este cu siguranță „poarta Semiramidei” menționată de Herodot (după André Parrot, *Archéologie Mésopotamienne*, Albin Michel, Paris, 1946, p. 180).

351 Despre acest templu și așezarea lui, vezi cartea I, cap. CLXXXI și nota 423 la cartea I.

352 Prima oară Babilonul a fost cucerit de Cyrus (vezi cartea I, cap. CXCI). Ținând seama de inscripția de la Behistun (vezi mai sus nota 344) aceasta era de fapt a treia cucerire a Babilonului, când un anume Araka (un armean), dindu-se drept Nabucodonosor, fiul lui Nabonides, a răsculat la scurtă vreme pe babilonieni împotriva lui Darius, după ce acesta reprimase răscoala lui Naditabira, care și el se dădea drept fiul lui Nabonides. Împotriva lui Araka a fost trimis Vindaфра (Intaphernes).

353 Informația trebuie privită cu îndoială. Darius a dărîmat poate o parte a marelui zid care înconjura Babilonul, însă nu l-a dărîmat complet. Este de neînțeles altfel cum a susținut orașul asediul împotriva lui Xerxes. De observat că Herodot se contrazice singur, căci în cap. CLXXVIII al cărții I mărturisește că marele zid înconjura încă orașul și pe vremea sa (περιέει).

354 Contrar, Flavius Iosephus, Κατὰ Ἀπλώνος, cartea I, cap. XX, citind pe Berossos, susținea că Cyrus a dărîmat zidurile exterioare ale cetății, menționate în cap. CLXXVIII, CLXXXI ale cărții I, din *Istoriile* lui Herodot, ceea ce desigur era o exagerare, dacă nu o inexactitate.

355 După moartea sa, calitățile fizice și sufletești ale lui Cyrus au fost idealizate în Orient (cf. cartea I, cap. XCV și CXXII, precum și cartea a III-a, cap. LXXV ; vezi și Xenofon, *Cyropaedia*, cartea I, cap. II).

356 Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. CIX, de comun acord cu Ctesias, *Persica excerpta* § 32–33, relatează că acest Megabyzos, fiu al lui Zopyros, guvernatorul Babilonului, a luat de soție pe Amytis, fiica lui Xerxes, și a jucat un rol politic și militar deosebit de însemnat pe vremea lui Xerxes. El a fost cel care a înăbușit revolta lui Inaros în Egipt. Vezi nota 47 la această carte.

357 Cf. Ctesias, *op. cit.*, § 43, despre dezertarea și moartea acestui Zopyros. O fiică a lui Zopyros, fiul lui Megabyzos, este pomenită de Herodot în cartea a IV-a, cap. XLIII.

CARTEA A IV-a. MELPOMENE

- 1 Vezi, în cartea a III-a, cap. CL și nota 344.
- 2 Expediția lui Darius împotriva sciților, după toate probabilitățile, nu a avut loc înainte de 514 î.e.n. Aceasta este data fixată de V. V. Struve, *Дата похода Дария I на скифов Причерномория* (Data expediției lui Darius împotriva sciților de la Marea Neagră), în „Сборник Акад. Б. Д. Греков“, Moscova, 1952, pp. 37 și urm. În privința planului lui Darius de a ataca pe sciți, vezi cartea a III-a, cap. CXXXIV. Sciții, un grup de triburi nomade care vorbeau o limbă iraniană, sînt cunoscuți în istorie de la începutul mileniului I î.e.n., pe întinsul teritoriu de la Marea Neagră pînă în stepele Asiei Centrale. În secolul al VII-lea î.e.n., după invazia cimmericilor, sciții au pătruns în Asia Anterioară. La început, „sciți“ s-au numit numai cei din tribul de pe cursul inferior al Volgăi. De aici, ei au trecut pe malul apusean al Volgăi, în Caucazul de Nord; prin Daghestanul de azi și prin trecătoarea Derbent, sciții au pătruns în teritoriul actualului Azerbaidjan. Apoi ei au întreprins expediții în diferite regiuni ale Asiei Anterioare. După monumentele orientale, sciții au întemeiat un regat, probabil în șesul dintre Kura și Arax, sau, după alți cercetători, pe teritoriul Nana, în regiunea lacului Urmia. Vezi Notița istorică la cartea I, p. 6.
- 3 Despre scopul expediției lui Darius împotriva sciților păreri au fost împărțite. M. Rostowtzev, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, pp. 84–85, susține că atît expediția lui Darius împotriva sciților, povestită de Herodot în cartea a IV-a, cît și cea a lui Ariaramnes, povestită de Ctesias (fr. 29 Müller, § 16), au avut drept scop asigurarea securității dinspre flancul drept și spatele frontului în viitoarea expediție pe care perșii o preconizau împotriva Greciei; Ph. Legend, *op. cit.*, p. 9, în notița introductivă la cartea a IV-a, admite posibilitatea ca Darius să fi avut acest gînd, dar crede că Herodot nu l-a întrevăzut; după afirmația lui Herodot însuși, expediția a pornit sub pretextul pedepsirii sciților pentru că au stăpînit Asia Anterioară timp de douăzeci și opt de ani, dar, indirect, Herodot arată că ea avea drept scop expansiunea teritorială (vezi, tot în cartea a IV-a, cap. CXVIII, unde solii sciți amintesc popoarelor vecine de primejdia care le amenință și pe ele o dată cu trecerea lui Darius pe litoralul european). Campania persană în Sciția este considerată de cercetătorul român P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 321 ca o acțiune de sine stătătoare în cadrul politicii de expansiune a perșilor. Motivele care l-au determinat pe Darius să pornească împotriva sciților pot fi multiple. Pot fi considerate ca egal valabile și motivele comerciale și cele expansioniste, cît și cele strategice, în vederea ulterioarei campanii împotriva grecilor.
- 4 În cartea I, cap. CVI.
- 5 Asia de sus, adică nord-estul Asiei Mici. Pe lingă izvoarele scrise, grecești și cuneiforme, descoperirile arheologice recente din Kurdistanul iranian, în regiunea Sakkiz, confirmă teza răspîndirii sciților în Asia

Mică unde au pătruns, prin apropierea Derbentului, de-a lungul țărmului apusean al Mării Caspice (vezi mai jos și cap. XII din această carte). Sciții s-au îngrămădit în regiunea lacului Urmia sau, după alții, în șesul dintre Kura și Arax. Cu toate acestea, cercetătorii sovietici sînt înclinați să admită penetrația scită în Asia Mică și prin Caucazul Central (contrar părerii lui Herodot), prin defileul Darial și pasul Mosdok, adică direct pe urmele cimrierienilor (vezi nota următoare). Despre această problemă, B. B. Piotrowski, Скифи и Древний Восток, (Sciții și vechiul Orient) în „Советская Археология“, XIX, și E. I. Krupnov, О походах скифов через Кавказ (Cu privire la expedițiile militare scitice în Caucaz), în culegerea „Probleme privind arheologia scito-sarmată“, Izd. An. SSSR, 1954, pp. 186–194. Vezi și nota 275 la cartea I.

- 6 Cimrierienii sînt o populație indo-europeană coborîtă în Asia Anterioară din regiunile Chersonesului Tauric. La sfîrșitul secolului al VIII-lea î.e.n. sînt alungați de sciți din nordul Mării Negre, trecînd prin pasurile Caucazului Central și de-a lungul litoralului caucazian al Mării Negre. Unii învățați moderni socot însă că drumul cimrierienilor nu putea fi pe la Suhumi și Batumi, unde coastele Mării Negre sînt abrupte, învecinîndu-se direct cu piscurile Caucazului; cimrierienii au fost nevoiți să se abată spre Darial și Mosdok. Între 730–720 î.e.n. se aflau în Transcaucazia de vest sau în partea de est a Asiei Mici. În anii 720–710 î.e.n. cimrierienii au înfrînt pe Rusa I, regele Urartului. Statul Urartu n-au reușit să-l distrugă, dar au pus stăpînire pe partea de răsărit a Asiei Mici. Astfel, ei fac prădăciuni în toată Asia Mică, ruinează orașul Sinope și ocupă țărmul mării pînă la riul Halys; în primele decade ale secolului al VII-lea î.e.n., cimrierienii sînt semnați ca făcînd prădăciuni în unire cu trerii, o populație tracă (vezi nota 31 la această carte). Învinși de Asarhaddon, aliat cu sciții (în anul 678 î.e.n.), în anul 676 (aproximativ) cimrierienii încep să-și dezlănțuie atacurile împotriva Frigiei, ieșînd învingători.; pe vremea lui Așșurbanipal, care repurtează o mare victorie asupra lor, cimrierienii sînt tot mai insistent împinși spre apus, timp în care atacă Lydia (între anii 655 și 652 î.e.n.) și cetățile grecești din Ionia, provocînd pagube însemnate. În anul 620 î.e.n. cimrierienii sînt alungați din Sinope, iar la începutul secolului al VI-lea, din Antandros, ultimul lor punct de sprijin. După începutul secolului al VI-lea, acțiunile cimrieriene nu s-au mai produs.
- 7 Pentru încercarea (πρόνοα) suferită în Media, vezi cartea I, cap. CV.
- 8 Existența „robilor“ la sciți, atestă începuturile unei diferențieri sociale. Herodot, în cartea a IV-a, cap. LXXII, atestă că sciții nu aveau sclavi „cumpărați“. Pornind de la această afirmație, s-au dus multe discuții în legătură cu organizarea societății scite. În ultimul timp, scitologii sovietici împărtășesc părerea că societatea scită din timpul lui Herodot se afla în stadiul democrației militare, pe baza căreia se înfiripa treptat un stat de tip sclavagist. În privința apariției formelor de stat la sciții din nordul Mării Negre, părerile sînt foarte împărțite. Cea mai timpurie datare a formelor de stat scit este aceea din secolele V–IV î.e.n.). Vezi B. N. Grakov, Скифский Геракле (Heracles scitic), KSIIMK, XXXIV, 1950.

- 9 Motivul indicat de Herodot pentru orbirea sclavilor de către sciți pare absurd. Poate a existat un amănunt în prepararea laptelui, omis de Herodot, care ar justifica acest act; mai degrabă orbirea sclavilor se făcea din alte motive, să nu fugă, de pildă, sau să nu se răstoale. Motivarea, pe care o dau doi cercetători americani acestui obicei sinistru, anume cruzimea stăpînilor originari din stepele asiatice, nu ni se pare de loc convingătoare (E. M. O'Neil și W. C. Helmbold, *Herodotus* IV, 2, în „Classical Philology“, Chicago, XLVII, 1952, pp. 157-160). În schimb, foarte prețioasă este observația făcută de H. Stein la acest capitol. Plecînd de la o notiță a scholiastului lui Aristofan, *Cavalerii*, v. 963, care dă următoarea explicație: *μολγὸν ἀντὶ τοῦ τυφλόν. Ἡρόδοτος δὲ ἱστορεῖ τοὺς μολγοὺς τοῦτους ἐπάνω τῆς Σκυθίας εἶναι.* - „mulgător în loc de orb; Herodot povestește că acești mulgători au fost odinioară ai Sciției“. Stein trage concluzia că e posibil ca în acest pasaj să fie o simplă neînțelegere a unui cuvînt scit din partea lui Herodot. Este de neînțeles, remarcă Stein, la ce ar fi putut fi întrebuițați acești robi în afară de mulsul iepelor. Dacă însă cuvîntul scit pe care Herodot l-a tradus prin *orb* însemna în realitate *mulgător*, pasajul se clarifică, ca și eroarea comisă de Herodot (Stein, *op. cit.*, IV, p. 4, nota 2). De remarcat că mărturia lui Herodot nu mai este susținută de nici un alt izvor. În schimb, notița scholiastului poate fi apropiată în mod fructuos pentru susținerea tezei lui Stein de următoarele versuri ale lui Homer din *Iliada*, cîntul XIII, v. 3-6, unde se folosește termenul *bippemologi* - „mulgători de iepe“:

„...iar el cată cu ochi luminoși mai departe
Țări și noroade să vadă, pe traci care-nstrună sirepii,
Pe *bippemol(o)gii* slăviți, băutorii de lapte, pe mysii
Care de-aproape se bat și pe abii cei plini de dreptate“.

(trad. G. Murnu)

În această privință cf. V. F. Haidukevici, *Regatul Bosporan*, Moscova-Leningrad, 1949, cap. I, p. 16.

- 10 Acest șanț, orientat probabil nord-sud, tăia, după cît reiese din relatarea lui Herodot, peninsula Kerçi. În acest caz înseamnă că sciții, întorcîndu-se din Asia, au străbătut Bosforul cimmerician. Ținînd seama că în capitolele XX și XXVIII ale acestei cărți Herodot fixează acest șanț ca hotar răsăritcan al sciților regali din ținutul Gerrhosului, înseamnă că Herodot nu avea nici cea mai vagă idee de existența peninsulei Crimeea. Nu e mai puțin adevărat că Herodot, care nu dă nici un fel de detaliu asupra drumului de întoarcere al sciților, nu pomeniște nimic despre trecerea sciților peste Bosforul cimmerician care îi era cunoscut. Pentru valurile din Crimeea, vezi V. D. Blavatski. *Очерки военного дела в античных государства Северного Причерномория*, Moscova, 1954, p. 101.
- 11 Iustinus, *Epitome*, II, 1, spune tocmai contrariul: *Scytharum gentem semper babitam fuisse antiquissimam, quamquam inter Scythas et*

Aegyptios diu contentio de generis vetustate fuerit (Neamul sciților a fost socotit totdeauna foarte vechi, cu toate că între sciți și egipteni a avut loc o îndelungată dispută în legătură cu vechimea neamului).

- 12 În legătură cu originea sciților, Herodot înfățișează în această carte trei versiuni: a) legenda lui Targitaos și a celor trei fii ai săi (cap. V și urm.); b) legenda de origine grecească despre Heracles și năpırca (cap. VIII și urm.); c) venirea sciților din Asia, urmată de așezarea lor în nordul Mării Negre, după alungarea cimmericienilor (cap. XI și urm.). Primele două versiuni vin în sprijinul caracterului autohton al sciților. Ultima este deosebit de valoroasă din punct de vedere științific. Astăzi se știe în mod sigur că sciții sînt indo-europeni veniți în nordul Mării Negre din preajma ținuturilor răsăritene ale Caspicei. Drumul migrației scite a trecut prin nordul Caspicei și bazinul inferior al Volgăi. Încă din secolul trecut savantul ceh *Šafařík*, Славянски древности (Antichități slave) I₂, 1848, pp. 27–28, observînd rădăcini iraniene în onomastica scită, a fost printre primii cercetători care au susținut originea indo-europeană a sciților. Aceeași teză a fost îmbrățișată ulterior și în știința rusă și sovietică, ca, de pildă, de V. F. Miller, К вопросу о происхождении скифов (Cu privire la problema originii sciților), în „Известия о занятиях VII археологического съезда в Ярославле“ 20, VIII, 1887, nr. 11, pp. 9 și urm., A. I. Sobolevski, Русско-скифские этюды (Studii ruso-scite), IORIS, XXVII, 1924, pp. 321 și urm., M. I. Rostowtzev, op. cit., și *Skythien und der Bosphorus*, Leipzig-Berlin, 1931. Rostowtzev este de părere că sciții erau indo-europeni cu infiltrații mongole. În mod exagerat, el susținea că sciții și, alături de sciți, sarmații, populații de limbă și cultură iraniană, după ce au subjugat populațiile nord-pontice, au răspîndit în Europa sud-estică o cultură scită unitară, rezultată din încrucișarea elementelor de cultură iraniene, grecești și autohtone. Problema suprapunerii triburilor scite peste cele autohtone din Pont a fost studiată și de Ellis H. Minns, în lucrarea sa fundamentală *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, cap. V. Împărțirea pe care o face Minns între triburile citate de Herodot ține seama de diferențierile etnice arătate de Herodot însuși. Desigur, atribuirea acestor triburi ramurii arice a indo-europenilor, și mai ales ugrofinicilor, turco-tătarilor etc. încercată de Minns, azi nu mai este valabilă, dar, în general, Minns a făcut observații interesante și demne de luat în seamă asupra mozaicului etnic pomenit în cartea a IV-a a *Istoriilor* lui Herodot. Azi, majoritatea învățaților sînt de acord asupra originii indo-europene a sciților, anume asupra caracterului lor iranian.

În istoriografia sovietică, punctul de vedere al diversității etnice a triburilor citate de Herodot, a celor așa-zise „scitice“ inclusiv, este actualmente adoptat de majoritatea cercetătorilor. Vezi de pildă „M. I. Artamonov, Вопросы истории скифов в советской науке (Problemele istoriei sciților în știința sovietică), în „Vestnik drevnei istorii“, 1947, 3, pp. 76–77 și I. V. Fabritius, До питання про топографізацію племен Скифін (Contribuții la problema topografierii triburilor Sciției), în „Arheologhiia“, V, 1951.

- Într-o lucrare ulterioară, Artamonov revine însă la teza unității etnice a triburilor scite, К вопросу о происхождении Скифов (Cu privire la problema originii sciților), VDI, 1950, 2 pp. 45 și urm. În același articol, Artamonov interpretează versiunea lui Herodot cu privire la invazia scită din Asia ca o simplă deplasare de triburi spre Ucraina de sud a sciților de dincolo de Volga, bazându-se în argumentare pe faptul că drumul sciților prin nordul Caspiceii nu a fost confirmat din punct de vedere arheologic. Această teză nu este însă admisă în cercurile științifice din Uniunea Sovietică. Problema unității sau lipsei de unitate a triburilor scitice rămâne deocamdată nerezolvată.
- 13 Targitaos este un nume legendar pe care învățații au încercat să-l apropie de numele diferitelor localități ca Targovița, Tarascea (din regiunea Kievului), Tarchan în Crimeea etc. Nu se cunoaște nimic precis în această privință. Etimologia numelui este iraniană : *tighra* – „ascuțit“, *tava* – „puternic“. *Tighratava* înseamnă „tare ca săgeata“. Vezi Minns, *op. cit.*, p. 39 și Max Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*, I, Die Iranier in Südrussland, Leipzig, 1923, p. 17.
 - 14 Legenda celor trei fii ai lui Targitaos : Lipoxais, Arpoxais și Colaxais, oglindește existența a trei triburi scite. Se pare că există o identitate între terminația – *xais* și sanscritul *shaya* – „rege“.
 - 15 Aceste obiecte constituiau, la iranieni, simbolul următoarelor trei categorii sociale : plugul și jugul – simbolul agricultorilor, barda – simbolul războinicilor, iar cupa – simbolul preoților.
 - 16 Auhații, catarii, traspienii și paralații se pare că sînt triburi scite ; ultimele două nu sînt pomenite decît de Herodot ; despre primele două vorbește și Plinius, *Historia naturalis*, cartea a IV-a, cap. LXXXVIII, fixînd teritoriul auhaților la izvoarele Hypanisului (Bugului) ; în cartea a VI-a, cap. L, însă, Plinius îi fixează pe auhați în Caucaz, iar pe catiari, la nord de Iaxartes, ceea ce pledează pentru integrarea acestor triburi în rîndul sciților veniți din Asia.
 - 17 Această cifră, atît de rotundă, este puțin probabilă. Poate că ea a fost scoasă dintr-o listă de regi, fiecare rege reprezentînd o generație.
 - 18 Asemenea recompensă se dădea la sciți pentru o slujbă în care cineva își risca viața.
 - 19 Vezi, tot în această carte, cap. XXXI, unde Herodot spune că „acești fulgi“ sînt în realitate fulgi de zăpadă.
 - 20 Geryon, uriaș cu trei corpuri, care – după cum se credea în mitologia greacă – locuia într-o insulă dincolo de Gibraltar. Aducerea vacilor lui Geryon a fost una din cele 12 munci îndeplinite de Heracles la cererea oracolului din Delfi și la porunca regelui Mycenai, Eurystheus, ca ispășire pentru crimele comise și pentru a-și dobîndi nemurirea. De atunci există denumirea „Coloanele lui Heracles“ dată strîmtorilor pe care azi le numim Gibraltar.
 - 21 *Hecataios*, fr. 349 Müller, plasează reședința lui Geryon aproape de Abracia (vezi și Arrian, Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου, II, 16). Gedeira este o denumire mai veche a orașului Cadix sau Gades, din Peninsula Iberică.
 - 22 Hylaia este o fișie împădurită pe coasta dintre limanul Niprului și istmul Perecop. Vezi și cap. XVIII, XIX, LXXVI la această carte.

- 23 Această *μυζοπάρενος* reprezintă – după Rostowtzeu – o divinitate a cimrierienilor (Rostowtzeu, *Iranians and Greeks in South Russia*, p. 73). Rostowtzeu încearcă să interpreteze această legendă și cea a lui Heracles astfel : peste populația cimrieriană care adora o zeitate feminină, s-a suprapus o populație care adora un zeu războinic. Explicația lui Rostowtzeu nu poate fi susținută prin argumente științifice.
- 24 Această cupă trebuie să fi avut o anumită semnificație și, pe de altă parte, să fi fost o piesă a cataramii de la centură.
- 25 Agathysos, Gelonos și Skythes, cei trei fii – după legendă – ai lui Heracles și ai năpircii, sînt în realitate numele a trei populații : agatirșii locuiau aproximativ în Transilvania de azi, gelonii – între Don și Volga, iar sciții au populat întreg teritoriul de la agatirși pînă la geloni.
- 26 Din desenele de pe vase, nu reiese însă că sciții purtau o cupă *la centură* sau la încheieturile centurilor. Totuși nu este exclus să fi purtat, ținînd seamă de prezența în desene a unei anumite cupe (rhyton) ținută *în mîini*. Astfel, placa de aur de la Kul-Oba reprezintă doi sciți îngenncheați care beau dintr-un rhyton ; însemnate sînt mai ales acele *kamennie babi* – „babe de piatră”, reprezentînd războinici sciți care au totdeauna un rhyton în mînă ; chiar monumentele similare cu reprezentări feminine din epoca migrațiilor sînt caracterizate printr-o cupă pe care respectiva figură o ține în mîini.
- 27 Această legendă a obîrșiei sciților, în versiunea elenă, o povestește și Diodor din Sicilia, cu excepția că la Diodor apare Zeus în locul lui Heracles. Amîndouă legendele grecești sînt ulterioare legendei locale care consideră pe Targitaos strămoșul lor.
- 28 B. N. Grakov-Meliukova (vezi N. N. Pogrebova, *Stadiul de cercetare a problemelor de arheologie scito-sarmatică la data conferinței organizată în 1952 de Institutul de istoria culturii materiale al Academiei de Științe a U.R.S.S.*, în „Probleme privind arheologia scito-sarmată”, Izd An. SSSR, 1954, pp. 3–38) sînt de comun acord că sciții, sarmatii, saccii și massagetii fac parte din grupul nord-iranian al indoeuropenilor ; locurile lor de baștină sînt stepele Eurasiei, în Asia de mijloc, prin preajma lacului Aral ; deci ei înșiși sînt de origine iraniană făcînd parte din grupul nord-iranian, și nu trebuie să se creadă, ca în trecut, că ei ar fi numai purtătorii culturii persane a Iranului din timpul Ahemenizilor.
- 29 Fluviul Araxes mai este pomenit în cartea I, cap. CCI (vezi nota 466 la cartea I) ; Araxes din cartea a IV-a se referă aproape sigur la Volga, pentru că Araxes din cartea I forma limita sudică a massagetilor, spre imperiul persan, pe cînd Araxes din cartea a IV-a formează hotarul dinspre nord al massagetilor.
- 30 „Cimmeria” se afla pe țărmul nordic al Mării Negre, întinzîndu-se aproximativ în partea de sud a Bugului și Marca Azov ; ținutul era locuit de triburi de origine etnică diferită.
- 31 Este vorba de casta „regală” sau aristocratică ; aci e o dovadă că și la cimrierieni exista o diferențiere socială. Pare inexplicabil ca cimrierienii, care au fugit prin trecătorile apusene ale Caucazului în fața invaziei scite, să-și fi îngropat „regii” pe malurile Nistrului. Singura lămurire plauzibilă a acestui pasaj este că o parte din cimrierienii dislocați

- de sciți s-au îndreptat spre Tracia, de unde, ulterior și în unire cu triburi trace (trerii), au invadat Asia Mică și prin nord-vest. Acestor invadatori nu le-a fost greu să facă joncțiunea cu cimmerienii din Sinope. Trerii sînt citați alături de cimmerieni în fragmentele liricilor ionieni din secolul al VII-lea, ca, de pildă, fr. 4, ed. Diehl³; Callinos. Despre o parțială expansiune cimmeriană spre vest, cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 5.
- 32 Tyras este denumirea dată în antichitate Nistrului.
- 33 „Ziduri cimmeriene” – este vorba probabil despre orașul cimmerian, pomenit și de Strabo, *op. cit.*, cartea a XI-a, cap. II, 5, care se afla pe locul actualului Eski Krim. Numele Crimeea ar putea să provină din „Cimmeria”.
- 34 „Trecători cimmeriene” – probabil trecătorile Ieni-Kale ale Bosforului Cimmerian.
- 35 „Bosforul Cimmerian” – strămoșii Kerchi de astăzi.
- 36 Vezi nota 6 la această carte.
- 37 Sinope – oraș fondat de milesieni pe coasta sudică a Mării Negre, în Asia Mică.
- 38 Urmărirea cimmerienilor de către sciți și drumul descris de Herodot au stîrnit multe discuții printre învățați. Unii susțin că direcția indicată de Herodot este cu totul greșită, că, în general, migrațiile popoarelor nomade au avut loc numai dinspre răsărit spre apus. Alții, dimpotrivă, susțin că în acest pasaj sînt greșeli numai de precizie; în această privință vezi nota 6 la această carte.
- 39 Aristeeas a trăit, după notița din lexiconul Suda, pe timpul olimpiadei a 50-a (576 î.e.n. și urm.).
- 40 Proconnesos, azi Marmara, insulă în Propontida.
- 41 Issedoni, vezi mai jos nota 99.
- 42 Arimaspii, după etimologia dată de Herodot, nume de populație care se traduce în limba scită „cu un singur ochi”: *arima* înseamnă „ochi”, iar *spu*, „unu” (vezi cartea a IV-a, cap. XXVII și cartea a III-a, cap. CXVI). Poemul epic al lui Aristeeas se intitulează *Arimaspea*. Arimaspii, populație din Asia Centrală, sînt pomeniți de Ioannes Tzetzes, *χρυσιάδες* VII, 689, de Pausanias, *op. cit.*, cartea I, cap. XXIV, 6, de Eshil, *Prometeus*, v. 703, care dau aceleași informații ca și Herodot. Vezi Minns, *op. cit.*, p. 112.
- 43 Griffonii, „paznicii aurului”, erau probabil acciași mongoli ca cei pomeniți ca avînd „un singur ochi” în cronicile chineze. Originea legendei cu aurul păzit de griffoni își are poate substratul în traficul aurului cărat de caravane din interiorul Asiei (minele din Altai și din nord-estul Indiei) spre apus (spre Rusia de mai tîrziu). Vezi despre ei și Pausanias, *op. cit.*, cartea I, cap. XXIV, 6, Eshil, *Prometeus*, v. 703. Vezi Minns, *op. cit.*, p. 113.
- 44 Hyperboreenii, care se întind pînă la o mare (poate Oceanul Înghețat de Nord) este un nume geografic vag, dat în mod colectiv unor populații necunoscute, presupuse ca locuind dincolo de limitele teritoriale cunoscute pe atunci. Despre hyperboreeni și neamurile pomenite anterior, vezi și Stephanos Bizantinul, la cuvîntul Ὑπερβόρειοι.

- 45 „Marea de miazăzi“ – aici este vorba de Pontul Euxin, deși în cap. XXXVI Herodot denumește aceeași mare βορρηνή θάλασσα „marea de miazănoapte“, privind-o din puncte cardinale diferite. Să se observe că la cap. XIII se dă o nouă versiune a cauzei migrației sciților asiatici. În cap. XI se spune că sciții au plecat din Asia Centrală împinși de massagetii.
- 46 Cyzicos – oraș în Propontida.
- 47 Artake era aproape de Cyzicos, azi Artakich.
- 48 Metapontienii sînt locuitorii orașului Metapontum, colonie grecească din sudul Italiei.
- 49 Această cifră a fost dedusă de Herodot probabil după analele sau fastele din Metapontum, pe care a avut prilejul să le cunoască atunci cînd s-a stabilit în sudul Italiei, la Thurium.
- 50 Legenda incarnației lui Aristeas în corb pare să provină din teoria metempsihozei propagată de pitagoreici în *Magna Graecia* (Italia de sud).
- 51 „Portul borysheniților“ este probabil Olbia, lingă satul actual Porutino, pe malul drept al limanului Bugului, la sud-vest de Nikolaev, aproape de gura fluviului Borysthenes (Nipru).
- 52 Este vorba de Marea Neagră.
- 53 Callipizii mai sînt atestați de Hellanicos, contemporan cu Herodot (fr. 172 Müller) și de Eudoxios, contemporan cu Plato. Faptul că Strabo nu-i pomeneste de loc a pricinuit multe discuții printre învățați, și anume dacă a existat sau nu acest popor. V. Păvăluț, *Getica*, cap. II, p. 41, îi apropie, cu rezervă, pe callipizi de Καρπίται, carpii, din părțile Moldovei. Și D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1947, p. 224, îi pune pe callipizi în legătură cu carpii. Herodot îi situează la gurile Bugului, aproape de Olbia. Sînt denumiți eleno-sciți, datorită influenței civilizației grecești exercitată asupra lor de coloniile elene de pe coasta Mării. Pentru callipizi ca eleno-sciți, cf. și N. V. Șafranskaia. *Despre mixeleni*, în „Analele romîno-sovietice, Istorie“, 1957, 2, p. 5. După părerile cele mai recente, callipizii erau un trib scit influențat de cultura elenă. Majoritatea scitologilor sovietici sînt de acord cu locul în care-i fixează Herodot. Vezi M. I. Artamonov, *Originea slavilor*, I, 1950 p. 32 și I. V. Fabritius, *Contribuții la problema topografierii triburilor Sciției*, în „Arheologia“, vol. V. 1951.
- 54 Alazonii sînt tot atît de puțin cunoscuți ca și callipizii (cf. Hellanicos, fr. 172 Müller), B. N. Grakov, Скифи (Sciții), Kiev, 1947, îi fixează la nord de callipizi, pe Nipru și Bug, anume unde Bugul se apropie de Nistru; la fel I. V. Fabritius, loc. cit. și I. M. Artamonov, *op. cit.* Unii i-au identificat cu Iasonii, pomeniți de Herodot în cartea a III-a, cap. XC, apropiere cu totul greșită.
- 55 Și astăzi meiul se cultivă în mare cantitate în sudul U.R.S.S.
- 56 Sciții plugari, ἀροτῆρες locuiau, după M. I. Artamonov, *op. cit.*, p. 32, în silvo-stepă, în Podolia, fiind legați de grupul podolic de tumuli din nord-vestul Nistrului; B. N. Grakov, loc. cit., e de acord cu această localizare; I. V. Fabritius, loc. cit., așază pe sciții plugari pe Bugul superior.

- 57 Neurii sînt atestați și de Ephoros, Plinius, Pomponius Mela, Ammianus Marcellinus. Ptolemeus vorbește de „nauari“ (cartea a III-a, cap. V, 25), referindu-se, poate, la același neam. Se pare că neurii au locuit în regiunile Galiției, Poloniei, Voliniei, pînă la Smolensk. M. I. Artamonov, *op. cit.*, p. 32, îi așază în Galiția nordică și Volinia, legindu-i de monumentele culturii Visotkaia. Legenda vircolacilor, specific slavă, pomenită de Herodot în legătură cu neurii, ar putea fi un indiciu al eventualului caracter balto-slav al neurilor ; situația topografică pledează în același sens.
- 58 Hypanis este Bugul de astăzi.
- 59 Borysthenes este Niprul.
- 60 Hylaia (vezi mai sus, nota 22), regiune locuită de tauro-sciți. Și astăzi regiunea prezintă oarecare resturi de vegetație arborescentă.
- 61 Sciții agricultori, în gr. γεωργοί, sînt așezați de B. N. Grakov, loc. cit., pe ambele maluri ale Niprului, iar de I. V. Fabritius, loc. cit., pe râul Inguleț.
- 62 Olbiopoliți – locuitorii orașului Olbia, de pe malul drept al Bugului. Săpăturile arheologice nu au atestat la Olbia numele de „borystheniți“, ci numai pe acela de „olbiopoliți“. Olbiopoliții numeau „borystheniți“ numai pe sciții agricultori.
- 63 Panticapes, după Herodot (vezi cartea a IV-a, cap. LIV) este afluentul dinspre stînga al Niprului, dar în partea indicată aici, azi, nu există nici o apă care să-i corespundă. Numele „Panticapes“ apare în Chersonesul Tauric, anume în peninsula Kerki, unde a existat și o colonie a Miletului, numită Panticapaion. Minns, *op. cit.*, p. 29, propune cu rezerve identificarea Panticapesului cu Konka, o derivație a Niprului pe malul drept. Panticapesul este identificat uneori și cu Ingulețul.
- 64 Cf. cartea a IV-a, cap. LIII, unde Herodot afirmă că Borysthenes este navigabil cale de 40 de zile.
- 65 Androfagii, „mîncători de oameni“ – o populație necunoscută, pe care B. N. Grakov, loc. cit., încearcă să-i localizeze în dreapta Niprului. Porecla „mîncători de oameni“ nu implică neapărat caracterul canibalic, ci probabil că le-a fost dată pentru că, la rare ocazii, în riturile lor religioase, a existat obiceiul consumării cărnii umane.
- 66 Ephoros, fr. 76. Müller, vorbește, de asemenea, de două pustiuri între care își aveau așezările androfagii.
- 67 Sciții nomazi sînt fixați de M. I. Artamonov, *loc cit.*, p. 32, în regiunea Niprului de jos, în Peninsula Carkinitică și apusul Crimei, fiind considerați autohtoni, deosebiți de sciții veniți din Asia. Ei se disting prin înmormîntarea în gropi acoperite cu lemn și piatră. B. N. Grakov, loc. cit., îi fixează în stînga Niprului, pînă la riul Gerrhos (azi probabil Molocinaia) ; I. V. Fabritius, loc. cit., fixează pe sciții nomazi, împreună cu sciții regali, în regiunea Mării Azov, pe Niprul inferior. Vezi și Ephoros, fr. 76 Müller.
- 68 Indicația „paisprezece“ zile de drum nu se potrivește de loc cu dimensiunile date de autor în această carte la cap. CI. Criticii de text propun „patru“ în loc de „paisprezece“.

- 69 Gerrhos este identificat cu actuala Molocinaia, care acum se varsă în Neotida, dar în antichitate s-ar putea să fi fost un afluent al Niprului, cum spune Herodot cartea a IV-a, cap. LVI) despre Gerrhos.
- 70 „Sălașurile regilor“ indică o regiune ce aparținea clasei dominante a cuceritorilor sciți, care socoteau populația sedentară supusă lor; știința modernă înclină să vadă în „sciții regali“ triburi cu adevărat scitice, iar pe cei sedentari („plugari“ și „agricultori“) îi consideră ca având o apartenență etnică diferită.
- 71 Taurida sau Chersonesul Tauric – azi Crimeea.
- 72 Vezi cap. III al acestei cărți și nota 10.
- 73 Cremnoi este poate Taganrogul de azi, la Marea Azov.
- 74 Tanais, azi Donul.
- 75 Sciții „regali“, după M. I. Artamonov, *op. cit.*, p. 32, s-au întins de la Dunăre nu pînă la Don – cum zice Herodot –, ci numai pînă la Nipru, pentru că dincolo de Nipru nu mai apar morminte formate din gropi mari în pămînt, care caracterizează pe acești sciți; începînd din secolul al IV-lea î.e.n., sciții „regali“ practică înmormîntarea în catacombe de pămînt, ceea ce se explică prin încrucișarea sciților regali cu autohtonii, cu sciții agricultori și cu borystheniții; B. N. Grakov, loc. cit., așază pe sciții regali în Crimeea de nord, de la Nipru pînă la Marea Azov și Don.
- 76 Melanhlenii (Μελάνχλαινοι) – numele înseamnă „oameni cu haine negre“. Despre locurile ocupate odinioară de melanhleni există doar vagi presupuneri; după unii învățați, ei erau așezați între Don și Desna, după alții, în părțile orașelor Novgorod, Orel, Moghilev, Kursk; alții îi fixează în Estonia și Livonia etc. B. N. Grakov, loc. cit., îi fixează în pădurile Rusiei centrale, iar după M. I. Artamonov, *op. cit.*, p. 32, melanhlenii, împreună cu gelonii, budinii și androfagii, ar putea fi considerați strămoșii direcți ai slavilor.
- 77 Unii învățați socot că Herodot face aluzie aci la regiunea lacurilor Ladoga și Onega, ipoteză care nu prezintă temeiuri serioase.
- 78 Sauromații sau sarmații, după Ephoros, fr. 76 Müller, ocupau regiunea dintre Don și Volga. După K. F. Smirnov, Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии (Probleme ale studierii triburilor sarmatice și ale culturii lor în arheologia sovietică), în „Probleme privind arheologia scito-sarmată“, Izd. An. SSSR, 1954, pp. 195–219, teritoriul de bază al formării triburilor sarmate au fost stepele de peste Don, regiunea Volga, Ural, unde s-a dezvoltat o cultură milenară, înrudită cu cultura mormintelor căptușite cu birne din epoca bronzului. Din secolul al III-lea î.e.n., apar tot mai intens elemente sarmate în nord-vestul Caucazului (contrar părerilor anterioare că aci ar fi centrul lor de origine); înmormîntarea lor în poziție diagonală este pusă de autor în legătură cu roxolanii care s-au răspîndit dincolo de Volga în ultimele secole înainte de erei noastre. Săpăturile arheologice descoperă mereu urme sarmate între Don și Bugul de sud.
- 79 Pînă la latitudinea Kamîșinului (Westberg, în „Klio“, IV, p. 184). După cum se arată în cap. LVII al acestei cărți, ei se întindeau și la răsărit de Lacul Meotis.

Budinii, despre care, în cap. CVIII al acestei cărți, Herodot spune că erau de statură înaltă, cu ochii albaștri și părul roșu, au fost socotiți de unii ca fiind de rasă gotică sau germană; dimpotrivă, după M. I. Artamonov, *op. cit.*, p. 32, ei fac parte din strămoșii slavilor pe care B. N. Grakov, *loc. cit.*, îi fixează în locurile de azi ale R.S.S.A. Tătare, în regiunea Kama și lângă Urali. La fel Minns, *op. cit.*, p. 104. La vest de Volga, spre Kamișin.

În regiunea munților din preajma orașului Ulianovsk, se pare.

În regiunea Kama (R.S.S.A. Tătară).

Tissageții sînt, după unii, o ramură înrudită cu massageții; „tissageți” înseamnă, se pare, „geți mici”, iar „massageți”, „geți mari”. După alții, ca B. N. Grakov, *loc. cit.*, ei au populat, alături de geloni și budini, regiunea Kama și pădurile de lângă Urali ale R.S.S.A. Tătară.

Iurcii se pare că au fost o ramură de turcomani nomazi care au ajuns pînă la Urali. B. N. Grakov, *loc. cit.*, îi așază tot în regiunea Kama și în pădurile de lângă Urali, în R.S.S.A. Tătară.

Acești sciți se aflau în preajma munților Urali, în vecinătatea tissageților. S-a tradus pămînt „mănos” în loc de „jos” pentru că adj. βαθύγαιος se opune aici atributului λιθώδης – „pietros”, „nefertil”.

Este vorba, se pare, de partea meridională a munților Urali. Minns, *op. cit.*, p. 108, crede că munții pomeniți de Herodot ar fi primele coame ale munților Altai.

Pleşuvi din naștere, după cum afirmă Herodot, n-au fost nici o seminție de oameni. Ori acești oameni aveau păr puțin, ori obișnuiau să se radă pe cap pentru curățenie. Poate că Herodot se referă la strămoșii bașkilor și calmucilor.

Pomul „pontic” pare a fi *Prunus padus*, un soi de cireș, folosit și azi de calmuci, în felul descris de Herodot.

„Ashi” (ἄσχυ) este un cuvînt apropiat de acela care denumeste, la turci și la tătari, noțiunea de „acru” (vezi și Minns, *op. cit.*, p. 109); același cuvînt la tătarii din Kazan desemnează băutura lor națională.

Este vorba de o stofă groasă care era folosită de tătari pentru corturi. Poate că aci este vorba numai de o castă considerată sacră, cu drepturi supreme, care făcea judecățile și îndeplinea și alte funcții, și nu de întreaga populație.

Argipeii – numiți și orgimpei, arimfci – sînt, se pare, aceeași populație cu arimaspii (vezi nota 42), argipeii fiind denumirea dată de greci (ἄργός – „alb”, ἵππος – „cal”), iar arimaspii, numele persan (arim – „alb”, – aspi – „cal”). Vezi și Plinius, *op. cit.*, cartea a VI-a, cap. XXXV.

Unii au socotit aceste șapte limbi ca aparținînd următoarelor populații: sciți, sauromați, budini, geloni, tissageți, iurci și argipei. Cum aceste populații nu sînt așezate în linie dreaptă, presupunerea este puțin probabilă.

Dacă admitem că Herodot enumeră populațiile pomenite pornind dinspre sud spre nord, acești munți ar avea direcția vest-est și ar constitui o limită spre miazănoapte, ceea ce nu corespunde realității. Probabil că Herodot pornește dinspre sud-vest spre nord-est, iar munții amintiți tre-

buie să aibă direcția nord-sud, în care caz ci ar putea fi identificați cu Uralii. Minns, *op. cit.*, pp. 108–109, îi identifică cu munții Altai.

97 Este probabil vorba de o îmbrăcăminte din piele de capră.

98 Deși Herodot nu crede, informatorii lui au spus adevărul. Sciții probabil că auzea despre fenomenul nopților boreale.

99 Issedonii, pe care Minns, *op. cit.*, p. 110, îi socrate, la origine, o populație tibetană, au locuit, se pare, între Uralii meridionali și riul Irțiș, unde un afluent al Tobolului, Issetul, pare a le păstra numele.

100 Acest obicei îl mai atribuie Herodot și massageților, vezi cartea I cap. CCXVI.

101 Vezi, tot în această carte, cap. LXV, unde Herodot vorbește despre același obicei la sciți.

102 Pomenirea morților la greci, exprimată aici sub termenul de γενέσθαι se celebra, o dată pe an, la aniversarea nașterii mortului; afară de γενέσθαι exista și νεκρούς, pomelnic la comemorarea morții celui îngropat.

103 Ca și despre argipci. Idealizare a vicții triburilor nomade, frecventă în literatura greacă antică.

104 Rămășiță a matriarhatului, cînd femeia avea deplină autoritate. Croniclele vechi chinezești pomenesc de existența matriarhatului în Tibet și Asia Centrală (Minns, *op. cit.*, p. 110).

105 În vecinătatea munților Altai, regiune auriferă, s-au descoperit urme arheologice și s-au cules legende despre oameni cu un ochi și griffoni, păzitorii aurului. Este vorba de monștrii din mitologia localnicilor, prin care aceștia voiau să înspăimînte alte populații doritoare la rîndul lor să exploateze aurul. Grecii cunosc aceste legende în special din poemul lui Aristéas, *Arimaspeia*.

106 Eustathios (la Dionysios Periegetul, 31) dă aceeași etimologie, cu excepția că împarte altfel cuvîntul, anume: *ari* – „un“, *maspos* – „ochi“; cuvîntul are totuși rădăcini iraniene, care-i dau sensul de „iubitori de cai“ (*aryama* + *aspa*) și nu „oameni cu un singur ochi“.

107 Într-adevăr, în nordul Mării Negre și astăzi iernile sînt mult prea aspre față de o latitudine care e relativ mică (aceeași cu a Lyonului). Ovidius și Pseudo-Hippocrates descriu în culori și mai întunecoase iernile din jurul acestei mări.

108 Pe lingă țarm, într-adevăr, marea îngheață și azi.

109 În peninsula Kerci. „Șanțul“ e cel menționat în cap. III și XX ale acestei cărți.

110 Și azi blocurile de gheață cărate de Don și îngrămădite în strîmtoare se prind, sub suflarea vîntului rece și formează o masă compactă peste care se poate trece ușor.

111 Sinzii se aflau în peninsula Taman și în regiunea orașului Anapa. Vezi mai departe cap. LXXXVI și nota 331, precum și V. D. Blavatski, Синдская археологическая экспедиция 1951 года (Expediția arheologică din anul 1951 în regiunea sinzilor), în „Vestnik Akademii Nauk SSSR“, nr. 10/1951, pp. 67–69.

112 Adică primăvara și toamna, cum se întîmplă în Grecia.

- 113 *Odissea*, cîntul IV, v. 85. Versul acesta lipsește din majoritatea edițiilor poemelor homerice.
- 114 Herodot greșește; s-a constatat tocmai contrariul, anume că frigul favorizează creșterea coarnelor (vezi renii), iar căldura nu.
- 115 Eleea se află în Pelopones, în partea de nord-vest.
- 116 *Plutarh*, Ἑλληνικά (Probleme grecești), 52, explică cum regele Oinomaos, mare iubitor de cai, a interzis creșterea catîrilor, care dăuna rasei cabaline.
- 117 Probabil le minau în Arcadia, vestită în antichitate pentru rasa de măgari. Obiceiul de a mina ielele în alt ținut este atestat și de *Pausanias*, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. V, 2.
- 118 Se pare că în acest pasaj Herodot atacă un autor care a admis existența hyperboreenilor. *Diodor din Sicilia*, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XLVII spune că Hecataios a pomenit de ei, iar Herodot îl disprețuiește.
- 119 Încamnă că Aristeas se înșală cînd spune că știrile despre hyperboreeni le are de la sciți.
- 120 Probabil într-o scriere pierdută, cum ar fi *Περλόδος γῆς*, pentru că în cele păstrate nu apare nici o aluzie la hyperboreeni.
- 121 Poemul *Epigonii*, atribuit în mod eronat lui Homer de Pausanias, trata, în hexametri, același subiect ca *Eschil* în *Cei șapte împotriva Thebei*. Poemul aparține *Ciclului theban*. Azi nu se păstrează din *Epigonii* decît un singur vers.
- 122 Mai tirziu s-au scris mai multe lucruri despre hyperboreeni. De exemplu, Hecataios din Abdera, contemporan cu Alexandru cel Mare, a scris o lucrare despre ei. Ei au fost situați de diverși scriitori în diferite părți ale lumii: la miazănoapte de sciți, în Alpii Italiei (de către Poseidonios), în Gallia (Heraclides Ponticus), într-o insulă lângă celți, probabil în Britannia (Hecataios din Abdera). Vezi mai sus și nota 44.
- 123 Itinerariul acesta pare foarte curios, dacă ținem seama că Herodot, după informațiile lui Aristeas, îi plasează pe hyperboreeni în Nordul cel mai îndepărtat, pornind de la sciți. *Pausanias*, *op. cit.*, cartea I, cap. XXXI, 2, descrie o altă cale pe care au venit aceste ofrande: de la hyperboreeni la arimaspi, de la aceștia la issedoni, apoi la sciți, care le-au dus la Sinope, de unde au ajuns în Attica. Anumiți învățați sînt de părere că aceste daruri erau trimise lui Apollo de către triburile pelasgice din Italia, care aveau aceeași religie ca grecii, iar grecii, văzînd că vin dinspre Adriatică, le-au pus pe seama hyperboreenilor, despre care, după cum s-a văzut, nu știau precis unde locuiesc, decît că e un popor nordic - Ecaterina Dunăreanu - Vulpe, *L'espansione delle civiltà italiche verso l'oriente Danubiano nella prima sta del ferro* (Expansiunea civilizației italice spre Orientul dunărean în prima epocă a fierului). (Cf. și Déchelette, *Manuel*, II, 1, pp. 19-21 În „Ephemeris Dacoromana“, III, 1925, pp. 102 și urm.) arată că transmiterea darurilor hyperboreenilor este un exemplu de modul în care se făcea comerțul în antichitate, corespunzînd primei epoci a fierului. Drumul parcurs de aceste daruri explică liniile de comerț dintre regiunile de la nord de Carpați și cele de la Marea Adriatică. Herodot spune că darurile au fost purtate spre apus pînă la Adriatică și de acolo

au fost aduse la Delos ; din nordul Sciŕici, aceste ofrande s-ar fi putut aduce mai direct la Delos prin Bosforul tracic ŕi Hellespont. Calea indicată de Herodot coincide cu linia de comunicaŕie de la nordici la greci, prin intermediul veneŕilor ; este calca Emona-Carnutum spre Marea Baltică, drum pe care s-au găsit urme de obiecte ale primei epoci a fierului italic.

- 124 Dôdona – localitate în Epir, azi Mitsikeli. În antichitate era vestită prin oracolul de la templul lui Apollo.
- 125 Golful Malic – pe coasta sudică a Laconiei.
- 126 Eubeea – insulă la est de Attica.
- 127 Carystos – localitate pe coasta sudică a Eubcei, azi Caristo.
- 128 Andros – azi Andro, una din insulele arhipelagului Cyclades.
- 129 Tenos – azi Tino, tot o insulă din Cyclades.
- 130 Delos – de asemenea una din insulele Cyclades, vestită prin templul lui Apollo.
- 131 Se pare că numele de „perferi“, περφερέες este de origine veche italică, înrudit cu *perferre* latin ŕi înseamnă „purtători“. Dacă ofrandele veneau cumva din Italia (vezi nota 123, sfîrșit) etimologia este întrucîtva motivată, deși cuvîntul poate fi tot atît de bine de origine greacă.
- 132 Paeoniene – femei din Paeonia, ŕinut situat la nord de Macedonia.
- 133 Tracii numeau pe Artemis, Bendis. La sfîrșitul secolului al V-lea î.e.n. la Pireu s-a instituit o sărbătoare în cinstea lui Bendis, la care se purtau ŕi se treceau făclii din mină în mină (λαμπαδηφορία – „purtarea luminilor“), ceea ce poate fi socotit o reminiscență a transmiterii din mină în mină a ofrandelor venite de la hyperboreeni.
- 134 Ch. Picard ŕi Replat, în „Bul. de Correspondence hellénique“, 1924, pp. 263 ŕi urm., au recunoscut locul ŕi planul acestui sanctuar descris de Herodot.
- 135 Callimachos, *Imnul către Apollo din Delos*, v. 280 ŕi urm., vorbește despre aceeași cinstire acordată de delieni fetelor hyperboreene.
- 136 Despre aceste fecioare care erau socotite niște divinități hermafrodite vorbește ŕi Pausanias, *op. cit.*, cartea I, cap. XLIII, 4 (numindu-le Upis ŕi Hecarge) ŕi Callimachos, *op. cit.*, v. 291, care mai adaugă pe Loxo. Despre caracterul hermafrodit al lui Opis ŕi Arge, vezi L. Radermacher, *Die Mädchen aus dem Hyperboreerland*, în „Rheinisches Museum“, XCIII, 1950, pp. 325–329. Observaŕiile lui Radermacher cu privire la caracterul hermafrodit al fecioarelor hyperboreene sînt confirmate de găsierea unui idol hermafrodit.
- 137 Eileithyia sau Ilithia – divinitatea care ușura nașterile ŕi se credea că a ajutat-o ŕi pe Latona la naștere.
- 138 Aceste cuvinte au fost diferit interpretate : ușurarea durerilor nașterii se referă la femeile hyperboreene, în general, la fecioarele care aduceau jertfe, sau la zeița Latona ? Această din urmă ipoteză este cea mai plauzibilă. Latona sau Leto, potrivit mitologiei elene, este mama zeilor Apollo ŕi Artemis. Urmărită de Hera, Latona nu e nicăieri primită să nască, numai insula Delos cea plutitoare i-a oferit adăpost. Aici a născut Latona pe Apollo, zeul soarelui, ŕi pe Artemis.

- 139 „Zeii“ : Apollo și Artemis ; alți comentatori consideră acest cuvânt referindu-se la Latona și Eileithyia.
- 140 Olen din Licia, poet legendar prehomeric, vestit pentru imnurile pe care le-a scris în cinstea lui Apollo.
- 141 Artemision este sanctuarul zeiței Artemis ; vezi și mai sus, nota 134.
- 142 Keenii, adică locuitorii insulei Keos. Aproape toate insulele și orașele mari ale Elladei aveau anumite săli destinate călătorilor străini, pentru ospete religioase. Pausanias, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XV, vorbește de sala de ospete a keenilor la Olympia, unde se ospătau învingătorii la jocurile olympice.
- 143 Abaris este pomenit și de Plato, Strabo, Iamblichos, Celsus, fără să se dea prea multe lămuriri despre el. În notița din lexiconul Suda este înfățișat ca un poet de origine scită care aparținea cercurilor poeziei apollinice. După o legendă Abaris a zburat din Grecia pînă la hyperboreeni cu ajutorul unei săgeți magice care-i fusese dăruită de Așollo. Lui Abaris i se atribuie o *Theogonie* și *Katharmoi* (farmece, descin-tece).
- 144 Herodot vrea să spună că așa cum se dădea un nume geografic oamenilor presupuși dincolo de limitele geografice cunoscute spre nord, era firesc să se facă același lucru pentru oamenii care vor fi locuit dincolo de limitele cunoscute spre sud.
- 145 Herodot atacă aici pe Hecataios care, mai aproape de adevăr, atribuie pămîntului o formă rotundă sau circulară, înconjurat de apă din toate părțile, anume de Ocean.
- 146 Cu toate acestea, în cele ce urmează Herodot nu descrie decît Asia, iar din Asia, pe timpul lui Herodot, nu se cunoștea decît o parte, extremitățile nordice și răsăritene nefiind încă explorate.
- 147 Marea de miazăzi, Erythrea, indică aici Oceanul Indian împreună cu Golful Persic (spre deosebire de capitolul XIII al acestei cărți, unde „Marea de miazăzi“ indică Pontul Euxin).
- 148 Rîul Phasis, sau actualul Rion, se varsă în extremitatea estică a Mării Negre, în Caucaz. Vezi harta.
- 149 Aceste patru semînții sînt acelea pe la care treceau mărfurile din Asia în Grecia prin Colchida.
- 150 Capul Sigeion (pe țărmul vestic al Asiei Mici) pe care se afla un oraș cu același nume, este format dintr-o ramificație a muntelui Ida, aproape de Troia. La vreo doi kilometri de acest cap se revărsau rîurile Scamandru și Simoisul din cîmpia Troiei.
- 151 Probabil golful Alexandretta.
- 152 Situat pe țărmul Cariei, aproape de Cnidos. Conturul descris în acest capitol corespunde celui al Asiei Mici.
- 153 Este aproape sigur vorba de Peninsula Arabică, în care însă Herodot înglobează Syria și Fenicia.
- 154 Pasajul pare corupt, pentru că e greu să admitem că Herodot a considerat Peninsula Arabică drept pămînt persan.
- 155 Pentru că în continuarea Peninsulei Arabice se află Libya (vezi cartea a IV-a, cap. XLI).
- 156 Vezi cartea a II-a, cap. CLVIII, unde Herodot vorbește despre acest canal și felul cum a fost săpat de Darius. Canalul a fost început de

faraonul Necos, dar a fost lăsat neisprăvit de teama ce i-a inspirat-o un oracol în legătură cu puterea babilonienilor. Canalul avea o direcție perpendiculară pe istmul de Suez.

157 Marca Mediterană.

158 Aceste trei neamuri sînt, probabil, fenicienii, syrienii și arabii.

159 Vezi nota 147 la această carte.

160 Marea Caspică avea, după Herodot și alții, forma alungită dinspre apus spre răsărit.

161 Fluviul Araxes mai este menționat de Herodot în cartea I, cap. CCII și cartea a III-a, cap. XXXVI; vezi și nota 466 la cartea I și nota 29 la această carte. Aici este vorba despre Araxes din Armenia. Direcția fluviului este bine indicată.

162 Vezi și cartea a III-a, cap. XCVIII. Este vorba, probabil, de deșertul Gobi.

163 Herodot înțelege prin Libya toată Africa de nord, la apus de Egipt.

164 Herodot se referă la limba de pămînt dintre Marea Mediterană și Marca Roșie, unde astăzi se află istmul de Suez.

165 Adică de la Marea Mediterană la Marca Erythre (aici Herodot prin „Marea Erythre” înțelege actuala Mare Roșie); vezi și cartea a II-a, cap. CLVIII.

166 Aceeași distanță o dă și Plinius, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XI. Dimensiunea este aproape exactă, de la Suez pînă la Port Said sînt 128 km, adică 1 036 stadii.

167 Pentru cunoștințele geografice din antichitate, Europa părea mai mare, îndeosebi „în lățime”, decît Asia și Africa. Asia era cunoscută în răsărit pînă la India, iar spre nord-est existau cunoștințe vagi despre populațiile Asiei Centrale. În Africa era cuprins numai Egiptul cu coasta Mediteranei; Europa era cunoscută în sud și est, dar limitele ei nordice și apusene erau socotite mult mai depărtate decît sînt în realitate. Regiunile din nordul Mării Negre și Mării Caspice pînă spre Don erau integrate tot în Europa.

168 Despre încercarea lui Necos de a săpa un canal din Nil la Marea Roșie, vezi cartea a II-a, cap. CLVIII.

169 Coloanele lui Heracles, azi strîmtora Gibraltar.

170 Marea de miazănoapte în raport cu Africa este Marea Mediterană.

171 Marea de miazăzi este Oceanul Indian.

172 Probabil că expediția fenicienilor a început în vara anului 613 î.e.n. (domnia lui Necos începe în anul 616 î.e.n.); în anul 611 au ajuns la Gibraltar, după ce au făcut înconjurul Africii prin sud.

173 Cît timp a durat călătoria fenicienilor din „Gulful Arabic” spre sud, pe lingă coasta orientală a Africii, răsăritul soarelui îl aveau de-a stînga lor. Faptul că la un moment dat soarele de dimineață le-a apărut de-a dreapta – fenomen ciudat pentru Herodot – dovedește că fenicienii au făcut într-adevăr înconjurul Africii înainte de Vasco da Gama; îndată ce au trecut de Capul Bunei Speranțe, răsăritul soarelui, lucru firesc, li s-a arătat în dreapta.

174 Data expediției cartagineze nu se poate fixa; Sataspes, despre care Herodot vorbește în continuare, a făcut înconjurul Africii în sens con-

- trar expediției fenicienilor, adică a pornit din Marea Mediterană spre coloanele lui Heracles.
- 175 Pomenit și în cartea a III-a, cap. CLIII. Zopyros al lui Megabyzos este cel care a asigurat luarea Babilonului.
- 176 Capul Soloeis – azi Capul Spartel, sau poate Capul Cantin.
- 177 În cartea a II-a, cap. XXXII, Herodot pomeneste de asemenea de un neam de pitici din Africa Centrală. Poate este vorba de strămoșii boșimanilor de astăzi.
- 178 În gr. πόλεις; de fapt erau simple așezări de triburi sălbatice.
- 179 „Primul” fluviu cu crocodili este Nilul; despre Gange, Herodot nu știa nimic.
- 180 Celebrul perieget din secolul al VI-lea î.e.n., căruia i se atribuia un περίπλους, întocmit la îndemnul lui Darius.
- 181 Caryanda a fost un port într-o insulă din fața Cariei (Asia Mică).
- 182 Caspatyros și Pactyike, menționate și în cartea a III-a, cap. CII, corespund, se pare, cu Kabul și regiunea Afganistanului de nord-est de astăzi. Vezi nota 266 la cartea a III-a.
- 183 Direcția aceasta nu corespunde cursului fluviului Indus. Poate este vorba despre afluentul Indusului, Cofes (azi Kabul) care curge spre răsărit. Skylax, trecind de acest râu în Indus, a crezut că și fluviul Indus are cursul îndreptat spre răsărit.
- 184 Din golful Suez.
- 185 Mai sus, adică în cap. XLII.
- 186 Pe indienii ce locuiau pe cursul inferior al Indusului.
- 187 Golful Arabic.
- 188 Adică Asia este la fel cu Libya (vezi cap. XLII), înconjurată de apă „din toate părțile” (περίρρυτος).
- 189 Vezi mai sus cap. XLII.
- 190 Hotarul dintre Asia și Libya, opinie combătută însă în cartea a II-a, cap. XVI și urm.
- 191 Care constituie hotarul dintre Europa și Asia (vezi mai sus cap. XXXVIII).
- 192 Este părerea lui Hecataios (fragm. 164, 165 Müller) și a lui Hippocrates – περί ἀέρος (despre aer) 13.
- 193 După Andron din Halicarnas, Libya era fiica Oceanului și sora Asiei și a Europei – explicație ce ține de domeniul mitologiei.
- 194 După o altă variantă a legendei, Asia a fost mama, și nu soția lui Prometheus. Se pare că originea cuvântului Asia este semitică – *azu* înseamnă „răsărit”.
- 195 Vezi și cartea I, cap. VII și cap. LXXXIV unde se completează această genealogie; Manes este tatăl lui Atys, iar Atys este tatăl lui Lydos, strămoșul lydienilor, după legendă.
- 196 Chiar orașul Sardes se mai numea *Asia* (vezi Stephanos Bizantinul: Ἀσία πόλις Λυδίας παρὰ Τμώλῳ – „Asia, oraș al Lydici, lângă muntele Tmolos”.
- 197 După unii, numele Europa este de origine semită și anume derivă de la *ereb* – „apus”.

- 198 După diferite legende, existau trei Europe : una era fiica Oceanului, alta, Europa din Tyr, prințesă feniciană, fiica lui Agenor, iar a treia era tracă.
- 199 Licia, în Asia Mică. Europa din Tyr, mama lui Minos și a lui Sarpedon, a ajuns aici împreună cu fiul său Sarpedon (vezi cartea I, cap. CLXXIII), spune legenda.
- 200 Anacharsis – un scit din tribul sciților regali, figură legendară, considerat și unul din cei șapte înțelepți. Cf. Ephoros, fr. 76 Müller. Vezi notița din lexiconul Suda. Lui Anacharsis i se atribuia poemul epic cu caracter moral *Νόμιμα Σκυθικά* – „Obiceiuri scite“.
- 201 Această afirmație se referă numai la sciții nomazi ; umblînd mereu în căutare de hrană și pășuni, își petreceau aproape toată vremea în căruțe, din care săpăturile arheologice au descoperit unele resturi. Cînd făceau popasuri, locuiau în corturi de pîslă, avînd o vatră la mijloc. Sciții sedentari (agricultori și plugari) aveau locuințe stabile. Săpăturile de la grădiștea (gorodiștea) Kamenka, de pildă, din anul 1949, au dat la iveală șapte locuințe cu o formă tipică ; partea principală a locuinței, oviformă, era orientată nord-sud ; ușa se afla uneori spre nord, alteori spre sud ; unde ușa era spre nord, intrarea avea o tindă, din care se trecea în camera principală de 12–14 m lungime, 7–11 m lățime ; mai existau și trei cămăruțe laterale ; în mijloc, niște gropi mici rotunde și ovale serveau de vatră. Pe lângă locuință s-au găsit rămășițe ale uneltelor meșteșugărești de topit și turnat bronzul, cuptoare, bucăți de metal, zgură de cupru, obiecte de bronz, de plumb, de argint, obiecte de fier ca topoare, ace, cuie, crampoane, scoabe, obiecte de ceramică, roți, seceri etc. mărturie a stadiului de viață și de civilizație a sciților. Vezi B. N. Grakov, О работе степной скифской экспедиции (Despre lucrările expediției scitice de stepă) în „Краткие Сообщения.“ vol. XXXVII, 1951, pp. 131–136, și Каменское городище (gorodiștea Kamenka) în «Материалы исследования по археологии С.С.С.Р.» nr. 36, Moscova, 1954.
- 202 Cea mai veche știre despre gurile Dunării o găsim la Herodot în acest pasaj, precum și în capitolele LXXXIX și XCIX ale acestei cărți. Știrea din acest pasaj : „Istrul cu cinci guri“ – este foarte importantă, constituind o mărturie despre existența și configurația geografică a Deltei dunărene în secolul al V-lea î.e.n., împotriva ipotezelor apărute în literatura noastră geografică – ipoteze bazate în special pe relatările lui Herodot, cartea a IV-a, cap. XCIX, cu privire la existența unui golf marin în locul Deltei actuale. În sprijinul afirmațiilor lui Herodot despre existența gurilor Dunării vin și alte informații antice, ca. de pildă, Ephoros, fr. 77 Müller, Strabo, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. III (care vorbește de șapte guri, arătînd și numele lor), Plinius, *op. cit.*, XXXVII etc. Despre discuția privind existența Deltei dunărene în antichitate și despre încercarea de a identifica gurile Dunării cu brațele actuale, vezi G. h. I. Năstase, „Peuce“, contribuție la cunoașterea geografică-fizică și omenească a Deltei Dunării în antichitate, în „Bul. S.R.R. de geografie“, vol LI, București.
- 203 Tyras, numele antic al Nistrului.
- 204 Hypanis, numele antic al Bugului.

- 205 Borysthenes, numele antic al Niprului.
- 206 Panticapes, vezi nota 63 la această carte.
- 207 Hypakyris, indentificat, cu rezerve, de Minns, *op. cit.* p. 17 și de M. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I, Die Iranier in Südrussland*, Leipzig, 1923, p. 69, cu Kalanciakul de azi, „Riul cu raci“, care se varsă în golful Perekopului.
- 208 Gerrhos, probabil Molocinaia; Herodot însă face din Gerrhos (vezi mai jos cap LVI) un afluent al Hypakyrisului (vezi și Minns, *op. cit.*, pp. 29-30 și Vasmer, *op. cit.*, p. 68).
- 209 Tanais, numele antic al Donului.
- 210 În concepția lui Herodot, la răsărit de Carpați și de agatirși.
- 211 Porata (Pyretos) este Prutul.
- 212 Tiarantos, după majoritatea comentatorilor, este Siretul.
- 213 Araros este, probabil, Buzăul care, în acest caz, va fi avut două numiri, una scită, *Araros*, și alta tracă, *Musaeus* sau *Buzaeus* – vezi V. Pârvan, *Nume de riuri daco-scitice*, 1923, Radu Vulpe, *Piroboridava*, București, 1931.
- 214 Naparis este probabil Ialomița.
- 215 Ordessos este și după asemănarea numelui Argeșul (Minns, *op. cit.*, p. 28). V. Pârvan, *Getica*, II, p. 42, susține că *Ordessos* e o formă modificată de Herodot, că de fapt, și în antichitate *Argeș* se pronunța aproape ca azi (*Argesis*). Cf. tot V. Pârvan, *op. cit.*, și *Dacia: Civilizațiile străvechi*, 1957, p. 103. În enumerarea celor cinci afluenți din stînga Dunării care străbat teritoriul de azi al patriei noastre, Herodot începe și termină cu două nume identificabile: *Porata-Pyretos* – „Prutul“ și *Ordessos* – „Argeșul“, amîndouă situate la extremitățile unei regiuni de stepă („scitice“). Al doilea râu, „ceva mai spre apus și mai mic“, Tiarantos, este Siretul, nume care coincide și fonetic cu *Sarat-Seretos* (atestat și sub această formă). În ce privește celelalte trei, expresia lui Herodot διὰ μέσου τούτων λόντες a produs încurcătură și a devenit punct de plecare pentru controverse. Luată literal, expresia ar însemna sau că cele trei riuri ar curge între Prut și Siret, ceea ce pe teren nu se verifică, sau că *Tiarantos* ar fi egal cu Oltul, ceea ce ne-ar obliga să identificăm Siretul cu *Araros*. S-ar putea ca expresia διὰ μέσου τούτων λόντες (verbul λόντες neînsemnînd neapărat „curgînd“ cum ar fi ῥέοντες, ci, mergînd“) să aibă un sens vag și să se refere la dimensiunile rîurilor, „ținîndu-se printre ele“ ca mărime, iar nu la poziția lor. Oltul, după toate probabilitățile, nu poate fi avut în vedere printre cele cinci riuri, pentru că nu este râu „scitic“, fiind cu totul în afara stepelor pe care le parcurg celelalte riuri. Pentru apele României, cf. V. Pârvan, *Getica*, II, p. 42.
- 216 Adică Prutul.
- 217 πρὸς ἧν ῥέων nu înseamnă aici „curgînd spre răsărit“, ci mai degrabă, așa cum am tradus „avînd cursul spre răsărit“, adică în comparație cu celelalte ape enumerate aci, Prutul este situat cel mai spre răsărit.
- 218 Din Transilvania de astăzi, căci agatirșii locuiau în podișul Transilvaniei.
- 219 Maris este Mureșul, prelungit de Herodot pînă la Dunăre prin cursul Tisei inferioare.

- 220 Pentru știrile lui Herodot privind patria noastră vezi și M. Simache și Th. Cristescu, *Știrile geografice ale lui Herodot despre ținuturile noastre*, Buzău, 1942.
- 221 Haemus este numele antic al Munților Balcani.
- 222 Atlas, Auras și Tibisis, Athrys, Noes și Artanes sînt riuri greu de identificat. Unii dintre acești afluenți puși de Herodot în dreapta Dunării sînt, se pare, în stînga, astfel: Tibisis pare a fi Tibiscum, „Timiș“, Atlas ar putea fi Aluta – „Oltul“. Celelalte sînt neidentificate; cel mult se poate admite o corespondență fonetică între Athrys și Iaterus-„Iantra“.
- 223 Strabo, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. V, 12 îi consideră pe tracii crobzyzi, geți de lingă Tomis; Ovidius însă nu-i pomenește. Ei erau geți din Dobrogea meridională, cf. Z. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, pp. 23, 25–26, care crede că Strabo a extins numele crobzyilor la toți geții dobrogeni dinspre coastă.
- 224 Rhodope, adică actualul Despotdog. Skios (în unele manuscrise, Kios) este latinul Oescus etc. sau Isker de azi, vezi și Thucydides, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XCVI.
- 225 Angros, de fapt Margus, este Morava Iugoslaviei de azi, sau poate Ibar, cu confluentul său Morava.
- 226 Cimpia Triballică, menționată ulterior și ca țară, se întindea probabil pe vremea lui Herodot pînă în valea Moravei; ca centru avca Oescus, în fața Corabiei. Prima provincie întemeiată de romani în aceste regiuni se numea *praefectura Moesiae et Treballiae*, cuprinzînd toată Moesia superior de mai tirziu, pînă la est de Oescus. Triballii au jucat un rol important în secolele al V-lea și al VI-lea î.e.n. În luptă cu ei a căzut regele Sitalkes al odrysilor și împotriva lor au dus lupte grele Filip al II-lea și Alexandru cel Mare.
- 227 Brongos identificat cu Margus (Bargus), este Morava Bulgariei.
- 228 Ombrii sau umbrii locuiau în Italia centrală, vezi și cartea I, cap. XCIV.
- 229 Carpis în simetrie cu *Alpis* sînt munți deveniți fluvii la Herodot, care n-avea de loc cunoștințe precise despre Europa centrală și occidentală (vezi un caz similar cu Pirineii, cartea a II-a, nota 155).
- 230 *Alpis* – vezi nota precedentă.
- 231 „Kynesii“ sau kyneti (vezi și cartea a II-a, cap. XXXIII, unde sînt numiți *κυνήσιοι*) nu sînt decît Cynetes din Algarve, în sud-vestul Peninsulei Iberice.
- 232 Expresia folosită aci de Herodot se referă probabil la cursul Dunării cînd ajunge la Porțile de Fier.
- 233 Pe timpul lui Herodot, ba chiar pînă la începutul secolului al XIX-lea, nu se cunoștea cursul superior al Nilului, unde, de fapt, primește afluenți, dintre care cel mai important este Atbara.
- 234 Tyras (Nistrul) nu izvorăște dintr-un lac, dar ideea că Nistrul, ca și Bugul, ar izvorî dintr-un lac trebuie să reflecte știrea vagă că în direcția din care veneau aceste ape se afla imensa regiune a mlaștinilor Rakitno, la nord de Volinia, străbătută de riul Pripet.
- 235 Despre neuri s-a vorbit mai sus, în cap. XVII. Vezi și nota 57.
- 236 Hypanisul (Bugul) izvorăște din Podolia, dintr-o regiune plină de bălți, și nu dintr-un lac.

Vezi cartea a II-a, cap. XIX, CII, unde βραχύς „îngust“ are sensul de „puțin adânc“.

O altă interpretare a acestui pasaj : ποταμὸν ἐν ὀλίγοισι μέγαν – „unul din puținele riuri mari“.

Vezi cap. XVII și nota 54.

Exampaïos – „Calea Sacră“ ținut între Hypanis și Borysthenes, vezi mai departe și cap. LXXXI ; cf. M. V a s m e r, *op. cit.*, p. 13, dă următoarea etimologie iraniană a acestui nume : în limba ossetă : * *āfsand* „sacru“ în avestă : spāntav + * *pabayo* – „drum“ – în avestă : *pavayo* (ultimul cu sens de „loc de pășune necălcată“).

Trebuie să fie vorba de morun ori de nisetru, sau de ambele specii luate împreună. În Nipru, morunul ajunge la dimensiuni foarte mari. Gerrhos, vezi nota 208 la această carte.

Niprul este navigabil de la Smolensk în jos, pe o distanță de 2 400 km, dar în antichitate cu siguranță că distanța navigabilă a fost mai mică, probabil de la mare cel mult pînă la cataractele de la Zaporojie.

Este vorba, probabil, de același deșert semnalat în capitolul XVIII al acestei cărți.

În cap. XVIII, Herodot vorbește de unsprezece zile.

Despre fluviul Nipru (Borysthenes) se știe azi că izvorăște la nord-est de Smolensk, la vreo 200 km de la acest oraș, iar despre Nil se știe că izvorăște din două lacuri mari ale Africii, numite Albert Nianza și Victoria Nianza.

Adică în limanul Niprului.

Unele manuscrise dau cuvîntul Μητρός altele Δήμητρος. Este vorba, probabil, de „Mama“ zeilor, identificată cu Kybele. Kybele figurează des pe monedele din Olbia.

Panticapes – vezi cap. XVIII și nota 63 la această carte.

Vezi nota 61 la această carte.

Vezi mai sus, cap. XVIII și notele 22 și 60.

Hypakyris – vezi nota 207 la această carte.

Sciții nomazi – vezi nota 67 la această carte.

Carkinitis, oraș nu departe de gura Kalanciakului ; se crede că era așezat la estuarul Donguslav, la vest de Eupatoria pe promontoriul cu același nume. M i n n s, *op. cit.*, p. 17 și M. V a s m e r, *op. cit.*, p. 70. Să se observe că etimologia cuvîntului Carkinitis („orașul cu raci“) este identică cu aceea a Kalanciakului („fluviul cu raci“). Vezi M. V a s m e r, *op. cit.*, p. 70

„Calca lui Ahile“ este o fișie subțire de pămînt, în fața coastei Hylaiei între istmul Perekop și Eupatoria, care azi poartă numele de „Kosa Tendra“ și „Kosa Djarilgaci“. S t r a b o, *op. cit.*, cartea a VII-a, 307 spune că în partea apuseană a „Căii lui Ahile“ se afla o pădure consacrată lui Ahile. În această regiune, Ahile era socotit zeul tutelar al multor colonii grecești.

Tanais (Donul) izvorăște dintr-un lac, Ivan-Ozero, nu prea mare. Herodot confundă poate Donul cu Volga, și în pasajul de față, în acest caz, lacul vizat ar fi mlaștinile de pe platoul Valdaï.

Hygris este neidentificat ; poate este Donețul, cel mai important afluent al Donului.

- 258 Fierea, adică bila, care este necesară digestiei. Herodot crede că bila crește datorită pășunilor bogate în pelin Cf. Ovidiu, *Pontica*, III, 1, 23.
- 259 Această frază reia constatarea făcută la începutul cap. XLVII: Sciția, udată de atâtea ape mari, avea pășuni frumoase pentru animale, condiția principală de existență pentru păstorii nomazi.
- 260 Histia sau zeița focului, a vetrei, corespunzând zeiței latine Vesta.
- 261 Afrodita Cerească, adică Luna.
- 262 Heracles (la sciți) este menționat de Herodot în capitolele VIII, IX și mai apoi în LXXXII din această carte.
- 263 Histia sau Tabiti – în general, Herodot încearcă să găsească anumite corespondențe între zeii altor popoare și cei grecești. Tabiti era socotită zeița focului și a vetrei. Rădăcina cuvântului pare a fi iran. *tap* – „a arde”. Vezi M. Vasmer, *op. cit.*, p. 16.
- 264 Zeus-Papaios – cuvântul este onomatopeic sau include rădăcina *pāpa* – „a apăra” (M. Vasmer, *op. cit.*, p. 15). În avestă, *pāpārakah* – „apărind”.
- 265 Pământul – *Api* – *Api* este cuvânt iranian identic cu latinul *ops*, *opis*, o altă denumire pentru *Ceres*, *Tellus* „pământ” (M. Vasmer, *op. cit.*, p. 11). În avestă, *api* „apă”.
- 266 Goitosyros sau Oitosyros – este un epitet scitic al lui Apollo, al Dianei și al lui Mithras; sensul epitetului este obscur, poate înrudit cu cuvântul iranian *gaitha-sura* – „bogat în posesiuni”. Vezi și M. Vasmer, *op. cit.*, p. 13.
- 267 Argimpasa sau Artimpasa, nume obscur, corespunde Dianei sau Selenei la greci. Pentru acest nume se dau două etimologii: iran. **argind* – „apărător” + *pasu* – „sită” și avest.: **artem* – „drept” + *baja* – „a împărți” (vezi M. Vasmer, *op. cit.*, p. 12).
- 268 Tagimasadas sau Tamimasadas înseamnă în limba scită „zeul mării”. Etimologie obscură.
- 269 Vezi mai departe, cap. LXII, unde se vorbește despre aceste statui, altare și temple.
- 270 Cu excepția jertfelor umane în cinstea lui Ares (vezi mai departe, cap. LXII și urm.).
- 271 Orice jertfă începea prin aruncarea unei părți din prinoase; acest act semnifica închinarea victimei către divinitatea care se socotea că se află la fața locului în timpul ritualului de jertfire. Cu privire la cazanele de bronz eurasiatice, vezi R. Vulpe, în „Dacia”, VII-VIII, 1937-1940, pp. 59 și urm. De curind, săpăturile de la Avrămeni (lingă Botoșani) au dat la iveală un cazan de bronz de formă conică, cu un singur picior și două toarte verticale (despre care s-a publicat un articol în „Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.”, vol. I, p. 9, de N. Nițu). Pentru cazanele de bronz din România, cf. și V. Pârvan, *Getica*, I, pp. 90 și urm., pentru cele din Sciția, Minns, *op. cit.*, pp. 79 și urm. și Rostowtzev, *Iranians and Greeks...* și *Skylthien und der Bosphorus*. Cu privire la cazanele de bronz eurasiatice, vezi, de asemenea, R. Vulpe, *Les fouilles de Calu* (Săpăturile de la Calu), în „Dacia”, VII-VIII, 1937-1940, pp. 59 și urm.

- 272 Vezi și despre massageți același lucru, cartea I, cap. CCXVI.
- 273 Impărțirea în districte (*ἀρχαί*) la un popor nomad ar putea părea curioasă. Este vorba de limite teritoriale până unde un grup putea să se întindă cu pășunatul, dar și de organizarea populațiilor sedentare locale dependente de acele triburi.
- 274 Într-o regiune lipsită de păduri, această grămadă de lemne atât de mare ar putea părea neverosimilă, dar lemnele erau aduse din silvo-stepă.
- 275 În tumulii săpați în sudul Uniunii Sovietice s-a constatat de fapt această configurație descrisă de Herodot.
- 276 În grecește *ἀκινάκης* : pumnal de fier cu două tășuri, cu garda cor-diformă și antene la mâner. Obiceiul de a se închina unei arme este foarte răspândit la popoarele vechi de stepă, până tirziu. Cf. *Ammianus Marcellinus*, cartea a XXXI-a, cap. II, 23, despre același rit la alani. Akinakesuri s-au descoperit și pe teritoriul R.P.R. Akinakesul-emblemă de la Medgidia este de proveniență scită. Bine conservat akinakesul de la Comarna (Reg. Iași), publicat de N. Nițu, loc cit., și reprezentativ cel de la Birsești (Vrancea), descoperit în 1957, aflat actualmente la Muzeul național de antichități. Recent s-a mai găsit un akinakes la Ferigele, lângă Horezu, în munții Olteniei, cf. A. I. Vulpe, *Cimitir din prima epocă a fierului la Ferigele*, în „Materiale și cercetări arheologice”, V, 1959, pp. 363 și urm.
- 277 Ca zeu al războiului.
- 278 Pentru ca victima să nu se poată răzbuna după moarte.
- 279 O afirmație în același sens despre Egipt, unde, de asemenea, porcul era considerat un animal spurcat, dar unde existau totuși porci și porcari, ba o dată pe an se ofereau jertfe de porci lui Dionysos și Selenei (vezi cartea a II-a, XLVII).
- 280 Vorbind de „rege” la singular, nu e clar dacă e vorba de unul din regii celor trei districte, sau de regele suprem (cel din *μεγίστη βασιλῆϊ* – „regatul cel mai mare”).
- 281 Acest pasaj este foarte discutat; unele ediții au impf. *ἦν ἄρα*, altele, optativul *εἴη ἄρα*. Se pare că textul este corupt aci.
- 282 Acest obicei era foarte răspândit și la alte popoare, în special la cele germanice; potrivit concepțiilor mitice ale vechilor germani, una din fericirile rezervate croilor în raiul lui Odin era puțința de a bea din craniul dușmanilor.
- 283 Într-un proces judecătoresc.
- 284 „Cirmuitoar” – în gr. *νομαρχης*; atribuțiile lui nu sint cunoscute, se poate însă deduce că la sciti exista o organizație administrativă, bazată pe un regim de democrație militară. Vezi nota 8 la această carte.
- 285 *Ammianus Marcellinus*, cartea a XXXI-a, cap. II, descrie același obicei la alani. Ficare nuia purta, probabil, un semn; ghicitul se făcea după felul în care cădeau bețișoarele unele față de altele, prin așezarea lor la întimplare.
- 286 *Enareii* (androgini), pomeniți și în cartea I, cap. CV, erau vraci. Cf. *Pseudo-Hippocrates*, *περὶ ἀέρων* 29, 106: *καλεῦνται δὲ οἱ τοιοῦτοι ἀνδρῖνες* – „Unii ca aceștia se cheamă lipsiți de bărbăție”. Etimologia iranică: *anarya* – „lipsit de bărbăție”. M. Vasmer, *op. cit.*, p. 13. *Enarei* s-ar putea să însemne „scopiți” nu „androgini”.

- 287 În gr. este pluralul : τὰς βασιλῆας ἰστίας, deoarece se considera că un rege trebuie să aibă mai multe vetre.
- 288 Este vorba de o căruță de vreascuri încărcată cu vîrf ; vracii erau fie urcați în virful grămezii, legați și cu căluș în gură, fie vîriți între vreascuri și acoperiți cu ele, ca să-i cuprindă mai repede flăcările.
- 289 Călușul li se puna pentru ca să nu poată rosti imprecății.
- 290 Originea acestui obicei răsbindit la multe popoare vechi trebuie căutată în timpurile străvechi în care antropofagia rituală și jertfele umane erau înrădăcinate în moravurile popoarelor.
- 291 Aceasta pentru întărirea jurămintului ; de acest pasaj poate fi apropiată o scenă de pe o placă de aur, unde doi sciți beau din același vas (vezi R o s t o w t z e w, *Iranians and Greeks...*, p. 106 și pl. XXIII, 3).
- 292 Care erau garanții jurămintului, cf. cartea a III-a, cap. VIII, despre jurămintele la arabi.
- 293 Mormintele sciților și ale cimmericilor de vază apar și azi ca movile înalte (tumuli), găsite în sudul Uniunii Sovietice, în țara noastră, pe lângă Dunăre, și în teritoriul fostei Tracii.
- 294 Vezi tot la cartea a IV-a, cap. LIII și nota 243.
- 295 Toate acestea în semn de doliu.
- 296 Totuși în mormintele regilor sciți s-au descoperit și obiecte de aramă și de argint.
- 297 Mormintele scite mai pot fi văzute și astăzi ca niște movile mari de pămînt (tumuli), în sudul Uniunii Sovietice, iar în țara noastră, de la Carpați, de-a lungul Dunării.
- Săpăturile arheologice au dovedit exactitatea informațiilor lui Herodot. Inventarul mormintelor regilor sciți a fost publicat de E. M i n n s, *op. cit.*, cap. VIII (vezi, printre altele, de pildă, mormîntul regal de la Certomlik, pp. 155-165). În acest mormînt s-au găsit numeroase obiecte de aur, schelete de cai cu șa și friie, arme caracteristice etc. Stilul animalier este foarte bogat reprezentat. Certomlikul se află în ținutul Nișru-lui mijlociu, adică tocmai în regiunea despre care vorbește Herodot. Majoritatea mormintelor descoperite prin săpături în sudul părții europene a U.R.S.S. au căptușeala de piatră, în timp ce Herodot spune că era din birne de lemn. Se pare că într-adevăr se foloseau și birnele peste piatra solidă necesară susținerii construcției, dar lemnul, fiind un material slab, s-a macerat cu vremea.
- 298 Adică toți sciții sînt considerați supușii regelui, pe care îl slujesc ; din rîndurile lor se aleg oamenii cei mai destoinici care sînt omoriți pentru a fi înmormîntați cu regele, deci nu poate fi vorba de sclavi cumpărați.
- 299 Acest obicei de a îngropa pe un om de vază împreună cu caii lui a existat, de altfel în trecut și la alte popoare, în toate timpurile.
- 300 Ducerea mortului pe la rude imită în mic peregrinările regelui mort pe la diferitele triburi.
- 301 În cele ce urmează, Herodot amestecă anumite practici religioase cu altele de igienă.
- 302 Cunoscută de Herodot probabil de la tracii.
- 303 În acest pasaj, Herodot confundă două lucruri : practicarea băii cu aburi, pentru curățenie, și o scenă finală a funeraliilor, îmbătarea cu vaporii stupefianți ai seminței de cînepă, cu care ocazie sciții scoteau niște

- „urlete“ (probabil un soi de bocete), crezînd că în felul acesta vor îndepărta de la ei sufletul mortului.
- 304 Articole pe care și le procurau probabil de la grecii din Pont.
- 305 Ca și egiptenii, vezi cartea a II-a, cap. XCI.
- 306 Vezi nota 200 la această carte.
- 307 Cybele, care avea un sanctuar pe muntele Dindymon, aproape de orașul Cyzicos, sanctuar ridicat de argonauți. Vezi Strabo, *op. cit.*, cartea a XII-a, cap. VIII, 11.
- 308 Și deci oferea un bun loc de refugiu. Vezi cap. XIX și LV ale acestei cărți.
- 309 Care reprezentau pe Cybele și pe Attys, divinitate însoțitoare a Cybelei. Cf. Polybios, *op. cit.*, cartea a XXII-a, cap. XX.
- 310 „Epitrop“, cu sens de om de încredere, era omul de afaceri al lui Ariapeithes la Olbia. Acest Tymnes e posibil să fi fost grec (cf. cartea a V-a, cap. XXXVII; cartea a VII-a, cap. XCVIII) sau jumătate grec.
- 311 Iată deci genealogia regilor sciți pomenită aici de Herodot.
- Spargapeithes → Lycos → Gnuros ↗ Anacharsis
 ↘ Saulios → Idanthysos → Ariapeithes.
- Idanthysos este cel care a luptat împotriva lui Darius. Regatul acestei dinastii se afla în regiunea Olbiei.
- 312 Istria – colonie milesiană, aproape de gurile Istrului (în Dobrogea), vezi și cartea a II-a, cap. XXXIII și nota 158 la cartea a II-a.
- 313 Cu siguranță că i-a insuflat și gustul și curiozitatea pentru cultul religios grec. Pe teritoriul comunei Vadul (Caraharman), la sud de Istria, s-a descoperit un inel de aur cu o inscripție, scrisă în caractere grecești și purtînd în cîmpul principal o figură feminină, avînd în stînga inscripția ΣΚΥΛΕΩ (vezi V. Canarache, *Monetele sciților din Dobrogea*, în „SCIV“, 1950, 1, pp. 216–217).
- 314 Adică pe soția legitimă a tatălui său, pe Opoia, și nu pe mama lui, care era elenă din Istria. Obiceiul acesta era foarte răspîndit în antichitate.
- 315 Prin urmare, Oricos cu Skyles erau frați după tată (fiii lui Ariapeithes), și mai aveau încă un frate, Octamasades, despre care va fi vorba mai jos.
- 316 Unde, probabil, Skyles, istrian după mamă, era primit cu mai multă simpatie.
- 317 Despre concepția mistică a lui Herodot, vezi Studiul introductiv, p. XXXV.
- 318 Ceva asemănător practicaau totuși și ei: delirul provocat de aburii seminței de cîncă (vezi mai sus, cap. LXXV).
- 319 Delirul care-i cuprindea pe cei care-l sărbătoreau pe Bacchus.
- 320 Teres este un rege trac (*odrys*) stăpînitor în regatul odrys format în secolul al V-lea în Dobrogea. Cf. Thucydides, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XXIX și Herodot, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. CXXXVII. Herodot vorbește despre el pentru prima dată aici, iar mai jos despre Sitalkes, fără să menționeze că Sitalkes este fiul lui Teres. Probabil că Herodot presupune cunoscute aceste detalii. În schimb, în cartea a VII-a, cap. CXXXVII, spune ὑπὸ Σιτάλκεω τοῦ Τήρεω Θρηίκων βασιλέος „de către Sitalkes, fiul lui Teres, regele tracilor“.

- 321 Skyles s-a refugiat în Tracia, adică în sudul Dunării, sperînd că va fi bine primit, deoarece regele Traciei îl duşmănea pe Octamasades din pricină că acesta primise la el pe un frate al său care îi disputa domnia. Este vorba de certuri dinastice în legătură cu încercările de abateri de la un sistem de succesiune, după care prioritatea nu aparţinea descendenţei directe, ci celei agnatice. Cf. R. Vulpe, *Prioritatea agnaţilor la succesiunea tronului în Macedonia şi Tracia*, în „În memoria lui V. Pârvan”, Bucureşti, 1934, pp. 313 şi urm.
- 322 La frontiera apuseană a Sciţiei, pînă la care îşi întinsese Teres, regele odrysilor, stăpînirea; acest episod din luptele dinastice ale regatului scit l-a aflat Herodot, probabil, la Olbia, de la Tymnes, omul de încredere al lui Ariapeithes; aceste lupte, după toate probabilităţile, au avut loc spre sfîrşitul secolului al V-lea î.e.n. Vezi P. Alexandrescu, *Retragerea lui Darius din expediţia scitică*, în „Studii şi cercetări de istorie veche”, VII, nr. 3-4, 1956.
- 323 Probabil că este vorba de Spardakos (sau Sparadokos) al cărui fiu Seuthes trebuia să-i urmeze la tron lui Sitalkes (Thucydides, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XCVII, şi cartea a IV-a, cap. CI). Pentru relaţiile dintre aceşti principii, în legătură cu succesiunea tronului odrys, cf. R. Vulpe, *op. cit.*, pp. 313 şi urm.
- 324 Aceste evenimente trebuie să se fi petrecut în primii ani ai domniei lui Sitalkes, care a murit în anul 424 î.e.n. (Thucydides, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XCVII, şi cartea a IV-a, cap. CI).
- 325 Socotelile erau atît de diferite pentru că unii îi numărau numai pe sciti, alţii includeau în numărul sciţilor alte populaţii mai puţin cunoscute care, pentru greci, treceau drept scite (vezi Thucydides, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XCVII).
- 326 În cap. LI al acestei cărţi.
- 327 Vasul despre care se vorbeşte aici trebuie să fi fost turnat în mod tot atît de primitiv şi de grosolan ca toate cazanele scitice descoperite pînă acum. Despre tehnica turnării vaselor de bronz, cf. R. Vulpe, *Les fouilles de Calu*, pp. 13-68.
- 328 Pausanias, fiul lui Cleombrotos, este învingătorul lui Mardonius la Plateea (479 î.e.n.) la sfîrşitul războaielor medice. După ce a cucerit Byzantion, în anul 477 î.e.n., în amintirea acestei victorii, Pausanias a aşezat la gura Pontului (Bosforul Tracic), în cinstea lui Poseidon, un vas de bronz cu o inscripţie.
- 329 Amforă, vas cu două torţi, cam de 20 l capacitate.
- 330 În cap. III al acestei cărţi Herodot atestă cît de mult foloseau sciţii arcul şi săgeata. Săgeţile scite sînt piramidale, cu trei muchii, cu trei aripioare şi cu tub de înmănuşare; au vîrfurile, aripioarele şi muchiile foarte fin ascuţite. S-au găsit tiparele lor în U.R.S.S. — cf. F. Stitelman, *Moule des pointes de flèche en bronze* (Tiparul vîrfurilor de săgeată de bronz), în „Археология”, I, 1947, p. 164. S-au găsit foarte multe săgeţi de acest fel, datînd din secolele IV-III î.e.n., la Poiana — cf. Radu şi Ecaterina Vulpe, *Les fouilles de Poiana* (Săpăturile de la Poiana), în „Dacia”, III-IV, 1927-1932, p. 334; idem, *Activitatea şantierului arheologic Poiana-Tecuci*, 1950, în „Studii şi cercetări de istorie veche”, II, 1951, 1, p. 187 etc.

- 331 Legende de despre Heracles în Sciția sînt de provenință grecească (vezi mai sus cap. VIII-X). Legenda unor urme uriașe este răsîndită la diferite popoare (vezi cartea a II-a, cap. XCI, despre un caz asemănător în Egipt) avînd o anumită semnificație (fertilizarea pămîntului, de pildă).
- 332 Adică la istoria expediției lui Darius, a cărei relatare a fost întreruptă la cap. IV al acestei cărți, pentru a descrie țara sciților și moravurile acestora.
- 333 Vezi, tot în această carte, cap. XLVI și CXXXIV și cartea a VII-a, cap. X, despre imposibilitatea de a pune mina pe sciți.
- 334 Capitala imperiului persan pe vremea lui Darius.
- 335 Noi am tradus cuvintele τοὺς ἐπὶ τούτων ἐπεστεῶτας – „celor ce sînt puși pentru asemenea treburî“. Textul mai poate fi interpretat și așa cum traduce D. Ghica *op. cit.*, cartea a IV-a, p. 116. Ghica nu consideră neutru pronumele τούτων (cazul gen. pl.), cum l-am socotit noi, ci masculin, referindu-se la fiii lui Oiobazos, prin urmare el traduce „ofițerilor superiori peste fiii lui Oiobazos“.
- 336 Calkedonul (forma veche : Calkedonia, cum scrie Herodot) era o colonie a Megarei, întemeiată în anul 674 î.e.n. lângă Bosfor, pe coasta asiatică. Azi, pe ruinele Calkedonului, se află satul turcesc Kadi-Kioi. În legătură cu alegerea de către calkedonieni a unei poziții anodine cînd aveau la îndemină poziția excelentă, de care au profitat mai tirziu întemeietorii cetății Byzantion, V. B é r a r d, *Les Phéniciens et l'Odyssee*, Paris, 1927, I, pp. 91 și urm., spune că atunci cînd s-a fundat Calkedonul, mult înainte de data transformării sale în colonie dorică, în secolul al VII-lea î.e.n., corăbiile erau ușoare și cu fundul plat și erau trase noaptea pe uscat ; de aceea, ele aveau nevoie de plajă, iar nu de porturi adînci, ca acela de la Byzantion. Dorienii din secolul al VII-lea n-au făcut decît să preia o așezare care exista mai de mult, înființată de fenicieni. Fapt este că numele orașului este semit, ca și *Carchedon*, numele Carthaginei, în izvoarele grecești.
- 337 „Stîncile Cyanee“ sau „Simplegade“ – despre care mitologia spune, în legătură cu expediția argonauților, că se ciocneau între ele, pentru a-i opri pe navigatori – se află la intrarea Bosforului, una aproape de coasta Europei, alta aproape de coasta Asiei ; azi se numesc Urek-Iaki (vezi și Strabo, *op. cit.*, cartea a VII-a, 331, Pindar, *Pythica*, IV, v. 371, Apollonios din Rhodos, *Argonautica*, II, v. 318).
- 338 Unele manuscrise au, în loc de ἐπὶ ῥίῳ – „pe o stîncă“, ἐπὶ ἱερῷ „la templu“ ; dacă se adoptă această lecțiune, atunci este vorba de templul lui Zeus Urios, ridicat la intrarea Bosforului dinspre Pontul Euxin.
- 339 Dimensiunile date de Herodot pentru Pontul Euxin sînt exagerate. Lungimea Pontului de la Bosfor pînă la Phasis nu este de 2 043 km, care ar corespunde celor 11 100 de stadii, ci de 1 008 km, adică 5 448 stadii. La fel, și lățimea este foarte exagerată. Explicația acestor exagerări se află, se pare, în supraaprecierea vitezei unei nave pe zi. Știm, după afirmațiile autorului, că acesta a fost modul de măsurare a Pontului, după viteza unei nave pe zi. Viteza navelor diferea de la caz la caz. În afară de aceasta, evaluarea dimensiunilor date de Herodot

depinde și de valoarea pe care o dădea acest autor stadiului, care nu era aceeași în toate cetățile grecești.

- 340 Adică lățimea Bosforului ; 4 stadii era cifra dată și de Plinius și de Strabo. Azi – probabil că cu timpul s-a mărit – este de 6 stadii.
- 341 Aproape exact : lungimea Bosforului este de 135 de stadii, adică 25 km.
- 342 Propontida sau Marea de Marmara are o lățime cam de 440 stadii și o lungime sub 1 000 de stadii. Dimensiunile date de Herodot sunt deci exagerate.
- 343 Strimtoarea Hellespont sau Dardanele are dimensiuni ceva mai mici decât cele indicate de Herodot.
- 344 Adică o navă, după Herodot, parcurge ziua 700 de stadii, deci 130 km, și noaptea 600 de stadii sau 110 km, în total 1 300 de stadii sau 240 km. ceea ce este foarte exagerat și pentru zilele noastre pentru o corabie cu pânze.
- 345 E vorba de Bosfor.
- 346 Greșit, fiindcă linia cea mai lungă care se poate imagina peste Marea Neagră este din fundul golfului Burgas pînă la gurile râului Phasis.
- 347 De la golful Burgas pînă la Phasis sînt 6 054 de stadii sau 1 120 km. Prin urmare, Herodot exagerează mult. Vezi mai sus nota 339.
- 348 Sindike este regiunea de la gura lacului Meotis, pe partea de răsărit a Bosforului cimmerian, numită azi Taman.
- 349 Themiskyra – cetate grecească pe malurile râului Thermodon. Vezi și Strabo, *op. cit.*, cartea a XI-a, 497 și Eshil, *Prometeus înlăntuit*, v. 744, care o consideră întemeiată de Amazoane. În cartea a II-a, cap. CIV, Herodot spune că a vizitat Themiskyra.
- 350 Astăzi Termeh.
- 351 Marea Neagră are, în realitate, lățimea cea mai mare în partea apuseană.
- 352 Herodot exagerează mărimea Mării Azov, făcînd-o de 20 de ori mai mare decât este ea azi. Dar se știe că această mare scade mereu, datorită aluviunilor cărate de apele ce se varsă în ea. Cf. și Strabo, *op. cit.*, cartea a VII-a 307, 18. În legătură cu epitetul de „mama“ Pontului, dat lacului Meotis (cf. Plinius, *op. cit.*, cartea a VI-a, cap. XX), se dau diferite explicații : Meotis înseamnă „locul de înmulțire a peștilor“ care trec în Marea Neagră (etimologie iraniană) sau „baltă“ (etimologie circasiană). Pentru detalii vezi M. V a s m e r, *op. cit.*, p. 73. Herodot întrebuintează aici forma populară a numelui : *Maietis*.
- 353 Aceste două stele au fost distruse de byzantini în timpul răscoalei cetățitor grecești împotriva lui Darius, vezi Herodot, cartea a V-a, cap. XXVI–XXVII ; de asemenea, V. P. N e v s k a i a, Византии в классическую и эллинистическую эпоху (Bizanțul în epoca clasică și elenistică), М. Изд. Акад. Наук. СССР, Moscova, 1953, p. 62.
- 354 S-au săpat inscripții în două limbi, pentru a putea fi citite de diferite popoare. În Bosfor, limba cu cea mai largă răspîndire era greaca. Perșii obișnuiau să scrie inscripțiile în limba lor și în cea a pămîntului pe care se aflau. Aici Herodot vorbește de „asiriană“, în loc de „persană“, desigur pentru că atît asiriana cît și persana se scriau în cuneiforme (scrierea sumero-akkadiană) și n-a putut face distincție între ele.

- 355 Cifra este aproximativă și se potrivește în mare măsură cu informațiile altor scriitori antici ; numărul indică proporțiile uriașe pe care le lua expediția.
- 356 Cifra de 600 de corăbii se repetă pentru flota persană de la Lade (insulă în fața Miletului, cartea a VI-a, cap. IX), pentru flota lui Datis și a lui Artaphernes (cartea a VI-a, cap. XCV) ceea ce nu inspiră prea multă siguranță. Adeseori cifra de „600“ înseamnă, în greaca veche, „foarte mult“.
- 357 Artemis Orthosia (Orthia) sau Artemis Restauratoarea, cult doric de proveniență megariană ; Megara era metropola Byzantionului ; aici, poate este vorba de un templu ridicat după restaurarea orașului în urma devastării lui de către fenicieni (vezi cartea a VI-a, cap. XXXIII).
- 358 Pe care, probabil, a văzut-o și Herodot la locul indicat.
- 359 Adică lângă Bosfor, pe țărmul european, în fața templului lui Zeus Urios.
- 360 În traducerea lui D. Ghica, *op. cit.*, cartea a IV-a, p. 123, cuvintele *πάντα δέξα* sînt interpretate „cu zece din toate“ ; noi, urmînd nota lui Stein, *op. cit.*, IV, p. 87, am tradus „înzecit“, în sens de „foarte mult“.
- 361 Adică templul Herei din Samos (Heraionul).
- 362 Lungimea de două zile de la mare pînă la cotul Istrului, este exagerată. Referitor la Delta Dunării, vezi și nota 202 la această carte.
- 363 Tearos este riul Simerdere de azi, care izvorăște din Balcanul Mic, aproape de satul Bunar-Hissar. Aici se află cele 38 de izvoare, dintre care unele devin iarna foarte calde. Azi nu mai au proprietățile curative de care vorbește Herodot în capitolul imediat următor.
- 364 Orașul Heraion se afla în apropierea Perinthului, fiind, poate, chiar o suburbie a lui ; numele și l-a tras de la templul ridicat de samieni în cinstea Herei. Perinthul era o colonie samiană pe țărmul Propontidei, dar care, din secolul al IV-lea e.n. începu să se numească Heracleea, nume corupt de turci în Eregli, numele de azi al orașului.
- 365 Apollonia a fost fondată de milesieni cam pe la 609 î.e.n. ; cu timpul și-a schimbat numele în Sozopolis, după care Sizebolis de azi (în golful Burgas).
- 366 Celc două distanțe date de Herodot sînt cam de 80 km fiecare, deci Herodot evaluează corect calea la două zile de drum.
- 367 Contadesdos este ori Teke-Dere de azi, ori Kanezik-Deresi de azi.
- 368 Agrianes este Ergene de azi ; se varsă în fluviul Marița, la nord de munții Rhodope, lângă satul Demotica.
- 369 Hebros este numele antic al fluviului Marița de azi, cea mai mare apă curgătoare a Traciei.
- 370 Ainos, la sud de gura Mariței, a fost fondat de colieni și doriani ; azi se numește Enos.
- 371 Despre această inscripție vorbește un călător Iochmus, din secolul al XIX-lea („Journal of the geographical Society“, 1854, pp. 44-45), care a vizitat satul Bunar-Hissar unde un turc i-a spus că a avut multă vreme lângă casa lui piatra cu litere „ca și cuiele“ (informația după Ph. Legend, *op. cit.*, IV, p. 104, nota 1). Inscripția a fost scrisă aproape sigur în caractere cuneiforme ; după unii comentatori, ea ar fi fost bilingvă : în persană și greacă. Dar faptul că numele regelui Darius

apare la sfârșit – cum nu se obișnuiește în inscripțiile persane – ne îndreptățește să credem că inscripția a fost scrisă în cuneiforme, și că lui Herodot i s-a făcut o traducere aproximativă.

- 372 Artescos – râu neidentificat ; unii comentatori cred că este Arda, alții Tundja, alții Teke-Dere, Mandra sau Kamcik.
- 373 Odryssii – populație tracă pe Hebros – locuiau regiunea care are ca centru principal orașul Adrianopol de azi (Edirne). Ei sint pomeniți și de Thucydides, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XXIX ; cartea a IV-a cap. CI.
- 374 Herodot nu cunoștea decît pe geții dintre Balcani și Dunăre, pentru că nu s-a oprit la Istria, de unde ar fi putut culege informații suficiente. Geții din Moesia (din dreapta Dunării), nu sint decît o ramură a triburilor gete ; cei din stînga Dunării, numiți daco-geți, erau tracă septentrionali care au populat Dacia începînd cu epoca bronzului, și s-au întins pînă la Oderul mijlociu și Vistula inferioară, vezi V. Pârvan, *Getica*, cap. II ; cf. și Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XCVI, εἰσὶ δ' οἱ Γέται καὶ οἱ ταύτη ὅμοιοι τε τοῖς Σκύθαις καὶ ὁμόσκητοι πάντες ἰπποτοξόται – „geții și cei din părțile acelea sint vecini cu sciții și trăiesc la fel în corturi, fiind toți arcași călări“.
- 375 Geții, pomeniți de Herodot și atestați de mai mulți scriitori antichi, printre care Plinius, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. XXV, sint o ramură a tracilor, stabiliți între Istru (Dunăre) și Munții Haemus (Balcani). O altă ramură tracă, geto-dacii, sint strămoșii noștri de baștină, deci vechii locuitori ai teritoriului de azi ai patriei noastre.
- 376 Salmydessos, localitate în Tracia, pe riul Salmydessos, dispărută ulterior. Despre râu, vezi Xenofon, *Anabasis*, cartea a VII-a, cap. V.
- 377 Apollonia și Mesambria erau colonii grecești pe coasta Mării Negre spre Tracia. Azi, Apollonia este Sizoboli, iar Mesambria, Misivri.
- 378 Skirmiazii, după Stephanos Bizantinul, au fost un popor învecinat cu geții.
- 379 Nipseii au fost locuitorii orașului Nipsa, din Tracia.
- 380 Adică pricina înrobirii lor a fost exagerata lor bărbăție, datorită căreia au nesocotit forțele uriașe ale dușmanului și s-au încumetat să-l infrunte. Despre idealizarea geților în acest pasaj, pe același plan cu cea a sciților (cf. Homer, *Iliada*, cîntul XIII, v. 6 ; δικαιωμάτων ἀνθρώπων „oamenii cei mai drepti“) vezi C. Balmuş, *O apreciere a lui Herodot asupra geților*, în „Buletinul științific al Acad. R.P.R., Secțiunea de științe istorice, filozofice, economico-juridice, III, 1951, pp. 25–29.
- 381 Prin „nemuritori“ trebuie înțeles că geții credeau nu numai că după moarte sufletul nu pierde – credință răspîndită la multe alte popoare antice – ci că ajunge în tovărășia zeilor. Despre credințele geților, vezi, V. Pârvan, *Getica*, cap. II.
- 382 Zalmoxis, Zamolxis, Salmoxis sau Samolxis era socotit un δαίμων o divinitate cu puteri mai mici decît ale unui zeu, θεός Herodot îl numește însă și θεός De fapt, Zamolxis era zeul suprem al geților, ca Zeus la greci. Pentru etimologia numelui, vezi Porphyrios, *Vita Pythagorae*, 14 : zalmos-„piele“ (pentru că se spunea că Zalmoxis a fost înfășurat, după naștere, în piele de urs). Vezi și V. Pârvan, *Getica*, III, pp. 151 și urm. ; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, Editura

- Academiei R.P.R., 1959, p. 81, dă următoarea etimologie : Zamolxis, zeul suprem al geto-dacilor, este un nume cu rădăcina indo-europeană, * *gheme-l* – „pământ, sol ; pămîntean“, și este înrudit cu cuvîntul *zemelo* – „pământ, Terra Mater“ și gr. Semele, mama lui Dionysos ; cf. și H e s y c h i o s : ζεμελεν βαρβαρον ἀνδράποδον Φρύγες.
- 383 Gebeleizis – etimologia numelui se apropie de lituanianul *giva* și *leizis* – „dătătorul de liniște“. Cf. și D e t s c h e w, *op. cit.*, p. 100 și V. P â r v a n, *Getica, op. cit.*, pp. 157 și urm.
- 384 Pentru sacrificiul uman asemănător la celți, făcut tot din patru în patru ani, dar nu cu oameni liberi, ci cu captivi de război, vezi D i o d o r din Sicilia, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XXXII, 6.
- 385 V. P â r v a n, *op. cit.*, cap. III, p. 153, susține că geții trăgeau cu săgeți spre cer nu pentru a-și amenința zeul, ci pentru a se solidariza cu el, iar verbul ἀπειλέουσι – „amenință“ din text este probabil o formă coruptă a unui alt cuvînt.
- 386 Sfirșitul acestei fraze „căci ei nu recunosc vreun alt zeu afară de al lor“ este interpretat de C. Daicoviciu, *Herodot și pretinsul monoteism al geților*, Alba-Iulia, 1945, astfel : „căci ei cred că (cel care tună și fulgeră) nu e alt zeu decît al lor“, adică *numai zeul lor tună și fulgeră*, combătînd astfel teza că geții ar fi monoteiști, teză bazată în special pe această frază din Herodot. Despre politeismul geto-dac, arătînd și divinitățile atestate arheologicește ca aparținînd cultului de pe teritoriul Daciei, C. Daicoviciu a tratat mai pe larg în *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, pp. 72–73. C. Daicoviciu arată că în nici un caz Gebeleizis nu era confundat cu Zalmoxis.
- „Monoteismul“ dac este efectul unei interpretări diletantice și neștiințifice atribuită în mod greșit de unii învățați romîni și lui Pârvan. Autorul *Geticelor*, care cunoștea în mod profund istoria religiilor, vorbea de *henotheism*, ceea ce nu exclude politeismul, ci îl ierarhizează ; este forma de religie comună tuturor popoarelor indo-europene.
- 387 Deci de la grecii care au colonizat țărmurile Propontidei și ale Pontului Euxin, locuri vizitate de Herodot.
- 388 Grecii mai înstăriți își cumpărau adesea sclavi de la populațiile trace, dovadă numele de sclavi : Davus, Getes, Geta, atestate în literatura greacă și latină.
- 389 De la care Zalmoxis a învățat – după părerea grecilor din Hellespont – teoriile pitagoreice, despre nemurirea sufletului și transmigațiunea lui (metempsihoza). V. P â r v a n, *op. cit.*, cap. III, pp. 153 și urm., susține că grecii n-au înțeles nimic din credința geților, aceeași cu a popoarelor indo-europene din Europa centrală și septentrională, în esență credința în nemurirea sufletului și continuarea vieții după moarte alături de Zalmoxis în cer ; grecii au atribuit influenței lui Pythagoras credințe ale popoarelor de la nord de Grecia (vezi și C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, p. 40). C. Daicoviciu înclină să vadă în caracterul celest al divinității Zalmoxis, inițial divinitate htoniană, o influență scită sau cimmericiană. Despre influența iraniană asupra divinității geto-dace și transformarea caracterului ei inițial, cf. V. P â r v a n, *Dacia*, p. 71.

- 390 „Felul de viață ionian și moravuri mai alese” (διδάσκοντες τε ἰόντων καὶ ἡθελαι βαρύτερα) se opuneau felului de viață primitivă a „barbarilor”; βαρύτερος înseamnă „obicei format printr-o educație aleasă”.
- 391 Coes din Mytilene (mai tirziu tiran, vezi cartea a V-a, cap. XI) făcea parte din oștirea greacă silită de Darius să participe la expediție.
- 392 Înseamnă că Darius admitea posibilitatea de a se înapoia și pe altă cale, poate prin Caucaz.
- 393 Pentru gurile Dunării vezi nota 202 la această carte. După felul în care vorbește Herodot („Istrul străbate Sciția”), s-ar putea ca golful menționat să fie cel de la Caliacra; în acest caz, Dobrogea este considerată încă de pe atunci o Sciție Minoră, ceea ce este probabil. Aspectul de stepă al Dobrogei începe imediat la nord de Varna.
- Dar în altă ordine de idei, Herodot arată că Istrul forma granița dintre tracii odryssi și sciți (tot în cartea a IV-a, cap. LXXX). Dacă aceasta înseamnă o înfirmare a interpretării precedente (ceea ce nu este sigur), atunci golful menționat n-ar putea fi decât cotitura de nord-vest a coastei pontice din apropierea Deltei. Ipoteza că acest golf coincidea cu actuala Deltă este eronată.
- 394 Herodot uită însă ce și-a propus, și abia în cap. CI va da dimensiunile Sciției.
- 395 Vezi cap. LV și nota 254. Limita de răsărit a Sciției nu poate fi identificată decât cu mare aproximație, din cauza confuziei dintre sciții propriu-ziși și alte populații nomade din Asia. Din relatările lui Herodot însă reiese că Donul este limita sciților europeni de care se ocupă el.
- 396 Pasajul este corupt: toate codicele au ἀρχαίη Σκυθική „Sciția veche”, ceea ce după unii comentatori ar însemna „partea Sciției cunoscută mai întâi de greci”. Noi am preferat lecțiunea lui Ph. Legrand: ἀκταίη Σκυθική— „litoralul Sciției” (vezi discuția la Ph. Legrand, *op. cit.*, IV, Notița introductivă, pp. 40–41). Marca de lingă ca este Pontul Euxin.
- 397 Taurii erau o populație din sudul Crimeii. Originea lor etnică este foarte discutată: unii îi socot de proveniență finică, alții rămășițe ale cimmerienilor, alții, de neam turco-tătar sau drept strămoși tătarilor. Dar nu este de loc verosimil ca taurii să fi fost de origine finică sau mongoli, ci mai degrabă resturi cimmeriene sau chiar preindo-europene. Crimeea a constituit totdeauna un fund de sac conservativ: acolo au dăinuit și sciții și grecii și genovezii și goții și tătarii, multe secole după ce masele lor dispăruseră de pe restul coastei nord-pontice. Taurii sînt pomeniți de Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. XLIV, Pomponius Mela, II, 100, Seneca, *Hippolytos* etc. S. P. Strijelecki, Таврские памятники эпохи бронзы и раннего железа (Monumentele tauride din epoca bronzului și a fierului timpuriu), raport ținut la conferința organizată în 1952 de Institutul de istoria culturii materiale al Academiei de Științe a U.R.S.S., și N. N. Погорева, Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции И.И.М.К. Ак. С.С.С.Р. (Stadiul cercetării problemelor de arheologie scito-sarmatică). Izd. An. SSSR,

- 1954, pp. 3–38, arată că una din etapele culturii taurice este cultura Kizil-Kobe, de la sfîrșitul epocii de bronz și începutul epocii de fier. Mormintele în sarcofagii de piatră din Crimeea sînt caracteristice taurice. În privința organizării sociale, taurii, cam prin secolul al VII-lea î.e.n., trec de la orînduirea comunei primitive la democrație militară.
- 398 În sudul Crimeii.
- 399 Chersonesul Traheea sau peninsula Kerçi.
- 400 Este vorba de Bosforul Cimmeric și de Marea Azov.
- 401 De Marea Azov, în răsărit, de Marea Neagră, în sud.
- 402 Capul Sunion se află în sud-estul Atticii.
- 403 Thoricos, localitate în Attica, pe coasta răsăriteană.
- 404 Anaphlystos, localitate în sudul Atticii.
- 405 Iapygia, în Apulia (Italia).
- 406 Adică dacă ne-am imagina o linie care ar tăia Peninsula Italică de la Brundisium, azi Brindisi, la Tarent. Brindisi se află pe coasta răsăriteană, la jumătatea sudică a peninsulei, iar Tarentul, în fundul golfului Tarent.
- 407 Adică în nordul Crimeii, unde locuiesc sciții regali (vezi cap. XX al acestei cărți).
- 408 Prin Marea de răsărit se înțeleg aici Bosforul Cimmeric și Marea Azov.
- 409 Agatirșii erau stabiliți în Transilvania de azi, în Carpații de răsărit, la izvoarele Mureșului. Vezi, tot în cartea a IV-a, cap. XLIX și nota 25.
- 410 Despre neuri, vezi cartea a IV-a, cap. XVII și nota 57.
- 411 Androfagii, vezi cartea a IV-a, cap. XVIII și nota 65.
- 412 Melanhlenii, vezi cartea a IV-a, cap. XX, nota 76.
- 413 „Pătrat” – trebuie înțeles în sens foarte larg; nu e vorba de un pătrat perfect, ci aproximativ o formă cu patru laturi. I. V. Fabricius, *loc. cit.*, considerînd Sciția în limitele patratului lui Herodot, susține că Sciția ar corespunde aproximativ cu teritoriul R. S. S. Ucrainene, fără regiunile de apus ale acesteia. În acest teritoriu ar intra numai triburile scite, după autoare patru la număr: sciții regali, nomazii supuși, sciții agricultori și sciții plugari. După Grakov-Meliukova-Pogrebova (vezi N. N. Pogrebova, *op. cit.*, pp. 3–38) sciții propriu-ziși sînt numai cei din stepă, uniți prin alianță de triburi înrudite, agricole și nomade, în frunte cu tribul sciților regali, și ei nomazi; astfel, regiunea Niprului mijlociu și Kubanul rămîn în afara Sciției. Problema limitelor Sciției este însă neelucidată.
- 414 Aceasta ar fi lungimea Sciției de la apus spre răsărit, anume de 20 de zile de drum. Herodot exagerează distanța și este în contradicție cu datele din cap. XIX-XX ale acestei cărți.
- 415 Aceasta ar fi lungimea Sciției de la sud la nord. După calculele lui Herodot, melanhlenii s-ar fi aflat în regiunea Poltava de azi sau poate în regiunea Hârkov.
- 416 În alte părți ale *Istoriilor*, Herodot fixează o altă distanță ce poate fi parcursă într-o zi. Contradicțiile de acest gen se explică prin diversitatea informațiilor și prin măsurători diferite.
- 417 Patru mii de stadii ar fi cam 793 km.

- 418 Despre geloni vezi mai jos cap. CIX. B. N. Grakov, *Скифы* (Sciții), Kiev, 1947, îi așază pe geloni în regiunea Kama și în regiunile de lângă Urali ale R. S. S. A. Tătare. I. V. Fabritius, *loc. cit.*, susține că gelonii sînt eleni emigrați din Pont în regiunea Niprului, atribuindu-le grupul de monumente de tip tiasmin de pe Niprul mijlociu. Această părere a întîmpinat însă opoziții, vezi N. N. Pogrebova, *op. cit.*, pp. 3-38.
- 419 Vezi mai sus nota 78.
- 420 Este vorba probabil de divinitatea care ar corespunde la greci cu Artemis sau poate cu Ifigenia, care au fost confundate. Sacrificiile umane aduse de tauri acestei zeițe au făcut pe unii comentatori să considere legenda elenică a sacrificării Ifigeneiei în Taurida ca fiind de origine taurică.
- 421 Herodot n-a intrat în contact cu taurii, nici nu a fost în Crimeea. Grecii din Pont i-au afirmat însă că informațiile provin direct de la tauri.
- 422 Aurul și-l procurau probabil din nisipurile aurifere ale unor riuri.
- 423 Despre neuri vezi și nota 57 la această carte.
- 424 Șerpii trebuie să fi fost în număr mare în regiunile umede ale stepei rusești (apusene și centrale), unde se află și azi destui; unii comentatori cred însă că este vorba de o invazie de lăcuste și nu de șerpi.
- 425 Vezi, tot în această carte, și cap. XXI despre budini, unde aceștia sînt așezați la răsărit de Tanais. Vezi nota 80 la această carte. Strămutarea neurilor la budini, cum se arată în acest capitol, apare neerosimilă, însă explicabilă, dacă se admite împreună cu Ptolemeus, cartea a III-a, cap. V, 24 așezarea budinilor pe Nipru și Desna. Cf. și Ammianus Marcellinus, XXXI, 2.
- 426 Originea acestei legende care explică credința în vircolaci - răspindită, de altfel, și la alte popoare - este legată de îmbrăcăminte din blană de lup pe care o purtau neurii. Vezi și nota 57 la această carte.
- 427 Despre androfagi, vezi, tot în cartea a IV-a, cap. XVIII și nota 65.
- 428 S-a presupus că sînt o populație ugro-finică.
- 429 Despre melanhleni, vezi cartea a IV-a, cap. XX și nota 76.
- 430 Budinii, vezi, tot în această carte, cap. XXI și nota 80. Cuvîntul *πυρροί*, pe care noi l-am tradus „roșcați”, a fost interpretat diferit de diverși comentatori.
- 431 Orașul Gelonos fiind construit din lemn - cum s-au construit și zidurile orașului Saratov de mai tîrziu - n-a lăsat nici o urmă, prin urmare nu se știe unde anume s-a aflat.
- 432 *Φθειροτραγέουσι* înseamnă și „a minca păduchi” și „a minca conuri de pin”, după o glosă a lui Photios. Aici e vorba de conuri, pe cît se pare.
- 433 Nu se știe precis despre care lac e vorba, poate unul din numeroasele lacuri dintre Volga și Urali; alții cred că este vorba de Marea Caspică.
- 434 „Cu botul lat” sau, mai aproape de text, „cu fața patrată” - probabil e vorba de foci care se află pe țărmul Caspicci.
- 435 Folosirea grăsimii de castor în afecțiunile ginecologice este un leac băbesc de pe vremea lui Herodot.
- 436 Vezi, tot în cartea a IV-a, cap. XXI și nota 78.

- 437 Este vorba de epoca legendară, anume despre Heracles care a reușit o victorie asupra amazoanelor. Despre originea legendelor referitoare la amazone și data formării lor nu se știe nimic. În epoca formării epopeii grecești, amazonele erau cunoscute. Vezi Graef, *Amazones*, RE, col. 1758. Locul unde sînt inițial semnalate este nordul Asiei Mici (Leucosyria) și regiunea Thermodonului. Minns, *op. cit.*, p. 39, observă că legende identice cu cele răspindite la greci despre amazone circulau la osseti și circassieni, avînd punctul de plecare din munții Caucazului. Legendele despre amazone ar putea fi privite ca un ecou al matriarhatului, supraviețuind încă la unele popoare antice.
- 438 *Oiorpata*, de la iran. *ytrapatavo* – „ucigașe de bărbați“. Vezi M. Vasmer, *op. cit.*, p. 15. Sarmații au continuat să fie numiți γυναικονοκτοῦμενοι. (Pseudo-Scylax, fr. 70 Müller).
- 439 Thermodon – în nordul Asiei Mici. Vezi nota 350.
- 440 Despre Cremnoi, vezi, tot în această carte, cap. XX și nota 73.
- 441 Deoarece erau fără barbă.
- 442 Pentru a le inspira încredere și a se putea apropia de ele.
- 443 Probabil e vorba de avere în vite, care puteau fi luate cu ei.
- 444 Sauromații vorbeau altă limbă. Datorită învecinării și mai ales a înrudirii lor cu sciții, deosebirile lingvistice într-adevăr nu puteau fi prea mari între ei.
- 445 Adică din Asia.
- 446 E vorba de învingerea mezilor de către sciți, pomenită în cartea I, cap. CIII, CV și cartea a IV-a, cap. I și XII. Vezi și nota 5.
- 447 Adică în Europa.
- 448 Pasajul este obscur, omis de unii traducători. Se pare că Herodot vrea să spună că armata scită era formată din trei părți: prima, sub conducerea lui Scopasis, nu era alcătuită din sciți regali (și nu cum apare în text), ci din restul sciților; celelalte două, de sub comanda lui Idanthyrsos și Taxakis erau formate din sciți regali.
- 449 Idanthyrsos, rege scit, șeful unei mari uniuni de triburi scite (regale). Se pare că Idanthyrsos deținea comanda supremă.
- 450 Taxakis, alt rege scit.
- 451 Astuparea fîntinilor și pirjolirea ierbii.
- 452 De sub conducerea lui Scopasis.
- 453 Deoarece este vorba de pămîntul sciților nomazi și al sauromaților, care nu cultivau pămîntul. Celelalte locuri cultivate, situate la vest de Borysthenes, le-au distrus sciții înșiși în fața înaintării persilor.
- 454 Gelonos, pomenit mai sus, în cap. CVIII; vezi și nota 431.
- 455 Vezi cap. XXI al acestei cărți.
- 456 Tissageții locuiau deci în regiunea udată de râurile: Lycos, neidentificat, Syrgis (poate același cu Tigris din cap. LVII) este Donuț, iar Oaros, considerat de Herodot ca un afluent al Donului, este Volga. Despre tissageți, vezi cap. XXII și nota 84. Ținutul tissageților este mai larg înfățișat în cap. CXXIII decît în cap. XXII.
- 457 Sciții meoți locuiau aproximativ dincolo de gurile Donului, pe țărmul Mării Azov; de la ci și-a luat numele lacul Meotis și regiunea Meotida.

- 458 Ruinele de pe Oaros, cunoscute de greco-sciții din cetățile pontice ale Crimcii, erau tumuli funerari a căror origine a fost legată, nu se știe cum, de expediția lui Darius. Acesta a fost motivul care l-a determinat pe Herodot să pună ca *terminus ad quem* al expediției regelui pers până la răsărit de Don.
- 459 Prin urmare, sciții au făcut un ocol pe la budini și s-au întors în Sciția prin spatele perșilor.
- 460 Adică de la Volga spre teritoriul dinspre țara noastră.
- 461 Conduse de Idanthysos și Taxakis.
- 462 Care era probabil în centrul Transilvaniei. Aici îi situează pe agatirși K. Patsch, *Die Völkerschaft der Agathyrsen*, în „Anzeiger der Wiener Akademie der Wissenschaften“, Viena, 1925, XXI, pp. 70 și urm. Vezi și C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, pp. 36–41. Este curios însă cum Herodot nu menționează nimic despre munții agatirșilor. Cu privire la urmele scite la noi în țară, cf. V. Părvan, *Getica* și D. Popescu, *1. Sciții în Transilvania*, în „Transilvania“, 74, 3–4, Sibiu, 1943.
- 463 Am tradus așa cuvintele mult dezbătute de comentatori οὐκέτι ἀπέιπαντας — „care nu cedară“, „care le opriseră calea“, pentru că acesta este sensul lor aici.
- 464 În partea de vest a Sciției, la sud de neuri (vezi cap. XVII).
- 465 Ceea ce simboliza supunerea.
- 466 Mormintele lor se aflau la sciții regali, în regiunea Gerrhosului
- 467 Vezi mai sus, cap. V, despre legendara origine a sciților din Zeus și fiica lui Borysthenes.
- 468 Despre Histia, vezi cap. LIX și nota 263.
- 469 În text „îți spun să plîngi“ — expresia celui mai adînc dispreț. Cf. Horatius, *Satire*, I, 10, 91 : *iubeo plorare*.
- 470 Adică cei trei regi, comandanți ai celor trei oști : Scopasis, Idanthysos și Taxakis.
- 471 Înseamnă că, cu toate prevederile sciților de a distruge totul în calea lor, perșii tot mai aveau de unde stringe provizii. Ba, mai mult, după afirmațiile lui Herodot (cartea a IV-a, cap. CXXX), ca să-i momească și să-i mai hărțuiască prin țara lor, sciții le lăsau dinadins turme de vite.
- 472 Pentru că ei nu aveau pedestrime și deci se temeau de luptele angajate de pedestrași.
- 473 Vezi cap. XXVIII al acestei cărți.
- 474 Privitor la darurile trimise de sciți lui Darius există mai multe variante : unii scriitori antici schimbă ocazia în care s-au trimis, alții, obiectele ; unii omit șoarecele și adaugă plugul, alții pun numai o săgeată. De pildă, Pherekydes, fr. 113 Müller, vorbește de un șoarece, o broască, o pasăre, o săgeată și un plug. Athenaios, VIII, p. 334, omite șoarecele și în loc de cinci săgeți vorbește numai de una. Cf. și versiunea lui Ctesias, *Persica exc.*, 17 : ἀντέπεμπον ἑλλήλοις τόξα — „își trimiseră unii altora săgeți“. De Sanctis, *Il messaggio figurato degli Sciti a Dario* (Mesajul figurat al sciților către Darius), în „În memoria lui V. Părvan“, București, 1934, pp. 110 și urm., luînd

- în discuție versiunea lui Pherekydes și cea a lui Herodot în privința mesajului sciților către Darius, arată că ambele izvoare antice sînt independente și că Herodot, cu excepția interpretării ridicole a păsării cu calul, respectă mai bine izvorul original. *Plugul*, care apare la Pherekydes, este nejustificat la un popor nomad, la care agricultura era, dacă nu inexistentă, cel puțin foarte slab dezvoltată. În versiunea lui Pherekydes, în care apare și plugul, se observă adaosul la legendă făcut de grecii cultivatori.
- 475 Toate variantele, printre care și cea dată de Herodot, nu au prea mare importanță în amănunt. Toate simbolizează superioritatea sciților în tactică militară.
- 476 Poate pentru că zboară iute ca săgeata. Vezi mai sus și nota 474.
- 477 Vezi despre Gobryas în cartea a III-a, cap. LXX.
- 478 Pe magul Smerdis, vezi cartea a III-a, cap. LXI și urm.
- 479 Vezi cap. CXX al acestei cărți.
- 480 Vezi cap. XCVIII al acestei cărți.
- 481 Se pare că acesta este singurul loc unde se vorbește de pedestrimii la sciți.
- 482 Pentru că dau toată atenția unui iepure, deși se află în fața unei oști vrăjmașe, gata de luptă.
- 483 Vezi aceeași relatare la Polyænus, *Stratagemata*, cartea a VII-a, cap. XI, 4 și Frontinus, *Stratagemata*, cartea I, cap. V, 25. Cu tot caracterul anecdotic al pasajului, el constituie o completare la scurta informație din cartea a IV-a, cap. CXLIII, cu privire la modul în care s-a soldat expediția persană: părăsirea soldaților slăbiți, a bagajelor și a măgarilor dovedește graba cu care s-au retras oștile persane și implicit eșecul suferit. Vezi P. Alexandrescu, *Retragerea lui Darius din expediția scitică*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, VII, nr. 3-4, 1956.
- 484 Adică al lui Idanthysos și al lui Taxakis (vezi cartea a IV-a, cap. CXX).
- 485 Sub comanda lui Skopasis (vezi cartea a IV-a, cap. CXX, CXXVIII, CXXXIII).
- 486 Sauromații au fost uniți la început cu Scopasis, iar budinii și gelonii cu Idanthysos (vezi cartea a IV-a, cap. CXX).
- 487 Teama aceasta nu-și mai are rostul, deoarece ei vor distruge oștirea lui Darius - vor să spună vorbele sciților.
- 488 Despre Miltiades, vezi cartea a VI-a, cap. XXXIX. Miltiades este eroul de la Marathon.
- 489 Adică Chersonesul tracic.
- 490 Această atitudine a lui Miltiades, în versiunea lui Herodot, ostilă persilor, a fost mult discutată. În sprijinul acestei versiuni vine Cornelius Nepos, *Miltiades*, III, care spune că Miltiades, după expediția scită, a părăsit Chersonesul și nu s-a întors decît după revolta din Ionia. Dar afirmația lui Cornelius Nepos vine în contradicție cu ceea ce spune Herodot în cartea a IV-a, cap. XI și CXLIII. Parte din comentatori, printre care Ph. Legend, *op. cit.*, pp. 23 și urm. sînt de părere că Miltiades a fost fidel persilor, altfel nu s-ar fi menținut ca tiran în Chersones în timpul represiunii răscoalei cetăților grecești și după răscoală.

- 491 Histiaios era tiranul Miletului în timpul expediției scite.
- 492 Pentru că cetățile ioniene se aflau într-o stare de dependență de perși, iar tiranii acestor cetăți trebuiau să fie devotați cauzei persane, dacă voiau să-și mențină tirania.
- 493 Aprecierea democrației în comparație cu guvernământul tiranic se explică la Herodot prin șederea lui la Atena, stat democratic sclavagist (vezi și Studiul introductiv, p. LV și urm.)
- 494 După inscripția de la Persepolis, interpretată de G. G. Cameron, *Darius, Egypt and the Land beyond the sea*, J.M.F. St. II, 1943, p. 368, cetățile din Hellespont și Propontida, printre care intrau și unele de pe litoralul european, au recunoscut autoritatea lui Darius încă înainte de expediția scită (514 î.e.n.). Dar există mărturii că nu toate cetățile vest-pontice au fost în acel timp sub stăpânire persană, vezi, de pildă, tot la Herodot, cartea a VI-a, cap. XXXIII. În această privință vezi E. M. Condurachi, *Histria, Monografie arheologică*, I, București, 1954, pp. 20 și urm., și Petre Alexandrescu, *Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, VII, nr. 3-4, 1956.
- 495 Abydos (azi Avido) – oraș în Troada, pe țărmul Hellespontului.
- 496 Lampsacos (azi Lepseck) – oraș în Mysia, Asia Mică.
- 497 Vezi și cartea a V-a, cap. CXVII, despre cetatea Parion.
- 498 Vezi nota 40 la această carte.
- 499 Cyzicos, oraș în Propontida.
- 500 Byzantion – colonie dorică (megariană), azi Constantinopol, singurul oraș european din Hellespont pomenit aici.
- 501 Vezi despre acest tiran și cartea a VII-a, cap. CXXXII unde se spune că el a fost cauza unei conspirații ioniene; era totuși un partizan al perșilor.
- 502 Aiakes, fiul lui Syloson, și el tiran în Samos, era nepotul de frate al tiranului Polycrates, vezi cartea a III-a, cap. CXLIX și cartea a VI-a, cap. XIII.
- 503 Foccea, oraș în golful Smyrnei.
- 504 Eolida, regiunea nordică a coastei Asiei Mici, locuită de greci de dialect eolic.
- 505 Kyme, oraș în Eolida.
- 506 Expusă mai sus, în cap. CXXXVII.
- 507 Sciții i-au crezut pe ionieni pentru prima dată când aceștia le-au promis că vor pleca acasă, părăsind podul, vezi mai sus cap. CXXXIII.
- 508 Podul de vase de peste Istru.
- 509 Histiaios nu așteptă să se repete comanda, ci restabili de îndată podul, dovadă că era fidel perșilor.
- 510 Despre exactitatea relatărilor lui Herodot în legătură cu eșecul persan în expediția scită, vezi și P. Alexandrescu, *Retragerea lui Darius din expediția scitică*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, VII, nr. 3-4, 1956.
- 511 Vezi mai sus, cap. CXXXVII, unde sciții pierd urma perșilor pentru prima oară.

- 512 În Chersones, unde era tiran Miltiades, Darius se simțea mai în siguranță. Sestos din Chersones se află în fața orașului asiatic Abydos, la intrarea în Hellespont.
- 513 Megabazos, după unii comentatori, este același pers pomenit de Herodot în cartea a V-a, cap. X, XII, XXIV și cu care s-a aliat Gobryas împotriva magului Smerdis; după alții, ar fi cu totul altcineva.
- 514 După alții, Darius a lăsat acest număr de oameni în Europa de nevoie, pentru că s-au rupt podurile înainte de a se fi scurs înspre Asia întreaga oștire persană.
- 515 Calkedonul a fost întemeiat în anul 674 î.e.n., transformându-se o așezare mai veche feniciană în una dorică (cf. *supra* nota 336), iar Byzantion în anul 657 î.e.n. Amândouă cetățile erau colonii dorice.
- 516 Tacitus, *Annales*, cartea a XII-a, cap. LXIII, relatează cam același lucru, anume că oracolul din Delfi le-ar fi spus celor care urmau să fundeze Byzantion: „Zidiți cetatea voastră în fața orbilor” (adică a calkedonienilor). Vezi și nota 336 la această carte.
- 517 În greacă τοὺς μὴ μηδίζοντας; atit verbul μηδίζειν – „a simpatiza cu mezii” (prin extensiune cu „persii”), cit și ὁ μηδισμός „simpatia față de mezi” (cartea a IV-a, cap. CLXV) reprezintă idiomuri întrebuințate în limba greacă încă înainte de venirea lui Cyrus; acești termeni se explică prin relațiile dintre grecii de pe coastă și marile state din Asia. Grecii se găseau între două focuri: marele regat asirian, apoi medo-persan, pe de o parte, și Egiptul, pe de altă parte. Pentru grecii de sub stăpînirea lydiană, μηδίζειν însemna atitudine neloială față de Lydia și simpatie față de mezi. Vezi John L. Myres, *Greek poetry and life*, Essays presented to Gilbert Murray, Clarendon Press, Oxford, 1936.
- 518 Nu împotriva întregii Libyi, ci numai împotriva orașului Barca, vezi mai jos, cap. CLXII și CLXVII.
- 519 Legenda spune că, înainte de trecerea argonauților prin insula Lemnos, insulă în Marea Egee, femeile din această insulă își ucisese ră toți bărbații din pricină că le-au maltratat. Cînd argonauții au trecut pe acolo, au fost bine primiți de femei și din legăturile lor s-au născut copiii din care se trag cei care au ajuns mai tîrziu să ceară azil la spartani, adică minyenii.
- 520 Vezi cartea a VI-a, cap. CXXXVIII, unde se povestește că acești pelasgi sînt cei care s-au stabilit la poalele muntelui Hymettos din Attica, lîngă care, pe malul mării, se afla Brauron, azi ruinele Palaiobrauna. Pelasgii au răpit femeile ateniene în timp ce se celebrau sărbătorile Dianei Taurice.
- 521 Sparta.
- 522 Taygetul este un lanț de munți în Laconia, la apus de riul Eurotas. Azi se cheamă Sf. Ilie.
- 523 Acesta este numele urmașilor argonauților.
- 524 E vorba de Castor și Pollux, eroii Spartei, care au luat și ei parte la expediția argonauților.
- 525 Vezi aceeași genealogie dată de Pausanias, Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος, cartea a IX-a, cap. IV, 15.

- 526 Sora lui Theras. Ardeea, s-a căsătorit cu Aristodemos și a născut pe Eurysthenes și Procles, primii regi legendari ai Spartei (cf. cartea a VI-a, cap. LII).
- 527 Adică la cei din insula Thera – vezi și capitolul următor.
- 528 „Cea prea frumoasă“. La fel spune Strabo, *op. cit.*, cartea a VIII-a, 347 și Plinius, *op. cit.*, IV, 23.
- 529 Europa, sora lui Cadmos, a fost răpită de Zeus. Tatăl lor l-a trimis pe Cadmos în căutarea ei – spune legenda. Despre venirea lui Cadmos în Europa, vezi cartea a II-a, cap. XLIX și nota 133 la cartea I.
- 530 Vezi și cartea a V-a, cap. LIX, unde reies nouă generații.
- 531 E vorba de vechile triburi doriene, Hylleis, Lymanes și Pamphyloi, citate pentru prima oară de Tyrtaios, fr. 1, 0³, 51.
- 532 Vase cu 30 de visle.
- 533 Paroreați: nume primit după populația care s-a așezat la poalele unor munți (παρά + ὄρος) probabil în Trifilia, regiunea dintre Elida, Arcadia și Messenia – în Pelopones (vezi și cartea a VIII-a, cap. LXXIII).
- 534 Cauconii: una și aceeași populație cu paroreații. Vezi cartea I, cap. CXLVII, unde sînt pomeniți alături de cei mai vechi locuitori ai Greciei.
- 535 Lepreon se află spre sud de Makistos, la vreo 40 de stadii de mare, aproape de templul lui Neptun Samianul, în regiunea din Pelopones numită Trifilia, cf. cartea a IX-a, cap. XXVIII și Thucydides, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XXXIV. Ruinele orașului se numesc azi Paleo-Castro.
- 536 Makistos (era situat mai la miazănoapte de Lepreon) – așezare pe muntele Caiaffa în Trifilia, azi se cheamă Mostița.
- 537 Phrixai – oraș situat pe malurile Alfeului, la est de Olympia. Azi se cheamă Paleo-Fanari, după farul pe care-l avea și ale cărui ruine se mai văd și astăzi.
- 538 Pyrgos era situat în locul unde azi se află satul Pirgo, pe apa Neda, aproape de mare, la hotarul Messeniei.
- 539 Epion – probabil spre nord-est de Makistos, în Arcadia. După Xenofon, *Hellenika*, cartea a III-a, cap. II, 30, el se numea Aipion.
- 540 Nudion – nu se știe unde era situat.
- 541 Probabil într-un război dintre eleeni și minyeni, din care eleenii au ieșit învingători și stăpîni peste Trifilia. Cf. Strabo, *op. cit.*, cartea a VIII-a, 337, 3.
- 542 Nu cunoaștem motivul acestei afirmații; probabil că Theras nu era văzut prea bine de lacedemonieni.
- 543 „Oiolycos“: gr. οἶζ, οἶός – „oaie“ și λύκος, -ου – „lup“.
- 544 Pentru egizi mai corect γένος – „gintă“, decît φυλή – „trib“.
- 545 Eriniile, personaje mitologice care simbolizau răzbunarea.
- 546 Laios regele Thebei (din familia Labdacizilor), ucis, fără să fie recunoscut, de fiul său Oedip.
- 547 Oedip, paricid fără voie, devine soțul mamei sale și se orbește cu propria-i mină după ce își dă seama de ceea ce săvîrșise.
- 548 Probabil urmașii lui Egeus, fiul lui Oiolycos.
- 549 După acest pasaj deducem că și în Thera, ca și în Pelopones, se stabilise o domnie ereditară.
- 550 Hecatombă, jertfă de 100 de animale.

- 551 Euphemos, băstinaș din Tainaron (munții Tayget), crou al povestirilor despre argonauți. Pindar, *Pythica*, IV, v. 455, poate după o tradiție cyreniană, scrie Εὐφρομίδης.
- 552 Apollo din Delfi.
- 553 E foarte puțin probabil ca locuitorii insulelor grecești să nu fi știut încotro vine Libya. Vezi și cartea a II-a, cap. L, despre relațiile dintre greci și libyenii.
- 554 Pentru că locuitorii insulei Creta erau vestiți ca buni corăbieri, deci ca oameni umblați în lume.
- 555 Itanos – veche colonie feniciană în partea de răsărit a Cretei, unde se află și azi un sat cu numele Itania, lângă care se văd ruinele vechii cetăți.
- 556 O mică insulă lângă coasta Libyei, azi Bomba.
- 557 Adică au trecut prin strimtoarea Gibraltar în Oceanul Atlantic.
- 558 Tartessos, regiune în sud-vestul Peninsulei Iberice, aproape de mare, azi Andaluzia. Cf. cartea I, cap. CLXIII.
- 559 Egina, insulă la răsărit de Argolida (regiune în Pelopones).
- 560 Cum arătau exact craterele din Argos nu se știe precis.
- 561 Vestitului templu al Herei din Samos, pe care Herodot îl pomeneste în dese rânduri.
- 562 Prietenia aceasta s-a încheiat în realitate din interese comerciale comune.
- 563 Din fiecare casă trebuie să plece cineva; dacă nu exista decât un fiu în casă, probabil că acela rămânea acasă; dacă existau mai mulți, unul la doi frați trebuia să plece.
- 564 Corabie cu 50 de visle.
- 565 Vezi ceea ce spun cyrenienii referitor la Battos, în cap. CLIV–CLVI.
- 566 Cf. *Odissea*, cântul IV, v. 85: *μηλοτρόφος* – „care hrănește mioare”.
- 567 Herodot nu precizează aici despre ce nenorociri este vorba.
- 568 Istoricul alexandrin Menecles din Barca (aproximativ 120 î.e.n.), atestă că în Thera s-au iscat războaie civile, iar Battos, șeful unei partide politice, ar fi fost învins de partida adversă, și atunci ar fi consultat oracolul din Delfi care l-a povățuit să întemeieze o colonie pe coasta Libyei. Shol. la Pindar, *Pythica*, IV, v. 10.
- 569 Vezi mai sus, cap. CLV al acestei cărți.
- 570 Pe Corobios, vezi mai sus, cap. CLI.
- 571 Aziris (la Stephanos Bizantinul e *Ἀζιρίς*) din Libya era situat, se pare, pe valea numită Temineh.
- 572 După Pindar, *op. cit.*, Apollo ar fi adus aici pe Cyrenc, fiica unui rege al lapitiilor, pe care a îndrăgit-o.
- 573 Irasa, localitate lângă golful Bomba, identificată cu platoul Ersen, Irasem, Irsema. Vezi și Pindar, *op. cit.*, IX, v. 106.
- 574 Aproape de orașul Cyrene, vezi și Pindar, *op. cit.*, IV, v. 294 și urm.: *κράνα Ἀπόλλωνος*. Acest izvor a fost cîntat și de Callimachos, de asemenea îl descrie și Stephanos Bizantinul.
- 575 Adică acolo plouă din belșug. Cf. nota la Stein, *op. cit.*, cartea a IV-a, p. 142.
- 576 Adică în timpul acestor două domnii n-a venit nimeni din afară ca să se stabilească la ei, deci să le mărească numărul.

- 577 Battos al II-lea, „cel fericit“, era al treilea rege din dinastia Battiazilor. Battos I, după tradiția elenică, își începe domnia în anul 632 î.e.n., Arkesilaos la 600 î.e.n., iar Battos al II-lea la 584 î.e.n.
- 578 De la Delfi ; preoții de la Delfi în general au jucat un mare rol în colonizarea greacă, dindu-și seama de importanța ei economico-socială. Pricina esențială a emigrării din patrie și a întemeierii de colonii de către grecii din antichitate a fost fenomenul social de concentrare a posesiunilor funciare în mâinile aristocrației gentile, pe de o parte, de înrobire a populației sărace, pe de altă parte. Între secolele VIII-VI î.e.n., colonizarea a căpătat un caracter de masă, încît a atras atenția statului. Marii demnitari, care dețineau totodată și funcțiile preoțești, și-au dat seama de importanța social-economică a colonizărilor ; coloniile grecești, răspîndite pe coastele Mediteranei și ale Mării Negre, ocupau locuri fertile și foarte potrivite pentru comerț, ceea ce aducea belșug și prosperitate și orașelor-metropolă cu care coloniile se aflau în strînsă legătură. Dar totodată colonizarea a avut și un rezultat de ordin social : ea a întărit poziția păturilor meșteșugărești și negustorești ale populației împotriva aristocrației, de aceea colonizarea constituie unul din factorii importanți de lichidare a rămășițelor orînduirii gentile grecești.
- 579 Apries, fiul lui Psammis despre care vorbește pe larg Herodot în cartea a II-a, cap. CLXI-CLXII. În cap. CLXI din cartea a II-a, Herodot promitea că va vorbi despre nenorocirea lui Apries în „povestirile libyene“ și iată că aci se ține de cuvînt. Vezi și notele 579, 581 și 598 la cartea a II-a, despre Apries și despre moartea lui.
- 580 Arkesilaos al II-lea, după Plutarh, Περὶ γυναικῶν ἀρετῆς (Despre virtutea femeilor), era un om rău și crud ; venirea lui la domnie a avut loc cam pe la jumătatea secolului al VI-lea î.e.n.
- 581 În dicționarul lui Stephanos Bizantinul, la cuvîntul *Barca* apar numele fraților lui Arkesilaos al II-lea : Perseus, Zakyntos, Aristomedon și Lycos ; numele fratelui ucigaș, Learchos, nu apare în această listă.
- 582 Barca era situată la vest de Cyrene, pe platoul numit azi Merdj, sau El-Merdjeh din Libya.
- 583 Leucon – localitate atestată numai de Herodot, dacă nu cumva *Leucoe*, despre care vorbește Ptolemeus, cartea a IV-a, cap. V, 28, este o variantă pentru Leucon. Kiepert, în atlasul său, situează Leucon între Cyrene și Irasa.
- 584 Ostași greu înarmați ; după numărul mare pe care-l dă Herodot, deducem că Cyrene, în vremea aceea, era o cetate puternică și bine organizată.
- 585 La fel relatează sfîrșitul lui Arkesilaos și Plutarh, *op. cit.*, 260-261.
- 586 Battos al III-lea Șchiopul, care a dat cyrenienilor o constituție prin care a limitat puterea regească : domnia lui a avut loc aproximativ în a doua jumătate a secolului al VI-lea î.e.n.
- 587 De fapt, mai multe nenorociri : dezastrul de la Leucon, asasinarea lui Arkesilaos de către Learchos pentru a-i lua domnia și asasinarea lui Learchos, drept răzbunare, de către soția lui Arkesilaos.

- 588 Arcadia este ținutul din centrul Peloponcsului, fără ieșire la mare ; Mantinea este Paleopoli de azi, la nord de Tripolița, în antichitate vestită pentru constituția ei (vezi Polybios, VI, 43).
- 589 Demonax – legislator atestat de Diodor din Sicilia (fragm., cartea a III-a, 550) și de Athenaios, Δειπνοσοφισταί, IV, 13).
- 590 După obiceiul doric.
- 591 Perieci (gr. περριοι) – „cei care locuiesc în jur“, erau probabil libyenii care deveniseră clientela thereenilor.
- 592 Arkesilaos al III-lea, care a domnit aproximativ între 530–515 î.e.n. Vezi mai departe și cap. CLXV, unde Herodot vorbește despre tributul pe care acest rege fu silit să-l plătească lui Cambyes. Un vas cu numele lui se păstrează în muzeul Louvre din Paris.
- 593 Unde era tiran Polycrates de la care spera să obțină ajutor.
- 594 Salamina Ciprului era port pe țărmul răsăritean al Ciprului, locuit de greci. De ce tocmai aici a căutat Pheretima ajutor nu se știe ; probabil se afla în relații de prietenie sau chiar de rudenie cu Evelthon.
- 595 Vezi nota 241 la cartea I.
- 596 În capitolul următor, Herodot dă dezlegarea oracolului, de altfel apocrif. Prin „taur“, oracolul făcea aluzie – se pare – la Alazeir, socrul lui Arkesilaos, fie pentru că era supranumit „Taurul“, fie că în limba libyană *alazeir* înseamnă „taur“.
- 597 Unde se mai afla mama sa Pheretima, la Evelthon.
- 598 Locuitori ai Cnidosului, oraș în Caria, Asia Mică.
- 599 Adică la strămoșii lor, pentru că Cyrene era o colonie a Therei.
- 600 Probabil de apă curgătoare.
- 601 Numele Alazeir este african ; înrudirea dintre el și Arkesilaos s-a interpretat în două feluri : fie că Alazeir făcea parte din familia Battiazilor și și-a luat un nume indigen, fie că, dimpotrivă, era indigen și s-a înrudit prin alianță cu Battazii. Numele atestat sub forma Ἀλάδδερ în CIG, 5147.
- 602 Vezi cartea a III-a, cap. XIII, unde Herodot vorbește despre darurile trimise de cyrenieni și barceeni, în semn de supunere, lui Cambyes, după sosirea acestuia în Egipt.
- 603 Aryandes, satrap al Egiptului pe timpul regelui Cambyes.
- 604 Διὰ τὸ μνηδισμόν – vezi nota 517 la această carte. Un pretext prin care vicleana Pheretima urmărea să obțină protecția lui Cambyes.
- 605 Greșeala adevărată a lui Aryandes constă în emiterea unei monede de argint care avea un titlu mai mare decât cel hotărît în reforma monetară făcută de Darius. Pentru acest capitol, cf, cartea a III-a, cap. XCIV.
- 606 După cum se arată în cartea a II-a, cap. CX și după Polyenus, cartea a VII-a, cap. II, 7, aceste evenimente au avut loc după expediția lui Darius în Scitia.
- 607 Exagerat ; pentru menținerea stăpînirii în Egipt, perșii trebuiau să păstreze permanent o oaste aici.
- 608 Vezi și cartea I, cap. CXXV.
- 609 Vezi și cartea I, cap. CXXV.
- 610 Și nu de dragul Pheretimei. Perșii urmăreau întotdeauna să-și consolideze puterea asupra unor popoare care le recunoscuseră suveranitatea,

mai mult din motive tactice. Vezi și cartea a III-a, cap. XIII.

- 611 Adyrmachizii locuiau coasta Mării Mediterane de la gura Canobică a Nilului (de la Alexandria de azi) până la golful Plynos (azi El-Mihr).
- 612 Adică „în schimb“ (gr. ἀντιδάνειν „a mușca în schimb – în locul“): pentru că păduchii le mușcă, ele, în schimb, îi strivesc între dinți. Strivirea păduchilor între dinți este o deprindere animalică; populațiile despre care este vorba trebuie să se fi aflat într-un stadiu de sălbăcie foarte înăpoiat.
- 613 Portul Plynos se afla pe coasta Libyei, în fundul golfului Solum.
- 614 Gyligamii sînt atestați doar de Herodot, iar ceilalți scriitori antici care-i pomenesc se referă la Herodot. După unii comentatori, ei ar fi marmaricii, pe care Herodot nu-i pomeneste; locul lor fixat de Herodot este între Cyrenaica și Marmarica, pe coasta Libyei.
- 615 Afrodiasias, probabil insula Leia, la nord-est de Cyrene; numele ei, de altfel alterat, pare să vină de la templul Afroditiei care a existat acolo.
- 616 Vezi mai înainte, cap. CLI și nota 556.
- 617 La vest de capul Luca, între Solum și Tobruk. Numele portului, după legendă (vezi și cartea a II-a, cap. CXIX), se datorează lui Menelaos care a rătăcit pe coastă, cînd a plecat din Egipt cu Elena.
- 618 Vezi mai sus, nota 571.
- 619 Se pare că a fost o plantă umbeliferă, care semăna cu morcovul sălbatic și se folosea ca medicament și condiment. Deși apare pe monedele din Cyrenaica, ea n-a putut fi identificată precis; azi nu mai există.
- 620 Herodot nu cunoștea decît o Syrtă (probabil pe cea mare, care azi se cheamă golful Sidra); aceeași regiune o indică și Pseudo-Skylax, Περπλους, 108.
- 621 Asbystii, atestați și de Stephanos Bizantinul în dicționarul său; sînt pomeniți și de Plinius, *Historia Naturalis*, cartea a V-a, cap. V.
- 622 Aushisii, atestați de asemenea de dicționarul lui Stephanos Bizantinul și de alți scriitori antici.
- 623 Evesperides, oraș fundat de Arkesilaos al IV-lea, regele Cyrenei, în cinstea victoriei sale pythice, colonizat apoi de Carotus, fratele soției lui Arkesilaos (vezi Pindar, *Pyth.*, V, v. 34); aici s-a refugiat Battos al V-lea, fiul lui Arkesilaos (vezi Heraclit din Pont, fr. 4 Müller). Berenice, soția lui Ptolemeus al III-lea (Evergetul, 246–241 î.e.n.), l-a înfrumusețat și i-a schimbat numele după al ei. Azi se numește Benghazi, port în vestul Cyrenaice.
- 624 Bacalii, după unele manuscrise „cabalii“, erau o populație antică din Libya; poate există vreo legătură între ei și cabilii din Algeria, de neam berberic.
- 625 Tauheira, azi ruinele Tokrah, pe coasta mării, între Barca și Evesperides; pe timpul Ptolemeilor a fost oraș de vază și a căpătat pe rînd numele de Arsinoe și Cleopatris.
- 626 Vezi și cartea a II-a, cap. XXXII. După toți scriitorii antici, nasamonii ocupau coasta Libyei în dreptul Syrtei Mari; erau pirați vestiți; carthaginezii, din pricina abuzurilor pe care le făceau, i-au silit să se strămute mai în interiorul Africii.

- 627 Azi Oaza Augila, la sud de Cyrene.
- 628 Vezi cartea I, cap. CCXVI.
- 629 Psyllii locuiau în regiunea din jurul Syrtei Mari, aproape de nasamoni și erau vestiți imblinzitori de șerpi. Sint atestați și de alți scriitori antici.
- 630 Însă Plinius, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. II, 14 relatează că au fost nimiciți de nasamoni.
- 631 Ceea ce se apropie de cele relatate de Plinius.
- 632 Majoritatea manuscriselor dau „garamanți“, populație despre care Herodot vorbește în cap. CLXXXIII al aceleiași cărți. Aci se pare că originalul a avut „gamfasanți“, și că e o greșeală de copist, pentru că despre garamanți, la cap. CLXXXIII, Herodot dă alte date – Pomponius Mela, cartea I, 47 și Plinius, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XLV, care vorbesc de gamfasanți, spun lucruri care coincid cu cele relatate aci de Herodot.
- 633 Deasupra, adică mai spre nord, spre interiorul Libyei.
- 634 Makii, atestați și de dicționarul lui Stephanos Bizantinul, locuiau pe coasta apuseană a Syrtei Mari.
- 635 Cu pene cu tot, care împiedică loviturile armelor cu tăiș.
- 636 Kinyps, riu al Libyei, atestat și de alți scriitori antici, n-a fost identificat. Vezi și cartea a V-a, cap. XLII, unde Herodot spune că lacedemonianul Dorieus a fundat lângă el o colonie. Azi, pe aici se mai află numai riuri mici, adesea simple torente de ploaie. Unii comentatori socot că este Ued-el-Khaâne, care izvorăște la 18 km sud-est de ruinele Lebda.
- 637 Probabil dealurile numite azi Ghariene.
- 638 Distanța este exagerată, poate dintr-o greșeală de copist, care a confundat σ' (70) cu σ (200).
- 639 Gyndanii, populație antică a Libyei, sint atestați numai de Herodot și de cei care l-au copiat pe Herodot; ei erau așezați în partea apuseană a Tripolitaniei și sint probabil aceiași cu lotofagii.
- 640 Lotofagi – „mîncători de lotus“, nu sint o anume populație, ci o poreclă dată triburilor care consumau lotus; unii îi identifică cu gyndanii, alții cu mahlii. Lotofagii locuiau în peninsula Zarzis. Cf. Pseudo-Skylax, *op. cit.*, 110.
- 641 Lotusul, *Zizyphus lotus*, sau lotusul cyrenaic, pomenit și în cartea a II-a, cap. XCVI, este deosebit de cel egiptean, descris în cartea a II-a, cap. XCII. Este un fel de mărăcină cu fructele dulci, care seamănă la gust cu cireșele. Descrierea lotusului cyrenaic poate fi citită la Polybios, *op. cit.*, cartea a XII-a, cap. II.
- 642 Mahlii sint, poate, o ramură a makilor.
- 643 „Marele fluviu“ Triton nu a putut fi încă identificat; de remarcat că și în Beoția (ținutul de unde au venit minyenii în Africa) există un riu cu același nume.
- 644 Lacul Tritonis n-a fost un lac propriu-zis, ci poate golful Syrta Mică, ce comunica cu Marea Mediterană, precum comunică Marea Azov cu Marea Neagră. Cf. Pseudo-Skylax, *op. cit.*, 110.
- 645 Phla, poate insula Djerba de azi, numită de Pseudo-Skylax. *ibidem*: $\nu\eta\sigma\sigma\epsilon\varsigma\ \beta\rho\alpha\chi\acute{\epsilon}\omega\nu$ – „insula micilor adîncimi“.

- 646 Capul Malea al Laconiei, în Pelopones.
- 647 Zeul Triton era o divinitate secundară din suita lui Poseidon.
- 648 Pentru a nu fi năpădiți de coloniști străini ; scaunul (trepiedul) simbolizează așezarea, stabilirea într-un loc.
- 649 Atestați doar de Herodot.
- 650 Cultul unei divinități războinice care simboliza înțelepciunea și vitejia era răspândit în toată Africa (în Egipt – zeița Neith ; Herodot susține că acest cult a venit din Egipt în Grecia). Coloniștii greci au asimilat acest cult cu al Athenei. Epitetul *Τριτογένεια* pentru Athena este, poate, de origine africană.
- 651 Simbolizând divinitatea.
- 652 Afirmatie făcută și de Platon, *Timaios*, III, deși afirmația este discutabilă.
- 653 Zeul protector al izvoarelor ; apare în inscripțiile latine din Africa sub numele de Neptunus. În cartea a II-a, cap. L. Herodot afirmă că și cultul lui Poseidon ar fi venit din Egipt.
- 654 Vezi și *Imnii homerici*, 28, v. 4, și Hesiod, *Theogonia*, v. 924, pentru această versiune a legendei, mai veche decît cea după care Athena s-ar fi născut din capul lui Zeus.
- 655 După Cicero, *De natura deorum*, III, 23, motivul acestei supărări ar fi fost încercarea lui Poseidon de a-și seduce fiica.
- 656 Vezi și Aristotel, *Politica*, II, 1.
- 657 Pentru Teba Egiptului vezi și cartea a II-a, cap. III și IV.
- 658 Adică pînă în dreptul Coloanelor lui Heracles, vezi și cap. CLXXXV.
- 659 Cu singura rectificare că apa nu țîșnește din virful colinei, ci din depresiuni, Herodot spune adevărul despre izvoarele cu apă dulce care ies printre droburi de sare.
- 660 În tot cursul enumerării acestor popoare, de la Teba Egiptului spre apus, apare mereu aceeași distanță de 10 zile ; este o cifră aproximativă, care exprimă distanța parcursă de caravane între două oaze.
- 661 Ammonicienii au locuit în oaza numită azi Sivah.
- 662 În oaza Sivah se mai pot vedea și astăzi ruinele templului lui Zeus Tebanul, construit din blocuri mari de piatră, cu figuri hieroglifice, atît în interior cît și în exterior.
- 663 În cartea a II-a, cap. XLII.
- 664 Afară de cea care izvorăște din colinele de sare.
- 665 Fenomenul descris aci de Herodot are loc în toate regiunile tropicale, dar variațiile de temperatură ale apei sînt doar aparente ; variază doar raportul dintre temperatura apei și cea a atmosferei.
- 666 Azi Ain el Hamman.
- 667 Cam trei sute cincizeci și doi kilometri – evaluare făcută exact de Herodot.
- 668 Augila, în limba indigenă înseamnă „avuție“, este oaza cea mai bogată în curmale. Vezi mai sus cap. CLXXII.
- 669 În urma dreptului cîștigat prin lupte cu vecinii concurenți ; vezi și cap. CLXXII despre nasamoni.

- 670 Probabil că e vorba de oaza numită azi Fezzan (nume provenit din Garma-fazantes, Gamfazantes). Distanța între Augila și Fezzan este mai mare de 10 zile.
- 671 Vezi mai sus și cap. CLXXIV și nota 632.
- 672 Și azi solul Fezzanului este atît de bogat în sare încît e nevoie de mult pămînt și gunoi ca să-l acopere și să se poată face semănăturile.
- 673 Textul este corupt aci.
- 674 Se pare că este vorba de drumul de caravane ce duce azi spre Tripoli și Tunis, prin Sokna, Bujem și Lebida. Acest drum și astăzi se parcurge cam în 30 de zile. Dacă însă este vorba de drumul pe la Ghadamès, Machia, El-Hassi, Ederi, Djerma, atunci distanța este mai mică decît cea indicată de Herodot.
- 675 Fapt atestat și de alți scriitori antici, dar Herodot exagerează; coarnele nu puteau fi atît de lungi încît să-i silească pe boi să pască de-a-ndaratele.
- 676 Am tradus prin „tărie“ cuvîntul grec $\tau\rho\tilde{\iota}\psi\iota\varsigma$, care înseamnă de fapt „frecare“, prin extindere „uzare“, de unde „durabilitate“, „tărie“.
- 677 Acești garamanți războinici se deosebesc de garamanții descriși în cap. CLXXIV ca timizi și care se ascund de om. Înseamnă că Herodot confundă sub același nume două popoare. Vezi nota 632.
- 678 Aceste care cu patru cai sînt cunoscute din gravurile de pe stînci. (Gautier, *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions*, 1934, pp. 153-154, citat de Ph. Legendre, *op. cit.*, IV, p. 189).
- 679 Troglodiții etiopieni erau, se pare, locuitorii peșterilor (cum indică numele lor) din munții Tibesti, în sudul Fezzanului, unde și azi își are locuințele în peșteri tribul tiboo-irşad („tibui din peșteri“). Probabil că au fost berberi.
- 680 Nu e pentru prima oară cînd Herodot face asemenea observații asupra unei limbi străine, necunoscute. Iuți de picior și cu o limbă bogată în siflante sînt pe acele locuri azi tibuii; probabil este vorba de strămoșii lor.
- 681 Nu s-a identificat teritoriul ocupat de acești ataranți; după căldurile tropicale semnalate de Herodot, este vorba, probabil, de oaza Ghat; după apropierea făcută între numele „ataranți“ și cuvîntul tuareg, *atar-ram* - „apus“, ei pot fi localizați fie între lacul Tehad și Niger, fie între Asger și Ahaggar.
- 682 De altfel, aceasta este situația și la alte popoare sălbatice; în realitate, ci nu erau complet lipsiți de nume, ci se foloseau de porecle pentru a se distinge unii de alții.
- 683 Înseamnă că e vorba despre o regiune extrem de caldă.
- 684 Muntele Atlas, cunoscut mai întîi de fenicieni în călătoriile lor spre Oceanul Atlantic, este un masiv de formă conică în insula Tenerife. Din cauza mării lui înălțimi, s-a creat legenda că odată ar fi fost un uriaș care susținea bolta cerească. Unii scriitori greci au localizat muntele Atlas în nordul Africii și astfel, pînă astăzi, șirul munților din sud-estul Algeriei poartă acest nume. Herodot se referă aici la un masiv din extremitatea orientală a acestui lanț.

- 685 Probabil grecii i-au dat muntelui numele croului mitic, Atlas, apropiind atit legenda susținerii boltei cerești, cit și cuvintul „Atlas”, de un nume indigen, cum e cel berber de azi *adrar*, care înseamnă „munte”.
- 686 În general, în regiunile tropicale nu se prea consumă carne.
- 687 Acest fapt este confirmat și de alți scriitori antici și moderni ; sarea fiind din abundență în acele locuri și regiunea lipsită de ploi, locuitorii folosesc blocurile de sare drept material de construcție.
- 688 Datorită altor săruri minerale, sarea apare adesea roșietică și în minele țării noastre, dar după rafinare ea devine foarte albă.
- 689 Acest pasaj se referă probabil la pustiul Sahara. De fapt și în Sahara se găsesc oaze cu apă, vegetație și fiare.
- 690 Vezi mai sus cap. CLXXVIII și nota 644.
- 691 Din pricina straturilor de sare, apa din aceste regiuni este foarte sărată, de aceea și azi laptele este băut în loc de apă.
- 692 Vezi cartea a II-a, cap. XLI.
- 693 Vezi cartea a II-a, cap. XLVII. La mai multe popoare (ca egiptenii, etiopienii, indienii, evreii) porcul era considerat spurcat.
- 694 S-a constatat în nenumărate cazuri că populațiile care și-au strămutat locul și-au însușit datinile și moravurile indigenilor printre care s-au stabilit și cu care s-au înrudit.
- 695 Adică la răsărit de lacul Tritonis locuiesc popoare nomade, iar dincolo de acest lac nu mai sînt nomazi în adevăratul înțeles al cuvintului, ci doar triburi care-și mută locuințele.
- 696 Obicei întîlnit și astăzi în aceste părți ale Africii.
- 697 În cartea a II-a, cap. LXXVII se spune același lucru ; cf. *Pseudo-Hippocrates*, *Περὶ ἀέρων*, 20.
- 698 Pentru efectele amoniacului pe care-l conține.
- 699 Peste podul casei. Unele ediții adoptă lecțiunea *παρὰ τὸν ὄμον* – „peste umăr”, sau *παρὰ τὸν βωμόν* – „peste altar”, fără a fi necesar. Azvirlirea peste casă este un obicei foarte răspîdit și în epocile de mai tirziu, la multe popoare.
- 700 Cultul corpurilor cerești este foarte răspîdit în Libya, simbolizînd cultul forțelor naturii, răspîdit, de altfel, la toți primitivii.
- 701 Vezi mai jos nota 703.
- 702 *Θύσωνοι* – „ciucuri de piele”, care pot fi văzuți și azi la femeile din Africa ; ele nu poartă altă îmbrăcăminte decît un briu de la care atîrnă ciucuri de piele. Poate că este adevărat că această îmbrăcăminte a influențat împodobirea cu șerpi a egidei Athenei.
- 703 Iată etimologia cuvintului „egidă” ; gr. *ἄιξ*, *αἴγος* – „capră”, de unde *αἴγρεος*, *-έα*, *-εον* – „de capră”, și *αἰγίς*, *-ίδος* „egidă”.
- 704 Herodot se înșeală ; carul cu patru cai era cunoscut la greci încă din epoca homerică, deci anterior colonizării Cyreniei. După unii comentatori, atit grecii cit și libyenii l-ar fi introdus de la egipteni. dar sigur nu se știe.
- 705 Șezînd turcește.
- 706 Și ca nu cumva să nu mai poată fi așezat cu picioarele încrucișate sub el, din pricina rigidității.
- 707 În acest capitol, Herodot reia descrierea popoarelor libyene de pe litoral, întreruptă la cap. CLXXX. El își înagina coasta mării dreaptă.

- 708 Aceștia sînt, prin urmare, sedentari, spre deosebire de nomazi și de cei care-și purtau locuințele din loc în loc, pe un teritoriu limitat.
- 709 Probabil aceeași cu „mazii” atestați de Hecataios, fr. 304 Müller.
- 710 Probabil că grecii considerau „troieni” pe toți cei veniți din Asia Mică.
- 711 Această regiune corespunde Tunisiei de azi.
- 712 Descriere exactă ; acest contrast se remarcă, într-adevăr, între regiunea răsăriteană a Africii de nord, pustie și nisipoasă, și regiunea apuseană (corespunzătoare Marocului, Algeriei, Tunisiei de azi) care e muntoasă, cu păduri și fiare.
- 713 Despre numele elefantului, vezi cartea a III-a, cap. XCVII și nota 258.
- 714 De observat valoarea articolului în înșirarea faunei locului ; prin el autorul vrea să atragă atenția că aici se află „acele vestite” animale despre care se vorbește atîta. Cit despre „bărbații și femeile sălbatice” (în gr. οἱ ἄγριοι ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἄγριοι sînt, probabil, maimuțe antropoide uriașe.
- 715 În greacă πύλαρχα ; nu se știe precis care era animalul numit de greci cu acest nume. Aici este vorba de un mamifer înrudit cu cerbul.
- 716 Mai precis : pot să rabde foarte mult timp de sete.
- 717 În grecește ὄρεες, sînt un fel de căprioare, cum sînt gazelele.
- 718 Aceste lire se cheamă în greacă φοίνικες – „feniciene”, pentru că s-au introdus în Grecia de la fenicieni, păstrîndu-se deci numele poporului de unde veneau.
- 719 În greacă δίκτυες ; nu se știe ce animal numeau grecii astfel.
- 720 În greacă βόρρες sînt menționați numai de Herodot ; azi încă nu știm despre ce animale este vorba.
- 721 Mai precis, este o șopîrlă uriașă, numită în termeni științifici *Lacerta scincus*, iar de arabi Wurrān-el-Gebel. Se mai găsește și azi în Egipt, Mauritania, și se mănîncă de unii nomazi.
- 722 *Serpens cerastis*, un șarpe veninos care se ascunde și azi prin nisipurile Africii.
- 723 Cerbul azi se găsește rar în Africa, mistrețul de loc.
- 724 Este vorba de *Mus iaculus*, cu picioarele dinainte foarte scurte, de aceea stă mai mult pe picioarele dinapoi, de unde atributul de „bipezi”.
- 725 Probabil este vorba de *Mus echinus*, cu părul ca spinii de arici.
- 726 Vezi mai sus, cap. CLXIX, despre silfiu și nota 619 ; probabil nevastăuicii îi plăcea silfiul în mod deosebit, pentru că apare pe monedele din Cyrene lingă silfiu.
- 727 Este de remarcă exactitatea informațiilor lui Herodot în această privință.
- 728 Pomeniți și de Hecataios, citați de dicționarul lui Stephanos Bizantinul la cuvîntul ζάυρες ; zavckii ocupau regiunea dintre Syrta Mică și golful Adrumet.
- 729 În unele manuscrise γύγαντες ; nu se știe precis unde erau situați ; după unii comentatori, ei ar fi ocupat regiunea Utica și Carthagina.
- 730 Obiceiul întîlnit aproape la toți nomazii.

- 731 Despre numărul mare de maimuțe din Berberia în antichitate, discuții la Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique* I, p. 109, citat de Ph. Le-grand, *op. cit.*, p. 191.
- 732 După majoritatea părerilor, este vorba de insula numită azi Carkena.
- 733 În Carkena nu se găsește aur în lacuri; Herodot a localizat în această insulă practici din regiunile aurifere din sudul Libyei.
- 734 Fapt atestat și de alți scriitori antici; insula Zakynthos, azi Zante, se află în Marea Ionică.
- 735 Pieria, regiune în Macedonia; de fapt, catranul din Pieria este superior celui din Zakynthos.
- 736 Azi marea, săpind țărmlul, a micșorat distanța, care este cam de 100 de pași.
- 737 Adică cele privitoare la petrolul din Zakynthos.
- 738 Carthaginezii aveau relații comerciale cu coasta apuseană a Africii, de unde luau, în schimbul mărfurilor lor, aur și fildeş.
- 739 Acest obicei de a schimba mărfuri este practicat și azi de unele triburi din Africa.
- 740 În acest capitol, Herodot reia firul povestirii întrerupt la cap. CLXVII, deci între capitolele CLXVII-CXCVII înșiră neamurile Libyei. Herodot nu cunoștea populațiile dinspre apus de gyzanți, populații cu care grecii n-au ajuns în contact.
- 741 Vezi și Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. XLVIII, care vorbește tot de patru popoare ale Libyei, dar nu cele enumerate de Herodot, anume: nasamonii, aushisii, marmarizii și makii. Herodot nu vorbește de egipteni, pentru că îi consideră în afara Libyei.
- 742 Este una din cele mai rezonabile clasificări care s-a putut face în antichitate asupra locuitorilor Africii de nord cunoscuți în acea vreme.
- 743 Vezi cap. CLXXV și nota 636.
- 744 Mai precis, cu cimpia Mesopotamiei, despre a cărei fertilitate vorbește Herodot în cartea I, cap. CXCI.
- 745 Vezi mai sus, cap. CLXXI și nota 623, despre cetatea evesperiților.
- 746 Afirmație exactă.
- 747 Textul este destul de confuz; este vorba de diferite zone în care recoltarea se face succesiv, nu în același timp.
- 748 În acest capitol, Herodot reia firul povestirii expediției perșilor împotriva Barcei, la cererea reginei Pheretima, pentru a răzbuna pe fiul ei, Arkesilaos, povestire întreruptă la cap. CLXVII al acestei cărți.
- 749 Vezi pentru același sistem al perșilor și cartea a V-a, cap. CXV, cartea a VI-a, cap. XVIII, sistem nepracticat de greci.
- 750 Nu pentru scut în sine, ci pentru arama care răsună.
- 751 Potrivit cu pretențiile marelui rege.
- 752 Vezi un exemplu asemănător de respectare doar literală, și nu de fapt, a jurământului, tot în cartea a IV-a, cap. CLIV.

- 753 Vezi un exemplu asemănător de cruzime din partea unei femei, în cartea a IX-a, cap. III.
- 754 În unele manuscrise Βάρης (Bares) este același cu Badres din cartea a IV-a, cap. CLXVII.
- 755 Zeus Lycaios era divinitatea protectoare a arcadienilor, iar de la arcadieni a trecut și la cyrenieni.
- 756 O comportare similară au avut perșii față de cretrienii din Eubeca, după ce aceștia au fost învinși ; vezi cartea a VI-a, cap. CXIX.
- 757 Provincie a imperiului persan.
- 758 Battos cel șchiop, vezi mai sus, nota 586.

STUDIU INTRODUCŢIV	V
<i>Notiţă istorică</i>	3
CARTEA I. CLIO	15
<i>Notiţă istorică</i>	119
CARTEA A II-A. EUTERPE	133
<i>Notiţă istorică</i>	217
CARTEA A III-A. THALIA	223
<i>Notiţă istorică</i>	301
CARTEA A IV-A. MELPOMENE	311
NOTE	387
<i>Cartea I. Clio</i>	389
<i>Cartea a II-a. Euterpe</i>	427
<i>Cartea a III-a. Thalia</i>	463
<i>Cartea a IV-a. Melpomene</i>	496

Redactor resp. de carte : F. Beraru
Tehnoredactor : Gh. Popovici
Corector : Gh. Argint

*Dat la cules 9.01.961. Bun de tipar 21.04.961.
Tiraj 2.500+60 ex. legate și 5.500+100 ex. broșate.
Hirtie semivelină de 65 gr/m². Format 54×84/16. Coli
editoriale 45,72. Coli de tipar 41,50+1 planșă. A.
001339/960. Pentru bibliotecile mari indicele de cla-
sificare 9(3). Pentru bibliotecile mici indicele de
clasificare 9.*

Tiparul executat sub com. nr. 10.058 la Combinatul
Poligrafic Casa Scintei „I. V. Stalin”,
București — R.P.R.